

**МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ ЖАНА ЭНЦИКЛОПЕДИЯ БОРБОРУ
МАНАСТААНУУ ЖАНА КӨРКӨМ МАДАНИЯТТЫН УЛУТТУК БОРБОРУ**

Башкы редактор **Ү. Асанов**

Жооптуу редактор **А. Акматалиев**

РЕДАКЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Акматалиев А. (төрага), Андашев Д., Асаналиев К., Жумабаев И., Жумагулов Ч.,
Егимбаева С., Ибраимов О., Кадырмамбетова А., Мукасов М., Муратов А., Мусаев С.,
Обозканов А., Орозова Г., Өмүрзакова Н., Садыков А., Турсунбеков Ч., Шаршеналиев Ө.

АДАБИЯТ ЖАНА ИСКУССТВО РЕДАКЦИЯСЫ

Редакция башчысы М. Оморова, редакторлор: М. Молдалиева, Б. Шерманбетова, Н.
Жылдызова, Э. Турдубекова, Ж. Медералиева.

**КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ
ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫК
ОКУУ КУРАЛЫ**

БИШКЕК – 2004

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ ЖАНА ЭНЦИКЛОПЕДИЯ БОРБОРУ

УДК 82

ББК 83.3 Кия2
К 97**Авторлор**

Абдулхамидова Б.
Ажыматова З.
Акматалиев А.
Андашев Д.
Асаналиев К.
Байгазиев С.
Байжигитов К.
Даутов К.
Егимбаева С.
Жайнакова А. А.
Жакыпбекова А.
Жумабаев И.
Дүйшөмбиев С.
Кадырмамбетова А.
Карымшаков С.
Кебекова Б.
Култаева Ү.
Кыдырбаева Р.
Кырбашев К.
Медералиева Ж.
Молдалиева М.
Мукасов М.
Мукасова А..
Муратов А.
Мусаев С.
Нарынбаева Н.
Обозканов А.
Орозобекова Ж.
Орозова Г.
Өмүрзакова Н.
Рысбаев С.
Садыков А.
Сарыпбеков Р.
Сооронов О.
Тургунбаева Ж.
Турсунбеков Ч.
Шаршеналиев Ө.
Шериев Ж.
Ыйсаева Н.
Эгембердиева С.

“КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ” ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЫНЫН ОКУРМАНДАРЫНА УРМАТТУУ ОКУРМАН!

Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы жалпы билим берүүчү мектептердин окуучулары үчүн даярдап, чыгарып жаткан ар түрдүү илим тармактары боюнча энциклопедиялардын ичинде бул китеп өзүнчө кайталангыс басылма болуп саналат. Анткени физика, математика, химия сыяктуу илимдер кыргыздар арасына тараганына бир кылым да боло элек, алардын окуу предмети катары мектеп практикасына киргизилгени андан да көп эмес. Ал эми «адабият» деген термин-түшүнүк кийин эле советтик мезгилде колдонула баштаганы менен дал ошол адабият көркөм сөз өнөрү катары алгачкы адамзаты пайда боло баштаганда эле пайда болуп, элибиз байыртан эле сөз ээлерине өз бааларын берип келген. Демек адабият илиминин элементтери жөнөкөй формада көркөм сөз пайда болгондон тартып эле пайда болуп келаткандыктан анын түшүнүктөрү да байыртадан эле колдонулганын, «ыр», «санат», «дастан», «макал», «жомок» деген сыяктууларды элибиз сөз байлыгында урунуп жүргөндүгүн айта кетүүбүз абзел. Ошол эле кезде айрым манасчылар, акындар, жомокчулар жашап өткөндүгү, алардын айткан кеп-сөздөрүнүн, ырларынын айрымдары уламыш түрүндө ооздон оозго өтүп келгендиги кыргыздардын көркөм сөздүн кунун жогору баалагандыгын айгинелейт. Булардын айрымдарынын аты калып, ыры жок, айрымдарынын ыры калып аты жок, нарктуу казыналары жөн гана элдик чыгарма болуп калк ичинде рухий тарбиянын бир булагы катары калып калган.

Демек, «Кыргыз адабияты» энциклопедиясынын объектиси кыргыз тарыхынын өтө узак кыйырларынан башат алат да, бүгүнкү күндөргө чейин жетет.

Экинчиден, башка илим-билимдер жалпы калктын айрым гана катмары үчүн ылайыкталып, азыраак адамдар гана өздөштүрүп, түшүнүүгө негизделсе, алардан айырмаланып адабият бардыгы үчүн ылайыкталат. Ар бир адамдын айлана-чөйрөсү бул же тигил даражада көркөм сөз өнөрү менен байланышкан. Кыргыз баласы бешикке бөлөнгөндө эле бешик ырын угуп, аны акыркы сапарга узатуу да сөз өнөрү – кошок менен коштолот. Мына ушундай аспектилерден алып караганда бул энциклопедиянын уникалдуулугу – анын универсалдуулугунда жана жалпыга түшүнүктүүлүгүндө, ошону менен бирге массалык колдонууга ылайыктуу жазылгандыгында.

Адабият боюнча мурда терминдерди жана түшүнүктөрдү чечмелеген орусча-кыргызча жана оригиналдуу терминологиялык сөздүктөр, жазуучулардын өмүрбаяны тууралуу биобиблиографиялык справочниктер өз-өзүнчө китеп болуп чыкканы менен анын баары биригип энциклопедиялык мазмунда жана формада жарык көрө элек болчу. Колунуздардагы китеп мына ушул багыттагы саамалык басылма болуу менен кыргыз оозеки жана жазма адабиятынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн кыска таржымалын, урунттуу чыгармалары тууралуу маалыматтарды камтуу менен улуттук адабиятыбызды жыйноодо, изилдөөдө салмактуу орду бар башка элдин өкүлдөрү тууралуу кабарлар берилди. Кыргыз адабиятындагы колдонулуп жүргөн түшүнүктөр да энциклопедиялык басылманы түзүү менен булар мектеп окуучуларынын адабий-теориялык түшүнүгүн өстүрүүгө, эстетикалык табитин көтөрүүгө жардам берет деген ойдо болдук.

Энциклопедияга макалаларды киргизүүдө биз төмөнкүдөй принциптерди колдондук:

1. Байыртадан аты уламышка айланып эл оозунда айтылып келген акындар, манасчылар тууралуу болжолдуу маалыматтар киргизилди.

2. Оозеки адабиятта өз орду бар ырчылар, жеке варианттарын жараткан манасчылар берилди.

3. Кыргыз жазма адабиятындагы Кыргыз Республикасынын эл акыны, эл жазуучусу деген наам алгандар, Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктын лауреаттары кошулду.

4. Кыргыз адабияты боюнча докторлук диссертация коргогон окумуштуулар да энциклопедиядан орун алды.

5. Айрымдардын жогорудагыдай наамдары, сыйлыктары, докторлук даражалары жок болсо да адабиятыбыздын өсүшүндө олуттуу салымын эске алып китепке киргизүүнү ылайык көрдүк. Бул китеп биринчи басылыш болуп жаткандыктан, кийин көп нуска менен акын-жазуучулардын тизмеси дагы толукталмакчы. Ошондуктан биринчи эксперименттик китепке бардыгын киргизүүгө мүмкүндүк болбогондугун эскерте кетейин.

6. Кыргыз адабиятын жыйноого, пропагандалоого, изилдөөгө өзгөчө салым кошкон чет өлкөлүк илимпоздор тууралуу да атайын макалаларды бердик.

7. Советтик учурда терс көз караш менен каралып, тоталитардык доордун саясатынан улам аты аталбай, чыгармалары жарык көрбөй келген инсандар тууралуу да материалдар жазылды.

8. Адабиятыбыздын тарыхындагы өзүнчө көрүнүшкө айланган чыгармалар, адабий процесстин бурулуш этабын белгилеген көркөм туундулар да бул китепке атайын макала түрүндө кошулду.

9. Кыргыз адабиятына, котормо адабиятына тиешелүү терминдер жана түшүнүктөр да энциклопедиядан өз ордун тапты.

Кыргыз адабияты боюнча түзүлгөн улуттук биринчи энциклопедия болгондуктан мында айрым кемчилдиктердин орун алып калышы табигый көрүнүш. Анан калса аталган китеп айрым гана энтузиаст илимпоздор тарабынан өтө кыска мөөнөттө даярдалгандыгын да айта кетмекчибиз. Демек биз окурмандардан китеп тууралуу сын-пикирлерин күтөбүз жана аны кийинки басылыштарында эске алабыз. Анда эмесе, кыргыз адабиятынын кеңири жана чексиз дүйнөсүнө кош келиңиз.

Башкы редактор Ү. Асанов

АДАБИЯТ ТАРЫХЫ – ЭЛ ТАРЫХЫ

Ондогон кылымдарды карытып, жалпы адам баласынын оомалуу-төкмөлүү, тарыхый жолунда өзүнө гана таандык из калтырып, тириликтин машакаттуу жолун басып, жашоонун өзгөчө татаал чыйырындагы миңдеген тоскоолдуктардан өтүп, өмүр-өлүм үзөңгүлөш жүргөн далай кагылыш-кармаштарды баштан кечирип, өз атын, өзгөчө белгилерин жоготпой сактап, келе жаткан түптүү элдин кыргыздардын урпактарга калтырган баалуу байлыктарынын бири – оозеки көркөм чыгармачылыгы.

Бир кездерде жазуу-сызуусу бар өз алдынча өсүп-өнүккөн эл болсо да, тарыхтын өйдө-ылдыйлуу татаал жолунда көрүнүктүү ордун, өнүккөн өнөрлөрүн, алардын ичинде да сактап кала албай, натыйжада көптөгөн кылымдар бою жыйнаган табылгаларын, тарыхый маалыматтарды көркөм баянга айландырып, укумдан тукумга оозеки түрдө өткөрүп келүүгө мажбур болгон кыргыздар үчүн алардын оозеки көркөм чыгармалары өзгөчө баалуу табылгаларын чогултуп-жыйноочу казынанын башынан өткөргөндөрдүн урунттуу учурларынан кабар берген тарыхтын, коомго, ар бир инсанга моралдык, укуктук, эрежелерин туюндуруучу юридикалык жыйнактын, таалим-тарбия берүүчү куралдын, жакшы-жаман түшүнүктөрдү чечмелеген туюнтманын ж. б. жашоо-тиричиликтин көп кырдуу зарылдыктары үчүн пайдаланууга боло турган энциклопедиялык мазмундагы “китептин” милдетин аткарып келген. Элдик оозеки чыгармачылыктын орчундуу мааниси, жашоо жөндөмүнүн сыры – ал чыгармалар өткөндүн үнү, жаңынын жаңырыгы болуп,

миңден ашуун жаштагы үлгүлөрү да улам кийинки шартка “ылайыкташып”, мезгил талабына жооп берип, көркөм туунду катары наркын сактап, күйөрмандардын руханий талабын канааттандырып, эстетикалык рахат тартуулап, тарбия, таануучулук оң таасирин тийгизип, бүгүн да өз күчүн жоготпой келе жаткандыгында.

Тарыхый өнүгүш жолунда жакшы менен жаманды, ийгиликтин кубанычын, жеңилүүнүн ызасын, гүлдөп өнүгүүнүн рахатын, төмөн чөгүүнүн басынуу кайгысын бир эле эмес, көптөгөн жолдордо башынан өткөрүп, өз эркиндиги, көз каранды болбостугу, элдин биримдиги, ынтымагы үчүн дайым күрөшүп, адамдык асыл дөөлөттөрдү туу тутуп, аздектеп, өз башынан өткөндөрдүн урунттуу учурлары менен алгылыктуу табылгаларын көркөм сөз тутумунда – көркөм чыгармаларда мончоктой тизип, эл байлыгын этият сактап, бапестеп багып, өзгөчө жогору баалап ыйык тутунган байыркы эл –кыргыздардын оозеки көркөм чыгармачылыгы адаттан тыш өсүп-өнүккөн.

Кыргыз элинин басып өткөн тарыхый жолунда, күндөлүк турмушунда оозеки көркөм чыгармачылыктын өзгөчө мааниге ээ болуп, чоң роль ойногондугун тарыхта өтө сейрек учурай турган феномендик мүнөздөгү “Манас” эпосунун мисалынан – көчмөн кыргыздар өз жашоо шартынын өзгөчөлүгүнө ылайыкталган дүйнөнүн сегизинчи укмушун – оозеки жаратып, оозеки сакталган поэзиянын көркөм чалкар деңизин – башка эч бир кезикпеген, өзү сыяктуулардын арасында теңдеши болбогон жомокту – эпосту жаратканынан да таасын байкоого болот.

“Манас” жалгыз эмес, анын айланасында өзүнө жараша чөйрөсү, көлөмү жагынан болбосо да маани-маңызы, көркөмдүк наркы боюнча тектеш ырым, эм-домдон тартып дарымга, кошокко чейинки үрп-адат ырлары, арман, мактоо-кордоодон тартып сүйүү ырларына чейинки эң кеңири мазмундагы жана ар түркүн тематикадагы лирикалык ырлар, эмгек ырлары, оюн-зоок ырлары, макал-лакаптардан тартып санат-насыят, терме ырларына чейинки дидактикалык чыгармалар, миф, легендалардан тартып, жөө жомок, элдик аңгемелерге чейинки кара сөз түрүндөгү чыгармалар, ар бири ондогон миң сап ырдан турган турмуштук, баатырдык ж. б. эпостор, поэмалар бар. Кыргыз оозеки көркөм чыгармачылыгынын түр-түркүмдөргө бөлүнгөн жанрдык ажырымын аныктап чыгуу, ар бир жанрга жата турган материалдардын бүгүн илимге белгилүү үлгүлөрүнүн тематикаларын, чыгармалардын болжолдуу жалпы көлөмүн көз алдыга келтирүүнүн өзү эле кыргыз фольклору өзгөчө бай экендигине күмөн туудурбайт.

Дүйнөлүк фольклор жөнүндөгү илимде кабыл алынган салт боюнча оозеки көркөм сөз өнөрүнүн алгачкы, жөнөкөй үлгүлөрү эмгекке байланыштуу сюжетке ээ. Албетте, кыргыз элине таандык оозеки көркөм чыгармалардын пайда болуш теги деле жалпы эрежеге баш иеринде күмөн жок. Бирок, колдо болгон факты – материалдарга караганда кыргыздарда эпикалык жанр, анын ичинде негизинен ыр менен айтылуучу эпостордун түрлөрү өзгөчө өнүккөн. Мунун себебин элибиздин өз тарыхынын, басып өткөн жолунун урунттуу учурларын көркөм чыгармалары аркылуу жалпылаштырган элестердин жардамы менен сактоо, кийинки муун өкүлдөрүнө үлгү катары калтыруу далалаты менен түшүндүрүүгө болот.

Кыргыздарда эпостор, айрыкча алардын “Манас” баш болгон баатырдык үлгүлөрү өзгөчө өнүккөнү мурдатадан эле илимге кеңири белгилүү. Буга өз учурунда академик В. В. Радлов да көңүл бурган. Аларда элибиздин турмушу ар тараптан чагылдырылып, тарыхый басып өткөн жолу, көз карашы, салт-санаалары, келечек үмүт-тилеги таамай сүрөттөлгөн.

Эпикалык чыгармалардын идеялык-көркөмдүк мазмуну бай, тематикалары ар түрдүү. Кыргыз эпостору мазмунуна жана формасына карай шарттуу түрдө улуу эпос жана кенже эпостор деп бөлүнөт. “Манас” трилогиясы улуу эпоско, эми “Кожожаш”, “Эр Төштүк”,

“Эр Табылды”, “Курманбек”, “Жаныш, Байыш”, “Шырдакбек”, “Жаңыл Мырза”, “Олжобай менен Кишимжан”, “Кедейкан”, “Саринжи-Бөкөй”, “Мендирман”, “Жоодарбешим”, “Эр Солтоной” ж. б. кенже эпоско кирет. Залкар жазуучубуз Ч. Айтматов айткандай, “булардын ар бири өзүнчө зор дүйнө, түгөнгүс байлык”.

Эпостор да жалпы фольклористика илиминде мазмунуна тематикасына жараша жанрдык жактан ич ара баатырдык жана турмуштук эпостор деп бөлүнөт. Баатырдык эпостордо элдик баатырлардын эли-жерин ички жана сырткы душман-баскынчылардан сактоо, эркиндигин коргоо, ынтымакты, биримдикти колдоо, элдин кызыкчылыгы үчүн кан-жанын аябоо ж. б. мүнөздөгү окуялар баяндалат.

Эпостордун чыгыш доорлору да ар кандай. “Эр Төштүк”, “Кожожаш” эң байыркы – архаикалык эпостордон. Буларда байыркы белгилер – мифологиялык түшүнүктөр сакталган. Ал эми “Курманбек”, “Эр Табылды”, “Жаңыл Мырза”, “Жаныш – Байыш” сыяктуу эпостордо кыргыздардын 14–18-кылымдарда калмактарга каршы күрөшү чагылдырылса, “Кедейкан”, “Саринжи-Бөкөй”, “Олжобай менен Кишимжан” сыяктуу чыгармаларда кийинки патриархалдык-феодалдык түзүлүш, үй-бүлөлүк мамилелер кеңири орун алган. Эпостордогу терең гумандуулук, адамкерчилик, күчтүү патриоттук-атуулдук сезимдер, элдин тарыхый энциклопедиясы бүгүнкү күндө да өтө баалуу.

“Ак Мөөр”, “Жалайыр жалгыз”, “Кулмурза менен Ак Саткын”, “Карагул ботом” ж. б. элдик поэмаларда көбүнчө социалдык-турмуштук маанидеги окуялар сүрөттөлөт. Өзгөчө эки жаштын махабаты, ага тоскоолдуктар жана армандуу өмүрдүн трагедиялуу өлүм менен аякташы элдик поэмаларга мүнөздүү көрүнүш.

14-кылымдын аягында Жунгария мамлекетинин өсүп чыгышы, ойрот-калмактардын кыргыз, казак ж. б. элдерди каратып, баскынчылык кылышы, эркиндикке умтулган, турмуш-тиричилиги, көз карашы, салт-санаасы окшош Орто Азия элдеринин үмүт-тилегинин бирдигин шарттаган. Тектеш элдердин “Кыз Жибек”, “Шакир менен Шакирет”, “Кыз Дариха”, “Боз жигит”, “Нарикбай”, “Көр оглы”, “Алпамыс” сыяктуу чыгармалар кыргыз элинде кээде кара сөз, кээде ыр аралаш түрдө өз варианттары менен айтылат.

Адатта мазмуну жорго сөз, же кара сөз менен айтылуучу жөө жомоктор да фольклордук чыгармалардын ичинде көрүнүктүү орунду ээлейт. Жөө жомоктордо элдин үмүт-тилеги, көз карашы, адамдардын адилеттиги менен адилетсиздиги, өмүрү менен өлүмү, эмгекке мамилеси эстетикалык идеясы менен фантазиясы чагылдырылган. Жөө жомоктордогу окуялардын мүнөзү, образдардын түзүлүшү өтө жөнөкөй, поэтикалык тили так. Ошондуктан алар жалпыга түшүнүктүү, аллегориялык мааниси, сатиралык мүнөзү ачык. Тематикасынын мүнөзүнө, чыгыш, пайда болуш дооруна карата жөө жомоктор өз ара айбанаттар жөнүндөгү, укмуштуу же кереметтүү, турмуштук жөө жомоктор болуп бөлүнөт. Мейли айбанаттар жөнүндөгү жөө жомокторбу, мейли сыйкырдуу же кереметтүү жөө жомокторбу, мейли турмуштук жөө жомокторбу – айтор, бардыгы элибиздин тарыхын барактап ачып берет, жаратылыш менен адамдын ортосундагы карым-катнаш, адамдын тотемдик, анимисттик, мифологиялык түшүнүктөрү, оң менен терстин күрөшү ж. б. ачык сүрөттөлөт. Жомок турмуштук тажрыйбанын “элегинен” өтүп улуттук өзгөчөлүккө, салт-санаага, үрп-адатка, психологияга байланыштуу жаралат.

Миф, легенда, уламыштарда элибиздин архаикалык анимисттик, тотемдик, мифологиялык дүйнө таанымы жаратылыштын сырдуу кубулуштарына фантастикалуу ой жүгүртүүлөрү чагылдырылган. Элдик мифологиялык түшүнүк боюнча дүйнөдөгү кубулуштардын бардыгынын “жаны”, “ээси” бар. Ал мифтерде кыргыз элинин жаралышы, адамдардын пайда болушу, анын өмүр, өлүм философиясы ж. б. көрүнүштөр кадимкидей көркөм образдуу баяндоо формасына ээ.

Легенда менен уламыштар көбүнчө реалдуу турмуштук фактыларга негизделген. Албетте, миф менен легенданын ортосундагы жалпылыктар көп. Жогоруда мифке айтылган ой-пикирлер легендаларга да таандык. Миф, легенда, уламыштардын формасы чакан, мазмуну терең, тематикасы бай. Буларда элибиздин тарыхынын, философиясынын, фантазиясынын, жашоо-тиричилигинин ар тарабы ачылган.

Эмгек ырлары негизинен мал чарбачылыкка, мергенчиликке, дыйканчылыкка арналат. Аты эле айтып тургандай, ырлар эмгек процесси менен тыгыз байланышта пайда болгон, элибиздин көчмөндүү жана отурукташкан турмушу көз алдыга элестүү тартылат. “Бекбекей”, “Шырылдан”, “Оп, майда” ж. б. эмгекчилердин тилегин, максатын, ийгилигин билдирген.

Оозеки чыгармачылыгыбызда ырым-дарымдар кеңири кездешет. Магиялык сөздөргө ишенүү менен адамдар жаратылыштын күчтүү сыйкырынан үмүт кылып, жакшылык күтүшкөн. Адамды, жан-жаныбарды, малды дарылоодо, дыйканчылык, аңчылык кылууда, кырсыктан чыгууда ырым-дарымдар айтылган.

Ошондой эле жашоо-тиричилигибизге, өлүм менен өмүргө, адамдардын ортосундагы мамилелерге арналган, бата, каргыш ж. б. ар түрдүү тематикадагы айтымдарды элдик оозеки чыгармачылыктын бир бутагы катары карайбыз. Башка фольклордук жанрлар сыяктуу эле ар кандай кырдаалдарга жараша алардын өз алдынча салттуу поэтикалык формалары иштелип чыккан. Алкыш, каргыш айтымдардан маанилик жана көркөмдүк жактан куюлушкан тексттеринен эле ата-бабаларыбыздын сөз кадырын канчалык урматтап, сыйлай билгендигин көрүүгө болот.

Дин ырлары мазмуну жагынан ырым менен дарым ырларына жакын келет. Аалам чексиздиги алдында адамдын көз карашынын чектүүлүгү, тарлыгы, фетиштизм, анимизм, тотемизм түшүнүктөрү, стихиялуу жагдайлар, кандайдыр бир күчкө өтө берилип ишенүүлөр, сыйкырдуу, касиеттүү көрүнүштөр, сыйынуулар ж. б. чыныгы диндик ишенимдер диний ырлардын пайда болушуна шарт түзгөн. Ислам дини кыргыздардын арасына узак, жай тараган, ошондуктан окумуштуулардын пикирлери боюнча кыргыздарда ислам динине байланыштуу ырлардын жаралышы XIX кылымга жана XX кылымдын башына таандык.

Ар бир элдин өзүнчө үрп-адаты, каада-салты бар. Фольклорубузда элибиздин жашоо-тиричилигинин бул тарабын көрсөткөн ар түрдүү тематикадагы чыгармалар арбын. Адам жарык дүйнөгө келгенден тартып көз жумган мезгилине чейинки басып өткөн жолунда коштоп жүрүүчү салт-санаалар, үрп-адаттар анын дүйнөгө болгон көз карашын, ой-тилегин, кыял-үмүтүн билдирген. Адам туулат, тушоосу кесилет, үйлөнөт. Үйлөнүү салт ырларынын өз-өзүнчө ритуалдарга байланыштуу тематикасы бар. Элибизде кыз оюну өтө кызыктуу өткөн, кыз-келиндер, жигиттер эки тарап болуп алып, ар кандай оюндар ойнолгон. Жакшы маанайда күлкү-шаттык, толкундоо менен кыз-күйөөнү куттукташкан. Жар көрүштүрүү ырлары шаан-шөкөт менен аткарылган. “Жар-жар” айтуунун максаты да кыз менен жигиттин, тууган-туушкандардын, ниеттеш, тилектеш адамдардын кубаныч-сүйүнүчүн бөлүшүү, аларды мактоо болгон.

Сүйүү лирикасына элдик оозеки чыгармачылыгыбызда өзгөчө орун берилген. Адам жашоосун махабатсыз элестетүү мүмкүн эмес. Махабатты бакытка тунган сезим деп түшүнбөө керек. Махабат адамды өмүр бою коштоп жүрөт: анда ашык болуу, жалбаруу, толкундоо, ызаттоо, бакытка жетишүү, тескерисинче, зарлоо, күйүү, арман, муң-кайгыга түшүү ж. б. болот. Ушуга байланыштуу кыргыз элинин сүйүү лирикасы эки топко “Секетпай” жана “Күйгөн” деп бөлүнөт. Сүйүү ырларынын идеялык-тематикасы өтө кеңири.

Санат-терме ырлары да элибиздин ойчулдугун, акылмандыгын, чечендигин билдирген. Санат-насыят ырларынын тематикасы да кеңири. Мындай чыгармалар адамдардын мүнөзүндөгү оң жана терс кыял-жоруктарын белгилеп, адамды жүрүш-туруш эрежелерине үйрөтөт, абийирдүү, чынчыл, эмгекчил, кичи пейил, адамкерчиликтүү болууга үндөйт. Анда өмүргө, жашоого-турмушка арналган философиялык ойлор өтө жыш.

Айтыш ырлары элибизде кеңири тараган жанр. Айтыштын сапаты акындын акыл-эсине, сөз тапкыч, жөндөмүнө ж. б. жараша болот.

Адат-салт айтышы жашообуздагы каада-салтка, үрп-адатка байланыштуу келип чыккан. Адат-салт айтышына үлпөт-салтанаттарда айтышуу ырлары кирет. Айтыш сөз өнөрүн баалоого, баа берүүгө, урматтоого, даңазалоого байланышкан. Акындардын сөздөрү “ташка тамга баскандай” кынапталган, терең маанини камтыган учкул сөздөрдөн турган.

Акындардын беттешүүсүндө тематика ар түрдүү келип, жеке инсандык жана пенделик касиеттерди тартынбай бетке айтуудан баштап, жаратылыштын сырдуу кубулуштарына, өмүр менен өлүм философиясына чейин айтылат. Айтыштын тамсилдик, табышмактык, алым сабак, кордоп айтышуу сыяктуу түрлөрү бар.

Чечен сөздөр аты эле билдирип тургандай, күндөлүк турмуш-тиричилик сөздөрдөн айырмаланып турат. Чечендер таланттуу, зээндүү, сезгич, көз карашы кеңири адамдар болгон. Академик В. В. Радлов эмгегинде кыргыздардын сөзмөрдүгү тууралуу: “Кыргыздар эч буйдалбастан, токтоосуз, шар сүйлөшөт. Алар оюн ачык, так айта билишет. Сүйлөгөндө сөздөрүндө белгилүү деңгээлде кооздук сезилип турат. Жөнөкөй эле сүйлөгөн сөздөрүндө, айтыштардын курулушунда мезгил-мезгил менен ритмикалык өлчөмдөр байкалат. Сүйлөм артынан сүйлөм, ыр сабак-сөздөр ойлонуп айтылып, угуучуларга күчтүү таасир тийгизет. Угуучулар берилип, ыракаттанып угушат. Орундуу айтылган сөздү баалай да билишет. Сөзмөр, чечен адамдар сүйлөгөндө болуп көрбөгөндөй тынчтык өкүм сүрүп, угуучулардын көздөрү жайнап, демин ичине алып отуруп тыңшашат. Чечендин ар бир кооз айтыштары, ар бир акылман курч жана тамаша сөздөрү ийкемдүү...” – деп жазган.

“Караңгыда көз тапкан, капилет жерден сөз тапкан” Көкөтай, Тилекмат, Жейрен чечен ж. б. жөнүндө эл арасында легендалар жаралып, алардан эл адилеттиктин, акылмандыгын, тайманбастыктын, жакшы идеалдарын көрүшкөн.

Арман ырлары – оозеки адабиятыбыздын дагы бир өнүккөн тармагы. Армандын бир түрү – адамдын жеке тагдырына: армандуу сүйүүгө, баласыздыкка, оорукчалдыкка ж. б. байланыштуу жеке инсандын ички күйүтүн, кайгы-муңун чагылдырат; экинчиси – турмуштук кыйынчылыктан, жокчулуктан, коомдук теңсиздиктен келип чыккан муң-зарлар. “Койчунун арманы”, “Кенжекенин арманы”, “Күңөтай кыздын арманы”, “Жаш балага берген кыздын арманы”, “Ойдай” ж. б. арман ырлары элибиздин баштан кечирген турмушунун кайгылуу жактарынан кабар берет.

Кошок элибиздин каада-салтына байланыштуу жаралган оозеки чыгармачылыктын үлгүсү болуп саналат. Жакын адамдардан айрылганда ички кайгыны, өкүнүчтү билдирген мундуу сөз – кошок айтылат. Кошокто көзү өткөн адамдын кыял-жоругу, мүнөзү, мамилеси, аброю, адамгерчилиги айтылып, даңазаланып кошулат, артында калган үй-бүлөсүнүн, бала-бакырасынын, тууган-туушкандарынын, жоро-жолдошторунун кайгысы билдирилет. Салыштыруу, символ метафора, эпитет, гиперболо, параллелизм сыяктуу салттуу көркөм сөз каражаттарынын колдонулушу менен кошоктун поэтикалык көркөмдүгү жогорулап, идеялык мазмуну тереңдетилет.

Макал-лакаптар элдик оозеки чыг-лыктын, дегеле көркөм сөз өнөрүнүн бийик үлгүлөрүнүн бири. Сөздүн эң тазасы, тунугу, таамайы, турмуштун зор философиясынын эки-үч сөзгө сыйдырылган нускасы, адам акыл-эсинин энциклопедиясы – макал-лакаптар.

Турмуштук тажрыйбадан келип чыккан ой-корутундулар улам тереңдетилип, улам эленип отуруп акырында ойдун маңызын түзгөн сөздөр калып, ыргактык, уйкаштык, уккулуктуулук талабына ылайык синоним сөздөрдүн ичинен эң ылайыктуусу тандалып алынат. Ушундай чыгармачылык процесстин негизинде макал-лакаптар келип чыккан.

Табышмактар – адам акылын таразалоочу, курчутуучу дидактикалык жанр. Табышмакты дүйнөнү таанып-билүүнүн өзгөчө формасы катары карасак да болот. Анда белгилүү бир окуя, предмет жөнүндө өтмө маанидеги элестүү сөздөр аркылуу маалымат берилип, жандырмагын табуу талап кылынат. Табышмактар формасы жагынан макал-лакаптар сыяктуу чакан келип, ой ыргактуу уйкаштыкта кыска, так берилет. Табышмактарда тематикалык жактан күндөлүк турмуштагы эң жөнөкөй буюм-тайымдардан тартып ааламдык, космостук көрүнүштөргө чейин камтылат. Табышмактар айрым учурда кыска аңгеме, жомок түрүндө да айтылышы мүмкүн. Элдик оозеки чыгылыкта табышмак айтышуу акыл-эстин атаандаштык жарышы катары каралган учурлары көп. Мис., “Акыл Карачач” жомогунда, “Талым кыз менен Көбөктүн айтышында” ж. б.

Балдар фольклорунан оозеки чыгармачылыктын көп үлгүлөрүн жолуктурууга болот. Балдар фольклорунун тили жатык, көлөмү кыска, ойго жана фантазияга бай келет. Балдар чыгармалардан үлгү, тарбия алып, акылдуу, абийирдүү, дүйнөнү таанып-билүүсү менен патриот болуп өсүшү керек. “Бешик ыры”, “Торпогум”, “Акыйнек”, “Улагым”, “Үркөр-үркөр топ жылдыз” ж. б. ырлар балдарды эстетикалык жактан тарбиялап келүүдө.

Оозеки көркөм чыгармачылыктын өзгөчө өнүгүшү жана өнөрдүн бул түрүнө эл арасында зор маани берилип, көңүл буруунун натыйжасында кыргыздар жөнүндө пикир айткан ар бир изилдөөчү элдин ушул байлыгына көңүл бурган. Бул тууралуу илимде көптөгөн далилдерди келтирүүгө болот. Мис., 15–16–кылымдар тогошкон мезгилде жашап, кыргыздар жөнүндө маалымат жазып калтырган “Тарыхтардын жыйнагы” (“Маджму ат-Таварих”) аттуу кол жазманын автору аксыккенттик Шах-Аббастын уулу Сайф-ад-дин молдо кыргыздар, алардын оң, сол ж. б. урууга бөлүнүүсү сыяктуу маалыматтарды айтууда “Манас” эпосунун материалдарын кеңири пайдаланган. Ал эми өткөн кылымда кыргыз жергесинде болуп, кыргыз эли, анын тарыхы, тили, маданияты ж. б. багыттарда кеп козгогон көрүнүктүү окумуштуулар Ч. Валиханов, В. В. Радлов өз ойлорун айтууда негизинен кыргыз фольклорунун, анын ичинен “Манас” эпосунун тексттерине таянышкан. Ал турсун Б. Смирнов ж. б. сыяктуу саякатчылар да “иш арасында” кыргыз фольклорунун материалдарына кызыгып, бул тармак боюнча да илимде баалуу материалдар калтырышкан.

Кыргыз фольклорунун материалдарын жыйноо, изилдөө, орчундуу илимий пикирлер айтып, баа берип, элдик бул казынаны окумуштуулар дүйнөсүнө таанытуу иштерин алгач чет элдик илимпоздор-түркологдор башташкан. Айрыкча бул багытта казактын белгилүү окумуштуусу Ч. Валиханов, орус окумуштуусу, теги боюнча немец, академик В. В. Радловдун салымдары чоң. Өткөн кылымдын экинчи жарымынын башталыштарында кыргыз жергесинде болгон Ч. Валиханов “Манас” эпосунан “Көкөтөйдүн ашы” аттуу эпизодду кагаз бетине түшүрүп, “Манас” – талаа “Илиадасы”, “Семетей” буруттардын “Одиссеясы” – деп кыргыздардын улуу эстелигине жогору баа берген жана өзү жаздырган тексттерди кара сөз түрүндө орус тилине которуп, кыргыз фольклорунун үлгүлөрүн кагаз бетине түшүрүү жана аларды башка элдердин тилине которуу ишине чыйыр салган.

Академик В. В. Радлов өткөн кылымдын алтымышынчы жылдарда бир нече жолу кыргыздардан жазып алган материалдарынан тандап алып, “Манас” (чынында жеке эле “Манас” б. а. чыгарманын биринчи эле бөлүгү эмес, “Семетей”, “Сейтектин” окуялары

негизинен бүт камтылган), “Жолой кан”, “Эр Төштүк” аттуу эпосторду жана бир катар кошокторду 1885-жылы Санкт-Петербургда бастырып чыгарган. Ошол эле жылы ушул материалдардан В. В. Радлов бастырып чыгарган тексттер кыргыз тилиндеги биринчи жолу басма бетинде жарыяланган көркөм чыгармалар эле. Ушул “Түрк урууларынын эл адабиятынын үлгүлөрүнүн” 5-томуна жазган кириш сөзүндө В. В. Радлов “Кыргыз өз ырларында кандайдыр укмуштуу жана коркунучтуу, жөө жомоктук дүйнөнү баалабайт, тескерисинче, ал өзүнүн турмушун, өзүнүн сезимдерин жана умтулууларын, коомдун ар бир жеке мүчөсүнүн өзүндө жашаган идеалдарын даңазалап ырдайт” – деп кыргыздардын оозеки көркөм чыгармалары реалдуулукка, турмушка жакын экендигин баса белгилеген.

Кыргыз фольклорун изилдөөгө алгач ат салышкан көрүнүктүү түркологдордун ичинен “Манас” текстинен чакан үзүндүнү өз комментарийлери менен 1911-ж. Будапеште чыккан “Келети Сземле” журналында жарыялаган венгер окумуштуусу Г. Алмашинин ысмы да эскерүүгө татыктуу.

Кыргыздардын баалуу маданий байлыгы – оозеки көркөм чыгармаларды кеңири планда системалуу түрдө эл арасынан жыйноо жана изилдөө иштерине Октябрь революциясынан кийин гана кеңири мүмкүнчүлүктөр түзүлдү. Натыйжада ага мектеп окуучуларынан тартып мугалимдерге, студенттерден тартып атайын адис окумуштууларга чейин активдүү катышты. Жарым кылымдан ашуун мезгил ичинде системалуу аракеттенүү өз жемишин берип, өзгөчө бай, зор көлөмгө ээ кол жазмалар фонду топтолду. Ал материалдардын мазмун, формалык касиеттерине, элдик маңызына күмөн келтирүүгө мүмкүн эмес. Анткени, дээрлик бардык материалдардын информаторлору негизинен ушул ишти кесип кылган атайын адистер (манасчылар, ырчы-акындар ж. б.), эл арасындагы көркөм сөз өнөрүн өзгөчө урматтап, ага чоң маани берген, ырга, сөзгө шыктуу таланттуу адамдар болгон.

Кыргыздардын көркөм чыгармаларын жаратуучулар, сактоочулар, өнүктүрүүчүлөр жөндөмүнө, кайсыл жанрдагы чыгармаларды жаратканына, аткаргандыгына карата топторго бөлүнүшөт: алар ырчылар, акындар, манасчылар, семетейчилер, санжырачылар, чечендер, куудулдар, кошокчулар, жамакчылар, сөзмөр адамдар ж. б. Алардын ичинде өз өнөрү менен жансактаган таланттар да болушкан. Чынында, бүгүн илимге белгилүү болгон кыргыз фольклорунун баа жеткис мыкты үлгүлөрүнүн дээрлик көбү профессионал адистердин айтуусунда жазылып алынган. Мисалы: улуу манасчылар Сагынбай Орозбак уулу менен Саякбай Каралаевден “Манас” эпосунун мазмуну кенен, окуяларга бай, мурдатан келе жаткан салттык белгилерин арбын сактаган, жогорку көркөмдүктөгү варианттары жазылып алынган. Ошондой эле көрүнүктүү манасчылар, семетейчилер Шапак Рысмендеев, Тоголок Молдо (Байымбет Абдрахманов), Жаңыбай Кожеков, Багыш Сазанов, Акмат Ырысмендеев, Молдобасан Мусулманкулов ж. б. айтуулары боюнча да кагаз бетине түшүрүлгөн. Көлөмү “Манастан” кичирээк болгону менен мааниси, эл турмушундагы орду жагынан улуу эпостон кем бааланбаган “Курманбек”, “Эр Төштүк”, “Эр Табылды”, “Жаныш, Байыш”, “Кожожаш”, “Олжобай менен Кишимжан”, “Саринжи, Бөкөй” ж. б. көптөгөн баатырдык, турмуштук эпостор Токтогул, Калык, Алымкул баш болгон ырчы-акындардын айтуусунда жазылып алынып, көбү бир нече ирет китеп түрүндө басмадан жарык көрдү. Жалпы эле фольклордук материалдарды алып жүрүүчүлөр, өнүктүрүп-өстүрүүчүлөр катары Жеңижоктун, Токтогулдун, Тоголок Молдонун, Барпынын, Корголдун, Калыктын, Алымкулдун, Осмонкулдун ж. б. белгилүү ырчылардын алган орду бийик. Ошол таланттардын катарында элибиздин көптөгөн көрүнүктүү уул-

кыздары турушат. Мис., эл арасында айтылып жүргөн уламыш боюнча “Манас” эпосунун баш каарманы менен кошо жүрүп, анын эрдик иштерине күбө болгон кырк чоронун бири Ырчы уул болуптур. Ал Манас өлгөндө анын баатырдыгын кошок кылып кошкон экен. Эл арасында айтылып жүргөн ошол кошокторду Токтогул ырчы (сөз Сатылгандын Токтогулу жөнүндө эмес, Жаныбек кандын тушунда жашап, Толубай сынчы, Жээренче чечен, Акылкарачач менен легендардык доорлош Токтогул жөнүндө) ирээтке салып, бир сюжетке бириктирип, бүтүн чыгарма түрүндө келтирген. Андан кийинки манасчылар Келдибек, ага удаалаш Балык, Найманбай, Тыныбек, Чоюке, Акылбек, Чоңбаш (Нармантай) ж. б., санжырачылык өнөрдүн бизге аты жеткен анабашы Санчы-сынчы болсо, ырчылардын пири Токтогул, чечендердин башатында Жээренче турса, куудулдардын түпкү өкүлү Алдаркөсөө ж. б. дешке болот. Элдик таланттардын мурасын муундан муунга жеткирүүдө Келдибек, Акылбек, Чоңбаш, Тыныбек манасчылардан таалим алып өз вариантын түзгөн Сагымбайдын, айрыкча Токтогул ырчыны ээрчип жүрүп таалимин алып, кийин устатынын көзү өткөндө анын өз чыгармаларын, айтып жүргөн эпосторун айтып берип, кагаз бетине түшүрткөн Калык Акиев менен Алымкул Үсөнбаевдин үлгүсүнөн көрүүгө болот.

Эл арасынан фольклордук материалдарды жыйнап, кагаз бетине түшүрүүдөгү негизги максат ата-бабалардан калган баалуу мурастын мыкты үлгүлөрүн сактап калуу, түрдүү илимий изилденүүлөрдө фактылык материал катары пайдалануу, изилдөө, үйрөнүү гана эмес, ошону менен бирге аларды элдин өзүнө кайтарып берүү б. а. китеп түрүндө экинчи өмүрүнүн улантылышына шарт түзүп, камсыз кылуу. Так ушул жол бүгүнкү коомдук шартта эл чыгармачылыгынын эскиден келе жаткан мыкты үлгүлөрү узак жылдар бою алар аткарып келген жүктү – рухий байлык катары элге кызмат кылуусун, элди тейлөөсүн мурдагыдан алда канча кеңири планда, ыңгайлуу шартта, үзгүлтүксүз тейлөөнүн улантылышына мүмкүнчүлүк түзмөк.

Советтик түзүлүш өзүнүн алгачкы мезгилдеринен тартып эле элдик чыгармачылыкка чоң маани берип, фольклордук материалдарды жыйноо, иретке салуу, сактоо багытында көп иштердин жүзөгө ашырылышына зарыл шарттарды түзгөнүн танууга болбойт. Ошондой эле фольклордук изилдөө, бастырып чыгаруу маселелерине көп кам көрүлгөн. Бирок элди эзүүчү, эзилүүчү деп эки топко бөлүп, бул топтордун дайыма келишкис карама-каршылыгы жана аёсуз күрөшү жөнүндөгү бардык иш-аракеттерге багыт берген идеологиялык аныктама, буга кошумча атеисттик түшүнүк оозеки көркөм чыгармаларды бастырып чыгаруу, изилдөө иштерине кедергисин тийгизгени да чындык. Ушунун натыйжасында бир кездерде өз көркөм чыгармачылыгынын үлгүлөрүн таш бетине (ал эстеликтер илимде Орхон-Енисей жазуулары деген ат менен белгилүү) түшүрүп келген элибиз башка чыгармалар турмак, “Манас” эпосунун тексттерин да мурдатан кандай айтылып келсе ошол үлгүсүндө толук бастырып чыгаруу мүмкүнчүлүгүнөн ажырап калган.

Октябрь революциясынын жеңиши болбогондо кыргыз эли илим-билимдин, жалпы өнүгүүнүн бүгүнкү деңгээлине өз алдынча жетише алышы күмөн эле. Бул чындыкты танууга да, жокко чыгарууга да болбойт. Советтик түзүлүштүн алгачкы жылдарынан тартып эле эл арасындагы, коомдогу башка көптөгөн өзгөрүү, жаңылыктар менен кошо эл чыгармачылыгын жыйноо, сактоо, изилдөө багыттарында да орчундуу демилгелер көтөрүлүп, жемиштүү аракеттерге жол ачылган. Натыйжада 1918-жылдардан баштап фольклор чогултуу иши түптөлүп, 1922-жылдан тартып “Манастын” тексттери улуу манасчы Сагымбайдын айтуусунда кагаз бетине түшүрүлө баштаган. 1925-жылы “Манастын” чакан үзүндүсү чоң жомокчу Тыныбектин варианты боюнча араб тамгасы

менен Москвадан жарык көргөн. Ошол эле жылы лирикалык сүйүү ырларынын бир канча үлгүлөрү “Күйгөн-Секетпай” деген ат менен жарыяланган. Өкмөттүн зор колдоосуна, материалдык жардамына таянып жүргүзүлгөн бул багыттагы аракеттердин натыйжасында – бүгүн илимге “Манас” эпосунун, анын бөлүмдөрүнүн 80ден ашык түрдүү көлөмдөгү варианттары белгилүү болду. Эл арасында ыр, кара сөз түрлөрүндө айтылган эпикалык көлөмдүү чыгармалардын калкка аты белгилүүлөрүнүн бардыгы дээрлик ар бири бир нече варианттар түрүндө жазылып алынган. Кыргыз фольклорунун түрдүү жанрларынын үлгүлөрү сакталган Кыргыз улуттук илимдер академиясынын составындагы Манастаануу ж-а көркөм маданияттын улуттук борборунун кол жазмалар фонду мурдагы СССР элдеринин гана эмес, бүтүн дүйнө элдериндеги бир улутка таандык фонддордун эң байларынын бири. Ошону м-н бирге “Манас” баш болгон кыргыз фольклорунун мыкты үлгүлөрүнүн тексттери орус тилине которулуп, ал аркылуу алардын окурмандарынын аудиториясы кеңейди, илимий изилдөө иштеринин кыйласы орус тилинде жарыяланып, бул абал кыргыз фольклорунун маани-маңызы, проблемалары, өзгөчөлүгү ж. б. маселелер боюнча илим дүйнөсү кененирээк маалымат алууга шарт түздү.

Кыргыз мамлекети өз алдынчалыкка ээ болгон күндөн тартып элибиздин терең тамырына, ата-бабадан калган мурас-эстеликтердин чыныгы маанисине калыс баа берилип, жогору бааланды. Элдик оозеки көркөм чыг-лыкты аздектөөнүн ишенимдүү далили катары “Манас” эпосунун 1000 жылдык юбилейинин дүйнөлүк масштабда кеңири белгиленишин алсак жөндүү.

Республиканын Президенти А. Акаев калкка “Манас” эпосунан алынган жети осуятты сунуш кылып, мамлекеттик идеологиянын иштелип чыгышында элибиздин улуу эстелиги негизги булактардын бири экендигине көңүл бурду. Коомубуздагы жаңы шартта гана кыргыз фольклоруна, басма кызматкерлерине, ар бир демилгелүү ата-уул үчүн элдик оозеки көркөм чыг-лыктын материалдарын жалтактабай, сарсанаага түшүп, убайым жебей калк арасында мурдатан кандай айтылса, так ошол үлгүдө жарыялоо мүмкүнчүлүгү түзүлдү. “Манас” эпосунун Сагымбай, Саякбайдын айткан варианттарын академиялык басылышта жарыялана башташы мунун далили.

Кыргыз фольклорундагы көптөн берки келе жаткан кенемтени толтуруу – элдин рухий казынасынын мыкты жетишкендиктерин ошол чен-өлчөмүндө, деңгээлде элдин өзүнө кайра жаңы формалык үлгүдө – китеп түрүндө берүүнү жүзөгө ашыруу үчүн Манастаануу ж-а көркөм маданияттын улуттук борбору, Кыргыз полиграфия комбинатынын алдындагы “Шам” басмасы м-н бирдикте кыргыз оозеки чыг-лыктын үлгүлөрүн “Эл адабияты” деген наамдагы серия түрүндө 40 томдук чыгарууну колго алган. Азыркы күндө сериянын 30 томдугу чыгып, анда 70тен ашык чыгарма камтылды. Мурда “Манас” эпосунун түп нускасы кыскартылып чыгып келген. Алсак, Сагымбай Орозбаковдун айтуусу боюнча “Манас” эпосу 183 миң сап ырдан ашык турса, анын көпчүлүк окуялары, эпизоддору ж. б. алынып ташталган болчу. Кенже эпостор же поэмалар да ушундай тагдырга туш болгон эле.

Кыргыз оозеки чыгармачылыгынын кыртышы м-н тамырлаш салттуу поэзиябыз бар. Ал да кылымдардан кылымдарга мурас катары жашап келе жаткан – акындык поэзия. Фольклор м-н акындар поэзиясынын жалпылыктары өтө көп, ошону м-н катар өз алдынча бөтөнчөлүктөргө ээ. Акындарга мөлтүр булак сымал индивидуалдык башталыш мүнөздүү. Айрымдардын чыгармачылыгы индивидуалдык башталыштан улам калайык-калктын калың катмарына терең сиңүү м-н коллективдүү – элдик поэзияга айланып кеткени да чын. Ошентсе да акындардын, ырчылардын спецификалык өзгөчөлүктөрүн танууга болбойт.

Эл ырчыларынын чыгармачылыгынын эң айырмалуу жагы – төкмөчүлүк, алардын ар бир айтып кеткени өз алдынчалыкка ээ, ошондуктан ал кайталангыс, уникалдуу көрүнүш катары кабыл алынат. Академик В. Радлов бир кыргыз акынынан “тиги же бул ырды айтып бере аласыңбы?” деп сураганда, ал мындай жооп кайтарыптыр: “Кандай ыр болбосун мен ырдап бере аламын, анткени мени ыр өнөрүнө жараткан, ал менин оозума сөздөрдү келтирип турат ж-а аларды издөөнүн мага зарылчылыгы жок, мен ырды эч качан жаттап үйрөнгөн эмесмин, баары өзүмдөн чыгат”. Демек, ырчы дүйнөдөгү көрүнүштөрдү, айлана-чөйрөнү жөн эле кабылдап калбайт экен, анын акындык көркөм сезим туюусунун аркасында жөнөкөй адам үчүн кадыресе баяндала тургандар образдуу көркөм сөз каражаттары менен шөкөттөлүп, эмоция менен коштолуп ыргактуу ырдык формага салынып баяндалат. Эл ырчысы кыргыз элинин тарыхын, психологиясын, каада-салтын, үрп-адатын терең өздөштүргөн тарыхчы, этнограф, сүрөтчү, философ, бир сөз менен айтканда, тубаса энциклопедист болгон. Ар бир ырчынын чыгармачылыгы сүрөттөө поэтикасы, турмуш чындыгын чагылдыруу жагынан ж. б. бири-биринен айырмаланган.

Акындык поэзиянын горизонтунда легендарлуу ырчылардан тартып биз менен замандаш төкмөлөр көзгө даана тартылат. Төкмөлүк салт улана жашай берет деген ишеним бар. Анткени, бул кыргыз элинин менталитетинин бир ажырагыс көрүнүшү.

Бирок, өткөн кылымдардагы эл ырчылары кийинки ырчылардан тематикасы, мазмуну жагынан гана айырмаланбастан, алардын оозеки чыгармачылыктын бардык түрү менен тыгыз байланышта болушу, керек болсо төкмө ырчылар фольклордук чыгармалардын баштапкы баштоочулары деп эсептелиши, өзүлөрүнө эбегейсиз чоң жоопкерчилик артып, адамзат үчүн түбөлүктүү философиялык, нравалык, социалдык проблемаларды ачып берүүгө умтулуулары, тарбиялоо-насаат иштерине активдүү катышуусу, калың элге бири-биринин чыгармаларын жайылтуусу менен өзгөчөлөнүп турат. Төкмөлүктүн нукура классикалык салттары, үлгүлөрү кылым карыткан доорлордо жаралган.

Бүгүнкү күндө Манастануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун коллективи “Залкар акындар” сериясын колго алып, чыгарып жатышат. Ал эми Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына арналган “Улуу инсандар” деген китепчеде кеңири окурмандарга белгисиз акындардын чыгармачылыгы орун алган.

Кыргыз жазма адабиятынын түп-тамыры кайсы мезгилден башталат? Балким, жазуу-сызуубуз Саймалуу таштан башталгандыр? Эмне үчүн биз жазма адабиятыбыздын башталышына рамка коюп чектеп, аны XX кылымдын башталыш мезгилдери менен гана байланыштырып келебиз? Жазма адабиятыбыздын мезгилдик жана мейкиндик масштабын кеңейтсек кыргыз адабиятына залалы тийип калабы?” Фольклордук чыгармачылыгыбыздын, акындык поэзиябыздын проблемаларынын генезисин VII–VIII кылымдардан берки көркөм мурастар менен карым-катнашта карасак болбойбу?” Руникалык жазуулар деп аталган тарых эстеликтери – эпитафиялар жазма маданиятыбыздын, поэзиябыздын үлгүлүү өрнөктөрү болуп саналбайбы?!

Ал эми өзбек, казак ж. б. окумуштуулары байыркы жана орто кылымдагы адабий мурастары жеке өздөрүнө гана таандык катары ыйгаштырып жүргөндөрү туурабы?! Дүйнөлүк мааниге ээ болгон Орхон-Енисей эстеликтериндеги жазмалардан баштап Жусуп Баласагунинин, Махмуд Кашгаринин, Ахмет Ясавинин, Закиреддин Бабурдун ж. б. чыгармалары менен кыргыз эли да ортоктош экендигин айтса эмне болот? Айрым башка элдерге салыштырганда кыргыз элинин тарыхы небак башталып, биздин заманга чейинки II кылымдарда эле белгилүү болуп отурбайбы? Анан байыркы тарыхы бар элдин маданиятын бөксөртүп жүргөнүбүз туура болбос. Адабий жазма мурастарды бүгүнкү энчилеп жүргөн элдер менен жанаша, коңшу, бирдикте, биздин ата-бабаларыбыз да жашап

келбедиби?! Анын үстүнө “кыргыз” деген сөздүн жана азыркы лексикабыздагы активдүү колдонулуп жүргөн составынын байыркы жазма мурастардан кеңири учурашын кантип танабыз?

Жок, биз байыркы жана орто кылымдар адабиятынын классикалык үлгүлөрү жалаң кыргыз элине гана таандык деген ойдон таптакыр алыспыз. Ошондой болсо да, ал көркөм мурастарды түрк элдерине, анын ичинде кыргыз элине да тиешелүү орток деп так айткан позициядабыз. Чындыгында эле эл ортосуна ажырым кетирбей, бөлүп-жарбай илимдин объективдүү көз карашынан, принцибинен, аргументтүү жыйынтыктан улам бул пикирге келип отурабыз. Байыркы жана орто кылымдардагы орток адабиятыбызды изилдөөдө бөксөлүк көп, аларды окутууда системалуулук, комплекстүүлүк жок. Кыргыз эли тарыхый көп окуяларды башынан кечирди, ошол кызыл кыргын учурда жазуусун уланта албай көчмөндүү болуп, тоо-кырларда жашады. Ошентсе да, кылым тарыхында жазмабыздын болгонун көптөгөн фактылар далилдейт. Кол жазма адабиятыбыздын өкүлдөрүнүн чыгармалары адабияттагы өзүнө таандык көркөм белгилери бар башкача бир көрүнүш. Жазгыч акындардын эстетикалык бир учугу оозеки чыг-лыкта, экинчи жагы төкмө ырчыларда айкалышып турган. Алардын спецификалык бир өзгөчөлүгү фольклордук жанрлардын материалдарына терең сүңгүп кирип, традициялуу сюжет, окуяларды, образдарды толуктап, байытып, жаңы көркөм боектор менен гана бербестен, өз алдынча реалдуу турмушту чагылдырып, көркөм жалпылоолорго жетише алышкан, Чыгыш поэзиясынын үлгүлөрүн жакшы билишип, аны таратуучулардан болушкан. Албетте, бул классикалык өрнөктөр жазма адабиятынын өкүлдөрүнүн чыгармачылыктарына оң таасирин тийгизген.

Кийинки жылдары XX кылымдагы улуттук жазма профессионалдык адабиятыбыздын башатындагы актай барактары толтурулуп, тыюу салынып көмүскөдө калган ысымдар кубаныч менен кайрадан аталды. Жаңы заман келгенде боштондук, теңдик, эркиндикти жазма профессионалдык адабиятыбыздын бардык өкүлдөрү жан-дили менен жар салып ырдашкан, аны алардын чыгармачылыгынан сызып салуу же өчүрүү мүмкүн эмес. Албетте, айрым калемгерлер ал чыгармаларды нукура поэзиянын алкагында эмес, өтө саясатташтырып, идеологиянын, таптын курч куралына айландырып жиберген учурлар арбын. Саясий талапка ылайык жазма адабиятыбыз жаралган күндү так белгилеп, көрсөтүп келгенибиз да чын. Бул биздин революциялык ар-намыстуулукту бийик тутканыбыз, партиянын бузулбас эрежелерине кыйшаюусуз баш ийип, социалисттик реализм методунун, рамкасындагы чыгармалар менен үгүт-агитациянын пландарын жогору деңгээлде аткарганыбыз болчу. Мына ушундан улам көркөм дүйнөнүн өзүнүн ички мыйзам жоболору менен калемгерлердин өздөрүнүн сүрөткерлик позициясын түшүнүү көз караштарынын ортосунда ажырым келип чыккан да, коомду, адам проблемасын чагылдырууда ар кыл позициялар пайда болгон. Кеп чыгарманын темасында, же түзгөн үлгү-образдарында, же сюжет-окуясында гана эместигин алардын көбү түшүнүшпөгөн, албетте айрым өкүлдөр чыныгы көркөм чыгарма жаратууга, адамдын психологиясын көркөм иликтөөгө алууга аракеттенишип, чыгарманын көркөмдүк эстетикасына умтулушкан.

Жазма адабиятыбыздын башатында бир жагынан сабатсыздыгын жоюп, экинчи жагынан чыгарма жаратууга белсенген калемгерлердин жогорку деңгээлдеги көркөм адабиятты күтүү, алардан аны талап кылуу да ашыкча. Кандай болсо да ал мезгилдеги жаш таланттарга тан беришибиз керек, алардын билим, илимге кызыгуусу, өсүп-өнүгүшү күн сайын эмес, саат сайын чыгармачылык калыптанууга, эволюциялык өсүшкө эгедер болгон. Мезгил, убакыт аларды шаштырып, тез жетилишине, коомдук турмушка активдүү

катышууга шарт түзгөн. Мына ошондуктан, адабий чыгармалардын көпчүлүгү жандүйнөдө “кыштап, жаздап” жетилген ой толгоодон чыкпастан, күндөлүк турмуштун талабын орундатуу үчүн жарала баштаган. Ошол себептүү өзгөчө поэзия тармагында мазмундук жактан “коендой” окшош ырлар жаралып, басма сөздөрдө жайнап чыгып турган. Бул процесс адабиятыбыздын жалпы эле 70 жылдык тарыхына, б. а. совет бийлигинин бардык мезгилдерине мүнөздүү көрүнүш болуп келген.

Кандай болгон күндө да адабиятыбыз бир калыпта токтоп турбады, телчигүүнүн баскычтарын ылдамдык менен басып өтүп, көп улуттуу совет адабиятынын бир бутагы катары бийиктиктерге, ийгиликтерге жетише алуу менен бирге дүйнөлүк аренага чыга келди. Бул жетишкендикти мейли Борбордук Азия өлкөлөрүнүн ичинен болсун, мейли түрк тилдүү элдердин адабиятынан болсун катардан калбай, ал түгүл бир аз алдыга озуу менен өнүгүүнүн өзү эле сыймык.

Совет адабиятыбызды танбашыбыз керек. Алар адабий-тарыхый факт социализм тушундагы элибиздин турмушун көркөм чагылдырган көркөм чыгармалар катары бизге бүгүн да керек жана ар дайым зарыл. Биздин калемгерлерибиз адамдын жандүйнөсүн, психологиясын терең, көркөм реалдуу сүрөттөп берүү жагынан XX кылымда жетишкендиктерин XXI кылымда кайталай алабы? Анын үстүнө замандын өзгөрүшү, өнүгүшү маданият, искусствого дайыма улам жаңы талаптарды коюп келген. XX кылымдагы кыргыз адабияты көп улуттуу совет адабиятынын жетишкендиги катары кала береринде шек жок.

Көркөм адабият – бул үзгүлтүксүз өнүгүп, байып туруучу жандуу процесс. “Эл ичи – өнөр кенчи”. Элдик оозеки чыг-лыктын бай мурастарынан азык, дүйнөлүк өнүккөн адабияттан өрнөк алган бүгүнкү жана келечекки кыргыз адабиятынын өкүлдөрү дүйнөлүк көркөм сөз өнөр казынасына өзүнүн татыктуу салымын кошо аларына ишеним чоң.

А. Акматалиев

АБДИЕВ Тууганбай (1937-ж. т., Кетментөбө р-ну) – акын Кыргыз Респ. эл артисти, 1961-ж. филармонияга кабыл алынган. Осмонкулга жолугуп батасын алган. А-дин тунгуч жыйнагы “Таңшы комузду” (1979), экинчи жыйнагы “Залкарлар, замандаштар, чонколорду” (1999) окуп, *Куйручук, Токтогул, Эшмамбет, Коргол, Осмонкул, Ысмайыл* ж. б. алып таланттар экендигине, *Шекербек* м-н *Абдрашиттин* чебер төкмө да болгондугуна, Асанкулдун тубаса куудул, чечендигине ж. б. күбө болуп, филармониянын кийинки кездеги эл шайырлары туурасында да кыйла маалымат алууга болот. А. – чукул кайрып, кыска ырдаган, тили тибирткелүү, аткаруучулугу артык төкмө. Калыктын вариантындагы (кийинчерээк Сарыкунандын вариантын да) “Курманбек,” “Жаныш, Байыш” эпосторун үйрөнгөн. Анын эпосторду айтып калуусуна Сарыкунандын таасири чон. А. айгышка чебер, *Ысмайыл* м-н азилдешкен, *Шекербек, Ашыралы, Токтосун, Этебес, Замирбек* ж. б. м-н алым-сабак айгыштары бар.

АБДРАИМОВ Жанболот (1934, Кемин р-ну – 1982, Бишкек) – сынчы. 1958-ж. Кыргыз мамл. ун-тинин филология факультетин бүтүргөн. Көркөм адабий сынга 1958-жылдан тартып киришкен. Ошол эле жылы “Бир жыйнак тууралуу” деген алгачкы макаласы, кийин “Жылдыздуу ырлар” (1962), “Чыгармаларга ойлор” (1967), “Чындык жана мүнөз” (1971) деген чыгармалары жарык көргөн. Дегинкиси Ж. Абдраимов К. Маликовдун чыг-лыгына ыңтызарлык м-н мамиле жасаган. А. Токомбаев, К. Баялинов, К. Жантөшев, А. Токтомушев, Т. Байзаков, Ж. Садыков, Т. Кожомбердиевге арналган макалалары орчундуу орунду ээлейт.

АБДИРАИМШАМА, Абдираим Шаматов (1892, Лейлек р-ну – 1953, Тажик Республикасы, Хожент обл.) – жазма ж-а төкмө акын. А. алгачкы билимди Аксуудагы медреседен, 1905–1910-жылдарда Хоженттин Нов шаарындагы мусулман мектебинен алган. 1913-ж. Хожент шаарындагы орус-гузем мектебин бүтүргөн. КРУИАсынын Колжазмалар фондунда анын арап арибиндеги 1916-жылдан 1929-жылга дейре жыйнаган эмгеги сакталып турат. А. жаңы заман орнотуунун алгачкы жылдарында жергиликтүү аймактагы агартуу кызматтарында жүргөн-дүгүнө байланыштуу аталган дептердеги ырлар негизинен окуу, тарбия маселесине арналган:

“Качасың оку десем, кайран журтум,
Карангы, тоодо жүргөн айран журтум”

Эл арасына кеңири тарап кеткен санат, терме, насыят жанрындагы:

Туура сөздөн танбагын,
Башыңды кесип алса да.
Семире түшсөң серендеп,

Секирип кетпе асманга, – дегендей ырлары да арбын. Ал өмүрү он эки жыл түрмөнүн түбүндө өткөнүнө, кийинки “боштондуктагы” 8 жылдык өмүрү да тынч өтпөй, артынан кара көлөкө кубалап жүргөнүнө карабастан, зор патриоттук мүнөздөгү ырларды жараткан нагыз акындардан болгон.

АБДУКАИМОВ Узакбай (1909, Сузак р-ну – 1963, Бишкек ш.) – жазуучу, котормочу. Ташкенттеги казак-кыргыз агартуу ин-тун бүтүргөн. 1927-ж. “Жаңы маданият жолунда” журналында “Таң” аттуу алгачкы новелласы жарык көргөн. 1933-ж. 3-класс, кийинчерээк 7-класс үчүн адабият б-ча хрестоматия түзгөн; “Студент менен студенткага” поэмасын (1934), “Кыздын таалайы” (1939–40) повестин жазган. Ал чебер котормочу катарында кыргыз көркөм котормосуна негиз салгандардын бири. А. С. Пушкиндин “Борис Годуновун”, “Полтавасын”, ж-а жомокторун, лирикалык ырларын, Н. В. Гоголдун “Текшерүүчүсүн”, Лопе де Веганын “Койлуу булак”, Л. Леоновдун “Чабуул”, Н. А. Островскийдин “Күнөөсүз күнөөлүүлөр”, Мольердин “Жорж Данден, же акмак болгон күйөө” пьесаларын, М. Горькийдин “Кө-рүнгөндүн колунда” повестин, К. Чуковскийдин “Бибигон” жомогун, А. А. Фадеевдин “Жаш гвардия” романын ж. б. которгон. “Айдар жана Айша” операсынын либреттосун (1948), “Ашык жар” “Эмгек маршы”, “Пионерлер ыры” сыяктуу элге кеңири тараган ырларды жазган. 50-жылдардын эң аягы, 60-жылдардын башында А-дун чыг-лык өнөрүндө кескин бурулуш жасалган. “Майдан” романынын жарыкка чыгышы (1-китеп, 1961), көп жылдык көркөм котормочулук тажрыйбасы, дүйнөлүк классикадан алган сабактары, ички даярдыгына кошумча сырткы шарттардын түзүлө калышы (И. Сталиндин сындальшы), чыныгы согуш майданын кан кечип жүрүп, өз көзү м-н көрүшү табиятынан таланттуу калемгерге Европа тибиндеги анык реалисттик профессионал романдын жаңы үлгүсүн жаратууга зор өбөлгө түздү. Өнүккөн адабиятта гана болчу романдык мазмун м-н роман формасынын табигый түрдө айкалышы, адам дүйнөсүн ичкертен ачып көрсөткөн терең психологизм, көркөм образ, типтүү мүнөз, индивидуалдуу өзгөчөлүк түзүү чеберчилиги, сюжеттик схематизм м-н кургак чакырык, даяр баатырдык мотивдерден алыс нагыз реалисттик сүрөт-төөлөр аркылуу турмуш акыйкатынын чагылдырылышы романдын жалгыз гана жанрдын эмес, жалпы эле адабияттагы зор ийгилиги болгон. “Майдан” романы орус тилине которулган (1972). А. бир нече адабий макала м-н очерктерди жазган. Кызыл Жылдыз ордени ж-а медалдар м-н сыйланган.

АБДУМОУНОВ Токтоболот (1922, Кемин р-ну – 1989) – драматург. Кыргыздын улуттук драматургиясына негиз салгандардын бири. Кырг. Респ. иск-вого эмгек сиңирген ишмери (1972), Кырг. Респ. эл жазуучусу. А-дун ысымы м-н кыргыз драматургиясынын өсүп-өнүгүшү, бүгүнкү күндөгү жетишкен деңгээли ажырагыс байланышта. Ал көбүнчө моралдык-этикалык темаларга кайрылып, аларды драматургиянын “стилинде” олуттуулук м-н баяндаган. Психологиялык жактан ишенимдүү, жекече мүнөзгө ээ, типтештирилген каармандардын тобун жараткан. Алгачкы пьесалары: “Кумдуу чап” (1946), “Замандаштар” (1948), “Курман” (1950) ж. б. Ал 50-жылдары жазган “Борбаш”, “Тар капчыгай”, “Атабектин кызы”, “Ашырбай” пьесалары автордун орус ж-а дүйнөлүк драматургия өнөрүнүн жетишкендиктерин өздөштүргөнүн айкындап, турмуштук материалды көркөм чагылтуунун ул. салттарын жаңылоо, жаңы формалар м-н ыкмаларды издөө б-ча белгилүү ийгиликке жеткенин көрсөттү. “Абийир кечирбейт” (1962), “Каркыралар кайтканда” (1965), “Сүйүү жана үмүт”, “Бюро жүрүп жатат” (1968), “Жыгылган ооганга күлөт” (1968).

“Жарыктык карыларым” (1980) ж. б. пьесаларында актуалдуу моралдык маселелер көтөрүлгөн. “Жүкөш” (1940, 1959, 1974), “Сүйүү жана үмүт” (1966), “Тандалган чыгармалар” (1973), “Ашырбай” (1980), “Пьесалар” (1982) аттуу китептери жарыкка чыккан. Т. Абдумомунов комедия жанрынын да чебери. Анын калеминен “Эч кимге айтпа”, “Машырбек үйлөнөт”, “Алдар көсөө” ж. б. комедиялар жаралган. Анын “Атабектин кызы” драмасында инсандын моралдык этикалык жактан жетилиши, адеп ахлагынын өркүндөшү, индивидуалдуу калыптанышы сүрөттөлгөн. Драмада тышкы кагылыштар м-н бирге каармандын ички дүйнөсүндө өтүп жаткан психологиялык процесстер ишенимдүү берилген. “Атабектин кызынын” жарыкка келиши кыргыз драматургиясында тарыхый көркөм өнүгүүнүн бийиктөөсүнүн законченемдүүлүгүн мүнөздөйт.

“Абийир кечирбейте” каарман өзүнүн рухий интеллектуалдык, моралдык активдүү изденүүлөрү м-н кызыктуу. Драмада жеке адамдын керт башындагы кемчиликтердин мотивдери биринчи жолу көркөм көзөмөлгө алынган. Анда бийиктик м-н пастык, жолдошчулуктун табияты, ишенчээктик м-н амалкөйлүк, абийирдүүлүк м-н абийирсиздиктин карама-каршылыгы тууралуу сөз болот.

Т. А. художник катары курч моралдык, атуулдук маселелерди көтөрө билгендиги чыг-лыгынын тематикасынын ж-а жанрдык чегин кеңейтүүгө, жаңылоого тынымсыз умтулуп жүрүп отурган. “Сүйүү жана үмүт” – улуу акын Токтогулдун каардуу замандагы адамдык татаал тагдырын, кишичилик сапаттарын, эркиндик, адилеттик үчүн болгон азаптуу күрөшүн, таптык сезиминин ойгонуш, этикалык, филос. көз караштарынын калыптаныш процессин өз мезгилинин коомдук-тарыхый контекстинен, учурдун соц.-психологиялык шарттарынан ажыратпай, реалдуу сүрөт-төп көрсөтө алган тарыхый-биографиялык драма.

Т. А. тарыхый революциялык темадагы чоң ийгиликке “Ашырбай” драмасында жетишкен. Бул драма ул. драматургиябызга алгачкылардан болуп кыргыздын ак сөөк манабынан калыптанган сахналык канонодорго сыйбаган, адаттан тыш татаал образын алып чыккан. Көрүүчү-лөрдүн көз алдына бирде күлүп, бирде кайгырган, кээде жаңылып бармагын тиштеп өкүнгөн, көл алдындагы букара элге боорукер болуп көрүнгөн, түлкүдөй амалдуу, о. эле учурда каардуу, текебер, кекчил, мансапкор адамдын татаал образын жараткан.

АБДЫКАЛЫКОВ Жолдошбай (1935, Ысыккөл р-ну – 2002, Бишкек) – акын. Кырг. Респ. Ленин комсомолу сыйл. лауреаты (1970). Кырг. Респ. маданиятына эмгек сиңирген ишмер (1985), КМУнун филология факультетин бүтүргөн. Тунгуч ырлар жыйнагы “Жылдызстан” 1961-ж. жарык көргөн. А. – “Бакыт гүлдөрү” (1963), “Жашоо бүтпөйт” (1965), “Кош жылдыз” (1967), “Ак толкундар” (1968), “Таштагым менин, таштагым” (1970), “Түнкү серенада” (1969), “Теребел” (1971), “Дүйүм барак” (1973) ырлар жыйнагынын автору. Ал ырларын классикалык кыргыз поэзиясынын салты м-н жазган. Күндөлүк турмуш чындыгын нукура реалисттик боёктор м-н туюнтууга умтулган, анын ырларында, поэмаларында граждандык пафос, патриотчул чакырыктар, тунук лиризм жыш учурайт. Ырлары чет тилдерге которулган. А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Т. Г. Шевченко, В. В. Маяковскийдин ж-а Бангладеш, Латын Америка акындарынын чыгармаларын кыргыз тилине которгон.

АБДЫЛДАЕВ Эсеналы (1932, Ысыккөл р-ну – 2003, Бишкек) – “Манас” изилдөөчү, жыйноочу ж-а түзүүчү. Азыркы Каракол шаарындагы мугалимдер ин-тунун физика-математика (1951) ж-а КМУнун филология факультетин бүтүргөн (1960). Кыргыз Респ. илим ж-а техника жаатындагы мамл. сыйл. лауреаты. “Манас” эпосунун алтайлыктардын баатырдык поэмалары менен болгон эпикалык катышы” (1966), “Манас” эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары” (1981), “Кыргыз фольклорунун тарыхынан” (1983), “Манас” эпосунун историзми” (1987), “Манас эпосунун эпикалык формулалары” (1991), “Манастын тарыхый баатырдык эпос катарында калыптануу ж-а өнүгүү этаптары” сыяктуу монографиялык эмгектери бар. Аталган монографияларында “Манас” эпосун тарыхый-салыштырма методу м-н түрк-монгол элдеринин оозеки чыгармаларын үйрөнүүнүн негизинде кеңири салыштырып изилдеген. Айрыкча Түштүк Сибирдеги элдердин (алтай, хакас, тува, шор ж. б.) фольклорун оригиналы б-ча салыштырып, иликтөөлөрдү жүргүзгөн. Өзгөчө, анын “Манас эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары” аттуу фундаменталдуу эмгеги манаптаануу илиминде өтө жогорку профессионалдык деңгээли м-н өзгөчөлөнгөн. Автор бул монографиясында “Манас” эпосунун жаралышынын ж-а анын тарыхый өнүгүшүнүн закон ченемдүүлүгүн белгилөөгө арналган баалуу илимий пикирлерди айткан, “Манас” эпосунун Орто Азия ж-а Казакстан элдеринин эпикалык традициялары м-н болгон айрым жалпылыктары ж-а өзгөчөлүктөрүн изилдеген. Москвадан орус тилинде жарык көргөн төрт томдуктун төртүнчү томун түзүп, “Семетей” бөлүмүн басмага даярдоого катышкан (1989) ж-а “Манас” эпосунун 4-китебине “Чоң казат” эпизодун даярдаган.

АБДЫРАМАНОВ Шабданбай (1930, Сузак р-ну – 1998, Бишкек) – Кыргыз эл жазуучусу (1995). А. чыг-лыгын ыр жазуу м-н баштап, 60-жылдарда негизинен кара сөз жанрында, драматургияда иштеген. Анын бир топ аңгемелери чет тилдерге которулган. 1968-ж. “Дыйкандар” романынын журналдык варианты чыккан. Социализм учурунда айыл чарбасындагы мыйзамсыздыктарды көркөм образдар аркылуу таасын тартып берген бул чыгарма – жазуучунун роман жанрындагы ири ийгилиги. Большевиктик сындын талабына ылайык романдын оңдолуп, кеңейтилип жазылган 2-варианты 1977-ж. ж-а 1991-ж. жарыкка чыккан. “Май түнүндө” (1957) аттуу алгачкы ыр жыйнагы, “Өкүм” (1966), “Арстанбап аймагында” (1965), “Ак жүрөк адамдар” (1973) аттуу повесттери, “Гүлазык” (1975), “Дыйкандар” (1977), “Тагдыр” (1971), Жашыл аалам” (1982), “Токуучулар” (1985) романдары ж-а “Домоктун кылычы” “Токтогул”, “Анжиян көтөрүлүшү”, “Чыйбыл болуш”, “Алымбек датка”, “Полотхан” сыяктуу драмалык чыгармалары, тарыхый эсселери жарык көргөн. А. публицист катары жаратылышты коргоо, айрыкча, Түштүктүн жаңгак токойлорун сактап калуу ж-а аны туура пайдалануу тууралуу жазган макалалары журтчулуктун көңүлүндөгү көйгөйлүү маселелерди козгогон.

АБДЫРАХМАНОВ Ыбырайым (1880, Ысыккөл өрөөнү – 1967, Атбашы р-ну) – белгилүү жомокчу, санжырачы, педагог ж-а фольклорист. Анын элдик мурасты жыйноого белсене киришүүсү м-н улуу манасчы Сагымбай Орозбаковдун “Манасын” кагаз бетине түшүрүү 1922-ж. башталып, 1926-ж. аяктаган. А. XX кылымдын тирүү Гомери аталган С.

Каралаевдин “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” бөлүктөрүнүн айрым эпизоддорун, “Төштүк” эпосун 150 басма табак жыйнап, кагазга түшүргөн. А. “Манас” эпосун жыйноо м-н чектелбестен, аны айтуучу жомокчу-акындардын өмүр баянын, алар жөнүндөгү эл оозунда айтылган легенда, уламыштарды да топтогон. Элдин улуу мурасы м-н кеңири массаны тааныштыруу максатында өзүнчө китепче кылып басмадан чыгарууга активдүү катышкан. “Манас сериялары” деген ат м-н Сагымбай Орозбак уулунун вариантынан “Манастын балалык чагы” (1940). “Алооке хан” (1941), “Макелдөө” (1941), “Биринчи казат” (1944), манасчы С. Каралаевден “Каныкейдин жомогу” (1941), А. Рысмендеевден “Үргөнч” (1941), Тоголок Молдодон “Семетейдин Букарадан Таласка келиши” (1941) деген эпизоддорду басмага даярдаган. Ошону м-н бирге трилогиянын үч бөлүмү б-ча вариантын түзүп, өз колу м-н жазып, КРУИАсынын колжазмалар фондуна тапшырган. Анын варианты “Манас” эпосунун башка варианттары м-н салыштырганда бир кыйла өзгөчөлүккө ээ. А. башка манасчылардан айырмаланып, толук сабаттуу болушу, көп жылдар бою илимий чөйрөгө аралаш жашап, “Манас” б-ча жүргүзүлгөн ар кандай талкууларга катышуусу ж-а Кол жазмалар фондунда сакталып турган эпостун бардык варианттары м-н терең тааныш болушу, ал турсун феноменалдуу эске тутуу жөндөмдүүлүгү, өзү кагаз бетине түшүргөн варианттардын көпчүлүк тексттерин сөзмө-сөз жатка билиши өз вариантына аң-сезимдүү ылгап мамиле жасоого шарт түзгөн. Ал өз вариантын жаратууда өзүнөн мурунку манасчылардан айырмаланып, жалаң гана эл алдында айтып чыгууну эмес, китеп кылып жарыкка чыгарууну көздөгөн.

АБЗАЦ (нем. – бөлүм) – текстте бүткөн бир ойду бере турган логикалык бөлүмдүн жаңы жолдон башталышы. Мис., Ч. Айтматовдун “Бетме-бет” повестинен абзац: “Эшелон улам узаган сайын, дөңгөлөктөрдүн темиржолго тыкылдап урунганы дүбүрт алыстагандай бастай берди. Бул түнү теректер жалбырак күбүп жатты. Кара тоонун капчыгайында түн караңгы”.

АБРАМЗОН Саул Матвеевич (1905, Орлов губерниясы – 1977, Ленинград) – кыргыз этнографиясына негиз салуучулардын бири, тарых илимдеринин доктору (1968). А-дун эмгектеринде негизинен кыргыз элинин этнографиясынын көптөгөн маселелери изилденген. Анын кыргыз этно-графиясын чогултуу ж-а изилдөө иштери м-н катар “Манас” эпосу тууралуу изилдөөлөрү да өтө баалуу. “Баатырдык “Манас” эпосу кыргыз маданиятынын эстелиги”, “Кыргыздын “Манас” эпосундагы этнографиялык сюжеттер”, “Кыргыздын баатырдык “Манас” эпосу – этнографиялык булак”, “Кыргыздардын аскердик уюштурулушуна жана техникасына мүнөздөмө”, “Кыргыздардын уул асырап алуу салты” ж. б. илимий макалаларында А. сов. этнографтардан биринчи болуп “Манас” эпосун этнографиялык жагдайда изилдөө проб-лемасына жол ачкан. Ал кыргыздардын көп кырдуу турмуш-тиричилигиндеги, салт-санаасындагы унуг болуп кеткен көптөгөн этнографиялык кызык окуялардын, фактылардын “Манас” эпосунда чагылышы эпостун этнографиялык булак катары теңдешсиз материал берерин ж-а аларды изилдөө кыргыз маданиятынын тарыхын, анын ар түрдүү этабын ретроспективдүү түрдө эң байыркы элементтерин ачууга мүмкүндүк берет деп белгилеген. “Ардак Белгиси” ордени ж-а медалдар м-н сыйланган.

АБСТРАКЦИОНИЗМ (лат. – алыстоочулук) – иск-во м-н көркөм адабияттагы *реализмге* каршы агым; азыркы кезде Батыштын бир катар өлкөлөрүндө, айрыкча АКШда кеңири тараган иск-вонун бир көрүнүшү. Бул агым ХХ кылымдын баш ченинде пайда болуп, кийин *экспрессионизм*, *кубизм*, *футуризм*, *сюрреализм* сыяктуу агымдарга ажырап кеткен. Бул агымдардын бардыгына мүнөздүү негизги белги – реалисттик маданиятка каршы туруп, аны эскирген метод катары эсептөө. Абстракционисттер коом турмушунун реалдуу чындыгын чагылдыруудан баш тартышат.

АБЫЛКАСЫМОВА Майрамкан (1936-ж. т., Кемин р-ну) – акын. Кыргыз эл акыны, Бүткүл союздук Ленин комсомолу сыйл. ж-а Токтогул атн. мамл. сыйл. лауреаты. Алгачкы ырлары 1952-жылдан тартып жарык көргөн. 1961-ж. “Кичинекей досторго” туңгуч ырлар жыйнагы чыккан. “Быйыл жаздын гүлдөрү көп” (1965) аттуу ырлар жыйнагы традициялуу ыр түзүлүшүндөгү ырлар м-н катар ритмикалык жаңы өлчөмдөгү эркин ыр формасындагы чыгармалары кирген. “Ишеним дайым жүрөктө” (1968) жыйнагында лирикалык ырлардын көпчүлүгү турмушка, өмүргө, сүйүүгө, адамдардын ортосундагы мамилелерге арналган. А-нын ырлары сыр жашырбаган ачыктыгы, табигыйлыгы, окурман м-н ыймандай сырын тең бөлүшө билгендиги м-н жугумдуу. Акындын 60-жылдары жазылган ырларын окуган окурман анын чыгармачылыгынын идеялык-тематикалык диапозону кенен, өзүнүн жеке туйгу сезимдеринин граждандык пафос, философиялык-психологиялык, публицистикалык ой-толгоолор м-н жуурулуштура сүрөттөп берүүгө жөндөмдүү экендигин баамдайт. Жаратылыш – А-нын бүткүл чыгармачылыгындагы бүтпөс поэма. Жалпы эле экология проблемасы “Гүлдөр суу сурайт” жыйнагында курч коюлган. Мында жазды сагынуу, күтүү, кумарлануу сезимдерине, табияттын пейзаждык боёкторуна арналган саптар арбын. А-нын чыгармачылыгында улуттук поэзиянын салттуу уйкаштыктагы ырларына караганда ак ыр, эркин ыр формасында жазылган ырлар басымдуу.

АВАНГАРДИЗМ (фр. – алдыңкы катар) – иск-во ж-а адабияттагы “сол агым” катары 20-кылымдын баш ченинде пайда болгон. Авангардист акындар ошол мезгилиндеги поэзиянын мыйзамдарына стихиялуу түрдө келишпестигин билдирген. Аларда айкын саясий программа болгон эмес, айлана-чөйрөсүндөгү маданиятка каршы күрөш алып барышкан да, төңкөрүшчүлүк иск-во түзөбүз деп ойлошкон, адабияттын формалары эскирди, аны жаңыртуу керек деп эсептешкен. Биринчи дүйнөлүк согушка, кыйма-чийме, карама-каршы шаар турмушуна нааразылык билдиришкен. Орус В. В. Маяковский, түрк Н. Хикмет, немец И. Бехер, француз П. Элюар адепки чыгармаларында А-дин принциптерин тутунушкан.

АВАНТЮРАЛЫК РОМАН (фр. – жорук-жосун) – каармандардын күтүлбөгөндөй, таң каларлык жорук-жосундарын, алар башынан кечирген укмуштуу окуяларды, курч кырдаалдарды баяндаган чыгарма. Көбүнчө ойдон чыгарылган сюжеттер, кыялдан токулган окуялар, уламыштык мотивдер кеңири пайдаланылат. Орто кылымдагы рыцарлардын жоруктары, соодагерлердин ар кыл эл-жерлерге саякаттары сыяктуу окуялар сүрөт-төлгөн авантюралык романдар дүйнөлүк адабиятта көп кылымдар бою кызыгуу м-н кабыл алынып келатат.

АВТОБИОГРАФИЯ (гр. – өзүмдүн өмүрүмдү жазам), к. *Автобиографиялык чыгарма*.

АВТОБИОГРАФИЯЛЫК ЧЫГАРМА – жазуучунун өзүнүн өмүр жолуна негизделип жазылган чыгарма. Мындай чыгармалар автобиографиялык роман, повесть, аңгеме, эскерүү, кат ж. б. жанрларда жаралат. М. Элебаевдин “Узак жол” повести, А. Токомбаевдин “Автобио-графиялык фрагменттер”, А. Осмоновдун “Жазуучулук баяным”, К. Акиевдин “Баскан жол” сыяктуу чыгармалары акын-жазуучулардын өз өмүрү жөнүндөгү баян-эскерүүлөрү болуп эсептелет. Бул *мемуарга* таандык өтө байыркы адабий көрүнүштөрдөн.

АВТОГРАФ (гр. – өзүм жазам) – автордун өзү жазган колжазмасы, каты же өз китебине коюлган колу. Жазуучулардын чыгармачылыгын изилдөө ишинде А-тын мааниси чоң. Улуу адамдар – коомдук ишмерлер, окумуштуулар, иск-во чыгармаларынын классиктери колжазмаларын калтырышкан. Автографтар илим изилдөө ин-ттарында, музейлерде, архивдерде сакталат. Мис., А. Осмонов, М. Элебаев, Ж. Бөкөнбаев сыяктуу кыргыз жазуучуларынын А-тары Кырг. ИАсынын кол жазма фондунда сакталып турат. А. жазуучулардын чыг-лык жолун тактоо, көркөм өзгөчөлүгүн аныктоо ишинде, *текстологиялык* изилдөөдө чоң жардам берет. А. сөз чеберлеринин чыгарманы кантип жараткандыгы ж-дө так маалымат бериши м-н да пайдалуу.

АВТОНИМ (гр. – өзүмдүн чыныгы атым) – жашыруун ат; *псевдоним* м-н жазып жүргөн автордун өзүнүн чыныгы аты-жөнү. Мис., 30-жылдарда “Балка” деген псевдоним м-н бир топ ырлары чыккан автордун А-ми (азан чакыргандагы аты-жөнү) – Аалы Токомбаев.

АВТОР (гр. – өзүм) – адабият ж-а иск-во чыгармасын, илимий эмгекти жаратуучу, ошону түзгөн (жазган) адам. Мис., “Отуз жаш” ырынын А-у А. Осмонов, “Көл боюнда” повестинин А-у К. Баялинов ж. б.

АВТОРДУК БАЯНДОО – чыгармадагы каармандардын сөзүнөн башка окуянын ордун, мезгилин ж-а шартын сүрөттөгөн автордун речи, каармандардын мүнөзүн терең ачуу үчүн алардын речине автордун кыстырмасы. А. б. окуянын өнүгүшүн түшүндүрүп жүрүп отурат, көбүнчө сюжеттүү чыгармаларда, айрыкча, карасөздө кеңири колдонулат. Мис., “Аза көчү Энебейиттин жолун кадыресе арбытып койдү. Күн чоң шашке болуп, ошол жеткен ордуна туруп алгансыйт. Сарыөзөктүн чөлү калыбын жазбай, кадимкидей ысый баштады. Бирде саатын, бирде күндү, бирде алдыда керилип жаткан жайыкты карап коюп, Бороондуу Эдигей жол жүрүш ойдогудай эле баратканын өзүнчө белгилейт. Жанагыдай эле буурасы маң-маң желип, өзү алдыда, анын сонунан прицеп тарткан трактор келет, анын сонунан дөңгөлөктүү эксковатор “Белорусь” коңузча күжүндөп калбай келет. Жолборс болсо тилин салаңдатып желе-жорто капталда” (Ч. Айтматов).

АВТОРДУК РЕЧЬ к. *Автордук баяндоо*.

АВТОРДУК МҮНӨЗДӨМӨ – автордук баяндоонун адамды, окуя-кырдаалды мүнөздөөчү түрү. Бул ыкмада автор көрүнүштү мүнөздөйт, ага мамилесин билгизет. Мис., “Биз келсек Урмамбет үйдө жайланып отуруп калыптыр. Баягы Урмамбет эмес: үстүндө бир сур шинели бар, ичинде төшчөнтөктүү сур көйнөк, бутунда кычыраган жаңы сары өтүк. Бар кийими жарашып, түптүз, типтик, чарчы бойлуу, шаңкыйган бир сырдуу солдат болгон да калган! Баягыда ушул жол менен Германияга жөнөткөн солдаттардан түк айырмасы жок. Жалгыз гана башында кыргызча көк тебетейи бар” (М. Элебаев).

АВТОРДУК НИЕТ, (з а м ы с е л) – автордун чыгармасы ж-дө алдын ала түзүп алган планы; ошол чыгармада көрсөтө турган окуяларды, айта турган ойду белгилеп алышы. Бул чыгармага киришерден мурда болот да, А. н-тен кийин гана сүрөткер жазууга отурат. А. н. эки түрдө болушу мүмкүн: биринчисинде, автор окуялардын жүрүшүн болжолдоп-жоромолдоп алат, демек сюжетке байланышкан А. н.; экинчисинде, идеялык ниет, мында автор чыгармасында өзүн толкундаткан проблемаларды ж-а конфликттерди тандап алат. Ар түрдүү жазуучулардын, акындардын А. н-н ж-а алардын чыг-лык өнөрканасын иликтеп көргөндө, алардын алгачкы ой-божомолдору чыгарманын жаралуу процессинде өзгөрүп кете тургандыгы да белгилүү. Мис., Ч. Айтматов “Ак кеме” повестин чакан аңгеме гана кылгысы келген экен.

АВТОРДУК РЕМАРКА, к. *Ремарка*.

АВТОРДУК УКУК – граждандык укуктун бир бөлүгү, адабият, иск-во, илим чыгармаларын, ойлоп табууларды түзүүгө ж-а пайдаланууга байланышкан укуктарды ж-а милдеттерди аныктоочу юридикалык эрежелер, нормалар ж-а мыйзамдар. А. у. жеке автордун кызыкчылыгы м-н жалпы коомдун кызыкчылыгын коргоого байланышат, ал укукту бузуу сот тарабынан каралат.

АВТОРЛОШУУ – автор тарабынан өз чыгармасынын башка бирөө тарабынан даярдалган нускасын же бирөө ишке ашырган котормосун карап чыгып, айрым толуктоолорду, өзгөртүүлөрдү киргизүүсү Ч. Айтматов “Биринчи мугалим”, “Жамийла” повесттерин орус тилине А. Дмитриева м-н авторлошуп которгон.

АГИОГРАФИЯ (гр. – ыйыктар ж-дө жазамын) – пайгамбарлардын ж-а олуялардын турмушу тууралуу диний темада жазылган чыгармалар. Ар кандай диндерге байланыштуу А-нын темасы, идеясы, максаты түрдүүчө болгон. А. Навоинин “Пайгамбарлар жана даанышмандар тарыхы” деген чыгармасында ислам дининин ыйыктары ж-дө айтылат. Революцияга чейинки кыргыз жазма ж-а оозеки адабиятында мындай чыгармалар болгону м-н алардын көбү бизге толук жетпей калды. Акын Э. Эрматов Мухаммед пайгамбар тууралуу ыр китебин жазган ж-а анда ал инсандын өмүрү, ишмердүүлүгү чагылдырылган.

АДАБИЙ БАЙЛАНЫШТАР ЖАНА ТААСИРЛЕР – адабий процесстин өзгөчөлүгү белгиси; бир элдин же бир жазуучунун чыг-лыгынын, болбосо бүтүндөй бир доордун адабиятынын башка доордун, элдин же жеке автордун чыг-лыгы м-н өз ара байланышы, таасири, бири-бири м-н болгон алака-катышы. Мис., азыркы кыргыз адабиятчылары биздин адабият м-н орус, өзбек, казак адабияттарынын байланышын, Ч. Айтматовдун Борбордук Азия адабиятына тийгизген таасирин, улуттук фольклорубуз м-н Сибирь элдеринин оозеки чыг-лыгындагы байланыштарды: идеялык жакындыктарды, сүрөттөө ыкмаларындагы, образ түзүүдөгү ж. б. жалпылыктарды, тууроолорду ачып беришти. Академиктер В. М. Жирмунский, Н. И. Конрад бүткүл Чыгыш ж-а Батыш адабиятындагы өз ара таасирлерди,

байланыштарды изилдеп, эмгектерин жарыялашты. А. Б-ды ж-а Т-ди изилдөө адабий процессти ж-а жеке жазуучунун чыг-лык өнөрканасын туура түшүнүүгө, иск-вонун жалпылыгын ж-а жекелигин билүүгө жардам берет.

АДАБИЙ ВИКТОРИНА Адабий викторина (адабият б-ча викторина) кандайдыр бир тематиканын айланасындагы суроолорго жооп берүүгө ылайык, суроо-жооптордон турат. Викторина жооп берүүчүлөрдүн билиминин кенендиги, ар тараптуулугун, далилдеринин реалдуулугун талап кылат, ага катышуу м-н көп кызыктуу, пайдалуу маалыматтарды билүүгө болот, тапкычтыкты, ой жүгүртүүнү, эске тутууну калыптайт, байланыштуу речти өстүрүүгө көмөктөшөт.

Викторина бир жазуучунун өмүрү, чыг-лыгына, же бир конкреттүү чыгармасына, же белгилүү бир мезгилдеги адабий процеске, болбосо бир тематикага арналып түзүлүшү мүмкүн. Аны өткөрүүнүн жолдору да ар кыл: кээде бир окуучу көпчүлүккө суроо берет, же болбосо эки тарапка (командаларга) бөлүнүп, бири-бирине суроо таштайт: жоопторду оозеки да, жазма түрүндө да алууга болот. О. эле айрым учурда викторинанын суроолору алдын ала окуучуларга таратылат, же класска, болбосо адабияткабинеттерине коюлуп, мында жооптор жазуу түрүндө жыйналат ж-а калыстар тобу тарабынан текшерилет.

Викторинанын суроолоруна жооп берүүдө конкреттүүлүк, программдан тышкары материалдарды билүү, көркөм фантазия, ойдун тактыгы, мисалдардын ишенимдүүлүгү, речтин түшүнүктүүлүгү үчүн аракеттенүү керек.

АДАБИЙ ИЙРИМ – белгилүү бир предметке кызыккан окуучулар бирикмеси. Ага балдар ыктыярдуу түрдө тартылат. Туруктуу мүчөлөрү, төрагасы, катчысы же ийримдин кеңеши болот да, алар уюштуруу иштерин жүргүзөт. Ийримдин жетекчиси жылдык же жарым жылдык план түзүп, ал демократиялуу түрдө талкуулашып бекитилет. Класска карап, адабий ийримдин түрлөрү (темалары) белгиленет. 1. Көркөм окуу ийрими А. и-дин жөнөкөй түрү. Көбүнчө төмөнкү класстарга ылайыктуу. Мында кыргыздын оозеки кеп маданиятына, көркөм окууга үйрөнөт, окурмандык өнөрдү калыптоо милдети коюлат да, ар түрдүү тексттеги, жанрдагы, ар кыл формадагы көркөм тексттерди көрктүү, кырааты м-н келтирип окуп машыгат, “Манас” ж. б. дастандарды, кыргыздын лирикалык ырларын аткарып үйрөнөт, артисттердин аткаруусундагы грамжазууларды угат ж-а талдайт. Көркөм окуган балдардын байгелери өткөрүлөт. Ийримдин мүчөлөрү ар кандай кечелерде, жолугушууларда көрктүү окуп, эл алдына чыгат. 2. Драмалык ийрим. Мунун негизги максаты – драмалык чыгармаларды сахнага коюуга даярдоо. Ийримдин сабагы адегенде пьесаны окуу м-н башталып, анан ошол текст талдоого алынган соң ролдор бөлүштүрүлөт. Ошондон кийин гана сахнага алып чыгуунун жолдору, ыкмалары үйрөнүлөт. Ийримдин катышуучулары эне тилинде сүйлөөнүн образдуулугун, көркөмдүгүн, эмоциялуулугун, орфоэпиялык тууралыгын билип чыгууга тийиш. Негизги иштери – театрдан спектаклдерди көрүп, пикир айтуу, артисттер м-н жолугушууларды уюштуруу, театр сынчыларынын макалаларын талкуулоо. Ийримдин ишинин жыйынтыгы, натыйжасы спектакль жаратуу м-н белгиленет. Адабият м-н театр өнөрүнүн негиздерине, жол-жоболоруна таянып иш жүргүзөт. 3. Адабий чыг-лык ийрим. Мында көркөм чыгарма жазуунун “сырларын” үйрөнүүгө болот. Ырас, таланттуу төрөлбөсөң, тубаса шыгың болбосо, чыгарма жаза албайсың, бирок канчалык талантың болсо да, жазуу ыкмаларың, оюнду кагазга түшүрүү маданиятың болбосо, анда талпынганың бош кетет. Чыг-лык ийрим (көбүнчө А. и. делет) таланттуу балдар үчүн арналат. Анда адабият теориясынын негиздери, адабий чыгармаларды талдоонун принциптери, адабияттын тарыхына байланыштуу маселелер үйрөтүлөт, жазуучулардын кандай иштегендиги, чыгармалардын жазылыш тарыхы, варианттары, кыскасы чыг-лык өнөркана анализденет, ар кыл тексттеги, жанрдагы көркөм чыгармалар талданат, жаш талапкерлер өздөрү чыгармаларды жазып көрөт, биринин жазганын бири же жамаатташып талкууга алат. Акын-жазуучулар м-н жолугушууларды өткөрөт. 4. А. и. Мында негизги көңүл программдан тышкары чыгармаларды окуп, үйрөнүүгө бурулат. Мындай ийримдеги иштин башкы формасы – доклад жасоо ж-а ошол докладга кошумча пикирлер айтуу, талкуулоо. Аларда бир жазуучунун чыгармасы же белгилүү мезгилдин адабий процесси талданышы мүмкүн. Адабий жаңылыктар ж-дө сөз кылуу, жаңы чыккан китептерди талкуулап, авторлор м-н жолугушууларды өткөрүп туруу бул ийримдин негизги милдеттеринин бири болуп саналат.

Булардан башка да жомокчулар, манасчылар, котормочулар, фольклор жыйноочулар сыяктуу ийримдердин формаларын уюштурууга болот ж-а ушундай түрлөрү кыргыз мектептеринде жашап жатат.

А. и-дердин башкы максаты – жаштардын образдуу ой жүгүртүүсүн, көркөм табитин өстүрүү, рухий маданиятын, адабиятты түшүнүү деңгээлин көтөрүү, эне тилин сүйө билүүгө үйрөтүү.

Ар бир ийримдин өзүнчө же баарынын бириктирилген органы – дубал гезити же колжазма журналы болот, мүмкүн болсо мектеп радио аркылуу атайын берүүлөрдү уюштуруп туруусу керек.

АДАБИЙ КААРМАН к. Каарман.

АДАБИЙ КЕЧЕ – мектептеги, деги эле окуучулук жылдардагы эсте кала турган иш-чаралардан болууга тийиш. А. к. ар түрдүү формалардын синтезинен, курамынан түзүлгөндүгү м-н айырмаланат. Мындай кече жылына 4 – 5 жолу же андан да сейрек өткөрүлөт да, ага даярдык узакка созулат. Көбүнчө жазуучулардын юбилейине карата уюшулуп ага адабият мугалиминен тышкары китепканачы, сүрөт, ыр, эмгек мугалимдери, класс жетекчилер, администрациянын өкүлдөрү, ата-энелер жардам берүүгө тийиш, кыскасы, А. к. бүткүл мектеп өткөрүүчү иш-чара болуп саналат. Анда эң негизги роль – окуучуларга, өзгөчө адабий ийримдин катышуучуларына жүктөлөт. Ал кандай өтөт? Мис., бир мектепте “Алыкул – кыргыз поэзиясынын чолпону” деген А. к. өткөрүлгөн. Адегенде адабият мугалими акындын чыг-лыгы ж-дө кыска кириш сөз сүйлөдү, бир окуучу Алыкулдун өмүрүнө токтолду, экинчиси анын лирикалары ж-дө айтты, үчүнчүсү поэмалары тууралуу баяндама жасады, төртүнчүсү “Алыкул – котормочу” деп, анын бул өнөрдөгү чыг-лыгы тууралуу маалымат берди. Булардын арасында акындын чыгармаларына жазылган обондуу ырлары аткарылып, айрым ыр-поэмаларына инценировкалар, пьесаларынан үзүндүлөр окуучулардын күчү м-н коюлду, акындын ырлары окулду, грампластинка уктурулду. А. Осмонов ж-дө замандаштарынын эскерүүлөрү, сынчылардын пикирлери жаңырып, кинофрагмент, диафильм көрсөтүлдү.

А. к-нин программасы ар тараптуу, кызыктуу, жаңы болгону максатка ылайыктуу. Концерт, театрлаштырылган оюндар, адабий монтаж, көргөзмө, сочинение, “Манас” айтуу, көркөм окуу, сүрөт тартуу, адабий чыгарма жазуу б-ча конкурстарды, викторина, адабий оюндарды өткөрүү кеченин баркын көтөрөт. Мындай иш-чараны “поэзия кечеси”, “драма кечеси”, “жомок кечеси”, “кара сөз кечеси”, “лира кечеси”, “дастан кечеси” деп, адабий тектер ж-а жанрлар б-ча өткөрүүгө болот. Кеченин максаты – жазуучунун өмүрүн, чыг-лыгын, анын адабий дүйнөсүн тереңирээк ачуу, адабий көрүнүштөргө, окуяларга терең сүнгүп кирүү, жамаатташып иштөөгө көнгүү, билимдин чың ж-а бекем болушу үчүн көмөктөшүү.

А. к-ни өткөрүү, уюштуруу чыг-лык изденүүлөрдүн эркиндигин, ар кандай жаңы жолдорду ж-а формаларды, усулдарды табууну талап кылат. А. к. мектепте гана эмес, башка жамаат ичинде да өтөт.

АДАБИЙ МИСТИФИКАЦИЯ (гр. – жашыруун жасоо) – автордун чыгармасына аты-жөнүн койбой, өзүнүн жазганын башка бир ойдон чыгарылган кишиге оодарып коюшу.

АДАБИЙ ПРОЦЕСС – дүйнөлүк адабияттын белгилүү бир учурда, доордо, мезгилде жашап турушу ж-а өнүгүшү; адабиятка бир эле мезгилде бир нече авторлордун келиши ж-а алардын эстетикалык, рухий ыймандык, гуманисттик асылдыктарды топтошу. Ал өтө татаал, көп катмарлуу байланыштарда ж-а таасирлерде, алака-катышта болот. Азыркы кыргыз А. п. маселен өткөн кылымдын 50-жылдарындагы А. п-тен бир топ айырмаланат, бул коомдун, тарыхтын, сүрөткерлердин өзгөчөлүктөрү м-н байланышат. О. эле А. п-те соц. маселеси, идеологиялык көзкарашы, эстетикалык денгээли ар түрдүү чыгармалар, формалык жактан бири бирине окшобогон көркөм туундулар жаралат. А. п-тин кыймылын, негизги тенденцияларын, багытын билүү, өзгөчөлүктөрүн көрө алуу сөз өнөрүнүн тарыхын, теориясын, сынды жакшы өздөштүрүүгө байланыштуу болот.

АДАБИЙ СЫН – *адабият теориясы, адабият тарыхы* сыяктуу эле адабият илиминин негизги бир бөлүгү; адабий чыг-лыктын бир түрү. А. с-дын милдети – учурдагы адабий процесстин өнүгүшүнүн жалпы же жекече проблемаларын талдоого алуу, аларга баа берүү, о. эле белгилүү бир доордогу адабий өнүгүштү, жекече бир жазуучунун чыг-лык жолун же айрым бир чыгарманы азыркы учурдун талабына ылайык талдоого алып, ага идеялык-эстетикалык жактан баа берип, ошол аркылуу конкреттүү учурдагы адабий көрүнүш ж-дө өз пикирин билдирүү. А. с. В. Г. Белинскийдин сөзү м-н айтканда “кыймылдагы эстетика”. А. с. – *макала, рецензия, адабий портрет, обзор, аңгемелешүү*, талаш-тартыш ж. б. формаларда жазылат. Ал таанып-билүүчүлүк, таалим-тарбия берүүчүлүк, эстетикалык табит көтөрүүчүлүк кызмат аткарат, к. *Сынчы*.

АДАБИЙ ТИЛ – калыпка салынган, стиль жагынан тарам-тарам ажыраган, коомдук милдети кеңейген, белгилүү бир улутка орток тил. Тил илиминде А. т. ж-дө эки башка көзкараш бар: бир көзкараш б-ча А. т. жазма-чийме чыкканга чейин деле ар кайсы элде өнүгө берет десе, экинчи көзкараш б-ча адабий тил жазуу маданиятынын чыгышы ж-а өнүгүшү м-н байланыштырылат. А. т. деген түшүнүк демейде экинчи мааниде – жазуунун чыгышы м-н пайда болуп, өнүгөт деп айтылат. А. т. элдик тилдин негизинде белгилүү нормага салынып айтылышы, жазылышы, колдонулушу такталат. Ал жазма ж-а оозеки формада жашайт. Жазма түрүнүн нормалары газета, журнал, китеп ж. б. басма сөздө колдонуу м-н орфографиялык, пунктуациялык эрежелер аркылуу жазылат; о. эле анын оозеки сүйлөө нормалары окуу жайларындагы лекцияларда, радиоберүүлөрдө, театрда, телекөрсөтүүлөрдө ж. б. учурларда сүйлөнүп, орфоэпиялык эрежелер аркылуу жөнгө салынат. А. т-дин калыптанышында көркөм адабияттын, асыресе, көркөм сөз чеберлеринин ролу чоң. Тиги же бул тилде саясий, илимий, көркөм адабияттын өнүгүшү ал тилди жогорку баскычка көтөрөт. Бул учурда А. т. баралына жеткен тил деп саналат. Калктын туташ сабаттуу болушу, ар түрдүү багыттагы адабияттын өнүгүшү, баштагыдан арбын ж-а бийик милдеттерди аткара башташы кыргыз тилинин өнүккөн А. т. катары калыптанышына шарт түздү. А. т. дайыма байып турат, азыркы кыргыз А. т-нун байышында диалектилердин, айрым жазуучу, журналисттердин ролу зор.

АДАБИЯТ (ар. – адептүүлүк, ыймандуулук) – иск-вонун сөз өнөрү м-н ишке ашуучу, дүйнөнү образдуу чагылдырууга негизделген түрү. Бул түшүнүк кең мааниде-бардык эле жазылган чыгармаларга карата колдонулат. Мис., илимий А. техникалык А. медициналык А. ж. б. Ал эми тар мааниде – көркөм чыгарма дегенди билдирет. А. адам жаралгандан бери эле жашап келатат. Кыргыздарда термин катары бул сөз революциядан кийин тилибизге кошулду. Көркөм А. – коомдук аң-сезимдин бир формасы. Анын өсүшү, өзгөрүшү ошол коомдук турмуш м-н тыгыз байланыштуу. Иск-вонун айрым түрлөрүндө, мис., сүрөттө – боёк, бийде – кыймыл-аракет, музыкада – үн негизги курулуш материалы болсо, А-та мындай кызматты сөз аткарат. Ошондуктан анда ар кандай *идея, тема* сөздүн жардамы аркылуу ачылат. А. оозеки айтылса, анда ал угууга ылайыкталат, ал эми жазуу формасында болгондо окурмандык кабыл алууга ыңгайлашат. А-та ар түрдүү *тектер, жанрлар* турмушту чагылдыруунун өзгөчөлүктөрүнө ылайык аракеттенет. Ал адамдарга таанытуучулук, тарбиялоочулук, өстүрүп-өнүктүрүүчүлүк, эстетикалык рахат берүүчүлүк кызмат кылат да, ар түрдүү көркөм методдордо, агымдарда ар кыл өзгөчөлүктөргө ээ болот. “Адабият – элдин аң-сезими, жарыгы, жемиши, алардын жашоо турмушу” (В. Г. Белинский) болуу м-н “адамтаануу” (М. Горький) катары элдин рухий турмушун дайым коштоп келатат. А. сөз өнөрү деп да айтылат.

АДАБИЯТ КАБИНЕТИ мектепте адабий билим алуунун негизги булагы. Анын милдети – сабак өтүүгө ылайыкташуусу, адабият б-ча маалыматтарды берип туруу, тышкаркы иштерди (кече, КВН, викторина, көргөзмө, лекция, диспут ж. б.) уюштуруу. Анда окуу китептер, окуу үчүн кошумча адабияттар, көркөм чыгармалар, методикалык колдонмолор, көргөзмө куралдар, таркатма материалдар, иллюстрациялар, альбомдор, плакаттар, фоно-хрестоматиялар, грампластинкадагы, магниттик тасмадагы жазуулар, окуу фильмдери, диафильмдер, диапозитивдер, видеомагнитофон тасмалары м-н компьютерлер, CD, о. эле окуучулардын жазуу иштери, кошумча окуу үчүн сунуш кылынган адабияттардын тизмеси, класстан тышкаркы иштерди жүргүзүү үчүн материалдар сакталат. Булардын ар бирин оңой табуу үчүн тизме түзүлөт да, катары б-ча номерленет. Кабинет башчысы адабият мугалими болуп иштердин көбүн окуучулар аткарат. Балдар китеп топтойт, аларды сураган окуучуларга китепканадагыдай тартипте убактылуу

пайдаланууга берилет. Көрүнүктүү чыгармалар – “Манас” эпосунун варианттары, А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков, А. Осмонов, Ч. Айтматов сыяктуу акын-жазуучулардын томдуктары, Кыргыз энциклопедиясынын бардык тому, “Манас” энциклопедиясы, адабият б-ча терминдердин түшүндүрмө сөздүгү, Кыргызстан жазуучуларынын библиографиялык маалыматтама китептери сөзсүз болушу кажет. Дубалда эстетикалык талапка ылайык кооз жасалган бурч болгону, аларды улам өзгөртүп, жаңыртып туруу максатка ылайык. Адабият жаңылыктарына, акын-жазуучулардын юбилейлерине өзүнчө жаңыртылма стенд уюштуруу керек. Кабинеттин пайдасы – анын ар кыл материалдарынын мүмкүн болушунча тезирээк алмашылып тургандыгында, эгерде анын дубалдарынын бетин “түбөлүккө алмашкыс нерселер” м-н толтуруп койсо, кызыксыз болуп калат. Кыскасы А. к. мектептеги дайыма жандуу кыймылдардын чордонунда турган негизги борборлордун бири болууга тийиш, ал кабинет башчысына жардам берген окуучулардын демилгелерине, чыг-лык изденүүлөрүнө, тыкандыгына, кооздукту сезе ж-а барктай билишине байланышат.

АДАБИЯТ ТАРЫХЫ – көркөм адабият жөнүндөгү илимдин бир бөлүгү. А. т. конкреттүү көркөм адабияттын жаралыш ж-а өнүгүш процессин, адабияттагы стилдер м-н багыттардын пайда болушун, калыптанышын, алмашып турушун, о. эле жазуучулардын жекече чыг-лык өсүү жолунун тарыхын изилдейт.

АДАБИЯТ ТЕКТЕРИ – адабий чыгармаларды системага салуу ж-а топ-топка ажыратуу принциби. Көркөм адабият *эпос, лирика, драма* деген тектерге бөлүнөт. Бул көркөм адабияттын узакка созулган тарыхый өнүгүшүнүн натыйжасында келип чыккан. Көркөм чыг-лыктын тектери байыркы замандан бери бири-биринен ажырабаган (синкреттүү) мүнөздө болуп, коомдук турмуштун татаалданышынан улам ич ара жиктеле баштаган. Көркөм адабияттагы мындай жиктелүүнү алгач илимий сөз (термин) м-н Аристотель атаган. Адабий чыгармалар реалдуу дүйнөнү чагылдыруу ыгына жараша тектерге бөлүнөт. *Эпос* турмуш көрүнүштөрүн, окуяларды автор тарабынан сүрөттөө, баяндоо аркылуу чагылдырууга умтулат; *драмада* окуялар каармандын кыймыл-аракети ж-а өз ара сүйлөшүүсү аркылуу берилет; *лирикада* адамдын ички сезимдери туюнтулат. Ушуга жараша лирикада монолог, драмада диалог, эпосто монолог-диалог ж-а алардан башка окуялардын жүрүшүн баяндоолор, портреттик ж-а пейзаждык мүнөздөмөлөр басымдуулук кылат. Бирок А. т. бири-биринен окчун ажырап турган көрүнүштөр эмес, алардын бирине тиешелүүсү экинчисине оошуп өтө берет. Анын үстүнө адабий чыгармалардын тектерге бөлүнүшү дайыма шарттуу (болжолдуу) мүнөзгө ээ.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫ – көркөм адабият жөнүндөгү илимдин составдык бир бөлүгү. Көркөм адабияттын пайда болуу ж-а өнүгүү мыйзам ченемдерин, спецификасын, социалдык табиятын ж-а маанисин изилдеп, адабияттын идеялык-эстетикалык тажрыйбасын теориялык жактан жалпылайт, адабий процесстин түпкүлүктүү мыйзамдарын ачат, анализдин ж-а синтездин принциптерин иштеп чыгат. Эң оболу адабият тарыхы м-н байланыштуу өнүгүп, о. эле *эстетика, адабий сын* м-н да эриш-аркак байланышта болот. А. т. өзүнүн теориялык корутундуларын иштеп чыгууда бир чети эстетиканын мыйзам ченемдүүлүгүнө таянса, бир чети адабият тарыхында чогултулган фактыларга таянат. Өз кезегинде А. т-нын негизги жоболору адабият тарыхчысы м-н адабий сынчынын ишине таасирин тийгизип, жалпы адабий процессти иликтөөнүн принциптерин аныктайт. Кыргыз адабиятынын теориялык маселелерин тактап, аныктоодо Т. Саманчин, Б. Керимжанова, К. Рахматулин, К. Рысалиев, М. Борбугулов, К. Асаналиев, Р. Кыдырбаева, А. Садыков чоң эмгек сиңирген.

АДАБИЯТ ТҮРЛӨРҮ – адабий чыгармаларды системага салуунун ж-а аларды жикке ажыратуунун дагы бир принциби. Бул чыгарманын сырткы белгисине карай аныкталат. Адабияттын *проза, поэзия, драма*, деген үч түрү бар, алар ар бири өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ. Проза–карасөз, поэзия – ыр, драма – диалогдук речь болуп саналат.

АДАБИЯТТААНУУ – көркөм адабият жөнүндөгү илим. Ал эстетика м-н бирге көркөм чыг-лыктын жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдейт. А. төмөнкүдөй тармактарга бөлүнөт: *адабият теориясы, адабият тарыхы, адабий сын*. Б. з. ч. 5–6-к-да Байыркы Грецияда адабият м-н иск-вонун чыгармаларын баалоонун карама-каршы эки принциби пайда болуп, ошол кылымдын алгачкы мезгилинде алыскы ж-а Орто Чыгыш өлкөлөрүндө А. өнүгүүнүн дагы бир баскычына көтөрүлөт. Иран ж-а Орто Азиядагы А. араб тилинде өнүгө баштайт. Европа өлкөлөрүндө А-нун тарыхында жаңы этап башталат. А. Н. Радишев (1749–1802) биринчи болуп адабияттын коомдук-тарбиялык милдеттерин элди эзүүчүлөргө каршы боштондук күрөшүнө кызмат кылуу милдети м-н байланыштырган. В. Г. Белинский (1811–1848) орустун А-сунда жаңы доор баштап, материалисттик эстетиканын негизин салды. Реализм үчүн күрөш А. И. Герцендин (1812–1870), Н. Г. Чернышевскийдин (1828–1889), Н. А. Добролюбовдун (1836–1861) эмгектеринде улантылды. А. ХХ кылымда өнүгүп, адабиятты коомдук көрүнүш деп, конкреттүү образдар ж-а сүрөттөр аркылуу чындыкты таануунун өзгөчө түрү катары карашты, тарыхты илимий материалисттик түрдө таанууга таянышып, коомдук аң-сезимдин бардык башка түрлөрү сыяктуу эле адабияттын өсүп-өнүгүшү да коомдук, экономикалык түзүлүштөгү, тап күрөшүндөгү өзгөрүүлөр м-н шарттала тургандыгын айтышты, иск-вого баа берүүнүн объективдүү чени катары адабий чыгарманын көркөмдүк баасы элдин күрөшүн канчалык даражада чагылткандыгына жараша болорун белгилешти. Кыргыздын адабият илими элдин адабий, эстетикалык жактан өсүп-өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрү, улуттук адабияттын калыптануу процессинин өзгөчөлүктөрү, фольклордук салттар м-н реалисттик тажрыйбанын кандайча айкалышып жаткандыгы, кыргыздын көркөм чыг-лыгында жашап келген түрлөрдөгү ж-а жанрлардагы жаңы сапаттык өзгөрүүлөр, мурда болбогон түрлөр м-н жанрлардын өсүп-өнүгүшүн шарттаган коомдук-эстетикалык факторлор, социалдык шарттардын, иск-вонун милдеттеринин өзгөрүшү м-н бирге адабияттын тематикасындагы өзгөрүүлөр, анын турмушту көркөм түрдө көрсөтүү жолдорунун, каражаттарынын байышы ж. у. с. маселелерди кароого ж-а чечүүгө аракет кылып келе жатат. Кыргыз элинин көркөм сөз чыг-лыгын, айрыкча бай фольклорун изилдөөдө А. О. Ауэзов, В. В. Жирмунский, М. И. Богданова ж. б. окумуштуулар эмгектеништи. Азыркы күндө адабиятчылардын бир тобу илимдин бул тармагында активдүү иштеп жатат. Ырас, тарыхта А-нун адашуулары, жаза басуулары да болду, саясатка кызмат кылуунун принциптерин ашкере колдонгондуктан чыныгы көркөмдүк деңгээли жогорку чыгармаларды элге таратпоого да аракет кылынды. Бирок

канткен м-н өткөн кылым кыргыз А-сунун пайда болушунун, калыптанышынын, өсүп-өнүгүшүнүн, элдин коомдук, адабий-эстетикалык аң-сезиминин өсүшүнө салым кошуунун кылымы болду.

АДАБИЯТТЫН ТАРБИЯЛЫК МАА-НИСИ – көркөм адабият м-н таанышуу биздин жеке тажрыйбабызды байытып, көзкарашыбызды калыптайт. Турмуш чындыгын ачып берүү м-н сүрөткер бизге аны чагылдырып гана тим болбостон, ошол көрүнүшкө өзүнүн баасын берет, адабий каармандардын жүрүш-турушун, ой жүгүртүүсүн, ички толгонууларын көрсөтөт. Чыгарманын идеясы адамдын сулуулук, марттык, абийир, ар-намыс, уят, ыйман сыяктуу түшүнүктөрү м-н байланышат. Мына ушунун баары окурмандарда эстетикалык идеал жаратат, бул же тигил каарман өзүнүн жүрүш-турушу, аракети м-н бизди ээрчитет, багындырат, демек өзүнө карай түздөйт да, окуп жаткан кишини тарбиялайт, анын турмуштук түшүнүгүн, жашоо максатын белгилүү бир нукка салат. Сүймөнчүлүк м-н кабыл алынган каармандардан үлгү алабыз да, жийиркеничтүү образдарга иренжийбиз. Ошентип “турмуштун окуу китеби” (Н. Г. Чернышевский) болгон адабият бизди оң идеалдар аркылуу өзүнө багынтып, миллиондогон адамдар ар түрдүү адабий каармандардан үлгү алып, ошолорго окшоо үчүн өздөрүн тарбиялашкан.

АДАПТАЦИЯ (лат. – ыңгайлаштыруу) – текстти жеңилдештирүү, жөнөкөйлөштүрүү. Адабият окуу китептеринде сунуш кылынган тексттердин көпчүлүгү окуучулардын курак өзгөчөлүгүнө, алардын кабыл алуусуна ылайык жеңилдештирип, кимдерге арналгандыгына карай ыңгайлаштырып берилет. К. Жусупов ж-а К. Мамбеткунов өз өзүнчө “Манас” эпосун жаш окурмандарга ылайыкташтырып жазып чыккан.

АДАПТАЦИЯЛАНГАН БАСЫЛЫШ, а д а п т а ц и я л а н г а н б а с ы л м а – кайсы бир көркөм-адабий чыгарманын жеңилдештирилип, ыңгайлаштырылып басылышы. Мында автордук негизги ойго, чечүүчү окуяларга эч кандай доо кетпөөгө тийиш да, чыгарманын эстетикалык салмагына көлөкө түшпөшү керек. Адабият б-ча окуу китептериндеги бир катар тексттер ушундай принциптер м-н берилет.

АДЫШЕВА Тенти (1920, Түп р-ну – 1984, Бишкек) – акын, Кыргыз эл акыны (1980). Алгачкы жыйнагы “Заманым” 1961-ж. жарык көргөн. Чыгармаларында акын Ата мекен, тууган жер, мезгил, өмүр сыяктуу темаларга кайрылып, өз учурундагы коомдук-саясий турмуш окуяларына үн кошуп турган. Эски ж-а жаңы заманды, элдин турмушунда болуп жаткан өзгөрүүлөрдү көбүнесе кыз-келиндердин тагдырлары аркылуу чагылдырат. Патриархалдык коом шартында кыргыз аялдары нечен кылымдар бою эзилген абалда өмүр өткөрүп келишкен. Алардын эркиндикке чыгып, тең укуктуулукка жетишине, адамдык ж-а аялдык бактыга ээ болушуна Окт. рев-сы жол ачкан. Акындын “Жарык дүйнө” (1965), “Таалай” (1972), “Ырлар жана поэмалар” (1979), “Ой толгоо” (1980), “Менин күнүм” (1983) аттуу китептерине, чыгармалар жыйнагынын бир томдугуна (1987) топтолгон ырларынын өзөк идеясы да ушундай. А. аялдар темасына бөтөнчө кызыккандыгы поэмаларынан айрыкча байкалып турат. “Өткөн замандан бир элес”, “Каптагайдын кызы”, “Жаңылдын элеси”, “Таалай”, “Эстелик” ж. б. поэмалардын дээрлик бардыгы аялдар темасына арналган. Чагылдырган мезгилине карата аларды эки топко бөлүүгө болот: эгерде алгачкы үч поэмада революцияга чейинки турмуш көрсөтүлсө, акыркы экөөндө сов. учур тууралуу сөз болот. Аталган поэмалардын арасынан идеялык мазмуну ж-а көркөмдүк касиети жагынан “Жаңылдын элеси” айырмаланып турат. Чыгарма Жаңыл Мырза жөнүндөгү элдик баяндын негизинде жазылган. “Кылы үзүлгөн комузум” эскермесинде А-нын адабиятка ж-а көркөм чыг-лыкка карата көз караштары, кыргыздын алгачкы муундагы акын-жазуучулары, көркөм өнөр кызматкерлери ж-а илимпоздору, 1930–1960-жылдардагы маданий турмушу ж-дө баяндалат. “Ардак Белгиси” ордени ж-а медалдар м-н сыйланган.

“АЖАЛ ОРДУНА” драмасы аркылуу Ж. Турусбеков таланттуу драматург катары таанылган. Драмада 1916-жылдагы кыргыз элинин улуттук боштондук көтөрүлүшү чагылдырылып, Улуу Окт. Соц. революциясы кыргыз калкын кыйрап жок болуу коркунучунан сактап, ажал ордуна өмүр берди деген идея көтөрүлгөн. Пьесанын өзүнө тийиштүү чыг-лык тарыхы бар. “А. о.” 1934–35-жж. жаралып, андан кийин 1939-ж. чейин автор бир нече жолу редакцияланган драманын идеялык мазмунун, көркөм структурасын жакшыртуунун ж-а өркүндөтүүнүн үстүндө тынымсыз иштеген. “А. о.” учурунда театр көрүүчүлөрдүн арасында чоң резонанс жараткан. Драматург пьесанын башкы конфликттин бир тарапта падышалык бийлик, жергиликтүү бай-манаптар, экинчи тарапта кыргыздын калың букарасы турган карама-каршылыктын негизинде курат. Элдик көтөрүлүштүн планын талкуулоо, падышачылыктын жазалоочу отряддары м-н болгон кармаш, Ысыккөл м-н коштошуу, элдин кытай жеринде жергиликтүү сүткорлор м-н күрөшү, тууган жерге кайтып келүү – драманын сюжетинин башкы түйүндөрү болуп эсептелет. Чыңалууга жеткен бул урунттуу драмалык окуялар бири-бири м-н байланышта өнүгүп, борбордук конфликттин маңызынын ачылышына активдүү кызмат өтөйт. Сюжеттик окуялардын чордонунда Искендер, Бектур, Зулайка сыяктуу эл өкүлдөрүнүн типтүү образдары турат.

“А. о.” пьесасы Ж. Турусбековдун драмалык түрдүн спецификасын өздөштүрүүгө жетишкендигин айгинелеген, автордук идеяны, көркөм мазмунду драманын образдык системасында, катышуучу каармандардын жүрүм-турумунда бере алган, 30-жылдарда кыргыз драматургиясында өзүнчө көркөм ачылыш жасаган чыгарма болгон.

“АЖАР” – кыргыз адабиятындагы туңгуч повесттердин бири. 1928-ж. жарык көргөн. Повесттин башкы каарманы Ажар аттуу жөнөкөй кыргыз кызы. К. Баялиновдун бул чыгармасын өткөн кылымдын 20-жылдарында татар, казак, өзбек адабияттарында ж-а алардын таасири астында жаңыдан калыптана баштаган кыргыз жазма адабиятында негизги темалардын бири болгон кыз-келиндердин эзилген турмушу жөнүндөгү чыгармалардын катарына кошууга болот. Бирок композициялык курулушунун өзгөчөлүгү чыгарманын башкы темасы тууралуу ачакей пикир жаралышына негиз берет. Анткени чыгармада башкы каармандын тагдырына тикелей тиешеси жок эпизоддор бир топ орун ээлеп, аларда 1916-жылдагы үркүндүн кейиштүү сүрөтү тартылат. Бул окуялардын трагизми баш каармандын тагдырынын трагизминен кем калбайт. Үчүнчү главанын ортосунан, энеси Батма ооруга чалдыккандан кийин гана окуялар Ажардын айланасында жүрө баштайт. Повесттин финалында Ажар карышкырларга таланып өлүшү азаптуу замандын ага көрсөткөн жазасы эле. Кыргыз жазма адабияты жаңыдан түзүлө баштаган мезгилге таандык бул чыгармада көркөм стиль, сюжет куруу ж-а образдарды шөкөттөө жагынан орчундуу өксүктөр орун алган. Ошого карабастан повесть окурмандардын сезимине

таасир берүүчү күчтүү кудуретке эгедер. Бул касиет анда кыргыз эли дуушар болгон геноциддердин эбегейсиз трагедиялуу окуялары көрсөтүлгөндүгү, нукура турмуштан алынган каармандардын сезимдери жөнөкөй ж-а жасалмасыз баяндалып берилгендиги м-н түшүндүрүлөт. Ушундай касиеттеринин аркасында К. Баялиновдун “Ажар” повести кыйла узак убактан бери улуттук адабияттагы маанилүү ордун жоготпой келүүдө.

АЙДАРБЕК УУЛУ АЛТАЙ (1872, Нарын өрөөнү) – акын. Фольклор жыйноочу К. Мифтаков А-га 1922-ж. жолугуп, “Замана”, “Санат” ырларын, жарамазандарын, о. эле “Асан кайгынын батасын”, “Калмырза менен Найманбайдын”, “Найманбай менен Бекназардын айтыштарын” Кайып Булак деген жерден өз оозунан жазып алган. Ал Калыгулдан келаткан “Замана” тематикасына кайрылган. Бирок, А. “Замана” санат ыр (кара ыр) деген берилген чыгармаларынын маани- маңызына, ал тарыхтагы маалыматтарга таяп карасак, өзүнүн кыял чабытын эркин жүгүртүп термелей алган санатчы, о. эле эл фольклорунун баалуу мурастарын жакшы билген ырчы болгондугун күбөлөйт. К. Мифтаков А-дын чыг-лык ажары ачылып турган 50 жаш курагында жолукканы м-н, анын дээрлик билгендерин жазып алууга үлгүрбөгөн. А-дын мурастарынын негизги бөлүгүн жарамазандар түзөт. Диний ырым-жырымдар, ишенимдер “Ак үйлүү бай”, “Дом бар”, “Азирейил”, “Дүнүйө”, “Мукамбет”, “Жарамазан”, “Орозо”, “Чатыр-мутур”, “Бага” ж. б. чыгармаларында чагылдырылган.

АЙТАЛИЕВ Ашыралы (1927, Кант р-ну) – акын. Кырг. Респ. эл артисти. Осмонкул, Калык, Алымкул, Ысмайылдан да таалим алган. Филармонияга 1946-ж. кабыл алынып пенсияга чыкканга чейин иштеген. Ал кыргыз-казак адабиятынын тарыхын, о. эле дүйнөлүк адабияттан көп окуйт. А-дин айтуучулуктагы бир өзгөчөлүгү окуяларды орду м-н, символикалуу, о. эле табияттын адам жазымышы м-н бирдигин шайкеш келтирип, төп сүрөттөй билет: “Карагул ботомдун” башталышында жайсыз мезгилге, чапкындур учурга жараша айлана-чөйрө да жайсыз, суз тартып түнөрүп турса, чал-кемпир Карагулун алып көчүп келаткан тапта табият да алардын кубанычына ортоктош болуп, түрлүү дүйүм жемишин, тунук суусун даярдап, жадырап тосуп алат ж. б. А-дин “Карагул ботомунда”: “Асынып жүргөн бараның, какбаш, Ажалы беле баламын, какбаш!” – деген өңдүү таамай чыккан, ары жеткиликтүү, ары образдуу, күчтүү тизмектер, чебер баяндоолор арбын. Поэма узак, ошого жараша көркөмдүк деңгээли жогору, баштан аяк чыг-лык эргүү, бир дем м-н иштелип, окуялардын ирет, – тартиби, жүрүшү өтө билгичтик, абдан изденүүчүлүк м-н бар тарабынан жетик иштелген. А-дин “Карагул ботому” анын чоң масштабдуу, болгондо да импровизатор айтуучу-дастанчылык, ырчылык чеберчилигин далилдеген чыгарма. Ал мурда айтып жүрбөсө да, уккан сюжетине салып “Карагул ботомду” Тажибай деген башкарманын өтүнүчү м-н кайгылуу обонго келтирип, ошол замат шыдыр баяндап кеткенин эскерет. Дегеле А. күйүттү, кубанычты, ашыктыкты, досчулукту жүрөгү аркылуу туюндура билген. Буга “Аксаткын менен Кулмырзанын” дастаны далил. Ал чоң чеберчилик м-н жандуу аткарылып, радионун алтын фондуна жазылып алынган. А-дин өнөрүнүн үчүнчү кыры – обончулугу. А-дин “Жылкычы”, “Нарындан кат”, “Ак шоокум” ж. б. бир катар обондору классикага айланып, кыргыз эле эмес, казак, өзбек өңдүү коңшу элдерге да тарап кетти. А. кээ бир обондорун импровизациялык ыкмада жараткан. “Залкарлар арасында” деген (1986) жыйнагы чыккан.

АЙМАТОВ Чыңгыз (1928, Карабуура р-ну) – жазуучу. Кыргыз эл жазуучусу (1968), Токтогул атн. мамл. сыйл. лауреаты (1979), КРУИАсынын анык мүчөсү (1974). Соц. Эмгек Баатыры (1978), Лениндик (1963) ж-а СССР мамл. сыйл. лауреаты (1968, 1977, 1983), Европа Илимдер, иск-во ж-а адабият академиясынын анык мүчөсү (Париж, 1983), Бүткүл дүйнөлүк Илим ж-а иск-во академиясынын академиги (Стокгольм, 1987), “Ысыккөл форумунун” президенти, Австрия, Австралия, Америка, Индия, Италия, Түркия, Япония ж. б. өлкөлөрдүн эл аралык сыйлыктарынын лауреаты. Кыргыз Республикасынын Эл баатыры (1997). Ч. 1948–1953-ж. Кыргыз мамл. айыл чарба ин-тунда окуган. 1956–1958-ж. Москва шаарындагы СССР Жазуучулар Союзунун алдындагы Жогорку адабий курстун угуучусу болгон. Ч. А. жазуучулук ишмердигин студент кезинде баштаган. Анын алгачкы чыгармасы “Газетчи Дзюйю”, “Ашым” аңгемелери 1952-ж. “Кыргызстан” деп аталган альманахка орус тилинде жарык көргөн. 1953-ж. “Ак жаан” аттуу аңгемеси кыргыз тилинде, “Сыпайчы” аңгемеси орус тилинде, 1954-ж. “Кайракта”, “Түнкү сугат”, 1955-ж. “Асма көпүрө” аттуу аңгемелери жарыкка чыккан. Жазуучуга алгачкы чыг-лык чоң ийгиликти “Бетме-бет” (1957) ж-а “Жамийла” (1958) повесттери алып келген. Бул повесттер жарык көрөр м-н эле адабий коомчулук тарабынан кыргыз адабиятындагы жаңы сөз, жаңы көрүнүш катары баа берилип, жакшы кабыл алынган. “Бетме-бетти” жазуучу чыг-лык жолунун чыныгы башталышы, адабий дебюту катары атайт. Адабий дебют бул жерде жеке чыг-лык планда, жазуучунун чыг-лыктагы өз чыйырын табуусу, алгачкы саамалыгы, ийгилиги маанисинде айтылат. Бирок бул башталышты, бул ийгиликти жалаң эле Ч. Айтматовдун ийгилигинин жеке башталышы катарында эмес, о. эле улуттук көркөм адабиятыбыздын өнүгүшүнүн жалпы табиятындагы жаңы сапаттык бурулуштун башталышы катары туюнууга да болот. Буга чейин кыргыз совет прозасында адамды жөнөкөйлөштүрүп, бир беткей, формалдык логиканын чегинде үстүртөн, жалпы сүрөттөө үстөмдүк кылып келген болсо, “Бетме-бетте” каармандын ички дүйнөсүндөгү диалектикалык карама-каршылыктар көркөм изилдөөнүн негизги өзөгүн түзүп турат.

“Жамийла” повести жазуучуга дүйнөлүк атак алып келди. Бул повесть өзүнүн идеялык-эстетикалык жаңычыл сапаты м-н кыргыз көркөм сөз өнөрүн жаңы бир бийик баскычка көтөрдү. Казак окумуштуусу ж-а жазуучусу М. Ауэзов “Айтматовдун повести психологиялуу, табигый ж-а жөнөкөй... Бул кыргыз прозасындагы жаңы көрүнүш” деп жалпы союздук окурмандардын алдында адил сөзүн айтып чыкса, француз жазуучусу Луи Арагон француз тилине повести которуп, аны “Махабат тууралуу дүйнөдөгү эн сонун баян” деп дүйнө жүзүнө жар салып, бийик баасын берген. Бүгүнкү күндө “Жамийла” дүйнөнүн жүз элүүдөн ашык тилдеринде жарык көргөн.

1961-ж. “Делбирим”, “Ботогөз булак”, “Биринчи мугалим”, 1963-ж. “Саманчы жолу” повесттери, 1964-ж. “Кызыл алма” аттуу аңгемеси басмадан жарык көргөн. “Саманчы жолунда” жазуучу Адам м-н Жердин өз ара сүйлөшүүлөрү сыяктуу шарттуу ыкманы чеберчилик м-н колдонгон. Алар замандын өзгөрүшү, саясаты м-н экономикасы, адам баласы, анын өмүрү ж-а жашоосу, кулк-мүнөзү, ой-пикири, келечеги ж-дө кеңири сөз кылышат. Жазуучу бекеринен Жердин

образын символдоштурбайт. Жер адам баласынын тагдыры м-н ортоктош. Жер-Эне м-н Адам-Эненин ортосундагы сүйлөшүүнүн өзгөчөлүктөрүнүн бири – жалпы адамзатка орток идеялардын орун алышы. Чыгарманын бет ачарында эле улуу муундун кийинки муун үчүн жоопкерчилик парзы тууралуу филос. ой айтылат. Жер-Эне адамзаттын чектелген көз карашын жоюуга, нечен жылдар кыйнаган суроолорун чечмелөөгө жооп берет. “Саманчы жолунда” адам бекем эрки ж-а кайраты, жашоого болгон сүйүүсү м-н улуу ж-а сыймыктуу деген идеяны даңазалаган. “Делбирим”, “Богогөз булак”, “Биринчи мугалим”, “Кызыл алма” – нравалык-этикалык темага арналган чыгармалар. 1966-ж. “Гүлсарат” повести жарыкка келер м-н эле жергиликтүү ж-а борбордук басма сөздө рецензиялар, макалалар удаа-удая жарыяланган. Повесть жазуучунун чыг-лыгындагы жаңы этаптын башталышы катары белгиленген. Себеби, ушундан баштап жазуучунун чыгармаларынын идеялык-эстетикалык мазмуну курч соц. мүнөзгө ээ боло баштаган. “Ак кеме” (1970) повестинде өнүктүрүлгөн ойлордун борбордук түйүнүн Бугу-Эне жөнүндөгү жомок түзүп, жазуучу тарабынан миф м-н реалдуулук өтө чебер кыйыштырылып пайдаланылган. Жазуучу өзүнүн балалыгы туш келген согуштун катаал күндөрүнүн элесинен алып “Эрте жаздагы турналар” (1973) аттуу лиро-романтикалык стилдеги повестин жараткан. Жазуучу “Манас-Атанын ак кар, көк музу” аттуу автобиографиялык очеркинде повесттеги “Аксай десанттары”: Анатай, Эркинбек, Эргеш, Кубаткул өзүнүн классташ курбулары экендигин баяндайт. “Деңиз бойлой жорткон аладөбөт” (1977) повестинде алыскы Охотск деңизинин жээгиндеги нивх элинин турмушу сүрөттөлгөн. “Кылым карытар бир күн” (1980), “Кыямат” (1986), “Кассандра тамгасы” (1995) романдарында жазуучу учурдун актуалдуу проблемаларын: илим, техниканын, дүйнөлүк, эл аралык коммуникациялык байланыштын күчтүү басымы алдында адам өзүнүн жеке адамдык өзгөчөлүгүн, индивидуалдуулугун, адамгерчилик сапатын, өзүнө, келечекке болгон ишенимин сактап калуу аракеттерин Едигей, Бостон, Авдий, Филофей, Роберт Борк, Руна Лопатиналардын образдары аркылуу чагылдыруу м-н адамзатты ыймандык тазалыкка чакырат.

Ч. А. о. эле публицистикалык очерктердин, адабий сын макалалардын, эссе жанрынын чоң чебери. Жазуучунун ар кайсы жылдары жарык көргөн макалаларынын топтомдорунан түзүлгөн “Жер, суу менен авторлош” (орус тилинде), “Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат” (кыргыз тилинде) жыйнактары тематикасынын кызыктуулугу, проблеманы терең ачып бере билүү чебердиги, көркөмдүгү м-н анын көркөм жанрдагы чыгармаларынан кем эмес окурмандарды өзүнө тартып турат. Япон философу Д. Икэда м-н “Духтун улуулугуна ода” (1993), казак акыны ж-а коомдук ишмер М. Шаханов м-н “Жар боюнда боздоп калган аңчынын ыйы” (1996) аттуу диалогдору – да бүгүнкү күндүн актуалдуу проблемалары, дегеле турмуштук ар кандай көрүнүштөр зор философиялык тереңдикте, турмуштук-фактылык ынанымдуулукта көркөм чагылдырылган баяндар.

Ч. Айтматовдун чыг-лыгы улуттук адабиятыбыз үчүн эле эмес улуттук иск-вобуздун башка түрлөрүнүн өнүгүүсүнө да өзүнүн зор таасири тийгизди. Ч. Айтматовдун чыг-ларынын негизинде музыкада чакан обондуу ырдан тартып симфонияга чейин жазылды, көркөм сүрөт иск-восунда ондогон, жүздөгөн эмгектер жаралды, театралдык спектаклдер, кино-фильмдер коюлду. ЮНЕСКОнун билдирүүсү б-ча Ч. Айтматов бүгүнкү күндө чыгармалары көп басылган классиктердин бири. Анын чыгармалары дүйнөнүн 165 тилинде которулуп, бир нече ирет чоң тираж м-н (1998-ж. жалпы саны 67,5 млн. экз.) кайталап басылган. “Айтматов таануу” деген илимий атайын дүйнөлүк адабий процессте кеңири колдонулууда. 1989-ж. Бишкекте эл аралык Айтматов клубу (негиздөөчүсү ж-а президенти окумуштуу А. Акматалиев) түзүлгөн. Анын Кыргызстандык ж-а чет өлкөлүк мүчөлөрү белгилүү илимпоздор, журналисттер, адистер ж. б. Клубдун жобосу, секциялары, адабият, көркөм өнөр ж-а маданият жагындагы эл аралык сыйлыгы бар. 1992-ж. Бишкекте коомдук Айтматов таануу ин-ту түзүлгөн. О. эле Бишкекте “Айтматов чыгармаларынын китепканасы”, 1993-ж. Эл аралык коомдук айтматовдук Академия уюштурулуп, анын анык, ардактуу академиктери шайланган.

АЙТМАТОВДУН МУЗЕЙИ 1978-ж. жазуучунун туулган айылында 50 жылдык мааракесине карата ачылып, 1988-ж. кеңейтилип токулткан. Шекердеги маданият үйүнүн экинчи кабатына жайгашкан. Жалпы аянты 200 м². Экспозициясынын негизин Ч. Айтматовдун чыг-лык жолун чагылдырган документтери, гезит-журналдык материалдары, кол жазмалары, сүрөттөрү, китептери ж. б. түзөт. Миңге жакын экспонат бар. Ата-энеси, үй-бүлөсү, бир туугандары ж-дө чакан бурч уюштурулган. Музейге жакын жерде (1992) Т. Садыковдун жетекчилиги м-н Ч. Айтматовдун чыгармаларынын каармандарынын образдарын элестеткен айкелдер орнотулган (1992). Музейге жыл сайын мектеп окуучулары, респ-нын эмгекчилери, акын-жазуучулар, чет элдик туристтер, меймандар ж. б. келип турушат.

АЙТПАЕВА Гүлнара (1961-ж. т., Каракол ш.) – филология илимдеринин доктору. Пржевальск пединститутунда окутуучу, улуу окутуучу, Ысык-Көл мамуниверситетинде доцент. КМУУнун КАФында, КАУда окутуучу болуп иштеген. 1999–2004-жылдары КАУдагы өзү ачкан “Кыргыз этнологиясы” программасын жетектөө м-н катар академиялык иштер б-ча университеттин вице-президенти кызматын өтөгөн. Учурда “Кыргыз этнологиясынын” ордуна “Маданий антропологиясы жана археология” болуп кеңейтилген программаны жетектейт. Программанын студенттери үчүн “Фольклор этнология багытында” деген жаңы курсту иштеп чыккан. Аталган багыт 2 ирет өзүнүн алгачкы бүтүрүүчүлөрүн чыгарды. Кыргыз адабияты, фольклор, этнология багыттары б-ча “Психологические особенности современной прозы” (на материале казахской, кыргызской прозы) деген темада кандидаттык диссертация (1987) ж-а “Языческие и мусульманские мотивы в кыргызском романе” (60–90 годы) деген тема докторлук диссертация (1995) 40 тан ашуун макаласы, 1 монографиясы жарык көргөн.

АЙТУУЧУ – фольклордук чыгармаларды жогору көркөмдүктө аткара алчу киши, к. *Манасчылар, жомокчулар, санжырачылар*.

АЙТЫКЕ маалыматтарга караганда А. 1816–1887-ж. жашап өткөн айтылуу ири ырчылардын бири. А-нин жүрүм-турумун, кулк-мүнөзүн, ырчылыгын Токтогул:

Үнү бийик заңкылдап,
Тили булбул шаңкылдап,

Комузунун башында,
Күмүшү бар жаркылдап,
Эсенаман, Чондуга,
Курдаш болуп тең өскөн.

Ашта, тойдо ырчыга,
Андай, мындай дебестен,
Айтыкени көргөнмүн,
Пейли жумшак кебезден – деп сүрөттөйт. А. устат ырчылардан болгон. Алп ырчылардын бири Чонду А-нин шакирти экен.
А. Чондуга:

“Оо, балам, көлсүз жерде куу болбойт,
Чатаксыз жерде чуу болбойт.
Жеңилген ханда туу болбойт,
Мөңгүсүз жерде суу болбойт.

Дарс окуган молдонун,
Жазып алар каты бар.
Сөз маанисин билгенге,
Конуп, анда жатып ал.

Жакшы сөз уксаң бир жерден,
Жүрөгүңө катып ал – дейт.

Буга караганда А. санаттарды сабалатып ырдаган ири ырчы болгон.

АЙТЫМ – байыркы учурларда ыр деген сөздүн ордуна колдонулган, азыр да Кытайдагы кыргыздар көбүнчө ыр дебей айтым дейт, мис., эмгек А-ы, эм-дом А-ы ж. б. “Айт” деген буйрук этиштен келип чыккандай. Терминдик мааниде азыр уйкаштыгы катуу сакталбаган, эркин, кара сөзгө жакын, элдик ырым-жырымдарга байланышкан чыгармалар. Мис., “Нооруз айтымы” дегенди окуп көрөлү:

Быйыл кар калың түштү, кыш оор келди,
Бирок Теңирим жалгап,
Калкыбыз кыштан аман чыкты.
Кысырек жалдуу калды,
Кыз эмчектүү калды,
Боз улан богоктуу калды...
Боз токту куйруктуу калды...
Эми минтип кыш кетти.
Кош бол, кышым!
Жаз келди.
Арыба жазым!
Жаңы жыл кирди.
Куш келипсиң, жаңы жыл!
Ылайым, баарыбызга бактылуу жыл бол,
Токчулуктун жылы бол,
Барчылыктын жылы бол,
О-о-мийин!

АЙТЫШ – кыргыз, казак, каракалпак элдерине өтө кеңири тараган, байыртан бери келе жаткан элдик оозеки көркөм өнөрдүн бир түрү. Мында эки же андан көп акындар (ырчылар) ыр м-н айтышат. А. эл алдында аткарылып, драмалык жанрдын элементтерине ээ. Акындар А-ында *төкмөлүк* эң бийик чегине жетет. Айтышка катышкан акындардын тапкычтыгы, ырчылык өнөрү, устаттыгы сыналат. Айтышуу ыгына карай *алымсабак айтыш*, *кордоо айтышы*, *табышмактуу айтыш* болуп бөлүнөт. М. Ауэзов казактарда А-тын ондон ашык түрлөрү бар экендигин белгилеген. Кыргыз адабиятынын тарыхында А. жанрын өнүктүрүүдө Токтогул м-н Эшмамбет, Жеңижок м-н Коргол сыяктуу акындардын ролу чоң. А. салтын улантып ж-а аны өнүктүрүүдө Алымкул, Калык, Осмонкул, Ысмайыл, Токтонаалы баалуу эмгек синирген. Азыркы учурда А-тын салттарын Э. Турсуналиев, А. Айталиев, Т. Абдиев, З. Үсөнбаев ж. б. улантууда. Мис., “Күйөө м-н колукту” деген А-та мындай айтылганы бар.

Колуктусу:

Ак бараң мылтык асынып,
Аяктай ташка жашынып,
Атып алар жериңде
Суу түбүндө ойногон
Кемерде жатып бойлогон,
Ак чабак болуп кылтылдап,
Сууга кетсем кантесин? – деп ырдаса ага күйөөсү минтип жооп берет:

Ак чабак болуп кылтылдап,

Сууга кетер жеринде,
 Жез кайырмак кылдырып,
 Боосун жибек чалдырып,
 Сууга алып барып салдырып,
 Илип алсам кантесин.

А. ушинтип улана берет. Акындар айтышы нукура кыргыз турмушунун, кыргыз чындыгынын улуттук өзгөчөлүгүн чагылдырган поэтикалык формалардын бирине жатат. Поэтикалык окуя катарында А. эл чогулган жерлерде, ар түркүн каада-салттуу аш-тойлордо ж. б. аземдүү жыйындарда жаралат. Ар кандай традициялуу поэзиянын бир түрүндөй эле А. өзүнүн тематикалык-мотивдик канондоруна ээ. Традициялуу канондорду канчалык терең өздөш-түрсө, ошончолук деңгээлде акын өзүнүн жеке өзгөчөлүгүн, өз алдынчалыгын ачыкка чыгарат, эл элегинен, айрыкча бир сыноодон өтөт. Ошондуктан А. кыргыз оозеки поэзиясындагы акындардын жекеме –жеке беттешүүсү, “күч сынашуу”, поэтикалык эрөөлү. А-та акындын сөз тапкычтыгы, ойду улам тереңдетип өөрчүтө билиши, көркөм ой-жүгүртүүсүнүн масштабы, кеңдиги, тереңдиги, о. э. ырдын ыргагына, уйкашына жараша көркөм сөз каражаттарын өз-өз ордуна коё билиши аныкталат. Ошондуктан А. алгач “саламдашуудан” башталган. Ушул мааниде “Барпы менен Жеңижоктун учурашуусун” мисалга келтирүүгө болот. Барпын саламынан кийин Жеңижок өзүнө мүнөздүү болгон куйкумдуу юмор аралашкан ыр саптарында Барпынын бир аз сынга алат да, төмөнкүдөй табышмак м-н кайрылат:

“Балам, жүрөгүңө кол салып,
 Бир аз сени сынадым.
 Баяган берки сөзүмө,
 Капа болбо чырагым.

Өйдө өтөт көк дөбөт,
 Бул эмине болучу?
 Ылдый өтөт көк дөбөт,
 Ал эмине болучу?!

Барпы бул табышмакка төмөн-күдөй жооп берет:

“Өйдө өткөн көк дөбөт
 – Амал болот Жеңижок.
 Ылдый өткөн көк дөбөт
 – Шамал болот Жеңижок.
 Муну Барпы билбесе,
 Жаман болот Жеңижок!..”

Чоң акындын сыноосунан өтүп жаткан жаш акынга мындан да каймана, мындан да татаал “күн”, “дил” жөнүндөгү “табышмагын” берет. Барпынын акындык, ойчулдук керемети дал ушул тематикалык мотивде образды ачып берүүдө ого бетер аныкталат.

Кыргыз оозеки поэзиясында А-нын классикалык үлгүсү катары Жеңижок м-н Эсенамандын поэтикалык кездешүүсүн көрсөтсө болот. Бул А-та жер-суу, тоо-таш, жаратылыш көркү, аалам, ай-күн, жашоо-тиричилигинен баштап, дүйнөнүн жаралыш сырына чейин камтылат. Ушундай тематикалык масштабдуулукка жараша ыр түзүлүшү, көркөм сөз каражаттары, ар түрдүү салыштыруулар, каймана сүрөттөөлөр, литотадан тартып гиперболага чейин, аллегориялык образдар – бардыгы кыргыз элинин турмушуна, каада-салтына ылайык негизделет. Далай А-тарда жеңип чыккан патриарх акын Эсенамандын алдында күчкө толуп, поэтикалык ажары толук ачылып келаткан Жеңижоктун поэтикалык арааны алыстан көрүнүп, дагы канчалык алыска “чуркары” далилденет. Анткени, бул жөн эле чечендиктин, көркөм сөздүүлүктүн, эпкелишкен уйкаштыктын айтышы эмес, баарынан мурда терең ойчулдуктун ж-а кайталангыс көркөм образдуулуктун табигый гармониясынан жаралган. А. Жеңижокко кайрылган тиадасында Эсенаман өзүнүн “акындык образын” сүрөттөйт. Эпикалык параллелизмдин эң бийик деңгээлинде жаралган бул ыр саптарынын бир гана строфасы мындайча:

“Күлүгү болом жылкынын,
 Күкүгү болом ырчынын.
 Күлдү журттун ичинде,
 Күкүктөй сайрап турчумун.

Күүлөнүп келген ырчынын,
 Күрмөлтпөй тилин буучумун.
 Күүлөнгөн сендей жетимди,
 Күнөөлөп топтон куучумун”.

Эсенамандын зор акындык талантынан жаралган бул таамай тартылган образдарга ошолордун өздөрүнө гана теңтайлаш, маанилеш барабар келген элестүүлүк, курчтук м-н жооп берүү күтүлөт. Жеңижок дал ошол образдык курулмаларды табат:

“Күлүгү болсоң жылкынын,
 Күнүгө тойго минбейби.

Күкүгү болсоң ырчынын,
Күүлөнсө кыргыз тийбейби.

Күкүгү болом деп жүрүп,
Көптөн алдап жеп жүрүп,
Күнөөгө башың кирбейби”.

Бул ыр саптарында канчалык ирония м-н юмор бар экенине карабастан, бири-бирин келекелөө, шылдыңдоо, кемсинтүү сезилбейт. Бул – нукура акындык дилден жаралган бийик образдык курулмаларга дал келген, маани жагынан да, сүрөттөө жагынан да конгениалдуу образдуулук м-н жооп берүү, б. а. акындык “күч сынашуу”, жекеме-жеке поэтикалык эрөөл.

АКАДЕМИЯЛЫК БАСЫЛЫШ, Академиялык басылма – жазуучулардын чыгармаларынын, алардын ар кандай варианттарынын комментарийлер м-н жабдылган толук басылышы. Мындай басылыш белгилүү окумуштуулар тарабынан же алардын катышуусу м-н ишке ашырылат. Текст сунуш кылууда автордун кол жазмаларынан, анын өзгөрткөн кошумчаларынан, бир эле чыгарманын бир нече варианттарынан ж-а башка редакцияларынан пайдаланылат. А. б-та текстке ил. түшүндүрмө берилет, иштөөдө пайдаланууга ыңгайлуу болсун үчүн илимий-маалыматтык аппарат м-н коштолот. Мындай басылышта жазуучунун бүткүл чыгармалары же айрым бөлүктөрү (ырлары, прозасы, каттары) чыгарылышы мүмкүн.

“АКБЕРМЕТ” кыргыздын элдик поэмаларынын катарында поэма деп саналып жүргөн “Акбермет” чындыгында бүтүндөй бир сюжетти камтыган көркөм чыгарма эмес. Бул тарыхта жашаган Акбермет Карагул кызынын өмүр баяны, анын чыгармалары ж-дө маалымат. Аны алгач фольклор жыйноочу К. Мифтаков 1923-ж. Талас өрөөнүндө элдик оозеки чыгармаларды жыйнап жүргөн учурда жолуктуруп, өмүр баянын, чыгармаларын жазып алган. Акбермет Карагул кызы 1899-ж. төрөлүп, балалыгы оор турмушта өтүп, 1923-ж. 24 жаш күлгүн курагында төртүнчү күйөөсү м-н аргасыз жашоо өткөргөн кыргыздын таланттуу, сулуу кызы. Анын ырлары негизинен арман мотивинде айтылып, бактысыз балалыгы, чыркырап күйгөн жаштыгы, теңсиз турмушу реалдуу, образдуу көркөм сүрөттөлгөн. Ырлары шыдыр уйкашып, элдик поэзиянын ыкмалары терең өздөштүрүлүп, ички эмоция сырткы формасына шайкеш келип турат.

“АК КЕМЕ” Ч. Айтматовдун бул повести алгач орус тилинде “Новый мир” (1970, № 1) журналында, кыргызчасы (1978) “Ала-Тоо” журналынын № 2 санында жарык көргөн. Чыгарманын “Ак кеме” деп аталып калышы ж-дө жазуучу мындай дейт: “... Мен повестти “Новый мирге” алып барганымда Твардовский (журналдын ошол кездеги башкы редактору – ред.) “Жомоктон кийин” деген ат өтө эле жөнсалды, кулакка комсоо угулат экен, андыктан башкачараак эле атабайлыбы деп, “Ак кеме” деген атты сунуш кылды” (“Точка присоединения”). Чыгарманын алгачкы аталышы айтып тургандай повесттин борбордук түйүнү Мүйүздүү Эне жөнүндөгү жомокко барып такалат. Кыргыз элиндеги бугу уруусунун генеалогиясы жөнүндөгү санжыра-легенданын негизинде жазуучу тарабынан жаралган “жаңы” жомок повестте образдар м-н жуурулушуп, чыгарманын идеялык-эстетикалык касиетин ачуучу каражат катары колдонулат. “Ак кеменин” жарык көрүшү адабий чөйрөдө зор кызыгууну жаратты. Окурмандарды күйүлгүккө түшүрүп, сынчыларды талаш-тартышка салган негизги маселе – бул баланын “адамдар” арасында жашагысы келбей “балык болуп сүзүп кетүүсү”. Д. Стариков (“Лит. газета”, 1970, 1-июль), А. Алимжанов (“Лит. газета”, 1970, 8-июль) өңдүү айрым рецензенттер повестти адамды көңүл чөгөт кылчу пессимисттик чыгарма катары таанышты. Баланы интернатка орноштуруу, Момунду пенсияга чыгаруу, Орозкулду камоо тууралуу авторго кеңеш берген окурмандар да болду. Акыры талкууга автор өзү да аралашып, өз концепциясын, адабияттагы трагизм маселесине жасаган принципалдуу пикирин мындайча туюндурду: “Ак кемедегі” баланын өлүмү аркылуу мен түк да жамандык жакшылыкты сүрүп чыгарарын көрсөткөн жерим жок, менин көздөгөн максатым – ак иштин арыбас экендигин ачып берүү, ал үчүн кейпкер өз жанын кыйып болсо да күрөшө тургандыгын көрсөтүү. Албетте, аным канчалык деңгээлде жүзөгө ашты – окуучулар өздөрү аныкташаар. А бирок бир нерсеге акыйкат көзүм жетип турат: жеңиш эч качан сынчылар айткандай Орозкул тарапта эмес – кыңыр иш качан болсо кыңыр бойдон улат. Ырас, бала мерт болду, бирок анын адамдык абийири, имандык зоболосу бийик бойдон калды”. (“Необходимые уточнения”. “Лит. газета”. 1970. 29-июля). Чыгарманын негизинде аты уйкаш “Ак кеме” аттуу көркөм фильм (реж. Б. Шамшиев, 1975) тартылган. 1977-ж. “Ак кеме” повести ж-а ал б-ча тартылган фильм СССР Мамл. сыйл. татыктуу болгон. Бул повесть сахналаштырылып, дүйнөнүн көптөгөн театрларында көрүүчүлөргө тартууланган.

“АК МАКТЫМ” – уламыш. Ал ж-дө кыргыз фольклорунда кеңири тараган уламыш бар. Анын бир нече варианттары көбүнчө түштүк тарапта кеңири жайылган. Бизге белгилүү болгон варианттарга М. Зулпиев, Ю. Бостонов, А. Токторбаев, К. Жоошбаев, М. Орозматов, Тоголок Молдонун жазып калтырган “Кыз Мактымдын арманы” кирет. Ак Мактым жөнүндөгү уламыштын пайда болгон убагын шарттуу түрдө 15-кылымга ыйгарса болот. Бул тарыхый учур кыргыз, казак, өзбек элдери калмактарга каршы күрөшкөн мезгилди камтыйт. Ошол учурдан калган уламыш бара-бара поэмага айланганы көрүнүп турат. Уламыш пайда болгондон тартып татаал тарыхый тагдырды басып өткөндөй көрүнөт, себеби ушул эле сюжет хакас элинде “Абахай Пахта” деген ат м-н уйгур элинде “Махтум-сула” деген ат м-н оозеки адабияттарында айтылган кыргыз, хакас, уйгур версиялары ж-дө кеңири маалыматты окумуштуу фольклорист Турдубай Абдыракуновдун “Ак Мактым” деген изилдөөсүнөн алууга болот.

“Мактым кыздын” сюжети (Ю. Бостоновдун варианты б-ча) кара сөз ж-а ыр м-н аралаш айтылат. Мурунку заманда эки агайын мерген болгон экен, алардын Мактым сулуу деген карындашы болуптур. Мактым абдан сулуу кыз экен “Мейиз жутса сыртынан, алкымынан карарып көрүнүп турар экен”. Мактымдын сулуулугу Анжияндагы калмактардын Асан пашасына чейин жетип, паша кызды көрүп анын бойго жеткенин күтүп жүрөт. Пашанын да кичүү иниси Чинтайчы деген бар экен. Мактым кыз 15 ке толгондо “дүйнөдө жок, нурлуу кыз болот”. Бир күнү Мактым кыз түш көрөт, түшүн бир тууган акелерине айтып берет, алардын кийик атууга барбасын суранат, кыз түшүн жамандыкка жоруйт. Бирок кыздын

түшүн жакшылыкка жорунуп, карындашын сооротуп коюшат да Күрөбөс тоосуна мергенчиликке чыгып кетишет. Ошол учурда калмактын Асан пашасы иниси Чинтайчынын кошуну м-н Күрөбөскө калың кол м-н келип Мактым кызды алып кетүүнү көздөшөт. Мактым кыз Телтору атын токуп, шашып качууга камданат. Мактым сулуунун чачы кырк кулач экен, ал чачын белине эптеп байлап Телтору күлүгү м-н качып чыгат. Кыз качып баратканда “кырк кулач чачы чечилип кетип, атынын туягына оролуп, ат жүгүрө албай чалынып жыгылат да Мактым калмактардын колуна” түшөт. Бир күнү Мактым Телтору атын желенин жанынан көрүп, үйү, акелери эсине түшүп, качуунун айласын ойлойт. Кечинде бир койду союп, Асан пашага арак ичирип, мас кылып уктатып коёт. Белине, өзүнүн чачынын ордуна жылкынын куйругун алып келип ороп, койдун өпкөсүн экиге бөлүп, бир кесимин пашанын колуна, бир кесимин оозуна салып коюп Телторуну токуп качып жөнөйт. Акелерине жолугуп, алар кубанышып тосуп алышат. Асан паша ызасына чыдабай Мактымдын артынан аскер м-н жөнөп акелери м-н салгылашып, Мактымдын элине бүлүн-чүлүк түшүп, Мактым өзү дагы баатырдык көрсөтүп, Асан пашанын башын кесет. Калмактар м-н кыргыздар дагы бир нече жылга чейин тынчыбай бир-бири м-н урушуп турушат, – деп аяктайт Мактым кызга арналган уламыш.

АК ЫР – бейуйкаш ыр. Мындай формадагы ырда *ыргак* (ритм) сакталат, бирок уйкаштыктын салттуу орду бош (ак) калат. Дүйнөлүк адабиятта 16-кылымда байкала баштаган. 18-кылымда орус акындары чыгармаларында кеңири колдонушкан (В. Тредиаковский, А. Сумароков, А. Радищев, Н. Карамзин ж. б.). Ушул формада жазылган А. С. Пушкиндин чакан трагедиялары, “Борис Годунов” драмасы, Н. А. Некрасовдун “Руста кимдер жакшы жашайт?” поэмасы ж-а бир катар ырлары коомчулук тарабынан жакшы кабыл алынган. Кыргыз поэзиясында мындай уйкашсыз ырлар кийинки жылдарда башка элдердин поэзиясынын таасиринен улам пайда болду. Мис.,

Айлуу кырда чөп үймөктөр,
Чөп үймөктүн далдаасында,
Олтурдук биз көпкө дейре,
Жердеш келин, жердеш улан.
Сүйлөштүк да, сүйлөштү,
Арыраакта жатты чалгы.
Ай батаарда кетип калдык.

(С. Акматбекова)

Брдан көрүнүп тургандай, мында муун саптары бирдей, кыргыз ырына мүнөздүү ыргак бар, бир гана нерсе – уйкаштык жок.

АКИЕВ КАЛЫК (1883, Жумгал р-ну – 1953) – акын, даназасы кыргыз, казакка бирдей тараган, элибиздеги топ жарган саналуу алп төкмөлөрдүн эң көрүнүктүүлөрүнүн бири. Ырчы катары 14 жашынан оозго алынган, устаты Токтогул. Таланты көп кырдуу, ар тараптуу, ырчылыктагы татаал жанр – *айтышка* чебер акын. Ал кыргыз-казактан Жеңижок, Калмырза, Токтогул, Эшманбет, Коргол, Жамбыл, Кенен, Үмбеталы, Айдаралы, Балкы кыз, Осмонкул ж. б. менен айтышкан. К. Акиевдин Эшманбет, Айдаралы, Токтогул, Осмонкул м-н болгон айтыштары классикалык айтыштар. Осмонкул ошон үчүн:

Күүлөнгөнү Какемдин,
Көбүк бүркөн Нарындай.
Кызыл-кызыл келгенде,
Көкөмерен шарындай.
Каршылашкан ырчысын,
Каптап кетет жалындай.
Калык – буура, мен – тайлак,
Качып турам жалтайлап.

Каарына алганда Какем,
Жутуп коёт бир чайнап – дейт.

Казак-кыргыз баш кошсо,
Жар чакырдым калыска.
Жаакташып айтышсам,

Жарачу элем намыска – деп өзү ырдагандай качан да болсо керек кезде чоң намыска жарап койчу алп ырчы болгон. А. көп чыгармаларын, эпосторун өз колу м-н жазып кеткен улуу муундагы биринчи төкмө. «Баскан жол» мемуары андагы бардык эл шайырлары, өнөр таржымалдары, кулк мүнөздөрү м-н бирге турмуш чындыгын туура чагылдырган, кыргыздын XVII–XIX кылымдардагы өзүнө чейинки өнөрпоздорго дээрлик тиешелүү, ил. иштерге пайдалуу, эң баалуу документалдуу баян. А-дин жазмага өткөнү ириде ыр жазуунун техникасын үйрөнгөн. Ырларына кыйла ой сыйдырып, кыска жаза билүүгө көнүккөн ж-а аларды өзү каалаган ык, түр, формага салып түзө билүүгө өткөн. А. балдарга арналган кызыктуу «Ач карышкыр» жомогун, карагай-жыгачтардын улама тарыхынан алып, жаңыча диалогдуу ыкмада жазган. “Жыгачтар м-н сырдашуу”, адам м-н жаныбарлардын табияттагы мыйзам ченемдүү өз ара алака-катышын трагедиялуу жагдайын чагылдырган «Карагул ботом», тарыхый чындыкты баяндаган «Ак Мөөр», түрк элдеринин турмушунан алынып жазылган. «Бирасыл», жакында эле өздүк архивинен табылган «Буудайык», «Өмөр жана Болот» ж. б. чыг-лары бар. «Курманбек», «Жаныш, Байыш» ж-а «Кедейкан» эпостору, «Ак Мөөр» өңдүү дастандары драмалык сценалардай ар учурду ар башка обон, түргө өткөрүп («Жаныш, Байышты» – төрт, «Курманбекти» үч обон м-н аткарган) кулпундура айткан аткаруучулугу м-н да кадимкидей айырмаланып турган. А. муз. табити күчтүү чоң комузчу да болгон. Ал элдик

күүлөрдөн тарта Ниязалы, Айдаралы, Токтогул, Карамолдо, Атай ж. б-дын күүлөрүн аткарган. «Акишим», «Татына», «Күкүшкө» обондору бар. “Акиев – кыргыз тарыхынын тирүү энциклопедиясы” деп Т. Үмөталиев белгилегендей, андан Токтогулдун дээрлик мурастары, Жеңижок, Калмырза, Эшманбеттей ырчылардын айрым чыгармалары, Айдаралынын «Көйрөң күүсү», Жеңижок м-н Эсенамандын айтышынын эн күчтүү варианты ж. б. жазылып калган. Акиев кыл кыякты, ооз комузду, чебер ойногон.

АКМАТОВ Казат (1941, Ысыккөл р-ну) – прозаик, драматург, КМУнун журналистика факультетин бүтүргөн (1967), андан соң Москвадагы жогорку комсомолдук мектептин угуучусу болгон.

А. “Боз улан” (1974) повести м-н эле турмушту өзүнчө көрө билген ж-а баяндай жазуучу катары адабиятка келген. “Мунабия”, “Ак жарык”, “Назик” өңдүү аңгемелерди жазган. “Эки сап өмүр” повести СССРдеги эң абройлуу адабий басылма болгон “Роман-газетага” жарыяланып, жаштар турмушун чагылдырган мыкты чыгарма катары Н. Ос-тровский атн. адабий сыйлыгына татыктуу болгон. 1979-ж. “Мезгил” романы жарык көрүп, чыгарма окурмандар ж-а адабиятчылар арасында чоң резонанс жараткан. Анда Ысыккөлдө Кеңеш бийлигин орношунун ж-а Үркүн окуясынын тоталитардык мезгилде айтылбай келген жаңы көрүнүштөрү баяндалган эле. Романдын негизинде “Жаралуу үчүн жан берүү” деген фильм тартылган. А-дун “Ыйык журт” (1981), “Мунабия” (1987) деген китептери образдарынын жандуулугу, ишенимдүүлүгү ж-а тарбиялык таасирдүүлүгү м-н айырмаланган. “Күндүн айланган жылдар” (1988) романында тоталитардык доордогу сүрөткердин тагдыры көркөм чагылдырылган. “Азаттыгым – арманым” пьесасы адам ж-а коом проблемасын антарууга багытталган. А. кийинки жылдарда притча-тамсилдерди, улуттук маданият, тарых, тил б-ча публицистикаларды жазган.

АКМАТ Рысменде уулу (1891–1966) – семетейчи, *Сагымбай Орозбак* уулунун шакирти. А. өзүнүн “Семетей” айтып калуусун көпчүлүк манасчыларга мүнөздүү кереметтүү түш көрүү салты м-н байланыштырат. 1938-ж. май айында акындардын слетуна чакырылып, “Семетейден” айткан үзүндүсү жогору бааланган. А-тын айтуусунда “Манас” эпосунан “Манастын Көзкамандардан көргөн жамандыгы” (5500 сап ыр), “Чоң казат” (3663 сап ыр) эпизодунан үзүндү жазылган ж-а А-тын айтуусунда “Үргөнч” (1941) деген ат м-н “Семетейден” үзүндү өзүнчө китепче болуп жарык көргөн. “Семетей” б-ча жазылган материалдары “Манастын” курама вариантынын төрт томдугун (1958-60) чыгарууда толук пайдаланылган.

АКМАТАЛИЕВ Абдылдажан (1956, Нарын ш.) – КРУИАнын Манастануу ж-а көркөм маданият борборунун директору, филология илимдеринин доктору (1990), проф., (1991) Кыргыз Респ. илимине эмгек сиңирген ишмер (1999), Кыргыз Респ. улуттук ИАсынын корреспондент-мүчөсү (2000), Кырг. Респ. илим ж-а техника б-ча мамл. сыйл. эки жолку лауреаты (2000, 2004). Анын “Ч. Айтматов жана кыргыз-казак адабий байланыш” (1981), “Ч. Айтматовдун чыгармачылык жолу” (1988), “Ч. Айтматовго таасирленүү” (1988), “Ч. Айтматов жана боордош элдер адабияты” (1988), “Ч. Айтматов: жизнь и творчество” (1991), “Чыңгыз Айтматов и взаимосвязи литератур” (1991), “Ч. Айтматов жана көркөм процесс” (1992), “Значения творческой активности Ч. Айтматова в процессе взаимообогащения национальных литератур” (1994), “Ч. Айтматовдун космосу – адам жана аалам” (1995) “Тандалмалар” (3 томдук) сыяктуу монографиялары, китептери ж-а изилдөөлөрү Айтматовтануу илиминдеги урунтуу эмгектер болуп саналат. Аталган илимий эмгектерде Ч. Айтматовдун таланты, көркөм философиясы, улуу сүрөткердин улуттук ж-а дүйнөлүк адабий процесстеги орду, ролу, таасири дыкат ж-а терең иликтөөгө алынып талданган. А-дин “Байыркы орток түрк адабиятынын очерки” (2001), “Кыргыз фольклору жана тарыхый каармандар” (2001, Анкара) аттуу эмгектери анын адабият таануу илиминде өздөштүрүлө элек жаңы тематикаларды ж-а проб-лемаларды изилдөөгө ийгиликтүү киришкендигин тастыктайт. 1990-ж. “Творчество Ч. Айтматова во взаимодействии с тюркоязычными литературами народов СССР” аттуу докторлук диссертациясын жактаган. Эмгектери орус, казак, англис, француз, кытай, немец, испан, түрк тилдеринде жарыяланган. А-дин эмгектери өзүнүн илимий негиз-дүүлүгү, теориялык тереңдиги, фактылык базасынын байлыгы, практикалык жактан маанилүүлүгү, маселеге кеңири тарыхый-адабий, маданий контекстен карай билгендиги, ынандуулугу ж-а жеткиликтүүлүгү м-н бөтөнчөлөнөт. А-дин жетекчилиги, уюштуруучулугу ж-а активдүү катышуусу м-н «Эл адабияты» сериясынан калкыбыздын бай фольклордук мурастарын камтыган 40 томдук жарык көрүп жатат. Бул факт республикабыздын маданий турмушундагы баа жеткис маанилүү окуя. Ошондой эле илимпоз-уюштуруучунун демилгеси м-н советтик идеологиянын тушунда көмүскөдө келген Калыгул, Арстанбек, Калмурза, Эсенаман, Үмөтаалы, Жеңижок, Солтобай сыяктуу элдик таланттардын чыгармалары окурман журтчулугунун колуна тийди. А. “Комуз күүлөрү” аттуу 125тен ашык муз. мурастарды жаздырган. А. А-дин жетекчилиги м-н Кыргыз адабиятынын тарыхы (7 томдук) жарык көрүшү да адабий-илимий турмушубуздагы көрүнүктүү окуялардан болуп калды.

“АК МӨӨР” поэманын бир нече варианты бар. Чыгарманын бир варианты алгач 1923-ж. Таластан Өмүрбек Кудайбергенов ж-а Сапарбай Бокочиевден Каюм Мифтаков жазып алган. Экинчи варианты да К Мифтахов манасчы Кожекев Жаныбайдын айтуусунда Фрунзеде 1936-ж. кагазга түшүргөн. Үчүнчү вариантын 1940-ж. Боронбаев Абдырайымдан Абдыкалык Чоробаев жазып алган. Төртүнчү варианты К. Акиевдики. 1957-ж. Асылбек Эшматов «Ак Мөөрдүн» өз алдынчалыгы м-н айтылган вариантын түзөт. 1958-ж. Ала-Бука р-нунда жашаган Жолдошов Баатырбектен А. Токombaева да бир вариантын жазып келген. 1965-ж. Кетмен-Төбөдөн Дыйканбаев Сарыкунандан экспедициянын мүчөлөрү жетинчи вариантын жазып алышат. «Ак Мөөр» поэмасынын башатында «Болоттун ыры», «Болоттун арманы», «Мөөрдүн арманы» деген тарыхый ыр түзүлгөн. Бара-бара алардын тегерегинде окуя кеңейип, поэмалык деңгээлге көтөрүлгөн. Поэманын негизги каармандары Жантай хан, Ак Мөөр, Болот тарыхта болгон, XIX кылымда жашаган реалдуу адамдар. Поэманын окуясы да таза автордук же айтуучулук кыялдануудан жаралган эмес, анын мазмундук өзөгүндө чындык окуя жатат. Өсүү жолунда анын айланасына ар кандай болумуштар, аңыз-аңгемелер, айтуучунун ой жүгүртүүсү, кошумчасы топтолуу м-н айрым деталдык жаңылануулар, өзгөрүүлөр кирип, толук кандуу поэма түзүлүп,

вариантуулукка көтөрүлгөн. «Ак Мөөрдүн» окуясына калк тарабынан кызыгуу артып, Кыргызстандын түндүк, түштүгүнө кеңири тарап, бир канча варианты (бизге белгилүүсү жетөө) катталган. Бирок Ак Мөөр тууралуу профессионалдык деңгээлде поэмалар жазылып, телетасма тартылып, драма сахналаштырылгандыгына карабастан, Совет бийлиги мезгилинде чыгарманын тарыхый чындыгы кадимки өз деңгээлинде ачылбай келген. К. Акиев түзгөн вариант жогоркулардан кескин айырмалуу, ал «Ак Мөөрдү» толук түрдө эпикалык формага түшүргөн. Анын айтуусунда фольклордук мүнөздөмө аз өлчөмдө колдонулуп, акындык жетекчилик басымдуулук кылат. Чыгарманы жанрдык жагынан баа бергенде эпостук жагдайга көбүрөөк оошот. Бул Калыктын өзүнүн өмүр жолунда эпосту көп айтып, ошол багытта чыг-лык өнөрканасынын калыптангандыгы м-н түшүндүрүлөт. Калыктын айтуусунда акылмандуулугу, калыстыгы, таамай сүйлөгөн курчтугу, чечендиги белгилей өтөт. «Ак Мөөр» тарыхый ж-а көркөм кыялдын айкашынан жаралып, калктын сүймөнчүлүгүнө ээ болуп, элге кеңири тарап кеткен поэма болуп саналат.

АКРО ЫР (гр. – четки ыр) – сабынын башындагы тамгаларды жогортон төмөн каратып окуганда, көбүнчө ырдын кимге арналгандыгын же ким тарабынан жазылгандыгын билдирген, болбосо дагы бир кандайдыр сөз келип чыккан тартипте түзүлгөн ыр. Дүйнөлүк адабияттын тарыхында акро ыр байыркы доордо эле пайда болуп, азыркы мезгилге чейин колдонулуп келген форма. Ал кыргыз поэзиясында да кездешет. А. Токомбаев “Жашасын жаз”, Ж. Мамытов “Акро ыр” деген ырларын жазган. Мис.,

Бапестеп бодо мал баккан,
Аракетчил, кайратман.
Дайыма жеңип мелдеште,
Айранын, сүтүн жайнаткан.
Чарбанын андай адамын,

Ырысы тоо деп санаган.

(Т. Самудинов)

Ырдын сап башындагы тыбыштарын тигинен окуп келсек, “Бадачы” деген сөз чыгат.

АКСАК УЙКАШ – биринчи, экинчи, төртүнчү саптар уйкашып, бир сап аксак калган уйкаштык. Схемасы: **ааба**. Мис.,

Алты байса дубалың, (а)
Ат болбосун кунаның. (а)
Ак сакал чалга кыз берген, (б)

Атама жетсин убалым. (а)

(Элдик ыр)

АКТ (лат. – кыймыл-аракет деген маанини билдирет) – драмалык чыгарманын бир бөлүгү. Кээде акт дегенге маанилеш көшөгө деген сөз да колдонулат. Драмалык чыгармалар бир же бир нече актыдан турушу ыктымал. Мис., Ж. Бөкөнбаевдин “Алтын кыз” драмасы беш актыдан турат.

АКЫЙ АЙТЫШУУ, а к ы й н е к – секелектердин, кыз-келиндердин, аялдардын бири-бири м-н жекеме жеке же экиге бөлүнүп алып, жаатташып айтышуусу. Мында негизинен кулк-мүнөзүн, жүрүш-турушун, кебете-кешпирин, соц. тегин көбүрөөк, таамайыраак ашкерелесе, ошол тарап жеңген. Демек акыйнек аялдар тарабынан аткарылган кордоо айтышынын бир түрү. Мис., “Байдын кызы менен жардынын кызы” деген элдик акыйнек айтыш:

Б а й д ы н к ы з ы :

Этегимби, жеңимби?
Ушул кыз менин теңимби?
Ой, жарды кыз, жарды кыз,
Жакшылап уккун кебимди.
Жарыбаган жалчылар,
Жалданып улак алчулар.
Жалдап коюп жакырды,
Жакшы жүрөт малдуулар.
Согончогу чор болуп,
Жалданышат кор болуп.
Өзүңдү өзүң билбейсиң,
Тегерегиң тор болуп.

Ж а р д ы н ы н к ы з ы :

Сасык байдын сары кыз,
Эр албаган кары кыз.
Атаңыздын төрүндө,
Көп олтуруп алдыңыз.
Ак чач болуп жүрө бер.
Акыйнек айтып талаада,
Арсыз акмак үрө бер.
Өзүңдү сага теңебейм,
Өлсөм дагы кебелбейм.

Сен окшогон көөдөктү,
Өлгүчө минип тебелейм.

(Элдик ыр)

Акыйнек бир топ учурда уруш-талашка, чачташууга, чабышууга чейин да жеткен.

АКЫЛБЕК (болжол м-н 1840-жылдары туулган – өлгөн жылы белгисиз) – эл арасында ысымы кеңири тараган манасчы. Колдо болгон маалыматтарга караганда А. эң таланттуу инсан экен. Маселен, манасчы Сагымбай Орозбак уулу өзү билген жомокчулардын ичинен А-ти жогору баалайт. Манасчылар ж-дө Сагымбай мындай ырдаар эле: Назар м-н Нармантай, Келдибек, Балык, Тыныбек. Баарысынан байкасам Артык билет Акылбек – деп ырдаган. Залкар манасчылардын бири *Саякбай Карала уулу* «Чоң манасчылардын кимисине жолугуп таалим алып, бирге болгонсуз?» – деген суроого: «Чоң манасчылардан Акылбекке кезиктим. Тогуз баласы, жакшы байбичеси өлүп, өзү сексендин беш-алтысына барып калган кези экен. Ошондо да кебелбей айтып турат кайран киши», – деп келип, А-тин айтуусунан Алманбет м-н Чубактын жол талашкан жеринен мындай саптарын келтирет:

Ойлосон боло ой, Чубак,
Олондогон кысталак.
Каалап билдим дилимди,
Калжырайсың жөнү жок,
Кан кыл дедим кимиңди
Караалдуу Манас болбосо
Кагар белем капкайда кеткен жиниңди...
Мен талак кылдым бутумду,
Таштам келдим журтумду,
Элимен качып келгени,
Жаманыңа жанаштым.
Какылдайсың жөнү жок,
Кан кыл деп айтып бу сени,
Кимиңден кандык талаштым,
Мен кай жолумдан адаштым.

«Мен өзүмдү бактылуумун деп сеземин, - деп эскерген Ыбырайым Абдыракман уулу, – ысыккөлдүк атактуу манасчылардын жетөөнү көрүп калдым, жетөөнүн оозунан тең «Манас» уктум. Мына ушул манасчылардын мыктыларынын бири Акылбекти биринчи ирет он үч жашымда көрдүм. Мен жыйырма сегизге чыкканча Акылбектин «Манасын» көп уктум». Анын А. баш болгон атактуу жомокчулардан таалим-тарбия алгандыгын «Сейтек» эпосунун аягында жазган ыр саптары да ырастайт:

Мен да билем башынан,
«Семетей», «Манас» жомогун,
Ойноо бала жашыман.
Ысыккөлдүн жеринде,
Уруусу бугу элинде,
Уругу кытай Акылбек,
Аксакалдар айтчу эле,
«Семетей», «Манас» айтууда.
Акылбек сөзү макул деп.
Акылбектен көп уктум,
Өздөштүрүп төп уктум.

Ыбрайым Абдыракман уулунун эскерүүсүнө караганда А. «Манас» эпосун калмак тилинде да айта билген. «Акылбек Текесте жылкычы болуп жүргөн учурунда «Манасты» калмактардын ичине кирип барып, калмакча да айтып жүргөн» дешет.

АКЫН – жалпы эле ыр жазган же төгүп ыр чыгарган киши. Кыргыз ж-а казак элдеринде импровизация түрүндө ыр жараткан инсандарды *акын* деп аташат. А-дын чыг-лык өзгөчөлүгү, ал ырды эч кандай даярдыксыз, дароо, оозеки түрдө жаратат, ырга ылайыктуу обону болот, обон ошол А-га гана тиешелүү, традициялуу, мурдатан бери колдонулуп жүргөн обон болушу да мүмкүн, ырды, обонду А. өзү ойногон комуз күүсүнүн коштоосунда аткарат. Демек, акындын чыг-лыгы, баарынан мурда, синкреттүү иск-во болуп эсептелет. Мына ушундан улам акындар поэзиясы кыргыз адабиятында өзүнүн байыркы ж-а туруктуу салтын иштеп чыккан. Бул салттын (азырынча айтканда адабий традициянын) эки жагы бар, биринчиси, байыртан келаткан көркөм форманы сактоо болсо, экинчиси ар бир акындын өз алдынчалыгын, жеке бөтөнчөлүгүн улам бийик көтөрүү, натыйжада өткөндү, өзүнөн мурунку көркөмдүк асыл наркты карандай эле сактоо м-н чектелбестен, аны өзүнүн жеке чыг-лыгы аркылуу андан ары улантуу, терендетүү, жаңы сапаттык даражага чыгаруу болуп эсептелет. Бул салт баарынан мурда ырдын аткарылышына, анын туруктуу жанрдык, тематикалык бөтөнчөлүктөрүнө негизделген. Кыргыз акындарынын чыг-лыгын, өмүр жолун, коомдук-соц. абалын эң биринчи болуп кеңири масштабда изилдеген Тазабек Саманчин акындарды чыг-лык өз-гөчөлүктөрүнө карай төрт түргө бөлөт: 1. Нускоочу акындар. Окумуштуунун аныктамасы б-ча мындай акындардын чыгармалары идеялык мааниси жагынан тереңдиги м-н айырмаланат. Алардын поэзиясында өзү жашаган доордун тарыхый соц. коомдук өзгөчөлүктөрү ачык-айкын сүрөттөлөт, жашоо турмуштагы карама-каршылыктар, конфликттүү кырдаалдар жаап-жашырылбай ачык түрдө

баяндалат, ушунун баары акыл-насаат, агартуучул үгүт-насыят м-н коштолуп отурат. Т. Саманчин нускоочу акындардын катарына Калыгул, Арстанбек, Солгонбай, Токтогул, Тоголок Молдо, Кылычты киргизет. 2. Жамакчы акындар. Т. Саманчиндин мүнөздөмөсү б-ча булар да көркөм сөз өнөр иск-восунун үлгүлөрүн жараткан ак тандай акындар. Булардын чыг-лыгы көбүнчө күндөлүк жашоо-турмушка, маселен, аш-тойдо, ар түркүн окуяларга багытталгандыктан, алардын поэзиясында социалдык-коомдук проблемалар нускоочу акындардыкына караганда тайызыраак сүрөттөлөт. Жамакчы акындардын алдыңкылары, Т. Саманчиндин классификациясы б-ча: Найманбай, Калмырза, Эшманбет, Бекназар. 3. Жомокчулар акындардын мындай тобуна Тыныбек, Балык, Чоюке, Сагынбай, Саякбайды киргизет. Т. Саманчин булар ж-дө төмөнкүдөй жазат: «Булар да негизинен жамак сөздүн устат чеберлерине жатат. Жомокчулардын акындыгы нускоочу, жамакчы акындардан кем түшпөйт. Бирок булар «Манас», «Семетей» өңдүү баатырдык чон жомокторду айтууну кесип кылып, бул жомоктордон четке чыгышпайт. Бул жомоктордун чоңдугу, көркөмдүүлүгү, андагы акыл сөздөрдүн байлыгы аларды четке чыгууга да чамасын келтирбейт. Бардык күчтөрүн ошол жомоктордун көркөмдүүлүгүн арттырууга жумшайт». Бул сөздөр автор тарабынан «Кыргыз адабиятынын очерктери» (1943-ж.) деген коллективдүү эмгекте биринчи жолу жарыяланган. Кыргыз адабият илими, кыргыз фольклористикасы жаңыдан гана калыптанып жаткан учурда акындарга берилген классификацияда кандайдыр бир мүчүлүштөрдүн кетиши толук ыктымал болчу. Жогоруда «жомокчулар» деген топко киргизилгендерди карап көрсөк, алардын баардыгы дээрлик манасчылар болуп чыгат. Албетте «жомокчу» м-н «манасчыны» бир катарга коюуга болбойт, Ошондой эле «Манас», «Семетей» эпосун жомок катарында аныктоонун өзү туура эмес. Т. Саманчиндин классификациясы б-ча акындардын төртүнчү тобуна «Куудул сөз устаттары» жатат. Булар чукугандай сөз тапкан чечендер. Мындай куудулдардан Көкөтөй м-н Куйручуктун аты биринчи иретте аталат. Куудул сөздүн поэтикалык өзгөчөлүгү: ал конкреттүү окуяга, ал турмак конкреттүү адамга багытталат, көлөм жагынан чакан келип, ылакап сыяктуу афористик түрдө чулу, келге айтылат. Куудул сөз устаттарынын чыг-лык турмуш-турпаттарын юмор, ирония түзөт.

АКЫНДАР ПОЭЗИЯСЫ илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыктарынын негизинде келип чыккан адабий түшүнүк; автору белгисиз элдик оозеки поэзия м-н бир катарда жашап, өнүгүп-өөрчүп келген элдик адабияттын өзүнчө бир бөлүгү, багыты. А. п-нын бирден-бир өзгөчөлүгү ал, баарынан мурда, жеке өз алдынча көрүнүш. Бирок, тилекке каршы кылымдар бою жазмасы, басмасы жок элдин арасынан чыккан не бир таланттуу акындардын чыгармалары, биздин күнгө жетпей калды. Алардын наамдары кылымдардын калың катмарында калды. Кыргыз жеринде Совет бийлиги орноп, социализм курула баштаганда биринчи иретте элдин кат-сабатына көңүл бурулду. Натыйжада улуттук жазма, басма, басылмалар пайда болду. Дал ушундай мурда болуп көрбөгөндөй өзгөрүштөрдөн кийин акындар поэзиясы өзүнүн поэтикалык тагдырын түп-тамырынан бери өзгөрттү. Оозеки түрдө өнүгүп-өөрчүп келаткан поэзия эми кагаз бетине түштү. Дал ушул соц.-коомдук, маданий-тарыхый бурулуштун натыйжасында Арстанбек м-н Калыгулдун, Токтогул м-н Жеңижоктун, Калмырза м-н Чондунун, Эсенман м-н Үмөтаалынын, Барпы м-н Корголду, Эшманбет м-н Нурмолдонун, Токтоналы м-н Ысмайылдын, Калык м-н Алымкулдун ж. б. ысмы сакталып, алар жараткан поэзия кыргыз элинин рухий байлыгын, маанилүү бөлүгүн түзүп калды. Булардын жараткан чыгармаларын оозеки түрдө эмес китебин окугандар Токтогул м-н Жеңижоктун, же Барпы м-н Алымкулдун бир-бирине окшоштуруп чаташтырыбайт. Аталган акындардын ар бири өз алдынча, жеке поэтикалык көрүнүш экени чыгарманын көркөмдүк түзүлүшүнөн, дүйнөгө, турмушка, адамга, жаратылышка болгон өздүк мамилесинен ачык эле көрүнүп турат. Ошондой болсо да, буларды бириктирип турган жалпы бир өзгөчөлүк, касиет-сапат бар, ал традициялуулук, кылымдардан бери муундан-муунга өтүп келаткан эстетикалык фольклордун негизинде (индивидуалдуулук ж-а традициялуулук) “А. п”. жаралат.

АКЫНДАР ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНЫН ТАРИХЫНЫН ОЧЕРКТЕРИ 1988-ж. “Илим” басмасынан жарык көргөн. “Очерк” КРУИАсынын ил. кызматкерлери тарабынан жазылган. Авторлору филология илимдеринин кандидаттары Ж. Таштемиров, С. Байхожоев, С. Мусаев, Ш. Үмөталиев, С. Закиров, Б. Кебекова, К. Кырбашев, ил. кызматкерлер Р. Сарыпбеков ж-а С. Алиев. “Очерктин” ички структурасы “Легендардык акындар”, “Төкмө акындар”, “Жазгыч акындар”, “Куудулдар”, “Манасчылар” деген түрлөргө бөлүнүп, ар бир бөлүмгө өзүнчө кириш сөз жазылган. Эмгекке эл арасына кеңири белгилүү болгон акындардын портреттери берилген. Мында ар бир автордун өмүр баянына, чыг-лык жолуна кеңири токтолуп, негизги деп эсептелген чыгармалары илимий талдоого алынган. Жайсаң, Кет Бука, Токтогул ырчы, Асан Кайгы, Балык, Жеңижок, Эшманбет, Коргол, Калык, Барпы, А. Тыныбеков, Т. Боогочиев, О. Бөлөбалаев, А. Үсөнбаев, Т. Шабданбаев, С. Чойбеков, Ы. Борончиев, А. Бер-дибаев, Т. Тыныбеков, Э. Турсуналиев, Тоголок Молдо, Т. Талканбаев, Ы. Шайбеков, Ш. Токтобаев, А. Жутакаев, Ж. Борсол уулу, Көкөтөй Того уулу, Карачунак Шылдыр уулу, Куйручук (Кудайберген Өмүрзак уулу), Арзымат уулу, Шаршен Термечиков, Тыныбек Жапай уулу, Шапак Рысмендеев, Сагымбай Орозбаков, Жаңыбай Кожеков, Багыш Сазанов, Жакшылык Сарыков, Молдобасан Мусулманкулов, Дүңкана Кочукеев, Ыбырайым Абдырахманов, Акмат Рысмендеев, Саякбай Каралаев, Мамбет Чокморов сыяктуу акындардын чыг-лыгы б-ча биринчи ирет жазылган көлөмдүү, мазмундуу фундаменталдуу эмгек адабияттаануу илиминде теориялык ж-а практикалык мааниси зор китеп катары бүгүнкү күнгө чейин кызмат кылып келе жатат.

АЛАЙЧИЕВ СЫДЫК (Бала ырчы) (1894, Карасуу р-ну –1983, Карасуу) – акын. Төкмөлүк өнөр м-н 16 жашынан баштап алектенген. Токтогул, Барпы, Ботобай, Ташмат, Арзыбай, Дооран, Абдымомун, Маканбай, Мырза сыяктуу түштүктүн белгилүү акындары м-н айтышып, сабак алып, өнөр сынашкан.

А. Барпы м-н бир нече жолу айтышкан. Бала ырчынын талантын Барпы баалап, моюнга алган. Токтогул м-н алгач жолугушусунда:

Сагын бийдин ашында,
Саналуу ырчы топтолду.
Ырдашыңды билип айт,
Ырчылар, санатта башың жоктолду.
Тургандардын баары ырчы.

Чогулуп келди бул жерге,
Чойкара, Барпы, Сары ырчы.
Токтогул м-н Ботобай,
Токтонуп калган кары ырчы
Он сегизге чыга элек,

Мен боломун бала ырчы, – деп андан ары Токтогулдун акындыгын, акылынын тунуктугун, жаштарга насаатчы болуп жүргөнүн ырдап өтөт. С. Алайчиевдин өмүр-өлүм, жакшылык, жамандык, аруулук, сулуулук сыяктуу жалпы адамзаттык проблемаларга арналган санат-насыят, терме ырларынын тарбиялык, дүйнө таануучулук мааниси зор.

“АЛА-ТОО” ЖУРНАЛЫ – келген адабий-көркөм, коомдук саясий журнал айына 1 жолу чыккан. Кыргызстан жазуучулар союзу м-н Маданият министрствосунун органы болгон. Журнал адегенде (1931) «Чабуул» деген ат м-н чыгып, биринчи редактору А. Токомбаев эле. 1933-жылдан журнал «Кыргызстан кеңеш адабияты», 1935-ж. «Кыргызстан совет адабияты», 1938-ж. «Ала-Тоо», 1939–42-жылдарда «Советтик адабият жана искусство», 1942–56-жылдарда «Советтик Кыргызстан» деп аталып, 1956-жылдан тартып кайра «Ала-Тоо» деген ат м-н чыга баштаган. Журнал кыргыз совет адабиятынын калыптанышына ж-а өнүгүшүнө зор көмөк көрсөткөн. Кыргыз адабиятындагы бардык көрүнүктүү чыгармалар алгач ирет ушул журналга жарыяланган. Ал өз окуучуларын орустун ж-а дүйнөлүк классиктердин чыгармалары м-н да тааныштырып турган. «А» журналы кыргыз совет адабиятынын чечилбеген актуалдуу маселелерине арналган адабий сын макалаларын, айыл чарбадагы, өнөр жайдагы өндүрүштүн алдыңкыларынын күжүрмөн эмгегин чагылдырган очерктерди, публицистиканы үзбөй жарыялап келген. Журналда «Адабий сын», «Жаш калем», «Жаңы котормо», «Адабият таануу», «Достор үнү», «Биздин календарь» деген рубрикалардын алдында ар түркүн макалалар жарыяланган.

АЛДАР КӨСӨӨ – кыска аңгеме, уламыш, жөө жомок жүзүндө айтылып, фольклор б-ча Жаныбек хандын заманында жашап, Асан Кайгы, Жээренче Чечендердин замандашы делет. Айрым окуялары мазмундук окшоштукта казак, каракалмак, түркмөндөрдө да айтылат. Бирок анын тарыхый адам экендигин далилдей турган эч кандай маалымат жок. Чыгарманын окуялары ар түрдүү, калктын турмушундагы ар кандай кезендерди, учурларды камтыган. Ошондуктан чыгармалар окуянын туундусу катарында баалоо реалдуу. Бардык элдердин фольклорунда А. К. ач көз, саран байларды, соодагер-көпөстөрдү күлкүгө алып, карапайым адамдардын кызыкчылыгын коргогон калктын өкүлү катарында мүнөздөлөт. Көпчүлүк учурда окуялары кыска аңгемелерден турса, (“Жээренче Чечен жана Алдар Көсөө”, “Алдар Көсөө жана Мазир”), айрым учурда жөө жомоктун денгээлине түп жеткен учурлары да орун алган. (“Чык татырбас Чынарбай”, “Алдар Көсөө менен шайтан”, “Көсөө”). “Алдар Көсөөнүн шайтанды алдаганы” кыргыз фольклорунан да катталып, азыркы абалында да казак, түркмөн чыгармасы м-н окуялык жалпылыкты сактап, анда шайтанды алдаган Алдар Көсөөнүн айла-амалы, туулук-шумдугу мазмундук окшоштукта баяндалат. Алдар Көсөөнүн айрым окуяларынын казак, кыргыз, каракалмак, түркмөн элдеринде жалпылыкта айтылышы, биринчиден, алардын турмуш-тиричилик жашоо жагдайынын окшоштугу м-н түшүндүрүлсө, экинчиден, тарыхынын бир кезинде жогорку элдердин этникалык негизин түзгөн уруулук бирикмелердин ортосунда духовный байланыш карым-катыш болгон деген ой туудурат. Өсүш процессинде чыгармадагы окуялар мыйзамдуу түрдө алымча-кошумчага учураган, жаңы окуялар м-н толукталып, айрымдары умтулууга баш койгон ж-а ар бир элдин жашоо-тиричилик өзгөчөлүгүнө кесипчилигине байланыштуу мазмундун катмарлануу, окуянын трансформацияланышы жүргөн. Байкоого караганда бир канча окуялары бир мазмунга бириктирилип, бир бүтүн чыгарма түзүлгөн. Ал окуялар төмөнкүлөр. Алардын тоодон түшө элек, соода-сатыктын жайын биле элек байдын баласынан койлорун алдап алып жолго салчы, Чынарбайдын үйүнө барып, бай, байбиче казанда бышып жаткан этин чыгарып катып алып, аларды акча калтырышы, байды кемпири м-н алдап, кызы Шибегени жетелеп жолго түшүшү, А. К-нүн карышкырды алдап колго түшүрүшү, аны капка салып көтөрүп алып, Көчпөсбай аттуу зыкым байга барып, асмандан түшкөн касиеттүү ак кочкор деп” 500 койго сатып кетиши, ары зыкым, ары акылсыз, ач көз бай кой тукумун көбөйтмөккө карышкырды кой короого кошо киргизип коюп, бүтүндөй коюн кырдырышы кызыктуу окуялардын түрмөгүн түзөт. Баарынан да А. К-дөн өч алмакка издеп барган Көчпөсбайдын анын кызы деп, байдын кемпири билеп, кыз кийимин кийип отуруп калган өзүн алып кетип, анын колунан ажал табышы, дагы да байдын кызын жетелеп жолго түшүшү таң калыштуу окуяны түзөт.

А. К. – эл кыялынын туундусу. Адам эмгегин жеген зулумдардан, кайрымсыз ач көз саран байлардан, каардуу хандан, уруу-кескиден өч алууну эңсөө калктын эзелтен көк-сөгөн ый-тилеги мүдөөсү болгон. Ал А. К-нүн кылган иштеринде, айла-амалында жүзөгө ашкан.

АЛДАШЕВ Абдулкай (1919, Жетөгүз р-ну – 2000, Бишкек) – жазуучу, адабий котормочу, коомдук ишмер, фармаколог, ветеринария илимдеринин доктору (1965), профессор (1966), Кыргызстандын эмгек сиңирген ветврачы (1974), “Эл агартуунун отличниги” (1993), эки даражадагы Ата Мекен согуш, Кызыл Жылдыз, Эл достугу, 2 “Ардак Белгиси” ордендери ж-а медалдар м-н сыйланган. К. И. Скрябин атн. айыл чарба ин-тунун ветеринария факультетин бүткөн (1939). Окуу методикалык колдонмолордун, 50гө жакын адабий чыгармалардын, ил. табылгалардын ж-а ойлоп чыгаруунун автору. “Манас” трилогиясынын 150 миң ыр сабын орусчага, дүйнөлүк адабий классиктеринин роман, повесттерин кыргызчага которгон ж-а көп томдуу “Манас” эпосунун орусча котормосун редакцияланган.

А. өзүнүн жазуучулук таланты, жүзү ж-а кайталангыс почерки м-н “Жер төлөдө ой толгоо”, “Казат селинде”, “Өх, бүттүкпү” деген тарыхый чындыкты чагылдырган үч романдан турган чыгармасы үчүн Токтогул атн. мамл. сыйлыгына (2002) татыктуу болгон.

АЛДАШ МОЛДО, Алдаяр Жээнике уулу (1874–1930, Жетөгүз р-ну) – жазма акын; кыргыз эл агартуу ишин баштоочулардын бири. «Замана» агымынын өкүлү. 1905-ж. «Шайлоо» аттуу поэма жазып, анда бийлөөчүлөрдүн болуштук талашып чабышып, чыгымын элге тарттырып, калкты бүлүнткөнүн ашкерелеген. «Баракан жөнүндө баян» (1912) аттуу чыгармасы да эзүүчүлөргө каршы багытталган. А. М-нүн көрүнүктүү чыгармаларынын бири – «Хал заман»

(1914). Анда Кыргызстан Россияга бириктирилгенден кийин кыргыз жергесинде болуп жаткан тарыхый кырдаалдарга ой жүгүртөт, коомдун өнүгүүсүнө Россиянын тийгизген таасирин, прогрессивдүү жактарын көрсөтүүгө аракеттенет. Ошону м-н катар падыша өкмөтүнүн колониялык саясатынын тескери жактарын, орус чиновниктери м-н жергиликтүү бийликтин өкүлдөрүн биригип, калкты эзип жаткандыгын да көрсөтөт. 1916-ж. «Үркүн» аттуу көлөмдүү поэма жазып, анда кыргыз элинин муңзары реалдуу сүрөттөлөт. А. М-нун ырлары эл арасында колдон колго өтүп окулган.

АЛДЕЙ, к. *Бешик ыры*.

АЛИЕВ Сатыбек (1938, Чүй р-ну) – «Манас» эпосун изилдөөчү, жыйноочу, түзүүчү. Мамл. сыйлыктын лауреаты. 1968-ж. КМУнун филология факультетин бүтүргөн. 1969-жылдан КРУИАнын Тил ж-а адабият ин-тунда ил. кызматкер. “Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери” (Фр., 1988) аттуу китепке кирген белгилүү манасчылар Тыныбек Жапый уулу, Ыбырайым Абдыракман уулу, Дункана Кочуке уулунун чыг-лык портрети б-ча жазылган макалалардын (Р. Сарыпбеков м-н бирге) автору. Манасчы Мамбет Чокмор уулу ж-а Абдылда Дөөлөт уулунун айтуусунда “Манас” үчилтигинин айрым эпизоддорун жазып алган (көлөмү 20 басма табак). “Манастагы” мифтик түшүнүктөр” (“Ала-Тоо”, 1989, №2), “Манас” энциклопедиясы чыгат”, “Жаңы энциклопедия” ж. б. жыйырмадан ашуун макаланын автору. А. “Манас” энциклопедиясына кирген макалалардын тизмесинин сөздүгүн (4000 термин) түзгөн. “Манас” энциклопедиясынан орун алган оригиналдуу макалалардын жазылышынын типтүү схемасын ж-а критерийин иштеп чыккан ж-а эки жүздөн ашык макала жазган.

АЛКЫШ, АЛКЫШ ЫРЛАРЫ – бирөөгө жакшылык каалоо, ырыс-бак тилөө, ыраазычылык билдирүү, батасын берүү маанисиндеги ырлар. Мис.,

Конушун кут болсун,
Үйүнө ырыскы толсун.
Багыңа бак консун,
Башыңа баш кошулуп,
Келин акжолтой болсун!
Алдын бала бассын,
Аркасын мал бассын!

АЛЛЕГОРИЯ (гр. – башкача сүйлөм) – адабият м-н иск-во чыгармаларында көрүнүштөрдү каймана сүрөттөө, образдарды өтмө мааниде берүү. Түшүнүктөрдү, нерсени мындай каймана мааниде берүү тамсилдерге мүнөздүү. Дүйнө адабиятынын тарыхында ар бир эл жашоо-тиричилигине, тарыхына, шартына ылайык ар түрдүү каймана түшүнүктөрдү пайдаланышкан. Бул алардын туу, гербдеринде да кездешет. А-лык сүрөттөө оозеки адабияттарда кеңири пайдаланылган. Тоголок Молдо жалкоо адамды «Иттин доолдай тиктирем дегени» тамсинде иттин аллегориялык образы м-н каймана мааниде көрсөтөт.

АЛЛИТЕРАЦИЯ (лат. – кайталоо) – көркөм чыгармадагы окшош үнсүз тыбыштардын кайталанып келиши. А. кубулушу поэзияда арбын кездешет.

Кыжылдаган кытайга
Кызык кыргын кылсам деп

(“Манас”)

Келтирилген саптардагы “к” тыбышы А-ны түзүп турат. А. проза, драма чыгармаларында да учурайт. Ал жазуучунун берейин деген ой сезимин тереңдетет, көркөмдүктү арттырууга жардам берет. А-да максатсыз кайталоо эмес, поэтикалык зарылдык болуу керек.

АЛМАШИ Дёрдь (1867–1933) – венгр окумуштуусу, этнограф, зоогеограф. 1900-ж. (июль–ноябрь) А. Ысыккөлдүн чыгыш жээги, Тескей Алатоонун түндүк ж-а түштүк капталы, Жетөгүздүн сыртына, Сарыжаз суусунун алабынын түндүк ж-а түштүк бөлүктөрүнө саякат жасаган. Нарынколдо бугу уруусунан чыккан манасчыдан “Манас” эпосунан үзүндү жазып алган. Ал жазып алган “Манас баатырдын уулу Семетей менен кошоктошкону” деген эпостун үзүндүсү 1911-ж. “Восточное обозрение” журналына чыккан. Кийинчерээк, бул үзүндүнүн котормосу немец тилинде да басылып чыккан. Ал өзүнүн бул макаласында “Манас” эпосунан поэтикалык айтылышына анын ыр түзүлүшүнө кайрылат ж-а үчилтикке кыскача мүнөздөмө берген. Окумуштуунун билдирүүсү б-ча ал жазып алган эпостун үзүндүсүнүн тили бугу уруусунун кара кыргыздарына таандык. Үзүндүнүн 73 ыр сабынан кыргызча тексти латын транскрипциясы м-н жазылган. Окумуштуу бул үзүндүнү качан, кайсы жерде, кимден жазып алгандыгы ж-дө эч кандай маалымат бербеген.

АЛЛЮЗИЯ (фр. – белги берүү, ымдоо, жаңсоо) – жалпыга белгилүү жарандардын көбүнө маалым өткөн окуялар, же фактылар тууралуу белги берүү. Авторлор кээде азыркы коомдук-саясий абалга, кырдаалга карата өз оюн тике айтпай, же цензурадан жашыруу үчүн өткөн бир окуяларды акырын кыстарып кетиши мүмкүн, мына ушул көрүнүш аллюзия, же реминисценция кубулушу деп аталат.

“АЛТЫН КЫЗ” – драма; кыргыз драматургиясындагы көрүнүктүү чыгармалардын бири. Улуттук көркөм сөз өнөрүнүн жетишкендиги катары Ж. Бөкөнбаевдин бул драмасы кыргыз адабияты м-н искусствосунун 1939-ж. Москвада өткөн декадасы учурунда чоң борбордун театр сахнасында коюлуп, орус көрүүчүлөрүнө тартууланган “А. к.” өз мезгилинин туундусу. Анын негизги конфликтин коомдук эки күчтүн – совет бийлигине, колхоз түзүлүшүнө жан-дили м-н берилген эмгекчилер, алардын Чынар, Жапар, Кузнецов сыяктуу өкүлдөрү м-н жаңы түзүлүштүн каршылары – басмачылардын ортосундагы күрөш түзөт. “Алтын кызга” сахналуулук (сценичность) мүнөздүү. Анда карама-каршылыктын курч берилиши муз. драманын талабына ылайык ыр, бий, оюн, хор басымдуу. Сюжеттин курулушу да кызыктуу. Ал өз ичине авантюралык белгилерди да камтыйт. Буларга кошумча драманын тексти кооз, чечен речитативдерге, көтөрүңкү тирадаларга, аллюзияга карк ыр саптарга, шурудай тизилген сулуу уйкаштарга, жорго сөздөргө, макал-ылакаптарга,

куюлушкан фразеологизмдерге толгон. Сюжеттин борборунда турган алтын кыз – Чынардын образы революциянын, жаңы коомдук түзүлүштүн кыргыздын байыркы жеринде кандай саясий, рухий-нравалык натыйжаны жараткандыгын айгинелеп турат. Чынар совет бийлигинин тушунда тарбияланып өскөн кыз. Ал жаңы түзүлүштү, өзүнүн советтик мекенин чын жүрөгү м-н сүйөт, партиянын ишинин акыйкаттыгына, колхоздун элге бактылуу турмуш берерине бекем ишенет. Өзүнүн бараткан жолунун тууралыгына кылчалык шек санабайт. Чынардын образы кыргыз адабиятына сов. доордун жаңы кызынын жалпыланган образы катары кирген. Өз мезгилинде “Алтын кыз” кыргыз көрүүчүлөрүнүн арасында чоң кызыгууну жаратып, популярдуулукка ээ болгон.

АЛЫБАЕВ Мидин (1917, Жумгал р-ну – 1959, Бишкек) – таланттуу акын, прозаик ж-а драматург. А-дин туңгуч жыйнагы «Бактылуу жаштык» (1937-ж.), «Ак чүч» (1957), «Чыгармаларынын бир томдугу» (1961), «Ачылбаган кат» (1964, 1982, 1987), «Жомоктор» (1965), «Тандалган ырлар» (1967), «Кызыл жылдыз» (1971), «Пьесалар» (1972), «Жомокчу мерген» (1974), «Тандалган чыгармалар» (1977), «Мидин» (1984), «Мидин Алыбаев» (1993) ырлары ж-а поэмалары «Замандаш менен сүйлөшүү» деген ат м-н 1958-ж. жарык көргөн. А. биринчи кезекте таланттуу лирик. «Сүйгөнүмдүн сүрөтүнө», «Ойлончу», «Сага», «Бир элес», «Ак келинге» окшогон ондогон лирикалык ырлары болгон. А. «эпиграмма» жанрына кайрылып «Адабияттык парадын» жазган. Ал «профессионал поэзиябыздын өсүш жолунда өзүнчө бир ачылыш болгон. А. прозаик, курч фельетончу, сатирик, таланттуу лирик акын катары кыргыз адабиятынын тарыхында чоң орду бар.

АЛЫКУЛОВ Барпы (1884, Сузак р-ну – 1949, Бишкек) – кыргыз ырчылар поэзиясынын классиги, көп кырдуу ойчул акын. Ал он беш жашынан эл алдына ырдап чыккан. 30-жылдардын башында катуу ооруп, эки көзү жакшы көрбөй калат. Ошондон улам коомдук турмушка жалаң ырчылык өнөрү, нускалуу сөз күчү м-н гана чектелет. Ырчылык жөндөмүнө жергиликтүү ырчылар түрткү берген. Атасы Алыкул Шамырза уулу да жамактап ырдачу экен. Экинчи жагынан, жаштайынан калк тарткан азапты тартып, турмуштун социалдык конфликттерине аралаш өскөнү чыгармачылыгынын табиятынан элдүү-лук, реалисттик багытта кетишин шарттаган. А. көп кырдуу алп акын катары кыргыз көркөм сөз өнөрү м-н акыл кенчине терең кирип, бекем орун алганын иш жүзүндө таамай көрсөтүп, мезгил сынынан ишенимдүү өткөн өлбөс талант. Учурунда аны Жеңижок, Токтогул, Эшмамбет, каражаак Калмырза, Калык, Коргол, Осмонкул, Ысмайылдар зор баалап кетишсе, азыр адабият, илим, билим өскөн кезде да ал көп окулуп, көп ырдалып изилдөөгө алынып жатат. Анын “Адам”, “Адамзаттын балдары”, “Напси”, “Жоомарттык”, “Марттык”, “Сарандык”, “Ач көз”, “Ушакчы”, “Келесоо”, “Эр жигитке сын”, “Жигиттик”, “Аялдын жакшысы”, “Аялдын жаманы”, “Жакшы кыз”, “Жакшынын жакшы билет сымбатын” аттуу ырлары адам табиятынын өзүнчө бир системасын түзөт. Ал эми өзүнүн “Ажал”, “Сен дүйнө”, “Жар жыгылса суу бөгөйт”, “Октобой мерген аталбайт”, “Мөмөлүү дарак көгөртсөм”, “Бир ооз кеңеш”, “Болот”, “Болбойт”, “Жакшы экен”, “Турбайбы”, “Чери жазылат”, “Ынтымактуу эл”, “Бул куштардын санаты” ж. б. санат термелеринде жарык м-н караңгыдан, өмүр м-н өлүмдөн, ый м-н күлкүдөн, жек көрүү м-н сүйүүдөн, жашоо кумары м-н үмүтсүз шектенүүдөн турган бул дүйнөнүн өзөктүк уюлдары м-н байланыш тамырларын таамай кармап айта билген. Анын махабат ырлары өз маалында кандай популярдуу, угумдуу, жагымдуу болсо, азыр да башкага салыштырганда эң эле көп ырдалып жатат. “Мөлмөлүм”, “Төзал кыз”, “Мырзайым”, “Лөлүкан”, “Түл кыздар”, “Кара көз”, “Бурак жан”, “Ак жылдыз”, “Ак дилбар”, “Беш көкүл” “Балдызжан”, “Түлайым”, “Сүйүүнү сүйүп ырдадым” ж. б. ырлары образдуу элестүүлүгү, аруу сезим, асыл ойлорго жыштыгы, поэтикалык форманын жаңылыгы, бири-бирине окшобогон оригиналдуулугу, ар бири өзүнчө бүткөн кайталангыс дүйнө, кайталангыс адам тагдырын алып жүргөнү м-н айырмаланат. Ал – терме, үлгү, насыят ырларынан баштап, сатиралык саптарына чейин адам дилин тазартып, ыйман аруулугуна, калыстыкка, адептүүлүккө, ынтымакка, акыйкатка ак кызмат өтөөгө, гумандуулукка өмүр бою чакырып, күрөшүп да өткөн нукура элдик таалим-тарбиячы катары бекем из түшүргөн акын болгон. Кыргызстанда анын айрым кыштак, мектеп, шаар көчөлөрүнө улуу ырчынын ысымы коюлган.

АЛЫМСАБАК АЙТЫШЫ – кандайдыр бир темада, ыкмада, бир багытта акындардын биринин оюн экинчиси улап, коштоп айтышы. Токтогул м-н Эшмамбет калпага карата минтип алымсабакташып ырдайт:

Эшмамбет:

Дайыма алдап жеп жүргөн,
Даараты жок калпам ай.

Токтогул:

Дардандаба анчалык,
Дадана искей калпам ай.

Эшмамбет:

Карып калган калпам ай,
Калпалыгың айтам ай.

Токтогул:

Камынтпай алдың акчаны,
Кашында сени не жаздык,

Башыңды жегир калпам ай.

Алымсабак айтыштын өзгөчөлүгү биринчи акын айтар ойду баштап берип турат. Экинчи акын башталган ырдын уйкаштыгын толук сактап, ойду андан ары улантып, строфаны бүтүрүшү керек. Ал эми биринчи акын андан кийинки поэтикалык ойду башташ үчүн экинчи акындын жыйынтыктоосун андан ары улантат. Дал ушундай А. ырларда акындын таланты, төкмөлүк өнөрү, ыр жаратууга болгон ички мүмкүнчүлүктөрү ачылат.

АЛЬМАНАХ (ар. – календарь) – кандайдыр бир жакындыктары м-н (тематикасы, жанры, идеялык-көркөмдүгү, тармагы, авторлордун курагы, улуттук аймактык өзгөчөлүктөрү ж. б.) бириктирилип, жарыкка чыккан адабий чыгармалардын топтому. Ал бир нече автордун чыгармаларынан кураштырылат. Илгери арабдарда астрономиялык маалыматтарды берип турган таблицалар А. делген. Кийин А-га тарыхый окуялар, кыска аңгемелер, анекдоттор кошулуп отуруп, баштапкы маанисинен ажырап калган. Бизде, жаш калемгерлердин “Учкун”, “Көктөм” А-тары чыгып келген.

АНАГРАММА (гр. – терс тамга) – сөздөгү айрым тамгалардын ордун алмаштырып жаңы сөз жасоо.

АНАКРЕОНТИКАЛЫК ПОЭЗИЯ – санаасыз, бейгам турмушту, ичимдик-шараптарды, сүйүүнү даңазалаган античный поэзиянын бир түрү. Бул лирикалык поэзиянын наамы биздин эрага чейинки VI- кылымда жашаган, тойдо ырдалуучу ырлардын автору А н а к р е о н т деген акындын атынан алынган. Бизге анын кээ бир ырларынын үзүндүлөрү ж-а ошол убакыттагы анакреонтикалык ырлардын үлгүлөрүндө жазылган айрым жыйнактар келип жетти. 18-кылымдын экинчи жарымында ж-а 19-кылымдын биринчи жарымында анакреонтикалык ырлар батыш ж-а орус поэзиясында көп кезигүүчү. Алардын М. В. Ломоносов, Г. Р. Державин, К. Н. Батюшков ж. б. акындар жазышкан. А. С. Пушкин дагы алгачкы мезгилинде бир нече анакреонтикалык ырларды жазган ж-а которгон. Кыргыз поэзиясындагы анакреонтикалык ырлардын үлгүсүнө А. Осмоновдун “Үйлөнүү ырын” көрсөтүүгө болот. Албетте, бул ыр өзүнүн мазмуну жагынан мурдагы анакреонтикалык поэзиядан айырмаланат. Мына адамдардын турмушу сүрөттөлүп, алардын тунук сүйүүсү даңазаланат.

“Сөз меники. Ордуңардан турунар,
Карындаштар, теңтуш, курдаш, курбулар.
Мына, мына алдыбызда эки ашык,
Ичели, ичели!
Тунук суудан бир жутум
Ичели, ичели курдаштар
Дал ушундай тунук болсун турмушун”.

Кыргыз акындары дүйн. адабияттагы анакреонтикалык поэзиянын салттарын өздөштүргөн жок, а балким тааныш да болгон эместир. Бирок сүйүү сезимин даңазалаган лирикалык ырларда кандай болбосун анакреонтикалык поэзиянын айкын, даана көрүнүштөрү болбой койбойт. А. Осмоновдун сүйүү лирикаларында кайгылуу, өкүнүчтүү мотивдердин кездешкенине карабастан, акындын ырларында аялды даңазалоо, сүйүү сезимин даңазалоо, ж-а аны адам турмушундагы эң негизги касиет катарында көрсөтүү эң күчтүү:

Сүйгүм келет жаш жандырып, жаш болуп,
Жашымды алдап, жаш кайындай мас болуп,
Жанар тоодой жалын чачкан отуңан,
Чыккым келет, жанып чыкан таш болуп.

Сүйгүм келет, миң мертебе жаңылып,
Сүйгүм келет, сүйгөнүмө жалынып,
Өз күчүңдү өз күчүмө багынтып,
Сүйгүм келет кээде өзүңө багынып.

Көпкөк асман, жерге түшсө жарылып,
Кыян түшсө жердин үстү тарылып.
Ал кыяндан өтөөр элем кыйналбай,
Бир көз караш кубатыңды жамынып.

АНАЛИЗ (гр. – жиктештирүү, ажыратып бөлүү) – көркөм текстти изилдөө максатында окуп, талдап чыгуу. Адабий чыгармага А. берүүдө чыгарманын идеясын, темасын, андагы образдарды, тилин талдоо ж-а жалпы комплекстик анализдөө ишке ашырылат. А. *адабияттаануунун* негизги ыкмасы А. болуп саналат.

АНАЛОГИЯ, о к ш о ш т у к (гр. – далма дал келүү, окшошуу) – чыгармадагы окшоштук. Бул көбүнчө сюжеттин курулушунда, образдарында, мүнөз түзүү ж. б. ыкмаларында байкалат. Мис., башкы каармандардын өлүмү, алардын мүрзөсүнө кош теректин өсүп чыгышы айрым элдик чыгармаларда (Мис., “Олжобой менен Кишимжан”, “Мырзауул менен Аксаткын” ж. б.) окшош айтылат. “Манас” эпосундагы баатырдын төрөлүшү, колукта тандашы, үйлөнүшүнө окшош эпизоддор бир катар элдик эпостордо да учурайт.

АНАФОРА (гр. – чыгаруу) – жарыш катарда бир эле элементтин кайра-кайра кайталанышына негизделген стилистикалык каражат. Тыбыштык А. бир эле тыбыштын кайталануусу м-н жасалат. Мис.,

Букардын тоосу бурулуш,
Бурулуп учат улуу куш.

(Токтогул)

Морфемалык А. бирдей унгуунун же татаал сөздөрдүн бир бөлүгүнүн кайра-кайра кайталанышы м-н ишке ашат. Мис.,

Күйдүргү тамак, күйкө көз,

Күйдүрдүн Бакай жалжал көз.

(К. Досыев)

Лексикалык А. сөздөрдүн эки же андан артык кайталанышынан куралат. Мис.,

Туш-туштан басып жеримди,

Туш-туштан талап элимди.

(О. Бөлөбалаев)

Синтаксистик А. бир эле синтаксистик курулмалардын кайра-кайра кайталанышы аркылуу жасалат. Мис.,

Бардыгына Күн себеп,

Бардыгына Күн керек.

(Б. Алыкулов)

Строфалык (куплеттик) А. болсо ар бир строфанын (куплеттин) башкы тыбышы, же морфемасы, же сөзү же сабы кайталанып түзүлөт. А. поэзияда гана эмес прозада да, өзгөчө жоргосөздө арбын учурайт.

АНАХРОНИЗМ (гр. – өйдөгө, карама-каршыга ж-а мезгил, убакыт деген сөздөр) – көркөм чыгармада турмушту, салт-санааны, мезгил-убакытты чагылдырууда ар кандай так эместиктер. Муну автор билбей жасашы да мүмкүн, атайын көрсөтүшү да ыктымал. Мис., В. Шекспирдин “Юлий Цезарь” деген драмасында сааттын конгуроосунун какканы ж-де айтылат, а бирок Цезардын убагында Байыркы Римде андай сааттар болгон эмес экен.

АҢГЕМЕ – эпикалык текке кирүүчү, көлөмү чакан, кара сөз түрүндөгү чыгарма. Аны *повесть, роман* м-н салыштырып түшүнүү керек. Алардын өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөрдөн көрүнөт: 1) көлөмүнүн чакандыгынан. Дал ушунсуна карай А. кичи жанр делет. Бирок чакан гана көлөмгө бир залкар ойлор сыйдырылат. 2) композициялык түзүлүшүнөн. А-нин композициялык түзүлүшү өтө тез өнүгүп-өсүп, окуялар бат алмашат; 3) каармандарынын аздыгынан. Адатта А-де каармандар аз санда (бирөө, экөө, үчөө) болот да, алардын белгилүү бир учурдагы аракеттери гана сүрөттөлүп, каармандардын образы көп деталда көрсөтүлбөстөн, аз гана деталдарда ачылат. Мына ушундай жагдайлардан караганда аңгеменин башка жанрлардан айырмаланган өз орду бар. *Эпикалык* тектин башка формалары (*роман, повесть, поэма, тамсил* ж. б.) сыяктуу эле аңгеменин башталышы ж-а аякталышы бар, башка жанрлардай эле, анда да турмуштук көрүнүш чагылдырылат, ага карата автордук позиция көрүнөт, зарылдыгына карай образдык, композициялык курулуш өрчүлөт, автордун тилдик өзгөчөлүгүн көрүүгө болот, белгилүү бир тема алынып, ал аркылуу идея ачылат. А-нин жанрдык бөтөнчөлүгүн көрсөтүп турган төмөнкүдөй негизги белгилери бар. Адабияттын негизги максат-ниетин сыйдырууга А-нин башкалардан айырмасы аз гана көлөмүндө. Жазуучу мында каалагандай чабыттап эркин кете албайт, спорт оюндарына салыштырганда роман – марафондук жарыш, повесть – жарым чакырымдык кросс, аңгеме болсо – жүз метрлик чуркоо, анда старттан финишке чейинки аралык аз гана, башталдыбы – бүтүү керек, бардык нерсе пресстелет, эмоциялык бир дем чымыркануу м-н соңуна чыгат. А-де ашык сөз, артыкбаш окуя оркоюп калат, каармандын узак тарыхы жок, анын жүрүш-турушу ийне-жибине чейин терип-тепчилбейт, эки-үч бетке созулган узак пейзаждык сүрөттөөнүн, интерьердин зарылдыгы болбой, “кан чыкканга чейин сыгуу, сыгуу гана керек болот” (Ю. Нагибин), жазуучу В. Панова аңгемени “жазылбаган романдын эки кертими” деп айткан. Ал эми Сергеев-Ценский кеңейтип жазганда повесть, романга айланбаган аңгеме А. эмес экендигин белгилейт. Чакан жанр деген түшүнүк аңгеменин мазмунуна эмес, формасына карап айтыларын түшүнүү керек. Кыргыз адабиятында Ч. Айтматов, К. Каимов, М. Гапаров, М. Байжиев, Ж. Мавлянов, А. Саспаев, К. Жусубалиев, О. Айтымбетов өңдүү чебер аңгемечилер бул жанрдын кыргыз прозасынын активдүү жанрына айланышына зор салым кошушту.

АҢГЕМЕЧИ – айрым прозалык чыгармаларда окуя каармандардын бири тарабынан баяндалат. Мына ошол окуяны баяндоочу каарман А-чи деп аталат (мис., Ильяз (Ч. Айтматов “Делбирим”), Сейит (Ч. Айтматов “Жамийла”). Зарлык (А. Токомбаев “Күүнүн сыры”) ж. б.).

АНЕКДОТ (гр. – басып чыгарылбаган) – тамашалуу ж-а сатиралык мүнөздөгү курч маанилүү, кыскача оозеки баян. А. көбүнчө белгилүү бир көрүнүшкө, адам мүнөзү м-н кыял-жоругуна байланыштуу айтылат, соц.-нравалык маани таамай, күчтүү болот. А. оозеки адабиятта Молдо Насреддин, Кожо Насриддин, Маширап дубана ж-а Апенди, Жоошбай, Шаршен сыяктуулардын кыял-жоруктарына байланыштуу айтылган А-тор күлкүлүүлүгү, улуттук өзгөчөлүгү, курчтугу м-н айырмаланат. Бул жанр актуалдуу темада чыгарылып, өтө тез тарагандыгы м-н өзгөчөлөнөт. Эл арасында мындай чыгармаларды жараткан ж-а кунун кетирбей айтып берген таланттуу А-чулар болот.

АНИМИЗМ (лат. – жан, рух, адам) – байыркы адамдардын жан-жаныбарларды, өсүмдүктөрдү, буюм-теримдерди киши сыяктуу ойлоо, сезүү ж-а жалпы эле адамдардай жашоо касиетине ээ деп түшүнүшү. Мындай көзкараш кыргыз мифтеринде “Эр Төштүк”, “Манас”, “Кожожаш” эпосторунда кеңири чагылдырылган. Мис., аттардын адамча сүйлөшүү, акыл айтышы, дөөлөрдүн куду адамдардай белгиге ээ болушу ж. б.

АНОНИМ (гр. – ысымсыз) – эч кандай атын да, фамилиясын да, псевдонимин да көрсөтпөй, белгилебей чыгарма жазган автор. Анын ким жазганын аныктоо атрибуция деп аталат. Бир кезде В. Г. Белинский, А. И. Герцен сын макалаларын, рецензияларын анонимдүү түрдө (тоголок) жазган. Кыргыз адабиятында мындай практика 30-жылдарда колдонулган.

АНТ ЫРЛАРЫ – убада берүү, касам ичүү, ант берүү багытындагы элдик оозеки чыгармалар. Алар жоого жөнөп жаткан жоокерлер, аскер катарына алынган жигиттер тарабынан айтылган. Эпикалык чыгармалардын ичинде да ант ырлары учурайт. Мис.,

Антымдан жансам:
 Төбөсү ачык көк урсун,
 Төбөсү туюк көр урсун,
 Төшү түктүү жер урсун!
 Караңгы түндө өлөйүн,
 Чыккан күндү көрбөйүн!
 Кечке жаным жетпесин,
 Таңга жетпей өлөйүн!
 Антымдан жансам:
 Ыйык жума каары урсун,
 Абийиримдин агы урсун!
 Жумшакты сылап көрбөйүн
 Катууну кармап көрбөйүн.
 Аманаттын анты урсун,
 Касиеттин наркы урсун!
 Адамдын сырын билбейин,
 Асылды барктап кийбейин!
 Касам ичем актыкка,
 Тузга тийем тактыкка.
 Актыгыма ай күбө,
 Кудайдан корккон жай күбө.
 Антымдан жансам,
 Акыретим айгине!
 Аккан суунун шары урсун,
 Асмандын жарык таңы урсун!
 Теңиртоонун каары урсун,
 Ыйык Мекке шаары урсун!

Ант ырларында элдин ыйыктык ж-дө түшүнүктөрү, алардын *анимисттик-тотемдик* көзкараштары камтылган да, жаштарды тарбиялоонун өзүнчө бир каражаты катары кызмат өтөгөн.

АНТИТЕЗА (гр. – карама-каршы деген мааниде) – көркөм сүрөттөөнүн бир түрү. Стилистикалык бул ыкма көркөм адабияттын бардык эле жанрында, айрыкча поэзияда арбын кездешет. Акындар сүрөттөлүп жаткан көрүнүштүн, кубулуштун маңызын терең ачуу максатында аны башка бир көрүнүш, кубулуш м-н карама-каршы коюп сүрөттөйт. Ошол аркылуу чыгарманын көркөмдүк сапаты күчөйт, таасир этүүчү кудурети артат. Мисалга улуу акын Токтогулдун “Замана”, “Дүнүйө” деген ырларын келтирүүгө болот:

Бирөөгө жок, бирөөгө
 Бар болгонсуң замана.
 Байларга кең, кедейге
 Тар болгонсуң, замана.
 Кедейди түлкү, байларды
 Бүркүт кылган замана.
 Байды чынар, кедейди
 Чырпык кылган замана.

(Токтогул)

АНТОНИМ (гр. – карама-каршы ат) – карама-каршы маанидеги сөздөр же сөз айкаштары. Мис.,

Аргымактын куйругу –
 Бирде жибек, бирде кыл.
 Азаматтын жакшысы –
 Бирде мырза, бирде кул.

(Алдаш Белек уулу)

Контексттен белгилүү болгондой, бул жердеги А-дер: жибек – кыл, мырза – кул. Өзгөрүлмөлүү ж-а карама-каршылыктуу турмуш көрүнүштөрүн ар тараптуу көркөм ачык берүүдө антонимдер поэтикалык каражат катары кеңири колдонулат.

АНТОНИМДИК УЙКАШ – антоним сөздөрдү пайдаланып кураштырылган уйкаштык. Адабиятта сейрек учурайт.

АНТРОПОМОРФИЗМ (гр. – адам ж-а түр, форма деген сөздөр) – жандандыруунун бир жолу болуп, анда кандайдыр бир жансыз буюмга, жаныбарларга адамдык касиет-сапат ыйгарып сүрөттөлөт. Мис., “Кожожаш” эпосундагы Сурэчки Ч. Айтматовдун “Кыямат” романындагы Акбаранын обрзына А. мүнөздүү. Кээде бүтүн чыгарма ушул ыкмада жазылышы да мүмкүн.

АНЫЗ, к. *Легенда*.

АПОГЕЙ (гр. – жерден алыс) – бир нерсенин эң бийик өнүгүшү, бийик чокуга жетиши. Көркөм чыгарма конфликттин А-и болушу мүмкүн. Сюжеттин А-и болушу мүмкүн ж. б.

АПЫЗ (фарс. – сактоочу) – Чыгыш элдеринде акын, ырчы ушундайча айтылган учурлар бар. Бул хафиз дегенден келип чыгышы мүмкүн. Барпы акынга карата апыз деген сөз көп колдонулган. К. *Хафиз*.

АПЫРТУУ, к. *Гипербола*.

АРМАН – кыргыз элинин оозеки көркөм чыгармачылыгында кеңири тараган лирикалык ырлардын бир түрү. Анда каармандын укуксуздуктун, эрксиздиктин, теңсиздиктин натыйжасында келип чыккан күйүтү, муң-зары, капалыгы, нааразылыгы, каршылык көрсөтүүсү билдирилет. Элдик оозеки чыгармачылыкта кедей-кембагалдардын, кыз-келиндер узун сабак арман ырларын да А. үлгүлөрү кеңири учурайт.

Кызыл-кызыл козунун,
Көрпөсү элем ой-дай.
Кыз да болсом бир үйдүн,
Эркеси элем ой-дай.
Эркеликке койдобу,
Малга сатты, ой-дай!

(Элдик ыр)

Тагдырдын бейкүнөө кордугуна дуушар болгон кыз-келиндер тарабынан “Кыз Кенжекенин арманы”, “Чалга берген кыздын арманы”, “Насыяга кеткен кыздын арманы” жаралган. Арман жанрын өркүндөтүүдө элдик ырчылардын ролу чон болгондугу Тоголок Молдонун чыг-лык өмүрүнөн жакшы белгилүү. Токтогул, Барпы ж. б. акындардын чыг-лыгында А. жанр катары калыпесе жашоосун уланткан. Ошондой эле соңку учурда да ар кандай турмуш жагдайларга байланыштуу А. ырлары жаралууда (мис., К. Алмазбеков, “Он үч жашар баланын арманы”, А. Рыскулов, “Өрүк комуз” ж. б.).

АРНОО, а р н о о ы р л а р ы – жеке бирөөгө же окуяга арналган чыгарма. Кыргыз адабиятынын тарыхында А. мүнөзүндөгү чыгармалар арбын кездешет. Мис., Токтогулдун “Бүркүтчү Мамыр жөнүндө”, “Айчеке балбан жөнүндө”, А. Токомбаевдин “Талант-тын жылдызы” (Пушкин), “Алишер Навои” сыяктуу ырларын көрсөтүүгө болот. М. Абылкасымованын “Эстелик сүйлөйт” поэмасы Улуу Ата Мекендик согушта курман болгондорго арналат. А. ырлары элдин коомдук абалы, максат-мүдөөсү м-н тыгыз байланыштуу. Төңкөрүшкө чейинки оозеки адабиятта эл ичинен чыккан атактуу манаптарга, баатырларга, сулууларга, күлүк аттарга арналган ырлар көп болсо, совет мезгилинде өкмөткө, коммунисттик партияга, Ленинге арналган ырлар арбын жазылган, алардын көбүндө жеке адамды ашкере көкөлөтүү, эпизд мактоо орун алган. Эгемендүүлүк жылдарында тарыхый инсандарга, эл депутаттарына, ишкерлерге арналган чыгармалар жазылып жарык көрдү.

АРТЫКБАЕВ Качкынбай (1934-ж. Москва р-ну) Кыргыз Респ. Мамл. сыйл. лауреаты, адабиятчы, филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Респ. маданиятына эмгек сиңирген ишмер. Ал кыргыз адабий илиминин көп сандаган приоритеттүү багыттары б-ча изилдөө иштерин жүргүзүп келет. Ил. макалаларындагы, китептериндеги адабий процесске, көркөм чыгармаларга жүргүзгөн талдоолору, ойлорунун оригиналдуулугу, публицистикалык курчтуугу, профессионалдуу жогорку деңгээли көптөгөн ил. талкууларды жүргүзүүгө, олуттуу илимий маселелерди туура чечүүгө, кыргыз адабиятынын тарыхы м-н теориясын ар тараптан тактап, системалоого зор салым кошууда. 1967-ж. “Кыргызстан маданияты” газетасынын №1-санына “Адабиятыбыздын алгачкы башатына көз чаптырсаң” деген макаласы жарыяланып, анда адабиятыбыздын тарыхын тээ байыркы мезгилдерден баштоого жетерлик материалдардын бар экендиги маалымдалып, өзгөчө орто кылымдардагы жазма эстеликтерибиз болгон Жусуп Баласагындын “Кутадгу билик”, Махмуд Кашкардын “Диван лугат ат түрк” өңдүү адабий мурастарын адабиятыбыздын тарыхына жалтактабай киргизүү зарыл экендиги тууралуу маселе көтөрүлгөн. Макалада Жеңижок, Эшмамбет, Казыбек, Боогачы, Молдо Нияз өңдүү көптөгөн акындарыбыздын чыгармаларын үйрөнүү маселеси да күн тартибине коюлуп, кызуу талкууга алынып, орток адабий мурастар жөнүндөгү маселе кыйла такталган. А. улуттук поэзиябыздагы салт ж-а жаңычылдык проблемасына биринчилерден болуп кайрылып, 50-жылдардын аягында бул проблеманын диалектикасы илимий-теориялык планда А. Осмоновдун поэзиясын изилдөө аркылуу ачып берген. Ал эми 60-жылдары жарыкка чыккан “Изилденүүлөр жана табылгалар” аттуу монографиясы А. Токомбаевдин поэзиясындагы көркөм чеберчилик маселелерин кыргыз адабият илиминде биринчи болуп, кеңесери иликтөөгө алган эмгек болуп эсептелет. Бул эмгек толукталып, “Аалы Токомбаев ХХ кылымдагы кыргыз адабиятына негиз салуучунун чыгармалык дүйнөсү жөнүндө” деген ат м-н 2003-ж. кайра басылды. Ошондой эле “Ар түрдүү издер”, “Сын сапары”, “Акыйкат сабагы”, “Талант сыры”, “Тандалмалар” аттуу адабий изилдөө ж-а сын китептери да жогорку баага татыктуу болгон. Окумуштуунун 1982-ж. чыккан “Кыргыз совет адабиятынын тарыхы” аттуу окуу китеби ЖОЖдор үчүн биринчи окуу китеби гана болбостон, мазмундуулугу ж-а илимий деңгээли б-ча да кыргыз адабияттаануу илимине кошулган маанилүү салым болуп калды. Бул эмгек жаңы материалдар м-н толукталып, 2004-ж. “ХХ кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы” деген ат м-н жарыкка чыккан.

АРУЗ (ар. сөзү) – түрк тилдеринде сүйлөгөн калктардын классикалык поэзиясында, О. эле араб-фарсы адабиятында тараган ыр түзүлүшү. Бул түзүлүштөгү ырлар узун ж-а кыска муундардын кезектешип алмашуусуна, о. эле саптагы муундардын сапатына ж-а чен-өлчөмүнө негизделет. А. м-н жазылган алгачкы чыгармалардын бири – баласагындык Жусуптун “Кут алчу билим” деген китеби. Орто кылымдарда түрк поэзиясында пайда болуп өркүндөгөн бул система араб-фарсы адабиятынын кийинки өсүшүнө зор таасирин тийгизген. Ар элде өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ болуп, “араб арузу”, “фарсы арузу”, “түрк арузу” деп жиктелүүгө жеткен. А. Жами, Навои, Махтумкули, Низами ж. б. классиктердин ыр жазуу системасына айланган.

АРХАИЗМ (гр. – эски, эзелки), к ө н ө с ۆ з д ө р – азыркы учурда тилде колдонуудан чыгып калган же башка жаңысы м-н алмаштырылган сөздөр. Көркөм чыг-лыкта сүрөттөлүп жаткан мезгилдин өзгөчөлүгүн, доордун реалдуу элесин ж-а каармандардын тилдик бөтөнчөлүгүн берүү үчүн сөз устаттары А-ди пайдаланышат. Мезгилдин өтүшү м-н урунулуп жүргөн көптөгөн буюм-тайымдар колдонуудан чыгып, анын ордун башкалар басат да, ошол түшүнүктөрдүн аттары алмашат, адат-салттардын эскириши м-н аларды туюнткан сөздөр унутулат, болбосо мурдагы коомдук-соц. мамл. түзүлүшкө байланыштуу кызмат орунду, даражаны көрсөткөн түшүнүк жаңы түзүлүштү, системаны тейлей албай калат. Ушундай процесстердин негизинде сөздөр архаизмге айланат. Мис., “Оозмо-ооз сүйлөшпөгөн болсо быякка келер беле... абтабачысы имиш... Мына туугандарым, мен кек кылсам болор эле, кек да кылдым, Алымкул м-н Алымбек датканы ээрчип жүрдүм, эмне таптым, ырк кеткенинен башка эмнени көрдүм, ушу бүгүн силерди жамынып, кубат сурасам, бир көңүлдү сындырат беленер, сындырбайт эленер...” (Т. Касымбеков). Бул сүйлөмдөгү “абтабачы” (хандын колуна суу куйгуч ордо кишиси), “датка” (уруу башчылары көтөргөн бир вилайеттин, б. а. азыркыча областка жакын аймактын башчысы) деген сөздөр Кокон кандыгынын мезгилинде кеңири колдонулган да, кийин бул кандыктын жок кылынышы м-н андай бийлик даражалары да жоголгон.

АРХИТЕКТОНИКА, к. *Композиция*.

АСАНАЛИЕВ Кеңешбек (1928-ж. т., Сокулук р-ну) – адабиятчы, филол. илимий доктору (1992). 1956-ж. кандидаттык диссертациясын “Романы Тугельбая Сыдыкбекова” деген ат м-н жарыялап, пландык иш катары кыргыз прозасынын өнүгүш жолун тандап алган, 1957-ж. “Кыргыз совет прозасынын очерки” аттуу көлөмдүү монографиясын жарыяланган. Мында негизги басымды “Тоо арасында” романын талдоого жасап, аны “Кең-Суу” м-н салыштырмалуу анализдеп чыккан. Булардан башка 30-жылдарда жазылган “Каныбек”, “Узак көп” сыяктуу чыгармалары б-ча да терең илимий иликтөө жүргүзөт, оригиналдуу ой-жыйынтыктарды чыгарат. Анын эмгектери азыркы кыргыз адабиятынын өнүгүшүнүн актуалдык проблемаларына, Т. Сыдыкбеков, Ч. Айтматов ж. б-дын чыгармачылыгына арналган. “Кыргыз совет прозасынын очерки” (1957, 1960), “Түгөлбай Сыдыкбеков” (1962), “Көркөм бийиктиктер” (1974), “Өрдөн өргө” (1977), “Доор менен бирге” (1981), “Тандалмалар” (1983), “Аил Шекер и космос” (2004) ж. б. китептери бар. “Кыргыз прозасынын очеркинин” экинчи бөлүмүн автор 1960-ж. жарыялаган. Анда Ата Мекендик согуш ж-а андан кийинки мезгилдеги көлөмдүү романдар, повесттер тууралуу ой жүгүртөт. 1962-ж. “Түгөлбай Сыдыкбеков” деген чакан китепчиси басылып чыгат. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында арналган “Открытие человека современности” деген көлөмдүү эмгегин орус тилинде, жарыялап, анда “Асма көпүрө”, “Түнкү сугат” аңгемелери, “Жамийла”, “Биринчи мугалим”, “Ботогоз булак”, “Саманчы жолу”, “Гүлсарат” өңдүү повесттери жогорку деңгээлдеги профессионалдуу талдоодон өткөрүлөт. Кийин да жазуучунун ар бир жаңы чыгармасын көз жаздымында калтырбай окуп, үйрөнүп, акыркы жыйынтык “Чингиз Айтматов. Поэтика художественного образа” аттуу докторлук диссертациясында чыгарылды. Ал изилдөөчөлүк да, сынчылык да ишмердикти катар алып келүүдө. Өздүк стилдик мөөрү басылган макалалар А-де өтө мол (мис., “Тазбаймат кимди унутту?”, “Чыккан тооң бийик болсо, ыргыткан ташың алыс түшөт”, “Манас” эпосунун тегерегиндеги чайкоочулук же бир көз караштын оң кубулушу” ж. б.). Ал сындык же адабий-теориялык бир макала жазыш үчүн “он эки өлчөп, бир кесип”, ага тема коюудан тартып, композициялык курулушуна чейин баам салат. Сөз м-н иштөөгө өзгөчө маани берет. Жазуучунун табылгаларын да, мүчүлүштөрүн да терең иликтейт. Анын кыргыз адабий илиминин “Кыргызча-орусча терминдеринин сөздүгү” (20 басма табак көлөмүндө Р. З. Кыдырбаева м-н авторлош чыккан., 2004-ж.) аталган энциклопедиялык типтеги эмгеги студенттердин, мугалимдердин, жалпы эле адабиятка кызыккандардын китеби болуп эсептелет.

АСАН КАЙГЫ XIII–XVI кылымдардагы Алтын ордого караштуу бир катар элдерге (кыргыз, казак, каракалпак, ногой) орток философ акын. Чыгармаларында жер жүзүндөгү жандуу-жансыздардын чоң-кичинесине, адам турмушуна пайдасы бардыгына, жоктугуна карабай табият, тагдыр тартуулаган чабал жактарын эсепке алып:

“Куйругу жок жалы жок,
Кумда туулуп, чөлдө өскөн
Кулан байкуш кантти экен?
Чымчып алар жүнү жок,
Чыңырага үнү жок,
Боорунда буту жок,

Жылан байкуш кантти экен? – деп бардыгын тегиз аяп, боорукердик м-н муңга баткан. Акжайдын күнү калың мөңдүр түшүп, жаан көнөктөп куюп, борошого айланып, каз-өрдөк каркылдап учалбай, мал жер тээп оттой албай, жер бетин муз каптап, суу тоңуп жут болгондо, жадесе көзгө илешпеген майда макулуктар көгөн, чымындан өйдө кар уясын басып, шордогон тырнактай чымчыктан беринин көргөн күнүн аяп, муңга баткандыктан, эл анын атына “кайгы” деген сөздү кошуп айтышкан. Асан Кайгы жандуу эмес, жансыз жаратылышка дагы аёо м-н карап, убайым тарткан. А. К-нын ой жүгүртүүсүндө адам ж-а табияттын жалпы гармониясын түзүү м-н жаманчылыкты четке кагууга болот. Албетте, А. К-нын чыгарманын башкы темасы – адам. Ал бул жагынан демократ акын катары көрүнөт. Биринчи иретте турмуштан жабыр тарткан бей-бечаралардын тагдырын ойлоп:

“Жармач эле малы жок,
Жамынаарга жабуу жок,
Актап ичер таруу жок,
Алкынып чыгар алы жок,

Жарды байкуш кантти экен” – деп азаптанат. А. К-нын чыгармадагы Алтын ордонун хандары, мырзалары өз ара тартышып, бирин-бири кырышкан заманда жашаган. Бир кездеги күчтүү мамл. алсыраган абалга жеткен. А. К. буга

баарынан мурда Жаныбек хан күнөөлүү деп эсептейт. А. К. элдин аң-сезиминде согушсуз, өз ара талап-тоноосуз, адилеттүү коомду эңсеген боорукер катары сакталган. Ал эл башына түшкөн оорчулуктан кутулуу жолу мал өстүрөргө кышы жылуу, чөбү чүйгүн, суусу мол, жоодон коопсуз конушка көчүп кетүү деп эсептейт. Кыргыз уламышы боюнча желмаян минип, малга жайлуу, адамга сыйлуу конуш издеп жер кезген. Обь, Иртыш суусун, Сыр-Дарыя боюн, Түркстан жерин, Чу аралыгын кыдырып, Көл, Ат-Башы, Текес, Жылдыз, Алты шаар, Кашкарга чейин жеткен. Кыргыздарда анын Илени, казактын көз жетпеген талаасы Сары-Арканы, Анжыян, Кашкар Алты шаар, Ысык-Көлдү сыпаттаган ырлары сакталган. Уламыш боюнча акыры Ысык-Көлдү жактырып, аны конуштап калып, өлөр алдында айткан керээзи б-ча сөөгү касиеттүү Ысык-Көлдүн адам турбай турган бир аралына коюлган. Кыргыз аңыз сөздөрүндө А. К-нын замандаштары Жээренче чечен, Акыл Карачач, Толубай сынчы, Токтогул ырчы, Алдаркөсөлөр болгондугу айтылат. Ногой, каракалпак окумуштуулары да А. К-ны Жээренче чечендин замандашы дешет. Ал эми Жээренче чечен Өзүбек хандын тушунда жашагандыгын тастыктоочу тарыхый булактар бар. “Көчмөндөрдүн философ-акындары” (Ч. Валиханов) аталган А. К. өз чыгармаларын төкмө акындардай комуз же домбуранын коштоосунда шар төгүп ырдабастан, көбүнчө күнгүрөнүп жалгыз олтуруп, жан-жаныбарлар, жаратылыш-табият, жер-суу, ай-аалам, адамзат, адамкерчилик, адам парзы, адам ж-а эл журт тагдыры, бийлик м-н соц. коомдук түзүлүш ж. б. ж-дө кенен акыл м-н коштолгон филос. ой толгоолорун тактап, аны эл алдында келгенде макал-лакап таризинде дидактикалык маанайда жай, салмак м-н айткан түрү бар. Алсак, анын санат-насыят ырларында:

Ар нерсени көргөн билер,
Алыс жолду жүргөн билер,
Дүйнө кадырын тапкан билер,

Тууган кадырын бүлүнгөн билер – деп санаттап ырдай берген шекилдүү. Асан Кайгынын айрым ырлары м-н Калыгулдун маселдеринде маани-мазмундук, формальк жактан кыйла окшоштуктардын бар экендиги байкалат. Мындан, бул акындар жалпы түрк элдеринин тиешелүү көркөм ойду жарыя салган өз доорунун акылман ырчылары экендигин айтууга болот.

АСКАРОВ Теңдик (1937, Токтогул р-ну) – адабиятчы философ, КРУИАнын корреспондент мүчөсү, филос. илимдеринин доктору. 1960-ж. КМУнун филол. факул-тин аяктаган. 1964-ж. филос. б-ча кандидаттык диссертациясын коргогон. А. кыргыз адабиятынын филос. маселелерин терең изилдеген, адабияттагы шарттуулук б-ча көп эмгектерди жазган кылдат эстетик. 2-курста окуп жүргөндө “Ала-Тоо” журналына “Шыдыр уйкашты жерүүгө болобу?” деген макаласы жарыяланып, илимге адабияттын мыйзамдарын туура түшүнгөн, теориялык даярдыгы күчтүү, эки тилде – орус ж-а кыргыз тилдеринде бирдей жазган сынчы келгендигин көрсөткөн. Эстетика маселеси м-н бирге эле бир топ акын-жазуучулардын (С. Жусуев, А. Токомбаев, Ч. Айтматов) адабий портреттерин жараткан жазуучулардын пленум, съезддеринде обзордук докладдар жазган, мезгилдүү басма сөзгө рецензиялары м-н чыгып турган. Китептери: “Эстетическая природа художественной условности” (1966), “Көркөм образдар дүйнөсүндө” (1967), “Высокое призвание критики” (1972), “Восхождение к зрелости” (1976), “Устремленная в будущее” (1978), “Эстетикалык жаңы сапаттарга” (1980), “Эстетическое постижение мира” (1982), “Жаңылануу жолунда” (1983), “Художественная условность как эстетическое явление в свете ленинской теории отражения” (1984) ж. б. А. кыргыз адабиятын чет өлкөлөргө таанытууда, жазуучулардын ишин уюштурууда да чоң кызмат өтөгөн инсан.

АСКИЯ (ар. – сөз оюну) – түрк тилдеринде кенири тараган оозеки жанрдын бир түрү. А. көп масса катышат ж-а күлкүлүү, курч сөздөр айтылып, көбүнчө диалог формасында болот. А. түштүктүк кыргыздарда көп айтылат.

АССОНАНС (фр. – үндөштүк, уйкаштык) – уйкаштыкта же уламу кийинки сөздөрдө үндүү тыбыштардын кайра-кайра кайталанышына негизделген стилистикалык ыкма. Бул кайталоо, же үндүүлөрдүн үндөштүгү ырдын башында же бүтүндөй ыр жолдорунда болушу мүмкүн. Мис.,

Агарып аткан таң бекен,
Агарган таңдай жан бекен.

(Элдик ыр)

Асмандап учкан каздайым,
Ак жайык жаткан саздайым.

(Элдик ыр)

Мисалдардан көрүнүп тургандай, “а” тыбышынын кайра-кайра кайталанышы А. түзүп, поэтикалык речтин жагымдуулугун, уккулуктуулугун арттырат.

АССОЦИАЦИЯЛЫК ОБРАЗДАР (лат. – биригүү) – адабият ж-а иск-водо бир каарманды, же көрүнүштү ачып берүү үчүн экинчи бир каарманды, же көрүнүштү пайдалануу, бири-бирине жакын болбогон нерселер окшотулат, мис., троптун бардык эле түрү ассоциациялык образга жатат. Мис.,

...Күбү, күбү жалбырагын дарак, тек!
Учур, учур! Ушул жарык дүйнөгө,
Жыйнаш эмес, корош үчүн келгенбиз,
Тар көрүндүк, бар көрүндүк кимдерге?!
Күүлө, күүлө, термет, терек, боюңду!
Жашоо деген селкинчектей оюңдур.
Өйдө кеткен, ылдый кеткен күндөрдө,
Жапыс болдук, бийик болдук кимдерге?!

(С. Акматбекова)

Бул ырда адам м-н дарактын образдары, алардын тагдырлары ассоциацияланып көрсөтүлүүдө. Ч. Айтматов Эдигей м-н Каранарды, Танабай м-н Гүлсаратты салыштырып ассоциациялык образ жараткан.

АТ КОЮУ АЙТЫМЫ – кыргыз элинин ырасымы б-ча бала төрөлгөндө сарымай м-н оозантып, азан айтып, ат коёрдо айтылуучу каада-салт ыры. Муну даарат алып арууланган эркек киши бүт коңшу-колондорго угуза айткан да, төрөлгөн наристеге өзүнүн багыштаган, ыроологон атын сунуш кылган, ал ат кабыл алынабы, алынбайбы, анысына карабай, бир наамды берген. Ошол баланын азан чакыргандагы негизги аты катары түбөлүк энчиленген. Мис.,

Алловакпар-алловакпар-алловакпар,
 Баарында хак бар.
 Алпейими баарын сактаар.
 Теңирим давлат берди,
 Ааламга адам келди.
 Айыл-калаа сүйүнчү-үү!
 Арыштар кадам келди-ни!
 Кең пейилге даалат берди,
 Касиети бассын жерди.
 Көлөсү тапсын шерди,
 Азан айтып атын коём.
 Алла берген затын коём.
 Теңсингенден Теңир берди,
 Алакчылабай кеңир берди.
 Уул болсо жоодон сактар,
 Эне эмизген сүтүн актар.
 Жерди айдап малын багар,
 Атаандашпай данын табар.
 Атасынын мээнет кайтар,
 Алдына дулдул тартаар.
 А кыз болсо – кырк жылкы,
 Кийиз жасап үйүн жабар.
 Энесинин ишин алаар,
 Гүлдөй жайнап сайма саяр.
 Уул бекен? Кыз бекен?
 Ким болду экен?
 Уул экен! Уул экен!
 Уул бекен! Ким дейбиз атын?
 Көрүнчү бачым!?
 Анакей, отун келди!
 Эмесе атын коём:
 Отун алып баскын элди.
 Бата тартам кошулчу,
 Аты болсун Отунчу.
 Айыл, калаа сүйүнчү-үү!
 Аты болду Отунчу! Отунчу!
 Аты болду Отунчу,
 Калк сабына кошулчу.
 Өзү берген Теңир сактаар.
 Бата кылам отурчу,
 Омийинин аллоовакпар!
 Аллоовакпар- аллоовакпар- аллоовакпар
 Баарында хак бар.
 Алпейими дайым сактаар.
 Теңирим давлат берди,
 Ааламга адам келди
 Айыл-калаа сүйүнчү-үү!

(Элдик ыр)

АТАБЕКОВ Каба (1926, Тоң р-ну) – белгилүү манасчы. Кырг. Респ. эл артисти. Кыргыз журтчулугуна кадимки чоң манасчы Мамбет Чокморовдун шакирти катары таанымал. Атасынан эрте ажырап, турмуштун кыйынчылыгын тарткан экен. Манасчынын эскерүүсүнө караганда атасы элдик ырларды, легенда, жомокторду көп айтчу, ал эми энеси айылдагы мыкты кошокчу, жамакчылардан болуптур. А-дун ырларды, ар кандай майда оозеки чыгармаларды, эпостордон уккандарын теңтуштар арасында айта коюп жүргөнү, кийин эпос айтып калуусунун баштапкы баскычы болгон. Чоң манасчы М. Чокморовдун колунда тарбияланып, үйрөнүп, эки жыл жүгөн. Залкар манасчы С. Каралаевдин айтуу манерасы, чоң таасир берген. Ш. Азизов м-н болгон алакасы, бири-бирине атаандашып, күч сынаша “Манас” айтыша жүргөнү да эки манасчынын тең чыгарманын чыңалышына көмөк болгон. А. оозеки үлгүнү табигый түрдө кабылдап, салттуу поэзияны улантып сактай билген, айта келген манасчы, ошону м-н катар китептик үлгүнү да мыкты өздөштүргөн. Азыркы учурда “Манас” үчилтигин толугу м-н кагаз жүзүнө түшүрүүдө. Кол жазмадан болжол м-н 64.512

ыр сабы бар. Ал эми КРУИАнын алтын фондусуна №217 инв. да үч кичине дептер кол жазмасы сакталууда. Ал “Чоң Казат окуясынан” “Жылкы тийүү” деп аталат. Негизинен С. Орозбаковдун ж-а М. Чокморовдун варианттарына жакын.
АТТАМА УЙКАШ – биринчи сап м-н үчүнчү, экинчи сап м-н төртүнчү сап үндөштүктү түзгөн уйкаштык. Схемасы: **абаб**. Мис.,

Тирүүлөй кеткичекти жоо колуна, (а)
 Ажалдын ачуу тузун таткан жакшы. (б)
 Душмандын чыдагыча кордугуна, (а)
 Мекендин турпагында жаткан жакшы! (б)

(Т. Үмөталиев)

АУЭЗОВ Муктар (1897, Абай р-ну, 1961 – Москва) – казак элинин жазуучусу, көрүнүктүү окумуштуу, коомдук ишмер. Казак ИАнын академиги (1946), Казакстандын илимге эмгек сиңирген ишмери (1957), СССРдин көркөм адабият жаатындагы Сталиндик (1949), Лениндик (1959) сыйл. лауреаты. Чыг-лык жолун 1917-ж. “Эңли-Кебек” аттуу пьеса жазуудан баштаган, өмүр жолунда көптөгөн аңгеме, очерк, повесть, драма, роман ж. б. жаратып, бай мурас калтырган. Айрыкча анын “Абай жолу” аттуу төрт бөлүмдөн турган роман-эпопеясы (1955–65) дүйнө элдеринин көп тилдерине которулуп, жазуучуга зор атак-даңк алып келген. А-дун ысымы көрүнүктүү окумуштуу катары да илим дүйнөсүнө кеңири белгилүү. Ал казак адабияты б-ча алгачкы окуу китептеринин авторлорунун бири, анын калеминен казак ж-а СССР элдеринин адабияттарынын тарыхы м-н теориясына арналган ондогон эмгектер жаралган. А. өз өмүрүндө кыргыз элинин белгилүү интеллигент-теринин, айрыкча биринчи муундагы белгилүү жазуучулардын дээрлик баары м-н тыгыз байланышта болуп, таттуу алакада жүргөн. Чыг-лыгына баалуу пикирлерди айтып, керек учурда жөлөк-таяныч болгон. Кыргыз жазуучу-акындары да анын кеп-кеңештерин жогору баалап, урмат-сый м-н мамиле кылышкан. Ч. Айтматовдун келечектүү талант экендигин алгачкылардан болуп көрө билип, колдоо көрсөткөн. А. 20-жылдардан тартып эле кыргыз жергесине көп каттап, кыргыз фольклоруна, адабиятына кызыгып, айрыкча “Манас” эпосун изилдөөгө чоң салым кошкон. А. Ленинград университетинде окуп жүргөндө Кыргызстанга келип, ошол кезде кагаз бетине түшүрүлгөн Сагымбай манасчынын варианты м-н кеңири таанышып чыккан. Ошондон тартып “Манас” проблемаларына бир нече жолу кайрылган. Көптөгөн жылдарга созулган изилдөөсүнүн жыйынтыгын “Киргизская народная героическая поэма “Манас” аттуу көлөмдүү изилдөөсүндө корутундулап берген. Окумуштуунун бул фундаменталдуу эмгеги манастануу илиминде бүгүн да өзүнүн терең маанисин сактап келүүдө. Эмгек А-дун 1959-ж. жарыяланган “Мысли разных лет” аттуу жыйнагында биринчи жолу жарык көргөн. О. эле “Манас” эпосуна атайын арналып, Москвада басмадан чыккан “Киргизский героический эпос “Манас” аттуу жыйнакка киргизилген. А. бул улуу эстеликти жараткан, өстүрүп-өнүктүргөн, укумдан-тукумга өткөрүп сактап келген манасчыларга тиешелүү жалпы маалыматтарды ошол көркөм сөз өнөрчүлөрдүн чыг-лык өзгөчүлүктөрүн талдоого алат, Келдибектен баштап, Балык, Найманбай, Акылбек, Тыныбек, Сагымбай, Саякбай ж. б. белгилүү жомокчулардын өмүр-жолуна, өнөр ээси катары өзгөчөлүктөрүнө, манасчылык кесиптеги түш көрүү, үйрөнүү, мектеп ж. б. маселелер б-ча илимий баалуу пикирлерин ортого салган. Эмгектин “Поэмамын мазмунуна кыскача талдоо” деген темадагы экинчи бөлүгүндө чыгарманын негизин түзгөн окуяларга токтолот, сюжеттик нукту б чоң темага бөлүп, ар бирин талдоого алып, мүнөздөмө берет. “Манас” эпосуна тиешелүү көп талаш-тартыштарды туудурган маселе чыгарманын пайда болуш доору. А. эмгегинде бул проблемага кеңири токтолуп, өз ойлорун иштин 3-бөлүмүндө “Манас” эпосунун пайда болуу доору жөнүндө” деген темада берген. А-дун пикири б-ча эл тарыхы м-н тыгыз байланышта жаралган ж-а өсүп-өнүккөн “Манас” эпосу өз мазмунунда кыргыздардын тарыхы жолундагы көптөгөн урунттуу учурларын сактоо м-н негизги өзөгү 840-жылдан кийинки окуяларга таандык, б. а. анын жаралышына 1110 жыл болду дешке мүмкүн деп эсептейт. Эмгектин төртүнчү бөлүгүндө “Манас” эпосундагы мүнөздөр м-н образдар, ал эми акыркы 5-бөлүгүндө чыгарманын көркөм ыктары талдоого алынган. А-дун кыргыз элине, анын маданиятына, “Манас” эпосуна кандай зор урматтоо м-н мамиле кылганынын таасын далилин “Манастын” бар же жок болуу маселеси күн тартибине коюлганда (1952) жалпы союздук илимий конференцияга москвалык окумуштуулардын делегациясынын составында келип катышып, сөз сүйлөп, ага арачы болуу далалатынан да көрүүгө болот. Конференцияда сүйлөгөн сөзүндө А. өзү “Манасты” изилдеп үйрөнүү ишине 30-жылдын башынан киришкенин, кийин ал иши бир нече жолу толукталганын айтып, ал кезде колдогу жалгыз вариант С. Орозбаковдон жазылган тексттер болгондуктан ошого таянып жыйынтык чыгарганын, изилдөөлөрүндө мурда айрым туура эмес корутундулар да орун алганын, эпосту изилдөө б-ча жүргүзүлгөн көп жылдык тажрыйбасына негизденип, эпос элдик чыгарма деген ишенимге келгенин айтат ж-а “Манас” кыргыз элине керек, элдикин элдин өзүнө берүү зарыл деген кеңеш берет. А-дун көркөм чыгармаларынан “Абай жолу” роман-эпопеясы “Караш-Караш окуясы” повести, айрым аңгемелери, илимий эмгектери кыргыз тилине которулуп жарык көргөн.

АФОРИЗМ (гр. – кыска, накыл сөз), у ч к у л с ө з – терең маанилүү, курч ж-а таамай айтылган нуска сөз. Элдик макал-лакаптар мааниси жагынан А-ге жакын, алардан авторунун бар экендиги м-н айырмаланат. Акын-жазуучуларда А. өзүнчө түр катары (бир шилтемдер, төрт сап ырлар) кезигет. А. Токомбаевдин бир шилтемдери, Т. Сыдыкбеков, Н. Байтемировдун накыл сөз түрүндөгү чыгармалары буга мисал болот. Токтогул сыяктуу актандай ырчылардын көбүнүн чыгармаларынан афоризмдер четтен табылат. Мис., Токтогулдун

“Сурап ичкен тамагың,
 Суу ичкен менен барабар”,
 “Дениң соодо эринбей,
 Бекерликке берилбей,
 Эркин менен жумуш кыл,

Эринчээк, жалкоо дедирбей” сыяктуу саптары афоризмдерге айланып кетти. А-дин өзүнчө бир топтомдору да түзүлгөн (ис., “Залкар ойлор” деген китеп (түзгөн – А. Ашыров).

АЯККЫ УЙКАШ – *уйкаштыктын* ыр жолунун эң аягында келиши. Кыргыз поэзиясына көбүнчө ушундай уйкаштык мүнөздүү Мис.,

Жомоктогу Аккуланын тукуму,
Жел жетпеген анык тулпар ушубу?
Учуп барат, сызып барат чабандес
Жашка толуп көздөрүнүн кычыгы.

(Б. Сарногоев)

БААТЫРДЫК ЭПОС, к. Энос.

БАБУР Захиреддин Мухаммад (1483–1530) – Индиядагы Улуу Моголдор сулалесин (династиясын) негиздөөчү. Орто Азиядагы түркий ж-а фарс тилинде жазган акын; тарыхчы ж-а ойчул; Тимурийлердин Ферганадагы дубанын башкаруучусу Омор Шейх мырзанын уулу. Анжиян шаарында туулган. Он эки жашында атасынын ордуна тактыга отурган. 1504-ж. Шейбани хандын тушунда көчмөн өзбек уруулары Орто Азиядан кууп чыккандыктан, Ысар тоолору аркылуу Ооганстанга кетүүгө аргасыз болгон. Кабулдан (Ооганстан) Түндүк-Батыш Индияга (1519-жылдан) жортуул жасап, ал жерде Улуу Моголдор сулалесин (1526–1558) негиздеген. 1493–1525-ж. окуяларды камтыган мемуардык “Бабур-наама” деген китеп жазган. Бабурдун калеминен, о. эле Орто Азиядагы түркий тилде ж-а аз болсо да фарсыча жазган ырлар диваны, “Аруз жөнүндө макала” деген ыр жазуу өнөрү тууралуу эмгек жаралган. Анын Ош ш-рындагы Сулайман тоосуна салдырган ужурасы (чакан ак там) 1962-ж. буздурулган; азыркы учурда калыбына келтирилген.

“БАГЫШ” – эпос. “Б”. ж-дө сөз болгондо түздөн түз “Манас” эпосунун каарманы эске түшөт. “Жедигердин эр Багыш”, “Жедигердин Багышы” же болбосо “Эр Багыштын Суртелки” деген саптар менен катар эле

Букардын тыяк бетинде,
Жетиөзөн деген жер бар.
Жетөзөндө жердеген,
Жедигер деген эли бар.
Ал жедигер ичинде

Багыш деген каны бар” – деген саптар Саякбайдын айтуусунда Бокмурундун атасы Көкөтөйгө аш берүү үчүн бир ханга кабарга бара жаткан Жаш Айдарга берген тапшырмасында айтылат. “Манас” эпосунда аттары аталган хандардын арасында Багыштын наамы алды м-н айтылып, анын аброюнун жогорулугу ж-а жедигер элинен чыккан баатыр экендиги түз айтылбаса да контекст аркылуу ачылган. Багыш жөнүндөгү көлөмдүү эпикалык баян Кызылсуулук белгилүү баян жалаң гана Кызыл-Суулук кыргыздардын арасында кеңири тараган эпос болбостон, о. эле Алатоолук кыргыздардын да сүйүктүү чыгармасын айланган. “Б”. баатырдык эпосун элге тартуулаган манасчы Жусуп Мамай “Манас” эпосунун сегиз муунунан сырткары кытайлык кыргыздар арасында тараган “Багыш”, “Толтой”, “Тутан”, “Мамаке Шопок”, “Көбөн баатыр”, “Тилекматтын баяны” сыяктуу Алатоолук кыргыздарга белгисиз эпикалык чыгармаларды жаратуу м-н бирге, кыргыз элине кеңири белгилүү болгон. “Курманбек”, “Эр Төштүк”, “Жаңыл Мырза”, “Кыз Сайкал” сыяктуу эпостордун да варианттарын элге тартуулаган. Сөз болуп жаткан эпос чынында эле Алатоолук кыргыздар арасында өз алдынча айтылгандыгы эч жерде эскерилбейт. “Манас” эпосунун сюжеттик өзөгүндө Багыштын ж-а анын минип жүргөн тулпары м-н жердеген жеринин аттары, каармандык жүрүштөрү көркөм баяндалган. “Б”. баатырдык эпосу бир нече окуяны ичине камтыйт. Анын атасынан бийликти колуна алгандан баштап, тегерегиндеги жашаган калмак, тажик, манжу, түркмөн, чечен, каракалпак, маңгул, тейит, маңгыт, бараң кызылбаш элдеринен чыккан Бака, Королдой, Көнтөй, Болот, Байтур, Челекбаш, кырк каракчы сыяктуулар м-н кандуу кармашта өз намысын бербестен жеңишке ээ болот. Багыштын атасы Бай Жедигер элин баатырдык көрсөтүп сактап турбастан, ал байлыгына таянып, алымын өз убагында берүү м-н журттуун тынччылыгын бузбай жашоо камын көргөн. Багыш мергенчиликтен келсе, элди калмак баатырлары келип, алымын алып, тукулжуратып кетет. Өз күчүнө ишенген Багыш малды куткаруу үчүн артынан жөнөмөк болгондо атасы Бай токтотот. Экинчи жолу калмак баатыры Королдой элди талап кеткенде, атасы дагы алдын тосот. Багыш макул болот. Бирок ал алдыртан камданып, атасына айтпастан аттанып кетет. Ушул ситуациядан баштап Багыштын жоокердик каармандыгы башталат да, баатырлар м-н кармашууда өз үстөмдүгүн, баатырдыгын көрсөтөт. Өмүрүнүн акырына чейин Багыш жогоруда аты аталган душман балбандарынын астында калган жок. Бир гана Көнтөй дөөдөн запкы жеп, качып кутулат. Көнтөй м-н экинчи жолу кармашууга мүмкүнчүлүк болбойт. Анткени, Көнтөй Манас тарабынан жаздым болот. Эпостун сюжетиндеги окуялардын өрчүү процесси ж-а анын негизги фабуласында Багыштын жедигер элин баскынчы душмандарга кор кылбастан сактап калууга багытталган. Анын негизги принциби –келген душманга сокку берип, бирок өзү тараптан башка элге кол салбоо. Мына ушунун далили катары Багыш Көнтөйдөн запкы жеп качканда өз күчүн топтоп, кийинки жылы кол салууну максат кылып коёт. Максатты иш жүзүнө ашыруу үчүн ал тегерегинде жашаган кыргыз хандары м-н баатырларына кайрылууну туура табат. Багыш бул максатын иш жүзүнө ашыруу үчүн өзүнүн оң колу, бардык иштерди тайманбастан аткарып келген Байтекени Атбашыдагы Кошой дөөгө, Көкжайыктагы Текечиге, Самаркандын сыртындагы Жамгырчы м-н Шыгайга, Бозбелдеги Көкөтөйгө барып сырдашкын деп жөнөтөт. Атбашыга келгенде Кошой дөөнүн акылы м-н Байтеке кыргыз хандарына барбастан, кайрылып элине келет да, Кошойдун

ишенимдүү сөзүнөн кийин Багыш келген жоого сокку берип турат. Башка эпикалык чыгармалар сыяктуу эле “Б”. эпосунун сюжеттик ар кыл темадагы эпикалык окуялар циклдеринен куралган. Сюжетти бириктирип ж-а болуп жаткан окуянын карым катыштарын өрчүтүп, өнүктүрүп турган эпикалык окуялар башкы каармандын тегерегине топтоштурулган. Тынчтык, көз каранды эместик сыяктуу элдик идея иш жүзүнө ашырылган. Демек, эпостун идеялык мазмунун түзгөн эпикалык окуялардын циклдери башкы идеяны бир сюжетке бириктирүү м-н эпостун негизги фабуласын ачкан. Эпос Кызылсуулук көрүнүктүү манасчы Жусуп Мамайдын айтуусунда 1991-ж. Үрүмчү шаарында араб арибинде басылган ж-а Кыргызстанда 40 томдук “Эл адабияты” сериясында жарык көргөн.

БАГЫШ Сазан уулу (1878, Жумгал р-ну – 1958) – манасчы. «Манас» айтуу иск-восунун ири өкүлдөрүнүн бири. Атасы Сазан санжыра кепке бай, оокат-жайга билги ж-а ар түркүн канаттуу куштарга өтө жакын, б. а. канаттуулардын «тилин билген» адам болгон. Манасчы Багыш жаш кезинде эле ырга, күүгө жакын. «Кыз оюндарды» уюштурган жаштардын оюн-зоокторунда тизмектештире ыр кайырган элпек улан болгон экен. «Анын биринчи иретте көркөм эстетикалык ой жүгүртүүсүнө, жан дүйнөсүнүн ырга айланып «Манас» айтып калуусуна жакын тууганы Байбагыш Жакып уулунун, жердеши Куйручук Кудайберген Өмүрзак уулунун, манасчылар Орозбек уулу Сагымбайдын, Жаңыбай Кожек уулунун таасирлери багытталгандай. Бул залкар инсандардын өнөрчүлүгү илхамын ойготуп, табигый шыктын касиеттүүлүгүнөн түшүнө Манас баштаган бабалар кирип, улуу өнөр жолуна коштоп чыккандай туюлган. Бир укканын көңүлгө жатка тоюп, куйма кулак, табият тартуу кылып берген шыкты, талантты тутта билген Багыш манасчынын адам пендесинде сейрек кездешүүчү өнөрү өз убагында бааланууга тийиш эле. Кандайдыр диний ишенимдерге каршы коюлган саясаттын убактылуу күчү манасчынын өлбөс-өчпөс айрым поэтикалык эмгектерине доо кетирип, атеизм дарегине көлөкө түшүрүп келгендей шек бар. Кыргыз журтчулугунда «Манас» үчилтигинен кабар бере алган дөө-шаалардын үчөө болсо, бири Багыш Сазан уулу деп айтууга акылуубуз. Буга манасчыдан «Манас» эпосунан 41000 сап, «Семетейден» 55000 сап, Сейтектең» 5580 сап жазылып калтырылган көркөм рухий мурас топтому күбө. Улуу эпостун үчилтиги өз убагында толугу м-н манасчынын айтуусунда кагазга же тасмага түшүрүлүп калбагандыгы, ал эми эптеп жазылган топтомдору саясат «элегинен» өткөрүлүп нукура эстетикалык ой жүгүртүүдөн жаралган. Манасчынын мурастарын жыйнап алуу 1938–1949-жылдардын аралыгында башталып, ошол учурдагы «Манас» эпосу ар кандай көз караштардын тутумунда текшерилип жаткан мезгилге туш келген. Бул коогалаңдуу жылдардын кесепети манасчынын сак болуп жүрүүсүнө түрткү болгон. Тоголок Молдо менен Сагымбайдын «Манасындагы», «Семетейдин» кыргыз элинин тарыхый басып өткөн жолун диний көз караш м-н ырдап чыгуулар кан буугандай келгендей. Б. манасчынын варианттары да атеизм өкүтчүлүгүнөн эл-журт аралаган жүрүшүн токтотуп кеткен. Көркөм дүйнө табылгасынын элине шыпкалынып төгүлүп берүүсү тоскоолдуктарга кабылат. Убагында тарыхый уламышталган жашоо тирликти санжыраалап айтып бергендиги м-н «Жаңыл Мырза», «Кожожаш». «Тайлак баатырлардын» эрдиктерин жомоктото кеп курган, кара сөздүн камбылы, өз өнөрүндө жашыруун сырдуу бир мүнөз, даанышман, акылгөй манасчынын калтырып кеткен мурасы элибиздин рухий байлыктарынын бийик сабында турат. Багыш аксакал манасчынын өзгөчөлөнгөн, кайталангыс чеберчилиги жактан ар тараптуу изилдениши керек. “Манас” үчилтигинде тарыхый драмаларды новаторлук м-н ойлоп тапкан ойчул-философ, акын-жомокчу, поэзия аркылуу изилдөөчү этнограф ж-а жан дүйнөсү таза инсанга карата илимпоздор эмгектери, изилдөөлөрү аркылуу ой бөлүшүү м-н манасчынын жаркын элесин түбөлүккө калтыруу иштерин жаратышы парз.

БАДИК (кырг. – эски оорунун аты) – оору-сыркоону айыктыруу ырасмына байланыштуу аткарылуучу ыр. Бадик адамдын дениндеги ооруну кубалоо үчүн ырдалган:

Көч, көч бадик, көч бадик, көчкөндөй көч,
 Көмүр болуп күйгөн от өчкөндөй көч.
 Майлуу сорпо б етиңе бүрккөндөй көч,
 Кара чоктуу калмактан үрккөндөй көч.
 Сулуу десең калмактын кызына көч,
 Суук десең Соңкөлдүн музуна көч,
 Турук десең Бешкөлдүн тузуна көч,
 Ысык десең Индистан кышына көч,
 Илгир десең мүнүшкөр кушуна көч,
 Агын дайра толкутан сууларга көч,
 Суу үстүндө калкыган кууларга көч,
 Аралга көч дегенде, аралга көч,
 Арал отун оттогон маралга көч,
 Бийик отун оттогон кийикке көч,
 Саздарга көч дегенде, саздарга көч,
 Саздын отун оттогон каздарга көч,
 Кырларга көч дегенде, кырларга көч,
 Кырдын отун оттогон сыйырга көч,
 Көч, көч бадик, көч бадик көчүрөйүн,
 Бадик болгон атыңды өчүрөйүн.

(Эл ыры)

Бадикте элдин турмуш-түшүнүгү, ишеними, элдик медициналык ой жүгүртүүсү сакталган, анда ооруну кубалоо үчүн же башка жандуу же жансыз нерсеге көчүрүү үчүн “көч” деген буйрук этиш ар бир сапта кайталанган. Бул ыр азыр колдонулбай калган.

БАЙГАБЫЛ – ырчы. Б. азыркыга чейин дареги белгисиз болуп; эл кыялынын туундусу катарында бааланып келген. Ошол себептүү “Чатак кыз менен Байгабылдын айтышынын” бир түрү элдик адат-салт айтышынын үлгүсү катарында жыйнакка кирген. Кийинки табылган маалымат б-ча анын Талас өрөөнүнөн чыккан реалдуу акын экендиги, уруусу кытай, кийин солтоолорго качып келип, Особе бийге ырчы болуп жүргөндүгү аныкталган. 1858-ж. таластык Сартбай ырчы м-н айтышы жеңилет. Экөө беттешкен учурда Сартбай 19 жашта (ал 1939-ж. туулган), Байгабыл 40–45 жаш куракта болот. Ошондо ал 19-кылымдын башы 1818–1820-жылдары төрөлгөн. Бирок, майда уругу, турагы, качан өлгөндүгү тууралуу маалымат жок. Атасынын аты да белгисиз. Маалыматка караганда табышмактуу айтыштын устаты болуп, бир ашта Көкшалкы байдын Чата кызын жеңип кетет. Айтыш бир топ көлөмдүү, анда каршысынын табышмагын жандырууда Байгабылдын акындык дареметинин бир топ күчтүүлүгү байкалат. Чыгарма эл арасына кеңири тарап, варианттуулукка көтөрүлгөн.

БАЙГАЗИЕВ Советбек (1946-ж. т., Жумгал р-ну) – адабият изилдөөчү, сынчы, публицист, жазуучу, педагог-усулчу, филол. ил. доктору (2002), профессор (1995). Кырг. Респ. билим берүүгө эмгек сиңирген кызматкери (1998). “Менин боз торгоом”(1970) аңгемелер жыйнагынын, “Кайдасың Асан-Кайгы?” повесть-эссеси, “Иниме кат” (1982), “Атуул жана Ата-Журт”, “Агай эмне үчүн атынып өлгөн жоксуз?”, “Кыргыз журту ободого бүркүттүн көзү менен” ж. б. публицистика китептеринин, “Жаңы мүнөздөр, жаңы конфликттер” (1980), “Калем изи” (1987) ж. б. адабий-сын макалалар жыйнактары, “Мукай жана Жусуп” (1993), “Гумандуу педагогика жөнүндө сөз” (1998), “Инсандын иш жактан жаңылануусунун зарылдыгы” ж. б. китептери чыккан. “Кыргыз адабиятынын тарыхы” аттуу 2 томдук китептин авторлорунун бири. “Манас таануу” (2000), “XX кылымдагы кыргыз драматургиясынын тарыхы” (2000), “Улуу “Манас” улутубуздун дил жана тил бешиги” (1993) аттуу окуу куралы мектептерде, ЖОЖдордо кошумча адабият катары пайдаланылууда. Ал элдик бай, көркөм табият туюму сергек, эстетикалык-теориялык, тарыхый-адабий даярдыгы терең адабиятчы, сынчы, кыргыз адабиятын мектепте окутуу ишине, деги жалпы жаштарды окутуу-тарбиялоого көрүнүктүү салым кошкон педагог, коомдук-адабий, маданий, рухий билим берүү темасындагы курч, масштабдуу макалаларды жазган публицист. С. Байгазиевдин сынчылык өнөрүндөгү өрнөк болуучу касиет – сынга нукура иск-вонун таламын көздөп мамиле жасагандыгы. Б. “Мукай жана Жусуп” деген жазуучунун чыг-лык индивидуалдуулугун мектепте үйрөтүү б-ча методикалык колдонмосунда чыгармачыл инсан жашап турган мезгилдеги тарыхый кырдаал, чыг-лык чөйрөдөгү атмосфера м-н тыгыз байланышты карап, кылдат анализден өткөрүп, сүрөткердик көркөм-эстетикалык деңгээлине, талантына баа берүүнүн, талдоонун критерийлеринин үлгүсүн иштеп чыккан. Б. көп жылдан бери табияты татаал драматургия жанрынын тарыхынын, проблемаларынын үстүндө да талбай изилдөө иштерин жүргүзгөн. Натыйжада, 1984-ж. “60–70-жылдардын кыргыз драматургиясындагы көркөм конфликт ж-а каармандын нравалык изденүүлөрү” деген темада кандидаттык диссертация коргогон. Ал эми 2002-ж. “Кыргыз драматургиясы: тарыхы, конфликттер ж-а образдар эволюциясы (20–50-жылдар)” деген темада докторлук диссертация коргогон.

Улуттук драматургия б-ча мындан аркы изилдөөлөргө жол ачкан, драмалык адабияттын тарыхын жаңыча изилдеген ж-а “ак тактардын” орду толтурулган бул эмгек кыргыз коомундагы драмалык каармандарын тарыхый аренага чыгышы үчүн тарыхый өбөлгөлөрдүн түзүлүшү, маселеси, теориялык-проблемалык планда эстетикалык-философиясы масштаб м-н терең изилденгендиги, профессионал драматургиянын тарыхый генетикалык башаттары биринчи жолу кенен ж-а аргументтүү аныкталгандыгы м-н баалуу. Драма иск-восунун 20-жылдардагы жаралышы мурдагы обзордук мүнөздөгү изилдөөлөргө караганда кенен ж-а терең ил. талдоого алынган. 30–40–50-жылдардагы драматургиянын калыптануу ж-а өнүгүү мыйзам ченемдери, образдары м-н конфликттеринин динамикасы тарыхый мезгилдин соц.-саясий, маданий эстетикалык контекстинен каралып, жогорку ил. теориялык деңгээлде жаңыча талдангандыгы, иштин мазмундуулугу, логикалуулугу, оригиналдуулугу м-н бирге кыргыз адабият таануусуна кошулган чоң ил. салым болуп эсептелет.

БАЙГОЖОЕВ Сейитказы (1929, Сокулук р-ну – 1988, Бишкек) – филология илимдеринин кандидаты, ырчылар поэзиясын иликтөөдөгү ири адис, эл оозеки чыгармачылыгы б-ча өмүрүнүн аягына чейин үзүрлүү эмгектенип келген окумуштуу. 1956-ж. “Жазгыч акындар” б-ча түзүлгөн жыйнак бир топ жыл тынып калган жазгыч акындар проблемасын жандандырды десек да болот. Ошол жылдардан баштап негизинен чыгармачылыгы өсүп, совет доорунда учурунда кадимкидей өрүш алган акындарды иликтеген. “Эл ырчысы Калык”, 1960-ж. “Алымкул Үсөнбаев”, (1962), “Осмонкул ырчы” (1964) аттуу монографиялык эмгектери жарык көрдү. Анын айрыкча “Эл ырчысы Калык” аттуу монографиялык эмгегинде анын ичкериде чоң окумуштуулардын арасында илимпоздук көз карашынын калыптанышы, ил. маалыматтуулугу, чечкиндүүлүгү ачык сезилип турат. Калыктын чыг-лык өнөрканасындагы үзгүлтүктөрдү, карама-каршылыктарды реалдуу талдап, өз деңгээлинде баа берет. Анын себептерин ачуудагы ой-жүгүртүүлөрү да бир топ ынанымдуу. Калыктын өткөн заманда улам бир “билермандын колуна өтүп, өз “кожоюнунун” кызматын өтөп, уруучулук көз карашты жактап, ырдап жүргөндүгүн белгилөө м-н анын чыгармачылыгынын жаңы баскычка көтөрүлүшүн, элдик мотивдин кеңири чагыла башташын реалдуу фактылар м-н далилдеген. Бул Калыктын чыгармачылыгын алгач иликтөөгө алган үзүрлүү эмгек бүгүнкү күндө гана эмес, кийин да өз баасын төмөн түшүрбөйт. “Осмонкул ырчы” аттуу монографиясында акындын чыгармачылыгы алгач иликтөө алкагына алынып, Осмонкулдун чыг-лык өнөрканасынын калыптанышына өбөлгө түзгөн ички-сырткы жагдайлардын калыптанышы – фактылардын жаңылыгы м-н көңүлдү бурат. Б. тарабынан Т. Боогачиев, С. Чойбеков, А. Жутакеев, Т. Тыныбеков, Э. Турсуналиев, Куйручук-куудул ж. б. б-ча ил. портреттер түзүлүп, “Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктерине” кирген (1988). “Эшмамбет” окумуштуунун өмүрүнүн акыркы жылдары ооруп жатып чыгарган китеби. Жыйнак көлөмдүү баш сөз м-н жазылып, ага Эшмамбеттин айтыштары, Ата-Журт, салттык ар кыл ж-а жаңы заман ырлары кирген. Албетте, чоң акындан чоң мурас калбаганы өкүнүчтүү болсо да, ушул китепчинин окурмандардын колуна тийгизип кеткен маркумга ыраазы гана болобуз. 1960-жылдан баштап, Б. эл оозеки чыгармачылыгын изилдөөгө да көп көңүл бура баштады. Анын авторлугунда “Кыргыз эл жомоктору”, “1916-жылдагы улуттук көтөрүлүш элдик поэзияда”, “Ата Мекендик согуш мезгилиндеги эл оозеки

чыгармачылыгы” аттуу орчундуу бөлүмчөлөр жазылып, “Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери” жарык көрөт. Ал ырчылык поэзия м-н элдик оозеки чыгармачылыгын катар алып жүргөн илимпоз болгон.

БАЙЖИЕВ Мар (1935, Жалалабат ш.) – прозаик, драматург, кинодраматург. 1960-ж. КМУнун филология факультетинин орус тили ж-а адабияты бөлүмүн, 1964-ж. Москвадагы Жогорку сценарийлик курсун бүтүргөн. Б. чыгармаларын эки тилде – кыргыз ж-а орус тилдеринде жараткан билингвист жазуучу. Анын ысмы таланттуу прозачы ж-а драматург катары Кыргызстанга эле эмес, чет өлкөлөрдө да кеңири белгилүү. Б. чыг-лык ишин адабий сынчы ж-а котормочу катары студент кезинде эле баштаган. Анан өз калемин чакан сатиралык аңгемелерде ж-а юмореско интермедияларда сынаган. Биринчи жыйнагы “Кара курт” деген ат м-н 1961-ж. басмадан жарык көргөн. Алгачкы аңгемелер жыйнагынан кийин “Кайтып келүү” (1964), “Чыйыр” (1966), “Башканын бактысы” (1969), “Менин алтын балыгым” (1976) ж. б. бир топ прозалык жыйнактары кыргыз, орус, украин, өзбек ж. б. тилдеринде жарык көргөн. Б. сценаристтердин жогорку курсунда окуп жүргөндө дипломдук иш катары “Башканын бактысы” (“Чужое счастье”) аттуу киносценарийин жазган. Ал кийин “Өзбекфильм” тарабынан лентага түшүрүлүп, Ашхабадда өткөн Эл аралык фестивалда (1979) атайын сыйлыкка татыктуу болгон. Кийин анын калеминен жаралган сценарийлердин негизинде “Ак илбирстин тукуму”, “Алтын күз”, “Нокдаун”, “Нөшөр”, “Жаңы жыл алдындагы түн”, “Акыркы рейс” сыяктуу көркөм фильмдер тартылган. Жазуучунун чыг-лыгынын үчүнчү салаасы – бул драматургия. Анын драмалык чыгармаларынын алгачкыларынан болуп “Балдар бойго жеткенде” (1964), “Адашкан адам” (1964) ж-а “Эрөөл” (1965) эсептелет. “Эрөөл” мурдагы Советтер Союзунун дээрлик бардык театрларында, Болгария, Венгрия, ГДР, Монголия, Польша, Румыния, Чехословакия, Австрия, Швеция, Финляндия, Косто Рика ж. б. жерлерде саякаттап отуруп, 200дөн ашык сахналарда бир нече иреттен кайталанып коюлган. Б-дин дээрлик бардык драмалык чыгармалары кыргыздын гана эмес, дүйнөнүн көп улуттуу элдеринин театр сүйүүчүлөрүнүн сүймөнчүтүү чыгармасына айланган. Кыргыз жазуучуларынын ичинен Б. М. өзүнүн проза, драматургия, кинодраматургиясында шаар турмушуна, анын ичинде интеллигенция чөйрөсүнө көбүрөөк кайрылган. Бөтөнчө анын дээрлик бардык драмалык чыгармаларынын (“Байыркы жомоктон” башка) тематикасы ушул алкактын тегерегинде. Анын “Чыйыр” повести, “Бир тоголок самын”, “Уурудук” аңгемелеринде айыл адамдарынын бир караганда өтө жөнөкөй, баёо, ошол эле убакта алпейим акылман турмушу зор сүйгүнчүк м-н сүрөттөлгөн. М. Байжиевдин башка кыргыз драматургдарынан айырмалап турган өзгөчөлүктөрүнүн бири – анын куйкум сөздүү тапкычтыгы. Кыйын-кысталыш, олуттуу учурда да сатиралык элементтерди ыктуу пайдалануунун натыйжасында какшык, курч сарказмдин жардамы м-н жасалмалуулуктун бет пардасын сыйрып түшөт же жумшак юмор м-н ыңгайсыздыкты жымсалдап кетет. Орду, чени м-н ыктуу пайдаланылган бул “калемпир-мурч” анын драмаларына өзгөчө түс берип, жагымдуулугун арттырып турат.

БАЙЖИЕВ Ташым (1909, Ак-Суу р-ну, 1952) – адабиятчы, прозаик, драматург ж-а котормочу. 1940-ж. Фрунзедеги пединституттун орус тили ж-а адабияты факультетин аяктаган. Б-дин адабий ишмердиги 1927-жылдан башталып, ал адегенде прозалык чыгармаларды жазган. Анын чыгармачылыгынын ойгонушуна ж-а калыптанышына педтехникумдагы “Кызыл учкун” адабий ийримдин таасири чоң болгон. “Сен кимсиң?”, “Досум”, “Кытмыр өлдү”, “Күрөө”, “Тарсууда”, “Суу боюнда” ж-а “Турмуш чөлү” аттуу кыска аңгемелери, жанытмалары ж-а повесттери ошол учурдагы кыргыз жергесиндеги тап күрөшүн, жаңы замандын орношун, азаттыкка чыккан кыз-келиндердин ж-а илим-билимге умтулган жаштардын турмушун сүрөттөөгө арналган. 30-жылдардан баштап ал көркөм адабияттын татаал жанрларынын бири драматургияда өз күчүн сынаган. З. Бектенов, Т. Актанов, К. Бакеевдер м-н биргелешип эне тили б-ча китептерди жараткан. 40-жылдардын ичи ал үчүн чыг-лык жактан изденүүнүн ж-а жакшы жыйынтыктардын мезгили болгон. Өзүн коомчулукка адабий сынчы, манастануучу ж-а драматург катарында тааныта алган. Анын Т. Сыдыкбековдун “Темир” романы ж-дө жазылган “Темир” аттуу рецензиясы, “Элчил акын, прозаик Мукай Элебаев” деген адабий портрети автордун көркөм кубулуштардын, чыг-лык инсандын өнөрканасындагы оош-кыйыш көрүнүштөрдүн маани-маңызын ачып бергенге даярдыгы бар экендигин көрсөткөн. Т. кыргыз элинин көркөм мурастарынын маселелерине да кайдыгер карабаган. Анын “Манас” аттуу макаласы эпостун көркөмдүгүн, улут маданиятынын тарыхындагы ээлеген ордун, аны жайылтуу маселелерин камтыганы м-н кызыктуу. 1944-ж. Б-дин Ата Мекендик согуштун катаал күндөрүндө кыргыз жигиттеринин фронттогу, турмушта тутунган нравалык-моралдык принциптери, каармандыктары, адамдык духу ж-дө реалисттик нукта баяндаган “Жигиттер” аттуу драмасын жазган. Бул чыгарма Б-дин драматургдук калемин төшөлүп, сүрөткердик чеберчилиги жетилип калганын көрсөткөн. Драмада Эрмектин, радистка Гүлсүндүн, командир Асановдун образдары ишенимдүү иштелген, кырдаал ж-а мүнөз, патриотизм өңдүү маселелер дурус чечилген. 40-жылдардын башында республиканын адабий ж-а маданий коомчулугу “Манас” эпосунун 1000 жылдык юбилейин салтанаттуу белгилөө ишине кызуу даярдык көргөн. Эпостун үчилтик томун чыгаруу күн тартибине коюлуп, анын “Манас” бөлүмүн акын-драматург К. Маликов, “Семетейди” Б. “Сейтекти” кол жазма түрүндө басмага даярдашкан. Ал өзүнүн ил. ишин алга жылдыруу максатында “Манас” эпосу б-ча диссертация жазууну колго алган. Бирок ВКП (б) БКнын “Звезда” ж-а “Ленинград журналдары жөнүндөгү” токтому кабыл алынгандан кийин бул иштердин бардыгы өтөөсүнө чыкпай калган. Б-ге эл душманы деген жалган саясий айып тагылып репрессияланган. Орто мектептин окуучулары үчүн кыргыз адабиятынын хрестоматиясын түзүп, ал б-ча окуу китептерин да жазышкан. Айрыкча анын кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгына арналган 8-класстын окуучулары үчүн жараткан “Кыргыз адабияты” (1949) окуу китеби ошол мезгилдеги конкурста жеңип чыккан. Бул китеп жаш муундарды өз элинин маданий мурастары м-н ишенимдүү тааныштырган, аларды асыл сезимдерге тарбиялай турган, өз мезгилинин ил. ж-а рухий таламдарына толук кандуу жооп бере ала турган эмгектердин биринен болгон. Тарыхый ж-а адабий маалыматтар кеңири жабылып, жандуу тил м-н жазылган бул эмгек кыргыз фольклору б-ча системага салынган алгачкы китептерден эле. Ал көркөм котормонун калыптанышына да өз салымын кошкон. Немец жазуучусу Э. Распенин “Мюнхаузендин башынан өткөргөндөрү” (1936),

орус прозачысы А. Фурмановдун “Чапаев” (1939) аттуу чыгармасын да чебер которууга жетишкен. Кийин ал 1955-ж. реабилитацияланган.

БАЙЗАКОВ Түмөнбай (1923, Сузак р-ну – 1992, Бишкек) – акын, котормочу. КМУнун кыргыз филологиясы факультетин бүтүргөн. Ырлары 1946-ж. бери мезгилдүү басма сөздө жарык көрө баштаган. “Паризат” аттуу биринчи поэтикалык жыйнагы 1953-ж. жарык көргөн. Б-дун табиятындагы акындык шыгынын бышып жетилишине, калыптанышына эки поэтикалык мектеп өзгөчө таасир эткен. Биринчи поэтикалык мектеп – бул Барпынын чыг-лыгы. Поэзиянын күйөрманы Б. өзүнүн атактуу жердеши, залкар ырчы Б. Алыкуловдун поэтикалык мурасын жыйнап, иреттеп жарыялоо, элге жеткирүү ишине көп күч жумшап, Барпынын чыг-лыгын изилдөө ишине олуттуу салым кийирген. Ал ушуну аткарып жатып, сөзсүз, өзү үчүн поэтикалык сабак алган, тажрыйба топтогон. Б-дун айрым поэтикалык саптарынан сүйүктүү устаттын сабагынын таасирлерин, “издерин” айкын байкоого болот. Экинчи поэтикалык мектеп – бул котормочулук. Б. өзүнүн төл чыгармаларынын алгачкы жыйнагынан мурун Муса Жалилдин, М. Рылскийдин, Х. Алимжандын ыр, поэмаларын которуп басмадан чыгарган (1956, 1962, 1966, 1968-жылдары). “Паризат” поэмасын акындын акындык кудуретин толук чагылдырган башкы чыгармасы, чыгармачылыгында алыстан көзгө урунчу бийик чокусу десек да болот. Анда 50–60-ж. кыргыз акындары тарабынан элдик легендалардын негизинде иштелип чыккан поэмалардагыдай эле Октябрь революциясына чейинки кыздардын кыйын тагдыры, теңсиздик, замандын махабат трагедиясын чагылдырган. Поэманын акындык бө-төнчө эргүү м-н көркөм иштелиши, сюжеттик окуянын драматизминин, трагизминин жогорку эмоционалдык-экспрессивдик чыңалууда чагылдырылышы, ыр саптарынын мукамдуу уйкаштыгы ж-а картиналуулугу бул поэманын беделин бир кыйла көтөргөн. Поэмада Паризат кыз м-н Сулайман аттуу жигиттин армандуу сүйүүсү баяндалат. Акындын “Денемде жатат коргошун”, “Жата берсин”, “Согуш эмне?”, “Он сегиз жаш”, “Нөшөрдө”, “Жол карайт эне” аттуу ырларын согуш темасында жазылган ырлардын катарына кийирүүгө болот. “Гүлдөйүнчү көк-төмдөй”, “Сага сундум гүлүмдү”, “Күтөр бекен багында?”, “Эмне болду?”, “Кар бетине жаздым кат”, “Жүрөк гүлүн табабыз” аттуу ырларында ышкы отуна кабылган лирикалык каармандын ар кандай эмоциялык абалы, сүйүүгө ж-а сүйгөнүнө карата мамилеси таасын чагылдырган. Акындын улам кийинки жазылган махабат лирикаларында Чыгыш поэзиясынын үлгүлөрүнүн таасири айкыныраак көрүнөт. Б. ыр жаратууда тематикалык көп түрдүүлүк м-н катар формалык жактан бир топ изденген. Анын поэзиясында ар кандай сандагы строфалардын турган кадимки ырлардан тартып “Кош сап ырлар”, “Төрт сап ырлар”, “Алты сап ырлар”, “Сегиз сап ырлар” деген аталыштагы ырлардын циклдери кездешет. О. эле акындын ырларынын ритмикалык муун өлчөмү да ар кыл, 4 муундуу ыр саптарынан тартып, 7, 8, 11, 12 муундуу ырлары бар. Мындан сырткары Б. поэзиядагы татаал формалардын бири – сонет формасында да ыр жаратууга аракет кылган. Акын “Байлыгым бар”, “Жаз келди”, “Жаштык түшсө жадыма” деген сыяктуу бир топ сонеттерди ж-а “Билерик”, “Он беш кайрык” аттуу сонеттер алкагын жазган. 1985-ж. “Наедине с мечтой” аттуу орус тилинде жарык көргөн поэтикалык жыйнагы үчүн СССР жазуучулар союзунун А. А. Фадеев атн. адабий сыйлыгын алган.

БАЙТЕМИРОВ Насирдин (1916, Чүй өрөөнү – 1999, Бишкек) – акын, прозаик ж-а драматург. Кыргыз эл жазуучусу (1986), Токтогул атн. мамл. сыйлыгынын лауреаты (1988). Балдар үчүн жазылган туңгуч чыгармасы “Жомоктор” (1939), жарык көрүп, андан кийин “Азаматтар повести” (1948), “Салтанат” романы (1949) басылып чыгат. “Акыркы ок”, “Жылдызкан”, “Тарых эстелиги” чыгармаларында жазуучу кыргыз жергесинде социализм жаңыдан орной баштаган мезгилдеги татаал кырдаалды, эл душмандары м-н болгон күрөштү, колхозду уюштуруу процессин чагылдырган. Бул чыгармаларынын ичинен “Акыркы ок”, “Тарых эстелиги” (“Уркуя”) романы кыргыз тарыхында ж-а маданиятында түбөлүк калар чыгарма катары бөлүнүп турат. Элибиздеги зор саясий өзгөрүүлөрдүн фонунда кыргыздын карапайым аялдарынын образы, зор патриоттук сезими, коомдук активдүүлүгү Уркуянын образы аркылуу эң сонун ачылган. 1967-ж. Б-дун “Кылым мушкүлү”, “Кыз-Булак” аттуу эки циклдан турган “Сонундар дүйнөсү” романы жарык көрдү. Бул романы жазуучунун ар түрдүү адам тагдырына терең кызыккан, азыркы учур м-н өткөн мезгилдин ажырагыс байланышын бекем сезген табиятынан окуучуларга кабар берди. 1972-ж. “Сонундар дүйнөсү” романдар сериясынын бир бөлүгү катары “Турмуш элеги” романы жарык көргөн. “Турмуш элеги” мурдагы романдан айырмалуу жаңыча, лиро-романтикалык стилде жазылган. Н. Байтемиров таланттуу лирик акын катары белгилүү. Буга анын “Канаттуу күндөр” (1962), “Долон” (1964), “Махабат дастаны” (1975), “Махабат жазы” (1979), “Махабатым – канатым” аттуу бир нече жыйнактары далил боло алат. Ал республикабыздын театр-кино өнөрүнүн өсүп-өнүгүшү үчүн да көп салымын кошкон. Атап айтканда, “Уркуя”, “Күйөө бала”, “Ким күнөөлүү” пьесаларынын, “Аста-секин, колукту” муз. драма-комедиянын либреттосунун ж-а “Отко таазим” толук метраждуу көркөм фильминин автору. Чыгармалары орус, украин тилдеринде, айрымдары чет мамлекеттерде жарыкка чыккан. Өзү да М. Ю. Лермонтовдун, В. В. Маяковскийдин, А. Навоинин, П. Неруданын айрым чыгармаларын кыргыз тилине которгон. Балдар үчүн “Адику”, “Эне күрп эмне үчүн ыйлады” аңгемелер жыйнактары өзүнүн окумдуулугу м-н айырмаланат. Өзгөчө “Адику” аттуу балдар турмушунан алынган повести кенже жаштагы балдардын психологиясын терең билген жазуучу экендигин далилдеген. 1984-ж. “Махабатым – канатым” аттуу көлөмдүү ырлар жыйнагы Кырг. ССРинин Токтогул атн. мамл. сыйлыгына татыктуу болгон. Эмгек Кызыл Туу, Элдер достугу, “Ардак Белгиси” ордендери, бир нече медалдары ж-а Кырг. ССРинин ЖКнын ардак грамоталары м-н сыйланган.

БАКАШОВА Жылдыз (1960-ж. т., Каракол ш.) – адабиятчы, журналист-педагог, филология илимдеринин доктору (1998). КМУнун журналистика бөлүмүндө (1977–82), КРУИАнын аспирантурасында (1985–1988) окуган. КазМУнун докторантурасында болгон (1996–1998). Кыргыз журналисттерин даярдоого эмгек сиңирген. 2003-жылдан КР ТИМинин Дипломатиялык академиясынын проректору. Б. жазуучу Ч. Айтматовдун чыгармаларынын көркөмдүгүн, поэтикасын талдоого алган белгилүү окумуштуу. Анын “Ч. Айтматовдун повесттериндеги сүрөттөө каражаттарынын көркөмдүк функциясы” (1992), “Чыңгыз Айтматовдун көркөм дүйнөсү” (А. Садыков м-н авторлош) (1997), “Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы салыштыруу жана метафора” (1997), “Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы стилдик

бөтөнчөлүктөрү” (1998), “Өлбөстүк символу”, “Айтматовдун “бороону” (2002), “Кыргыз журналистикасынын тарыхы” (2002) деген окуу китептери ж-а монографиялары жарык көргөн.

БАКШЫ – 1. Өзбек, каракалпак, түркмөн элинде дутар м-н өз ырларын ж-а элдик чыгармаларды аткарган ырчы. Өзбектердеги Ф. Юлдашев, каракалпактардагы Акымбет, Бердак, түркмөндөрдөгү Байрам сыяктуу бакшылар эл чыгармаларын кайра алаге жеткирүүдө чоң эмгек кылган. Алар музыка өнөрүн өнүк-түрүүгө да салым кошкон. 2. Түрк элдеринде бакшы түшүнүгүнүн экинчи мааниси сөз ж-а кыймыл-аракет м-н оорулуудан ар кандай жин-шайтандарды кууп чыга турган өңдөнүп, эм-дом жасоочу киши. Алардын речинде да калыптанган атайын адабий текст болот.

“БАЛБАЙ” жанрдык белгиси б-ча тарыхый поэмалардын катарында турат. “Б-га” таандык материалдардын ичинен 1923-ж. фольклор жыйноочу Каим Мифтаков жазып алган бул вариант көлөмдүүсү болуп эсептелет. Материал кимден жазылгандыгы ж-дө так маалымат жок. Балбай баатыр Көл айланасындагы бугу уруусунан чыккан Эшкожо деген өз чарбасы м-н жансактаган, бүркүтчү момун пенденин уулу болгон. Балбайдын өмүрү негизинен ат үстүндө, өз урук-туугандарынын ар намысы, башкаларга көз каранды болбой жашашы үчүн тынымсыз күрөштө өткөн. Ал ошол кызматы үчүн “Баатыр” аталган. Анткени Балбай жашаган коом – али уруулар арасындагы биринчилик үчүн күрөштүн күчөп турган учуру, өз уруусу, өз эли үчүн деген ураан алдында уруу баатырлары, кандары катуу кагылышып, ал учурда баатырдын баркы кан, бектерден жогору турган. Муну м-н кадыр-барк өсүп, эрдик иштери эл арасында даңазага алынган. Анын авторитети м-н сыймыктанып, элесин түбөлүк эсте туткусу келген көпчүлүктүн көзүнө Балбай эпикалык баатырдай эле элес берген. Балбай тууралуу айтылган поэмасын баатырдын өз өмүрүнө жасаган экскурсу катары берет. Балбай эч кимге баш ийип багынгысы келбейт. Кокондуктарга да, орустарга да бирдей мамиле көрсөтүп, көлгө орус келет деген кабар тараганда көчүп кетет. Өзү теңдүү баатырлар м-н бирдикте калыстыктан тайган манап, бек, кандар м-н кармашып, казак, калмак, уйгурларга намыс бербеген Балбай орустун көл өрөөнүнө келишине кескин каршы чыгат, эч кандай кеп-кеңешти кабыл албай Текеске жер которот. Акыры анын өлүмүнө ошол өзү чочулап жатыркаган орустар м-н кыргыздын өз ичинен чыккан чыккынчылары Өмүрзак, Телтору, Күчүк себепкер болуп, колу байланып Алматыга айдалат. Ага чейин өзү м-н теңтайлаш өсүп келаткан Байкашка аттуу жакшы уулунан ажырап, иши кыйчалыштап, күйүткө батып турган баатыр адам ууга сугарылып, өлүм сааты алдында турса да адамдык, мусулманчылык парзын унутпайт. Артында калган бала-чакасына, жакын туугандарына акыркы керээзин Деркенбайдан аманат айттырат. Ошентип, кыргыз урууларынын удургуган ынтымаксыз ички мамилелери бири-бирине колдоо көрсөтпөстөн, тескерисинче өлүмгө түрткөнү Балбайдын трагедиялуу тагдыры м-н анын өзүнүн иш аракетинен байкалган. Бул чыгарма Балбай сыяктуу өткөн ата-бабанын баатырдык иштери м-н сыймыктанууга ошол кездеги коомдук түзүлүштүн мүнөзүнө жараша келип чыккан туура ж-а кыйчалыш жактар тууралуу таалим-тарбия берүүгө акысы бар. Анткени Балбайдын өмүрү кийинкилер үчүн ар дайым чоң сабак болмокчу. Анын өмүрүндө “Тулпар тушунда, күлүк күнүндө” дегендей түрмөгө чыккынчылык м-н түшүп, моралдык жактан басынып, кордолуп турса да ат жалында өмүр сүргөн кажыбас кайрат сакталып, акыркы минуталарга чейин душманга сыр бербегени баатырдан калган чоң үлгү.

БАЛДАР АДАБИЯТЫ – бөбөктөр, кенже, тесниер балдар, өспүрүмдөр үчүн жазылган көркөм чыгармалардын жыйындысы. Балдар адабиятынын максаты өсүп келаткан муунду ар тараптуу тарбиялоо ж-а аларды турмуш спецификасы м-н, коом м-н тааныштыруу. Ошондуктан анын өзүнүн спецификасы болот, алар балдардын курак өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтырылгандыгы м-н айырмаланат. Балдар адабиятынын түпкү тамыры – элдик оозеки чыгармачылыктын «Бешик ыры», «Салбилек», «Торпогум», «Бекбекей», «Шырылдан» сыяктуу үлгүлөрүндө «Манас», «Эр Төштүк», «Курманбек» эпосторунда, баш каармандарын апенди, Алдар Көсөө, Дөө, Пери, Жейренчечен, Акылкарачач, Толубай сынчы ж. б. түзгөн жөө жомоктор, макал, лакап, табышмак, жаңылмачтар ж-а ошон ырларында өрүш алган. Чынында фольклор жанрларынын бардыгы балдарга да, чондорго да бирдей тиешелүү, б. а. «Манас» айтылган, ырчылар ырдаган жерге эмчекте баласы бар энелерден тартып, жаш бала, жашы эңкейип калган чал-кемпирлерге чейин келип бирдей угушкан. 6–9-к. рухий мурастары эсептелген Орхон-Енисей жазмаларындагы Култегиндин эрдиктери, 11-к. түрк тилиндеги алгачкы жазма эстелиги болгон жердешибиз Жусуп Баласагындын «Кут алчу билими» дастанындагы ж-а ар түрдүү диний китептердеги тарбиялык мааниге эгедер акыл-насыят сөздөр кыргыз өспүрүмдөрүнө таасир берүү м-н балдар адабиятынын таканчыкдашына негиз болгон. Кыргыз жергесинин бардык булуң-бурчтарына жетип, Борбордук Азиядагы, Кытайдагы кыргыздарга чейин кыдырып, биринчи жолу кыргыз тилинде жазган санаттарын колкитептерде тараткан Молдо Нияздын, Нур Молдонун, андан берки жазгычтарыбыз: Молдо Кылычтын, Тоголок Молдонун, Алдаш Молдонун, Шамшидин Өзгөндүн, Кожоназар Ошнинин ж.б. кол жазма түрүндө калтырган мурастары кыргыз балдар адабиятынын алгач кыналган кыштары катары кызмат кылган.

Кыргыз адабият тарыхындагы алгачкы басылмалар: Молдо Кылычтын «Зилзаласы» (1911), Осмоналы Сыдык уулунун «Муктасар тарих Кыргызиясы» (1913) м-н «Тарих кыргыз Шадманиясы» (1914) чагылдырган тарыхый фактылар, акыл-насыят мурастар да балдар адабиятынын алгачкы жазма үлгүлөрүнөн. Балдар адабияты Совет бийлигинин жылдарында окуу куралдарына, мезгилдүү басма сөз беттерине жарыяланган И. Арабаевдин «Алиппе» (1924), Касым Тыныстановдун биринчи баскыч мектептер үчүн «Окуу китеби» (1924), «Эркин тоо» (1924), «Ленинчил жаш» (1926) газеталарындагы көркөм сөз материалдары аркылуу жаңыча тикелене баштайт. Буларды «Жазуу жолунда саамалык» (1925), «Окуу-жазуу бил» (1927), «Жаңылык» (1928), «Жаңы айыл» (1929) сыяктуу окуу куралдары, Тоголок Молдонун «Насыят» (1925), К. Баялиновдун «Ажар» (1928), «Түлкү менен суур», «Чабалеккей менен жылан» (1927), А. Токомбаевдин «Ленин тууралуу» (1927) деген ж. б. китептер толуктайт. Улуу окумуштуу-лингвист, акын, жазуучу жана драматург К. Тыныстановдун балдар адабиятынын жаңы пайдубалын тургузуудагы эмгеги өзгөчө. «Касым ырларынын жыйнагы» (1925) деген китебиндеги балдар ырлары м-н бирге 1924-ж. жарык көргөн «Окуу китебине» кирген «Бала менен чымчык», «Бөбөк терметкенде», «Жомок», «Ойсул-Ата», «Камбар-Ата», «Заңги-Баба», «Чолпон-Ата», «Чычан-Ата», «Токтосундун тайга айтканы», «Кыш», «Жаз», «Жайлоо», «Бул эмне үчүн жаралган?», «Бул кай кезде болчу эле?» деген ырлары,

«Интернационал» (Ежен Потье), «Ийнелик менен кумурска» (И. А. Крылов) өндүү котормолору балдар адабиятынын нагыз жаратмаларынан болуп саналат. Бул ырлар атайын балдардын жаш өзгөчөлүгүнө жараша жазылып, эң кичинекейлерге арналган. К. Тыныстанов кенжелер адабиятынын калыптанышына кашкайган үлгү болорлук чыгармаларды жазууну «Окуу-жазуу бил» (1927), «Жаңы айыл», «Эне тил» (I-бөлүк, 1929), «Эне тилибиз» (1931) ж.б. окуу китептеринде да уланткан. Ал түзгөн окуу куралдарынын беттеринен «Тергөө», «Арпа менен буудай», «Малдардын талашы», «Мектепте балдар тартиби», «Кичинекей акылман», «Талаага тай өнүптүр», «Билим – түгөнбөс байлык», «Албарсты», «Көмөч», «Дурустук менен буруштук», «Кичине баатыр» сыяктуу аңгемелерди, жомокторду, табышмактарды, ырларды кезиктирүүгө болот. «Тамсилдер» (1925) аттуу китепке кирген Молдо Кылычтын «Канаттуулар», «Бүркүттүн тою» деген казалдары, «Буудайык» аттуу элдик поэма да балдарды канаттуулар дүйнөсү м-н поэтикалык тилде тааныштырган эң алгачкы чыгармалардан. Булар жаратылыш м-н адамдын ажырагыс биримдигин көркөм сыпаттап, табият мыйзамын бузбоого ага кам көрүүгө чакырат. 20-жылдары мезгилдүү басма сөз беттерине алгач жарыяланган поэтикалык чыгармалардын ичинен М. Элебаевдин «Зарыгам» аттуу ыры («Эркин тоо», 1925, 16.02) окууну көксөгөн кыргыз балдары тарабынан гимн сыяктуу кабыл алынган. Бара-бара бул туундунун таасиринде жазылган чыгармалар көбөйүп, алар балдардын башы бириге калган жерде хор катары ырдалып турган. Ошол жылдары кыргыз акын, жазуучулары жетимдер темасына көп көңүл бурушуп, өткөн турмуш м-н кийинки социалисттик жашоону салыштыруу ыкмасы аркылуу бир катар чыгармаларды жараткан (К. Баялинов «Жетимдин өлүмү», «Мурат», А. Токомбаев «Эшим жетим», Р. Шүкүрбеков «Жаркынай» ж. б.).

30-жылдары жаңы жанрдын пайда болушу м-н балдар адабиятынын темасы да кеңейген. М. Элебаевдин «Зарлык» аңгемеси, «Кыйын кезең» повести «Зарыгам» ырындай эле балдардын билимге умтулушун, жетимдин турмушун чагылтса, С. Сасыкбаевдин «Кичинекей жумушчу» (1932), К. Маликовдун «Сарала козу» (1935), «Бактылуу кыз» (1936) аңгемелери, бөбөктөр м-н эргенчилердин биринчи китеби саналган А. Токомбаевдин «Биздин китеп» (1934) ырлар жыйнагы балдарды эмгекке, адептүүлүккө тарбиялап, билим алууга багыттаган. Поэзияда М. Алыбаевдин «Бактылуу жаштык» (1937), Ж. Бөкөнбаевдин «Балдар үчүн ырлар» (1939), Т. Үмөталиевдин «Күч бирдикте» (1939), «Алпкаракуш» (1932), К. Эсенкожоевдин «Канаттуулардын сыры» (1939) ыр жыйнактары жарык көргөн. Токтогул, Эшмамбет, Жеңижок төкмөлөр баштаган эл ырчыларынын сүйүктүү чыгармалары чоңдор м-н балдарга бирдей жетип, кичинекейлердин көркөм дүйнөсүн азыктандырып келгени белгилүү. Тоголок Молдонун «Балдар жомоктору» (1939), «Жер жана анын балдары» (1939) деген элдик чыгармалардын негизинде жаралган китептери балдар үчүн көркөм табылга эле. Ал «Турна менен түлкү», «Бөрү менен түлкү», «Бөдөнөнүн түлкүнү алдаганы» ж. б. жомоктордун негизинде реалисттик чыгармаларды жазган. Элдик сатира, тамсилдердин сюжеттик өзөгүндө «Доолдой тиктирем деген ит», «Үй менен музоосу», «Телибай тентек», «Кемчонтой», «Кожонун аңгемеси» элдик ырлардын нугунда «Үркөр-үркөр топ жылдыз», «Торпогум», «Турумтай» аттуу чыгармаларды иштеп чыккан. Акындын мындай далалаты кыргыз балдар адабиятындагы бараандуу ачылыш катары окуу куралдары м-н мектеп хрестоматияларына киргизилген. А. Токтомушевдин «Какшаалдан кат» (1937) поэмасы өзүнчө басылып, ал эми «Жаштын тилеги» деген ыры мезгилдүү басма сөз бетине жарыяланып, жакшы баа алган. 30-жылдарда кыргыз балдар адабиятында илимий фантастика жанры пайда болгон, аны жашы жыйырмага жете элек К. Эсенкожоев баштаган. Жазуучунун «Саякатчы бала» (1937), «Үчүнчү шар» (1939), «Родинанын уулу» (1939) деген фантастикалык аңгеме-китептери биринин артынан экинчиси жарык көрүп, окурмандардын сүймөнчүгүнө айланган. Ал «Шарше» (1939) сыяктуу реалдуу турмушту чагылдырган аңгеменин ж-а ырлардын да автору.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Т. Сыдыкбековдун «Сагынбадымбы» аңгемесин, «Патриоттор», А. Токтомушевдин «Бала», Ж. Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек» поэмаларын, С. Сасыкбаевдин айрым очерктерин эсепке албаганда балдар адабияты өрүшүн кеңейте алган эмес. Согуш аяктары м-н А. Осмоновдун «Балдар үчүн» (1947), А. Токтомушевдин «Жаштын тилеги» (1948), Т. Үмөталиевдин «Биздин жер» (1948), Т. Шамшиевдин «Ырда, достор» (1949) ыр жыйнактары жарык көрүп, А. Токомбаевдин «Биздин китеп» (1949) 2-жолу басылып чыккан. А. Осмоновдун «Түлкү менен каздар», «Балдар менен турналар», «Эки менен Эмилбек» ж.б. эмгектери балдардын сүйүктүү чыгармаларына айланган. Анын «Эки метр Эсенгул» аттуу ыры балдар поэзиясында юмор ыкмасында жазылган алгачкы ыр.

50-жылдарда балдар адабияты үчүн кам көрүү мурдагыдан дагы күчөгөн. Көрүнүктүү драматург Т. Абдумомуновдун «Балдарга арналган адабият эмне себептен артта калат?» (1948), «Балдарга арналган адабият жөнүндө чоң камкордук» (1950), «Балдарга арналган адабияттын өнүгүшү үчүн» (1950) ж. б. макалаларынан кийин, бир жылда үч китеп чыгарган («Балалык», «Бакыт гүлдөрү», «Жылдыздар»), М. Жангазиевдей акындар, Ш. Бейшеналиевдей прозачылар балдар адабиятынын чыныгы жүгүн аркалачуулар катары адабиятка киришкен. 1952-ж. «Жаш ленинчи» журналы чыга баштаган. 1953-ж. «Мектеп» басмасы уюшулган. Кыргызстан жазуучулар союзу балдар үчүн мыкты чыгармаларга конкурс жарыялап турган. Кыргыз балдар адабиятында Т. Сыдыкбековдун «Тоо балдары» (1953) романы пайда болуп, анда мектеп турмушу кеңири планда чагылтылган, ата-бала темасы ар тараптан ачылган. Н. Байтемировдун «Жаш муундар» (1951), «Бекем достук» (1952), Ш. Бейшеналиевдин «Ак тайлак» (1955), «Кычан» (1956), Т. Касымбековдун «Жылкычынын уулу» (1956), «Туулган жер» (1958), М. Жангазиевдин, Ж. Таштемировдун, К. Бектемировдун Д. Сулаймановдун ж.б. прозалык китептери жарык көргөн. Поэзияда Р. Шүкүрбековдун «Эки бөжөгү» юмордуу ыкмада жазылган сүймөнчүктүү китепке айланган. А. Кыдыров «Белек» (1958) аттуу тунгуч китеби м-н балдар адабиятына ишенимдүү кадам таштап, бөбөктөр м-н эргенчилердин реалисттик образдарын жараткан, алардын психологиясын, балалык ой жүгүртүүлөрүн, иш-аракеттерин таасын ачып бере алган. Анын юморлуу саптары кичинекейлерди кубанычка бөлөгөн. Т. Үмөталиевдин «Кичинекейлерге ыр» (1956), И. Исаковдун «Ороз менен короз» (1959), төкмө Барпы апыздын

«Мектеп жөнүндө ыр» (1957) китептери да окурмандар тарабынан жылуу кабыл алынган. М. Жангазиевдин турмуштун ар түрдүү көрүнүшүн камтыган бир катар поэтикалык, прозалык китептери балдардын колуна тийген.

60-жылдарда балдар адабияты жаңы баскычка көтөрүлүп, бөбөктөр, эргенчилер, тестиерлер, өспүрүмдөр үчүн атайын адрестелип көптөгөн китептер миндеген нускада жарыкка келген. Замандын улуу жазуучусу Ч. Айтматовдун адабият майданына кириши балдар адабиятынын канатын кенен жайылтып, чабытын ылдамдатты. «Биринчи мугалим» (1963) повести, «Атадан калган туяк» (1970) аңгемесинин өзүнчө чыгышы, «Ак кеме» повестинен «Бугу эне», «Чыпалак бала», «Кылым карытаар бир күн» романынан «Дөнөнбай аттуу куш жөнүндө легенда» сыяктуу легенда, жомоктордун өз алдынча бөлүнүп, балдар арасына тез тарашы буга далил. Ш. Бейшеналиевдин «Мүйүздүү козу» (1965), М. Жангазиевдин «Көгүлтүр Ысык-Көлдө» (1969), Н. Байтемировдун «Ак баш» (1969), М. Гапаровдун «Мейман» (1963), А. Жакыпбековдун «Жаралуу көгүчкөн» (1961) аттуу повесть, аңгеме жыйнактары да балдар адабиятын байыткан. Бул мезгилде жаралган поэтикалык, прозалык чыгармалар образдарынын конкреттүүлүгү, элестүүлүгү м-н айырмаланат. Поэзияда А. Кыдыровдун «Баатыр бала Карабай» (1961), «Кадыбай менен Адыбай» (1962), «Баатырдын шапкеси» (1964) деген китептерине удаа кичинекейлердин адабиятына Т. Кожомбердиев, Т. Адашбаев, К. Жунушев сыяктуу акындар келген. Т. Кожомбердиевдин «Көлчүктөгү ай» (1961), «Биз турган жер – бийик тоо» (1965) жыйнактары акындын изденүүлөрү менен табылгаларын айкын көрсөткөн. Кыргыз жана өзбек тилинде эркин жазган Т. Адашбаев «Ала-Тоолук болумун», «Арстанбап жомогу» ж. б. жыйнактарын берсе, К. Жунушев «Боёкчу» (1964), «Кызылчанын баласы» (1966), «Бадыйраң кантип үшүгөн?» (1968) ж. б. наамдагы эң кичинекейлерге арналган ыр белектерин чыгарган. Ал эми И. Исаковдун «Достук» (1963) поэмасында орус, кыргыз, казак элдеринин ортосундагы боордош байланыштар баяндалат. М. Жангазиев, С. Эралиев, А. Айтбаева, К. Бектеновдун чыгармаларында Октябрдын жеңиштери ырдалып, ошол эле тематикада С. Жусуев, Ж. Садыков, М. Турсуналиев, Ж. Абдыкалыков, Р. Рыскулов, Б. Карагулов, Т. Молдобаев ж. б. поэтикалык китептери жарык көргөн. Кыргызстандык орус акыны Я. Б. Земляк да балдар үчүн көп жазган: «Бала менен топ» (1963), «Күн булак» (1967) ж. б. китептери жарык көргөн. Бул он жылдыктын аралыгында «Мектеп» басмасынан 500гө жакын китеп жарык көргөн. 1970–80-ж. жазылган А. Айтбаеванын «Атанын аманаты» (1971), М. Жангазиевдин «Менин бешим кыпкызыл» (1970), «Бала менин өмүрүм» (1971), Ш. Бейшеналиевдин «Ат жалында секелек» (1971), «Аманат» (1975), Т. Кожомбердиевдин «Төө жана кумурска» (1978), «Беке жана Меке» (1978), А. Кыдыровдун «Ишеним» (1972), И. Исаковдун «Бардыгын билгиси келген бала» (1971), «Жаш өмүрлөр» (1973), К. Маликовдун «Буркут баяны» (1978) ж. б. чыгармалар али балдардын эсинде. Аталган мезгилде Ч. Айтматовдун «Атадан калган туяк» (1970), «Эрте келген турналар» (1981), «Ак кеме» повестинен «Бугу эне» (1982), «Чыпалак бала» (1985), «Деңиз бойлой жорткон «Ала-Дөбөт» (үч томдон турган чыгармалар жыйнагында (1982), чыгармаларынын кыргыз тилинде жарык көрүшү м-н балдар адабиятынын жаңы деңгээли аныкталды, тестиерлер м-н өспүрүмдөргө арналган көркөм туундулардын философиялык, эстетикалык сапаты жаңыланды. Ш. Абдрамановдун «Жашыл аалам» (1982), Н. Байтемировдун «Адику» (1984), Э. Ибраевдин «Мажилис» (1984), А. Кыдыровдун «Туулган күн» (1985) ж. б. поэзия, проза китептери да жакшы бааланган. 1987-жылы жарык көргөн «Кыргыз балдар поэзиясынын антологиясы» эргенчи балдар м-н тестиерлер үчүн зор белек болду. «Байчечекей» журналынын (1977) жарыкка келиши бөбөктөр м-н эргенчилер адабиятынын сапаттык жакшырышына шарт түзгөн. Көпчүлүк акын, жазуучулар бул курактагы балдарга чыгарма жаратуучу өнөрканасын журналдын талабына ылайык кайра жаңыртышкан. Бөбөктөр м-н эргенчилердин жандүйнөсүн жакшы билген ж-а жарашыктуу сүрөттөй алган жаратман акын, жазуучулар өсүп чыкты. Андай чыгармалардын катарына Ж. Бекниязовдун «Ала топ» (1978), «Жылуу таш» (1986) ж. б. прозалык, поэтикалык китептери, Ж. Мамытовдун Кыргызстан Ленин комсомолу сыйлыгына татыган «Буурул таңдын жомогу» (1980), «Атка токум салгыла» (1986), Т. Самудиновдун «Жашынмак» (1984), «Чаң баспасын сөздөрдү» (1991) ыр жыйнактары кирет. «Байчечекей» журналы жарыкка келген күндөн анын башкы редактору болуп келаткан Т. Самудиновдун бөбөктөр менен эргенчилер адабиятынын өсүшүндө, жаңы чыгармаларды жазып, балдар поэзиясынын эски жанрларын жаңыртып, башка чет элдик адабияттарда өнүгүш алган балдар чыгармаларындагы түрлөрдү кыргыз топурагында өстүрүүдөгү ролу зор. Бул журналга жарыяланган К. Маликовдун «Манастан» балдарга ылайыктап кара сөз түрүнө келтирип жазып бергени улуу эпосуубузду кичинекейлердин үйрөнүшүнө шарт түзгөн. Муну кара сөздө китеп болуп чыккан К. Жусуповдун «Манас» (1995) романы улап, Зияш Бектеновдун 30-жылдардан бери окуучуларга жарыялап келген чыгармаларын топтогон «Эне тилден гүлдестеси» (1990) толуктады. Балдар чыгармаларын идеялык-көркөмдүк, мазмун-форма жагынан байытууга К. Эшмамбетовдун, Ж. Садыковдун, Ш. Бейшеналиевдин, Б. Өмүралиевдин театр сахналарына коюлган балдар үчүн чыгармалары, куурчак театрынын оюндары, Ж. Мамытов, Ж. Медетов ж. б. мультфильмдери да көмөктөшө алганы талашсыз.

Кыргыз балдар адабиятынын көркөм казынасы чет элдердин чыгармаларын которуунун эсебинен да байыган. 20-жылдары З. Лилинанын «Биздин устатыбыз Ленин» (1925), В. Катаевдин «Негрдин баласы Нусурат» (1927), М. Ауэзовдун «Көкжал» (1928) деген китептери которулса, 30-жылдарда А. Бартонун «Ырлар» (1937), «Чамбыл кыз» (1937), С. Маршактын «Акылсыз чычкандын баласы тууралуу» (1937), «Мына ушундай унутчаак» (1937), Л. Толстойдун «Булька» (1937), «Кичине балдарга» (1939), М. Горькийдин «Чоң ата Архип менен Ленка» (1935), К. Чуковскийдин «Телефон» (1935), «Жуунгуч» (1936), А. С. Пушкиндин «Балык менен балыкчы жөнүндө жомок» (1936), «Поп жана анын малайы Балда жөнүндө жомок» (1937), «Хандын өлгөн кызы жана жети баатыр жөнүндө жомок» (1938), И. А. Крыловдун «Тамсилдер» (1937), Э. Распенийн «Мюнхаузендин башынан өткөргөндөрү» (1936, 1939), В. Гюгонун «Гаврош» (1939), Г. Х. Андерсендин «Түрү суук балапан» (1938), «Дюмовочка» (1939) ж. б. чыгармалары кыргыз тилинде жарык көргөн. Андан аркы он жылдыктарда котормо китептердин саны мурункудан да артып отурган. Аталган авторлордон башка Д. Дефо, Д. Свифт, М. Твен, В. Гоголь, Н. Некрасов, А. Чехов, С. Айни, А. Толстой, В. Маяковский, В. Бианки, Н. Носов ж.б. көптөгөн акын, жазуучулардын китептери кыргыз балдарына тартууланды. Кыргыз балдар

адабиятын изилдеген М. Түлөгабыловдун «Кыргыз балдар адабияты» (1963), В. Я. Вакуленконун «Детская литература Киргизии» (1976), М. Сулаймановдун «Балдар аңгемелери жөнүндө» (1977), И. Мотышовдун «Мир, увиденный с гор» (1978) ж.б. китептер басылып, К. Абакировдун «Кыргыз совет балдар адабиятынын жанрдык өзгөчөлүгү ж-а жаңы каармандардын калыптаныш проблемалары» деген темадагы кандидаттык диссертациясы корголду. К. Укаевдин, К. Матиевдин, Т. Чотбаеванын Т. Козубековдун ж. б. сын макалалары жарыяланган. Кыргыз балдар адабиятын өнүктүрүүдө кичинекейлердин турмушун реалдуу, көркөм чагылдырып, бүткүл дүйнөгө тааныткандыгы үчүн Ш. Бейшеналиев Г. Х. Андерсен атн. Ардак дипломго (1978), А. Кыдыров, К. Жунушев Тоголок Молдо атн. Т. Самудинов А. Осмонов атн. сыйлыктарга татыктуу болду.

БАЛДАР ФОЛЬКЛОРУ. Балдар чыгармаларынын репертуары өтө бай, көп түрдүү. Балдар фольклорун традициялуу фольклордон ажыратып кароо кыйын. Ар бир жанр балдардын табиятына жараша өзгөрүүгө дуушар болгон. Чондордун чыгармалары балдар тарабынан кайра айтылып, кээ бир жанрлар чыг-лык м-н кайра иштелип, балдардын репертуарларына өтүп, б. а. көркөм поэтикалык булактар чондордун чөйрөсүнөн балдардын чөйрөсүнө көчүп, “балдар фольклору” деген түшүнүктүн, терминдин, ил. проблеманын пайда болушун шарттаган. Бул көп убакытты, татаал диалектиканы, кайрадан маани берүүнү, кайра түшүнүүнү (переосмыслениени) талап кылган процесс болуп эсептелет. Мис., эпостордо кезиккен сыйкырдуу бойго бүтүү, баласыз атанын балалуу болушу туурасындагы сюжет, мотив балдар жомокторунан орун алган. Жанрдык дифференцияция, чондордун фольклорунун балдар тарабынан ассимиляцияланыш проблемасы, балдар фольклорунун өзүнө гана таандык мыйзам ченемдүүлүк. Ошонун негизинде балдар фольклорунун тарыхый, генетикалык жаш өзгөчөлүк ж-а аткарган кызматы б-ча негизги критерийлери аныкталат. Кыргыз оозеки чыгармачылыгын балдар фольклорунун алган орду, генетикалык өсүп-өнүгүү жолу, жанрдык составы, өзүнө мүнөздүү касиет-сапаты бар. Кыргыз балдар поэтикалык чыгарманын жанрдык составын, поэтикасын, генезисин, өнүгүү шарттарын изилдөө максатында балдар фольклорун классификациялоо иши жүргөн. Бул маселеге ар бир изилдөөчү М. Түлөгабылов, М. Сулайманов, Г. Орозова, А. Саттарова өзүнүн жеке ил. концепциясын берген. Илимий классификация өтө татаал маселе. Кыргыз балдар фольклорун изилдөө тарыхына көңүл буруп, фольклористика илиминин бай тажрыйбасын, методологиялык принциптерин эске алуу м-н тарыхый-генетикалык, жаш өзгөчөлүк ж-а аткарган кызматы б-ча бөлүштүрүлүп классификацияланган. Кыргыз балдар фольклорунун классификациясы: 1) Жаш балдарга арналган поэтикалык чыгармалар. 2) Чондор тарабынан жаралып, балдардын чыгармасына айланган чыгармалар. 3) Балдар оюндары. Бул үч чоң топтун биринчи тобуна *балдар ырлары* кирет. Балдар ырларын жаш өзгөчөлүгүнө, аткарган кызматына, маанисине карай экиге бөлүүгө болот: а) *Наристе бөбөктөргө арналган ырлар*: 1) Алкоо, алкыш, бата (жаңы төрөлгөн наристеге багышталган) 2) Бешик ыры. 3) Эркелетүү, сооротуу, оюн ырлары. 4. Балдардын жаман жоруктарын жоюу максатында айтылган чымчыкейлер; б) *Тестиер балдардын ырлары*: 1) Акыйнек айтышуу. 2) Жаңыбарларга, жаратылыш кубулуштарына, жыл мезгилдерине карата чыгарылган (календарлык) ж-а балдардын тилегин, учкул кыялын чагылдырган ырлар. 3) Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги балдар ырлары. 4) Боз балдардын ашыктык ырлары. *Экинчи топко*: 1) Жомоктор. 2) Эпикалык чыгармалар. 3) Калптар. 4) Макал-лакаптар. *Үчүнчү топко* кирген балдар оюндары экиге бөлүнөт: 1) *Сөз м-н коштолуучу оюндар*. 2) *Кыймыл м-н коштолуучу оюндар*. 1) Сөз м-н коштолуучу оюндарга. а) Табышмак. б) Жаңылмач. в) Оюн ырлары. 2) *Кыймыл м-н коштолуучу оюндарга* балдардын денесине тарбия берүүчү, ден соолугун чыңдоочу оюндар кирет. Ушул классификация б-ча балдар фольклорунун өздүк репертуарындагы жанрлар, алардын өз ара байланышы, тарыхый өсүш динамикасы, сюжеттик-тематикалык өзүнчөлүгү, балдар чыгармаларынын поэтикалык көркөмдүк өзгөчөлүгү изилдөөгө алынган. Салттык, этнографиялык жактан тыгыз байланышы фактылык материалдардын негизинде анализденген.

БАЛЛАДА (фр. – бийлөө деген мааниде) – Европанын орто кылым адабиятындагы лирикалык жанр. Ал сентименталдык ж-а романтикалык поэзиянын негизги түрлөрүнө кирип, көбүнчө укмуштуу окуяларды баяндаган сюжеттүү ырлар болгон. О. эле Б. тарыхый окуяларды, фантастикалык, сырдуу жоруктарды да чагылдырган. Совет доорундагы балладада советтик адамдардын эрдиги, баатырдыгы ырдалган (мис., А. Токомбаевдин “28 баатыр” аттуу чыгармасында жоокерлер даңазаланат).

БАНАЛ УЙКАШ – өтө көп колдонулгандыктан, биротоло кулакка сиңип, тамтыгы кеткен сөздөрдөн түзүлгөн уйкаштык. Мис.,

Бопорос тарттым күйгөндөн,
Боздолум сени сүйгөндөн...

(Элдик ырдан)

Мындагы “сүйгөндөн”, “күйгөндөн” деген сыяктуу сөздөр банал уйкашка жатат. Мындай уйкаштыкты көп колдонуу акындын чабалдыгын айгинелейт.

БАРД (түпкү мааниси ирланд тилинен чыккан) – элдик ырчы. Кельт калктарында (ирланд, валлий, шотланд, пикт) лирикалык мазмундагы ырды аткарып чыккандар ушундайча аталган. Адегенде королду ж-а анын дружинасын мактап ырдагандар Б. деп аталган. 18-кылымда жалпы эле ырдаган киши, *акын* маанисинде колдонулган. Алар өз чыгармаларын элдик аспаптарда аткарат (көбүнчө гитарада). Булардын чыгармаларында биринчи орунда текстке маани берилет, музыка экинчи катарга чыгат. Мис., орустардан В. Высоцкий, Б. Окуджава, кыргыздардан С. Момбеков ж. б. Булардын чыгармалары элге тез тарагандыгы, популярдуулугу м-н өзгө-чөлөнөт.

БАРМАК ЫР ТҮЗҮЛҮШҮ – түрк элдеринин байыртан келаткан ыр системасы, ага ар бир сапта муундардын санынын бирдейлиги мүнөздүү. Махмуд Кашкарлыктын “Түркий тилдер сөз жыйнагы” ушул ыр түзүлүшүндө жазылган, кыргыз эл ырчыларынын, бир топ кыргыз акындарынын ырлары бармак системасына негизделген. Көбүнчө саптар 7, 8, 9 муундан турат (негизинен кыргыз ырында 5тен 15ке чейин муундар бар), к. *Силлабикалык ыр түзүлүшү*, *Муун*.

БАРТОЛЬД Василий (1869, Петербург – 1930) – Чыгыш тарыхын, өзгөчө Орто Азия м-н Борб. Азиядагы элдердин тарыхын изилдөөчү; академик профессор. Эки бөлүктөн турган «Монгол эзүүсүнүн доорундагы Түркстан» аттуу эмгеги (1889–1900) үчүн ага «Чыгыш тарыхынын доктору» деген ил. наам берилген. Түрк элдеринин тарыхын жалпылаштырып жазган эмгектеринен тышкары, айрым түрк элдеринин тарыхын байыркы доорлордон жаңы ж-а соңку доорлорго чейин ырааттуу жазган. Ал “Жети-Суу тарыхынын” очерки” (1998), “Түрк элдеринин тарыхы боюнча 12 лекция” (1927) аттуу эмгектердин автору. Анын “Кыргыздар” (1927; 1943-ж. 2-жолу басылган) деген монографиясы кыргыздардын байыркы замандардан соңку жаңы доорго чейинки тарыхынын кыскача мүнөздөмөсү болуп эсептелет.

БАСЫМ – сөздөгү муундун өзгөчө күч м-н айтылышы, ошол муундагы үндүү тыбышты айтканда үндүн көтөрүңкүлүгү. Кыргыз тилинде негизинен басым туруктуу келет да, сөздүн акыркы муунана түшөт. Кээ бир тилдерде, маселен, монгол, чех тилинде басым сөз башында келет, француз тилинде ал сөз аягына түшөт, поляк тилинде басым акыркы муундун алдына түшөт.

БАСЫМЧЫЛ ЖЕ ТОНИКАЛЫК ЫР ТҮЗҮЛҮШҮ (гр. – басым) – сөздөгү муундарга басымдын түшү-шүнө негизделген ыр түзүлүшү. Кыргыз ырына мүнөздүү эмес, анткени биздин тилибизде басым сөздүн маанисин өзгөртө албайт, ал туруктуу келет. Бул ыр түзүлүшү басымдын түшүшүнө карай сөздүн мааниси өзгөрүп кетчү тилдерге мүнөздүү. Тоникалык ырда *аллитерация*, *рифма* көбүрөөк колдонулат да, прозага жакын келет.

БАТ АЙТМА, к. *Жаңылмач*.

БАШКЫ УЙКАШ – ыр жолдорунун башкы сөздөрүнөн куралган уйкаштык. Мис.,

Кадырым суура киши жок,
Калганым ушу турбайбы.
Кадыр түндө түш көргөн,
Арманым ушу турбайбы.

(“Курманбек” эпосу)

БАЯЛИНОВ Касымаалы (1902, Ысыккөл р-ну – 1979, Фрунзе ш.) – эл жазуучусу (1968). “Биз ким элек, ким болдук” аттуу алгачкы ыры 1924-ж. Алма-Атада “Тилши” газетасында жарыяланган. Жазуучу ушундан кийин деле ыр жазууну улантат берген. Бирок, кара сөз м-н чыгарма жазууга көбүрөөк кызыгып, чыг-лыгында проза негизги орунду ээлей баштаган. Жомоктук сюжеттин негизинде балдарга арналып жазылган “Түлкү м-н суур” ж-а “Чабалекей м-н жылан” аңгемелери 1925-ж. жарык көргөн. 1926-ж. “Эркин-Тоо” газетасында “Жетимдин өлүмү” аттуу аңгемеси жарыяланган. Бул чакан чыгарма автордун реалисттик прозадагы алгачкы тажрыйбасы. Ал бул аңгемени кайра оңдоп, 1929-ж. “Мурат” деген ат м-н кайрадан чыгарган. 1928-ж. “Ажар” повести жарык көргөн. Повесть жазуучунун чыг-лыгында бөтөнчө орунду ээлеген. Ошону м-н бирге жалпы эле кыргыз адабиятында проза жанрындагы алгачкы чыгармалардын көрүнүктүүсү болуп эсептелет. Ушундан кийин К. Баялинов “Жетилген жетим” (1930), “Кош жүрөк”, “Турмуш түрткүсүндө” аттуу чакан аңгемелерди, “Бактылуу жылкычы” очерки, согуш мезгилинде “Ал эми жетим эмес”, “Шаифтин аңгемеси”, А. Адалис м-н биргелешип “От ичинде” аттуу аңгемелерди жараткан. Аталган чыгармаларда өткөн доордогу турмуштун оордугу ж-а рев-дан кийин болуп жаткан өзгөрүүлөр чагылдырылат. “Жетимдин өлүмү” аңгемесинде байдын үй-бүлөсүнүн кичине балага жасаган ташбоор мамилеси көрсөтүлсө, кайра иштелген вариантта башкы каарман пассивдүү бечара эмес, өз укугу үчүн күрөшүп, эркин адам болуп жетилет. “Жетилген жетим”, “Кош жүрөк”, “Турмуш түрткүсүндө” аңгемелеринде бир эле каарман – Нуркасымдын турмушунун түрдүү учурлары көрсөтүлөт: алгачкы эки аңгемде адам катары калыптануусу, үчүнчүдө жетекчи даражасына өсүп жеткен мезгили, “Ал эми жетим эмес”, “Шаифтин аңгемеси”, “От ичинде” аңгемелеринде согуш учурундагы турмуш, майдандагы окуялар баяндалат. Б-дин чыгармаларындагы кийинки орчундуу ийгилик “Бакыт” повести (1947) болду. Автор повестке дагы бир бөлүк кошуп жазып, 1952-ж. “Көл боюнда” деген ат м-н жарыяланды. Чыгарма согуш темасына арналып, окуялар негизинен баш каарман Жапардын тегерегинде өнүгөт. Жапар жаңы мезгилде туулуп-өскөн муундун өкүлү. “Курман жылга” (1960) повестинде Б. революцияга чейинки турмуш темасына кайрадан кайрылып, жаңыча чечмелөөгө аракеттенген. Повесттин баш каармандары Курман м-н Айсулуу феодал төбөлдөрдүн зордугуна каршы күрөш жүргүзгөн чечкиндүү адамдар. Композициясы б-ча повесть жердин атынын келип чыгыш тарыхын чечмелеген баян түрүндө курулган. Балким, ошол себептен башкы кейипкерлердин адамдык сапаттарын ж-а иш-аракетин героизациялоо, б. а. баатыр тариздентип көрсөтүү аракети орун алган. “Боордоштор” тарыхый романы реалдуу окуялардын негизинде жазылып, Р. Маречек, М. Сүйүнбаев, М. Масанчин, Т. Бокин, А. Канаев сыяктуу падышалык Россиянын Жети-Суу уездинде совет бийлигин орнотууга ж-а бекемдөөгө активдүү катышкан адамдар көрсөтүлгөн. Тарыхый окуяларды чагылдырууда жазуучу колдон келишинче турмушка жакын болууга аракеттенип, натыйжада романдын тарыхый эранын мүнөзүнө ээ болгон жерлери аз эмес. Ошол эле учурда тарыхый фактылардын өтө эле жыш жайгашуусу чыгарманын концептуалдуулугуна, б. а. аларды көркөм аздап туюнтуу жагы өксүшүнө алып келген. Чыгармачылыгынын соңку ырларында К. өзү басып өткөн жолго, башынан кечирген окуяларга көбүрөөк кайрылып, бир топ макала, эскерүү, очерктерди жараткан. Ретроспективдүү мындай чыгармалардын эң орчундуусу “Кыйын өткөөл” автобиографиялык повести (1980). Чыгармадагы массалык кыргын, ачарчылык, суук ж-а жугуштуу оорулар окурмандын көз алдына тартылат. Мындай шартта жан сактоо, жөн гана өлбөй тирүү калуу өтө кыйын ишке айланган. Аны м-н кошо ыйман ж-а абийир сыяктуу моралдык сапаттар бир жагынан кыйраса, бир жагынан болуп көрбөгөндөй жогору көтөрүлгөн. Повестте автордун жан дүйнөсүнүн биографиясы, турмушка карата көз караштарынын калыптанышы, алгачкы махабат сезиминин ойгонушу көбүртүп-жабыртуусуз, жөнөкөй баяндалган. Б. кыргыз көркөм котормосуна алгачкылардан болуп из салган. Анын таржымалында М. Ю. Лермонтовдун «Үч курма» аттуу ыры 1926-ж. М. Горькийдин «Макар Чудра» аңгемеси 1927-ж. жарык көргөн. Жазуучу А. С. Пушкиндин, Г. Башировдун, чыгармаларын кыргызчалаган. Б-дун дээрлик бардык повесттери ж-а бир топ аңгемелери орус тилинде жарык көргөн. Ал эми “Ажар” повести мындан тышкары азербайжан,

өзбек, англис, немец, француз, чех тилдерине, “Көл боюнда” – казак, “Бакыт” повести татар, “Боордоштор” романы молдован тилине которулган. Эки Эмгек Кызыл Туу, Октябрь Революциясы ж-а “Ардак белгиси” ордендери ж-а бир нече медаль м-н сыйланган.

БАЯНДОО, к. *Автордук баяндоо*.

БЕГАЛИЕВ Сапар (1934, Ысыккөл р-ну) – адабиятчы, “Манас” изилдөөчү. Филология илимдеринин кандидаты (1968), доцент (1977). 1958-ж. Ленинграддагы Герцен атн. педагогикалык ин-тун бүтүргөн. КР УИАсынын Тил ж-а адабият ин-тунда ил. кызматкер болуп эмгектенген. 1967-ж. “Манас” эпосунун поэтикасы деген темада кандидаттык диссертациясын коргогон. Автордун “Манас” эпосу б-ча эки монографиясы:

“Манас” эпосунун поэтикасы (1969), “Манастагы” көркөм сөз каражаттары (1988) жарык көргөн. Мындан сырткары “Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгы” окуу курамын жазган. О поэтике эпоса “Манас” (1968) мындан сырткары 100гө жакын ил. макалалардын автору болгон.

БЕЙТ (ар. – үй деген сөздөн) – туташ уйкашкан эки саптан турган ыр түрмөгү. Ал Чыгыш элдеринин поэзиясына мүнөздүү болгон. Низами, Навоинин поэмалары ушул Б. формасында жазылган. Газал, касыйда адатта туташ уйкашкан эки саптан б. а. Б-тен турат. Кыргыз оозеки ж-а жазма адабиятында да Б. көп кездешет. А. Осмонов элдик дастандардын негизинде “Мырзауул”, “Карагул ботом” поэмаларын Б. формасында жазган. Мис.,

Күлүккө салган көрпөчөм, кыз ээй,
Күлүкүсү жакшы өзгөчөм, кыз ээй.

(А. Осмонов)

Бириң – чынар, бириң – бак,
Бириң – булбул, бириң – шак.

(Б. Алыкулов)

Сулуу десең кара көз кыздар бизде,
Туйгун десең, ылаачын, шумкар бизде.

(А. Токтомушев)

БЕЙШЕНАЛИЕВ Шүкүрбек (1928, Акталаа р-ну – 2000, Бишкек) – Кыргыз эл жазуучусу. Токтогул атн. мамл. сыйлыгынын лауреаты (1982). Прозаик, драматург, 1952-ж. КМУнун филология факультетин аяктаган. 1974-ж. Кыргыз ССРинин иск-восуна эмгек сиңирген ишмери наамын алган. 1950-ж. “Чыныгы достук” повести жарык көргөн. Жазуучунун калемине “Таалай жолу” (1964), “Болот калем” (1981), “Даңка жараша жүк” (1973) романдары таандык. “Таалай жолу” романы өз кезинде кыргыз адабиятындагы публицистикалык маанайда жазылган кыргыз интеллигенциясынын өсүү, калыптануу эволюциясын чагылдырган алгачкы роман катары адабий чөйрөдө да, окурмандар арасында зор кызыгууну жараткан. Ал эми “Болот калем” романында алгачкы кыргыз агартуучуларынын бири, жазгыч акын Тоголок Молдого арналганы, анын жашаган доору, чыг-лык-агартуучулук ишкердүүлүгү, жеке турмушу, акын болуп калыптануусу, адамдык-инсандык өмүрү көркөм сөздүн күчү м-н акын-агартуучунун көркөм кайталангыс образы ачылган.

Кыргыз балдарына ж-а чет элдик окурмандарга рухий байлык тартуулаган “Кычан”, “Ак тайлак”, “Мүйүздүү козу”, “Чабалекей”, “Аманат”, “Сарыбайдын уулу” аттуу көптөгөн чыгармаларын жараткан. “Кычан” аттуу повести, албетте, советтик түзүлүш кезиндеги жаш жеткинчек балдардын социалисттик түзүлүштү чыңдоого, анын душмандарына каршы күрөшүүгө активдүү катышуусунун Кыргызстандагы үлгүсүн чагылдырган. Ал өз кезиндеги саясий баа-баркы, тарбиялык таасири өзгөчө бааланып, баш каарман Кычан коомго ак кызмат кылуунун үлгү каарманы катары көрүнгөн. Балдар жазуучусу катары Б-дин калеминин курчушуна дал ушул “Кычан” повести чоң сыноо болсо, андан кийинки “Мүйүздүү козу” повести анын дүйнө жүзүнө чыгаан балдар жазуучусу катарында таанылуусуна чоң түрткү болгон. Б-дин чыгармаларынын ичинен жогоруда аталган “Кычан” ж-а “Сүзөнөөк козу” аңгемелери дүйнөнүн бир нече тилдерине которулган. Проза жанры м-н эле алектенбей, ал “Бойдоктор”, “Дос”, ж-а “Кычан” пьесаларды да жазган. Б.

котормодо калемин сынап, орус элинин белгилүү жазуучулары Л. Толстой, М. Шолохов, К. Фединдин аңгемелерин, А. П. Чеховдун, Г. Ибсендин пьесаларын кыргыз окурмандарына тартуулаган. Ушундай чыгармачыл даңктуу эмгеги ага көптөгөн зор ийгиликтерди алып келген. “Мүйүздүү козу” аңгемеси үчүн 1976-ж. эл аралык Г. Х. Андерсен атн. ардак диплому ыйгарылган. Ошондой эле бир нече орден жа- медалдар м-н сыйланган. –

БЕЙШҮКҮР уулу Айдаралы (лакап аты – Айдаралы Жөргөлөк; 1851 – 1934, Карабуура р-ну) – комузчу, эл куудулу, ырчы. Анын комузга, ырга шыктуулугу, куудулдугу бала чагынан эле көрүнгөн. “Курманбек”, “Кожожаш” өңдүү кенже эпосторду айтып, өзү да юмордук, сатиралык мүнөздөгү ырларды чыгарган. Кыякчы, чоорчу да болгон. Анын чыныгы атагын калк арасына комузчулук өнөрү тараткан. Элге кеңири белгилүү чыгармалары: “Ак кочкор канкы”, “Каньшбек”, “Сары барлы”, “Иле менен Кара тал”, “Дубананын жар салганы”, “Ак токту”, “Сурнай күүсү” ж. б. Ал ар бир күүнү ыр м-н коштоп, күүсүнүн ыргагына жараша кебете-кешпири кубултуп, топусун төбөсүнө ойнотуп ордунда жөрмөлөп, кол ойнотуп аткарган. Ошондуктан эл аны Айдаралы Жөргөлөк атка кондурган. “Дүнүйө”, “Сен”, “Сен дүйнө”, “Кол ойнотмо” сыяктуу күүлөрдү чыгарган. Анын ашкере куудулдугу, кайталангыс таланты, аткаруучулук устаттыгы “Айдаралынын алты кайыrmасы” м-н “Көйрөң күүсүндө” айкын көрүнгөн. Азыр “Көйрөң күү” – комузчулар ансамблинин репертуарындагы негизги ж-а сүйүктүү номерлерден.

БЕКНАЗАР (1876, Коргонтөбө өрөөнү, 1918) – өз заманында түндүк, түштүктү аралап ырдап жүргөн чоң акындан болуп, өнөрлөштөрү анын ырчылык дараметин жогору баалаган. Б-дын ата-теги, атасынын аты, ырчылык өнөрканасынын түптөлүшү ж-дө маалымат жокко эсе. Акындын бир учурда Алымбек датканын балдарына ырчылык

кылышы, аргасыздан аз убакыт болсо да, басмачыларга кошулушу, анын ырларынын өз учурунда жыйналып, иликтөө алкагына киришине кедерги болгон. Бирок, кантсе да акын эл эсинен өчкөн эмес. Анын Найманбай, Абдымомун, Дооран, Барпы м-н айтыштары калк арасында сакталып калган. Ал Баткен, Айдаркандын Күлдү деген жеринде жашаган бостон-жоо кезек уруусунан чыккан чоң ырчы болгон. Абдымомун м-н беттешүүсү чыг-лыгынын алгачкы мезгилине таандык. Анын Найманбай м-н айтышы Нарын тарапта Тайлактын уулу Осмондун ашында өтөт. Ашта жар чакырып жүргөн Найманбай анжыяндык ырчылардын качыр минип келгендигин, аш-тоюнда ырдасаң аликтен башка бербеген “элинин кунарысыздыгын”, эрлери аялын кайтарып, “бычакка түшүп өлгөнүн” айтып, “ак элечек оронгон” “сарт баласын” айтышка чакырат. Каршысынын орой сөздөрүн Б. жик-жигинен ажыратып, орундуу жооп кайтарып, өзүнүн дин жолунда сабаттуулугун, Найманбайдын шарияттын жол-жобосун билбегендигин, ырынын маанисиздигин айта келип, өнөрлөшүн ыймандуулукка чакырат. Натыйжада айтыш акындын ыйман-ынсапка, шарияттын жол-жобосуна болгон “көз карашы” ж-дө маалымат берип, чыг-лык өнөрканасынын белгисиз жактарын ачып, өзүнүн реалдуулугу м-н айырмаланган. Ал өз кезегинде Барпы м-н да айтышкан. Маалыматка караганда, Б. куйкум сөздүү, мыскыл, шылдыңды кеңири колдонгон, ашкерелөөчү ырларды ийине жеткире ырдаган тайманбадан курчтугу м-н эл оозуна алынган. Буга Курманжан датканын балдарын ашкерелеп ырдап, калкка таратышы ачык мисал. Ыр кордоо багытында түзүлгөн. Анын алгачкы автору унутулуп, фольклордук маанай алган учурлары да бар. Чындыгында кордоонун автору – Бекназар, баяндалгандар Курманжан датканын Асанбек, Мамытбек аттуу балдары ж-а Үсөнбай ырчы, Назыбай комузчу болгон. Ырдын чыгышына Асанбек, Мамытбектерге ырчылык кылып жүргөн Үсөнбай м-н Назыбайдын “Бекназар силерди жамандап ырдап жүрөт” деп, чагым салышы түрткү болот. Ушул айың сөздөн улам акынды карматып сабап, өлтүрмөк болушканда качып кутулат. Катуу таяктан жабыркап жаны ачыган акын алар ж-дө кордоо ырын жаратып, балдары гана эмес, энесине да катуу сөз ыргытат. Мамытбекти залым, Асанбекти “акылы жок” наадан атайт. Мамытбектин адилетсиздигин төмөнкүчө курч сөз м-н ашкерелеген:

Акты наак (чын, анык) күйгүзүп,
 Дуулап жеген – Мамытбек.
 Оштун ичи кең сарай – Араладың Мамытбек.
 Кыжырыңа ким тийсе, Сабаладың Мамытбек.

Курч ырчынын Курманжан датканын балдары м-н араздашып калышы кийинчерээк анын кадимкидей эл аралап, эркин чабыттап жүрүшүнө кедерги болуп, ырчылык аймагын чектеп кысып коёт. КРУИАнын Кол жазмалар фондунда чыг-лыгы тууралуу чектелүү гана материалдар бар.

БЕКТЕНОВ Зияш (1911–1994 Түп р-ну) – котормочу, белгилүү тилчи, окумуштуу. 1940-ж. Кыргыз Мамл. педагогикалык ин-тун бүтүргөн. 1961-жылдын өмүрүнүн аягына чейин Баласагын атн. КМУнун ага окутуучусу, доцент, ардактуу профессору болуп иштеп келген.

1933-ж. Т. Байжиев м-н бирге 3–4-класстар үчүн кыргыз тилинин алгачкы окуу куралын чыгарган. 1949-ж. кыргыз адабияты б-ча биринчи окуулуктун автору болгон (Т. Байжиев авторлош). “Кыргыз адабияты. Орто мектептин 8-классы үчүн хрестоматия – окуу китеби” деп аталган бул саамалык кыргыз педагогика, методикасы багытындагы гана эмес, адабияты м-н маданиятындагы зор жаңылык болгон. Кыргыз окуулуктарына эң алгачкы жолу Енисей-Орхон жазуулары кыргыздыкы экендиги туурасында кабарланып, анын тили, стили, тарыхы туурасында кеп салынган. Октябрь рев-на чейинки фольклор терең талдоого алынган. Окуулукка камтылган үлгүлүү тексттер көркөм чыгарманын ордуна сүйө окулуп, көптөгөн жаш-карыга рухий кубат берип, зор тарбиялык мааниге ээ болгон. “Замандаштарым жөнүндө эскерүү” (1992) китебинде өз замандаштары кыргыз адабияты, мадания-ты илиминдеги И. Арабаев, К. Тыныстанов, С. Карачев, К. К. Юдахин, Б. Данияров, М. Элебаев, У. Абдукаимов, Т. Жолдошев, С. Каралаев, М. Ауэзов, В. М. Жирмунский ж. б. залкарлардын кийинкилер жакшы биле бербеген адамдык сапаттарын, ил. көркөм багыттагы эмгектерин жеткире жазган. Ал көркөм котормо ишине 1929-ж. киришип, көптөгөн прозалык, драмалык ж-а фольклордук чыгармаларды кыргыз тилинде сүйлөткөн. А. Фадеевдин “Талкалоо” романын (1957; 1974), Н. В. Гоголдун ар кандай жанрдагы көптөгөн чыгармаларын (“Чыгармалардын 2 томдуу жыйнагы” 1959; “Тандалмалар” 1980; “Жаңы жыл алдындагы күн” 1986), “Учуучу корабль” аттуу украин жомогун (1986) өзүнчө китеп кылып чыгарган. Айрыкча 1990-ж. жарык көргөн “Эне тилден гүлдесте” китеби жаштарды кыргыздын нагыз тили м-н оозандырууда, фольклор м-н адабиятын түрдүү жанрларынан камтылган үлгүлүү тексттерди тартуулоодо, улуттук үрп-адат, салтка тарбиялоодо зор кызмат өтөгөн. Б. “Манас” эпосу б-ча жогорку тепкичтеги илимпоз болуп, эң алгач Сагымбай Орозбаковдун вариантын кара сөз түрүндө жазып чыккан, москвалык, ленинграддык фольклористтер дүйнөдөгү эң зор эпос – “Манас” б-ча фундаменталдуу эмгектерин ушул кара сөздүн негизинде жазышкан. Ал Кыргыз улуттук ун-тинин ардактуу профессору болуу м-н “1941–45-ж. Улуу Ата Мекендик согушта Германияны жеңгендиги үчүн”, “Эмгек ардагери” медалдары м-н сыйланган. Кыргыз ССРнин Эл агартуунун отличниги болгон.

БЕКТЕНОВ Касымалы (1910, Ысык-Көл р-ну – 1975) – жазуучу ж-а драматург, артист, режиссёр. 1940-ж. театр ин-тун бүткөн. Чыгармалары: “Сөөк өчтү”, “Куйручук”, “Табалды Пуловкин” (2 китеп), “Райкандын күлкүсү”, “Мени унутпа” ж. б. “Ардак Белгиси” ордени м-н сыйланган.

БЕКТУРСУНОВ Сүйүнтбек (1909, Талас р-ну – 1962, Бишкек) –котормочу. Б. көркөм котормонун эң мыкты чеберлеринин бири. 1930-жылдан массалык-саясий адабияттарды ж-а окуу китептерин которо баштаган. 1939-жылдан негизинен көркөм адабияттарды которууга киришкен. Кыргыз окурмандары анын таланттуу котормолорунун натыйжасында көптөгөн чыгармаларды өз эне тилинде окуганга мүмкүнчүлүк алышкан. Ал А. Чеховдун “Аңгемелерин” (1940), В. В. Бартольддун “Кыргыздар: Тарыхый очерктерин” (1943), Л. Н. Толстойдун “Согуш жана тынчтыгын” (1-т. 1949 2-т. 1951, 3-т. 1954), “Аңгемелер жана жомокторун” (1953), “Жекшембисин” (1956), “Тандалган чыгармаларын”

(1959) ж. б. М. Горькийдин пьеса, аңгемелерин, А. С. Пушкиндин “Капитан кызын” (1958). Майн Риддин “Башы жок чабандесин” (1959), о. эле Л. Жариковдун, В. Маяковский, С. Улуг-Заде, С. Аксаков, Э. Распэ, П. Абрахамс, И. Соколов-Микитов, Н. Островскийдин ж. б. чыгармаларын эң мыкты үлгүдө которгон. Л. Толстойдун “Согуш жана тынчтык” эпосунун которушу анын улуттук адабиятка кошкон зор салымы болгон. Ал В. Горячих м-н бирдикте “Армансыз азаматтар” деген пьеса да жазган. “Кыргызфильм” студиясында кыргызчаланган көптөгөн кинофильмдердин котормочусу болгон.

БЕЛЛЕТРИСТИКА (фр. – көркөм проза) – роман, повесть, аңгеме, очерк сыяктуу жанрларына берилген жалпы ат. Изилдөөчүлөр көп учурда жалпы эле прозаны Б. деп аташкан.

БЕРДИБАЕВ Рахманкул (1927-ж. т., Түш. Казакстан обл.) – филол. ил. доктору, профессор, Казакстан Улуттук ИАнын академиги, чыг-лык жолунда казак ж-а боордош элдердин адабияттарынын ар салаасын камтыган минден ашык макала, жыйырмадан ашык китеп жазган. Фольклорчу катарында казак эпосу, ырчылык өнөр ж-дө бир нече эмгектери бар. Айрыкча, “Казак эпосу” деген монографиясында көөнө баатырдык, ашыктык ж-а нагыз тарыхый эпостордун жанрдык орток окшоштуктары м-н өзгөчөлүктөрү, алардын стадиялык өнүгүшү изилденип, казак эпостору м-н түрк-монгол калктарынын (кыргыз, башкырт, бурят ж. б.) эпикалык чыгармалары тарыхый-типологиялык планда салыштырылган. Монографияда “Манас” м-н казактардын баатырдык “Кабыланды баатыр”, “Алпамыш” эпосторун тарыхый-типологиялык планда салыштырууга кыйла көңүл бөлүнгөн. “М. Ауэзов – “Манас” изилдөөчү” (1987), “Ч. Валиханов жана кыргыз фольклору” (1989) аттуу эмгектердин автору.

БЕРКОВ Павел Наумович (1896, Белгород-Днестровский –1969) – орус адабиятчысы, СССР ИА корреспондент-мүчөсү (1960). Ал 18–19–20-к-дагы орус адабияты, анын чет элдер адабияттары м-н байланыштары, театр, журналистика, китеп таануу, библиография, адабияттаануунун техникасы м-н методикасы б-ча көптөгөн эмгектерди, СССР элдеринин адабияттарын изилдөөгө арналган бир нече макалаларды жазган. “Манас” эпосун иликтөөгө да көңүл бөлүп, “Алтайский эпос и “Манас” деген макала жазып “Манас” эпосун түрк тилдүү башка элдердин эпостору, атап айтканда, О. Азия м-н Казакстанда кеңири тараган “Алпамыш” ж-а алтайлыктардын “Алып-Манаш” аттуу эпикалык чыгармалары м-н салыштырып караган. К. Сагидова м-н бирдикте “Манас” эпосу жөнүндөгү адабияттар б-ча жети жүздөн ашуун наамдан турган библиографиялык көрсөткүчтү түзүшкөн.

БЕРНШТАМ Александр Натанович (1910, Керчь ш. – 1956, Ленинград ш.) – археолог, тарых илимдеринин доктору (1942), профессор (1946–52). Жетисуу, Тениртоо, Памир-Алай, Фергана аймагында археологиялык иштерди жүргүзгөн. Эмгектеринде Орто Азиядагы, айрыкча жогоруда аталган өрөөндөрдөгү көчмөн элдердин ж-а уруулардын этногенези, коомдук түзүлүшү, чарбасы, о. эле маданияты м-н иск-восунун тарыхы, эпиграфикасы ж-а нумизматикасы баяндалган. Кыргызстанга “Кыргызстандын архитектуралык эстеликтери” (1950), “Чүй өрөөнү” (1950), “Байыркы Фергана” (1951), “Борбордук Тянь-Шандын жана Памир-Алайдын тарыхый археологиялык очерктери” (1952), “Талас өрөөнүнүн байыркы эстеликтери” (1941) ж. б. эмгектери арналган.

БЕШИК ЫРЛАРЫ – Б. ы. адам жаралгандан бери ырдалып келе жаткан көөнө жанр. Дайыма өзү жаралган доорго мүнөздөмө берет. Б. ы. баланын психологиясына, ден соолугуна, нравалык жактан тарбиялоого оң таасири бар. Алар аркылуу эненин мээримине бөлөнүп, жылуу мамиле, камкордукту туюп тынч уктоого, ден соолукта болуп, башкаларды уга билүүгө, келечектеги жашоосуна кеңеш алууга, өткөн, учур, келер чак ж-дө кабар алууга шарт түзүлөт.

Алдей, алдей ак бөбөк,
Ак бешикке жат бөбөк.
Кунан койду сой бөбөк,
Куйругуна той бөбөк.
Ыйлаба балам, ыйлаба,
Ата-эненди кыйнаба.
Эл жайлоодон түшө элек,
Арпа, буудай быша элек.

Б. ы. баланын жаш өзгөчөлүгүнө карата түзүлгөн балдар фольклорунун алгачкы формасы болуп эсептелет. Бул жөнөкөй гана түзүлгөн ырларда эненин балага болгон мээрим, сүйүүсү, ой-тилеги камтылып, музыкалуу ыргак м-н сөздөр гармониялуу айкалышып баланын угуусун көнүктүрүп, бейпилдикке бөлөп, мемиретип уктоого шарт түзөт. Белгилүү өлчөмдө баланын музыкага болгон кабыл алуусун ойготуп, көркөм табитин өстүрөт. Б. ы-ндагы ар бир куплет же эки сап ырдан кийин “алдей, алдей, алдей бөбөгүм” деп кайталанган ритмикалык саптар анын поэтикалык таасирин, эмоциялык маанайын күчөтөт. Б. ы. аркылуу ата-эненин жашоо шартын, дүйнөгө болгон көз карашын, үмүт, кыялын түшүнүүгө болот. Б. ы-нын соц., таптык мүнөзү бар. Б. ы. элдин коллективдүү чыг-лыгынан жаралып, жеке адам тарабынан аткарылып, терең филос. маанини камтып турат. Майда жаштагы бөбөктөргө арналган поэтикалык чыгармалар, алардын түрлөрү, түзүлүшү, идеялык, көркөмдүк өзгөчөлүгү изилденип жарык көргөн.

БИБЛИОГРАФИЯ (гр. – китептер жөнүндөгү жазуу) – басмасөз чыгармаларына обзор жасоо, көрсөткүч түзүү ыктары ж-а методдору жөнүндөгү илимдин бир тармагы. Б. түзүү белгилүү принцип б-ча жүргүзүлөт: китептин аты, автору, чыккан жылы ж-а жери, баасы, бети, кыскача мүнөздөмө (аннотация) ж. б. көрсөтүлөт. Б. алфавиттик, хронологиялык, тематикалык принциптерде түзүлөт. Жогорку окуу жайларында библиография *адабияттаануунун* кошумча бөлүмдөрүнүн бири катары окулат.

“БИЗДИН ЗАМАНДЫН КИШИЛЕРИ” – роман. Т. Сыдыкбеков чыгарманы 1943-ж. январь айында жаза баштап, айрым үзүндүлөрү согуш учурунда “Советтик Кыргызстан” газетасында жарык көргөн. Толук бойдон 1948-ж. басылып, 1949-ж. СССР мамл. сыйлыгына татыктуу болгон. Романда Улуу Ата Мекендик согуш учурундагы элдин патриоттук

духу, баскынчыларга каршы күрөшүүдөгү биримдиги, улуттар арасындагы ынтымак чагылдырылган. Чыгарманын сюжети бир эмес, бир топ каармандын тегерегинде өнүгөт. Бирок, бул каармандардын ар бири эсте калаарлык мүнөз касиеттерге эгедер. Чыгарма Ысык-Көл боюндагы бир колхоздун бейкут турмушун көрсөтүү м-н башталат. Романдын композициясында бир багытта өнүккөн сюжет м-н катар сюжеттен тышкары элементтер: портреттик мүнөздөмөлөр, каармандардын ой жүгүртүүлөрү, уламыштар, Мыскалдын коллективдештирүү жылдары ж-дө эскерүүлөрү, Сергейдин согуш окуялары тууралуу аңгемелери, Чегирткенин мурдагы турмушу ж-дө баян, пейзаждар кеңири орун ээлейт. Чыгармада кейипкерлердин кебете-кешпиринин, иш аракетинин көрсөтүлүшү ынанымдуу, пейзаждык сүрөттөр элестүү, айрым жерлерде кыйла жогорку чебердик м-н жазылган. Мунун өзү Т. Сыдыкбековдун стилинде аналитикалык башталма күч алып, адам психологиясын көрсөтүү ыкмалары ж-а каражаттары байыгандыгын айгинелейт. Ошону м-н бирге согуш окуялары көрсөтүлгөн эпизоддор анчалык ынанымдуу эмес, романдын “өндүрүштүк” мазмунуна анчалык шайкешпей турат. Романдын стилинде публицистиканын ыкмалары, о. эле фольклордук ыкмалар колдонулган учурлар бар. Романда Т. Сыдыкбеков согуш жылдарындагы кыргыз айылында жашаган жөнөкөй адамдардын татаал тагдырын көрсөтүүнү максат кылган. “Б. з. к.” романынын мазмунунда ал жаралган мезгилдеги коомдук-саясий жагдай өзүнүн изин калтырганын айта кетүү керек. Согуш шартына ылайык советтик идеология элди фашисттик баскынчыларга каршы күрөшкө мобилизациялоого бардык күчүн жумшап жаткан учурда Т. Сыдыкбеков да эл турмушун ушул өңүттөн, б. а. душманды жеңиш үчүн жасаган эмгегин чагылтууга аракеттенген. Ушул аракетинде автор чыгармасында турмуш чындыгын көрсөтүү ачык эле концептуалдашуусуна, же болбосо бир беткей мүнөзгө өтүшүнө жол берген. Натыйжада өлкөнүн тарыхындагы бул кандуу согуш, ар бир адамдын тагдырына салган эбегейсиз мүшкүл, трагедия, ал мезгилдин курч карама-каршылыктары көмүскөдө кала берген.

БИЛИНГВИЗМ, э к и т и л д ү л ү л ү к, к о ш т и л д ү л ү л ү к. (Чыгыш элинде зуллиосонайн деп аталган) – эки тилде бирдей чыгарма жаза алуучулук. Ал байыркы көрүнүштөрдүн бири. Орто к-дагы Чыгыш акындары фарсы ж-а түркий тилдеринде жазса, кийинки көптөгөн жазуучулар да эки тилде жазышат. Мис., С. Айни (тажик, өзбек), Ч. Айтматов, М. Байжиев (орус, кыргыз), Ю. Рытхэу (орус, чукча), В. Санги (орус, нивхи) жазышат.

БИОГРАФИЯ (гр. – өмүрдү жазуу) – адам өмүрүнүн тарыхын жазуу. *Адабияттаанууда* жазуучунун өмүр жолу үйрөтүлөт. Бул же тигил акын же жазуучунун чыг-лыгын изилдөө ишинде, аны үйрөнүүдө өмүр баяндык фактылардын, турмуштук окуялардын мааниси чоң. Көптөгөн өлкөлөрдө “Өрнөктүү адамдардын өмүрү” деген адабияттардын сериясы чыгып жатат. Алардын ичинде акын-жазуучулар да бар. Буларды үйрөнүүнүн мааниси чоң. Кийинки жылдары кыргыз адабиятында А. Осмоновдун, Ж. Турусбековдун, М. Элебаевдин чыг-лык өмүр жолуна К. Жусупов (“Ыр сабындагы өмүр”), С. Бөлөкбаев (“Биздин Жусуп” повести), О. Сооронов (Мукай ж-дө биографиялык мүнөздөгү чыгармалары) кайрылышты. Мамл. ж-а коомдук ишмерлер И. Раззаков, С. Ибраимов, Ж. Ибраимов, К. Оторбаев ж. б. ж-дө биографиялык чыгармалар жазылган.

БОБУЛОВ Камбаралы (1936, Ноокат р-ну – 2003, Бишкек) – адабий сынчы, акын ж-а прозачы. 1958-ж. КМУнун филология факультетин бүтүргөн. Анын эң алгачкы “Сүйүү лирикасы туура бааланууга тийиш” деген макаласы 1955-ж. “Советтик Кыргызстан” журналында жарык көргөн. Анын сынчылык талантын, чыг-лыкка кайдыгер карай албастыгын, ал үчүн күрөшкөнүн 50-жылдардын экинчи жарымында жарык көргөн “Окуучунун каты” (А. Токомбаевге ачык кат) (1956), “Оморчулук деген эмне?” (1957), “Азыркы адабий сын жөнүндө пикирлер” (1985), “Махабат баяны” (1959) аттуу рецензияларынан, полемикалык ж-а проблемалык макалаларынан көрүнгөн. Ал бул сындык жанрлардын ички сыйымдуулугун арттырган, анын окумдуулугун көтөргөн, ойдун ж-а аналитикалык талдоонун жаңы формаларына умтулган. Т. Сыдыкбековдун “Тоо балдары” (1953) ж-а “Тоо арасында” романдарынын башкы каармандарынан болгон Омор аке, Ыманбайлардын образдарын талдоо, жалпылоо, кырдаал м-н психологиянын байланышы ж-а карама-каршылыгы, мүнөздүн калыптанышы, каада-салт ж-а жаңычылык өндүү проблемалардын идеялык-эстетикалык жактан интерпретацияланышын жаңыча кароого умтулган. Айрыкча Ч. Айтматовдун “Жамийла” повестине кыргыз сынчыларынын ичинен биринчилерден болуп оң баа берип, аны “чыныгы махабаттын көркөм баяны” деп атаган. Сынчы катарында К. Б. кыргыз адабият таануусунун жаңы тармагы болуп эсептелинген Айтматовтаанууга да салымын кошкон. Анын “Турмуш сыноосунан өткөн каармандар” (1963) “Кыргыз прозасынын канат жайышы” (1967), “Новаторлуктун жолунда” (1967), “Чыңгыз Айтматов” (1970) өндүү макалалары, обзорлору ж-а адабий портреттери доордун чыгаан сүрөткеринин көркөм өнөрканасындагы жаңычылыкты аныктоого арналган. Алыкул Осмоновдун көркөм дүйнөсү Б-дун сынчылык ишмердигинде иликтөөнүн башкы предметине айланып келген. Сынчынын фольклор ж-а профессионал адабияттын, салтчылык м-н жаңычылыктын диалектикасы, кыргыз прозасында реализмдин калыптаныш маселелерине карата жазган макалалары өзүнүн оригиналдуу тарыхый-адабияттык ойлорго жыш экендиги м-н кызыктуу. Айрыкча анын “Кыргыз прозасындагы реализмдин өнүгүш жолдору” (орус тилинде, 1969) аттуу изилдөө китеби, “Кыргыз прозасынын телчигүү мезгилиндеги поэтикалык салттардын маселелери” (1968), “Фольклор жана социалисттик реализм” (1974) деген макалалары олуттуулугу, талдоо ыкмаларынын ишенимдүүлүгү, чыгарган бүтүмдөрүнүн бөтөнчүлүктөрү м-н айырмаланат. Б. прозада да иштеген. “Айлуу түндө күйгөн от” (1960), “Түштүк кызы” (1962), “Эркинбек” (1963) аттуу аңгемелер ж-а повесттер жыйнактары анын кара сөзгө жыктуу экендигин көрсөткөн. Элет турмушун, анан дагы карапайым адамдардын тиричилигин, өз ара мамилелерин, балдардын дүйнөсүн, чоң катаал турмушка аттанып коомдон өз ордун табууга далалаттанган жаштардын элестери түзүлгөн. Поэзия Б-дун чыг-лыгындагы маанилүү жанрлардын бири. Анын поэтикалык жыйнактары 70-жылдардан баштап жарыкка чыга баштаган. Б-дун акындык шык-дүйнөсүнүн, поэтикалык изденүүлөрүнүн жыйынтыгы “Махабат аралы” (1971), “Таң шоокуму” (1977) ж-а “Акын кыялы” (1985) китептерине камтылган. Анын улуттук поэзия практикасына казал формасын активдүү киргизүүгө, түштүк жергесинин образдык мозаикасын түзүүгө, Лалахандын образын жаратууга жасаган аракеттери натыйжалуу чыккан. Б. поэтикалык

котормолорду жаратууга да бир топ күч жумшаган. Чыгыштын классикалык поэзиясынын ири өкүлү Хафиздин газелдерин, грузин акыны И. Чавчавадзенин, каракалпак акыны Бердахтын лирикаларын которгон.

БОГДАНОВА Медина (1908, Бухара ш. – 1962, Москва) – адабиятчы, Борб. Азия элдеринин адабияттары б-ча көрүнүктүү адис. Орто Азия мамл. университетинин (САГУ) Чыгыш таануу факультетинин бир эле учурда эки бөлүмүн (түрк ж-а иран) бүтүргөн. Горький атн. адабият ин-тунда иштеп жүргөндө Улуу Ата Мекендик согуш башталып, белгилүү адабиятчы-окумуштуулар: В. М. Жирмунский, П. Н. Берков ж. б. м-н кошо Кыргызстанга келип, Академиядагы фольклор ж-а “Манас” эпосу секторун жетектеп, көптөгөн ил. фольклордук экспедицияларга катышкан. Анын ил. иштеринин көбү кыргыз адабияты м-н байланыштуу. Орус тилинде кыргыз адабиятынын туңгуч очеркин, улуу акын Токтогулдун өмүрү ж-а чыг-лыгы ж-дө монография (1960) чыгарган. Ырчылар поэзиясынын ж-а кыргыз адабиятынын тарыхы м-н теориясына байланыштуу көп макалалар жазган. Кыргыз жазуучуларынын орусча жыйнактарын редакторлоого катышып, алардын айрымдарына баш сөз жазган. Кыргыз улуттук фольклорун биринчи классификацияга алган да Богданова болгон. “Манас” эпосун изилдөөдө Б-нын “Кыргыздын баатырдык “Манас” эпосу жөнүндө” деген эмгеги негизги ж-а жетектөөчү иштердин бири болуп эсептелет. 1952-ж. “Манас” эпосу тууралуу өткөн талкууга карага үч макала жарыялап, анын элдик эпос экенин далилдөөдө зор роль ойногон. Б. кыргыздын Ж. Таштемиров, Б. Керимжанова, Б. Маленов, К. Иманалиев, Ш. Үмөталиев, М. Борбугулов, Р. Кыдырбаева сыяктуу окумуштууларына ил. жетекчи болуп, кыргыз адабият изилдөөчүлөрүн тарбиялоодо да зор эмгек сиңирген.

“БОЗЖИГИТ” – чыгыш эпикалык поэзиясынан келген лирикалык поэма. Ашыктык, баатырдык, турмуштук, диний сыпаттагы чыгыштын дастандары Орто Азия элдерине дастан, кысса, хикая деген ат м-н тараган. Булар негизинен 19-кылымдын акыры 20-кылымдын башында Уфа, Казань, Оренбург шаарларында басылып чыккан. Араб, фарсы ж-а Орто Азиядагы түрк элдеринин тилинде жарык көргөн. Китептин саны аз болгондуктан, алгач кат тааныган сабаттуу адамдар окуп, алар аркылуу элес тартып, оозеки түрдө жашай баштаган. Акындар чыгармачыл айтуучулар бул сюжеттерди өздөрүнүн алымча, кошумчалары м-н ырдап, эл арасына жайылткан. Ошентип, варианттары пайда болгон. “Бозжигит” поэмасы кыргыздар арасына 1911-ж. Казандан басылып чыккан нуска б-ча тараган. Поэманын көркөмдүгү жогору, лирикалык формулаларга, символдорго бай. Негизги каармандар Бозжигит м-н Сайыпжамалдын ортосундагы улуу махабат –эки ашыктын бири-бирине жетпей калган окуя трагедия м-н аяктайт. Бул типтеги чыгармалар түрк элдеринде көп (мис., “Тахир менен Зухра”, “Козу Көрпөш, Баян сулуу”. “О лжобай менен Кишимжан”, “Аксаткын менен Кулмырза” ж. б.). “Бозжигит” поэмасынын эки нускасы КРУИАнын Кол жазмалар фондунда сакталып турат (инв. №617; 841). Тексттери жарык көрө элек. Ил. жактан изилдөөгө алынып, “Кыргыз адабиятынын тарыхына» кирген.

“БОЛОТ” – дастан. Кыргыз элдик оозеки чыгарманын басымдуу көпчүлүгү ыр түрүндө айтылат. Бир болгон маанилүү окуя эл эсинде терең сакталып, алгач аңыз сөз, легенда түрүндө айтылып жүрүп отуруп, акындар тарабынан ырга, эпоско, дастанга айланып тынган фактыларды кыргыз фольклорунун четинен тапса болот. Ал тема мейли элдик баатырларга арналсын, мейли жеке адам тагдырына же бүтүндөй бир элдин башынан өткөргөн тарыхый окуяга арналбасын, бардыгына мүнөздүү бирдей жалпылык – алардын алгач кара сөз түрүндө аталып, бара-бара ыр формасына айланып кетиши. Ырас кара сөз же ошол эле окуя ыр түрүндө паралелл айтылып жүргөн учурлардын фактысы да кыргыз фольклорунан кезигет (мис., “Эр Төштүк”). Мына ушундай элдик чыг-лыктын табиятына мүнөздүү болгон кара сөздөн ырга айланган чыгармаларынан дагы бир мисалына “Болот” жомогу кошулат.

Чыгарманын сюжети мурда эл арасында айтылып жүрүп, кийинчерээк жазгыч акын тарабынан ырга айландырылып, кагазга түшүрүлгөн. Муну чыгарманын өзүнөн алыска бара жаткан жүргүнчүлөрдү Курман аттуу ырчы “жол жомогу” катары айтып бергенинен байкаса болот. Жолдо, Акбейит деген жерде Болоттун атасы уста Нурбайдын сөөгү коюлган экен. Сөз учугу ошол Нурбай устадан уланып, анын уулу Болот баатырдын жеңиштүү иштери м-н аяктайт. Демек, ушул текстти жазган адам Курман ырчыдан сюжеттин негизги өзөгүн илип калып, кийинчерээк кагазга ыр кылып жазып чыккан. Чыгарманын ыр түзүлүшү биздеги салттык 7–8 муундуу ыр формасында эмес, Чыгыш поэзиясынын таасиринде 10–11 муундуу ыр жолдору м-н жазылган. Алты саптан турган туруктуу строфаларга бөлүштүрүлүп, ар бири бирдей рифмага баш ийдирилген. Мына ушул саптарды жазгыч акындар көбүрөөк пайдаланып жүргөндүктөн, бул чыгарма андан чет калбай “Эр Төштүк”, “Жаныш, Байыш” сыяктуу чыгармадан кескин айырмаланып турат. Ошондуктан “Б.” дастанын жазгыч акын тарабынан кайрадан иштелип чыккан элдик чыгарманын бир үлгүсү деп кароого болот.

Чыгарманын сюжетинде Чыгыш поэзиясынын таасири өз изин калтырган. Хан, бектердин элге карата болгон чексиз бийлиги, кожо, эшен, молдолордун коомдогу позициясы, алык-салык, отурукташкан эл турмушу сыяктуу көрүнүштөрдөн улам, жогорудагыдай ойду айтууга мүмкүндүк түзүлөт. Дастандын тексттеринде “кандай эрди кор кылбады махабат” делип, Фархат, Мажнун, Жусуп, Таризэл, Автандилдердин аттарынын эскерилиши да биздин жогорудагы оюбузду бекемдей алат. Деги эле элдик чыгармалар – жомок, эпос, дастандарда коңшулаш элдердин фольклордук чыгармаларындагы сюжеттерди, мотивдерди эске түшүргөн учурлар арбын эле кездешет. Себеби, андай чыгармалар бир эле учурда, бир эле акын тарабынан жарала койбойт. Поэма, дастан, эпостордун жаралышы, өнүгүшү өтө татаал процесс болуп, узак эволюциялык жолду басып өтөт. Бир кыйла өзгөрүүлөргө учурайт, кээде жанаша жашаган элдердин экономикалык, маданий байланыштарынын таасири аркасында, элдик оозеки чыг-лыктары бири-экинчисине түздөн-түз таасир этишип, мазмундук ж-а тематикалык жактан бирин-бири байытып турушу закон-ченемдүү көрүнүш. “Б.” дастаны м-н Чыгыш элдеринин көркөм мурастарынын үндөштүк көрүнүштөрү мына ушундай себептер м-н түшүндүрүлмөкчү. Дастандын негизги каармандары – Болот м-н Нурайым. Буларды коштогон тагдырлаш, максатташ достору – Калдар, Нурила, Бекчеке, Акседеп. Ушул үч тагдыр, үч махабат, үч баатыр, үч сулуу туурасында сөз болот. Жубайлар баш кошконго чейинки тоскоолдуктар, алардын көргөн азап-тозоктору “баатырдык үйлөнүү” салтынын алкагында кызыктуу баяндар аркылуу айтылат. Адаттагыдай эле залым, ач көз хандар Обулбай, Дөөлөтбек анын уулу балбан-баатыр Бөкчөлөр алиги сулуу кыздарды тартып алуу аракеттерин жасашат. Драмалуу окуялардан түзүлгөн курч

сюжеттик линия улам өнүгүп, дастандын кызыктуулугун арттырат. Окуянын финалы жомоктук ыкма м-н, б. а. ашык жарлар тилеген тилегине, максаттарына жетип, жыргап-куунап жагып калышат.

Чыгарма эл башынан өткөргөн турмушту, ашыктык сезим мамилелерин, этнографиялык материалдарды ж-а коомдук-социалдык абалдын өткөндөгү тарыхын чагылдырат. Мындан сырткары бул чыгармадан тилчи-илимпоздорго диалектология, фонетика, лексикология илими үчүн кызыктуу фактылык материалдар табылат.

БОЛОТ НАЗАР уулу (1828, Ысыккөл өрөөнү – 1893) – манасчы. Бугу уруусунун Арык тукумунан. Б. Н-дын айткан «Манасы» жазылып калбаган. Анын чыг-лыгынан кабар берген айрым эскерүүлөрдөн башка эч маалымат жок. Эски акындардын, манасчылардын өмүрүн ж-а чыгармаларын жакшы билген манасчы Саякбай Карала уулу 1961-ж. «Манас» изилдөөчү З. Мамытбеков м-н болгон аңгемесинде: «Валиханов «Көкөтөйдүн ашын» Ысыккөлдөгү чоң манасчы Назар Болотовдон Токсобай Олжобаевдин айлында жазып алган. Ч. Валихановдун жазган материалындагы дагы бир маанилүү нерсе: «Менин кыргыздын тарыхый санжыралары ж-а эл оозеки адабияты м-н кызыкканым, Боронбай ж-а башкаларга орус өкмөтүнүн тапшыруусу м-н жүргүзүлүп жаткандай көрүндү, ошондуктан алар бардык жардамын көрсөтүштү» – дейт. Ушул маалыматка караганда Бугу уруусунун башчылары Ч. Валихановго кыргыз элинин көркөм өнөрүн көрсөтүү үчүн атактуу манасчы Б. Н-ды чакырып келип «Манасты» айттырышы мүмкүн. Б. Н. арык тукумунан болгондуктан урууну бийлеген Т. Олжобаевдин үйүндө өрүүсү ыктымал. Б. Н-ды угуп, көрүп билгендер анын жомокчулугу ж-дө «Назар чоң жомокчу болуп, үнү бийик эле, «Семетей, «Сейтек» эпосторун толук айткан жомокчу болгон. Манасчы Мамбеталы Ашымбай уулунун «Каныкейдин Тайгорууну чапканын» Назар манасчы да айтчу экен деген учкай катары ж-а семетейчи Алмабек Тойчубек уулунун «Ал «Манасты» Кыдыр акени, Чыныбайды ээрчип айткан. Назар Кыдырдын жомокчусу болгон» деген маалыматы ж. б. элдин айтуусу б-ча Н. чоң манасчы болсо дагы анын чыг-лыгы ж-дө кеңири ой айтууга мүмкүн эмес, анткени анын манасчы Тыныбек м-н айтышынан башка так маалымат жок. Учурнда көлдүн атактуу манабы Чыныбай Б. Н. м-н Тыныбекти айтыштырып көргөн. Манасчыларга «Манастын өлгөнүнөн» «Ата күмбөз» салдырууга чейинки эпизодду айтуу тапшырылган. Адегенде Б. Н. айтып бир жарым күндө бүтөт. Анын айтуусу б-ча Манастын күмбөзү Надыр деген устага салдырганы баяндалат. Кыскасы, Анын өз учурунун атактуу манасчысы Тыныбек м-н айтышы жогоруда айтылган. Ошондой эле «Манас» үчилтигин толук билген чоң жомокчу болгон деген эскерүүлөрдү ырастайт. Б. Н. жарды киши болуп: «Жээрде аттан башка малым жок, Манастан башка жаным жок» – деп ырдоочу экен. Ошол атактуу Б. Н. манасчыдан Саякбай Карала уулунун устаттары Акылбек, Чоюке сыяктуу манасчылар «Манасты» үйрөнөт дешет.

БООГАЧЫ Жакыпбек уулу (1866–1936, Атбашы р-ну) – лирик акын, обончу, ырчы ж-а алгачкы агартуучулардан. Аны бүтүндөй кыргыз жергесине таанымал кылган – “Үкөй”. “Үкөй” акындын жаштык курагын, жигиттик ышкысын, махабат жалынын, ич күйүтүн көркөм чагылдырган чындык негизи бар лирикалык чыгарма. Ырдын текстине күчтүү сезимдин ыргагында түзүлгөн сөз м-н музыка, бийик, мукамдуу кооз үн, аткаруучулук жөндөм айкалышып, эл эсинде түбөлүк түнөк алган. 1941–1945-жылдары Б. айылга өз каражаты м-н медресе ачып, “Чаар китеп”, “Сопулар” сыяктуу дин китептерин карандай жаттатуудан башка окуучуларга терең билим бере албаган молдолорду четтеткен. Бизге жеткен ырларынын айрым үзүндүлөрүнө караганда, ал ар түрдүү темада көп эле ырдаган көрүнөт. Бирок эл арасында сүйүү ырларын көп ырдап, лирик акын, обончу катарында таанылгандыктан, чыгарманын негизги багыты ушул жакка ооп, башка мазмундагы ырларына эл назар салбай, көбү унутулуп калгандай. Акындын ырга болгон шыгы эрте, бала чагында башталган. 1929-ж. анын өмүрүндөгү ары армандуу, ары кайгылуу жыл болгон. Элүүдөн эңкейгенде туулуп-өскөн жеринен, тели-теңтушунан ажырап, өзүнүн жер которуп, бейкүнөө айдалышын өтө оор кабыл алып, акындын бүткүл арман-мунун, ызасын коштошуу ырында төккөндүгү төмөнкү ыр түрмөктөрүнөн ачык көрүнөт:

Айда бир алыс жол жүрсөм,
Алдымда минер бурагым.
Ай өткөрүп келгенче,
Аман бол жалгыз чырагым.
Күндө бир алыс жол жүрсөм,
“Күлүк” деп минер бурагым,
Күн өткөрүп келгенче,
Аман бол, жалгыз чырагым.

Б-нын “Айдалгандагы арманы” калкка кеңири таралып, бир топ көлөмдүү. Акындын бул ыры арман, коштошуу ырынын жанрдык чегинде түзүлгөн. Бирок, ырдын башаты Атбашы жергесинде түзүлүп, Балыкчыга жеткенче уланып келгендиктен, толук түрдө колго тийди деп айтуу кыйын. Ырчынын Орунбор (Оренбург) жергесинде ырдаган ырлары бизге жеткен жок. Кагаз бетине түшүрүлүп жүрбөгөндүктөн, унутулуп калышы да мүмкүн. Бизге жеткен ырларынын үзүндүлөрүнө караганда, ырчынын чыг-лык мүмкүнчүлүгү жалаң эле ырчылык, күйгөн секетбайдын тегерегинде чектелбейт. Ал соц. мазмундагы ырларды да жаратат. Ага байлык табуунун аракетинде болуп, шарыяттын жолунан гана эмес, адамгерчиликтен тайган “ак селделүү молдолорго”, же Түгөлбай байдын тоюнда тартынбай томсоруп калган беш-алты кедейдин абалын той ээсине айтып, анын сарандыгын белгилеп келекелеп ырдаган ырын ачык эмес, адамгерчиликтен тайган ак селделүү молдолорго ырдаган ыры ачык мисал. Санат ырларынан да куру алакан эмес, “ажал жетсе чымын жан чыгып кетет бир паста”, ошондуктан агайын-тууган м-н чырдашып, араз болбо, убадага бек бол, ушакчы м-н муңдашып, уятка калба, жамандыктан алыс бол, андабай жаман сөз айтып, адамдын көөнүн оорутпа» – деп, акыл-насаат айткан. Мындай фактылар Боогачынын чыг-лык өнөрканасынын али да көп жагы ачылгандыгын көрсөтүп турат.

Акындын сүргүндөгү ырлары бизге жеткен жок. Ырчынын чыг-лык өмүрүнүн күрдөөлдүү мезгилинин (1929–1932) таптакыр үзүлүп калышы чоң жоготуу. Анткени, ал сүргүндө ырдаган эмес деп эч ким айта албайт. Акын 1932-ж. бошоп, элине кайтып келгенде да чуудан алыс болгусу келип, сүргүндөгү жагдайын ырдап эскербеген көрүнөт. Эгерде айткан болсо эл ичинде бирин-экин ырлары сакталып калмак. Анын үстүнө ал жактан кийин да баскан-турганы чектөөгө алынып, көзөмөлдүн астында жашаган. Ошондуктан Акмузга барбай, Нарындын Дөбөлү айылында жашап калган. Акындын айрым ырлары, обондору эл арасына кеңири тарап, элдик болуп кеткен. Тескерисинче, элдик күйгөн секетбайлар Боогачыга оошкон учурлары байкалат. Бул анын акын гана эмес, чебер аткаруучу, ырчы болгондугуна, элдик ырларды да аткарып жүргөндүгүнө байланыштуу. Б-нын күйгөн, секетбайлары негизинен 20-жылдары эле кагаз бетине түшүрүлүп, эки жыйнак түрүндө жарык көргөн. Башка акындардан өзгөчөлүгү көп ырлары эл оозунан жазылып алынган.

“Секетбай” 1925-ж. араб тамгасында Москвадан басылып чыккан. Жыйнап, басмага даярдаган И. Арабаев. Бул жыйнакка кирген ырлар акындын жаш кезинде түзүлгөндүгүнөн кабар берет. Экинчи “Сүйгөн” аттуу жыйнагы 1927-ж. араб тамгасы м-н жарык көргөн. Басмага С. Карачев даярдаган. 1900-ж. “Адабият” басмасы Боогачы м-н Ысмайылдын чыгармаларынын бириктирип бир китеп кылып чыгарган. 1994-ж. акындын 125 жылдыгына карата анын ырлары, Б-ны иликтеп, өмүр-баянындагы даректерди тактоого аракет кылып жүргөн Ж. Чолпонбаев, Ч. Болсуналиев, Ш. Мусабеков ж. б. эскерүү-иликтөөлөрү камтылган толугураак жыйнагын К. Ибраимов түзүп, окурмандарга тартуулаган. Б. лирик акын, обончу, күүчү, агартуучу катарында ырчылар поэзиясынын тарыхында улут маданиятында белгилүү орунду ээлейт.

БОРБУГУЛОВ Мухтар (1930, Сузак р-ну) – жазуучу ж-а адабиятчы, филология илимдеринин доктору, профессор. Кырг. Респ. эл жазуучусу (1995). Кырг. мамл. сыйлыгынын лауреаты (1988). Адабий чыг-лыгы 1946-ж. башталган. 1955-ж. “Тамсилдер жана ырлар” аттуу алгачкы жыйнагы жарык көргөн. Б. онго жакын тамсилдер жыйнагын жарыялап, кыргыз адабиятында бул жанрдын калыптанышына орчундуу салым кошкон. Калемгердин тамсилдеринде коом турмушундагы жагымсыз көрүнүштөр, адамдардын кулк-мүнөзүндөгү терс касиеттер ийкемдүү тил, жумшак юмор м-н элестүү баяндалат. “Элеттик жигит” романында (биринчи китеби – 1965, толук бойдон – 1989) кыргыз интеллигенциясынын турмушу, коомдук руханий маселелер чагылдырылган. “Кыргыз драматургиясынын өсүү жолу” (1958), “Турмуштун тереңи көздөй” (1967), “Учу-кыйырсыз жол” (1968), “Кенч капкасын ачып” (1975), “Адабият теориясы” (1996) аттуу эмгектери кыргыз адабиятынын урунттуу маселелерин, “Манас” эпосунун, асыресе андагы башкы каармандын образынын байыркы башаттарын иликтөөгө арналган. “Горькое лекарство” тамсилдер жыйнагы (1958), “Пути развития киргизской советской драматургии” изилдөөсү (1958), “Джигит из глухого аила” роман (1968), “Бабушка и спутник” комедиясы (1977) ж-а “Единство национального и интернационального” эмгеги (1979, СССР жазуучулар союзунун сыйлыгы 1981) орус тилинде басылып чыккан.

БОРОМБАЙ уулу Нурдин (1886 – Акталаа р-ну, 1918-ж. же 1919-ж. 32 жашында дүйнөдөн кайткан) – акын. Ал кат билген сабаттуу, ары жаштайынан кыз оюндарда ырдап, такшалган, ырчылык жөндөмү да жетиштүү, айрыкча дин ж-дө көп ырдаган акын болгон:

Ыр кылып кырк парз баянын,
Ырдап жүрөм мурунтан.
Беш ирекет жети ыйман,
Жеткире оку мусулман.

Мурастарынын көбү нускалуу ырлардан турат:

Акын Нурдин аз сүйлө,
Аңгеме кепти ыратпай.
Асыл сөөк адамдар,
Алтын-күмүш кымбаттай,
Айтылган кеби тил катпай.
Жаман көргөн айылың,
Жанында турса ыраактай.
Акылы жоктун көөдөнү,
Суу акпаган булактай.
Түнт кишинин пейили,
Дүлөй болгон кулактай.
Акындар айтат сөздөрдү,
Алды кийин суратпай.

Анын толук эмес насыяттарын М. Абдылдаев түзгөн “Мурас” (1990) жыйнагына чыккан. Кийин бүгүнкүгө чейинки мурастарын жыйнап, өмүрү, чыг-лыгы б-ча маалымат м-н “Ала-Тоо” журналына (1996) жарыяланган. Н. элди өзүнө тарта билген таасирлүү, күчтүү акындардан болгонун обончу Калмурат эскерет. Н-дин “Беш көл көпүрөсү”, “Нуркожо”, “Айтышуу”, “Өлүм алдында” деген ырлары ооздон-оозго өтүп ырдалчу экен:

Эсиң болсо эр жигит,
Этият жүргүн көп күлбө.
Эсиргенсип кеп айтып,

Оозунду көптүрбө.
 Андабай жаман сөз айтып,
 Атаңды башка сөктүрбө.
 Алтын такка минсең да,
 Ааламды бүт билсең да,
 Армансыз болбойт бул дүйнө.

Бул санаттарды ири нускоочу акындардын чыгармаларын учураган санаттарды тандамал үлгүлөрүнө кошууга болот. Айрым кабарларга караганда, Н. эл чогулган жыйындарда айтышка түшкөн учурлары болуптур. Алсак, Бүргөнүн уулу Чоткаранын ашында Тоголок Молдо м-н Бошкойду көктүтүп айтыштырат. Бошкой 400-500 койлуу, ырчылыгы бар бай экен. Экөө көпкө чейин айтышып, жеңише албай коюшуптур. Ошондо Бошкой м-н Тоголок Молдонун шакирти жаш Н. беттешип, андан жеңилип калат (бул маалыматты Баатов айылынын тургуну Байдылда уулу Рыскулбек аксакал 1990-ж. айтып берген). Н-дин эң соңку ыры “Өлүм алдында”. Н-дин негизги мурастары жогоруда аталган чыгармалар. Н-дин акындыгын устаты Тоголок Молдо, Калмурат обончу, Казыбек акын ж. б. жогору баалашкан. Н. бул дүйнөдөн эрте өтүп, көргөндөрдү өнөрүнө багынткан илеби күчтүү акындардан болуптур.

БОРОНЧИЕВ Ысмайыл (1910, Чүй өрөөнү – 1978, Бишкек) Б. жашынан эле ырга ыкласы түшкөн. 1936-ж. филармонияга кабыл алынышы анын талантынын жетилишине, көп кырдуу өнөрүнүн калыптанышына мыкты шарт түзгөн. Б. биринчи көрүштө эле Калык:

Акындык деген кен болот,
 Агып жаткан майга окшоп.
 Маалында жутуп калбасаң,
 Батып кетет айга окшоп.
 Талантың болсо тартынба,

Таянчын болом артыңда деп, чыг-лыгына ак жол каалаптыр. Б. өзү Калык м-н Осмонкулду устатым деп эсептеген. Ал Шаршенден көп нерсени үйрөнгөн. Натыйжада, болгонун бетке айтып, түз ырдап, айтышууга уста болууну Калыктан алса, көзүнө эмне көрүнсө, оюна эмне келсе ошонун баарын чоң чеберчилик м-н тизмектей билүүнү Осмонкулдан, ар кыл жагдайдан күлкү чыгара билүүнү Шаршенден үйрөнгөн. Буга өзүндөгү тубаса таланты да ширелишип кеткен. Б. көргөнүн көңүлгө сактаган, укканын унутпаган куйма кулак акын болгон. Б. башка эл шайырларынан дагы көптү үйрөнгөн. Б. төкмөлүк м-н куудулдукту бирге ала жүргөн кыргыздагы бирден бир ырчы. Ал көп кырдуу талант. Бир эле тематикадагы ырдын бир нече кайталангыс вариантын шыдыр жарата салуу Б-ге жекече тиешелүү төкмөлүк сапат. Б-дин өлүм, ажал тууралуу көптөгөн ырлары буга далил.

Б-дин жыш кездешкен жагымдуу тамашалары башка ырчылардын чыгармада бирин-экин болгон болсо да мынчалык кеңири, ар кыл тематикада, өзгөчө түскө ээ эмес. Анын кыргыз жергесинин сулуулугуна суктанып ырдаган “Кыргызстан”, “Кең Алай”, “Семиз бел” о. эле “Селки”, “Угунуз”, “Зууракан”, “Ак маңдайга” деген эң сонун ашыктык, ж. б. тематикадагы ырлары бар. Ал ар нерсенин түйүнүн чече билген, жүйөөсүн таба билген чебер, ак таңдай ырчы. Б-ге тиешелүү дагы бир өзгөчөлүк анын чебер сүрөткерлиги. “Кош, Алымкул” аттуу белгилүү жоктоосунда көзгө айрыкча бадырая көрүнгөн:

Таластан Атай чыкты эле,
 Таңшытып комуз чертишке.
 Таасын эле мыкты эле,
 Күңгөйдөн Карамолдо эле.
 Күүнүн алпы болду эле,
 Карамолдо өлгөндө,
 Кайышып турдук көмгөндө.
 Комузчу Атай өлгөндө,
 Кордугу кыйын шум ажал,
 Кол барбай турду көмгөнгө.

Карамолдо, Атай ж-дө көптөгөн портреттер жаралды. Бирок, Б. зор таланттуу төкмөлүгүндө айкалышып, чын дилинен эргип чыккандыгы, ар залкарды кайталангыс кылып сүрөттөгөн портрет тарта билүүдөгү дасыккан чебердиги, тизмектеринин көңүлгө жат болуп калчу табигый учкулдугу м-н айрым ырчылык портреттеринен айырмаланып турат. Б-дин үчүнчү артыкчылыгы – айтыштарынан даана көрүнөт. Токтонаалы м-н Ысмайылдын айтыштары тамашалуу айтыштардын мыкты үлгүсүндө жатат. Б. “Шамбет” деген поэмасында “Абыл менен Мейиз” аттуу дастаны бар. Аталган дастанда:

Эгиз козу көтөрүп,
 Кой аралап баспаган.
 Эркек бала көтөрүп,
 Той аралап баспаган.
 Суулар агат мелмилдеп,

Сурабайт кайдан келдиң деп, – деген өңдүү ар кыл көрүнүш, мергендерди кыска, таасын тартып берген тизмектер арбын. “Абыл менен Мейиз” дастаны аркылуу чоң эле дастандарды айтууга кудурети жетчү сүрөткер экенин далилдеген. Б-дин ар кыл тематиканы камтыган куйкумдуу, бирде кадыресе олуттуу, терең философиялык ырлардан, көлөмдүү поэма, айтыштардан турган бир нече ыр жыйнактары бар.

Жыйынтыктаганда, кыргыз ырчылар поэзиясынын өнүгүүсү үчүн Б. чоң салым кошкон. Биринчиден, төкмөлүккө куудулдукту ширетип, төкмөчүлүктүн ажарын ачкан. Экинчиден, тамашалуу айтыштын (Токтонаалы м-н бирдикте) классикалык үлгүлөрүн жараткан. Үчүнчүдөн, портрет түзүүнүн кыска, кайталангыс элестүүлүгүнө, төптүгүнө жетишкен. Мына ушул артыкчылык касиеттери, өзгөчөлүктөрү м-н ал кыргыз ырчылар поэзиясынын тарыхында калган.

БОРОШ уулу Ныязалы (1856–1941, Аксы р-ну) – комузчу, ырчы, отуздан ашык күүнүн автору. Н-нын комузчулук, күү жаратуу өнөр бийиктигинин далили анын таалиминде Токтогул, Атай, Алымкул, Алтымыш, Коргоол ж. б. көптөгөн комузчулар тобунун калыптанганында. Комузда чебер ойногон. Тамашалуу ырларды комуздун коштоосу ж-а кыймыл-аракети м-н абдан күлкүлүү аткарган. Анын күүлөрү (“Кер толгоо”, “Өттү, кетти балалык”, “Аккуу”, “Кайран күү”, “Мырза кербез”, “Булбул”, “Түлгаакы”, “Эки сагызгандын учурашканы”, “Сен дүйнө”, “Арсар күү”, “Сары Барпы” ж. б.) курч сюжеттүү ж-а уккулдуктуу. Н-нын күүлөрүнүн өзгөчөлүгүн ички мазмунунун тактыгы, чертүүдө ыкмалардын көп түрдүүлүгү түзөт. Эл чыг-лыгынын республикалык 1–2-олимпиадаларына (1936, 1937) катышып, 1-орунду женип алган. Комузчу Б. Кулболдуев м-н музыкант Н. Р. Миронович анын “Арсар күүсүнүн” негизинде оркестр ж-а комуз үчүн “Концертину” жазышкан. Мындан тышкары ал уста (комуз чапкан), дарыгер, саяпкер катары да белгилүү болгон.

БОРСОЛ УУЛУ ЖООШБАЙ (1840, Тоң р-ну, 1910) – куудул. Ж. мал-жандуу үй-бүлөдөн чыкса да, атанын анчалык купулуна толбой, “тентек, жинди” аталган балдарынан болот. Ал адилетсиздикке, ачкөз сараңдыкка, менменсинүүгө, кекирейүүчүлүккө, зордук-зомбулукка, алдамчылыкка нааразылык билдирген.

Анын куудулдуу бала кезинен эле башталат. Бирок, анда эч кандай соц. маңыз жок, кадыресе жагдайда өтөт. Анын алгачкы орчундуу оюн салмалары бай баласы Жуманын бээсин, бир баштык тамекисин алдап алуудан башталган.

Куудулдук да кадимкидей эле чыг-лык, чеберчилик. Ал бир күндө эле өзүнөн-өзү келе койбойт. Анын ар бир окуясы өз өзгөчөлүгү, өз күлкүсү, кыймыл-аракети, өз касиети м-н кайталангыс. Алсак, анын “Борсол жинди” окуясы башынан аягына чейин күлкүгө ширелишкен. Ж-дын көп-чүлүк окуяларынын куудулдук касиети бөксөрүп, аңыз түрүндө бизге жетти.

Ал курч, күлкүлүү окуяларды түзө билген куудул гана эмес, сөзгө чечен ж-а чеберлиги, сөздү так, кыска, өз орду м-н айтып, каршысын катуу шылдыңга калтырышы м-н өзгөчөлөнүп турган. Ж-да сөздөн кармап жыгуу, бирде түз, бирде өтмө маанисин “түшүнүп” каршысын оңкосунан салуу өтө күчтүү болгон. Буга анын агасы “Байсеркенин үстүндө конок болуп отурган бий-болуштарга “көрүнүшү”, агасынын “айтканын” аткарып, “чечинип” салып кызмат кылышы, коноктордун аттарын “жайлап” салган окуялары кирет. Ж-дын “Карыган кудай колдо” аттуу жоругу эл ичине лакап болуп тараган. Кыскасы, колдо болгон материалдар б-ча Ж. ата-тектүү, оокаттуу үй-бүлөдөн чыккандыгына карабастан, анын куудулдугу, айла-амалы бай-манаптарды, бий-болуштарды, соодагер, кожо-молдолорду, эшен-калпаларды шылдыңга алып, карапайым элдин таламын талашып тураган. Ошондуктан, анын жоруктары муундан-муунга, ооздон-оозго өтүп, ушул кезге чейин өзүнүн маанисин, баалуулугун жоготпой, азыркы окурмандарды да курч, өткүр сөздөрү, күлкүлүү окуялары м-н калктын көркөм табитинен өчпөй келе жатат.

БОТОБАЙ (1861–1944) – акын. Ал Кыргызстандын түштүк өрөөнүнө, Өзбекстандын көп жерине таанымал болгон. Орозаалы аттуу чоң акындын шакирти. Айрым кабарчылар Жунус атап, уруусун паракенде деш-кен. Бирок, 1971-ж. акындын санатын айтып берген кабарчынын да Ботобай Жунус уулу аталышы кандайдыр бир чаташуу барбы деген ойго алып келет.

Б. 1861-ж. Өзбекстандын Кожо-Абад районуна караштуу Каныя-Бостон деген кыштакта кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. Айрым маалыматтарга караганда, акын өмүрүнүн алгачкы кезинде Өзбекстандан чыккан корбашыларга ырчылык кылып жүрөт. Кийин иштин түпкүлүгүн түшүнүп, алардан четтеп, куугунтукка алынат. Б-дын көп жылдар бою оозго алынбай, чыг-лыгы иликтөөгө кирбей калышы да ушуга байланышкан. Антпесе ал деле өз мезгилинде көп жерлерди кыдырып, Өзбекстанда өткөн тойго атайылап чакыртып келише турган чоң акын болот. Өзүнө шакирт күтүп, ырчылыктын жөн-жайын үйрөткөн. Буга Сыдык Алайчиевдин чыг-лык өмүр жолу ачык далил. Жашында ата-энеден жетим калган Сыдыктын акындык шыгы бардыгын бир тойдо байкап, ат мингизип, тон кийгизип, өзүнө шакирт кылып алып жүрөт. Төрт жыл өткөндөн кийин батасын берип, топко түшүрөт.

Б. 1936-ж. респ-нын борборунда өткөн олимпиадага катышкан. 1937-ж. анын “Күлүк аттын сыны”, “Терме”, “Сүйүү”, “Ленин тууралуу ырлар” деген чыгармалары жазып алынган. Алар борбордун фондуна сакталууда. Б-дын чыгармаларынын элдик поэзия м-н болгон карым-катышы, акындын ага таасирленүүсү, “Күлүк аттын сыны” аттуу ырынан ачык эле байкалат. Муну аттын сын-сыпатын берүүдө “семиргени сүмбөдөй”, кашка тиши кадоодой”, “кулун жүрүп тай болгон, кунанында шай болгон” сыяктуу эпостогу салттуу формулалардын колдонулушу айкындап турат.

“Сүйүү” деген ыры түштүк поэзиясынын салттуу баяндоо ыкмасында-терме формасында айтылат. Ага төмөнкү ыр саптары ачык мисал:

Боюң куйган калыптай,
Чырайың чыккан жарыктай.
Жамалың жазгы баардай,
Салкының таңкы заардай.
Кылыгың жорго каардай,
Кымбатың Ташкен шаардай.
Куп келишкен баласың,

Куштар кылып барасың.

Аягына чейин сыпаттап, санап айтуу улана берет. Ушундай ыкма м-н өзүнүн ички сезимин, көңүл толгоосун билдирип, ыр мактоого жакындашып кетет. Түштүк акындарынын сүйүү темасындагы ырларында көбүнесе, түз мүнөздөмө берилип, ыр курулушунда түндүктө айтылышындагыдай өзгөчөлөнүп, же шарттуу түрдө киришүүнүн милдетин аткарган ыр саптары орун албайт. Б-дын сүйүү ырлары жогорку ойду ырастап турат.

Б-дын санаттары акындын чыгармачыл өнөрканасынын фольклордук ж-а салттуу ырчылар поэзиясынын нугунда калыптанган. Бирок, акындын санаттарында жогоркудай массалык ыр түрмөктөрүнүн орун алышы анын жекечилигин жокко чыгарбайт. Ал турмуштун ар тарабына ой жүгүртүп, оригиналдуу ыр түрмөктөрүн да ичине камтыйт.

Б. өзгөрүштөн кийин Совет өкмөтү, Ленин ж-дө ырдап жүрсө да, бизге өтө чакан материал келип жетти. Революциядан кийин чыгарган ырларынын чама-чаркына караганда кантсе да анын чыг-лыгынын гүл-дөгөн мезгили көңтөрүштөн мурунку учур болгондугу көрүнөт. Акындын ырларын иликтөө иши 70-жылдан кийин гана колго алынгандыктан, материалдын чакандыгына байланыштуу чоң акын ж-дө чоң сөз айтуу мүмкүн эмес.

БӨЛӨБАЛАЕВ Осмонкул (1988, Кант р-ну – 1967, Бишкек) – акын. Б. кайсыл тематикада эмнени ырдабасын, буйдалбастан төгүп жиберген артыкчылыгы, ырларынын салмактуулугу, санаттарынын учкулдугу, төкмөлүгүнүн күлүктүгү, оюндагыны таап ырдаган алымдуулугу м-н Женижок, Эшмамбет, Барпыдай ак таңдай төкмөлөрдүн катарына кирет. Б. алгач Жаманкул, Калмырза сыяктуу ырчыларды көрүп, төкмөлүктүн жол-жобосун үйрөнгөн. Бирок, Б-ди чоң ырчы кылган устаты Калык болгон. Агасы Сүйүмбайдын көмөгү м-н дин мектебинен окуп, кат тааныган. Казак, өзбек, татарча чыккан китептерди окуп, казактын “Кыз Жибек”, “Каблан баатыр” сыяктуу эпосторун жат билген, мындан сырткары Тукайдын, А. Навоинин ырлары м-н тааныш болгон. Ошентсе да агасы Сүйүмбайдан тартынып, 30 жашка чыкканча ырдабай жүрүп, Калыктын аркасы м-н эл алдында ырдаганга мүмкүнчүлүк алып, ырчылык жолго түшкөн. Өзү бул туурасында:

Он сегизинчи жылында,
Гүлдөгөн майдын айында.
Кыргызга чыккан атагы,
Калык келди айылга.
Кенчинен сузуп мен алдым,
Кошо жүрүп жанында.

Б. ошондон кийин мурункудай жазып алып жаттап, домбра м-н аткарбастан, Калыктан комуз үйрөнүп, жамгырдай төгүп ырдоонун негизги ыкмаларын үлгүлөйт. Б. Калыктын жанында бир айча жүрүп, “Курманбек”, Жаныш-Байыш”, “Кедейканды” үйрөнүп, бул эпосторду өмүр бою айтып жүргөн. Кийин аларды жазып алалы дешсе, өтө уяттуу киши “Какемден үйрөнгөм” деп жаздырбай койгон. Б.: 1931-ж. улуттук театрга, 1936-ж. филармонияга кабыл алынып, кыргыздын залкар таланттары м-н чогуу иштешкен.

Б. төкмөлүк күчү учурдагы күтүүсүз жагдайларды жамагына жик билгизбей, шыдыр жалгаштыра кетүүсүнөн да билинет. Бир сапар Б. эл м-н учурашып ырдап жатса шамал болуп, чырак өчүп калат. Ал бул көрүнүштү да ырына кошо кетип:

Үч айылда бир чырак,
Үйлөп салды өчүрүп
Үстүдөн шамал ыркырап.
Ошону күтүп тургансып,
Отурушат кыз-келин,
Мында бири-бирин чымчылап, – дегенде “Опей, бул чал бизди да жөн койбой ырына кошо кетти” деп, шыбыраша түшүшөт алдыдагы жаштар. Анда Б. аларга минтип тамаша ыргыгат:

Озу шок, кандай баласың,
“Ой, мына бул чалды” деп,
Осонду сынга аласың.
Сен да кемшейген кемпир болосуң,
Ошондо комсомол кайдан карасың.

Б-дин эс тутуму айрыкча күчтүү болгон. Ал канча бир аталыштарды, информацияларды, фактыларды бир угуп, эсине сактап алган. Анын мындай өзгөчөлүктөрүн- замандаштары Калык, Саякбай, Алымкул ж. б. таң берген. Б-дин акыл-сезими өзгөчө күчтүү болгон. Ал барган жеринен колхоз-совхоздордогу мыкты иштегендердин, артта калгандардын аттарын, аткарган пландарын сурап алар эле. Кечки концертте саламдашкан ырында мыкты иштеген бригада, звенолордун аттарын атап ырдап, кээ бир фактыларды, алар м-н бирге иштешкендерди таасын айткандыгы м-н концертте отургандарды таң калтырчу. “Ырынын ыргактуу кую-лушкандыгы жагынан өз мезгилинде Б-ге бир да ырчы тең келе алган эмес” (К. Күмүшалиев). Б. башка ырчылардан айырмаланып, актер катары театрда да ар кыл ролдорду аткарган ж-а ошол ролдорду бир окуганда эле жаттап алган. Б. портрет түзүүгө абдан чебер. Ал белгилүү куудул Бекназарды бир көрүп эле минтип портретин тартып салган:

Көрүнүшүң бир укмуш,

Көргөндөр кетпейт үйрүлгөн.
Кейпинди буза калганда,
Көзүндүн жээги түйрүлгөн.
Мурдундун учу кыймылдап,
Мурутун жиптей ийрилген.
Мол кылса керек табигат,
Мүчөндүн баарын бир бирден.

Б-дин чебер портретчилиги Ыбырай, Барпы ж-дө айткандарынан, жер көрүнүшүнөн, болбосо жан-жаныбарларды сүрөттөөсүнөн деле толук көрүнөт. Угуп же көрүп турганын ашык-кеми жок сүрөттөп, шыдыр төгүп жиберүү Б-дин негизги оригиналдуу артыкчылыгы. Б-дин айтуучулук өнөрү да зор болгон. Ал бала чагында казак эпосторун жаттап алып айткан. Кийин Калыктан “Курманбек”, “Жаныш-Байыш” сыяктуу бир катар эпосторду, дастандарды үйрөнүп айтып жүргөн. Б. айтыш өнөрүнүн да устаты болгон. Ошондой эле ал ири нускоочу акындардын катарына кирет:

Карап туруп болжосом,
Карылык кандай, жаш кандай?
Ысык-суук болжолу,
Кыш күн кандай, жаз кандай?
Пайдасына карасак,
Суусуз жер кандай, саз кандай?
Жамандык башка түшкөндө,
Жакын кандай, жат кандай?

Анын санат-термелери барыдан мурда турмуштук ар кыл көрүнүштөрдөн, өз алдынча корутунду чыгарып, терең талдай билген акылкөйлүгү, ойчулдугу – табигый учкулдугу, жорголугу м-н өздүк мааниге ээ. Б. кийин өзүнүн канча бир баалуу чыгармалары дайынсыз кеткендигине ошолорду кагазга түшүрүп калбаганына кадимкидей кайгырган экен.

Бек отуруп жазбапмын,
Берметтей сөздү таппапмын.
Далыга чапса мактанып,
Дардандап күн-түн какшапмын.
Жазуу жакка умтулбай,
Жадабай элге сайрапмын.

Б. ар жыйнактарынан профессионал жазма акындардын ырларындай түрлөрүн колдонуп жазган эң сонун лирикалык ырлары бар. Төкмөлөрдүн ичинен сынчы эли м-н ачык сырдашып, прогрессивдүү таасирлерди аң-сезимдүү кабыл алып, сындын талаптарын туура түшүнүп, өзүнө-өзү сын көз м-н караган.

Күкүк эле Осмонкул,
Күнү-түнү сайрап таңшыган.
Акынсынып ар ким ырдады,
Ал эми Осмонкулдун ырлары,
Айдаган койдой чубуруп,
Ашыгып турчу артынан.
Осмонкул деген ким эле?
Оодарылбас, чайпалбас,
Океан болчу тим эле...

(Ысмайыл)

Жыйынтыктаганда, Б. кайсыл тематикада болсун чоң чеберчиликте, ак жаандай төккөн төкмөлүктөгү күлүктүгү м-н айырмаланган, айтышка чебердиги, ири сүрөткерлиги, күчтүү нускоочулугу м-н элибиздеги саналуу алп төкмөлөрдүн катарында турат. Кыргыз ырчылар поэзиясынын өсүп-өнүгүшүндө О. Б-дин салымы абдан зор.

БӨКӨНБАЕВ Жоомарт (1910 – Кетментөбө р-ну, 1944). Кыргыз адабиятынын баштоочуларынын бири. Жаш кезинде атасынан ажырап, өлгөндүн азабын бир тартса, өгөй атанын запкысын бир тартып, эрезеге жеткен. Окуйм деп дегдеген Жоомарт 1924–36-жылдары “Көкарт” балдар үйүндө тарбияланган. 1931-ж. Фрунзедеги педтехникумду, 1935-ж. Москвадагы Коммунисттик университеттин журналистика бөлүмүн бүтүргөн.

“Жер алган кедейлерге” деген алгачкы ыры 1927-ж. жарык көргөн. 1933-ж. “Эмгек төлү” аттуу биринчи ырлар жыйнагы чыккан. 1935–41-жылдар аралыгында Ж. Бөкөнбаев кыргыз адабий турмушунун ар кандай жүгүн аркалап, “Кызыл Кыргызстан” гезитинин бөлүм башчысы, “Ленинчил жаш” гезитинин, “Советтик адабият жана искусство” (“Ала-Тоо”) журналынын редактору болуп иштеген.

Анын ошол кезде жазылган чыгармалары мезгилдин талабына жооп берип, көбүнчө үгүт, саясий-агитация милдетин аткарган.

Ж. Б-дин “Алтын кыз” (1935), “Добулбас” (1935), “Жоомарттын ырлары” (1936), “Комуз” (1938), “Балдар үчүн ырлар” (1939), “Ырлар” (1939), “Өчпөс өмүр” (1940) ыр жыйнактары акындын толкуп-ташкан поэтикалык дүйнөсүнүн байлыгынан кабар берет. Эркиндик, теңдик алып келип, кыргыз элин эзүүдөн куткарган коммунисттик партияны, ошол партияны жетектеген улуу Ленинди, аялдар азаттыгын, сүйүүнү, эркин эмгекти даңктап ырдаган. Согуш маалында Ж.

патриоттук ырлар м-н поэмаларды: “Кош Ала-Тоо, уулуң кетти майданга”, “Москва крепость”, “Ата журт үчүн майданга”, “Жүрөгүм менин Кызыл Туу”, “Белоруссия багында”, “Ажал менен ар-намыс” ж. б чыгармасын жазган.

Драматургия жаатында да ал өзүнүн талантын көрсөткөн. “Алтын кыз”, 1937-ж. “Каргаша”, 1939-ж. “Токтогул”, 1939-ж. “Айчүрөк” 1939-ж. операсынын либреттосун Ж. Турусбеков, К. Маликов м-н бирдикте жазган деген маалыматтын чындыгы бар.

А. С. Пушкиндин, М. Ю. Лер-монтовдун, А. С. Некрасовдун, В. В. Маяковскийдин чыгармачылыгына да кайрылып, айрым ырларды которгон. Өзүнүн бир катар ырлары ж-а поэмалары орус тилине которулган.

Ал көзү өткөндөн кийин, чыккан китептери редакцияланып, кээ бир жерлери өзгөрүлүп чыккан. “Тандалган чыгармалар” деген жыйнагында ырлар, поэмалар анын мурунку чыккан китептерине, кол жазмаларына салыштырылып, такталып, кыскартылган саптары кайра ордуна келтирилген. Анда айрым котормолору, драмалык ж-а прозалык тексттери, күндөлүктөрү, эскерүү-лөрү, каттары орун алган.

БӨКӨНБАЕВ ЖООМАРТТЫН МУЗЕЙИ (Токтогул р-ну, Мазар-Суу айылы) 1990-ж. акындын 80 жылдык мааракесине карата туулган айылында ачылган. 485 экспонаты бар. Музейге акындын өздүк буюмдары, чыг-лыгын чагылдырган документтер, кол жазмалар коюлган.

БӨРҮБАЙ УУЛУ Жаманкул (1886, Кант р-ну – 1917-ж.) – акын. Жаманкул 1912-ж. Шабдан баатырдын ашында жар чакырышы м-н казак, кыргызга белгилүү болгон чоң акын. Албетте, Кыргызстандын түндүк, түштүгүнөн, коңшу элдерден көптөгөн ак таңдай акындар чогулган чоң жыйында жарчылыктын ага ыйгарылышы да жөн жай нерсе эмес, анын ырчылык дараметин, аткаруу чеберчилигин жогору баалоодон келип чыккан. Чындыгында эле ашта Жаманкул өзүнүн акындык дараметинин күчтүүлүгүн аныктап, Манаптын жети атасынын санжырасын терип айтат. Топтон-топко өтүп, безеленип сабап ырдап, калкты тамшантат. Бирок аны акын катарында атагын чыгарган да, Совет мезгилинде жолун бууган да 1912-ж. Шабдандын ашында жар чакырып, салт б-ча манаптын ата-тегин, өзүн мактап ырдагандыгы болду. Ушунун кесепетинен чыгармалары өз учурунда жыйналбай, иликтөөгө кирбей, кийинчерээк азыноолак гана материалдар колго тийди, ал ж-дө көбүнчө даназалуу сөздөр калган. Жаманкулдун ырчылык шыгы жаш кезинде эле байкалып, той-тамашада, жаштардын жыйындарында ырдап жүргөндүгүнө карабастан, кадимки акын катарында Чолпонкулдун баласы Сатайдын тоюнда Найманбай м-н айтышып, жеңип кеткенден кийин таанылат.

Анын 1916-ж. Үркүндө ырдаган ырларынын айрымдары бизге жетти. Анда падыша өкмөтүнүн калкка көрсөткөн кысымчылыгын, ага тарткан азап-тозогун, массалык түрдө кыргызга учурашын ачкачылыктан, өлүм-житимден, оор жоготуудан жабыркаган калктын ал жайын бир топ реалдуу сезимге жеткире баяндайт. “Тынч жаткан элдин козголууп”, “Мал-жандан ажырап”, “Көлдөтүп жаш төккөнүнө”, калкты кырып, көп солдат жердин бетин “Кан кылгандыгына” жаны ачып, катуу кейийт. Акын ошол мезгилде кыргыздардын башына түшкөн мүшкүлдү, азап-тозокту төрт сап ырга батырып, төмөнкүчө жыйынтыктайт:

Кайгы-капа көп тартып,
Маанайы дин мас болду.
Үзүм нанга зар болуп,
Күндөн-күнгө ач болду.
Алакандай кыргызга,
Азап тарчу чак болду.

Мына ушундай жагдайда элден береке качып кут учат. Соода-сатыктын баасы бийиктеп, “тоок үч сомго, торпок жүз сомго чыгып”, соодагерлер байыйт. Бирок жогоркудай курч акындан аз гана мурастын колго тийгендиги өкүндүрбөй койбойт.

Айрым кабарда Жаманкулдун “Манас”, “Семетейди” да узак айткандыгы маалымдалгандыгына карабастан, ал деле аңыз сөз болуп, тексти бизге жеткен жок. Ага акындын кара келте оорусунан эрте көз жумгандыгы да себепчи болгондой.

Өз доорунун атагы таш жарган чоң акыны боло туруп, жогоруда белгиленген объективдүү себептер м-н алгач сөз козголууп турат.

БУЙЛАШ уулу Арстанбек (1824–1978, Ысыккөл өрөөнү) – кыргыздын залкар төкмө акыны ж-а ойчулу, чоң комузчу, күүчү ж-а обончу. “Замана” агымынын эң ири өкүлдөрүнүн бири. Калк ага “булбул” деген атак берген. Бугу уруусунун тынымсейит уругунан. Атасы Буйлаш бий болгон. Бирок анын чыг-лыгында турмуш-тиричилик жагдайлары бир кыйла деңгээлде карапайым адамдардын көз карашынан чагылдырылган. А. ырчы катары 16 жашында таанылган. Кокон төбөлдөрү кыйкымдап Буйлашты, башка дагы тынымсейит билермандарын ордого айдатып кеткенден кийин А. алардын артынан барып, ырдап, өз өнөрү м-н даткалардын, ордо бийлөөчүлөрүнүн купулуна толуп, атасы баштаган манаптарды куткарган. Ал Фергана тарапта бир жылча жүрүп, Наманган, Анжиянды аралап, көптөгөн ырчы, комузчулар м-н беттешип, өз өнөрүнүн артыкчылыгын даңазалап, туулган жерге чоң ырчы атыгып кайткан. Кыргыз коомчулугунун кыйын кезинде өмүр сүрүп, элдин Кокон хандыгына салык төлөп турганынан, сарыбагыш м-н бугу төбөлдөрүнүн чыгарган чатагынан калктын катуу тукулжураганына күбө болгон. Кокон бийлигинин зордук-зомбулугунан калктын каржалганын баяндоодо ал өзүн чоң сүрөткер катары көрсөткөн (тилекке каршы, ал ырларынан айрым үзүндүлөр гана бизге жетти). Ал эми бугу м-н сарыбагыштардын чатагы мезгилинде да көп ыр чыгарган экен. Айрыкча, Ормон хан өлтүрүлгөндөн кийин анын уруулаштары тарабынан бугулар катуу кысмакка алынып, калк чабылып, туш-тушка көчкөндө бугулардын турмуш акыбалын сүрөттөп, эки урууну ынтымакташтырууга чакырып, ырдаган ырларынан айрым үзүндүлөр белгилүү. А-тин чыг-лыгында орчундуу теманы замана ырлары, эң бараандуу – “Тар заман” түзгөн. “Тар

заман” акындын турмуштук, коомдук-соц. көз карашынын жыйындысы. Бул чыгарма бир мезгилде эмес, болжолдуу түрдө 1852–70-жылдары түзүлүп калыптанган. “Тар замандын” окуясы шарттуу түрдө эки бөлүктөн турат. 1. Орустар басып келе жатат деген кабардан улам ырдалган ырлар. 2. Орус колонизаторлору кыргыз жергесине келип, орношуп, бийлигин бекемдеген мезгилде акын күбө болгон окуялардын чагылдырылышы. Акындын кабылдоо, баамдоо жөндөмү, чеберчилиги ушул кырдаалды баяндоодо ачык көрүнөт. Акын бул поэмасында соц. маселелерди курч козгоп, орус колонизаторлорунун кыргыз элине көрсөткөн жапасын өтө таамай сүрөттөйт. А. ал заманды «азуулууга бар заман, бечарага тар заман» катары мүнөздөгөн. Ал орустардын чарбалык ишиндеги, аскер кызматындагы жакшы жактарын да туура байкаган. Бирок, кантсе да А. айрым маселелер б-ча патриархалдык-феодалдык нарк-нусканын чегинде бек туруп, аны коргоого алган. Орустардын келиши м-н кыргыз коомчулугунун башкаруу иштерине, турмуш-тиричилигине, элдик каада-салтына, кулк-мүнөзүнө кирип жаткан өзгөрүүлөргө ой жүгүртүп, ал жылыштырды көбүнесе ата-бабанын нускасынын, калыптанган элдик адеп-ахлактын бузулушу катары кабыл алган. “Тар замандын” өзүнө таандык обону, күүсү, кайрык кайталогору комузда коштолуп аткарылган. Салмактуу сөз, уккулуктуу обон, үн айкалышып, калктын көкөйүндө уялаган ой-санаасын козгоп, угуучуларга зор таасир калтырган. Чыгарманы акындын аткаруусунда угуп-көрүп калгандар: “Арстанбектин ырын көпчүлүк бүтүндөй дитин коюп, тунжурап ыйлап отуруп угушаар эле” – деп, бир ооздон эскеришчү экен. Чындыгында эле жайлуу конуш жерин, өз алдынчалыгын жоготуп, орус колонизаторлорунун бийлигинен жабыркап турган калк “Тар заманды” өз жашоосунун күзгүсү катары кабыл алган. А-тин чыг-лык мүмкүнчүлүгү кенен, жанрдык-мазмундук жагынан ар түрдүү келген. Ал кошок, арман, санат, терме, керээз, ар кыл багыттагы ырлар, поэмаларды жараткан. Айтыш өнөрүнүн ири устаты болгон. Чыг-лык багыты жагынан нускоочу ырчылардын тобуна кирет. “Төштүк”, “Кожожаш”, “Чоро” (“Шоро”), “Бердикожо жалгызым”, “Беш казак” сыяктуу эпос-поэмаларды, “Көкөтөйдүн ашын” чебер аткарган деп айтышат. Бирок, анын айтуусундагы эпикалык чыгармалардын биринин да тексти бизге жеткен жок. Керээзиндеги маалыматка, айрым билгендердин айтымына караганда, ал комузчулукту, акындыкты бирдей алып жүргөн. Ал 500гө жакын күү чертиптир. Анын 200гө жакыны өзүнүн төл чыгармасы болгон деген кеп бар. Анын чоң комузчулар аркылуу бизге жеткен “Арстанбектин арман күүсү”, “Кербез”, “Кет букасы”, “Ат чубатар ботою” залкар күү-лөрүнүн катарында турган. Көптөгөн кыргыз, казак ырчы, комузчулары м-н беттешип, бири дагы аны жеңе алган эмес. Атактуулардан комузда Ормондун уулу Сейилканды, түштүктүк сарт ырчыны жеңген. Таластык Чонду акындын жандырмагын жандырып, айтыштын татаал түрүндө да өз жөндөмүн көрсөткөн. Жеңижок аны издеп барып, Каркырада кезигип, саламдашып, ырдашат. Казак ырчысы Каңгарбай м-н беттешип, ал айтышпай жеңилсе, 1850-жылдарда “айтса сөзү куюндай” Сүйүмбай м-н жолугушуп, алар бири-бирин оодара алышпаптыр. Булар бизге белгилүүлөрү гана. Кыргыз маданиятынын тарыхында А-тин мурасы чоң из калтырган. Өз чыг-лыгы м-н замандаш ж-а кийинки (19-кылымдын акыры, 20-кылымдын башы) кыргыз төкмө акындарына ж-а күүчүлөрүнө зор таасирин тийгизген. Анын улуулугу – өз доорунун курч проблемаларын козгоп, элдин турмуш жагдайы, келечектеги тагдыры коомдук, соц. ал-абалы ж-дө терең ой жүгүртүүсүндө тилекке каршы, залкар акындын чыг-лыгы кийинки күнгө чейин бир жактуу бааланып, анын патриархалдык-феодалдык мүнөздөгү көз карашы өтө коюлантылып, баса белгиленип келгендиктен, ал эскичил ырчы катары сыналдып, иликтөө-изилдөө алганынан чектелип, чыгармалары жыйналбай, туура баасын албай келген. А-тин мурасына кайрылуу 90-жылдары гана колго алына баштаган.

БРИУСОВ Валерий (1873–1924) – орус жазуучусу, акын, адабиятчы, сынчы, тарыхчы. Москва ун-тинин тарых-филология факультетин бүтүргөн (1899). Б. символизмден соц. иск-вого чейинки татаал жолду басып өткөн. 1894–95-ж. жарыяланган ырлары француз символисттери П. Верлен, С. Маллармелердин поэзиясынын духунда жазылган. “Шедеврлер” (1895), “Бул – мен” (1897), “Үчүнчү күзөт” (1900) жыйнактарында Б-дун өзүнө тиешелүү белгилери даана көрүнө баштаган. Ал революциянын сөзсүз башталарын, анын башка кыймылдаткыч күчү пролетариат боло тургандыгын сезген (“Ичимен таптар”, “Түн”, “Ташчы” ж. б. ырлары). 1905-жылдагы революцияны кубаттаса да, революциянын милдетин анархисттерге түшүнгөн. Реакция жылдарында Б. революциянын акыры жөнүнө ишенип, чыг-лык акылды даңазалаган. Октябрь революциясын ал чын ниети м-н кабыл алган, бир катар советтик кызматтарды аткарган. Б. 1921-ж. Жогорку адабий көркөм ин-ту уюштурган. Кийинки чыгармалары революцияга, Лениндин өлүмүнө арналган. Б. акын, теоретик, драматург, прозачы, тарыхчы, котормочу катары орус адабиятынын өсүшүнө айтарлык кошумча кошкон. Горький аны: “Россиядагы барып турган маданияттуу жазуучу” – деп атаган.

БҮРГӨ кызы Ак Шербет болжол м-н 1780–1856-жылдын аралыгында жашап өткөн. Туулган жери – атасы Бүргө хандын бийлик жүргүзгөн Талас р-нундагы мурунку Чоң токой, азыркы Хан-Бүргө айылы ж-а Мерке жергеси. Уруусу – кушчу. Шербеттин атасы Бүргө өлгөндө кошкон кошогу калка кеңири белгилүү. Кийинки табылган даректер б-ча Шербеттин келбети, акылы, чечендиги, тайманбас курчтугу – бардык жагы төп келген акын болгондугу белгилүү болгон. Балыкооз м-н серпишип, чоң акындын сынына толот, ал анын сөз кудуретине, талант жигерине таң калган. Буга далил, Жангарач: “Эй, Балыкооз, бул жаактуудан сенден өткөн ак таңдай ырчы барбы деги?” – деп суроо салганда Балык: “Уу, кайсыны айтасың, баатыр, мына бу Таластагы кушчу элинде кадимки хан Бүргөнүн кызы Ак Шербет деген акын бар. Ошонун ырын бир уксаңыз, бул үйгө кайтып келбейсиз” – деп жооп кайтарган экен. Акындын сөзүнөн улам Жангарач, Балык болуп аттанышып, Ак Шербетке барып жолукканда ал атасы Бүргөдөн баштап, Түлөберди, Канай, Жангарач, Байтикке чейин кошуп, ырлары мөлтүр суудай куюлуп ооз ачырган. Ошондо Жангарач “Шербеттин сөзү берметтин сөзү экен. Балыктын сөзү Калыктын көзү экен” – деп баа бериптир. Байтик минген атын таштап келген дешет. Балким, бул фактынын аңыздык да жагдайы бардыр. Бирок, сөз чындыгын бизге жеткен курч ырлары ачык айкындап турат.

Кубат бий өлгөндөн кийин атасынын керээзи б-ча Агышай Таласка көчүп келип, кушчулардын арасында жашап калган. Бүргөнүн душман колдуу болуп каза табышы анын арыз-муңун арттырып ый м-н кошо ыр жаралат.

Кылыч тийсе жаралап,

Кый сүбөөсүн аралап,
Бакпайт белек баарылап,
Албайт белек дарылап.

Найза тийсе жаралап,
Ай далысын аралап.
Бакпайт белек барылап,

Албайт белек дарылап – деп, баатыр атасынын согуш майданында кармашып жатып өлбөй, капыстан ажал табышына жаны кейийт. Шербеттин кошогу ырдын да, баатырдык дастандын да жүгүн көтөргөн. Анда кыз калкына туу болгон агасынын “Кокондон жоо жолотпой” баатырдык м-н «кол баштагандыгын», “асабасын жайылтып туу аштагандыгын” айта келип:

Хан Бүргөнүн тогону,
Калың элге оголжу.
Хан атам өтүп кеткен соң,

Калкың эсен болобу? – деп, Бүргөнүн көзү өткөндөн кийинки журтунун тагдырын ойлоп тынчсызданат. Шербеттин кошогу демейде хан, бектерге карата айтылуучу гиперболалуу ыкма-салттуулуктан өзүнүн реалдуулугу м-н айырмаланат. Анда Бүргөнүн калкка чеп-коргон болгондугу, арыгын мыктап чаптырып, өрүшүн малга, өрөөнүн данга толтурган элге камкордугу, сарыбагыш, солтолордун кармашуусунда калыстык м-н чырды басып, элди бөөдө өлүмдөн сактап калышы сыяктуу реалдуу иштери камтылган. Анын атасына кошкон кошогу өзүнүн маани-мазмунунун тереңдиги, сөздөрүнүн курчтугу м-н эл эсинен өчпөй сакталып калган.

ВАКУЛЕНКО Валерий (1945-ж. т., Сокулук р-ну) – адабиятчы, филология илимдеринин доктору (1990), профессор (1993). 1971-ж. Ленинград ун-тетинин филология факультетин бүтүргөн. Эки жүздөн ашык ил. эмгектердин ж-а рецензиялардын автору. “Утверждение социалистического гуманизма в русской литературе 20-х годов”, “Детская литература Киргизии”, “Современное и вечное” ж. б. китептери бар. К. Баялинов, К. Акиев, С. Сасыкбаев, М. Гапаров, К. Жапаров, К. Сапарбаев, К. Осмоналиев, З. Сооронбаева, Д. Сулайманов, Ж. Алымкулов ж. б. чыгармаларын орусчага которгон.

ВАЛИХАНОВ Чокан (1835, Казак Респ. – Жетикөл р-ну – 1865) тунгуч казак илимпозу – этнограф, фольклорчу, тарыхчы, тилчи, агартуучу. 1847-ж. Омскидеги кадет корпусуна окууга алынып, аны 1853-ж. 18 жашында ийгиликтүү бүтүрүп, аскердик ишин Батыш Сибирге генерал-губернатордун адъютанты болуудан баштаган. Ишине так, чынчыл, калыс, зээндүү, кеңири билимге ээ, көп тилдерди (чагатай, араб, уйгур, немец, француз) билген жаш офицер, ишенимдүү колунан көп иш келген кадр катары орус администрациясынын жогорку мансаптагы жетекчи адамдарына тез алынып, ага аскердик, саясий чоң мааниге ээ жооптуу иштерге катышууга жол ачылган. Айрыкча түпкү максаты – аскердик чалгындоо иштери м-н байланышкан атайын аскердик-ил. экспедицияларга жер шартын, туруктуу элдердин үрп-адатын мыкты билген адам катары кеңешчи, котормочу болуп кызмат өтөгөн. 1856-ж. баштап В. илимдин түрдүү тармактарына кадам шилтеп, окумуштуу катары аты билине баштаган. В. өз өмүрүндө казак, кыргыз ж. б. түрк элдеринин тарыхы, үрп-адаттары, этнографиясы, тили б-ча баалуу пикирлерин баяндаган бир кыйла эмгектердин ээси. Ал белгилүү илимпоз эле эмес, казак элинин чыгаан сүрөтчүсү катары да таанымал – өз эмгектерин өзү чийген план-схемалары м-н иллюстрациялап, көп жанрдуу портреттик, пейзаждык, чиймелик ж. б. эмгектерин калтырган.

Элинин тарыхына, этнографиясына, маданиятына, тилине, үрп-адатына ж. б. байланышкан баалуу ил. пикирлери окумуштуунун “Ысык-Көлгө баруунун күндөлүгү”, бүткөрө иштелбеген, тема коюлбаган кыргыздар жөнүндөгү көлөмдүү кол жазмасында ж-а 1860-ж. Петербургда жазылган В-дун өзгөчө маанилүү эмгектеринин бириккен “Жунгария очерктеринде” жайгаштырылган.

Окумуштуу өзү “Манастагы” эң мыкты эпизод деп эсептеген “Көкөтөй хандын” ашын кагазга түшүрткөн. В. жаздырган тексттердин жалпы көлөмү 3320 сап ыр. Ыр саптарынын арасында кара сөз да бар. Жазуу учурунда үлгүрбөй окуя үзүлүп калган жерлер көп. Андай учурлардын көбү ыр сабынан кийин көп чекит коюлуу м-н белгиленген. Жазылган тексттердин мазмуну кийинки манасчылардын варианттарынан Сагымбай айткан үлгүлөргө көп жактан жакын. В-дун жаздырган тексттер окумуштуунун көзү өткөн соң дареги белгисиз болуп жүрүп, аны 1960-жылдын орто ченинде казак окумуштуусу, академик А. Маргулан таап, факсимилесин кеңири кириш сөз ж-а комментарийлары м-н 1971-ж. Алматыда “Чокан” ж-а “Манас” деген аталышта жарыялаган. В. 1860-ж. өзү Петербургда жүргөндө “Манастын” тексттерин орус тилине которуп жатканын эскерген. Бирок, окумуштуунун аракетин, балким ооруп калганына байланыштуу, аягына чыкпай калган кыргызча текстин башынан тартып, 910 сабы гана которулган. Бул котормо аны м-н таанышкан окумуштуулар арасында которулушунун деңгээлинин тактыгы аркылуу жогору баага ээ болгон. Котормо биринчи жолу 1904-ж. В-дун башка тандалма эмгектеринин арасында Санкт-Петербургда жарык көргөн. В. “Манас” эпосуна жогору баа берип, талаа “Иллиадасы”, “Семетей” буруттардын “Одиссеясы” деп атайт ж-а кыргыз эпосунун мазмунунун өзгөчө кеңири мүнөзүн атайын мындай белгилеген: “Манас бир мезгилге келтирилген ж-а бир кишинин – Манас баатырдын тегерегине топтолгон кыргыздардын бардык миф, жомок, санжыра-уламыштарынын

энциклопедиялык жыйнагы. Кыргыздардын жашоо-шарты, үрп-адаттары, кулк-мүнөзү, географиялык, диний, медициналык түшүнүктөрү, алардын эл аралык байланышы ушул өтө зор эпопеяда орун алган”. В. 1860–61-жылдары Санкт-Петербургда жашап, ооруп калганына байланыштуу элине кайтат да, 1865-ж. отуз жаш курагында дүйнөдөн кайткан. В. “Манас” эпосун өз атынан атап, ага көркөм чыгарма катары мамиле кылып, эл турмушунан алган орду м-н маанисин баалаган, чыгарманы тарыхый-адабий талдоодон өткөрүп, каармандарына мүнөздөмө берген, тексттерин кагаз бетине түшүрүп, башка тилге которгон биринчи окумуштуу болгон.

ВАРВАРИЗМ (гр. – чет элдик) – көркөм чыгармаларда кездешкен башка тилдеги сөздөр, сөз айкаштары ж-а сөз, сүйлөмдөр. Адабий чыгармалардагы варваризмдер каармандардын мүнөзүн ачуу максатын көздөгөн. Бул көрүнүш кыргыз адабиятында да учурайт. Т. Касымбековдун “Сынган кылыч” романынан өзбек, Т. Сыдыкбековдун “Биздин замандын кишилери” романынан уйгур сөздөрүн кездештирүүгө болот.

Мис.: – Орустарга **тавдан** ышкын терип келип **берсеңдер** нан бередил... деди.

– Ышкын кайда болот?

Артына бурулуп таягы м-н нускап:

– **Сонав көрингенден бийик**, – деди бир карагайлуу тоону көрсөтүп.

(М. Элебаев)

ВАРИАНТ (лат. – өзгөргөн) – көркөм чыгарманын жалпы же айрым бөлүмдөрүнүн айтылышындагы, жазылышындагы ж-а басылышындагы өзгөрүүлөр. Бир эле чыгарманын ар түрдүү вариантта учурашы белгилүү максат, автордук идеяга байланыштуу болот. Көп варианттуулук – элдик оозеки чыгармаларга мүнөздүү көрүнүш. Мисалы, кыргыз фольклорундагы лирикалардан “Манас” эпосуна чейинки адабий мурастар бир нече варианттарда жолугат. Варианттуулук жазма адабиятта да кездешет. Анда сөз чебери мурдагы чыгармаларына жазуучулук чеберчилигине жетилген мезгилде кайрылып, көркөмдүгүн жогорулатуу, идеялык жактан тереңдетүү максатын көздөйт. Мис., Т. Сыдыкбеков 30-жылдары жазган “Кең-Суу” романына 50-жылдары кайра кайрылып, чыгарманын жаңы варианты – “Тоо арасында” романын жараткан. Мурда жазылган ырларга кайрадан кайрылып, анын жаңы вариантын түзүү акындарда арбын кездешет. Мис., А. Осмоновдун “Толубай сынчы” поэмасынын үч, А. Токомбаевдин “Москва жөнүндө ой” ырынын эки варианты бар.

ВАРИАЦИЯ, же *вариативдүүлүк* – өзгөрүүлөр м-н, бир аз чыг-лык мамиле кылуу м-н өзүнө чейинкилердин айрым жактарын кайталоо, мурда айтылгандарга кайра кайрылуу. Мында ошол кайталоо, кайрылуу мурдагыларды толуктоо, тактоо максатында болот, мындай ыкманы “жарым кайталоо”, “импровизациялашкан кайталоо” деп да айтышат. Мис., А. Токомбаевдин “28 баатыр” поэмасында “Манас” эпосун вариациялаган учурлар бар. К. *Вариант*.

ВЕРЛИБР (фр. – эркин ыр), к. *Эркин ыр*.

ВУЛЬГАРИЗМ (лат. – одоно) – көркөм чыгармаларда колдонулган адабий речтин нормасына туура келбеген одоно сөздөр. Ал көбүнчө каармандардын речинде кездешет да, анын кулк-мүнөзүн, кимдигин билдирүү үчүн колдонулат. К. Жантөшевдин “Каныбек” романындагы Сабыржандын: “Кудая парвардигар!.. Ал кызыталак, баягы үй артында турганыбызда айтып жибереби деп, көз карашынан чочулап, артында котур карамышыгын бар экен деп кылган амалым эле. Ал батчагар ошону көңүлүнө түйгөн экен да?” же Ч. Айтматовдун “Кылым карытар бир күн” романындагы Сабитжандын “Баары акмак, баары ит экен!” – деген речиндеги “кызыталак”, “ит экен” деген сөздөр В-ге мисал боло алат.

ГАЗАЛ (ар. – аялдарга карата сүйүү деген сөздөн) – Чыгыш элдеринин поэзиясындагы лирикалык жанр. Анда адегенде басымдуу түрдө сүйүү сезими ырдалган болсо, кийинчерээк тематикасы кеңейген. Г-дын эң алгачкы үлгүсү 7-к-да арабдарда пайда болуп, кийинчерээк Күн Чыгыш элдеринин поэзиясында айрыкча өнүккөн. Г-да үч бейттен он тогуз бейтке (к. *Бейт*) чейин болот. Бул формада филос. ойлор да берилген м-н махабат маселеси негизги орунду ээлеген. Көбүнчө а – а, б – а, в – а, г – а, д – а схемасында уйкашат. Мис., Хафиздин 7 бейттен турган газалы:

Кулпурган дүйнө курсам кыялымда,
Кудай ай, кудуретин аядың да!
Периштем, чарчап турам, чаңкап турам,
Чөйчөгү махабаттын каягында!
Торуна тармал чачтын чалынымбы,
Булбулдай кономун деп тарагыңа.
Алат ай, атыңды да сурабапмын,
Атың айт, жар кылайын казалыма.
Байланам мынча неге... кабылдымбы
Бактыма же болбосо азабыма.
Кызылдан көзү катсын дедиң бекен,
Кызылдан шуру тагып тамагыңа.
Хафизжан, тепсендиде кала көрбө,
Мага окшоп махабаттын таманында.

Кыргыз поэзиясында газал жазууга К. Бобулов кайрылган.

ГАЛЛИЦИЗМ - *варваризмдин* бир түрү. Адабий чыгармаларда (орус адабиятында) француз сөздөрүнүн колдонулушу г а л л и ц и з м деп аталат. Маселен, А. С. Пушкин Евгений Онегиндин турмушун сүрөттөп, ошол мезгилге мүнөздүү болгон Г-ди колдонгон. Буга Алыкул Осмоновдун котормосунда төмөнкү мисалды келтирүүгө болот:

Эң кийинки порум менен жасалган,
Айтаар элем анын сонун сымбатын,
Биздин коомдун илимпозу астынан
Толук санап, түрлөрүнүн көп алтын
Өтөөр элем, жакшы болмок анткенде
Мен кумармын жана андай милдетке,
Фрак, жилет, панталондун аттар,
Билип турам алдынарда айбым бар.
Анча-мынча кошор элем туш-туштан,
Башка журттун чоочун тилин курдаштар,
Бирок кантем, бизден бетер ичи тар,
Биздин улуу «Академик Словарь».

Дал ушул эле строфаны Эрнис Турсуновдун котормосунда окуп көрөлү:

Көкөлөтүп көркөм кийгенин,
Көңүлдөрдүн бүйрүн бүт ээлеп,
Жазар элем нечен түрлөрүн,
Билимдүүлөр коомун күбөлөп,
Жакшы болмок анда бул кебим,
Жазуу шексиз, менин милдетим.
Пантолондор, жилет, фрактар
Орусча жок бирок бул аттар.
Айыптуумун анан кантейин,
Ансыз деле жармач сөздөрүм,
Арзытпаса сөзүн өзгөнүн,
Акын ыры болор анчейин,
Сөз кошпосо сөздүк не чара?
Сөздүк эмес, ал бир бечара.

ГАПАРОВ Мырза (1936, Ноокат р-ну – 2002, Бишкек ш.) – прозаик, драматург, кинодраматург. 1962-ж. КМУнун филология факультетин бүтүргөн. 2002-ж. чейин чыг-лык ишке байланышы бар ар түрдүү кызматтарда эмгектенген. Чыг-лык жолу 50-жылдары башталган. Г-дун алгачкы аңгемелери “Сырдуу окуя” (1956), “Бөтөн таканын изи” (1958) жазуучулук кесипке багыт алгандыгын белгилөөчү фактылык маалымат катары, ал эми анын алгачкы “Мейман” (1962) аттуу жыйнагы жазуучунун кыргыз балдар адабиятына кошкон кичине салымы, “чоң турмушка” аралашаар алдындагы старт аянтчасы катары карасак болот. Жазуучунун жеке өзүнө таандык индивидуалдуу чыг-лык чыйырынын чыныгы башталышы – бул анын “Турналар жазда келишет” (1962) аңгемеси. Аңгеменин сюжети башкы каармандар Азиз м-н Разиянын диалогунун негизинде курулган. Алар бактылуу балалыктын, алгачкы сүйүүнүн, алгачкы таарынуу м-н алгачкы жаңылуунун “изи” калган өзүлөрүнүн өткөн чыйыр жолун эскеришкен. Аңгемедеги үйдөн мектепке чейинки чыйыр жол бара-бара ойку-кайкы турмуш жолунун символикалуу образына айланган. “Турналар жазда келишет” повестиндеги Азиз м-н Разия сыяктуу жаркын мүнөз, романтикалуу табияттагы каармандарды жазуучунун кийинки чыгармаларынан да кеңири учуратабыз. Алар “Кара-Көлдүн каздарындагы” уккан “кишинин жүрөгүн туйлатып, аны кыялданууга, өткөн өмүрүнүн жакшы учурларын эстөөгө чакырчу” чоор күссүн ойноочу Карамшо абышка; “Дарыянын шоокумундагы” Ормон, Дервиш ж. б. Адамдарга жакшылык кылууну жашоосунун маңызы деп түшүнгөн дагы толуп жаткан каармандар. М. Г-дун жазуучулук манерасына курулай дидактизм, акыл-насаатчылык мүнөздүү эмес. Адамдын психол. абалын сүрөттөө жагынан М. Г. чоң чебер. Ал окуяга кызыкпайт, анын аңгемелеринин негизин адамдын маанайы, ички дүйнөсүндөгү кубулуш, ал-абал түзөт. “Кара-Көлдүн каздары” аңгемесинде жазуучу Карамшо аттуу карыянын муңайым бир кечин сүрөттөйт. Г-дун романтикалуулук м-н реалдуулукту өтө ийкем жуурулуштуруп, чебер пайдалануусунун натыйжасында аңгемедеги максаттуу жашоо кызыкчылыгынан кечкен карыянын кунарсыз жашоосунан да керемет кооздукту көрө алабыз. Абышка романтикалуу чыгыш поэзиясындагы ак сүйүүнүн азабынан жер кезип тентип кеткен дербиштердин элесин эске салат. Ушундай эле 1963-ж. жарык көргөн “Эки ирет гүлдөөчү алмалар” аттуу аңгемесинде да мүнөздүү. Мында ата-энеси ажырашып кеткен Сардал аттуу баланын мурдагы бактылуу турмушуна, жылына эки ирет гүлдөгөн алма багы бар өз үйүнө болгон кусалыгы сүрөттөлгөн. Ошондой эле 1963-ж. жарык көргөн жазуучунун “Газала” (“Карача торгой”) “Унутулган сокмо жол” аңгемелери, “Наташанын биринчи балы” (1966), “Байчечек” (1980), “Жол кырсыгы” (1980), “Айгүл тоо” (1985) аттуу мыкты аңгемелери бар. Жетимишинчи жылдар М. Г-дун чыг-лыгындагы повесть ж-а киноповесттердин он жылдыгы болду. Жазуучу 1965–1967-жылдары Москвадагы Жогорку сценардык курстун угуучусу болгон. 1968-жылы “Көчө” аттуу киносценарийин жазат. Киносценарийдин негизинде көркөм фильм тартылган. Мындан кийин анын “Сүйүүнүн кайыгы” (1970), “Күнөстүү арал” (1973), “Кызыл беде” (1978), “Нойгутун кызын издеп” (1983), киноповесттери ж-а “Кыштакча” (1973), “Дарыялардын шоокуму” (1979) аттуу повесттери жазылды. 1974–1984-ж. Ош обл. драм театрдын адабий бөлүм башчысы болуп эмгектенет. Кызмат абалына жараша театр иск-восуна жакындан аралашып, анын спецификалык өзгөчөлүгүн тереңдеп өздөштүрүүгө туура келет. Театрдын репертуарын жаңылоо, толуктоо ниетинде жазуучу “Сүйүүнүн кайыгы” (“Кадыр түн”), “Күнөстүү арал”, “Дарыялардын шоокуму” повесть, киноповесттерин сахнага ылайыктап иштеп чыккан. 80-

жылдары Г. драматург катары “Биздин үйдүн Карлсону”, “Разияны эскерүү”, “Жамгырлуу түндүн жомогу”, “Чагылгандын ташы”, “Темир корук”, “Туздуу чөл” аттуу пьесаларын жараткан. Жазуучунун драмалык чыгармаларында да, албетте, анын жалпы чыг-лыгына таандык идеялык эстетикалык табиттин катышы сөзсүз. Автордун кийинки, кайра куруу мезгилинде жазылган “Темир корук” (1987), “Туздуу чөл” (1999) драмалары өз учурунун курчуган көйгөйлүү проблемаларын чагылдырууга арналган. Анда адамдардын бири-биринен жатыркоосу, кайдыгерлик, паракорлук сыяктуу көрүнүштөр көркөм чагылышка ээ болгон. Бирок мында да автордун оптимисттик, гуманисттик ишеними үстөм абалда. “Туздуу чөлдүн” Дамин, Рабия сыяктуу каармандары өздөрүнүн соопчулук мүнөздөгү иштери м-н жан дүйнөсү жабыркап катаал тарткан, ишенимин жоготкон адамдарга жакшылык жасап, жардам көрсөтүп, кароолонуп калган адамгерчиликтин билигин тазалап, жарык кылгылары келет. Жыйынтыктап айтканда, Г. көр-көм сөз зергери катары чыгармаларын идеялык-эстетикалык жактан ийине жеткирип иштөө үчүн көп эмгек эткен, кыргыз адабиятында бараандуу орду бар жазуучуларыбыздын бири.

ГИМН (гр. – салтанаттуу ыр) – байыркы мезгилде гректерде кудайлардын же баатырлардын урматын, кадыр-баркын көтөрмөлөп мактаган ырлар. Мезгилдин өтүшү м-н гимндин алгачкы мазмуну өзгөрөт, жаңы мааниге өтөт. Биздин мезгилде белгилүү бир улуттун, мамлекеттин, партиянын, кыймылдын ж. б. бирдигин айкындай турган ырлар гимн деп аталып калды. Мис., Кыргыз Республикасынын гимни. Анын сөзүн Ж. Садыков ж-а Ш. Кулиев жазган. О. эле шаар, район, мекеме-ишканалардын да өз Г-и болушу мүмкүн.

ГИПЕРБОЛА (гр. – апырта сүрөттөө) – көркөм адабиятта, өзгөчө фольклордо предметти, чыгарманын каарманын адаттан тышкары ашыра сүрөттөө. Г. салыштыруунун аябай апыртылган түрү. Бул көбүнчө фольклордук чыгармаларда кездешет. Кыргыз оозеки адабиятынын баатырдык ж-а турмуштук эпос-торунда Г. арбын. Элдик баатырлардын эрдиги, баатырдыгын укмуштуу, кереметтүү сүрөттөп, анын мүнөзүн тереңдетүү, күчөтүү максатын көздөйт. Мис.,

Кирпиги жалын, көзү чок,
Кишиден мындай шумдук жок.
Карачаар кабылан
Капталында чамынган,
Кайыптан акыл табылган.
Ичин карап отурсаң
Жер жүзүнөн кең болгон.

(“Семетей”)

ГРАДАЦИЯ (лат. – акырын, аста-секин) – көркөм чыгармачылыктагы окуянын, ой-сезимдин акырындап жогорулоосун көрсөткөн стилистикалык ыкма. Бул ыкма б-ча окуянын өнүгүшү улам ыкчамдайт, же тескерисинче улам бошоңдойт. Мис.,

Ал Мариям –
Эмгек кызы
Айнек бети
Албырып,
Ал Мариям –
Турмуш көркү
Көз кумарын
Кандырып.
Ал Мариям –
Бүгүн башка
Эски датын
Калтырып.
Ал Мариям –
Бүгүн башчы –
Айткан сөзү
Жалпылык!
Ал Мариям –
Бүгүн шаңдуу –
Эпкиңдетип
Тилекти,
Ал Мариям –
Сайрап чыкты
Элендирип
Жүрөктү.
Ал Мариям –
Жалчы кызы
Шымаланган
Билекти,
Ал Мариям –
Эңшерилди,
Далай шумдук
Күн өттү!

(Ж. Бөкөнбаев)

ГРАЖДАНДЫК ЛИРИКА, а т у у л - д у к л и р и к а. Акындын эл-жер, жеке адамдын эркиндиги жөнүндөгү ж. б. атуулдук маселелерди көтөрүп чыккан ырлары. Мындай лирика ар бир элде кеңири тараган. Мис.,

Өзүмдүн, сенин, анын баарысынын
Саптарын калдым жерип,
Эми жалгыз кетемин.
Жетеминби, жетпейминби,
Дайрадан өтөмүнбү куш өтө алгыс.
Тагдыры космонавттын программага
байланган.
Жерди айланган,
Айды айланган.
Майдандан кайтып келген миң-миндерди
Майрамдан майдандарга кайра кайырам.
Сөздөрдүн билем күчүн.
Канжар мизи
Кезинде мокок сөздөн айткан жалгыз
Учугу сезим изи эсептердин,
өтөмбү дайралардан куш өтө алгыс.
Бул менин эң алгачкы бир булкунуум.
Кутулуум.
Эрежелер доорун айырам.
Мажирөө бүжүрөөдөн кол үзөмүн,
майрамды майдандарга кайра кайырам.
Адамдар,
Көктү, Жерди карагыла,
күрөштүн тарабына аябаган.
Кетемин сезимдерди тизмелөөдөн,
кеткендей традициялуу поэмдан.
Кеткендей аялдардан көңүлүм калып,
Детектив романдардын баш жагынан
этектеп окуяны кууп алып
Кетемин кеткен өңдүү окуужайдан,
дипломдук ишти жактап мартта, майда.
Кеткендей мүнүшкөрдөн барчын качып,
Житкендей мергенчиден аңчы тайган.

(Ж. Мамытов)

ГРОТЕСК (фр. – күлкүлүү) – окуяларды, предметтерди, адам мүнөздөрүн адаттан тыш ашырып же фантастикалык ыкта басаңдатып көрсөтүү. Г. сатиралык сүрөттөөгө жакын. Бирок мында шылдың, сыңдоо м-н ирония – жумшак юмор бирдикте келет да, бирде күлкү келтирсе, бирде шылдыңдалат. Кыргыз адабиятындагы М. Алыбаевдин (“Ак чүч”, Бюрократ”), Р. Шүкүрбековдун (“Жинди суу”) чыгармаларында Г. ыктуу колдонулган.

ГУМАНИЗМ (лат. – адамгерчилик) – адабий чыгармаларда адамгерчиликти, адам баласына урмат-сый көрсөтүүнү бийик сапат, прогрессивдүү идея катары көтөрүп чыгуу. Адабият м-н иск-вонун классикалык чыгармаларында гуманизм башкы көрүнүш болот.

“ГҮЛГААКЫ” – элдик поэма. Кара сөз м-н ж-а ыр түрүндө кеңири айтылат. КРУИАсынын Манастаануу ж-а көркөм маданияттын улуттук борборунун Кол жазмалар фондунда “Гүлгаакы”, “Шамашрап дубана Гүлгаакы кызды алганы”, “Дубана Машрап”, “Гүлгаакы”, “Шамашрап-Гүлгаакы” деген кол жазмалар сакталып турат. Мындан сырткары Н. Чотбаевдин “Шаамашариб баяны” деген варианты бар. Булардын ичинен дастандык деңгээлге көтөрүлүп, толук айтылган вариант О. Урманбетов айткан “Гүлгаакы” эсептелген. Калгандары поэманын башатынан кабар берип, аңыз-ангеме, уламыш катары айтылган. О. Урманбетовдун варианты 1969-ж. айрым кыскартуулар м-н жарык көргөн.

“Г”. поэмасынын аталган бардык нускалары толугу м-н “Эл адабияты” сериясына чыккан. Поэма өзөгүнө көп кылымдык тарыхты камтып, бир кыйла эволюциялык өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Аны чыгармалардан орун алган архаикалык формалардан, көөнө мотивдерден, түрдүү тарыхый доорлорду басып өткөн сюжеттик катмардан көрүүгө болот. Акыркы чоң тарыхый окуя – узак мезгилге (15–17к.) созулган калмактар м-н кармашуу чыгарманын басымдуу бөлүгүн ээлеп, башка окуяларды, тарыхый фактыларды четтетип койгону байкалат. Материалдык ж-а амазонкалык мотивдердин (партеогенезис), өзүнүн кесилген башын көтөрүп жүрүү мотиви, кайып болуп кетүү ж. б. сыяктуу архаикалык соц. институттун ж-а байыркы каада-салттын чагылышы “Г”. поэманын башатын аныктоо м-н чыгарма ошол доордогу этникалык чөйрөдө пайда болгон деп айтууга толук негиз бар.

“Г”. поэмасында Шамашрап дубана тарыхый инсан. Өзбек элинин таланттуу классик акыны Бабарахим Машраб 1667 (1640) – ж. Андижанда төрөлгөн. Акындын өмүр жолу жөнүндөгү тарыхый маалыматтар Н. Чотбаев айткан варианттагы окуялар ж-а ал жөнүндөгү аңыз-ангеме түрүндөгү нускалар м-н дал келген учурлар бар. Кандай болгон күндө да Шамашрапдын элдик чыгармадан орун алышы кызыктуу факты.

Поэманын баш каарманы Гүлгаакы калмактын баатыр кызы, калмак ханы катары мүнөздөлүп, өз элин бейпилдикте багып, сырт душмандан коргоп турганы сүрөттөлгөн. Кыргыз баатыры Гүлжигит экөө душман колунан каза таап, окуя

трагедия м-н аяктайт. Поэманын негизги идеясы – мекенге, эл, жерге болгон сүйүү, анын келечегине кам көрүү, элдин, жердин эркиндиги үчүн күрөшүү.

“ГҮЛСАРАТ” Ч. Айтматовдун бул повести биринчи жолу 1966-ж. орус тилинде “Новый мир” журналында (№ 3 санына) жарык көргөн. “Г”. – социалдык планда өтө курч жазылган чыгарма. Жазуучу бул повести туурасында мындай деген: “Гүлсарат” бир чети эң чоң чыг-чылык канагат алып келсе, бир чети аябагандай көркөм машакат да чектири десем болоор. Бул повестте мен мурунку чыгармаларымда козголбогон башкача ойлорду айткым келди. Бул повестте азыркы мезгилдеги улуттук турмуштун картинасын сүрөттөп бере алдым деп ойлойм, ушунусу м-н ал мага кымбат. Мен мында улуттук “орнаментти” түзүүгө эмес, улуттук турмуштун олуттуу проблемаларын чагылдырууга, социалдык конфликттердин, карама-каршылыктардын түпкү маңызын иликтөөгө аракеттендим” (“Ответственность перед будущим”). Ошентип “Г”. повестинин идеялык-тематикалык өзөгүн автор-дун өз сөзү м-н айтканда “улуттук турмуштун олуттуу проблемаларын чагылдыруу, соц. конфликттердин түпкү маңызын иликтөө” түзгөн. Бул повесть иск-водо соцреализм методу өкүм сүрүп турган учурда авторитардык бийликтин советтик системада орун алган терс жактарын сынга алууга батынган, жаңыча ойлонуунун добулбасын алгачкылардан болуп калып, элди айдамачылыктын, манкуртчулуктун сазынан бошонууга чакырган чыгарма. Ошол мезгилдеги саясий-пропагандалык чакырык максатында жазылган көпчүлүк чыгармалардан айырмаланып “Г-тан” ачык декларативдүүлүктүн, алдын-ала белгилүү схематизмдин изи көрүнбөйт. Андагы “чакырык” бүтүндөй чыгарманын көркөм тканына – сюжеттик өзөккө, образдар системасына терең сиңдирилген. Чыгарманын башкы каарманы. Танабай Бакасов. Танабай-ойчул каарман, идеянын каарманы. Анын коом, өткөн учур, келечек, мезгил жөнүндөгү ойлору, тынчын алган суроолору бара-бара жөнөкөйдөн татаалга өтөт, масштабы артат. Танабайдын тагдыры анын жоргосу Гүлсарынын тагдыры м-н өтө тыгыз бирдикте сүрөттөлгөн. Адам ж-а жылкынын тагдыры биринен бирине өтүп, көп учурларда Танабайдын өмүр баяны Гүлсарынын “өмүр баяны” аркылуу проекцияланып берилет. Повестте Гүлсарынын образына чоң поэтикалык жүк жүктөлгөн. Гүлсарысыз чыгарма жок, болсо – жарым жан. Гүлсары – сулуулуктун, аруулуктун, көркөмдүктүн, поэтикалык эргүүнүн символу. Жазуучунун калеминен жаралган Гүлсары – Танабайга дем берген, эргүү берген, бул жашоого сонуркаткан көркөм дүйнө. Ал аркылуу Танабайдын адамдык ажайып сапаттары ачылат, пенделик жазмышы ашкереленет. Чыгарманын чегинде ал аркылуу көркөм дүйнөгө карата коомдук түшүнүк, көз караш аныкталат. Гүлсарат – табият тарабынан берилген өзгөчө касиеттик (таланттын) ээси. Ал эми ага карата чыгармадагы мамлекеттик-партиялык “жетекчилерибиздин” мамилеси супсак прагматикалык керектөөчүлүктөн алыстабайт. Эгер ал (асылдык – Гүлсары – талант) алардын бийлигине баш ийбесе, аларга кызмат кылбаса аны жазалашат, “кишендешет”, “камашат”, ага да көнбөсө “актап салышат”. Ак ниет коммунист Танабайдын каршысында мансапкор партиялык жетекчилер Сегизбаев, Кашкатаев, Алданов, Ыбрайымдардын образдарын жаратуу м-н Ч. Айтматов кыргыз адабиятындагы традициялуу коммунист жетекчинин идеализацияланган образы туурасындагы советтик окуучулардын иллюзиясын бузду. “Доордун акылы, ар-намысы” деп эсептелген партиянын жетекчилерин терс кайрык м-н сүрөттөөгө ал учурда ар бир эле жазуучу батына бербейт эле. Ч. Айтматов болгондо да райкомдун биринчи секретары Кашкатаев м-н советтик закондуулукту коргоочу прокурор Сегизбаевдердин образдарын партбюронун жүрүшүндө терең жана таасирдүү сүрөттөө аркылуу алардын культка айлантылган партиялык абройго жашырылган бет пардасын сыйрып ачып берген.

ДАНИКЕЕВ Өскөн (1934-ж. т., Сокулук р-ну) – жазуучу. Кыргыз Эл жазуучусу. 1956-ж. Москвадагы тоо-кен ин-тун бүтүргөн. Д-дин чыг-лыгынын башаты 60-жылдарга таандык. Эң алгачкы аңгемеси “Бакир” (1961) адабий коомчулук тарабынан жылуу кабыл алынып, жазуучунун жүзүн элге тааныткан чыгармасы – “Кыздын сыры” повести (1964). Чыгармада кенчилер турмушу сүрөттөлгөн. Повесттин баш каарманы – Жамал. Автор бул чыгармасында таекесинин колунда жүрүп, бойго жетип, инженер геологдук кесипке ээ болуп ин-тту бүтүрүп чыкканга чейинки Жамалдын бүтүндөй өмүр жолун, оош-кыйыштуу тагдыр таржымалын, психологиялык чеберчиликте чечмелеп бере алган. “Кызыл аска” (1979) – өндүрүш темасына арналып жазылган соц.-психологиялык повесть. Бирок чыгарма өндүрүш темасын чагылдырганы м-н ал башкы планда көтөрүнкү маанайда сүрөттөлбөстөн, тек гана жай турмуштун бир үзүмү, күндөлүк жашоонун бир ыргагы катарында кызмат аткарган. Чыгарма көп катмарлуу эмес, бирок окуя, алардын өнүгүшү ички динамикага ээ. Повесттин баш каарманы – Камбар. Окуя ушул каармандын тегерегинде өнүгүп, проблемалар да ушул каарманга ылайыктуу коюлуп, маселе да ошол каармандын тегерегинде чечилет. Повесттеги эң башкы маселе жөнөкөй адамдын тагдыры, жашоо-тиричилиги, дүйнө таанымы, турмушка карата мамилеси, дегинкиси адамдын тагдыры – анын жашоосун, көз карашын, психологиясын өзгөртө турганын көркөм чечмелөө экендиги ачык көрүнөт. Повестте окуялар ырааттуу, анча татаал өнүкпөйт. Ошентсе да, ошол жай, “анча маанилүү эмес турмуштан” ошол мезгилге тиешелүү көптөгөн өзгөчөлүктүү пендечилик көртириликти, адамдын улуулугун, айкөлдүгүн, ошол эле мезгилде түркөйлүгүн, шарт-жагдайдан, эреже-нормадан чыга албаган айдамалыгын ж. б. көптөгөн сапаттарын автор көркөм чечмелеген. Камбардын жеке жашоосуна үңүлүп кирүү, психологиялык жактан болгон өзгөрүүлөрүн турмуштук окуялар м-н деталдаштыруу Д. тарабынан чебер иштелген. “Көз ирмемдеги өмүр” (1981) кыргыз элинин 19-кылымдагы соц. турмушу, коомдук-саясий, экономикалык жактан басып өткөн жолу көркөм жалпыланылат. “Көкөй кести” (1984) аталган роман үчүн Д. Токтогул атн. мамл. сыйлыгынын лауреаты болгон. Романда автор тарабынан согуш темасы чагылдырылган. Бирок чыгармада майдан окуялары түздөн түз баяндалбайт. Негизинен окуя согуш жылдагы жайчылык турмуштан алынып, автор ошол ооруктагы турмушту айыл ичинде болгон окуялар аркылуу сүрөттөбөстөн, алыскы тоо

арасында калган алты адамдын тагдырын көркөм анализге алган. “Көкөй кестиде” алыскы тоо арасындагы экстремалдуу кырдаал романдын сюжеттик өзөгүн түзгөн. Чыгармадагы окуянын каармандары ошол ал акыбалга туш келгенден тартып, борбор м-н станциянын ортосундагы байланыш үзүлгөндөн кийин, Мурат баш болгон үч үй-бүлөнүн адамдары чоң дүйнөдөн бөлүнгөндөн баштап психологиялык чыңалууда өнүккөн. Көркөм чындыкка анча шайкеш келбеген мындай кырдаал окурмандар арасында ишенүүнү да, ишенбөөнү да пайда кылат. Мындай эки анжы ойду жараткан касиет романга карата тандалып алынган экстремалдуу кырдаал, адабий чыгармада мындай турсун турмушта да сейрек кездешүүсү мүмкүн. Сүрөткердин чеберчилиги дал ошол экстремалдуу кырдаалды “таап” алгандыгында эмес, аны окурман ишенгендей кылып, логикалык көркөм шарттуулук м-н чечмелеп бере алгандыгында. Автор “Көкөй кестиде” согуш маалында алыскы тоо арасында айласыз абалда калган алты адамдын турмуш тагдырын көркөм чечмелөө м-н бирге адам м-н табигаттын ажырагыс биримдиги, түбөлүктүү философиясы автор тарабынан ийгиликтүү иштелген. Жалпысынан алганда чыгармада жасалмасыз, апыртмасыз реалдуу турмуштун жүзүн, бүтүндөй ички драматизмин Д. ар бир каармандын жандүйнөсүнүн көп кырдуу табиятын чебер сүрөткер катары көркөм анализдөө аркылуу алгылыктуу чечмелеп бере алган.

ДАРЫМДАР, д а р ы м ы р л а р ы, э м - д о м ы р л а р ы – адам ооруганда (к. *Бадик*), аны жылан же кара курт чакканда, башка бир кеселге же кырсыкка дуушарланганда айыктыруу же ууну, дартты чыгаруу үчүн атайын дарымчы адамдар тарабынан аткарылчу ырлар. Мис., жылан чакканда мындай дарым айтылган:

Кереч, кереч, кер жылан,
Керегейдей бир жылан.
Майрың-туйруң бир жылан,
Мама желим кыз жылан.
Убай жылан, чубай жылан,
Окжылан, чокжылан.
Кара тоонун боорунан,
Илек-илек келет,
Кайт жылан.
Сүрө, сүрө, сүрө чык,
Сүйлөшөйүн бери чык.
Чоңатаңда доом бар,
Доолашайын бери чык.
Таятаңда сөзүм бар,
Айтышайын бери чык!
Ажыдаар ак жылан,
Арбашайын бери чык!

(*Элдик ыр*)

ДАСТАН – Жакынкы ж-а Орто Чыгыш, о. эле Түштүк-Чыгыш Азиядагы элдердин оозеки, жазма адабиятында кеңири тараган эпикалык жанр. Көбүнчө жомоктук, уламыштык сюжеттерден куралат да, ыр м-н арасында жорго сөз кошулуп, музыкалык аспаптын коштоосунда, айрым учурда эч кандай аспаптын коштоосуз аткарылат. Фарсы ж-а түрк тилдеринин классикалык адабиятында айрым романтикалык поэмалар (Низаминин “Хосров менен Ширин”, “Лайли менен Мажнун” дастандары), Мухаммед пайгамбар ж-а анын жан-жөкөрлөрү тууралуу чыгармалар да Д. деп аталган. Фарсы адабиятында фантастикалык повесттер да ушундайча наам м-н колдонулат, биринчиден, элдик эпосторду, анын ичинде “Манасты” да, кенже эпосторду да, чакан поэмаларды да түшүндүрөт.

ДАСТАНЧЫ – *дастан* айткан киши. Көбүнчө дастандар комуздун коштоосунда ыр м-н жорго сөздү аралаштырып же жалаң эле ыр түрүндө айтылган. Айрымдар өздөрү чыгарып, төгүп айтса, көбү жаттап алып аткарып берген. Д-лар эл арасында чоң сыйга ээ болгон. Булардын чыг-лыгы азыр да өнүгүүдө, бирок азыркылар көбүнчө жаттап алып айтышат.

ДАУТОВ Кадыркул (1940-ж. т., Алай р-ну) – адабиятчы, сынчы. Кырг. Респ. маданиятына эмгек сиңирген ишмер, филология илимдеринин кандидаты. КМУну, кийин Горький атн. дүйн. адабият ин-тунун аспирантурасын бүткөн. Кыргыз поэмаларындагы салттык ж-а жаңычылдык проблемалар б-ча кандидаттык диссертация жактаган (1973). КРУ ИАсынын Тил ж-а адабият ин-тунда ага кызматкери. Анын адабий сынчылык өнөрү студенттик жылдардан башталган. Көркөм дүйнөнү эстетикалык баалуулук нарк насилди идеологиялык, саясый чен өлчөмдөр м-н кароо ага башынан эле жат экендиги ошол кездерде Т. Кожомбердиев, Р. Рыскулов, А. Жакыпбеков, Р. Рыскелдинова, О. Султановдун ыр, аңгеме, повесттери тууралуу жазган рецензиялары м-н А. Осмоновдун балдар ырлары, С. Эралиевдин чеберчилигин, о. эле көркөм ойлоонун оригиналдуулугун, нукура поэзия маселелерин козгогон макалаларынан кадимкидей сезилип турат. Анын сынчылык таланты м-н адабиятчылык өнөрү канчалык ачылып, бекемдеп отурганын кийинчерээк билим артылып, түшүнүк кеңейип, эстетикалык категориялар табигый ойлоо куралына айланып талдоо тажрыйбасы артып калган кезде жазган А. Осмонов, М. Алыбаев, Б. Сарногоев, Р. Шүкүрбеков, Барпы, Р. Гамзатов, И. В. Гёте сыяктуу түрдүү баскычтагы акындар м-н Т. Сыдыкбеков, Т. Касымбеков, М. Ауэзов, С. Айни курдуу прозачалылар ж-а адабий сынчылар берген эмгектеринен жалпы окурман журтчулугуна классикалык эстетиканын мектебинен өткөн, жандуу туйум-сезимге эгедер, адабий жанрлары м-н көркөм сындын бардык түрлөрүнө эркин кире билген, өз сөзү, туруктуу позициясы бар универсалдуу адис катары кеңири таанылып чыкты. Автордун кыргыз профессионал поэзиясынын калыптаныш жолу м-н романдар тууралуу көлөмдүү макалалары жарык көргөн (“Живое единство”, 1974; “Многонациональный советский роман” – 1986 – Москва). К. Даутов акындар чыг-лыгы, профессионал поэзия, лирика, проза: аңгеме, повесть, роман, драма, адабий сындын тарыхы (үч китептен турат) ж. б. олуттуу проблемаларга арналган жүз кырктай макала ж-а “Адабий сын кантип жаралган?” (2002), “Албан кырдуу алп акындын дүйнөсү” (2003), “Мезгил сыны жана мен” (2004),

“Терендиктер жана бийиктиктер” (1991), “Таланттар жана тагдырлар” (1988), “Сөз өнөрүнүн эстетикасы” (1984), “Главное-поиск” (1982), “Жаны чектерге” (1980), “Ырдын өмүрү” (1977) ж. б. монографиялык эмгектерин жазган.

ДЕКЛАМАЦИЯ (лат. – сөз) – көркөм окуу (айтуу) өнөрү. Эзелки заманда ар кандай параддарда, жүрүштөрдө, көбүнчө окуу жайларында аткарылган ырлар ушинтип айтылган да, бара-бара түрдүү жанрдагы чыгармалар үн кубултуп окулган кезде декламация деп аталган. Мектептерде кеңири колдонулат.

ДЕТАЛЬ (фр. – майда), көркөм деталь – чыгармада маанилик ж-а идеялык-эмоциялык жүк көтөрүп турган майда бөлүкчө. Алар авторго сүрөт-төп жаткан окуяны, көрүнүштү, каарманды кайталангыс индивидуалдуулукта ачып берүүгө көмөктөшөт. Д. сырткы көрүнүш, белги, кийим, шарт-жагдай, жүрүш-туруш, кыял-жорук болушу мүмкүн, о. эле каармандардын, автордун речинде берилиши ыктымал. Мис., Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестинде бир эле майда учурда (деталда) Баланын атасы ак кемеде экени айтылып өтөт же “Биринчи мугалимде” кош теректи сүрөттөгөн чакан деталь бар. Мындай деталдар чыгармадагы идея, тема, каармандардын образы м-н байланышат. Д. ар түрдүү *методдордо*, ар кыл усулда ж-а жазуучунун чеберчилигине, *стилине* жараша түрдүүчө жаралат.

ДЕТЕКТИВДҮҮ АДАБИЯТ (лат. – табуу, ачуу, тергөө) – кылымштуу окуяларды курч сюжеттерде сүрөттөгөн чыгарма. Бул жанрдын пайда болуу ж-а өнүгүү тарыхы шаарлардын көбөйүшү м-н байланыштуу. Анткени анда адам өлтүрүү, тоноп кетүү, бейкүнөө кордук көрсөтүүлөрдүн басмасөздө кеңири жарыяланышы детективдүү чыгармалардын жаралышына алып келген. Кыргыз адабиятында бул жанр анча колго алынбай келе жатат. К. Каимовдун “Акырын күтпө” романында детективдүү чыгармаларга мүнөздүү айрым эпизоддор бар. Соңку жылдарда базар мамилелери бул жанрдын өнүгүшүнө шарт түздү.

ДИАЛЕКТИЗМ, п р о в и н ц и а - л и з м (гр. – өлкө, мекен) – белгилүү аймакта жашаган элдин тилиндеги жергиликтүү өзгөчөлүк. Көркөм чыгармаларда стилистикалык каражат катары колдонулат, айрыкча каармандын кимдигин, кайсы жердин өкүлү экендигин көрсөтүүдө маанилүү роль ойнойт. Д-дер көпчүлүк кыргыз жазуучуларынын чыгармаларынан табылат. Мис., “Ырас, колхоз аны аяп, кыйлага чейин: бир башына бир дализ, бир бөлмө үй салып берели деп жүрдү, бирок Ормон ынабады”.

(М. Ганаров)

ДИАЛОГ (гр. – сүйлөшүү, аңгемелешүү) – эки же андан ашык адамдардын өз ара оозеки сүйлөшүүсү, аңгемелешүүсү. Көркөм чыгармадагы Д. – каармандын речин мүнөздөөнүн эң кеңири тараган түрүнөн. Д. бардык эле жанрдагы чыгармаларда бар, өзгөчө ал драмада окуяны өнүктүрүүнүн каражаты катары негизги ролду ойнойт. А. Токомбаевдин “Күүнүн сыры” аңгемесинде төмөнкүдөй Д. бар:

- “Кайсы жерден келдиң? Кайсы элсиң? – деди кыз жылмайып.
- Билбеймин.
- Эчедесиң?
- Ондомун.
- Бир тууганын барбы?
- Жалгызмын.
- Жүр эмесе, сен өзүмдүн өргөөмдө болосуң, – деди кыз”.

ДИАЛОГДУК КЕП, д и а л о г д у к р е ч ь, к. *Диалог*.

ДИДАКТИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАР, д и д а к т и к а л ы к а д а б и я т (гр. – үйрөтүүчү, насааттоочу) – акыл-насаат үйрөтүүчү, таалим-тарбия берүүчү, курч сөздүү, көлөмү чакан көркөм чыгармалар. Адабият, иск-во жалпысынан таалим-тарбия берсе, Д. ч-да ошол насаат, тарбияга үйрөтүү түздөн түз көрүнөт, ачык берилет. *Санат-насыят ырлары, табышмактар, үлгү ырлар, терме ырлар, макалдар, ылакаптар* сыяктуу жанрларда дидактикалык адабият кыргыз элинде кылымдар бою тарбиялык кызмат аткарып келди.

ДИЛОГИЯ, э к и л т и к (гр. – эки сөз, эки баян) – композициялык жактан өз өзүнчө турган, бирок автордук ниети, сюжети, каармандары кайталанган эки бөлүктөн турган чыгарма.

ДИН ЫРЛАРЫ кыргыз элдик оозеки чыгармада, жалпы эле дүйнө элдеринин фольклорундагыдай Д. ы. өзгөчө орунду ээлейт. Анткени, Д. ы-нын түпкү жаралышына адамзаттын байыркы баёо “балалык” мезгилинде, дүйнөнү миф аркылуу кабылдоосу түрткү болгон. Ал миф – алгачкы учурда поэтикалык чыг-лыктын, адепки динди ж-а курчап турган дүйнөнү таанып-билүүнүн илимге чейинки көз караштарынын синкреттик биримдигинен түзүлгөндүгү маалым. Ошентип, элдик оозеки чыг-лыктын башка да поэтикалык чыг-лыктан өзүнөн алгачкы адамдардын диндик, филос. көз караштарынын элементтерин табууга болот. Ошол эле учурда Д. ы-ды салыштыра карай келгенде, ал ырларды жараткан эл кандай динге ишенип келгендигин аңдап билип, ал эл кандай тарыхый доорлорду башынан өткөргөндүгү туурасында баам алууга шарт түзүлөт. Ушуга байланыштуу Д. ы. байыркы ырлар катары байыркы элдин поэтикалык чыг-лыгын, диний философиясын, тарыхын изилдөөгө табылгыс булак болуп да бере алат.

Д. ы. элдик оозеки чыг-лыктын башка түрлөрүнөн дагы бир өзгөчөлүгү – аларды аткарууда кандайдыр бир турмуштук шарт, себеп түрткү болот ж-а ошого ылайыкташкан ырым-жырым, жөрөлгөлөрдүн аткарылыш процессинде ырдалат. Айрым Д. ы-дын өздөрүнө таандык байыртадан келе жаткан салттык обондору ж-а атайы адистешкен аткаруучулары да бар.

Кыргыз элинин Д. ы-ынын көбүндө диндин алгачкы формаларына таандык ишенимдер сакталып, алардын мазмуну, кээ биринин аткарылыш жөрөлгөсү, ырым-жырымы азыркы мезгилде коңшулаш жашаган Орто Азияда элдердин диндик түшүнүктөрүнө, салттарына караганда Сибирдеги түрк тилдүү элдер: якут, тоолуу алтайлыктар, хакас, шор, тувалардын азыркыга чейин сакталган салттык дин ишенимдери, жөрөлгөлөрү м-н өтө жакындыкты, бирдей типтүүлүктү түзөт. Бул элдердин таралыш аралынын миңдеген чакырым алыстыгына ж-а бири-биринен бөлүнүп жашашына миңден ашуун жылдар өткөндүгүнө (мис., илимде якуттардын ата-бабалары Түштүк Сибирде жашаган өздөрүнө тектеш түрк элдеринин

негизги массасынан биротоло кол үзүп, өзүнчө бөлүнүп, түндүктөгү башка элдердин арасында жашай башташы 6-10-к-га таандык) карабастан, диндик ишенимдеринин жакындыгы, бирдейлиги ошол элдер чогуу, аралаша жашаган өтө байыркы мезгилде пайда болгондугун күбөлөйт. Муну өзү, биринчиден кыргыздардын бир кездерде жогоруда аталган элдер м-н бирге Түштүк Сибирде жашаганын кабарласа, экинчиден Д. ы-нын башаты ошол Түштүк Сибирде жашаган өтө байыркы мезгилдерде пайда болгондугун көрсөтөт.

Элдик ырларда сакталган диндик реликтилерге караганда, кыргыздар фетишизм, анимизм, тотемизм ишенимдеринде болуп келишкен. Кийинчерээк Азиянын кең мейкинин мекендеген көчмөн элдердин көбүндөй шаманизм динин тутушкан. Шаман дини байыркы ж-а кеңири таркаган дин болгону м-н убакыттын өтүмү, коомдун өнүгүшү элдердин бири-бирине аралашып, өз ара таасир көрсөтүүсү сыяктуу түрдүү себептердин айынан бул динге ишенүүчү элдердин көпчүлүгү будда, христиан, ислам дини өңдүү диндерди кабыл алышкан. Алардын ичинде кыргыздар да шаман динин таштап, ислам динине өтүп кетишкен. Ислам дининин кыргыздарга тарай башташы м-н мурдагы фетишизм, анимизм, тотемизм, шаманизм ишенимдеринин негизинде пайда болгон ырлардын культтарынын ордун, эми, мусулман ыйыктары – Кыдыр, Илияс, Сулайман сыяктуу пайгамбарлар, кудай (Алла) ж. б. ээлөөгө өтө баштаган.

Айыл-кыштакта жалаң гана бала окутуу м-н чектелбестен ар бир тойдо, ашта, турмушта пайдаланылган майда-барат салттарга чейин диндик мүнөз берүүгө аракет кылышып, ага арналган ырлардын бирден-бир булагы, материалы болгон курандын жоболорунун, аяттарын пайдаланышып, диндик ырларды көбүнчө молдолор чыгарышкан. Алар ислам дининдеги адамдарга милдеттүү түрдө колдонула турган 5 парзды өткөрүүнү (ар дайым кудайды (Алланы) эскерүү, беш убак намаз окуу, орозо тутуу, ажыга баруу, бей-бечара, карып-мискиндерге зекет, кайыр-садага берүү) талап кылышкан.

Кудайдын мусулмандарга жиберген заң-закүндөрүнүн аткарылбашы – замандын бузулушуна алып келет деген түшүнүк бул ырларда кеңири чагылдырылган. Ислам дининин мусулман элдерине таралышы м-н Курандын сүрөөлөрү, аяттары жөнөкөй түшүнүктөгү элдерге терең мистикалык, догмалык мааниде чечмеленип, бир жагынан күндөлүк турмушта колдонуучу эреже катары, экинчи жагынан саясий идеологиялык күчкө айланган. Кыргыз фольклорунда ислам динине байланышкан идеялар, макал-лакаптар, табышмактар да, уламыш, легендаларда тарыхый даректерде, санжыраларда, жөө жомоктордо, лирикалык ырларда ж-а эпостук чыгармаларда аралашкан, синтездешкен түрүндө арбын учурайт. Мындай көрүнүштүн өзү мыйзам ченемдүү, анткени, диндик көз караштар ислам идеологиясынын башкы милдетин аткарып келген.

Кыргыз фольклорунда кездешкен Дин ы. лирикалык түрдүн бир жанрын түзгөнү м-н өзүнчө ыңгайлашкан, башкача касиетке өсүп жетилген көркөмдүктү түзбөйт. Алар негизинен элдик салт ырларынын нугунда өнүккөн. Нукура ислам дининин көз караштарын чагылдырган чыгармалардын кыргыз фольклорунда башка лирикалык ырларга салыштырганда элдик варианттары анча катуу өнүкпөй, айрым кат-сабатсыздыгы жоюлган адамдардын гана чыгармаларда учурайт. Бул чыгармалардын лексикасында динге байланышкан араб, перси тилиндеги терминдер жыш колдонулуп, грамматикалык жагынан чагатай тилине жакындаштырылып, муун өлчөмдөрү кыргыздардын салттык ырларындагыдай 7–8 муундан эмес, жазма адабияттын таасиринен улам, көбүнчө, 11 муундуу ыр түзүлүштөрү мүнөздүү. Ырас, кыргыз фольклорунда ислам идеологиясынын чыныгы поэтикалык денгээлге көтөрүлгөн өзүнчө салттык ырга айланган үлгүлөрү, кыргыздар жашаган бардык аймакка тарап, көп варианттуулукка да ээ.

Жарамазан сыяктуу өзгөчө көрүнүштөгү Д. ы. бизде кеңири айтылат.

ДОКУМЕНТАЛДЫК АДАБИЯТ, документалдык чыгармалар. Тарыхый ж-а учурдагы окуяларды документтик фактылардын негизинде анализдеп, синтездеп жазып чыккан чыгармалар. *Тарыхый жанр, очерк, мемуарлар*, о. эле автобиографиялык (к. Автобиографиялык чыгармалар), *биографиялык* чыгармалар Д. адабиятка кирет. **ДОСТУК АЗИЛ** – адамдарга карата алардын ишмердигин, мүнөз-сапатын юморго алган, көбүнчө мезгилдүү басмасөздө жарыялануучу чыгармалар. Мис., К. Жантөшевге арналган Д. а.

Бир жагынан жомокко жакындап,
Бир жагынан романга жакындап.
Кээде повестке такымдап,
Түзүк жазылды “Каныбек”
Кара шакылдак.

Какемди улам өзгөртүп турмак.
(Кээде калпак кийгизип, кээде тумак)
Илимдер Академиясына
Мүчө-корреспондент кылмак,
Же Каныбек министр болуп тырмак.

(М. Алыбаев)

ДРАМА (гр. – аракет) – сахнага коюуга ылайыкталып жазылган чыгарма; өзүнчө бир адабият теги (к. *Адабият тектери*). Ал байыркы грек адабиятында пайда болуп, ошол мезгилдеги негизги сапаты азыр да кадимкисиндей сакталып келе жатат, б. а. драмалык чыгармаларда окуя каармандардын речинде гана өнүгөт, мында прозагагыдай *автордук баяндоо*, сүрөттөөлөр болбойт, жанрдын негизин *конфликт* түзөт. Драма *комедия, трагедия, драма* болуп үч жанрга ажырайт. Кыргыз адабиятында совет бийлигинин жылдарында гана пайда болгон бул адабият тегинин негиз салуучулары М. Токобаев (“Кайгылуу Какей”), К. Жантөшев (“Карачач”) эсептелишет.

ДРАМАТИЗМ, же *драмалуулук* – драмага гана таандык эмес, адабияттын эпикалык ж-а лирикалык тектерине да таандык көрүнүш; окуя-кырдаалдардын, конфликттердин өтө курчуган учуру, карама-каршы күчтөрдүн бийик апогейге жетиши, интригалардын катуу таймашы. Мис., Ч. Айтматовдун “Гүлсарат” повестинде Танабай м-н Чоронун катуу каршылашып

айтышуусу, же дагы Танабайды партиядан чыгаргандан кийинки Чоронун өзүнүн ошол окуя б-ча ойго батып кайгыланышы ж. б.

ДРАМАТУРГ – драмалык чыгарма жазган автор. Кыргыз адабиятында өңчөй драмалык чыгармаларды жараткан драматургдар: Т. Абдымомунов, М. Байжиев, Б. Жакиев ж. б. О. эле кээ бир сөз чеберлери бир эле мезгилде акын да, прозачы да, драматург да катары белгилүү. Алар А. Токомбаев, К. Маликов, Ж. Турусбеков, Ж. Бөкөнбаев, М. Алыбаев, Ж. Садыков, М. Борбугулов, Б. Өмүралиев, М. Гапаров, М. Тойбаев, Ж. Кулмамбетов, С. Раев ж. б.

ДРАМАТУРГИЯ – драмалык чыгармалардын жыйындысы. Термин эки мааниде колдонулат: биринчиси – бир драматургдун жалпы чыгармаларына карата айтылат Мис., Абдымомуновдун драматургиясы. Экинчиси – белгилүү бир доордогу жалпы драмалык чыгармаларга байланыштуу айтылат. (мис., согуш мезгилиндеги кыргыз Д-сы).

ДЫЙКАНБАЙ Тойчубек уулу (1873–1923, Түп р-ну) – семетейчи. Уулунун эскерүүсүнө караганда атасы Тойчубек сыяктуу Д. да «Семетей» эпосун жашында айткан. Бирок, ал эпосту айтуу м-н чектелбей, элдик ырларды чыгарган жамакчы-ырчы да болуптур. “Бала ырчы” аталып жүргөн кезинде бир дубана жолугуп “Манасты” айтып жүр деген экен. Дубана даарыганга чейин эле Д. эпосту айтып жүргөн. Ал солто, сарбагыш, көл өрөөнүндө, Нарын, Атбашы ж. б. жер-жерге барып (Нарынкол, Жаргент) эпос айткан учуру болгон. Д. кытай жериндеги черик уруусуна барып, “Манас” айткан. Д. чоң жомокчулардан Акылбек, Назар, Тыныбек, Сагымбай өңдүүлөргө жолуккан. Тыныбек “Семетейди айтууда Дыйканбайдын алдына ак калпактуу кыргыздан эч ким чыгалбайт” – деп эскериптир.

ЖАЗГЫЧ АКЫНДАР, ж а з г ы ч ы р ч ы л а р – кыргыз адабияты негизинен оозеки формада өнүгүп жаткан Октябрь төңкөрүшүнө чейинки мезгилде өз чыгармаларын жазып калтырган же жазма формада чыгарма жараткан сабаттуу акындар. Алардын чыг-лыгында адабий таасирлер, башка элдердин маданияты, өзгөчө Чыгыш адабияты м-н типологиялык байланыш күчтүү болгон, жанрдык жактан ар тараптуулукка умтулуу (Тоголок Молдо) байкалат. Жазгыч акындар өтө көп адабий-тарыхый, этнографиялык, тилдик мурастарды бизге өткөрүп берди. Алардын көрүнүктүү өкүлдөрү – Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, Тоголок Молдо, Ысак Шайбеков, Абылкасым Жутакеев ж. б.

ЖАЗУУЧУ – адабий эмгеги кесип кылып, көркөм сөз жазган чыгармачыл адам.

ЖАЗУУЧУНУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ИНДИВИДУАЛДУУЛУГУ, ж е к е - л и к – тар мааниде – бир жазуучунун башка бир жазуучулардан бөтөнчөлүгү, анын жеке өзүнө таандык чыг-лык белгилери. Бул жазуучунун стилинен келип чыгуучу нерсе болуп, жазуучунун чыг-лыгын үйрө-нүүдө чоң мааниге ээ. Чыг-лык өзгөчөлүккө жетишкенде гана автор өзүн жазуучу катары көрсөтө алат. Эгерде чыг-лык индивидуалдуулугу жок болсо, ал автор “көптүн арасында, көчтүн карасында” күн өткөрүп жүрө берет.

ЖАЙНАКОВА Айнек (1940-ж. т., Жетиөгүз р-ну) – адабиятчы, илимпоз, филология илимдеринин кандидаты (1985). Мамл. сыйлыгынын лауреаты. 1964-ж. КМУнун филология факультетин, 1968-ж. аспирантурасын бүтүргөн. 1969-жылдан бери КРУИАсынын Тил ж-а адабият ин-тунун “Манас” бөлүмүндө кызматкер. “Семетей” эпосунун тарыхый генеологиялык негизи” (1962) аттуу эмгеги манастануу илиминдеги жаңыча, тарыхый салыштырма ыкмада жаралган баалуу эмгек, мында “Семетей” эпосунда чагылдырылган доордун мүнөзүн ж-а андагы генеологиялык циклизация принцибинин өзгөчөлүгүн изилдөөгө арналган. Ушул максатта эпостогу байыркы элементтер каралып, жомоктук мифологиялык катмарлардын орун алышы фактылык материалдар м-н бекемделген. “Сейтек” – “Манас” трилогиясынын корутунду бөлүмү” (1984) деп аталган монографиясында “Сейтек” эпосунун “Манас” үчилтигиндеги орду, мааниси, тема, идея, образдар талданат. Традициялуулук м-н жеке айтуучулук, чеберчиликтин карым-катышы сыяктуу ар кыл проблемаларга арналган жүздөгөн макалалардын автору. Ошондой эле СКВ б-ча “Манастын” 1-томун, “Сейтекти” (Р. Кыдырбаева м-н бирдикте) түзүп, баш сөзүн жазган. Эки томдон турган “Манас” энциклопедиясынын авторлорунун бири.

ЖАЙСАҢ ЫРЧЫ – манасчы. Ж. ы-нын тарыхта болгондугу ж-дө маалыматтар жок. 14–18-к. Жайсаң деген ат Юань сулалесинин (1260–1368) мезгилиндеги кытайдын “Цзайсян” деген титулуна байланыштуу пайда болгон. Бул титулдук термин кийинчерээк 14–15-кылымдан тартып ойроттор м-н монголдордун арасына кеңири таралып, алардын феодалдык ак сөөктөрүнө да колдонула баштаган. Ал эми кыргыздарга ойрот-монголдор аркылуу кийин кирип, энчилүү ысым катары колдонулуп калган. Сагымбай Орозбак уулунун вариантында Ж. ы. Манас м-н Кайыпдандын урушунан кийинки окуяда эскерилген. Манас Кайыпданды согушта жеңип, анын кызы Карабөрктү алганда тигилген боз үйдүн жасалгасын: “Салтанатын көргөндө, Жайсаң ырчы дегени, Жалаң үйдүн порумун, Жарым күнү ырдаган” калмак ырчысы катары айтылат. Сов. белгилүү эпос изилдөөчүлөр М. Ауэзов, К. Рахматуллин ж. б. эмгектеринде “Манас-ты” жараткан, айтып, эл арасында сактап келген биринчи манасчы ким болгондугу ж-дө айрым маалыматтар берилген.

ЖАКИЕВ Бексултан (1936-ж. т., Тоң р-ну) – драматург, прозачы. Кыргыз эл жазуучусу (1993), Кырг. Респ. иск-вого эмг. сйн. ишмери (1974). Кырг. Респ. Токтогул атн. мамл. сыйлыгынын лауреаты (1989). КМУнун филология факультетин (1958), Москвадагы жогорку сценарийлик курсун (1962) бүтүргөн. Ж. коомчулукка “Атанын тагдыры” (1959) аттуу алгачкы драмасы м-н таанылган. Анда драматург бир карыянын согуштун кесепетинен башына түшкөн оор трагедиясын көрсөтүү аркылуу бүткүл элдин кайгысын камтып, аны чеберчилик м-н жеткиликтүү берген. Ж-дин курч проблемалуу, көрүүчүлөр жылуу кабыл алышкан “Миң кыял” (1964), “Алтын аяк” (1967), “Өкүм” (1972), “Эртен жаны жыл” (1975), “Жолугушуу” (1979), “Күттүргөн жаз да келер” (1981), “Саадак какты” (1982; сахнага 1986-ж. коюлган), “Жүрөлүчү жүрөк оорутпай” (1989) ж. б. драмалары бар. Бир катар новелла, аңгеме, киносценарийлерин (“Мурас”, “Искусство ж-дө

баян” ж. б.), драмалык чыгармаларын камтыган “Атанын тагдыры” (1961), “Эртең жаңы жыл” (1979), “Саадак какты” (1987), “Мой старший брат моложе меня” ж. б. китептердин автору. “Атанын тагдыры” драмасы б-ча опера (В. Гусев), “Саадак какты” драмасы б-ча балет (Э. Жумабаев) жазылган. Ж-дин дээрлик бардык чыгармалары орус, якут, казак, украин, өзбек, түркмөн, корей ж. б. тилдерге которулган ж-а көптөгөн респ-дын театрларында коюлууда (мис., “Атанын тагдыры” Кыргыз академиялык драма театрында 500дөн ашык, Чымкент театрында 300дөн ашык жолу коюлган). Ж. кыргыз драматургиясында мазмунду берүүдө жаңы форма, жаңы ыкма м-н көркөм каражаттарды арбын пайдаланган, драматург каармандардын мүнөзүн психологиялык жактан ынандымдуу бере алган. “Миң кыял” (1964) драмасы кыргыз элинин белгилүү ойчул акыны Т. Сатылгановдун өмүр жолуна арналган. Драмада Токтогул м-н заман үнүнүн диалогун “Миң кыял” күүсүнүн добушу коштоп жүрүп отурат, б. а. Токтогулдун “Миң кыял” күүсү драмага өзөк кылып алынган. Драманын сюжетинде Токтогулдун өмүр жолундагы көпчүлүккө белгилүү болгон урунттуу окуялар ырааты м-н чагылдырылган. “Алтын аяк” (1967) драмасынын башкы каарманы Миңжашар м-н чыгарманын аталышы дагы символикалуу. Ички мазмун ж-а сырткы форма бири-бирин шарттап, окуялардын динамикалуулугу м-н бирге окуя хронологиялык тартипте өнүгөт. Миңжашардын басып-өткөн жолун өз алдынча төрт новеллага бөлгөн. Драма кыргыз элинин тарыхынын урунттуу учурлары – 1916-ж. көтөрүлүш, коллективдештирүү, согуш мезгили ж-а андан кийинки илим м-н техниканын доорун ж-а анын адам тагдырына тийгизген таасирин көрсөткөн. Ж-дин “Өкүм” (1971) драмасында эки башка көз караштагы эки бир туугандын идеялык күрөшү берилет. Эдилдин идеясын түпкүлүгүндө туура эмес дешке болбойт. Бирок, анын ою чыныгы гуманисттик идеяларга барып кошула албайт. А Жалил болсо ага карата каршылыгын согуш учурунда тылда эң керектүү оор жумушту аткарып жаткандыгына карабай, согушка өз эрки м-н суранып кетип калышы м-н көрсөтөт.

Өндүрүш темасына арналган “Эртең жаңы жыл” (1975) драмасы башкы каарман Сапардын чарбачылыктагы кетирген кемчиликтери өмүрлүк жары Тамаранын жардамы аркылуу туура жолго түшүүсү м-н аяктайт. “Саадак какты” (1982) притча-феериясы өткөн замандын окуясын өзөк кылып алып, азыркы заманда актуалдуу болуп турган тынчтыкты коргоо, ынтымакта жашоо проблемасын көтөргөн. “Жүрөлүчү жүрөк оорутпай” трагикомедиясында мурда кыргыз турмушуна жат, карылар үйүнө ата-энесин ташшыруу ж-дө ойго келбеген көрүнүш азыркы заманда соц. гана эмес, нравалык дагы кризис экендигин баса көрсөткөн.

ЖАКИШЕВ Өмүркул (1909, Кант р-ну, – 1978, Бишкек ш.) – кыргыз адабиятчысы, “Манас” изилдөөчү, түзүүчү. 1931–34-ж. Москвадагы редакциялык басма ин-тунда окуган. Адабий-сын ишмердүүлүгүн 30-жылдары баштап, кыргыз адабиятына тийиштүү бир катар рецензияларды, обзорлорду, проблемалык мүнөздөгү макалаларды жазган. Өмүрүнүн кыйла бөлүгүн “Манасты” изилдөөгө ж-а жарыялоого арнаган. Союздук ж-а республикалык басма сөз беттеринде макалаларын жарыялап, “Манас” эпосунун көркөмдүк чен-кудуретин, кыргыз ж-а дүйн. оозеки адабияттагы ордун, беделин белгилеген. 1946-ж. Москвадан чыккан “Манас” эпосунун бир томдук орусча көркөм котормосун редакциялоого катышып, Е. Мозольков м-н бирдикте кириш сөзүн жазган. “Манас” эпосунун 1958–60-жылдарда жарыяланган курама төрт томдугунун башкы редакторунун орун басары болгон. 1952–ж. өткөн “Манас” изилдөөгө арналган бүткүл союздук ил. конференцияда марксизм-ленинизмдин жоболорунун негизинде вульгардык социологиялык сындан коргоп, “Манастын” негизги варианттарына кыскача обзор” деген доклад жасаган.

ЖАКШЫЛЫК Сарык уулу (1880, Ысыккөл өрөөнү – 1934) – манасчы. Эл арасында “Кара ырчы” деген ат м-н таанымал. Ал 9 жашынан жамактата ыр айтып, 12 жашында эл аралап жамакчы-ырчы катары таанымал болгон. Анын “Жылдыз” аттуу дастаны мазмунунун кызыктуулугу ж-а уккулдуктуулугу м-н эл арасына кеңири тараган. Жыйырма бешке чыкканча аш-тойлордо жар чакырып, жамак айтып жүргөн. 1929-жылдан баштап андан “Семетей” м-н “Сейтек” эпостору жазылып алынган. Ж. өмүрүнүн аягына чейин жомок айтууну атайын кесип кылып калгандыгы ж-дө:

“Семетей” м-н “Сейтекти”,
Катар айтып чакылдап,
Акын-ырчы атанып,
Жашымдан берген кесипти,
Карыганча таштабай,

Айтып жүрөм таштабай” – деп өмүрү өткөнчө эпосту айткандыгын баса белгилеген. Ж-тын “Семетейинде” бардык семетейчилерге мүнөздүү сюжеттик нук сакталып, Саякбай Карала уулу, Тоголок Молдо, Шапак Рысменде уулу сыяктуу манасчылардын варианттары Канчоро м-н Күлчоронун образдары ЖСВда бир аз өзгөчөлөнүп сүрөттөлгөн. Бул окуянын чечмелениши сюжеттик нукта түрк элдеринин, о. эле дүйнө элдеринин фольклорунда салттык түрдө айтылып келе жаткан туугандашуу мотиви м-н үндөшүп турат. Ж. Сарык уулунун айтуусунда жазылып алынган “Семетей”, “Сейтектин” варианты кол жазма түрүндө 12 китеп (дептер) болуп, КРУИАсынын кол жазмалар фондунда сакталган.

ЖАКЫПБЕКОВ Ашым (1935, Карабуура р-ну – 1994, Бишкек) – прозаик, котормочу. 1958-ж. КМУнун кыргыз филологиясы факультетин бүтүргөн. Ж-дун биринчи аңгемелер жыйнагы 1961-ж. “Жаралуу көгүчкөн” деген ат м-н жарык көргөн. Ж-дун алгачкы аңгемелеринен тартып “Теңири Манас” романына чейинки чыгармалары, котормолору аркылуу өзүн кыргыз тилинин ой-чункурунун, нукура улуттук кайрыктарын терең өздөштүргөн, өтө чебер уруна билген мыкты стилист жазуучу катары тааныта алган. Анын чыгармаларынын ар бир сабынан, сүйлөмүнүн деталынан улуттук рухтун, улуттук дүйнөтааным, сезим-туюм, кабылдоонун деми келет. Ж-дун чыг-лыгына таандык калбаат эпикалык баяндоого ык салган жөнөкөй басмырт стил, түмөн сырын ичинде катып, калбаат мелмилдеп акчу дарыядай нарктуулук анын алгачкы чыгармаларынын бири “Айгашкадан” (1960) эле байкалган. Аңгеменин идеялык-тематикалык мазмунун, каармандардын образын ачып берүүдө жазуучу элибиздин салт-санаасын, улуттук психологиясын, сөзүн эби м-н өз ордунда, өтө кылдаттыкта, так, таамай, дасыккан жазуучудай устаттыкта поэтикалык максатка ыктуу пайдалана алган. Ж. согуш күндөрдүн элесинен “Биз атасыз өскөнбүз”, “Катаал багыт”, “Айдагы жезкемпир” ж-а “Чолпонбай” аттуу

киноповесттерин жазган. “Катаал багыт” повести жазуучунун чыг-лыгында көрүнүктүү орун ээлейт. Повесттеги урушчаак кемпирдин образын психологиялык жактан ар тараптуу, ишенимдүү мотивировкалап бергендигин жазуучунун чоң ийгилиги катары баалоого болот. Автор өз каарманын – “советтик жоокердин энесин” бир түрдүү стереотиптик калыпка салбастан, өзү үчүн бул дүйнөнүн түркүгү болгон жалгыз уулунан айрылган эненин кайгы-касиретин табигый түсүндө чагылдырып берген. Ж. кыргыз көркөм котормо өнөрүнө да зор салым кошкон жазуучу. Ал С. Цвейгдин новеллаларын, М. Ю. Лермонтовдун “Биздин замандын уулу” романын, А. П. Чеховдун “Эже-синди үч кыз”, М. Горькийдин “Түпкүрдө” драмаларын, о. эле Ч. Айтматовдун орус тилинде жазылган повесттерин которгон. Ж. калемин ар түрдүү жанрларда сынап көргөн. Ангеме, повесть, киносценарий жазган, котормочулук кылган. Ошентсе да анын кыргыз адабиятына калтырып кеткен эң чоң салымы, баалуу эстелиги “Теңири Манас” эпосу чыгармасы романы болгон. Ага чейин “Манас” эпосун кара сөз түрүндө Ч. Валиханов, Тоголок Молдо, З. Бектенов, К. Нанаев, С. Мусаев жазышкан. Алардан айырмаланып, А. Ж. эпостун мазмунун жөн гана кара сөзгө оодарып кайталап койбостон, аны бир көркөм формада экинчи бир көркөм формага келтирген, башка формадагы жаңы чыгарма жараткан. Жазуучу С. Орозбаков, С. Каралаев, Ж. Мамайдын варианттарынын салттуу окуяларын сактап, аны мүмкүн болушунча романдык формага жакындатып ыңгайлаштырган. Эпос жаңы, профессио-налдык жазма адабияттын үлгүсүнө салынганда сюжеттин чың өнүгүшүнө тиешеси аз, төкмөлүктүн жемиши болгон көп ашык окуялардан, сүрөттөөлөрдөн, кайталоолордон арылтылгандыктан окуядагы психологизм, конфликт, драматизм дагы да дааналанып, тереңдей түшкөн. Анын үстүнө эпосту кара сөзгө оодарып жазууда эпостун белгилүү эпизод-окуяларын кайра кайталоо гана милдетим деп эсептебегендиктен, жазуучу каармандардын жандүйнөсүн ачууга өзгөчө басым койгон. Ж. заманынын таланттуу жазуучусу катары кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн өнүгүүсүнө, адабий процесстин алга жылуусуна өзүнүн зор салымын кошуп, кандай заман, кандай тартип келсе да мезгил сыноосунан майышпай өтүп, окурманга эстетикалык рахат, руханий азык бере алар даремети бар, чыныгы көркөм чыгармаларды жаратып кеткен.

“ЖАЛАЙЫР ЖАЛГЫЗ” – жөө жомоктун негизинде түзүлгөн турмуштук поэма. КРУИАсынын Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун Кол жазмалар фондунда поэманын 16дан ашуун варианты бар. Айрым варианттары мезгилдүү басмасөз беттерине жарыяланган.

Жалпы адамзаттык проблема болгон жалгыздык туурасындагы жомок-баян бара-бара элдик поэмага айланган. Баш каарман Ж. ж. (Жалайыл, Жайдин уулу Жалайил) душман алдында жалгыз болуп, аргасыз курман болгон. Карындашы Гүлсананын образы поэманын бардык варианттарында биринчи планда болуп, агасына караганда, кайраттуу, күчтүү, айлакерлик иш-аракети конкреттүү сүрөттөлгөн. Ал душмандан өч алып, агасын тирилтет.

Окуя эпикалык салттуу мотивдер м-н жабдылып, айтуучулардын алымча-кошумчалары м-н түзүлүп, өз алдынча сюжет катары элдик оозеки чыг-лыктан орун алган.

Б. Алыкулов, М. Зулпуев, Т. Абсатаров ж-а памирлик, жергеталдык (Тажикстан) кыргыздардан жазылып алынган варианттар өзгөчө көркөм айтылып, архаикалык мүнөздөгү жомоктук окуялар (Т. Абсатаровдо), табышмактуу түш көрүүгө байланышкан кызыктуу эпизоддор бар. Ыргагынан жанбаган туруктуу ыр түрмөктөр поэмага өзгөчө көркөмдүк берген.

Капилеттен көргөн түшүмдө,
Көк шумкар кушум учуптур,
Көк жибек боосун тыгыптыр.
Көктү карай сызыптыр.
Бул эмине болучу?
Бул түшүмдү жоручу?.

Реми Дор жазып алган афгандык кыргыздар айткан “Ж. ж.” поэмасында Гүлсананын түшүн минтип айтышат:

Түндө бир жатып, түш көрдүм, акей,
Түшүмө каршы йай иш көрдүм акей,
Көөкөрдө йай кан көрдүм, акей.
Кажыгада йай баш көрдүм, акей.

Поэманын бардык варианттарын салыштырып, иликтегенде бир топ катмарланган окуяларды камтыган көөнө сюжет экени көрүнөт.

ЖАМААТТАШКАН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК, коллективдүү чыгармачылык көркөм адабиятка байланыштуу эки түрдүү мааниде колдонулат. 1. Элдик оозеки чыгармалар (*эпостор, ырлар, анекдоттор, жомоктор, кошок, армандар, макал-ылакаптар* ж. б.) жамаатташкан чыг-лыктын натыйжасы болуп саналат. Түпкүлүгүндө конкреттүү бир киши тарабынан жаратылган болсо да улам кийинки урпактар алымча-кошумча киргизип отуруп, жамааттын жалпы белгилерин камтып калган. Мис., уламышта Манас каза болгондо чоросу Ырчы уулдун анын баатырдык иштерин кошуп ырдаганы “Манас” эпосунун уюткусун түзгөн делет. Мындай чыгармалардын конкреттүү авторун табуу мүмкүн эмес, ошондуктан буларды коллективдүү чыг-лык м-н жаралган элдик мурастар дейбиз. 2. Кээде жазма адабиятта да бир топ автор биригишип, жамаатташып бир чыгарманын үстүндө иштеши мүмкүн. Мисалы, “Айчүрөк” операсынын либреттосу коллективдүү түрдө иштелген, авторлору белгилүү, бирок кимисинин ролу канчалык экенин, кимиси кандай идея киргизип, кайсыл жерин жазганын так аныктоо кыйын.

ЖАМАК – идеялык-көркөмдүк деңгээли төмөн, автордун жеке стили көрүнбөгөн, көбүнчө ар кимдин даяр саптары, ойлору уурдалган, жетилбеген ыр. Негизинен оозеки эл чыг-лыгында учурайт.

ЖАМАКЧЫ – азыноолак жамактатып ырдоого шыгы бар, бирок өз алдынча чыгарма жаратууга жөндөмү, таланты жок киши.

ЖАМАНКУЛ БӨРҮБАЙ уулу (1884–1917) – Шабдан баатырдын ашында (1912) жар чакырышы м-н казак-кыргызга белгилүү болгон чоң акын. Кыргызстандын түндүк-түштүгүнөн коңшу элдерден көптөгөн ак тандай акындар чогулган чоң жыйында жарчылыктын ага ыйгарылышы да жөн-жай нерсе эмес. Анын ырчылык дараметин, аткаруу чеберчилигин жогору баалоодон келип чыккан. Чындыгында эле ашта Ж. өзүнүн акындык дараметинин күчтүүлүгүн аныктаган. Манастын жети атасынын санжырасын терип айткан. Топтон-топко өтүп, безеленип, сабап ырдап, калкты тамшанткан. Бирок, аны акын катарында атагын чыгарган да, совет мезгилинде жолун бууган да Шабдандын ашында жар чакырып, салт б-ча Манастын ата-тегин, өзүн мактап ырдагандыгы болду. Ушунун кесепетинен чыгармалары өз учурунда жыйналбай, иликтөөгө кирбей, кийинчерээк азыноолак гана материалдар колго тийген.

Ж-дун ырчылык шыгы жаш кезинде эле тапталып, той-тамашаларда, жаштардын жыйындарында ырдап жүргөндүгүнө карабастан, калдимки акын катарында Чолпонкулдун баласы Сатайдын тоюнда Найманбай м-н айтышып, жеңип келгенден кийин таанылат. Ж-дун 1916-ж. Үркүндө ырдаган ырларынын айрымдары бизге жеткен. Анда падыша өкмөтүнүн калкка көрсөткөн кысымчылыгынын, ага чыдай албай Кытайга качкан элдин азап-тозогун, массалык түрдө кыргынга учурашын, ачкачылыктан, өлүм-житимден, оор жоготуудан жабыркаган калктын ал-жайын бир топ реалдуу сезимге жеткире баяндайт. Тынч жаткан элдин козголуп, мал-жандан ажырап жаш төккөнүнө, көп солдат, калкты кырып, жердин бетин канга боёгондугуна жаны ачып, катуу кейийт. Акын ошол мезгилде кыргыздардын башына түшкөн мүшкүлдүү азап-тозокту төрт сап ырга батырып, төмөндөгүчө жыйынтыктайт:

Кайгы – капа көп тартып,
Маанайы элдин пас болду.
Үзүм нанга зар болуп,
Күндөн күнгө ач болду.
Алакандай кыргызга,
Азап тартчу чак болду.

Айрым маалыматтар б-ча Ж-дун “Манас”, “Семетей” эпосторун айткандыгы белгилүү болгонуна карабастан, тексти бизге жеткен жок.

“ЖАМИЙЛА” – Ч. Айтматовдун атын алгач алыска таанткан повести (1958). Повесть алгач “Обон” деп аталып, кыргызча ушул ат м-н жарык көргөн. Орус тилинде “Новый мир” журналына (1958, № 8) “Жамийла” деген ат м-н жарык көрүп, дүйнө элдеринин тилдерине ушул ат м-н белгилүү болгон. Чыгармадагы окуянын лирика-романтикалык маанайда баяндалышынан улам повестти адабиятчылар “кара сөздөгү поэзия же прозадагы ыр” деп да атап жүрүшөт. Повестти өз эне тилине которгон белгилүү француз жазуучусу Луи Арагон аны “махабат тууралуу эң сонун баян” деп баалайт. Чындыгында да чыгарманын мазмундук өзөгүн түзгөн тема – сүйүү темасы: Жамийла м-н Даниярды табыштырган махабат; о. эле турмушка, элге, жерге, жашоого болгон чексиз сүйүү м-н адамдагы руханий сулуулукка болгон сүйүүнү, умтулууну бириктирген адамдык бакыбат зор сүйүүнүн Жамийладагы личносттук “мендин” патриархалдык салт-санаа, түшүнүк үстөмдүк кылган чөйрөдөгү үй-бүлө түшүнүгүнө кайчы келиши сыяктуу маселелер м-н тыгыз биримдикте каралат. Автордун өз чыгармасын адегенде «Обон» деп аташы бекеринен эмес, анткени обон повесттин бүткүл сюжеттик-композициялык курулушунда чоң роль ойноп, анын негизги идеялык-көркөмдүк табиятын аныктап турат. Повесть жарык көргөндөн бери, өзгөчө өзүбүздүн улуттук адабий чөйрөбүздө Жамийланын Садыктан кетишине байланыштуу талаш пикирлер айтылып келет. Повесттин образдар системасын талдоодо «Садык Жамийланы сүйөт эле болчу, ал катты өз учурундагы эреже-жосундарга ылайык жазат, Жамийланын аны чанып, башкага кетүүсүнүн эч жүйөөсү жок, жеңил ойлуулук» деген пикирлер көп айтылды. Бул жерде кеп Садыкта эмес, Жамийлада, аны Даниярга жолуктурган тагдырда. Эгер көпчүлүктөн кескин айырмаланган мүнөзү, романтикалуу жандүйнөсү, августтун ажайып түндөрүндөгү керемет обондору м-н Данияр келбесе, Жамийла Садыкты күтүп, бара-бара чоң, кичине үйдү башкарган нарктуу кайнененин ордун басмак. Бирок көңүлгө канат байлап, мазмундуу жашоого умтулган, күчтүү толкун болуп каптап келген сүйүүсүнөн баш тартып, ар кандай чектөөлөргө, адат-салтка баш ийип жашоо Жамийла сыяктуу күчтүү, бакыбат натурадагы аялга туура келмек эмес. Ошол себептүү ал акыры «эски шинели м-н тамтыгы чыккан өтүгүнөн башка эчтемеси жок» Даниярды «башын бийик көтөрүп, кылчайбай» ээрчип кетет. Кийин сүрөтчү болгон Сейит да өмүр тарыхына жылуу из калтырган балалык учурга көп убакыт өткөндөн кийин кайрылып, андагы өзү күбө болгон сүйүү баянынын тазалыгына эч шек кылбай окурмандарга эскерип айтып берет. «Сүрөт тарткан боёктун ар бир сүрткөн сызыгынан Даниярдын обону угулсун! Сүрөт тарткан боёктун ар бир сүрткөн сызыгында Жамийланын жүрөк оту болсун!» деген художник-баяндоочу Сейиттин сөзү м-н повесть аяктайт. Повесттен, о. эле автордун сюжет куруу, сөз м-н иштөө чеберчилигинин өзүнчөлүгүн көрүүгө болот. Андагы портреттик, пейзаждык сүрөттөөлөр, көркөм сөз каражаттарынын ар бири чыгарманын идеялык-көркөмдүк сис-темасында белгилүү бир маанилүү милдет аткарып, поэтикалык ойдун өсүш ыраатын шарттап турат.

ЖАНГАЗИЕВ Муса (1921, Сокулук р-ну – 1997, Бишкек) – Кыргыз эл акыны. Алгачкы чыг-лыгынын башаты 40–50-жылдарга таандык. Акындын эң биринчи чыгармалар жыйнагы “Балалык” деген ат м-н жарыкка чыккан. Андан бери ал бир нече жыйнактарды окурмандар алдына сунуш кылып кыргыз адабиятынын өнүгүшүнө өз салымын кошкон. Ж. өзүнүн чыгармачыл аракети м-н учур талабына ылайык коомдук өзгөрүштөрдү, турмуштун ар кыл окуяларын көз жаздында калтырбастан, активдүү эмгектенген трибун-публицист катары да кеңири таанымал. Ж. 50-жылдардын баш чендеринде “Бүлдүркөн”, “Балалык”, “Бул эки кыз жакшы кыз” аттуу жыйнактарын тестиер балдарга арнап жарыялаган. Ырлардын тематикалары ар кыл келип, негизинен патриотизмге, көп улуттуу өлкөнүн балдарынын өз ара достугуна, коомдук пайдалуу эмгекке, Ата-журттун табият кооздугуна, балдардын үй тиричилигиндеги ж-а окуп билим алуудагы

иш-аракеттерине, о. эле жаш жеткинчектердин романтикалуу жорук-жосундарын чагылдырууга арналган. Ж-дин 60-жылдардын биринчи жарымында жарык көргөн бир катар жыйнактары кенже өспүрүм балдарга арналган. Алардын ичинен эң маанилүүсү – “Экинчи күзгү” китеби. Жазуучу бул чыгармасында маанилүү педагогикалык проблеманы – баланы үй-бүлөдө тарбиялап өстүрүүдөгү чоң адамдардын жоопкерчилигин көркөм баяндоону максат эткен. Ата-энелердин ичинде алиге чейин баланын коомдук талапка ылайык адептүү өсүп жетилишин мектепке гана жүктөп, өздөрү оолак кала берүүчүлөр да аз эмес. Мектепке чейинки жашында эле эмес, мектеп курагында да баланын рухий, адеп-салт ж-а жалпы эле турмушка жарамдуу адам катары жетилишинде үй-бүлө тарбиясы жоопкер. Бул ыйык милдеттен үй-бүлө мүчөлөрүнүн эч кимиси бошотулуп салынбайт. Ошондой эле автор баланын жашоо кумарын, анын балалык кыялга төп келген түрдүү тармактарын бирдикте карап, ага күн сайын камкордук жасап турган күчтүү факторлордун бири коомдук тарбия, анын ичинен чечүүчү курч күч мектеп экенин эсинен чыгарбайт. Ж-дин чыг-лыгында граждандуулук пафоско ширелешкен чыгармалар өзгөчө орунду ээлеген. Ата-журт темасы Ж-дин балдар үчүн ырларынын негизги маселелеринин бирине кирет. “Баа жетпеген сулуу жер”, “Мөмөлүү алма”, “Бардык жагы кубаныч”, “Орок-балка”, “Ысык-Көлдүн боюнда”, “Марска мектеп курабыз”, “Достук багы”, “Кыргыз тоосу”, “Өлкөң күтөт”, “Тынчтыктын чокусу” ж. б. ырларында Ата мекенибиздин бүгүнкү ж-а эртеңки ийгиликтери, аларга болгон кенже өспүрүмдөрдүн жалындуу сүйүүсү, Мекенге жан-дилинен берилүү сезимдери, ой-санаалары м-н ишкер аракети, кумары м-н түйшүгү бир кыйла чыйрак сүрөттөлгөн. Ж-дин 70-жылдардын экинчи жарымынан тартып жарык көргөн ырлары тематика ж-а мазмун жактан көп түркүн. Мис., балдардын ар кыл турмуш-тиричиликтери ар тараптуу камтылган. “Пионер үйүн курган ким?”, “Кыздар саймасы”, “Пионер колу”, “Көмөктөшүү”, “Авиомоделисттер”, “Көркөм ийрим”, “Сүрөтчүлөр” аттуу ырлары мезгилдин талаптарына – жаш өспүрүмдөрдү болочок турмушка машыктыруу, кесиптик багыт берүү маселелерине арналган, билим м-н турмуш практикасынын гармониясын жаратуу аракети жасалган. 70-жылдардын башында “Бала – менин өмүрүм” деген поэмасы жарык көргөн. Чыгармадагы камтылган ойду жеке гана учур талабынын маселелерине чектеп коюуга болбойт. Анда кадыресе бай мазмун, этикалык-философиялык чоң баян, адам руху м-н адептүүлүк проблемасы бар. Чыгарманын көркөм таануу объектисинде бала – перзент, бала – мурас, бала – адам деген өңдүү түбөлүктүү маселелердин таржымалы камтылган. “Жаңы жолдош” повести автордун прозалык чыгармаларынын ичинен ирдүүсү десе болот. Мында балдардын бирине-бири окшобогон, купулга толорлук көркөм образдары тартылат. Көтөрүлгөн проблема бизге мурдатан тааныш маселелердин эле бири. Өспүрүм балдарды тарбиялоого байланышкан кээ бир кыйынчылыктар, т. а. өткөөл куракта кезигүүчү эгоцентризм, ээнбаштык, көктүк, өспүрүмдөрдүн анчейин түштөлүп жетилбеген мүнө-зүндөгү жармач сапаттарын жоюудагы педагогикалык коллективдин иш-аракеттери сүрөттөлөт.

ЖАНДАНДЫРУУ, п е р с о н и ф и - к а ц и я (лат. – беткеп жасаймын) – адамдын, жалпы эле жандуу нерселердин белгилерин жансыз предметтерге оодарып көрсөтүүчү көркөмдөштүрүү ыкмасы. Көркөм чыгармаларда “жүрөк ырдайт”, “суу күлөт”, “асман ыйлайт” деп көп эле айтылат, демек, жансыз заттар жандандырылууда. Мында жансыз нерселер адам сыяктуу жандандырылат, сүйлөйт, угат, кайрылат ж. б. Мис.,

Бир кезде чыдай албай кабак чытып,
Алатоо муң пардасын алды тытып,
Ысыккөл буу чыгарып болукшуду,
Тереңде күрөш күчүн турган катып.

(Ж. Турусбеков) Бул саптарда акын Алатоо м-н Ысыккөлгө адамдарга мүнөздүү жандуу кыймыл-аракеттерди киргизүү м-н персонификация ыкмасында жаңы замандын келгенин көрсөтүп жатат. Ошондой эле жансыз нерселерге жандуудай кайрылуу да персонификация ыкмасына кирет. Мис.,

Ойно, оркестр,
Күү сайра!
Жазга кайра кайрылалы күз айда.
Ошол жаздын бир гүлүндөй жарк этип,
Бийге чыксын Бүбүсара!

(С. Эралиев)

ЖАНР, а д а б и й ж а н р (фр. – тек, түр) – адабий чыгарманын негизги тектери – *эпос, лирика, драма* ж-а алардын ар кыл бөлүнүштөрү азыркы учурда адабий чыгармалардын түрлөрүнүн ж-а бөлүктөрүнүн формалары да Ж. деп аталат (мис., лирикалык жанр). Ошондой эле тематикалык өзгөчөлүктөрүнө жараша да Ж-га бөлүнөт (мис., романдар – тарыхый, психологиялык, саясий, ил.-фантастикалык роман болуп ажыратылат). Ж. термин катары ар түрдүү аныктамаларга ээ.

ЖАНТӨШӨВ Касымалы (1904, Түп р-ну – 1968) – Кыргыз эл жазуучусу. Айрым маалыматтарга караганда ал 1922-ж. “Койчу” деген биринчи драмалык чыгармасын жазган. Ж-дин билимге, дүйнөнү таанып-билүүгө болгон өлчөмсүз кызыгуусу ж-а китеп жазууга потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрү анын адегенде эл агартуу системасында иштеп жүргөн чагында чыгарган китептеринен байкоого болот. Мис., “Окуу китеби”, 1 жылдык (1930), “Сабатсыздар үчүн кыргыз тилинин программасы ж-а окутуу методу” (1931), “Колхозчулар үчүн окуу китеби” (1931), “Мектеп балдарынын тилин өстүрүү жөнүндө” (1932), “Эсепти чыгаруу жолдору жана бөлчөктөр” (1932). Китептеринен көрүнүп тургандай, Ж. тил илими, методика, ал турмак арифметика маселесине чейин кызыккан, өз учуру үчүн пайдалуу эмгектерди да жараткан. Ж. кыргыз драматургия жанрын баштоочулардын ж-а негиздөөчүлөрдүн бири. 1928-ж. “Алым жана Мария”, “Карачач”, 1929-ж. үч актылуу “Жоголсун байлар” аттуу пьесаларын, 1937-ж. эл чарбасын коллективдештирүүгө арналган “Дардаш”, “Ким кантти” пьесаларын жазган. Ошол эле учурда Ж-дин прозага карата кызыкчылыгы артат. Адегенде айрым аңгеме, очерктерди жаза коюп жүрөт. “Эки жаш” повестинен (1938) кийин анын проза жанрына болгон маанилүү

кадамы башталган. Ушундан тарта Ж. өмүрүнүн акырына чейин “эки тизгинди” бирдей кармап, кыргыз адабиятында эки жанрды – прозаны ж-а драматургияны бирдей өздөштүрүп, өнүктүрүп келген. Жазуучунун элдик турмушка, тарыхый окуяларга жасаган эстетикалык мамилеси анын негизги китеби “Каныбек” романынан көрүнгөн. Биринчи редакциясы б-ча романдын биринчи китеби 1939, экинчи китеби 1941, үчүнчү китеби 1948-ж. жарыкка чыккан. Кийинчерээк автор эл арасына кеңири тарап, атакка ээ болуп кеткен бул чыгармасына кайрадан кайрылып, экинчи редакциясын иштеп чыккан. Бул редакция б-ча автор мурдагы эки китепти бириктирип биринчи китепке (1957), үчүнчү ж-а жаңыдан жазылган төртүнчү китепти бириктирип экинчи китепке (1958) айландырган. 1942-ж. Ж. элдик варианттын негизинде баатырдык “Курманбек” драмасын, ушул эле жылы сов. партизандардын баатырдыгын баяндаган “Өч” пьесасын жазган. Согуштан кийинки жылдары Ж. Т. Сатылгановдун жаркын элесине арналган “Элдик ырчы” драмасын жараткан. 1949-ж. “Тилек”, 1952-ж. “Жалындуу жаштар”, “Хан Теңирлик чабан” (1963), “Менин тагдырым” повесттери жарык көргөн. 1955-ж. “Ашуу ашкан суу”, 1957-ж. “Мендирман” поэмасы чыккан. Ж. котормочу катары да таанымал. Н. Островскийдин “Болот кантип курчуду” романын, “Сепсиз кыз” пьесасын, бир топ балдар жазуучуларынын чыгармаларын кыргызчалаган. Ж. талыкпай иштеген, изденгич жазуучу болгон. Ал ар түрдүү ж-а бай адабий мурас калтырып кеткен.

ЖАНЫШ (1843–1899, Талас өрөөнү) – акын. Ж-тын чыг-лык өмүрүнүн күрдөөлдүү учуру казак жергесинде өткөн. Талас аймагына өз элине 1876-ж. көчүп келип, Чат-Базар деген жерде жашап өтөт. Ырга аябай шыктуу болуп, бат эле бүткүл аргынга чоң акын катары таанылган. Үнү бийик, көбүнчө дин ырларын аткарган. Сабаттуу болгон. Бардык маалымдоочулар – жердештери үнүнүн бийиктигин, кооздугун, көбүнчө дин ырларын аткаргандыгын белгилешкен. Кат тааныган Токтогазы, Жусупбек, Сүйүнтбек, Ыса уулдары «Каракул» поэмасын өз оозунан жазып алып, кол жазма түрүндө эл арасына тараган. Поэма 1883-ж. Ташкентте Л. Лютиш түзгөн хрестоматияда жарык көргөн. Китепте жарыяланган нусканы Ж-тан жазылып алынган кол жазманын тексти м-н салыштырып караганда айрым гана стилдик, лексикалык айырмачылыктар болбосо, экөө бир эле чыгарманы түзгөн. Мындан башка “Карчыга менен көгүчкөн” аталган диндик поэманы да айтуучу экен. Бирок, казак, кыргызга бирдей ырчылык кылып, “Кара жаак” аталган чоң акындан бизге аз гана чыгармалар келип жеткен. Анын бири – “Коён жылы”. Көлөмү чакан. Анда коён жылында жут, ачарчылык болуп, мал, жан кырсыкка учурап, элди жокчулук жабыркаткандыгын, жылдын катаалдыгын баяндайт. Бул жылы да кыш катуу болуп, “ак бидайдын наны жок”, коюндарына арпа көмөч катып, калк катуу кыйналат. Мындан башка бизге жеткен чыгарманын бараандуусу – насил кыргыз, чыг-лыгы казак жергесинде калыптанып, казак калкы булбул деген атак ыйгарган Шөже (кыргызда Чөжө аталат) Кажжаубай уулу м-н айтышы. Ж-ты жердештери чоң акын катарында мүнөздөйт, анын аткаруучулук жөндөмүнүн бийиктигин айрыкча бөлүп айтышат. Бирок, колдогу материалдарга таянып, анын чыг-лык багыты, соц. көз карашы ж-дө жыйынтыктуу ой айтуу кыйын. Чөжө м-н Жаныштын айтышы 1968-ж. гана биринчи жолу катталган. Чөжөнүн айтыштарда тиш кагып, дасыккан чоң акындыгына карабастан, Ж. сөздөн алдырбайт. Дээрлик бардык маалыматтарда айтышкан учурда Ж-тын отуздан ашкандыгы, Чөжөнүн жетимиштин тегерегинде экендиги маалымдалган. Беттешүү Таласка көчүп келгенден кийин өтүп, кыргыз акыны катарында айтышка түшкөн. Ошондо айтыш 1878-ж. өткөн болот. Чыгарманын эки нускасы бар, алар бири-бирин толуктап турат. Бирөө Молдосан Жунушалиевдин айтуусунда, ал Ж-тын баласы Кишенбайдан угуп үйрөнгөн экен. Экинчиси Алыманов Кадыркул үзүндү түрүндө жаздырган, ал айткан нускада айтыштын корутунду бөлүмүнө ж-а айтыш аяктагандан кийин эки акындын ырдашуусуна, ой бөлүшүүсүнө басым жасалат. Экөөнүн кандай жагдайда беттешип калгандыгы ж-дө эки маалымдоочу тең толук, бир топ ишенимдүү кабар берет. Айтыш Байтиктин айылында, баласы Байсалдын үйүндө өтөт. Ж. “Козу Көрпөш”, “Баян сулуу”, “Кыз Жибек”, “Алпамыш” өңдүү казак поэмаларын чебер аткарган. Бирок, алардын тексти бизге жеткен жок. 11–12-муундан турган өлөңдүн кыргыздарга өтүшүндө, казал формасындагы диндик поэмаларды элге жайылтууда акындын кошкон салымы зор.

“ЖАНЫШ – БАЙЫШ” – эпикалык чыгарма. Эл арасында сүймөнчүлүк м-н эзелтеден аткарылып келе жаткан эпостордун бири катары ал көп варианттуулукка ээ (кыргыздын башка кенже эпосторунун ичинен варианттуулугу жагынан биринчи орунда турат). Болгондо да жомоктук, фантастикалык эпостон баатырдык тарыхый эпоско чейинки стадиялык өнүгүшүн көрсөткөн варианттар ортосундагы айырмачылыктар өзүнчө кызыктуу. Эпос кыргыз жергесинин бардык региондоруна бирдей тарап, ал түгүл Кытайда жашаган кыргыздардын арасында да айтылат. Эпосту алгач кайсы акын түзгөндүгүн айтуу кыйын. Бирок, маалымдоочулардын кабарына караганда, аны Балык, Эсенаман, Айтিকে, Сартбай, Женижок, Токтогул өңдүү чоң акындар айткан. Кылым карыта жашап бизге жеткен эпосту эң алгачкы системалуу жыйноо иши башталганда (1922-ж.), атап айтканда, ушул эпоско көңүл бөлүнүп, ал биринчилерден болуп кагаз бетине түшүрүлүп, болгондо да бир чөйрөдөн эки варианты (М. Мусулманкулов, Ж. Жанаевдин) жазылган.

М. Мусулманкуловдон 1922-ж. К. Мифтаков Нарын өрөөнүнө караштуу Орто-Сырт, Жөө-Булак жайлоолорунда айтуучунун өз үйүндө жазып алган. Бул вариант жомоктук-мифтик мотивдерди мол камтышы м-н айырмаланган.

Ж. Жанаевден К. Мифтаков 1923-ж. Ортосырт жайлоосунда жазып алган. Бул вариант сюжети жагынан М. Мусулманкуловдун вариантына жакын. Эки айтуучу бир чөлкөмдөн болгондуктан, бирине-бири таасир этишкен деген божомолду айтууга болот.

1971–72-ж. тилчи К. Конокбаев мурунку Совет р-нундагы Сагындык колхозунун тургуну А. Күйүковдон фольклористикалык, тилдик (диалектилик) принциптерди сактап жазып алган. Айтуучунун өзүнүн эскерүүсүндө жогорудагы Ж. Жанаевдин шакирти болгон. Аны ээрчип жүрүп үйрөнүп, “Ж. – Б.” толук айтууга жетишкен. Ошондуктан анын варианты жеке сюжети жагынан эмес, ички мотивдери, туруктуу формулалары, троптун түрлөрүнүн колдонулушу, ыр түзүлүшү жагынан Ж. Жанаевдин вариантына жакын турат. Ушул варианттарга кытайлык кыргыздардын жазгыч дастанчысы Өмүр Мамбеттин варианты көп жагынан үндөш деп айтууга болот. Анын варианты өзүнчө китеп болуп жарыяланган. Эпосту оозеки аткаруучулардан айырмаланып, анын вариантына жазма поэзиянын таасири тийгендигин айтууга болот. Стилинде жекечилик (индивидуалдуулук) мүнөздүү.

Кадимки чоң төкмө акын Калыктын варианты 1939-ж. өзүнүн кол жазмасынын негизинде китеп болуп жарыяланган. Кийин да кайталанып басмадан жарык көргөн. Калык бул эпосту Токтогулдан үйрөнгөн. Чоң төкмө акындан үйрөнүп, эпостун сапатын ашса ашырып, асты бөксөртпөй айткан Калыктын варианты – көркөмдүгү жагынан классикалык вариант деп ишенимдүү белгилөөгө болот.

К-тын шакирти Сарыкунандын тексти эки жолу (С. Дыйканбаев, 1965, 1968-ж.) жазылып алынган. Сарыкунан эки жолкусунда эки башка айткан. Айрыкча көлөм жагынан кескин айырмаланып турат. Эгерде алгач жаздырышында солгунураак айтып, айрым өзгөчөлүктөрүнө карабастан, К. Акиевдин вариантынын чегинен көп чыга албаса, кийинки айтышы өзүнүн биринчи жаздырышынан кескин айырмаланып, өз алдынча вариантты түзгөн. К. Акиевдин вариантына жакын экинчи бир вариант жазгыч дастанчы О. Урмамбетовдуку. Ал “Ж. – Б-ты” 1959–61-ж. өз колу м-н жазып, Кол жазмалар фондуна тапшырган. Мында Калыктын вариантындагы салттуу окуя, мотивдер, каармандар сакталганы м-н чыгарманын идеялык багытына жаңы кошумчалар, өзгөрүүлөр кирген. Булардан башка да Кол жазмалар фондунда Э. Шаабаев, Б. Исабеков, А. Үмөталиев, Э. Барктабасовго таандык варианттар сакталган. Бул варианттар К. Акиевдин вариантына өтө жакын, боолголоп айтканда, К. Акиевдин 1939-ж. жарык көргөн китебинен жатталып, кийин кыскарган түрдө айрым майда алымча-кошумчалар м-н кагазга түшүрүлгөн.

“Ж. – Б.” эпосунун сюжети өсүп-өнүгүүнүн татаал жолун басып өткөнүн анын варианттарын салыштыра карап келгенде байкоого болот. Андан эпикалык чыгарманын стадиялык өнүгүшүнүн ар кыл баскычтарын: баатырдык жомок, баатырдык эпос ж-а акырында ашыктык эпостордун айрым бир үлгүлөрүнүн катмарын да табууга болот.

“ЖАҢЫЛ МЫРЗА” – эпос. Ал баатырдык эпостордун арасында өзгөчө орун ээлейт. Бул чыгарма баатыр кыз Жаңылдын тагдырына арналган. КРУИАнын Манастаануу борборунун кол жазма фондуна “Ж. М.” эпосунун төрт варианты: Тоголок Молдонун, Ы. Абдрахмановдун, А. Чоробаевдин, М. Мусулманкуловдун варианттары сакталган. 1957-ж. өзүнчө китеп болуп да чыккан. Ы. Абдрахмановдун варианты “Илим” басмасынан жарык көргөн.

“Ж. М.” эпосу калмактардын кыргызга каршы жүргүзгөн баскынчылык чабуулун көркөм баяндалган. Жунгарлардын чабуулдары (17-к. аягы 18-к. башы) элдин аң-сезимине терең из калтырып, тарыхый уламаларда, баатырдык эпостордо чагылдырган. Чыгарманын мазмунунда нойгут уруусунан чыккан Жаңыл Мырза аттуу баатыр кыздын эрдиги баяндалган. Эпос б-ча нойгут уруусу Хотон өлкөсүндө, Лоб дайрасынын жээгинде жашайт. Тарыхчы ж-а этнографтардын билдирүүсү б-ча “нойгуттар Алтайдан Түркстанга, андан Ферганага келишет. Бул жол Енисей кыргыздарынын жолу. Ал жер илгертен кыргыздар жашаган Сох дайрасынын өзөнү эле. Бул жерде алар байыркы кыргыздарды табышкан. Жаңыл Мырза кыргыздарды издеп, Лобнурга кетсе, Кара мырза кандаштарын издеп Ферганага келген”.

Мына ушул санжыранын маалыматына караганда, эпостун тутумунда да нойгуттардын ысымы Лобнур дайрасынын тегереги м-н байланышкан. Кантсе да “Ж. М.” эпосунда тарыхый окуя камтылганы байкалып турат. Сюжеттин жүрүшүндө Жаңыл калмактардын чабуулун токтотуп, элине тынчтык алып берет. Баатыр кыздын ашкан эрдиги, кайраткерлиги тез эле көп жерге тарайт. Душмандар анын түрүнөн эле жалтанат. Нойгут эли болсо анын эрдигине сыймыктанышкан. Катагандын ханы Турсун, кыргызга белгилүү хандары Үчүкө, Түлкү, Кудаяр Жаңыл Мырзаны алабыз деп келип, анын колунан ажал табышкан. Анын эрдигин, кайраткерлигин көрө албаган душмандар аны аңдып жүрүп колго түшүрөт. Бирок, өз намысын өтө жогору баалаган кыз туткунда да кадимки кайраткерлигинен жазбайт. Баатыр кыз үчүн туткун болуу өлүм м-н барабар эле. Ошондуктан ал көчүү мезгилинде өз элине качат. Жаңыл баарынан өзүнүн эркиндигин жогору коёт. Анын кажыбас кайраты, курч мүнөзү эч бир кишиге баш ийип, көз каранды болууну каалабайт. Эпостун негизги идеялык мазмуну өз элинин эркиндигин ж-а көз каранды эместигин сактоо өңдүү бийик түшүнүктөрдү камтыйт.

“Ж. М.” эпосун кээ бир айтуучулар аны, тарыхый болгон окуялар м-н байланыштырып, ал эпостогу кээ бир образдардын прототиптери ж-дө да эскеришет. Тоголок Молдонун эскерүүсүндө Жаңыл 16 –кылымда жашаган деген маалымат бар. Ы. Абдрахманов аны 17-кылымда жашаган тарыхый инсан деп белгилейт. Жаңылдын жашаган доорунда “кара багыштарда Калматай баатыр, иниси Төлөк, хан Шырдакбек, Үчүкө, Түлкү, карабейиттердин ханы Тейиш, анын балдары Акчокор, Үлбүрчөк, Бургуйлар жашаган” – дейт Тоголок Молдо. Бул маалыматтарга караганда “Ж. М.” эпосунда кезиккен каармандардын бир тобу тарыхый адамдар экенин көрөбүз, демек эпостун жаралышына түрткү болгон элдик уламыштар реалдуу адамдардын ысымдарын камтыган болуу керек.

ЖАҢЫЛМАЧ – оозеки чыгармачылыкта ж-а жазма адабиятта кенири тараган чакан жанр. Ал бардык элдерде кездешет, бат сүйлөшүүгө, тилди өстүрүүгө ж-а жатыктырууга көмөктөшөт, чечендиктин өсүшүнө, сөздүн угумдуу болушуна жардам берет. Ж-тар айрыкча балдардын сүйлөө речин жатыктырчу, өстүрүүчү милдет өтөйт. Ж-тар көбүнчө уйкашып келет да, аларда айрыкча тыбыш ж-а муундардын үндөштүгү күчтүү болот, угарманды жаңылтуу максаты көздөлөт.

Кой жыйырмага чыкпай картаарбы,
Картайган койду тартайган койчу кайтарабы?

Же

Мына бул арал – кой арал,
Күгүрүмдүн кең арал, эл аралар.

ЖАРАМАЗАН, р а м а з а н (араб. – мусулман жылнаамасындагы айдын аты) – орозо учурунда, ооз ачкандан кийин үймө-үй кыдырып ырдалуучу, өзүнчө обону бар диний ж-а каада-салт ыры. Ж. айткандар үйгө, анын жашоочуларына бакыт, бейпилдик, байлык, ырыс, ынтымак тилеп, бала-бакырасына өмүр каалап ырдашат. Алар көбүнчө 12–13 муундан туруп, “Жарамазан айтып келдик эшигиңизге, кудайым бир уул берсин бешигиңизге” деген сыяктуу салттуу

башталмалары бар, сөздөрү да негизинен бири-бирине окшош келет да, варианттарында айырмачылык азыраак болот. Ж. ырларына *синкретизм, жорго сөздүүлүк, оюн-тамаша мүнөздүү*. Мис.,

Ассалоом алейкум, Жарамазан!
Он эки айда бир келчү, Орозо жан!
Уктап аткан балдарга умай салам!
Кулак каккан жандарга дубай салам!
Жарамазан айта келдик – эшигиңизге,
Кудайым уул берсин бешигинизге.
Ушул үйдүн түндүгүн айга баткан,
Айга баткан жагына алтын таккан.
Аппак айдай жеңени кайдан тапкан,
Ушул үйдүн түндүгүн күнгө баткан
Күнгө баткан жагына күмүш таккан.
Күндөй аппак жеңени кайдан тапкан, – деген өндүү саламдашуу, кайрылган үйдү, үй ээлерин мактоо айтылат, анан келген жайын билдиришет.

Ушул үйдүн түндүгү кайың бекен?
Бизге берер жоолугу дайын бекен?
Ушул үйдүн түндүгү арча бекен?
Бизге берер жоолугу чарчы бекен?
Жарамазан айткандын жайы бардыр.
Жайып алган куруттун майы бардыр.
Курут берсең туруп бер, жеңе,
Бети-колун жууп бер.
Бычак берсең кындап бер, ава
Улоо берсең чындап бер.

Жамбы берсең бул жайда,
Жарыгы тиет ал жайда.
Соолук берсең бул жайда,
Сообу тиет ал жайда.

Мындай кайрылуудан соң, үй ээлери чыкпай койсо же ойгонбосо:

Май, майдилла, майдилла толгоно кой,
Марайдилдай атакем, ойгоно кой,
Сур, сур жылан, сур жылан, толгоно кой,
Сурайдылдай, апакем, ойгоно кой, – дешет. Үй ичинде кишинин турганы, кобур-собуру билинип калса:

Казан-аяк калдырайт, курут эзип жата бейм, Бычак учу жалтырайт, май томуруп жата бейм, –
дешип, ыраазычылыгын ыр аркылуу билдиришкен, эгер турбай коюмса:

Оо, жарты наның жок беле?
Жабышып уктап калыпсың.
Бүтүн наның жок беле?
Бүрүшүп уктап калыпсың, – деп бас-тырып кетишет. Кээде мындан да өткөрүп айтышат, а түгүл каргоого чейин барат. Ж-чыларды ыраазы кылса, алар төмөн-кү сыяктуу ак батасын беришкен:

Бөлчү-бөлчү, бөлчү бол,
Бөдөнөдөн сакчы бол.
Кумга коюң жайылсын,
Куйрук менен боор же.
Алайга жылкың жайылсын,
Казы менен карта же.
Кабыргасын тарта же.
Утуң учтуу болсун
Узуң күчтүү болсун.
Керегң кептүү болсун,
Келиниң септүү болсун ж. б.

(Элдик ыр)

Ж. – жаштарды дүйнөкорлукка каршы күрөшүүгө үндөп, эл арасынан бөлүнбөөгө, эл көргөн күндү чогуу көрүүгө, кайрымдуу, боорукер болууга чакырган.

ЖАРГОН (фр. – тилдеги бузулган сөздөр) – жалпы тилден айырмаланган, белгилүү топко тиешелүү жасалма тил. Тилдик бул көрүнүш атайын топко гана түшүнүктүү болот, аны башкалар түшүнбөйт. Ж-дор көркөм чыгармадагы айрым

каармандардын речинде кездешет, бул мүнөздүн жекече өзгөчөлүгүн аныктоого көмөктөшөт. Мисалы, уруулар минтип сүйлөшөт экен.

- Жол болбодубу, жол ата?
- Болор болбос, бол ата.
- Жалы барбы, жал ата?
- Чылкый майга чылатуу.

Бул көпчүлүккө түшүнүксүз сөздү чечмелеп келсек;

- Бир нерсе уурдап келе алдыңарбы?
- Анча-мынча, көп эмес.
- Семизби?
- Аябагандай семиз, – деген диалогду билдирген.

“**ЖАР-ЖАР**” – байыртан бери түрк элдеринин үйлөнүү тоюнда обон м-н, көбүнчө жамаатташып, кээде *алымсабак айтыш* түрүндө, кээде жалгыз киши тарабынан аткарылуучу расмий-салт ырлары. Фольклор жыйноочу Ж. Мукамбаев памирлик кыргыздардан төмөнкүдөй “Ж.-Ж”. ырын жазып алган:

Сувду сулуу көрсөткөн ташы болор, жар-жар,
Кызды сулуу көрсөткөн кашы болор, жар-жар.
Кыз өпөгөн жеңелер токтоп турсун, жар-жар,
Келин алган кудадан жовоп алсын, жар-жар.
Асмандагы жылдызды сегиз денер, жар-жар,
Сегиз кыздын серкери келди денер, жар-жар,
Эки жаштын тилегин берди денер, жар-жар.

“Ж.-Ж”. ырларынын жанрдык белгилери – тойдо ырдалышы, кыз м-н төркүндөрүнүн коштошуу, бак-ырыс, бала тилөө мотивдеринин болушу, обондуулугу, ошол обондуулуктун “жар-жар” деген сөздүн ар бир сапта кайталанышы м-н түзүлүшү, он бир муундуу негизги бөлүктөн ж-а эки муундуу кайталоодон турушу.

ЖАР ЧАКЫРУУ, ж а р, ж а р л ы к – элдик оозеки чыгармачылыктын бир жанры болуп, тойлордо, ашта ж-а башка эл жыйылган жерлерде кандайдыр бир кабарларды билдирүү, буйрук берүү. О. эле бул жанр элдик эпостордун, дастандардын ички структурасына бекем синип кеткенин да көрүүгө болот. “Эр Табылды” эпосунда Чалкалмак жарадар болуп жатканда бүткүл кошунга – калмак колуна мындай жардык кылат:

Күлүктөн тандап ат мингин,
Чопкуттан тандап тон кийгин.

.....

Аттанып келип жүз киши,
Алдыма келип учурап,
Акылыма канып тур.
Бул жардыгым билгиле,
Айтканыма киргиле.
Чалгынга барбай калганың.
Тарап кетпей чогулуп,
Даяр болуп жүргүлө.
Чаманар келсе калың кол,
Мен күчүмө киргиче
Эр Табылды баланы,
Элин кайра сүргүлө!

(“Эр Табылды”)

ЖАРЧЫ – жар чыкырган ырчы же оозеки формада жар айткан киши. Ж-лар байыртан белгилүү. Адатта жарчылыкка акындар дайындалган. “Манас” эпосунда Көкөтөйдүн ашында Ырамандын Ырчы уулу Ж. болгондугу айтылат:

Көкөтөйдүн көк туусу,
Көтөрүлдү калкылдап,
Ырамандын Ырчы уулу,
Жар чакырды баркылдап.

(“Манас”)

ЖЕКЕЛИК, к. *Жазуучунун чыгармачылык индивидуалдуулугу.*

ЖЕҢИЖОК (Өз аты-жөнү – Көкө уулу Өтө; 1918) – ырчы, төкмө акын. Бала кезинен ата-энесинен ажырап, аталаш агасынын үйүндө чонойгон. Кийин ооруганда болуштун буйругу м-н куулуп, Аксыдагы оокаттуу таякелерине барып, ошол жерде орун-очок алып, өмүрүнүн акырына чейин жашаган. Аксыдан Нурмолдодон таалим алып, сабатын жойгон. Акын Кыргызстан Россиянын курамында оторчулуктан ыдык көрүп жашаган чакта өмүр кечирген. Теңсиздикке капталган карапайым калктын саясий сезими ойгонуп, оторчул саясатка нааразычылык ачык чыга баштаган. Ж. өз доорунун орчундуу проблемаларынан четте калган эмес. Табият, жашоо-тиричилик ж-а пенде баласынын коомдогу орду, анын өмүр-жашоосунун маани-мазмуну акындын чыгармаларында жогорку көркөмдүктө чечмеленген. Буга анын “Айт,

айт десе”, “Дүнүйө”, “Замана” деген ырлары мисал. Мына ушундай дүйнө тааныткыч, идеялык-көркөмдүк жагынан акындык чыг-лыктын нукура берметтеринен болгон классикалык ырларынын бири “Аккан суу”. Ж. “Аккан сууну” жердин жети кабатынан жанып чыккан керемет күч, пенде баласынын жашоосуна дем берген улуу кыймылдын символу таризинде мүнөздөйт. “Аккан сууну” Ж. замандаштарынын эскерүүсүндө жети күн, бир түн тынбай айткан. Ж-тун “Аккан суусу” Барпынын, Токтогулдун аты уйкаш ырларынан кадыресе айырмаланган.

Ж-тун кыргыз поэзиясында ээлеген орду ириде анын филос. чыгармаларына байланыштуу. Акын мейли аккан сууну ырдайбы же замана темасына кайрылабы, болбосо пенделик кайгы-касыретин ырга кошобу – баарында тең анын инсандык өзүнчөлүгү таасын билинет, ар бир сап, акындык табылга Ж-ко гана тиешелүү экени көрүнүп турат. Ж. табиятынан ыр жандуу, көркөм өнөргө шыктуу жаралган жан болгон. Буга кошумча, Аксыга барып туруп калган Ж. сабатын ачып, айрым чыгыш акындарынын, араб дин таануучуларынын эмгектери м-н таанышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон. Мына ушул эки өңүттөн – оозеки ж-а жазма адабияттын ыктуу ашташынан Ж-тун кайталангыс акындык чыг-лыгы пайда болгон. Жазма маданияттан азыктанып, көркөм сөздүн маани-мазмунун терең түшүнгөн Ж. өзүнүн жеке пенделик кайгы-касыретин ырга кошуудан тартынган эмес, баласы жоктугун, айыкпас дарттан азап чеккенин ал олуттуу түр м-н көркөмдөп чыккан. Кыргыз эл оозеки чыг-лыгында арыз-арман негизинен салт-туу формаларда чагылдырылчу. Ж. ушул көнүмүш салтты бузуп, өзүнүн жеке пенделик арманынан да чоң көркөмдүк маани-мазмун таба алган. Мына ушул ыңгай анын “Жалгыз тал м-н сүйлөшүү”, “Балам жок” деген ырларынан көрүнүп турат.

Ж. өзүнүн замандаш акындарынын бир тобу м-н айтышкан акын. Анын Нурмолдо, Эсенаман, Барпы, Эшманбет ж. б. акындар м-н айтышы белгилүү. Нурмолдо м-н негизинен табышмак айтыш үстөмдүк кылса, Эсенаман м-н болгон айтыш сөз тапкычтыкка негизделген. Эсенаман Ж-тун уруусу м-н тегин териштирип, өзүн андан бийик эсептерин санап өтөт. Ж. атаандашынын ар бир сөзүнө ыктуу жооп берип, айтышта жеңип чыккан. Барпы м-н айтыш негизинен аалам, дүйнө кубулуштары, жер үстүндөгү жан-жаныбарлар сапаттары сыпатталып айтылат.

Ж-тун чыгармаларында санат-насыят ырлары да басымдуу орунду ээлейт. Акын ар бир муун өкүлүнө, жаш м-н карынын адеп-ыймандык тартиби тууралуу ой жүгүртөт. “Балалык” деген ырында ойноо кездин жыргалын өзгөчө маашыркануу, бейгам учур тууралуу чын ыкластан кеп кылат. Акындын түшүнүгү б-ча, балалык өмүрдүн бейгам учуру эле эмес, мындан аркы адам турмушунда коштой жүрчү кайгы м-н кубанычын, жеңиш м-н жеңилүүлөрүн, пенде турмушунун оош-кыйыштуу татаал жолунун башталышы да. Анын көркөмдүк жактан мыкты чыгармалары учурунда бааланбай, убагында жыйналбай калган. Ж-тун: “Алган жарым тул калды, Ак куржун толо ыр калды” – деген ыр саптары бекер жеринен айтылбаган. Ал акындын ыймандай сыры, арылбас арманы. Акындын чыгармалары А. Жусупбеков тарабынан жыйналып, 1982-ж. “Жеңижок” деген ат м-н жарыкка чыккан. “Залкар акындар” сериясынын 2 томдугуна КР УИАсынын Кол жазмалар фондундагы материалдардын негизинде түзүлгөн жыйнак 2000-ж. жарык көргөн.

ЖИГИТОВ Салижан (1936-ж. т., Өзгөн р-ну) – адабиятчы, сынчы, акын. Кырг. Респ. Мамл. сыйлыктын лауреаты (1994). 1959-ж. КМУнун филология факультетин бүтүргөн. КРУИАсынын Тил-адабият ин-тунун аспирантурасында окуган. Филология илимдеринин доктору (1992), профессор (1999). Алгачкы ырлары 50-жылдары жарыяланып, 60-жылдардын башынан сын ж-а адабият таануу б-ча эмгектери чыга баштаган. 1971-ж. “Ыймандай сырым менин” аттуу алгачкы ырлар жыйнагы жарык көргөн. Акындын “Жылдар жаңырыгы” (1978) жыйнагына топтолгон ырлары ж-а поэмалары дүйнө кабылдоосунун ашкере сезимталдыгы, сыр жашырбаган ачык-айрымдыгы м-н өзгөчөлөнгөн. “Ырлар жана жылдар” (1972), “Жаңычылык жолунда” (1975), “Көркөм сөз маселелери” (1982), “Кечээкинин сабактары, бүгүнкүнүн талаптары” (1990) адабий сын макалалар жыйнактарында ж-а “20-жылдардагы кыргыз адабияты” (1994), орус тилиндеги “Обретение новых традиций” (1994), “Акындын экинчи өмүрү” (1998) монографияларында кыргыз жазма адабиятынын жаралуу ж-а өнүгүү маселелерин, фольклор м-н адабияттын карым-катышын, о. эле акын, жазуучулар: А. Осмонов, С. Карачев, К. Тыныстановдун чыг-лыгын изилдеген. 1977-ж. “Күн тууду” (Ит икасы) повести жарык көргөн. А. Сент-Экзюпери, Н. Хикмет, М. Каримдин чыгармаларын кыргызчалаган.

ЖИРМУНСКИЙ Виктор (1881, Санкт-Петербург – 1971, Ленинград) – филолог. СССР ИАнын корреспондент мүчөсү (1939), академиги (1966). Петербург ун-тин бүтүргөн (1912). Саратов ун-тинин (1917), Ленинград ун-тинин (1956), Москва ун-тинин профессору. Герман тилдерин изилдөө б-ча СССРдеги эн ири окумуштуулардын бири. Орус ж-а Батыш Европа адабиятынын теориясы, тарыхы б-ча көп эмгектерди жараткан. Ж-дин түрк элдеринин фольклору б-ча жазган эмгектери да арбын. Ал 1941-ж. Ленинград фашисттердин курчоосунда калганда Ташкенге эвакуацияланган. Кийин түрк элдеринин эпостору м-н кеңири таанышып, омоктуу изилдөөлөрдү жараткан. Ж-дин изилдөөлөрүндө кыргыз эпостору, айрыкча “Манас” кеңири чагылдырылган. “Узбекский народный героический эпос” “Сказание об Алпамыше и богатырская сказка” (1960) деген эмгектеринде “Манас” эпосунун мотив, сюжет, образ ж. б. салыштырма материал катары белгиленген. Ж-дин “Введение в изучение эпоса «Манас» (1948) аттуу китеби “Манастагы” көркөм мурас катары изилдөөнүн, манасчылардын айтуучулук өнөрүнө баа берүүнүн, образдар системасын, сюжеттерди, эпостун жаралуу тарыхын ж-а анда тарыхтын чагылдырылышын иликтөөнүн негизги багыттарын аныктаган. Ж-дин бул китебиндеги ил. тыянактар азыр да өз күчүн жогото элек (“Введение в изучение эпоса “Манас”. Ж. Берлиндеги Герман ИАнын (1956), Британ ИАнын (1962), Дания ИАнын (1967), Бавария ИАнын (1970) корреспондент – мүчөсү болгон. Ленин ордени, медалдар м-н сыйланган.

ЖОКТОО, к. *Кошок*.

ЖОЛДОШЕВ Токчоро (1902, Кемин р-ну – 1937) – кыргыздын туңгуч адабият сынчысы, мамл. ишмер. (1925-ж.) Алматыдагы казак-кыргыз агартуу ин-тун бүтүргөн. Бир канча эмгектерди которгон. Кыргыз акындардын ырларын топтоп, “Кызыл гүл” деген китепчени чыгарган. Ж. 20-жылдар ичинде саясий, маданият, агартуучулук м-н катар көркөм адабий жаатындагы бир нече сын макалаларды жазган. Анын “Адабият майданында” (1926), “Көрктүү адабият жана акындарыбыз” (1927–1928), “Октябрь жана кыргыздын адабияты” (1928), “Кайгылуу Какей” (М. Токобай уулунун

пьесасы 1928), Касымаалынын “Ажар” ж-а “Сакучулдун сын” (1929) ж. б. сын макалалары коомдо жүрүп жаткан саясий маданий өзгөрүүлөргө ылайык улуттук көркөм сөз өнөрүнүн өнүгүшүнүн бурулуш учурунда, нечен кылымдар бою өкүм сүрүп келген оозеки-импровизациялык поэзия өзүнүн ордун жаңы типтеги жазма адабиятка бошотуп берип жаткан учурда жазылган. Ж-дин “Адабият майданында” аттуу макаласы кызмат ордунун талабынан улам жазылып, анда үч маселе коюлат: 1) жаңыча түптөлө баштаган кыргыз маданияты үчүн кандай көркөм адабият керек, акын-жазуучулар чыг-лыгын кандай нукта өнүктүрүш керек; 2) “Күн чыгыш, күн батыш элдеринен кандай м-н салыштырсаң да артта калбаган” (аныктоо Т. Жолдошевдики) кыргыз эл адабиятынын үлгүлөрүн жыйноо; 3) жазма адабиятты, маданиятты өнүктүрүүдөгү тил маселеси. Бул б-ча да Ж. өтө кыраакылык м-н негизги урунттуу көрүнүштөрдү белгилеген. Ал: “Өзүнүн адабияты өөрчүп, илгерилесе гана ошол элдин журтчулук сезимин ойготууга себеп болмок” дейт. Т. Ж-ди кыргыз адабий сынынын негиз салуучусу деп айтууга мүмкүндүк берген макаласы – бул анын “Көркөм адабиятыбыз жана акындар” аттуу макалалар циклы. Бир нече бөлүктөн турган бул макалалар циклы кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын өзгөчө чуулгандуу, курчуган мезгилинде А. Токомбаевдин “Ленин тууралуу” жыйнагынын айланасында капыстан от алып, кийин ал жалын болуп өөрчүп “Касым ырлары” жыйнагынын айланасына оогон чуулгандуу сындарга аралаш жазылган. Ж-дин “Көрктүү адабиятыбыз жана акындарыбыз” аттуу макаласы ошол өзүнүн замандаш калемдештеринин көркөм чыгармага сын берүү ниетинде жазылган макалаларынан кадыресе сабаттуу жазылгандыгы, проблеманы коё билгендиги м-н айырмаланып турат. Акындар чыг-лыгы, поэзия туурасында сөз кылууда башка сынчылардай саясатташкан мезгил талабына жамынып, алардагы жалаң саясий идеологиялык барк-баасына гана көңүл бурбастан, чыгарманын көркөмдүк касиет-сапаты, чыгармачыл инсанды калыптандырган шарт, жагдай, коомдук таасир маселесин кошо камтууга, комплекстүү талдоого алууга умтулган.

“ЖОЛОЙ ХАН” – эпос. Эпосто уруулук түзүлүш учурундагы уруу башчыларынын ортосундагы кагылышууларда кыргыздан чыккан Жолой хандын өз уруусун коргоодогу баатырдыгы жөнүндөгү окуя баяндалган.

Аталган эпос өткөн кылымдын орто ченинде дүйнөгө атагы чыккан немец окумуштуусу В. В. Радловдун назарына бекеринен түшпөсө керек. В. В. Радлов кыргыздарга үч жолу келип кеткен. Ушул үч жолку келген саякатында элдик оозеки чыгармалардан “Манас”, “Төштүк”, “Жолой хан” эпосторун ж-а майда жанрларды жазып алган. Кыргыздардан жазып алган оозеки чыгармаларынын “Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү” аттуу эмгегинин 5-томунан орун алган. Мында негизинен эпикалык мазмундагы мурас катарында укумдан-тукумга өтүп келген “Манас” эпосунан сырткары “Эр Төштүк”, “Жолой хан”, “Мырза уул” ж-а кошоктор м-н ар кыл жанрдагы чыгармалардын тексттери киргизилген.

“Ж.” баатырдык эпосу композициялык структурасы ж-а сюжеттик курулушу жагынан баатырдык жомоктун мотивиндеги эпикалык чыгарма. Анткени, жомоктук сюжеттер айтуучу тарабынан чыг-лык м-н, пайдаланып эпостун сюжетине ар кыл маанидеги мотивдердин, көркөм каражаттар м-н ыкмалардын пайдаланышынын негизинде контаминация жолу м-н эпикалык мазмуну өзүнүн арымын кеңите алган. Дастандын сюжет курулушунун мазмунунда байыркы замандагы элдин турмушу чагылдырылган. Бара-бара жомоктук сюжет эпикалык мазмунда эл арасында эпостук деңгээлге өсүп жеткен. Эпосто Жолойдун тегерегиндеги хандыктардын үстөмдүгүнө карата жүргүзгөн күрөшү, баатырдын үйлөнүүсү ж-а фантастикалык, мифтик окуялардын сырдуу, сыйкырдуу жагдайда сүрөттөлүшү өңдүү архаикалык мазмундагы сюжеттен баштап чындык турмушуна чейин баяндалган.

Кыргыздын белгилүү эпосу “Манас”, “Эр Төштүк”, “Жолой хан” ж-а оозеки чыг-лыктын башка үлгүлөрү азыркы күндө да ил. жактан такталган толук кандуу чыгармалар экендиги белгиленип, түрк элдеринин оозеки чыг-лык фондунан өзүнүн татыктуу ордун ээлеп, дүйнө элдерине тараган көөнөрбөс мурас катары бааланары шексиз.

ЖОМОК, ж ө ө ж о м о к – оозеки адабиятта кеңири тараган, көбүнчө ойдон чыгарылган, окуяларды апыртмалуу, фантазиялуу чагылдырган, сюжети кызыктуу, баяндоо түрүндөгү чыгарма. Ж-тор ыр түрүндө да, карасөз формасында да болот. Фольклористика илиминин тажрыйбасына таянып ж-а өздүк материалдарга жараша кыргыз ж-у төмөнкүдөй классификацияланган: 1. Айбанаттар жөнүн-дөгү жомоктор, 2. Кереметтүү жомоктор, 3. Турмуштук жомоктор, Кыргыз эл жомокторун классификациялоодо фольклорист-окумуштуулар К. Мифтаков, М. Богданова, К. Рахматуллин, 3. Бектенов, Т. Байжиев, С. Мусаев, Ж. Таштемировдун жасаган эмгектери чоң. Жанрдык жактан алганда айбанаттар жөнүндөгү жомоктор кереметтүү же турмуштук ж-дон кескин айырмаланып, түзүлүшү б-ча да өз алдынчалыкка ээ. Жомоктун баяндама мүнөзү, сюжетинин кыска ж-а тактыгы, персонаждарынын типтүүлүгү жанрдык өзгөчөлүгүн аныктайт. Айбанаттар жөнүндөгү Ж-до аллегориялык маанидеги нравалык тарбия жатат. Адамдардын ачкөздүгү, сарандыгы, карөзгөйлүгү, акылысыздыгы, айлакерлиги ж-а ошол эле учурда достукка бекемдиги, боорукердиги өңдүү, адамзатына тиешелүү кеңири темадагы мүнөз-сапаттар чагылдырылат. Айбанаттар жөнүндөгү ж-дун композициясы, стили ж-дө сөз кылганда өзгөчө диалог формасы кеңири колдонулганы байкалат. Бул форма жомокко драмалык-театрдык мүнөз берип, угуучуга өзгөчө таасир калтырат. Ошондой эле формасы, стили ж-а композициялык түзүлүшү б-ча кумулятивдик Ж-дун түрүнө кирген жомоктор да көп кезигет. Кумулятивдик жомоктордун композициясы өтө жөнөкөй мис., “Топулуу торгой”, “Абышка, кемпирдин көмөчү”. Ар бир фольклордук көрүнүш узак мезгилдүү тарыхый өнүгүштү, өзгөрүштөрдү өзү м-н бирге алып жүрөт. Кереметтүү Ж-до да тотемдик, анимистик, магиялык түшүнүктөр орун алып, элдик фантазия, көркөм ойлоо жоргоку чекке жетип, өзгөчө бир кереметтүү дүйнөнүн көркөм элестери чагылдырылып келет. Кереметтүү Ж-догу магиялык, сыйкырдуу предметтер канаттуу ат, ажыдаар (үч, жети баштуу), кырк кулактуу казан, топу, таяк, жайыл дасторкон, шакек, ийне, куштун жашартуучу канаты, жез кемпир, кыдыр, перилер, дөөлөр ж. б. у. с. Жаңы ж-а эски кереметтүү Ж-дун сюжети жанрдан да мурда пайда болушу мүмкүн. Алардын түпкү тамыры мифтерге барып такаларын окумуштуу В. Я. Пропп өзүнүн «Исторические корни волшебной сказки» (Л., 1936) деген эмгегинде жазып, сюжеттер бир жанрдан экинчи жанрга көчүп жүрүшү өтө кеңири кезигерин (миф, легенда, жомок, эпос) айткан. Ошондо айбанаттар жөнүндөгү жомоктор м-н кереметтүү жомоктордун башаты өтө тереңде, ал эми

турмуштук, сатиралык (анекдоттук) Ж. кийинчерээк пайда болгон десек болот. Ж-тогу юмор, ирония чындыкты кыйыр түрдө берүүгө негизделген. Ж-тук фантастиканын кылдат маңызы ушунда. Кереметтүү Ж-ду сыйкырдуу, кереметтүү, фантастикалык белгилери, жогорку идеяларга сугарылган көтөрүнкү кыялдарга берилген мүнөзү м-н башка Ж-дон айырмаланат. Кыргыз элинде жакшы сапаттарга үндөгөн, адал эмгекке, адилеттүүлүккө, жакшы жүрүм-турумга чакырган, мораль, этика негизги идеясы болгон турмуштук жөө Ж. арбын. Турмуштук Ж-дун мазмунуна, негизги багытына караганда уруучулук, таптык түзүлүштүн мезгилинде пайда болгон деп айтууга негиз бар. Жаралуу мезгили, сюжеттик курулушу, композициялык түзүлүшү, образдар системасы, курч соц. мазмуну, идеялык өзгөчөлүгү, турмуш чындыгын баяндоосу м-н турмуштук Ж. жөө Ж-дун башка түрлөрүнөн кескин айырмаланат. Турмуштук Ж. м-н кереметтүү Ж-дун структуралык түзүлүшү негизинен окшош. Бирок, кереметтүү Ж-дун каарманы укмуштуу, кереметтүү күчтөргө ишенип, өзү активдүү аракет жасабайт. Кимдир бирөөнүн, бир нерсенин жардамы м-н ниетине жетишет. Ал эми турмуштук Ж-дун каарманы болсо өзүнүн акылы, жөндөмү, күч аракети м-н алдына койгон максатына жетет. Чыныгы турмушту баяндоо турмуштук Ж-дун максатына кирбейт. Ошондуктан окуя жүрүп жаткан жагдай толук, майда-чүйдөлөрүнө чейин сүрөттөлбөйт. Турмуштук Ж-дун композициясы өтө ар түрдүү. Бул биринчи иретте чагылдырылган окуялардын ар түрдүүлүгү м-н түшүндүрүлөт. Мис., «Обозгердин кызында» жеке үй-бүлөлүк мамиле сүрөттөлсө, «Алымкул түшчүдө» хан м-н Алымкул аттуу тапкыч, айлакер кишинин ортосундагы кызыктуу окуя баяндалат. «Жеке таз менен жети тазда» алдуу м-н алсыздын ортосундагы карама-каршылык, акыры акыл, айла-амал м-н кастан өч алуу эн эле тамашалуу мүнөздө сүрөттөлгөн. Турмуштук Ж-дун негизги белгилеринин бири – табигыйдан сырт эч нерсе жок. Бардыгы кадимки жердик адамдар, турмуштук көрүнүштөр. Каармандар дыйкан, кедей, жылкычы, уйчу, койчу, акылдуу кыз, акылдуу зайып, акылдуу бала, сынчы киши ж. б. Алардын душмандары – хан, вазир, бай, каракчы, ууру, молдо, алдамчы, айлакер, ач көз адам ж. б. Сюжет ушулардын айланасында курулат. Булар реалдуу мүнөздөргө ээ. Кыргыз Ж-у оозеки чыг-лыктын башка түрлөрү м-н бирге 20-кылымдын 20-жылдарынан баштап жыйнала баштаган.

ЖОМОК БАШЫ – элдик оозеки чыгармаларда жомоктордун, ж-а жөө жомоктордун кириш бөлүгү. Мис., “Манаста”:

“...Көбү жалган көбү чын,

Көпчүлүктүн көөнү үчүн...” деген саптар м-н айтылса, жөө жомоктордо “Илгери-илгери өткөн заманда...”, “Бар экен да жомок экен...” дегендей салттуу сөздөр м-н башталат.

ЖОМОК СОҢУ – оозеки чыгармалардагы жомоктордун ж-а жөө жомоктордун традициялуу бүтүмү. “Манаста” эпосунда башкы каармандардын кайып болушу м-н аяктаса, жөө жомоктордо “...Ушинтип жыргап-куунап жашап калышыптыр...” дегендей бүтүм чыгарылат.

ЖОМОКЧУ – жомок айткан, аны кызыктуу кылып элге жеткирген адам. Жалпысынан кыргыз эл эпосторун, дастандарды аткаруучу таланттуу кишилер, манасчылар да Ж. делет.

“ЖООДАРБЕШИМ” – дастан. “Эр Төштүк” эпосундагы Төштүк баатырдын кара күчтөр м-н болгон кармашы жөнүндөгү баяндын уландысы катары айтылган. Анткени, Төштүк адам баласына сырдуу сезилген дөө-перилерди, ар кыл табигый кара күчтөрдү багынтуу м-н жер үстүнө чыкса, Ж. да ошол эле кара күчтөрдүн башка формада трансформацияланышындагы каармандар м-н күч сынашып, өзүнүн, б. а. адам акылынын үстөмдүгүн көрсөтүп, ошол сырдуу күчтөрдү жеңип, көздөгөн максатын-тилегин аткарат. Дастан фантастикалык гиперболизмге толгон апыртмалуу сыйкырдуу окуялар аркылуу иш жүзүнө ашырылган.

“Ж.” башка эпостордой эл арасында кеңири тарап, жөө жомок ж-а эпос түрүндө айтылган. Аны эпос формасына ыр м-н жеткире О. Урманбетов айткан. Суранчиев Калчанын ж-а Майрыков Жолдоштун кара сөз аралаштырып айткан варианттары бар. Бул варианттар кара сөз аралыштыра айтылса да “Ж.” эпосунда туруктуу айтылып келген салттык үлгүлөрү м-н ыр саптары сакталган. Ж. Майрыков өз убагында акчалаалык Карымшак деген адамдан “Ж.” жомогун 13–14 жаш курагында угуп, анын ыр саптарын толук болбосо да көбүнчө сактап калгандыгын эскерген. Жолдош карыя кийин жаздырганына байланыштуу жомокту дайыма айтып жүрбөгөндүктөн, айрым эпизоддун ыр түрмөктөрү эстен чыгып кеткендигине карабастан окуяны үзгүлтүккө учуратпай кара сөз м-н айтып берген.

О. Урманбетов, К. Суранчиев, Ж. Майрыков негизинен “Ж.” эпосунун сюжет курумун түзгөн салттык өзөк окуяны сакташкан. Ошондой эле ар бир айтуучу тигил же бул деңгээлде сюжетке алымча-кошумчаларын да киргизишкен. “Ж.” эпосу 1971-ж. жарык көргөн. Эпосту Суранчиевден Ы. Абдракманов 1940-ж. оозеки чыг-лыктын үлгүлөрүн жыйнап жүргөн учурунда “Эр Төштүк” м-н бирге жазып алган. Бирок, Ы. Абдракманов тарабынан Суранчиевдин кимден уккандыгы ж-а айткан адам эпосту ыр түрүндөбү же кара сөз түрүндө жомок формасында айтканбы ал ж-дө маалымат берген эмес.

Жазылган үлгүгө караганда К. Суранчиевдин “Ж.” эпосу Ж. Майрыковдун айткан варианты мисалдуу ыр м-н аралаш айтылгандыктан, бул эпос эл арасында алгач жомок түрүндө айтылып таралган болуу керек деген ойду туудурат.

Кытайлык кыргыздардан чыккан айтуучу Абдыкерим Асандын “Ж.” эпосу да биздеги айтылып жүргөн “Ж-дин” бир варианты. Эпос байыркы заманда жашап өткөн кыргыз турмушунун баяны болгондуктан, кыргыз элинен чыккан баатыр уул Жоодарбешим жөнүндөгү окуя үзгүлтүккө учурабастан сакталган.

ЖОРГОСӨЗ – кыргыз эл оозеки чыг-лыгында кеңири тараган жанр. Негизги өзгөчөлүгү – оозеки баян, ыргак, муун саны сакталбаган, бирок анча-мынча чачкын уйкаштык бар проза м-н берилет да, өзүндө поэзиянын элементтерин да камтыйт. Мис., “Жигитти кыркка толтуруп, туш-туштагы душманына кол сунуп, баатырларын, балбандарын дагы сайып, бала баатыр атанып, кырк жигитине кырк кара ат камдап, чарайна, соот, туулга, чопкут, калкан, айбалта, найза, кылыч, мылтык, шашылышта чабыша турган шалк этме сыяктуу бардык жоо шайманын камдап, жигиттеринин көңүлүн жамдап, өзү он алты жашка чыккан Курманбек – “кор болгон кыргыз, кыпчактын калмактардан өткөн өчүн, кеткен кегин аламын, калмакка барамын” – деп кырк жигитине айткан сөзү... (“Курманбек” эпосу) Мисалда уйкаштыктар (толтуруп-кол сунуп,

сайып-атанып, камдап-жамдап, аламын-барамын), аллитерация, ассонанс сыяктуу поэтикалык каражаттар карасөздү поэтикалык речке, б. а. ырдын нарк-насилине жакындатып турат, бирок ыр сыяктуу муунагы, муун саны болбойт.

ЖӨӨЖОМОК, к. *Жомок*.

ЖӨНӨКӨЙ УЙКАШ – жөнөкөй сөздөрдөн (бир гана уңгудан) уюштурулган уйкаштык. Мис.,

Зар замандын казалы,
Калем алып жазалы.
Жөнү жокту жаздың деп,
Кудайым кылба жазаны.

ЖУСУБАЛИЕВ Кубатбек (1941-ж. т., Алай р-ну) – прозаик. 1963-ж. КМУнун филология факультетинин журналистика бөлүмүн бүтүргөн, 1965–1967-ж. Москвадагы Жогорку сценардык курстун угуучусу болгон. Чыгармачылык жолу 1963-жылдан башталган. Ж-дин чыг-лыгы аны м-н замандаш-калемдеш жазуучулардын чыг-лыгынан таптакыр айырмаланып турган өзгөчө көрүнүш. А. Токомбаевден тартып кыргыз жазуучуларынын дээрлик бардыгы реалисттик адабиятты жаратуучулар болушса, Ж. кыргыз адабиятындагы бирден бир постмодернизм багытындагы чыгармаларды жараткан. Анын алгачкы «Тоолорго жаз кеч келет», «Жол боюндагы теректер» аттуу аңгемелери ж-а «Күн автопортретин тартып бүтө элек» (1963) повести реализм методунун негизинде жазылган. Алгачкы чыгармаларынан эле айрым адабиятчы, жазуучулар «өзгөчөлөнүү» аракети бар экендигин байкашкан. «Күн автопортретин тартып бүтө элек» повестинен эле анын биз окуп жүргөн кыргыз адабиятынан өзгөчө, башка стилде жазылгандыгын байкайбыз. Повестте окуянын түйүндөлүшү, окуянын өнүгүшү, окуянын курчушу, кульминация деген сыяктуу сюжеттик элементтерди ажыратууга мүмкүн эмес. Чыгармада согуш башталган күнү төрөлгөн Раман он бешке чыгып калган учурдагы окуя, турмуш көрүнүшү камтылган. Ж-дин Бул повести өзүнүн таасирдүүлүгү м-н согуш ж-дө жазылган эң мыкты деген чыгармалардын катарында турат. Анда согуштун адам баласынын башына салуучу зор алааматы жөнүндөгү улуу трагедиялуу окуя сүрөттөлгөн. Ж-дин «Күн автопортретин тартып бүтө элек» повести 1964-ж. «Ала-Тоого», респ. адабий журнал 1970-ж. орус тилинде «Литературный Киргизстан» журналында жарык көргөн. 1967-ж. өзүнчө китеп болуп чыккан. Китепке о. эле «Тоолорго жаз кеч келет», «Жол боюндагы теректер», «Эскерүү» аттуу үч аңгемеси кирген. Бул аңгемелер да көркөмдүк сапаты б-ча окурманда жакшы пикир калтырат. 1981-ж. жзуучунун экинчи китеби, «Толубай сынчы» аңгемелер жыйнагы жарык көргөн. «Күн автопортретин тартып бүтө элек» повестинен кийин өзүнүн алгачкы чыгармалары м-н адабиятыбызга потенциалдуу мүмкүнчүлүгү бар калемгердин келгенин маалымдаган Ж-дин чыг-лыгы адабий коомчулуктун көңүлүнөн тышкары калгандай «жымжырттыкка» туш келди. Качан гана кайра куруу келип, саясий, маданий чөйрөдө козголуулар жүрө баштаганда Ж-дин чыг-лыгына кызыгуу да бир аз жанданган. 1987-ж. «Ала-Тоо» журналынын №8 санына жазуучунун «Амбарная книга» повести «Күздүн акыркы күнү» деген ат м-н жарык көргөн. 1991-ж. «Муздак дубалдар» китеби чыккан. Ж-дин чыг-лыгына Хрущевдук «жазгы баардын» (отгепель) таасири чоң. Согуштан кийин кайрадан күч ала баштаган иск-вого болгон партиялык жетекчиликтин «кылдан кыйкым, жумурткадан кыр» издеген кыйкымчылдыгы көркөм адабиятты тунгуюк жарга такады. Бул адабияттын чыныгы маңызы эмнеде экендигин түшүнгөн, дүйн. классикалык адабияттын, адабий эстетиканын өнүгүш эволюциясынан тааныштыгы жетиштүү адабий коомчулуктун нааразылыгын жаратпай коймок эмес. Жеке адамга сыйынуучулукту, өз алдынчалуулукту муунтуп турган катаал авторитардык бийликти сынга алган Хрущевдук реформалар (1953–1964-жж.) чыгармачыл интеллигенция тарабынан зор ыраазычылык ынтаа м-н кабыл алынып, белгилүү бир жанданууну пайда кылган. Мына ушул демилгелүү мезгилдин духунун шарапаты чыгармачыл интеллигенциянын катарында чыгармачылыгын жаңы баштаган Ж-ге да тийип, анын чыг-лык багытын аныктаган. Жаңылануунун зарылдыгын туйган сүрөткерлер дүйнөгө болгон көз карашына, табиятына (мүнөзүнө), табитине ылайык жаңылануунун жолун бирөө ошол эле соцреализмден, бирөө сынчыл реализмден, бирөө сюрреализмден, абстракционизмден издей баштады, бирөөлөр романтизмге ыктаган. Ж-дин чыг-лыгында да изденүү бир топ ургаалдуу жүргөн. Бирок тилекке каршы мындай чыг-лык эркиндик узакка созулбады. Хрущевдук бийликтин бүтүшү м-н өз алдынчалуу эркин ой жүгүртүүлөр кайрадан «тартипке» салына баштады. Бирок, албетте, «жазгы баардын» таасири изсиз жоголуп кетпеди, анын адабий процесстин кийинки өнүгүшүндөгү орду белгилүү бир мүнөздө, белгилүү бир деңгээлде сакталган. Жандануунун инерциясы адабияттын өнүгүүсүн бир топ жерге жеткирип койгон. Ж. фольклорго абдан эле эркин мамиле кылган. Постмодернист жазуучулардын чыгармаларында руханий маданияттын өз-өзүнчө чектеп өчүрүлүп, бирикпей турган нерселери бириктирилип (деконструкция, деканонизация) иерархиялар сакталган. Алар өткөн доорлор жараткан рух байлыктарын, көркөм дөөлөттөрдү өз чыг-лыгында пайдаланууда андагы өзүлөрүнө керектүү рационалдык данектер формалык-мазмундук жактан жаңыча өң-түс алып, модернизацияланат. Ушундай көрүнүштөр Ж-дин фольклордук сюжеттердин негизинде жазылган «Толубай сынчы» аңгемеси ж-а «Кожожаш мерген» повестинен байкалат. Ж-дин чыг-лыгы м-н адабиятыбызда жаңы багыт, жаңы нуктагы постмодернисттик белгилердин орун алгандыгын белгилөөгө болот.

ЖУСУЕВ Сооронбай (1925-ж. т., Каракулжа р-ну) – Кыргыз эл акыны. Токтогул атн. мамл. сыйлыгынын лауреаты. Оштогу мамл. мугалимдер ин-тунун тил ж-а адабият факультетин (1949), кийин Москвадагы Горький атн. адабият ин-тун (1956) бүтүргөн. Анын алгачкы адабий чыгармалары 1943-ж. майданда жүргөндө: “Биз жеңишчил”, “Жаркынг”, “Алдыга жүргүн, кыргыздар” ж. б. жарыяланган. 1950-ж. анын “Эмгек күүсү” биринчи ырлар жыйнагы чыккан. Ал жазган лирикалык ырларына обон чыгарылып эл арасына тараган. Ошондой эле “Үмүт”, “Тирүүлөргө”, “Сагыныч”, “Кызыл дептер”, “Чагылган” сыяктуу мазмундуу дастандарын жараткан. Анын көп чыгармалары орус тилине ж-а казак, өзбек, тажик, украин, түркмөн, латыш, якут ж. б. тилдерине которулган. Ж. С. котормочу катары да белгилүү болгон. Павло Тычинанын “Элдердин достугу”, Агния Бартоунун “Балдар үчүн ырлар”, “Түркмөн акындары” ж. б. бир нече чыгармаларды которгон. Акындык чыгармачылыгы уламдан-улам такшалып бир нече китептери, мис., “Өмүр жазы” (1955), “Сүйүү жана ишенич” (1956), “Чоң атам жана мен” (1961), “Жылдыздуу тоолор” (1963), “Көңүл күүлөрү” (1966),

“Түрмөк булуттар” (1969), “Сыймык” (1973), “Дабан” (1971), “Алтын чынар” (1973) кийин “Курманжан датка” романын, “Канат менен Зарина” (2004) поэмасын жазган. Ал бир нече орден жана медалдар м-н сыйланган.

ЖУСУП Баласагын (болжол менен 1021 – 1090, Баласагун ш.) – орто кылымдагы Чыгыштын улуу акылманы, философ-акын. Ал дүйн. адабият казынасын “Куттуу билим” аттуу дастаны м-н байыткан. Дастанда чагылдырган жаркын идеялардын бүткүл адамзат үчүн мааниси өтө зор. Ойчул-философ акындын калеминен жаралган бул дастан канча мезгил өтсө да, өзүнүн кунун жоготпой, акыйкат, адилет, ыйман, сүйүү, эрдик сыяктуу асыл сапаттарды даңктаган улуу чыгарма экендигин бышыктап келет. Бул чыгарманын кайсы тилде жазылгандыгы ж-дө окумуштуулар арасында бүгүнкү күнгө чейин кызуу талаш-тартыштардын аягы басыла элек. Көпчүлүк пикир айтуучулар чыгарма байыркы түрк тилинде жазылгандыгын далилдешкен. Бүгүнкү күндө илимде чыгарманын үч кол жазмасы белгилүү. Биринчи Вена шаарында сакталган кол жазма, аны кээ бир учурларда 1439-ж. Герат шаарында көчүрүлгөндүгүнө байланыштуу “Герат нускасы” деп аташат. Бул 19-кылымдын 20-жылдарында табылган көчүрмөнү 1796-ж. австралиялык дипломат ж-а окумуштуу Иосиф фон Хаммер-Пуришаль Стамбулдун китеп базарынан тапкан да, Венадагы китепканага тапшырган. Экинчиси – араб арибиндеги Каир кол жазмасы – немец окумуштуусу А. Морщ тарабынан табылган. Үчүнчүсү – 1913-жылы окумуштуу Ахмед Заки Валидов Наманган шаарынан тапкан араб арибиндеги нускасы. Ар бир жазманын өзүнчө артыкчылыгы бар. Ошондуктан, окумуштуулар үч кол жазманын негизинде анын жаралуу тарыхы, тили, басылышы, мазмундук айырмачылыктары ж-а жалпылыктары, структуралык түзүлүшү, лексикалык составы, идеялык-тематикалык өзгөчөлүктөрү, филос.-этикалык көз караштары ж. б. маселелер тууралуу көптөгөн изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. Айрыкча “Куттуу билим” дастанынын которулушу, басылышы, изилденишине салым кошкон илимпоздор – А. Жобер, Г. Флюгель, В. Радлов, С. Малов, Э. Тенишев, Е. Бертельс, А. Егубаев, К. Артыкбаев, А. Акматалиев, А. Нарынбаев, Ө. Караевдин ысымдарын атоого болот. Бул чыгарманы, автор өзү белгилегендей, элүү жаштан өтүп калгандан кийин баштап, 18 ай бою күнү-түнү иштеп 1069-ж. Кашкарда аяктаган. Жусуп ошол мезгилдеги салт б-ча кол жазмасын Кашкар ханы Тавгач Кара Буурага (Бограхан) тапшырып, андан Хас-Хажибдик жогорку наам алган. Дастан акыл-насаат берүүчү дидактикалык мүнөздө жазылып, акындын илимдин бардык тармактарында жетишилген ачылыштар, жаңылыктар м-н жакшы тааныш экендиги чыгарманын текстинен байкалып турат. Акындын дүйнөтаанымына, көз карашынын калыптанышына Чыгыштын улуу ойчулдары – Аль-Фарабинин, Абу Райхан Берунинин, Ибн Синанын, Абулкасым Фирдоусинин чыгармалары зор таасир тийгизгендиктен “Куттуу билимде” аалам масштабындагы жогорку филос. ойлордун камтылышы мыйзам ченемдүү көрүнүш болгон. Ошол учурдун акындары сыяктуу эле Ж. да өз чыгармасын пайгамбар-саабаларды даңазалоо м-н баштаган. Суфизм агымынын таасири чыгармада өтө терең сиңирилген. Кудайдын улуулугу, теңдеш жоктугу, бүтүндүгү, жалгыздыгы, дүйнөнүн башталышы, бардык нерселер анын гана каалоосу, тилеги, ниети, мээрим м-н гана боло тургандыгы дастанда эскерилген. Пайгамбарлардан кийин эле бийлик ээлерине, алардын элге кылган кызматтарына, мартаба-дөөлөттөрүнө кенири токтолгон. Мындан сырткары акын экендигин насыкаттаган. Акындын ою б-ча башка келген дөөлөттү кармап кала турган касиеттер мына булар: мүнөзү иши м-н дал келүү, ынсаптуу болуу, улуууну урматтоо, кичүүнү сыйлоо, кишини кордобоо, бой көтөрүп мактанбоо, текеберчилик кылбоо, ичимдик ичпөө, байлыкты максатсыз чачпоо. Антпеген күндө дөөлөт токтобойт. Ж. өлүм, өмүр туурасында да ой толгоп, тирүүлүктү кадырлоого чакырган. “Эй тирүүлөр, туталанып буулукпа, Тирүү жүрүп өлүм барын унутпа!” – деген эскертүүсүн айтып, адамдарды ак дилде, таза жашоого, басмырт, калыс жашоого үндөгөн. Бул дастанды филос. ойго тунган педагогикалык эрежелердин жыйындысы деп атаса да болот. “Куттуу билим” дастаны түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин мактангычы катары эсептелген орто кылымдагы көөнөрбөс чыгарма.

ЖУСУПОВ Кеңеш (1937-ж. т., Тяньшань р-ну) – прозаик. Кыргыз эл жазуучусу. 1961-ж. КМУнун кыргыз филология факультетин бүтүргөн. 1961-жылдан тартып редактордук кызматтарда иштеген, КМПУнун профессору. Ж. алгач окурмандарга “Эне кудурети” (1962), “Жалгыз арча” (1965) сыяктуу аңгемелери м-н таанылган эле. Жазуучунун биринчи китеби 1965-ж. “Жашоо кумары” деген ат м-н жарык көргөн. Андан бери Ж. чыгармалар топтомунан турган ондон ашуун жыйнагы басмадан чыгып, башка тилдерге да которулган. Ж. айрым жазуучулар сыяктуу чыг-лыктын ар кыл жанрында ыр, драма, сын жазбаганы м-н, прозалары жанрдык-стилдик жактан өтө ар кыл. Анын чыг-лыгын жалпы жонунан эки түргө бөлүүгө болот. Биринчи түргө анын салттуу сюжеттик негизде жазылган аңгеме, повесттери кирет. Алар негизинен жазуучунун 1972-жылга чейин жазган чыгармалары ж-а 1979-жылы жарык көргөн “Күлгүн курак” повести. Ал эми экинчи түргө калган бардык чыгармаларын: лиризм м-н публицистиканын, лиризм м-н илимдин айкашуусунан турган жазуучунун ар түрдүү жанрдагы тарыхый-биографиялык, адабий-сындык, беллетристикалык эсселерин, көркөм очерктерин киргизүүгө болот. Ж. о. эле кыргыздардын эки миң жылдан ашуун тарыхын камтыган элибиздин санжырасы, тарыхы, маданий мурасы, каада-салты ж-дөгү тарыхый даректердин, ил. изилдөөлөрдүн, көркөм баяндардын жыйнагынан турган “Кыргыздар” аттуу ил.-популярдуу басылманын 5 томунун түзүүчүсү.

Жазуучунун бирин-экин үйрөнчүк аңгемелеринен кийин жазылган алгачкы аңгемелеринин бири – “Эне кудурети”. Аңгеме согуш учурунда почточулук кылган Батманын бир күнкү окуясын, тактап айтканда, почтодон айылга, кайра айылдан почтого чейинки мезгил, мейкиндиктеги окуяны камтыган. “Эне кудуретинин” жалпы тулкусуна баяндоочу лиризмдин үстөмдүгү, автордун негизги басымды окуяга эмес, сезимге койгондугун байкоого болот. Аңгемде каармандардын согушка катышы эмес, согуштан алардын жан дүйнөсүнө катышы изилдөөгө алынган. Согуштан келген жоокердин образы 60-жылдардагы эң бир романтикалык өзгөчө ызаат урмат м-н жаратылган образдардын бири. Алар эл катары согушка барып, атуулдук, эр жигиттик парзын аткарып келген жоокер гана эмес, эл коргогон, мекен коргогон баатыр, кыйынчылыкка бышып, өмүр м-н өлүмдүн, эл-жердин, жаратман эмгектин баркын өзгөчө түшүнгөн патриот, руху күчтүү адамдар Ж-дун “Аянкул”, “Жашоо кумары” аттуу повесттеринин башкы каармандары да ушундай адамдар.

Лирика-романтикалык боёк “Аянкулда” өзгөчө ачык. Буга себеп, повесть, биринчиден, жан-дүйнө сырын төгүүгө өзгөчө ылайык форма – биринчи жак – лирикалык каармандын монологдук баяны түрүндө экендиги, экинчиден, ал

баяндочу лирикалык каарман айлана-чөйрөдөгү көрүнүштөрдү өзүнүн керемет балалык романтикалык дүйнөсү м-н кабылдаган тестиер бала экендиги ж-а үчүнчүдөн, ал баяндын башкы каарманы эки көздөн айрылган азиздиктин айынан томого кийген бүркүттөй, торго түшкөн балыктай эркиндикке, кендикке, жарыкчылыкка умтулган, акын жандуу жоокер болгондугу.

Жаш адамдын калыптануусу, өзүн-өзүн таануусу, турмуштан өз ордун, өз жолун табуусу, нравалык жактан жетилиши 60–70-ж. жалпы эле совет адабиятындагы актуалдуу, учурдагы темалардан болгондугу ачык көрүнөт. Ж-дун “Карагайчылар” “Күлгүн курак” повестери да мына ушундай тематикага арналган чыгарма. “Каралдым тоолор” (1966), “Жүрөгүм менин тоолордо” (1967) – лирикалык аңгемелери чыккан. Лирикалык прозада сюжеттүүлүк арткы планга сүрүлүп, баяндочунун речи, ой агымы, сезим чабыттары биринчи планга чыгат. Ж-дун атын таланттуу жазуучу катары окурман журтчулугуна кеңири таанылган чыгармалардын дагы бири – Алыкул Осмоновдун чыгармачыл өмүрүн көркөм иликтөөгө арнаган “Ыр сабындагы өмүр” (1974) повести. 70-жылдардан тартып Ж-дун чыг-чылыгында документалдуу негиздеги эссе, көркөм очерк сыяктуу жанрлар басымдуу орун ээлей баштаганын байкоого болот. “Ыр сабындагы өмүрдөн” кийин жазуучу окумуштуу А. Табалдиевдин өмүрүнө арналган “Бир өмүрдүн сабагы” аттуу тарыхый-биографиялык эссе, акын-жазуучулардын чыгармачылык бейнесине арналган адабий-сындык багыттагы эсселерин жараткан. Ж. о. эле көркөм очерк жанрында көп узанган, адабий жанрдын бул түрүнүн кыргыз прозасында өнүгүп өөрчүшүнө салым кийирген жазуучу. Бул жанрда жазуучунун Италия м-н Японияга саякаттап баргандагы таасирлерин чагылдырган “Микеланджело мекенинде” (1971) ж-а “Япония элестери” (1978), туулган жер, Ата журт темасында “Айылым жөнүндө баян” (1972), “Ата журт” (1974) ж-а кыргыз күлүктөрү туурасында “Тулпар” (1986) аттуу чыгармалары кызыктуу ж-а көркөм жазылгандыгы м-н анын аңгеме, повесттеринен кем калышпайт.

ЖУСУП МАМАЙ (1918, Кытай Эл Респ., Ак-Чий ооданы) – манасчы-акын. Жети жашынан кат тааныган. Жомокчу Балбай (46 жашында Кашкардагы түрмөдө өлгөн) «Манас» айтып, аны кагазга түшүрүп жүргөн ж-а иниси Ж-тун акындык жөндөмүн байкап, өзүнүн кол жазмаларын окута баштаган, Манас айтуунун ыкмасына үйрөткөн. Атасынан таасир алган Ж. «Манасты» жазып чыккан, бирок, анын алгачкы варианты жоголуп кеткен. Ал мурда айткандарын жаңыртып, унуткан жерлерин эстеп, кайра кагазга түшүргөн. «Манастын» Жусуп айткан варианты 1984-жылдан басмадан чыккан. Ал «Манас» дастанын 8 муунга («Манас», «Семетей», «Сейтек», «Кененим», «Сейитим», «Асылбача-Бекбача», «Сомбилек», «Чититей») чейин айтып жаздырган. Мындан тышкары «Эр Төштүк», «Курманбек», «Толтой», «Көбөк», «Мамаке-Шопок», «Жаңыл-Мырза», «Тутан» сыяктуу кенже эпосторду да жакшы билет. Ж. жаздырган «Манас» эпосунун биринчи китеби: Кыргыздардын теги, Алоокенин кыргыздарды чабышы, Карлыгачтын туулушу, Жакыптын Магдымды алышы, Манастын төрөлүшү, Манастын Турпанда эгин эгиши, Жакыптын кандык алышы, Аккулага ээ болушу, Манастын куттуу үйүнө кайтышы, Балга дөөгө барышы, Акбалтанын Манаска айткан насааты, Манас менен Дөөдүр алптын катылышы, Манастын Кошойго конок болушу, Бөдөнөнү коркунучтан куткарышы, Жамгырчы ж-а Шыгай м-н көрүшкөнү, Кырк душмандын кырылышы, Манастын каруу-жарактарынын жасалышы, Аколпукту алып келүү, Кырк чоронун куралышы, Жаш Манастын Коңтойду сайышы, Элге акыл-наасат айтышы, Жеңиштен кийинки той, Манасты кан шайлоо, Манастын качкан калмакты кубалап Шоорукка барганы жана аны жеңип, кызы Накылайды алышы сыяктуу окуяларды камтыйт. Бул окуяларда кылымдардан ооздон өтүп айтылып келе жактан сюжеттик салттык нук бузулбастан сакталган. Башка манасчылар сыяктуу эле Ж. да чыгармачыл дареметине жараша эпоско алымча кошумчаларын киргизип, өз алдынча талкуулоого аракеттенген. Манастын ата-бабалары ж-дөгү окуя анын айтуусунда өз алдынча болуу м-н башка манасчылардын варианттарынан айырмаланып, кыргыздардын таралышы Эне-Сайдан башталат. Кыргыз эли Эне-Сайда турганда аларды кан Мамай деген бийлеген. «Манас» эпосунда салттык түрдө туруктуу айтылып жүргөн хандардан Бөйөн хан, Чаян хан, Кара хан ж-а Орозду хандын ысымдары эскеришет. Бул хандардын тушунда сырткы душман дит багып кол салган эмес. Башка варианттарда Ногой өлгөндөн кийин калмактар кол салып кыргыздарды туш тарапка айдаса, Ж-дын вариантында Орозду хан өлгөндөн кийин Алооке кол салат. Мамай хандан Бөдөнө, Бөдөнөдөн Бөйөн хан, Чаян хан, андан Кара хандын тукумдары тараган. Ал эми Каракандан тартып Орозду хандын тукумдары башталат. Орозду кандын «беш уз» аталган беш аялы болот. Ороздунун улуу аялынан Жакып м-н Шыгай, – экинчисинен Кататан м-н Каткалаң, үчүнчүсүнөн Балга м-н Жамгырчы, төртүнчүсүнөн Касиет м-н Калкан, бешинчисинен Текечи м-н Кызалтай төрөлөт. Жакыптын Ороздунун баласы экендиги алатоолук манасчылардын варианттарынын бирөөндө да эскерилбейт, тескерисинче, Жакып м-н Орозду Ногойдун балдары тууган болуп чыгат. Ж-да Жакып Ороздунун улуу баласы болуп айтылат. Манастын аталарынын таралышындагы ысымдарынын жакын аталыштарында айырмачылык чыгып, башка варианттардан өзгөчөлөнүп турат. Алооке кандын кыргыздарды чабышы ж-а туш-тушка айдап жибериши бардык эле манасчыларда негизинен бирдей эле айтылат. Бирок, Ж-дун айтуусунда Ороздунун он уулу калмак байларына таркатылып берилет да (мис., Жакыпты Ногойго, Акбалтаны Нойгутка, Жамгырчыны Эштекке) алар ошолордун ысмы м-н Ногой эли, Нойгут эли, Эштек эли аталып калышкан. Жамгырчы Ж-да алатоолук Ороздунун он баласынын бири болсо, СОВдо Эштек Манастын таягасы катары эскерилип, Жамгырчы анын баласы делет. Жакыптын атасы Ногой, Акбалтанын атасы Нойгут болуп айтылат. Ушундай айырмачылыктарга карабастан, кайсы гана варианттарда болбосун Акбалта, Жамгырчы, Орозду – эпостогу туруктуу айтылып келген кейипкерлерден ж-а Манастын жакын туугандары м-н жан-жөкөрлөрү катары эскерилет. Кытайлар Манасты туула элегинде эле издегендиги СКВдагыдай эле Ж-да да кеңири баяндагандыгы бул мотив бир гана манасчыга таандык өзгөчөлүк болбостон, башынан бери айтылып келе жаткан салттык окуя экендигин айгинелеп турат. Ж-дын вариантында Манастын төрөлө тургандыгын Акбалта:

“Туулчу бала белгисин,
Элибизге тарат деп,
Эркек бала туулса,

Алаканын карат деп,
 Баланын ал туулган,
 Бир учурда кан болот,
 Бир уучунда май болот.
 Алакандын бүлтөктө,
 Көпкөнсүгөн төмөктө,
 Манас аты жазылуу,

Аппак мөөр басылуу” – деп элге айтып жүрөт. Калмактар да Манастын туула тургандыгын бал китептен окуп, төлгөсүн тартып билишет. Ошондуктан Чыңгыз хандын буйругу б-ча кош бойлуу аялдардын баарынын кардын жардырып, ар бир айылга «бир уучунда хан, бир уугунда май, алаканында Манас аты жазылуу, ак мөөрү басылуу» бала туулса алып келесин деп бирден кечил коюлат. Жакып элдеги сөз б-ча, аялы Чыйырдыны токойго мурду жырык уй берип жаман кара үй тигип, жалгыз таштап кетет. Бул ырым-жырымды Жакып эки жолу кайталайт. Чыйырды биринчисинде кыз (Кардыгач), экинчисинде эркек (Манас) төрөйт. «Манас» эпосунда салт катары кеңири сакталган мотивдердин бири Манас төрөлө элегинде эле белги жышаана Жакыпка, башка адамдарга көрүнүшү же бала ж-дө сырдуу добуш угулушу Чыйырдыга тамак жеткирген баланын көргөндөрү аркылуу баяндалат: Манас ж-дөгү сөздү токтоотуу үчүн Жакып ал баланы азоо байталга танып, токойго айдап жиберип жок кылат. Акырында баланын энеси Магдымды Жакып аялдыкка алат да, Манас ж-дөгү чыр токтолот. Жакыпка тийгенден кийин Магдым Серек, Сыргак аттуу эки бала төрөйт. Эгерде башка варианттарда түш көргөндөн кийин гана Чыйырды кош бойлуу болсо, Ж-дын вариантында ырым-жырым жөрөлгөлөрү аркылуу турмушка жакын окуяларга байланыштырып, башкы каармандын дүйнөгө келишине шарт түзүлгөн. О. эле катышкан каармандардын ар түрдүүлүгү м-н бирдейлиги окуянын жүрүшүндө ж-а чечилишинде ар биринин аткарган милдети да эпикалык салтты бузбастан, өз шарты м-н берилген. Мында Чыйырдыны Акбалта колго түшүрүп келип Жакыпка тартууга берет, СОВдогудай Чыйырды Жакыптын атасынын аялы болгондугу эч жерде эскерилбейт. О. эле Жакыптын экинчи аялы Магдым ж-дө маалымат колдо турган варианттардын эч биринде учурабайт. Серек м-н Сыргак да Жакыптын кичи аялынан төрөлгөн балдары эмес, жакын аталаш туугандары катары баяндалат. Манастын укмуштуудай төрөлүшүн мотивдештирүүдө бардык манасчыларда салттык окуянын шарты бузулбастан баяндалат. Бирок, баланын баатырдык касиети, укмуштуудай жаралгандыгын баса көрсөтүүдө ар биринин өзүнчө бөтөнчөлүктөрү бар. Бул вариантта деле Чыйырды жолборстун жүрөгүнө, Зымырык куштун көз майына, шердин тилине талгак болот. Айтылган шарттын көпчүлүгүн Акбалта аткарып, Чыйырдынын талгагы канат. Чыйырды тогуз ай көтөрүп, он беш күн толготот; боюнан бошонгондо жерге баркырап ыйлаган бала эмес эле бир көк чаар тулум түшөт. Айылдагы төрөлгөн балдарды кароого коюлган кечилди чакыртып келип, тулумду көрсөтүшкөндө ал жүрөгү айланып чыга качат. Көк тулумдун сырын ачуу үчүн Жакып Акбалтага киши чаптырып, тез алдырат да, ырым-жырымын жасашып, тулумду жарганда баланын баркыраган үнү угулат. Манасты сактап калуу үчүн Акбалтанын кеңеши м-н көк тулумга жаңы туулган эки күчүктү салат да кечилди чакырып келип, жарып көрсөтүшөт. Кечил кеткенден кийин Акбалта, Жакып баш болгон эл баланы алдырып, анын алаканындагы «Манас» деп басылган мөөрдү окуп көрүшөт. Эл кеңешип, Манас атын которуп «Чоң жинди» деп ат коюшат. Манастын колундагы белгиси ошол замат жок болуп кетет. Ж. М-дын вариантындагы баланын тулум төрөлүшү башка манасчыларда кездешпейт, ал эми май м-н кан уучтап түшкөнү айрым варианттарда учурайт. Ошондой эле Манастын аты өзгөртүлүп «Чоң жинди» аталышы Ж-да да, Саякбай Карала уулунда да учурагандыгынын өзү эле «Манас» эпосунун сюжетинин туруктуу экендигине күбө. «Манас» эпосундагы Манастын жоо кийимдерине, курал-жарактарына, согушка минчү атына байланыштуу сүрөттөлөр, кырк чоронун куралышы, Алгачкы беттешүүлөргө байланыштуу салттык окуялар да Ж. М-дын вариантында кеңири сүрөттөлөт. Курал-жарак даярдоо орчундуу маселе катары өзүнчө чоң эпизод болуп баяндалган. Мында Акбалта, Кошой, Жамгырчы, Шыгай ж-а Бөлөкбай уста балдары м-н башкы милдетти аткарышат. О. эле Аколпокту Каныкей даярдабастан, Каныкейдин энеси жасап, Каракандан Буудайкы сураттырып алат. Кырк чоронун Манастын тегерегине топтолушунун да өзүнчө шарты бар. «Манас» эпосунун экинчи бөлүмү «Семетей» эпосунун биринчи китебине Жомок башы деп дүн тургузулушу баяндалып? Абыке менен Көбөштүн Каныкейди чабышы, Каныкейдин Семетейди алып качышы, Семетейдин балалык чагы, Каныкейдин насааты, Семетейдин Таласка барышы, Семетейдин Абыке менен Көбөшкө кездешиши, Семетейдин Тайбуурулду табышы, Семетейдин Чачыкейди алышы, Кыркчоронун кырылышы, Күлчоро менен Канчоронун аңгемеси, Чынокжо м-н Толтойдун Акун-ханга кол салышы, Айчүрөктүн ак куу болуп учушу, Семетейди сындашы, Акшумкарды алып качышы, Семетейдин Айчүрөктү издеп жөнөшү, Айчүрөктүн Семетейди тосуп чыгышы, Күлчоронун кайтуулга барышы, Семетейдин Үргөнчтү кечиши, Семетей менен Айчүрөктүн тою окуяларын камтыйт. Биринчи китептин сюжеттик өзөгүндө айрым окуялар бир тематикалык бирдикке топтоштурулуп, окуянын фабуласын ачууга аракеттенген. Семетейдин Букарага качышы м-н анын бой жетип, өз эл-жерине келгени, Айчүрөккө үйлөнгөнгө чейинки салттык окуялар ырааты бузулбастан берилген. Салт-тык окуялардын туруктуулугуна карабастан, Ж. М-дын вариантынын өзүнө таандык өзгөчөлүгү, окуялардын мотивдештирилиши, деталдык көрүнүштөрдүн берилиши, окуялардын талкууланышы аны башка варианттардан бөлүп турат. Бул вариантта Манастын төрөлүшүнөн тартып, өлүшү, күмбөз тургузуу ж-дөгү окуяны эпостун чени м-н кеңири бере албаса да, анын башкы мотивине гана кайрылып, ток эгер жерин угуучуга жеткирген. Мунун да өзүнчө жөнү бар. Манастын өлүмү м-н эпос аяктайт. Манасчы экинчи бөлүмгө өтүүдөн мурун угуучуну өткөн окуя м-н тааныштыруу иретинде кыскача гана кабар берет да, негизги сюжетке өтүп кетет. Мына ушул ыкма манасчылардын көпчүлүгүнүн чыг-лыгына мүнөздүү көрүнүштөрдөн. Дагы бир айырмачылык Манастын сөөгү Эчкилүнүн тоосунда эмес, Кайнардын Кара суусуна коюлгандыгын айтат. Семетейде Абыке м-н Көбөштөн аман сактап калуу мотивинде да айырма бар. Башка варианттарда Семетейдин ордуна бешикке күндүн баласы бөлөнсө, бул вариантта Сарытаз Семетейди алып кетет. Бош бешикти Абыке м-н Көбөш эңип алып, сууга ыргытып жибершет да, Семетейден кутулдук деп кетип калышат. Сарытаз Бакайдын

кеңеши б-ча Семетейдин арытынан барып, Букарда соодагердик кылып, Семетей он экиге келгенде эли, жери ж-дө кабарлайт. Экөөнүн бетме-бет кездешүүсү башка варианттар м-н үндөшүп турат: Семетейдин Таласка келиши, чон атасы Жакып, аталары Абыке м-н Көбөшкө кезигишип, Чачыкейге үйлөнүшү, Айчүрөккө байланыштуу айтылган окуялардын берилиши, Айчүрөк м-н Семетейдин тою сыяктуу окуялардын сүрөттөлүшүндө айрым бир көрүнүштөр, окуялардын жүрүшү, деталдык жагдайлар б-ча башка варианттардан өзгөчөлөнүп турат. Ж. М. вариантында окуялардын берилүү тартиби, баяндоо ыкмалары б-ча өз алдынча вариант экендигин баса көрсөтүп турат. Ошондой эле жер-суунун аттарында ж-а образдар системасында айырмачылыктар бар. Көркөмдүк жагы да башка варианттардан кем калышпайт. Дагы бир өзгөчөлүгү башка варианттардагы баатырдыкты даңазалоочу эпикалык пафос толук сакталбаса да берилип, турмуштук окуялар басымдуу айтылат. Жалпысынан алганда Ж. М-дын вариантыдагы «Манас» эпосунун окуяларынын берилиши, образ системасынын курулушу, көркөмдүгү бөтөн-чөлүккө ээ, дагы бир вариант болуп эсептелет.

ЖУТАКЕЕВ Абылкасым (1888, Атбашы р-ну – 1933) – кыргыз адабиятын баштоочулардын бири. 15инде Буудайчы деген молдонун кол арасына жарап жүрүп кат тааныган. Алгачкы ырлары жетимчилик, оор турмуш, кедей-кембагалдын, байлардан көргөн азап-тозогу ж-дө баяндалган. Чыгармалары м-н бай-манаптарга, кулактарга каршы күрөшкөн. “Үч доор” поэмасында кыргыз элинин Октябрь революциясына чейинки оор турмушу “Кайткан элде” 1916-ж. улуттук-боштондук күрөш сүрөттөлгөн. “Качак турмуш”, “Кайран эл”, “Эркин Тоо” ж. б. ырлары белгилүү.

ЖҮНДҮБАЕВА Нинакан (1917, Кочкор р-ну – 2003, Бишкек) – акын, Кыргыз эл акыны (1993). Кырг. Респ. маданиятына эмг. сиң. кызматкер (1977), СССР маданиятынын отличниги. Чыг-лыгы 50-жылдардан башталган. Туңгуч жыйнагы “Алгачкы жаңырык” деген ат м-н 1960-ж. жарыкка чыккан. Ондон ашуун пьесалары, көптөгөн публицистикалык макалалары жарык көргөн. Анын 60тан ашык ырларына (“Грейдерчи жигитке”, “Ой уул ай”, “Атама ант”, “Энеме”, “Нарын”, “Келчи биздин айылга”, “Кызыл өрүк”, “Эсте энелер” ж. б.) обондор жазылып, элге тараган. “Узатуу” (1960), “Ишеним” (1963), “Өнөр” (1963), “Бөбөктөр дүйнөсүнөн” (1967), “Эне тилеги” (1967), “Таңдагы гүлдөр” (1972), “Ата Журт күүлөрү” (1975), “Менин карындашым” (1981), “Үмүтүм тү-гөнбөйт” (1983), “Кең дүйнө”, “Чынар терек”, “Красный мак”, “Я- горянка” ж. б. 20дан ашык китеби чыккан. Көптөгөн ырлары орус, өзбек, казак, түркмөн, тажик, якут, эстон ж. б. тилдерге которулган. Акындын чыг-лык дүйнөсүндө негизги орунду энелердин, балдардын турмушу ээлеген. “Ардак Белгиси” ордени ж-а медалдар м-н сыйланган.

ЖЫЛНААМА, о к у я н а м а – тарыхый окуяларды жылма-жыл хронологиялык тартипте баяндаган чыгарма. Мындай чыгармалар көрүнүктүү хандардын, аскер башчылардын, бийлердин, манаптардын, даткалардын айланасында жүргөн, тарыхый окуяларга түздөн-түз катышкан кишилер тарабынан жазылган. Молдо Нияздын, Осмонаалы Сыдык уулунун жылнаамалары белгилүү. Кээде мындай чыгармаларда объективдүүлүк бузулуп да кеткен, бирок тарыхый фактылар м-н таанышууда, өткөн заманды туура түшүнүүдө баа жеткис мурас болуп саналат. Бабурдун “Бабыр-наама”, Абулгазинин “Түрк чежиреси” сыяктуу окуянаамалары дүйн. адабиятта жогору бааланат.

ЖЭЭРЕНЧЕ ЧЕЧЕН – сөзгө устат, чечен акылман. Көпчүлүк түрк элдерине (алтай, кыргыз, ногой, казак, крым, тобол-түмөн татарлары, түркмөн, каракалпак) кеңири маалым ысым. Анын айланасында айтылган окуяларда да айрым генетикалык жалпылыктардын орун алышы кызыктуу факт. Албетте, мунун бир даары доордун кийинки кезендеринде түзүлгөн чыг-лык байланыштын (айрыкча казак эли м-н) натыйжасы болсо, айрымдары алгачкы мезгилде түзүлгөн байыркы катмар экендиги талашсыз. Анткени, Ж. ч. окуяларынын бир даары алтай, крым, тобол (түмөн) татарларынан 19-к. эле В. В. Радлов тарабынан жазылып алынып, жарык көргөн. Көпчүлүк иликтөөчүлөр анын реалдуулугун арттырууга аракеттенгендигине карабастан, чечендин өмүр-баяны ата-теги ж-дө так маалымат жок. Негизинен фольклордук маанайда бизге жетип отурат. Ал калк оозунда сөзгө устат, чечен, кара кылды как жарган калыс, жандуунун гана эмес, жансыздын да дилин, тилин түшүнгөн олуя, бир кезде Жаныбек хандын ордосунда кеңешчи болуп, кызмат өтөгөн акылман, кийинчерээк кара өзгөй хандын каарына калып, куугунтукка алынган. Ж. ч. аттуу тарыхый инсандын жашап өткөндүгү чындык. Ал –эл кыялында эле түзүлгөн фольклордук каарман эмес, тарыхый орду, реалдуу окуяларга, мүнөздөмөгө ээ. Кыргыз фольклору б-ча Ж. ч. Асан Кайгы, Токтогул ырчы, Толубай сынчынын замандашы, 14–15-к. аралыгында Алтын ордонун ханы Жаныбектин мезгилинде жашайт. Анын көп окуяларынын кара өзгөй хандын катышуусунда өтүшү, өзү сыяктуу эле эмес, замандаштары Асан Кайгы, Токтогул ырчы, Толубай сынчынын куугунтукка алынышы, Жаныбек хандык жүргүзгөн мезгилдин Токтогулдун ырында реалдуу сүрөттөлүшү ж-а перс авторлорунун маалыматтарында чагылышы чечен жашаган доордун катаалдыгын ачык аныктап турат. Албетте, чыгарма фольклордук маанай алгандыктан ага мурунку, кийинки окуялардын анын тегерегине топтолуп айтылып калган учурлары да жок эмес. Бирок, башка элдерде айтылган нускалар м-н салыштырып, кайсы окуянын тарыхый реалдуулуктун негизинде түзүлгөндүгүн болжолдоо мүмкүнчүлүгү бар. Кыргыз чыгармасы б-ча, Ж. ч-дин сөзгө болгон чеберчилиги, айлакердиги бала кезинде эле байкалат. Ал анын тоо элинен элчиликке барып, хандын бир дооматына чукугандай курч сөз таап, өз элин бүлгүнчүлүктөн куткарып калгандыгында ачык көрүнөт. Негизинен Жээрэнче чечен чыгармасы бир канча окуялардын тизмегинен турат. Чечен жалгыз баласы Төлөнүн сөзүндө чыны жок, туругу жок, жаман чыгып калганына көзү жетип, “бул боюнча калганда тукум да, туяк да болбойт. “аял жакшы эр жакшы”, “акыл оошот, ырыс жугушат” дечү эле деп, ага колукту издеп жүрүп, бир кедейдин кызын сынына толтуруп, уулун үйлөнтөт. Андан аркы окуя Жаныбек хандын ары ажарлуу, ары акылдуу Карачачка көөнү түшүп, келинди тартып алуу максатында Ж. ч-ге улам бир ооз тапшырманы буюруп, кынтык табуусунда өтөт. Бирок, бардык учурда чечен келиндин тапкычтыгы, акылмандуулугу м-н хандын каарынан кутулуп кетип турат. Чындыгында кара өзгөй хан адамдын алы да, акылы да жетпей турган оор тапшырмаларды берет. Алгач кырк ирикти айдаттырып, кырк күндө төлдөтүп келсин деп буюрат. Таштан өтүк ултарып кел деп тапшырат. Бул экөөнөн да Карачачтын айла-амалы, акылмандуулугу м-н Ж. ч. кутулуп кеткенде, хан чындап каарына алып, чабаган жиберип: “Эртең алдыма келсин, аттуу эмес, жөн келсин. Төө да минбесин, жөө да келбесин жол м-н да келбесин, жолсуз да келбесин” – деп буюрат. Карачач муну угуп, кайнатасынын көңүлүн жубатып, жаткызып коёт

да, эртеси чоң текени жука токуп, мингизип, “Жолдун кыры м-н барыңыз” – деп жөнөтүп жиберет. Чечен теке минип тепейип, ордого кирип: “Жаныбек ханым, буйругунду аткарып келдим. Ат, төө мингеним жок, теке минип келдим, эч кимди учкаштырбай жеке минип келдим. Жол м-н келгеним жок, кыр м-н келдим” – деп хандын кыйыгынан кутулуп кетет. Ушул мазмундагы аналогиялык окуя башка элдердин фольклорунда да учурайт. Ж. ч. Жаныбектин буйругу м-н “учуп бараткан” камгактын сөзүн чечмелеп берип, анын акылысы, адилетсиздигин ашкерелөөдө чечендин тунук акылы, сөзгө болгон усаттыгы, тайманбастыгы ачык көрүнөт. Кыргыз фольклорунда Ж. ч. окуялары көп катмарлуу. Шарттуу түрдө чыгармасынын түзүлгөн аймагы ж-дө маалымат берген. Бир учурда окуянын түзүлгөн орду катарында Сыр (Сыр-Дарыя) бою көрсөтүлсө, экинчи маалыматта Кыпчак талаасындагы (Дашт-кыпчак) Жаныбекти баласы Бердибектин (бир кабарда иниси) өлтүрүп, ордуна хан болуп, “түрк балдарынын” колдоого алышы сыяктуу тарыхый чындыгы бар реалдуу окуялар чагылышат. О. эле кыргыз чыгарманын тобол (түмөн), алтай нускалары м-н айрыкча жалпылыкта айтылышы көңүл бура турган маанилүү факт. Ж. ч. окуяларынын калыптаныш, өсүп-өнүгүшүндө узак чыг-лык ж-а аймактык жолду басып өткөндүгүн ачык аныктап турат. Кыргыз фольклорунда негизинен Акыл Карачач чечендин келини катарында баяндалат. Айрым бир окуяда аялы делинет. Ушуга байланыштуу түзүлгөн окуяда чечен жокто аялы өлүп, анын кайтаар маалында замандаштары, айыл аксакал-акылмандары көпчүлүк жерден алдынан тосуп чыгып угузушат. Өзүнө берилген табышмактуу суроого чечендин чечмелеп жооп кайтарышы бир топ кеңири алиге өз маанисин, образдуулугун сөз курчун жоготпой сактап келет. Мис., чечендин жообунда эненин өлүмү таза булактын, шар аккан дарыянын соолушу катарында бааланат. Атанын өлүмү аскар зоосу кулагандык катарында чечмеленип, образдуулуктун бийик чокусуна жеткирилген. Ж. чечен эр адамдын аялынын өлүшүн капкалуу кара шаардын бузулушу – үйдүн куту, ырыс-кешиктин кеткендиги деп чечмелөө м-н аялынын кайтыш болгонун түшүнүп, камчы сабын таянып отуруп калат. Ж. ч. жогоркудай залкар, нускалуу сөздөрү, кара кылды как жарган калыстыгы, сөзгө устат чечендиги м-н калктын көркөм табитинен кеңири өңүт алып, кылым аралап өчпөй келе жатат.

ЗАВЯЗКА, к. *Окуянын чиелениши.*

ЗАКИРОВ Сапарбек (1931, Жайыл р-ну – 2001, Бишкек) – окумуштуу, педагог, кыргыз адабият таануу илимине кызмат өтөгөн. 1953-ж. КМУнун филология факультетин, 1956-ж. аспирантураны ийгиликтүү бүтүргөн. 1993-ж. профессор, 2001-ж. Кырг. Респ. билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер” деген ардактуу наамга ээ болгон. Белгилүү фольклорист 3-дун “Кыргыз элинин макал-лакаптары” (1962) деген монографиясында макал-лакаптардын классификациясы, негизги идеясы, тематикасы, көркөмдүк өзгөчөлүгү, поэтикасы кеңири изилдөөгө алынган. “Кожожаш” эпосунун кээ бир маселелери” (1960), “Эр Төштүк” эпосунун варианттары ж-а идеялык көркөмдүк өзгөчөлүктөрү” (1960), “Кыргыздын элдик лирикаларынын жанрдык өзгөчөлүктөрү” (А. Токомбаева м-н бирге) (1964), “Эл чыгармачылыгы – эл кенчи” (1981), “Кыргыз санжырасы” (1996) деген ил. эмгектери жарык көргөн. “Кыргыз санжырасы” деген эмгеги кыргыз тарыхына, элдик оозеки чыг-лыгына, этнографиясына байланыштуу бай материалдарды камтыган фундаменталдуу эмгек деп баалоого болот. Окумуштуунун эң негизги эмгектеринин бири “Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын тарыхынын очерки”(1973), «Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерки” (1988). Элдик оозеки чыгармачылыктын бардык жанрларынын тарыхы ж-а акындар чыг-лыгы б-ча жазылган фундаменталдуу эмгек катары бул очерктер бүгүнкү күнгө чейин окумуштуулар, мугалимдер, студент-аспиранттар пайдаланып келген бирден бир негизги эмгек болуп саналат. Ошондой эле кыргыз фольклористикасынын түрдүү проблемалары б-ча акындар чыг-лыгы, лирикалык жанр, эпикалык жанр, тарых, санжыра, элдик баатырлар баяны б-ча 100дөн ашуун ил. макалалары мезгилдүү басма сөз беттеринде жарыяланган. Дыйкан илимпоз кыргыз элдик эпосторунун, поэмаларынын тексттерин басмага даярдап, ил. баш сөздүн коштоосунда жарыялаган. Мис., “Курманбек”, “Жаныш, Байыш” (1970), “Жоодарбешим”, “Сейитбек” (Т. Абдракунов м-н бирге) (1971), “Кожожаш”, “Олжобай менен Кишимжан” (А.Токомбаева м-н бирге) (1974), “Ак Мөөр” (1971), “Элдик поэмалар” (1973) ж. б. Ал өзүнүн мазмундуу жашаган өмүр-рүндө топтогон бай тажрыйбасын жаш муундарга тартуулап, 1978-ж. баштап, өмүрүнүн акырына чейин КМУнун кыргыз филология факультетинде иштеп, “Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгы”, “Кыргыз акындар чыгармачылыгынын теориясы” б-ча ил. ж-а теориялык жактан терең иштеген лекцияларын окуган. “Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгы” курсу б-ча программа (1989), “Фольклордук практиканы жүргүзүү” б-ча программа (1994) иштеп чыккан. Ал К. Артыкбаев, А. Абдразаков, Л. Үкүбаева м-н бирдикте филология факультеттеринин студенттери үчүн “Кыргыз акындарынын чыгармачылыгы” деген окуу куралын жазган.

ЗАМЫСЕЛ, к. *Автордук ниет.*

ЗАЧИН, б а ш т а л м а, *жомокбашы* – жомоктордогу салттуу башталыш. Кыргыз эл жомокторунда көбүнчө мындай (башталма) орун алып келатат: Бар экен, жок экен, илгери өткөн заманда бир кемпир-чал, ..., же бир ырайымсыз кан..., же бир жетим бала.. же үч бир тууган болуптур деген у. с. Андан ары окуя ошол башталманын айланасындагы адамдардын тегерегинде өнүктүрүлөт. Эл эпосторунун башталмалары көбүнчө каармандын түпкү тегин, ата-бабасынын ким болгонун, уруусун баяндоо м-н ачылат. Бул “жомокбашы” деп да аталат.

ЗООПСИХОЛОГИЗМ – буюмдарды ж-а предметтерди жаныбарлардын ой жүгүртүүсү, көзкарашы м-н кароо. Мис., Т. Сыдыкбековдун “Көк серек” деген аңгемесинде автор карышкырдын ордуна ой жүгүртүп, адамдарга, айлана-чөйрөгө ошол жаныбардын көзкарашы м-н карайт. Көбүнчө антропоморфизм м-н жакын турат. К. *Антропоморфизм.*

ЗУЛЛИОСОНАЙН (ар. – эки тилдүүлүк), к. *Билингвизм.*

ИБРАЕВ Эсенгул (1934-ж. т., Нарын р-ну) – акын, сатирик Кыргыз эл акыны. Кырг. Респ. маданиятына эмгек сиңирген ишмери (1994). Нарын педагогикалык окуу жайын (1952), КМУнун журналистика факультетин (1961) бүтүргөн. Ырлары, сатиралары 1952-жылдан баштап жарыялана баштаган. «Бөбөгүм» аттуу тунгуч ыр жыйнагы 1964-ж. жарык көргөн. Андан бери «Таң шоокуму» (1968), «Закымдар» (1979), «Эңсөө» (1981), «Белес» (1984), «Мөмөлүү дарак» (1985), «Дабан» (1994) ж. б. 20дан ашык ыр китептери чыккан. 1994-ж. И. Э. кыргыз окурмандарына мыкты сатирик катары таанымал. Акындын «Таң шоокуму» жыйнагында «Качып кетиптир», «Балпык», «Эчак толтурмак экен», «Иттигим бар», «Антерин го антемин», «Чала ошого чала», «Профессор болмок» ж. б. сатиралык ырлары кирип көбүнчө бул ырларда турмуштук социалдык темага кайрылып, негизги идеясы көралбастыкка, ичкиликке же Райкандын тили м-н айтканда «жинди сууга» каршы күрөшүү болгон. 1970-ж «Ичин күйсө» деген ат м-н акындын кезектеги сатиралык ырлар, 15 тамсил, 18 эпиграмма кирген. Сатираларында кызмат абалынан пайдаланып, өз керт башынын кызыкчылыгын көздөгөн мансапкор, жегичтерди «Шоорук», «Ошент», элди алдаган эки жүздүү калпычынын жийиркеничтүү жүзүн «Калпычы», директорунун атасы өлсө өз атасы өлгөндөй боздоп ыйлаган кошоматчыны «Суусун жуткурду», куру курсактын айынан өз балдарынын бактысына балта чапкандары «Таштанды» сатиралык ырларында аёсуз мурчтуу сөздөр м-н сынга алган. Сатира м-н ирония о. эле тамсилдин башкы сапаты акындын «Ичин күйсө» аттуу жыйнагында «Кене менен боз борук», «Тиш менен бүйлө», «Арпа менен чырмак» ж. б. кийинчерээк чыккан «Эңсөө» жыйнагында «Үпүп башкарма», «Коңуз менен кумурска», «Ала кой менен кара кой», «Балапан», «Көрүүдөн калган көз», 1984-ж. жарыяланган «Белес» жыйнагында «Мурундун сөзү», «Демилгечи түлкү», «Ооз менен калемпир» ж. б. тамсилдеринде типтүү образды түзүү үчүн аллегориялык ыкманы чебер пайдалана билгенин байкоого болот. Акындын тамсилдери ар кандай тематикада, ар түрдүү багытта жазылган. Мунун баары тең биз жашап жаткан коомдогу адамдардын жат элементтерине каршы элдешпес күрөшүү, алардын маскаралуу жүзүн ачуу автордун ыйык парзы.

Эсенгул Ибраевдин адамчылыкка, жатып ичер жан бактыларга, кошоматчыларга, өзүмчүлдөргө, бюрократтарга, элди алдаган мамлекеттик ишмерлерге арналып ар кыл тематикада жазган тамсилдери биздин азыркы өткөөл турмушубуздагы бүтпөс түйшүктөрдү кучагына алат. Мына ушундай жаңы заман шартына жараша жаңы тема, жаңы идеяларды чагылдырууда Э. Ибраевдин талбай эмгектенип келе жатканын анын «Эсенгулдун ырлары жыйнагындагы «Керкашка менен Суркашка» деген тамсиленен да көрөбүз. Тамсилде Керкашка менен Суркашканын аллегориялык образы азыркы биздин өткөөл мезгилде эң бир актуалдуу орунду ээлеп келе жаткан «шайлоо» темасына кайрылган. И. балдар адабиятында да жемиштүү эмгектенип, бир нече китеби басылып чыккан. И-дин поэзиясы жайдары руху, тилинин жатыктыгы, ыргактуулугу, ойдун тереңдиги м-н айырмаланган. Ал Фет, Маяковский, Гамзатов, Кулиев, Винокуров ж. б. чыгармаларын которгон. Анын айрым чыгармалары немис, поляк, орус, украин, казак, өзбек, түркмөн тилдерине которулган.

ИБРАИМОВ Осмонакун (1954-ж. т., Каракулжа р-ну) – филология илимдеринин доктору, КРУИАсынын мүчө-корреспонденти, профессор. 1978-ж. КМУнун кыргыз филология факультетин бүтүргөн. И. 1975-жылдан учурдагы адабий процесстин, өзгөчө поэзиянын, актуалдуу маселелерине арналган сын макалаларын мезгилдүү басма сөздө жарыялай баштаган. 1983-ж. «Адабий классиканын азыркы өмүрү» аттуу биринчи китеби чыккан. Жыйнакта дүйн. классика ж-а орус адабиятынын айрым чыгармаларын кыргыз тилине которуу маселелерин козгогон макалалар ж-а Ч. Айтматовдун чыг-лыгындагы адам концепциясынан учкай сөз козгогон макалалар топтолгон. Экинчи сын макалалар жыйнагы «Көз караш» деген ат м-н 1985-ж. жарык көргөн. Мында кыргыз поэзиясындагы 70–80-ж. ичиндеги лириканын идеялык-эстетикалык абалын сынга алган курч полемикалуу макалалар орун алган. Анын адабийтаануудагы негиздүү изденүүсү кайра куруу ж-а эгемендүүлүк доорунда бөтөнчө актуалдуулукту жараткан тарыхтын «актай барактарына» багытталган. 20–40-ж. кыргыз профессионал поэзиясынын материалында жазылган «История кыргызской советской лирики» деген монографиялык изилдөөсү 1991-ж. басылган. 2000-ж. ушул эле монография автор тарабынан жаңыча эркин көз карашта кайрадан иштелип, жарык көргөн. Тоталитардык коомдун саясий-идеологиялык диктатурасынын шартында «көз жарган» жазма поэзиянын пайда болуусу, түптөлүү процесси поэтикалык аспектен кеңири ж-а терең талдоого алынган.

ИДЕАЛ (гр. – эң жогорку үлгү) – жогорку максат ж-дөгү түшүнүк, көркөм чыгармада берилген бийик эстетикалык сапат. Ал коомдук турмуштун бардык тармактарына мүнөздүү, терең соц. мааниге ээ көрүнүш. Көркөм адабияттагы идеал тарыхый коомдук кырдаалдарга ылайык болуп, доордун мүнөзүнө карап өзгөрүп турган. Мис., «Манас» эпосундагы элдик идеал эрдикке, баатырдыкка байланышат да, Манас ошол идеалдын алып жүрүүчүсү катары эсептелет. Олжобай м-н Кишимжан сүйүү, сүйүүдөгү эркиндиктин идеалы деп саналат. Көркөм чыг-лыктын мыкты үлгүлөрүндө берилген идея же айрым каармандар эл күткөн идеалдын алып жүрүүчүсүнө айланып калат. Мис., «Болот кантип курчуду» романындагы Павел Корчагиндин образы – майтарылбас эрктин, күрөшүүчүнүн, максатына жетүү үчүн жасалган каармандыктын, «Биринчи мугалимдеги» Дүйшөн – алдыга коюлган максатына жетүү акыр-аягына чейин күрөшүүнүн үлгүсүн көрсөтүп турат. Булар көп жылдар бою эл үчүн идеал болуп калды. Коомдук өнүгүүнүн ар бир доору өзүнүн идеалын талап кылат, ал мезгилдин талабына ылайык түзүлөт, убакыттын өтүшү м-н өркүндөйт, же кандайдыр бир таасирлерден улам идеалдар кыйрап талкаланат. Идеал тандоо адамдын жеке көзкарашына, турмуштук түшүнүгүнө байланыштуу.

ИДЕАЛИЗАЦИЯ (фр. – идеалга жакындоо, ашкере көкөлөтүү) – реалдуу көрүнүштөрдү көкөлөтүү, адамды өзгөчө бийикке көтөрүү ж-а идеалдуу образдарды жаратуу (Ч. Айтматов «Биринчи мугалимдеги» Дүйшөн ж-дө бул менин бир аз идеализациялаган каарманым деп жүрөт). К. *Идеал*.

ИДЕОЛОГИЯ – коомдук аң-сезимдин ар түрдүү формаларындагы: философияда, моралда, иск-во, динде ж. б. идеялык түшүнүктөрдүн системасы. И. коомдук материалдык турмуш шарттары м-н белгиленет. Ал коомдук бытиенин адамдардын аң-сезиминдеги чагылышы болуу м-н бирге өз кезегинде коомдук турмуштун өсүшүнө оң же терс таасирин тийгизет. И. белгилүү бир көз караштардын ж-а идеялардын системасы болгондуктан, ал коомдук-соц. карым-катыштардын ж-а таптык жиктелүү процессинде кайдыгер кала албайт, ал өз кезеги м-н бул процесске тиешелүү таасирин тийгизет. Марксисттик-лениндик теория б-ча идеология бири-бирине диаметриалдуу карама-каршылыкта турган эки тараптан турат. Биринчи тарабы, материалисттик и., бул марксисттик-лениндик окууга негизделет, экинчи тарабы идеалисттик и., буга ар түрдүү көз караштар, концепциялар (айтор, марксисттик-лениндик теорияга туура келбегендердин бардыгы) кирет. И-ны мындай каршылашкан эки тарапка бөлүштүрүү компартиянын түбөлүктүү кызыкчылыгына, дүйнө жүзүнө, бүт адамзатка бийлик жүргүзүү кызыкчылыгынан келип чыккан.

ИДЕЯ (фр. – ой-пикир) – чыгарманын И-сы – көркөм чыгармада берейин деген ой-максат, ал образдар системасынын бирдигинде берилет. Жазуучу өз чыгармасында белгилүү бир маселелерди ортого коюу м-н чектелбейт, өзүнүн идеалы катары анын чечимин берет, мамилесин билдирет, баалайт. Мис., Ч. Айтматовдун “Атадан калган туяк” аңгемесинин И-сы – алыстагы согуш апаатынын ооруктагы атасын таптакыр көрбөгөн балага тийгизген таасири. Ж. Турусбеков “Жаңы сайма” аттуу ырында бир кезде арман-муңга чулганып турган кыргыз жеринде Октябрь революциясынын жеңишинин “шандуу күүсү” чертилгендигин чоң эргүү м-н сүрөттөйт – ырдын И-сы ушул.

ИДЕЯЛУУЛУК – сүрөттөлүп жаткан нерсеге же образга карата автордун позициясынан келип чыгуучу көрүнүш. И. адабияттын негизги таяныч принциптеринин бири болуп, ал теманын идеялык-саясий, филос., адептүүлүк жактарына, көркөм форманын ж-а мазмундун тууралыгына байланыштуу болот.

ИДИОМА (гр. – өзгөчөлүк, өзүн-чөлүк, бөтөнчөлүк) – эки же андан ашык сөздөн түзүлүп, жалпы мааниси ошол сөздөрдүн жеке мааниси м-н тике байланышпастан, көбүнчө өтмө мааниде колдонулуп, ошол тил үчүн гана мүнөздүү болгон, башка тилдерге которулбаган, тутумундагы сөздөрдү ажыратып кароого мүмкүн болбогон туруктуу сөз айкаштары. Оозеки сүйлөшүүдө, публицистикалык ж-а көркөм адабияттын стилинде колдонулат. Кыргыз тилинде мисалы “мурдун балта кеспеген”, “колтугуна суу бүркүү” деген сыяктуу идиомалык айкаштар бар. И-лар жазуучунун сөз байлыгын таасирдүү кылат ж-а көркөмдөйт, чыгармага улуттук мүнөз берет, каармандын жекече сапаттарын тереңирээк ачууга көмөктөшөт.

ИЛИМИЙ-ФАНТАСТИКАЛЫК ЧЫГАРМА – адам баласынын кыялынан жаралып, келечекте иш жүзүнө ашырууда мүмкүн болгон илимий-техникалык ачылыштарды утурлай прогноз жасаган көркөм чыгарма. Мындай чыгарманын тарыхы байыркы замандардан башталат, бирок анын көркөм адабияттагы өзүнчө жанр катары калыптанышы Жюль Вердин ысымына байланыштуу. “Укмуштуу саякаттар” деген жалпы ат м-н жарыяланган романдар циклинде ал илим м-н фантастиканын байланышын биринчи белгилеп, фантастикалык идеялар келечекте турмуш чындыгына айланат да, адамзатка кызмат кылат деген түшүнүктү далилдөөгө аракеттенет. Ил.-фантастиканын дагы бир көрүнүктүү өкүлү – Г. Уэллс (1886–1946). Ал ил. фантастиканы социалдык прогноз м-н айкалыштырып, чыгармаларында техникалык өсүштүн натыйжасы – адилетсиз коомдо адамзатты кыйроого дуушар кылат деген идеяны өрчүткөн. Орустун ил. фантастик жазуучулары да бир катар чыгармаларды жаратышкан. Буга А. Толстойдун “Аэлита”, “Инженер Гариндин гиперболоиди”, А. Беляевдин “Адам амфибия”, Г. Адамовдун “Эки океандын сыры” аттуу романдарын мисал катарында атасак болот. К. Эсенкожоевдин “Үчүнчү шар” (1939) аңгемеси, К. Жантөшевдин “Ашуу ашкан суу” (1955) повести илимий фантастика багытындагы алгачкы чыгармалар. Кыргыз адабиятындагы фантастикалык жанрды профессионалдык деңгээлге көтөргөн Б. Сартов болду. Ал эми Ч. Айтматов, “Кылым карытар бир күн”, “Кассандра тамгасы” аттуу романдарын жаратуу м-н кыргыз адабиятындагы ил.-фантастикалык жанрды жаңы сапаттык баскычка көтөрө алган.

ИЛЛЮЗИЯ (лат. – жаңылуу, адашуу) – кабыл алуунун алдамчылыгы, сүрөттөлүп аткан нерсени реалдуулук катары түшүнүп калуу. Мис., “Айчүрөк” операсында каармандын көрүүчүлөрдүн көз алдында учуп кетиши. Чынында мында каарман-аткаруучу учпайт, анын кеби гана учат.

ИЛХАМ – чыг-лык дем, поэтикалык эргүү. Жазуучуда турмуш көрүнүштөрүнүн таасирлеринен улам эргүү пайда болуп, ага психологиялык жактан чыгарма жазбай коюуга болбой турган дем келет. Ушундай шартта жаралган чыгарма таланттуу жазылат. Илхам иск-во чеберлеринин баарына мүнөздүү көрүнүш, ал о. эле өндүрүштүн алдыңкыларында да, илимпоздор м-н ойлоп табуучуларда да болот. Байыркы гректер илхамды канаттуу ат – Пегас м-н байланыштырган.

ИМПРЕССИОНИЗМ (фр. – ой-сезим) – 19-кылымдын соңку чейрегинде Францияда пайда болгон көркөм өнөрдөгү, анын ичинде адабияттагы багыт. Импрессионисттер реалисттерде да, натуралисттерде да учурай берет. Башкаларда турмушту чагылдыруунун объективдүү жолдору ишке ашса, буларда турмуш жеке сүрөткердин өздүк туюусу, жеке сезими, көрүүсү, ошол минутадагы кабылдоосу м-н гана берилет. Бул ыкма өзгөчө живописисте мыкты чыгармаларды жараткан (Мис., К. Моне, О. Ренуар, Э. Дега ж. б.).

ИМПРОВИЗАЦИЯ – белгилүү бир окуя, турмуштук байланыш, атайын тема ж-дө алдын-ала чыгарылган чыгарма. Октябрь революциясына чейинки кыргыз поэзиясы негизинен И-лык түрдө өнүккөн. Кыргыз адабиятында И-лык поэзиянын эң ири өкүлү катарында улуу Токтогулду атоого болот. Ал өзүнүн атактуу чыгармаларын комуздун күүсү алдында алдын-ала даярдыксыз эле аткарган. Бизге жеткен анын көптөгөн чыгармалары акындын ырга айрыкча шыктуулугун, турмуштук кубулуштарга карата болгон сергектигин, сезгичтигин айгинелейт. Кыргыз элиндеги И-лык поэзия өзүнүн бекем, туруктуу салттарын, импровизаторлор өзүнө жаккан акындын чыгармаларын аткарганда, ал акындын стилдик бөтөнчөлүктөрүн толук сактоого аракеттенген. Айрым кокустук учурларда болбосо негизинен мында эркиндикке жол берилбейт. Акындар Калык, Алымкул, Токтогулдун адабий мурасын түп нускасында сактап калууга аракеттенишкен. Кыргыз акындар поэзиясында И-лык шыктын жалпы жонунан эки түрдүү формасын көрсөтүүгө болот.

Нускоо түрүндөгү импровизация. Бул көбүнчө саясий маанидеги насыят, санат ырларынын авторлоруна мүнөздүү. **Жамак түрүндөгү импровизация.** Аш, тойлордо күрөшкө чыккан балбандарды, жарышка салынган күлүктөрдү мактап ар түрдүү тамашалар ж-дө жар салып ырдаган ырчыларга мүнөздүү.

И-лык шык кээде профессионал-жазуучу акындарда да болот. Эгерде элдик акындар И-лык өнөрүн оозеки түрдө өнүктүрсө, профессионалдык акындар өздөрүнүн И-сын жазма түрүндө ишке ашырат. Эгерде жазма импровизаторлордун эч даярдыксыз кагазга түшүргөн ыры ошол вариантта сакталып калса, оозеки импровизаторлордуку такыр башкача болот.

Оозеки импровизаторлор бир эле темадагы ырын кайрадан аткарганда мурдагысы сөзмө-сөз эч качан түшпөйт, эч качан кайталанбайт. Эң болбогондо ыр саптары өзгөрүп калат, айрым сүрөттөө каражаттары кемип, же күчөп түшөт, болбосо айрым строфалары жоголуп, анын ордуна жаңысы пайда болот. Бул оозеки поэзиянын ички табияты, мыйзамченемдүүлүгү.

ИНВЕРСИЯ (лат. – орун алмаштыруу) – көркөм чыгармада сүйлөмдөгү сөздөрдүн грамматика эрежелерине баш ийдирилбей орундарынын алмашуусу. Ал көбүнчө ыр түрүндөгү чыгармаларга мүнөздүү болуп, чыгарманын көркөмдүк касиетин жогорулатат, анткени автор сөздөрдүн ордун алмаштыруу аркылуу аларга айрыкча маани берет, ыр мыйзамына баш ийдирет. Мис.,

Толкун болот деңиздин күчтүү жери,
Толкундай бол кыргыздын жигиттери.
Токсон тогуз өнөрдүн ээси бол деп,
Тоолук эне төрөгөн сени, мени.

(Б. Сарногоев)

Эгерде муну грамматикалык нормаларга салсак, “сени, мени токсон тогуз өнөрдүн ээси бол деп тоолук эне төрөгөн” деген сүйлөм болушу керек эле. И. бардык эле акындардын ырларында кездешет. Азыркы учурда сөздөрдүн орун алмашуусу кыргыз прозасында, айрыкча жаштардын прозалык чыгармаларында да кездешип жүрөт. Кыргыз жазма поэзиясынын өнүгүшүнө ылайык И. ак ыр м-н эркин ырларда көбөйө баштады.

Кетти лайнер!
Бошогондой байлап койгон жеринен.
Жанын сабап зыпылдап.
Жок, кайра кайкып өйдө сала берди.
Мейкиндикке ийнедей тепчип өзүн.

(С. Эралиев)

ИНСЦЕНИРОВКА (лат. – сахналаштыруу) – карасөз ж-а ыр түрүндөгү чыгармаларды театрда коюуга, телекөрсөтүүгө, радио берүүгө ылайыкташтырып түзүп чыгуу. Азыркы мезгилде адабий чыгармаларды И-лоо өзгөчө өнүктү. Ч. Айтматовдун “Атадан калган туяк” аңгемеси (И-лаган Б. Карагулов), “Түлсарат” ж-а “Ак кеме” повесттери (И-лаган И. Рыскулов) И-ланып, грампластинкага жазылды ж-а театрда коюлду. Ошондой эле көрүнүктүү сөз чеберлери А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков, Т. Касымбеков ж. б. жазуучулардын чыгармалары И-нып, театр, телекөрсөтүү, радио аркылуу берилип жүрөт. Көркөм чыгармаларды И-лоо кыргыз иск-восунун өзгөчө бир көрүнүшү катары кеңири өсүү багытын алды. Мектептерде адабий чыгармалар б-ча И-ларды даярдоо чоң мааниге ээ.

ИНТИМ ЛИРИКАСЫ, и н т и м - д ү ү л и р и к а (лат. – эң түпкүр, ички) – лирикалык каармандын көңүл туйгуларын, көкүрөк дартын ички тереңдиктен ачып берүүчү лирикалык ырлар. Мындай чыгармаларда коомдук маселелер, соц. жагдайлар ж-дө сөз жүрбөйт да, жеке керт баштын эң түпкүрдөгү катылуу купуя сырлары – кусалык, сагыныч, куштарлык, өкүнүч, кумарлануу, айрылуу азабы, сүйүүгө, доско, жарга мамиле сыяктуу сезимдин назик толгонуулары чагылып чыгат. Мында автор өзү м-н өзү, же башка бир жакын кишиси м-н сырдашат, ой бөлүшөт. Поэзиянын назиктик, майиндик сыяктуу касиеттери интим лирикасында өзгөчө көрүнөт, мунун баарын акын көбүнчө монолог формасында ишке ашырган. И. л. поэзиянын байыртан бери эле колдонулуп келген негизги жанрларынын бири болсо, ал кыргыз поэзиясында А. Осмоновдун чыг-лыгына чейин ырааттуу түрдө көп байкалбады. Азыркы учурда И. л. улуттук поэзиябызда кеңири тараган. Мис.,

Көл түстүү көйнөк кийип бүгүн түнү,
Бүгүн түнү түшүңө кирсем экен.
Качаңкы кайрылбаган жаштыгыңдын
Бир үзүм жалынына күйсөң экен.
Ал түндө чертет сенин терезеңди
Сыдырым желге ийилип жаш бутактар.
Алыстан сапар тарткан каркыралар,
Сагынып көл үстүнөн жаз кучактар.
Анда сен эстей албай тааныш үндү,
Шарпылдак толкундарды сапырарсың.
Көздөрүң толуп кетип кусалыкка,
Обонун улуу жаздын чакырарсың.
Ал – үмүт бийиктикте жанып турган,
Сагыныч сени көздөй шашылышкан.
Өкүнүч көңүлдөгү аяр сезип,

Сезимге бир мунайым жашынышкан.
Аны сен изде ташып, кайра толуп,
Шатырап кызыл кечте жамгыр болуп,
Издегин жүрөктөгү арзуу болуп,
Жазында танды тосчу жаңы ыр болуп.
Көл түстүү көйнөк кийип бүгүн түнү,
Бүгүн түнү түшүнө кирсем экен.
Эсине түшө калган жаштыгыңдын
Бир үзүм жалынына күйсөн экен,
Чын эле мен түшүнө кирсем экен...

(А. Узакова)

ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫК ЖАНРЛАР, интеллектуалдык роман, интеллектуалдык драма ж. б. Бул термин адабият таанууда соңку жыйырма жылда пайда болгон. Мындай чыгармаларда каармандар өздөрүнүн ыймандык, адамдык сапаттарын көрсөтүү м-н бирге алардын идеялык, көзкараштык, теориялык талаш-тартыштарына, принциптерине өзгөчө көңүл бурулат. Айрым учурда “роман-концепция”, “драма-концепция” деп да айтылат. С. Эралиевдин “Кесин-инсан” поэмасы, Ч. Айтматовдун “Кассандранын энтамгасы” деген романдары И. ж-га кирет деп эсептөөгө болот.

ИНТЕРМЕДИЯ (лат. – эки нерсе аралыгы) – сахналык чыгарманын көшөгөлөрүнүн аралыгындагы антракт мезгилинде аткарылуучу күлкүлүү оюн. Бул өткөн доорлордо Европа ж-а орус адабиятында кеңири орун алган. Азыркы учурда ар түрдүү сатиралык, күлкүлүү мүнөздөгү интермедиялар көп жазылып, театр, өздүк көркөм ч-лыктын коллективдери тарабынан коюлуп жүрөт.

ИНТЕРЬЕР – үй-жайдын, адамдар турак кылган башка жайлардын ички жасалгасы, турмуш-тиричилик жайлардын көрүнүшү. Адабий чыгармаларда, мис., бозүйдүн интерьерин сүрөттөө м-н ошол үйдүн ээси кандай адам экендигин ачып берет.

ИНТОНАЦИЯ (лат. – катуу айтыш, көтөрүңкү сүйлөш) – сүйлөгөндө же чыгарманы окуганда үндүн бийик же басыңкы айтылышы. Үндүн ыргагы чыгарманын идеялык мазмунуна жараша аныкталат: жай, суроолуу болот, кубанганды, кайгырганды, ачууланууну ж. б. психологиялык абалды билдирет. И. айрыкча ырларда, диалог, монологдордо каармандын ар түрдүү психологиялык абалын билдирүүдө ж-а мүнөздү ачууда чоң мааниге ээ. Мис., Ч. Айтматовдун “Саманчы жолу” повестиндеги Толгонайдын монологу, анын жашоо – турмуш, адамзаттын келечеги жөнүндөгү көзкарашы өзгөчө шандуу И. аркылуу билдирилет, ал эми А. Осмоновдун “Музыка” деген ырынын текстинде “Эң аярым, эң кымбатым, музыка” деп салтанаттуу И. көрүнсө, анын “Бөбөккө” аттуу ырында кайгы-капалуу, муңдуу И. колдонулат. Көркөм чыгарманы окууда И-ны туура аныктоо анын маанисин терең түшүнүүгө жардам берет.

ИНТРИГА (фр. – чалгытуу, жаңылтуу) – көбүнчө драмалык чыгармаларда, кээде эпикалык текстте сюжеттин кокусунан, күтүлбөгөндөй шарттардан улам курчуп, жаңылтылып кетиши. *Авантюралык романда, детективдик адабиятта* көп пайдаланылат. Кандайдыр кокустуктар, дал келүүлөр, алдамчы аракеттер сюжетке кошулат да, конфликттин андан ары өнүгүшү, чечилиши күтүл-бөгөндөй башкача болуп калат, же кандай уланып, кандайча бүтүшү так аныкталбайт.

ИРОНИЯ (гр. шылдың, келеке) – белгилүү бир турмуш көрүнүшүн, адамдын кулк-мүнөзүнүн бир жагын тымызын, жашыруун шылдыңдоо, келекелөө. Анын өзгөчөлүгү – жумшактыгы, акырын чымчуу максатын көздөгөндүгү ж-а каймана, жашыруун боло тургандыгы. Ошондуктан айрымдар И-ны түшүнбөй да калат, анткени анда “керегем сага айтам – келиним сен ук” мааниси берилет. И. кеңири маанилүү турмуш көрүнүштөрү ж-дө да, жекене адам мүнөзү ж-дө да болот. К. Баялинов каарманына “Чоңмурун” деп, ал эми Т. Сыдыкбеков “Чегиртке” деп ирониялык ат берсе, Ч. Айтматов “Кылым карыгтар бир күн” романында лейтенант Таңсыкбаевди Айзаданын ички күйөөсү бир ооз “Сенден көрө базардагы миллия адам”, – деген кеби м-н шылдыңдап, чукуп өтөт.

ИСТОРИЗМ, т а р ы х ы й л ы к – көркөм адабияттын негизги өзгөчө-лүктөрүнүн бирин билдирген адабий түшүнүк. Ал өзгөчөлүк чыгармадагы сүрөттөлгөн, баяндалган окуяларда, каармандардын мүнөзүндө, конкреттүү адам тагдырларында бул же тигил тарыхый учурдун жалпы белгилерин, ошо доорго мүнөздүү нерселерди көрсөтүшү м-н түшүндүрүлөт. Терминди эки түрдүү мааниде кароо керек. 1. И. кең мааниде бүт эле адабий чыгармаларга, ал азыркы учур ж-дөбү же илгеркини жазабы, анысына карабай, ошолордун баарына таандык болот. Ч. Айтматовдун “Биринчи мугалим” повестинде 20-жылдардын колорити, ошол кездеги эл тагдыры, мектептин, окутуунун абалы, адам мүнөздөрү берилсе, “Жамийлада” согуш учуру, кишилердин руху, деми, өзгөчөлүгү, сүйүү окуясына ортоктош болгон согуштук мезгилдин фону берилет, бул чыгармалардын ошол жылдардын адамдары тууралуу экенин билебиз ж. б. 2. И-дин экинчи мааниси *тарыхый темада* жазылган чыгармаларга байланыштуу болуп, анда жазуучу өзү кайрылган учурга, андагы тарыхта жашап өткөн каарманга, чыныгы болгон окуяларга мамилеси м-н аныкталат. Мис., Т. Касымбеков 19-кылымдын экинчи жарымындагы, 20-кылымдын башындагы Түштүк кыргыз жериндеги тарыхый абалды, элдин тиричилигин, жашап өткөн кишилердин таржымалын, архивдик материалдарды терең үйрөнүп чыгып, ошол мезгилдин тарыхый өзгөчөлүгүн, согуш окуяларын, сот процесстерин, жылдарды, айларды, күндөрдү так берген.

ИЧКИ МОНОЛОГ, к. *Монолог*.

ИЧКИ ПОРТРЕТ, к. *Портрет*.

ИЧКИ УЙКАШ – ыр жолдорунда сап ичиндеги сөздөрдөн түзүлгөн уйкаштык. Мис.,

Жазда мен **жашарамын**, жазда көрчү!
Күздө мен **картаямын**, анда көрбө.

(М. Абылкасымова)

КААДА-САЛТ ЫРЛАРЫ – кыргыз элинин ар түрдүү ырасымына, салттарына байланышкан чыгармалар. К.-с. ы. оозеки поэзияда кеңири учурайт, ал дастандардын, эпостордун ичинде, көркөм структурасында да кошо келе берет. Жалпысынан мындай чыгармаларда элдин каадасы, салт-санаасы, түшүнүгү, тилек-ниети чагылдырылган. К.-с. ы. *той ырлары, бешик ырлары, керээз ырлары, жарамазан, кошок* ж. б. жанрлардан турат. Мис., кургакчылыкта мындай айтым м-н жамгыр тилешкен:

Күн жаа, күн жаа,
Күндөн күнгө көп жаа,
Карагай башын кайра жаа,
Арча шагын айра жаа,
Чекенде башын черте жаа,
Чийдин башын ийип жаа,
Төө куйрукка уюп жаа,
Жер жаанга сыйып жаа,
Төгүп-төгүп куюп жаа,
Ашкана толгон ак болсун,
Малга жыргал бак болсун!
Береке нур чачылсын,
Бейли элдин ачылсын!
Малдын, жандын ырысы,
Жаан жаап турушу.
Көксөп жүргөн элдердин
Жамгыр болот ырысы!

КАБЫЛДОО, таалим, (Заимствование) элдик оозеки чыгармалардын же башка бир автордун идеясын, темасын, көркөм ыктарын пайдалануунун эки түрү бар: чыг-лык ж-а эпигондук. Биринчисинде автор өзүнөн мурдакы идеяны, тематиканы, көркөмдүк каражаттарды жеке чыг-лык манерасына жараша оригиналдуу пайдаланат. Экинчисинде болсо өзүнөн эч нерсе кошпостон, караманча кайталап, же белимчилик м-н туурап гана чектелет. Кыргыз жазуучулары реалисттик адабияттын алдыңкы салттарын, мурда болбогон проза ж-а драма жанрларын өздөштүрүүдө дүйн. ж-а орус классиктеринен таалим алышты. Жазуучулар көп учурларда элдик сюжеттерди пайдаланышып, өздөрүнүн оригиналдуу чыгармаларын түзүшөт (мис., К. Жантөшевдин «Курманбек» эпосунун мотивинде жазылган драмасы).

КААРМАН, к. *Образ*.

КАЗАЛ, к. *Газал*.

КАИМОВ Касым (1926, Талас р-ну – 1989, Бишкек ш.) – жазуучу, Кырг. Респ. маданиятына эмгек сиңирген ишмер (1976), КМУнун филология факультетин (1955) бүтүргөн. Чыг-лыгын 1942-ж. ыр, фелетон, очерк жазуудан баштаган. Биринчи китеби “Соңку жолугушуу” деген ат м-н 1955-ж. чыккан. Бул жыйнак жазуучунун кадыресе калеми төшөлүп, дитиндеги чыг-лык максатын эркин туюнта алган калемгер катары көргөзгөн. “Соңку жолугушуу” (1955), “Адашуу” (1957), “Мектеп жолунда” (1958) жыйнактарында жазуучунун сатиралык таланты айрыкча ачылып, турмуштагы терс көрүнүштөрдү мыскылдап сүрөттөгөн. Алдым-жугтумдук, аксымдык, аракеттиктин азабы сыяктуу күн-дөлүк турмушта кездешчү кемчиликтерди “Начальниктин кабагы”, “Теке сүзгөндө”, “Бөтөлкөдөгү киши” деген сатиралык аңгемелеринде тымызын шылдың, жылма какшык м-н кыябына келтире ашкерелеген. Ушундан улам К. “Талаа жылдызы” (1964), “Бири-бирине окшобогон күндөр” (1968), “Кыш ыргактары” (1973), “Белгилүү эркек” (1975), “Ийри жылан” (1978) жыйнактарын жарыкка чыгарган. Жазуучунун повесть жанрындагы бурулуш мезгили катары анын “Бири-бирине окшобогон күндөр” повестин көрсөтүүгө болот. Чыгармада Улуу Ата Мекендик согуш учурундагы оорукта калган балдардын турмушу кең-кешири чагылдырылган.

“Кыш ыргактары” повести жазуучунун чыг-лык жолундагы байсалдуу чыгарманын бири. Бул повестте чабандык кесипти тандап алган жаш үй-бүлөнүн тоо арасындагы турмушу, алардын ички дүйнөсүнүн, нравалык сапаттарынын бышып жетилиши, бийиктөө процесси чеберчилик м-н берилген. К.-дун чыг-лыгындагы кийинки орчундуу ийгилик “Атай” (1961) романы болду. Чыгарма кыргыз элинин улуу обончусу, залкар комузчу А. Огомбаевдин өмүрүн, чыг-лыгын көркөм изилдөөгө алып, окуя негизинен Атайдын тегерегинде өнүгөт. Атайдын аң-сезиминин, ырчылык, комузчулук өнөрүнүн, түшүнүгүнүн бийиктеп, тереңдешине аны курчап турган кооз табият көрүнүшү, Талас өрөөнүндө өткөн көп окуялар, чоң таланттар таасир этет. К. ошол доордун мүнөзүн Атай аркылуу чыгармада чагылдырууну көздөп, ал жараткан ар бир чыгарманын жаралыш тарыхын кеңири сүрөттөп берген. Жазуучу Атайдын жан дүйнөсүндө өтүп жаткан психологиялык процесстерди таамай сыпаттап, анын чыг-лык жолун өмүр тарыхы м-н ажырагыс түрдө көрсөтө алган. Кийинки жылдардагы К.-дун чыгармасынын ичинен атайын сөз кылууга арзый турганы – “Акырын күтпө” романы (1984). Чыгарма учурдун талабына ылайык актуалдуу, проблемалардын бири болгон шаар турмушу, андагы тиричиликтин оош-кыйыш учурлары, балдарды тарбиялоо иши сыяктуу маселелер тууралуу кеп козгогон. Романдын идеялык – көркөмдүк негиздерин түзгөн проблема – адам турмушундагы бакыт, анын моралдык маселелери.

К.-дун орус тилинде “Ночь на перевале” (1958), “Атай” (1968), “Маршруты дружбы” (1970), “Степная звезда” (1972), “Жагда” (1985) жыйнактары чыккан. “Ардак белгиси” ордени ж-а бир нече медалдар м-н сыйланган.

КАЙТАЛОО (Повторение) – бир эле сөздүн же бир эле фразанын кайра-кайра колдонулушу аркылуу түзүлгөн стилистикалык ыктардын бир түрү. К. адатта поэтикалык речтин ыргагын басаңдатуу же күчөтүү аркылуу анын кооздук сапатын арттырат.

Садагалар мотурандап ойногон,
Садагалар мотурандап ойногон.
Окуу эмгек, эмгек окуу дегенди,
Садагалар, ата-энем деп ойлогон.
Садагасы өсөт чалгын канатың,
Садагасы өсөт чалгын канатың.
Жаны жерде жаңы шартта,
Садагасы сен таалайлуу баласың.

(Ж. Турусбеков “Бөбөктөргө”).

Мында строфа башындагы ыр саптарынын кайталануусу ырдын интонациясын, күүсүн белгилеп жатат.

Карааныңдан кагылайын Ала-Тоо,
Калкып жаткан кандай укмуш эмесиң?
Качан жүрөк кагышынан танганда,
Бир тартылып өтүп кетер элесиң,
Бир тартылып өтүп кетер элесиң.

(М. Алыбаев “Ала-Тоого”)

Акын бул ырында өзүнүн негизги оюн, сезимин К-нун жардамы м-н акыркы ыр сабына топтоп жатат. Прозалык чыгармаларда да К. кездешет. Мис., У. Абдукаимовдун “Майдан” романында төмөнкүдөй сүрөттөө бар:

“Ак көйнөкчөн келиндей болгон ак кайыңдар, арча карагайлар жай баракат теңселип, түнт токой мурунку калыбына келип, мурункусундай магдырап, таң атаркы боз закымга оролуп, жаратылыш жай алып тургандай эле. Токойдун тынчы кеткен канаттуулары, айбанаттары, кайтадан тынчып, кайтадан үн алышып, кайтадан эркин учуп – конуп, ээн-эркин чуркап, кайтадан тилге кирип, кайтадан өздөрүнүн дооранын сүрө баштаган эле. Тынчы жок адамдардын шойкуму басылып, дүнүйө өзүнүн тынч бешигине кайтадан жатып, жер кайтадан бейпилчилик, ырыс-таалай, сүйүү кубанычка марып тургандай болчу”.

Келтирилген үзүндүдө автор поэтикалык К. ыгы м-н эми эле болуп өткөн айыгышкан кандуу согуштан кийин бир аз тынчтыкка бөлөнө түшкөн токойдун элестүү сүрөтүн тартып жатат. Орус адабиятынын жемиштүү таасири м-н кыргыз прозасына киргизилген бул ык “Майдан” романындагы күчтүү стилистикалык фигуралардан болуп эсептелет.

КАЙЫМ АЙТЫШУУ – кыргыз оозеки поэзиясындагы кеңири учураган айтыш ырларынын түрү. Мында ырчылар бири-бирине кезек берип айтышат. Айтыштын бул түрү азыр да жашайт. К. а. ашкерелөөчү, табышмактуу, тамашалуу ж. б. мүнөздө болот. Токтогул м-н Арзыматтын айтышы кордоо, ашкерелөө максатын көздөсө, Талым кыз м-н Көбөктүн айтышы табышмактуу, Токтогул м-н Эшмамбеттин сакал жөнүндөгү айтышы тамашалуу мааниге ээ.

КАЙЫРМА (Припев) – обонго кошулуп ырдалуучу ырдын ар бир куплетинен кийин улам кайталанып туруучу ыр саптары. Мис., А. Токомбаевдин «Компартия» деген обонго салынган ырында төмөнкү ыр саптары ар бир куплеттен кийин кайталанып турат:

Мына нурдуу Лениндик кызыл туу,
Компартия бийик кармап баратат.
Ушул туунун шооласынан өркүндөп,

Бүт дүйнөгө өчпөс эркин таңы атат. **КАЛАМБУР** (фр. – сөз оюну) – маанилери жагынан башка-башка, бирок айтылышы ж-а жазылышы б-ча бирдей эле жакын турган сөздөрдүн, сөз айкалыштарынын тыбыштык окшоштугуна, үндөштүгүнө негизделип курулуучу стилдик ыкма. К. өнөрү түрк элдеринин (Мис., өзбек, уйгур, түркмөн, азербайжан) оозеки, айрыкча классикалык жазма поэзиясында кеңири тараган. Кыргыз поэзиясында айрым учурларда гана (көбүнчө балдар фольклорунда) кездешет. Мис., “төлдүн башы куба кой, жаныбарым тура кой” (А. Осмонов. “Кой төлдөтүү”). Бул К-лук же *омонимдик уйкаш* деп аталат. К. көркөм текстте күлкү туудуруу, куудулдануу, тууроо ж. б. максаттарда да пайдаланылат.

КАЛАМБУР УЙКАШ, к. *Каламбур*.

КАЛЕНДАРДЫК ЫР – даталуу күндөргө (майрам, юбилей, жыйналыш) карата оперативдүү чыгарылган ыр. Ушундай ырларды арбын жазган авторлорду календардык акын деп атоо салты бар. Календардык поэзия деген термин кийинки учурда колдонулуп келген м-н мындай ырлар узак тарыхка ээ. Махмуд Кашкарлыктын “Түркий тилдер сөз жыйнагында” (11-к.) эле К. Ы. элементтери учурайт. Нооруз күнүндө, түшүм жыйноодо ж. б. учурларда мезгил ырлары ырдалган. Кээде даталуу күндөргө карата илхамы жок эле жаралган ырларын үстөккө-босток чыгара берген акындарды да “календардык акын” деп коюшат.

КАЛП адамдын кыялынан бүткөн, акылга сыйбаган жок нерсени чындай баян кылган кээде ыр, көпчүлүк учурда кара сөз түрүндөгү оозеки – маданий иск-вонун бай казынасында абалтан бери эле түптөлүп, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү м-н айырмаланган, элдик салттуу поэзиянын алкагында калыптанган жанрлардын түрү орун алган. Алар өз алдынча болобу, же белгилүү бир фольклордук чыгарманын ичинде болобу бирин-бири толуктап, ийкемдүүлүк м-н чыгарманын сюжетине сиңип, жуурулушуп кетүү универсалдуулугуна ээ. Кайсы бир жанрлар кыргыз фольклористикасында изилдөөнүн объектисине алынып, өзүнүн тиешелүү баасын алса, кай бири толук кандуу жанр катары карала элек. Ошондой жанрлардын бир түрүнө К-ты кошууга болот.

К. башка кеңири жайылган жанрларга салыштырмалуу арыш ала албаган. Эл оозунда көп айтылбай, өнүкпөй келгени да бир жагынан жанр деп кароого мүмкүндүк бербей келген. Мындай болушу К-птын айтылышынын татаал экени – ар бир эле адам логикалык ыкчамдуулук м-н кызыктуу аңгеме же ыр түрүндө айта албаганы м-н чектелет. Бирок, аз санда болсо да, калптын айтылышына, вариацияларына, мазмунуна, белгилүү бир түзүлүшүнө, башка жанрлар м-н тыгыз байланыштуулугуна карасак, К-ты оозеки маданиятыбыздын бир чакан жанры катарында көргөзсөк жаңылышпайбыз. К-та белгилүү бир темадагы ырааттуулук жок, көпчүлүк убакта анын ар бир сабы өз алдынча мазмунга ээ болушун учуратабыз. Мис.,

Чылым тарттым көпөлөктүн куу башынан,
Чыкта түйдүм боз торгойдун чуудасынан,
Айыл кечпеген дайрадан кечип чыктым,
Чегирткенин тору айгырын минип алып туурасынан.

Көрүнүп тургандай К. ар бир сапта адамдын кылык – жоруктары сыяктанган туюмду берет. Максаты – башкалардын көңүлүн ачуу, тамаша иретиндеги айтылган саптарынан көрүнөт. Кээ бир учурда К-тын вариацияларын учуратууга болот. Мис.,

Атамдын баскан жерине кайырмак салып
Узундугу кырк кездей жаян алдым.
Чоң атамдын баскан изине көл токтотуп
Көл токтотуп кырк кулач жаян алдым.

Бирине “кырк кез жаян” десе, экинчисинде “кырк кулач жаян”, – дейт. Экөөнүн мааниси бирдей. Дагы бир өзгөчөлүгү – К-тын акырында “башкасы калп болсо да ушунум чын”, же К-тын башындагы “өтүрүктү, өтүрүктү, өтүрүктү эл айтса да, мен айтпаймын өтүрүктү” деп туруп К. айтып кириши. Мындай башталуу, же жогорудагыдай акыркы саптар К-тын маани маңызын түшүнүүгө көмөк берген негизги ачкычы. Мис.,

Чылбыр эштим торгойдун чуудасынан,
Бир торгойдон бир табак эт алдым
Ал торгойдон чоң табак сөөк чыкты
Сөөгүн алып көлгө көпүрө ооладым.

Башкасы калп болсо да ушунум чын, – дейт. Мындан сырткары башка жанрлар м-н байланышын көбүнчө жомоктордон кездештиребиз (мис., “Кимиси чоң” деген элдик жомок же “Сары таз” жомогу о. эле “Кырк калп” аңгемеси. К. көбүнчө жорго тилде, айрым убакта уйкаш ыр сабында, же кара сөз аңгеме түрүндө айтылат. Ыр сабынын акырында уйкаштык дайыма туруктуу боло бербейт. Адатта К-ты айтып жаткан адам, аңгемесиндеги окуяны өз башынан өткөн сыяктуу, өзүнө таандык кылып баяндайт. Жыйынтыктап айтканда, К. оозеки поэзиябызда салттуу түрдө өнүгүп келе жаткан фольклор жанрларынын бирине жатат.

КАЛПАКОВ Байсерке (1882, Тоң р-ну – 1941, Урал) – драматург, акын. 1910–1911-ж. медреседен окуп, кат таанып, андан кийин өзү медресеге мугалим болот. “Талап” аттуу адабий ийримдин мүчөсү деген чүмбөттүн алдында контрреволюциялык иштерди жүргүзгөн деген саясий күнөө коюлган. Кол жазмалары сакталган эмес. Мезгилдүү басма сөз беттерине жарыяланган ырлары макалалары, фельетондору бар. “21чи корбийя”, “Биздин журт” (“Көмөк” газетасы, 1919), “Май майрамы”, “Акмат менен Байгана” (Эркин Тоо, 1926, 20-январь, №7), “Кайгы күн – 21-январь”, Эркин Тоо, 1926, 25-январь, №9, 3-бет), “Сагынам” (Эркин Тоо, 1926, 1-фев., №12, 3-бет), “8-март” деген жети гана ыры бар. Булардын үчөө (“Акмат менен Байгана”, “Сагынам”, “Май майрамы”) 1927-ж. Москвадан чыккан кыргыз акындарынын ыр жыйнагы “Кызыл гүл” деген китепке кирген. 20-жылдагы акын-жазуучулар сыяктуу эле негизинен окууга, жаңыча жашоого үндөө, чакырык, жаңы заманды даңазалоо, эскини сыңдоо павосундагы чыгармаларды жараткан. К-дун адабияттагы жашыруун аты “Шоокум”. Сатираларын “Чанчуур” деген ат м-н жарыялап турган. Эл арасында “Байсерке чечен” деген аты кеңири белгилүү. К. 1918-жылдан баштап “Тилчи”, “Көмөк”, “Кембагалдар авазы”, “Эркин-Тоо” сыяктуу газеталарда журналист болгон. Жыйынтыктап айтканда, К. 20-жылдардагы акын-жазуучулар сыяктуу эле көп кырдуу кесипти аркалап, адабият майданында ар түрдүү жанрдын үстүндө иштеген. 1957-ж. 31-июлда К. күнөөсүнүн жоктугуна байланыштуу акталган.

КАЛЫГУЛ Бай уулу (1785, Ысыккөл р-ну – 1855, Чолпон-Ата) – кыргыздар арасында кеңири белгилүү ойчул, акылман. К. реалдуу жашагандыгы күмөн туудурбаган, бирок, аты легендага айланып, калк арасында Токтогул ырчы, Толубай сынчы, Жээренче чечен акылман делип үлгөр ысымдар м-н бирге айтылуучу адам. Калк арасында өзгөчө зор кадыр-баркка ээ болгондугуна карабастан Калыгул Бай уулунун өмүр жолу, чыгармалары ж-дө такталган маалыматтар аз. Мунун себеби, жеке эле ал адам жашап өткөн учурдун биздин мезгилден эки кылым чамалуу аралык м-н бөлүнүп турушунда гана эмес, советтик түзүлүш учурунда, айрыкча 1947-жылдан тартып, ага реакциячыл деген жалган жалаа коюлуп, катуу сынга алынып, аты да, чыгармалары да пайдаланууга тыюу салынган.

Калыгул төрөлгөндөн жышаналуу бала болгону эскерилет: оң бетинин отун бүт каптаган чоң кара калы бар экендигине байланыштуу аты Калыгул (Калдуу кул) коюлат. Аркасында жал түрүндөгү коюу, узун түгү бар экени да байкалат.

К. 6–7 жашынан айылдагы Сопу ата деген кары адамдан окуп, зээндүү бала бат эле окуганды, жазганды үйрөнүп, намазга жыгылып, орозо кармайт. Ошондон тартып өмүрүнүн акырына чейин намаз окуп, орозо кармап, сыпаа, таза жүрүптүр. К-дун кийинки чыгармаларындагы орун алган маалыматтарга караганда, ал адам сабаттуулугунун аркасы м-н чыгыш адабиятынан, маданиятынан, элдердин тарыхынан кеңири кабары бар экени, айрыкча Кул Кожо Акмат

(Кулкожоакмат), сопу Алдаяр (Сополдаяр) сыяктуу белгилүү инсандардын чыгармалары, филос. көз караштары, сопучулук (суфизм) түшүнүктөрү м-н терең тааныштыгы таасын байкалат.

Көп сүйлөй бербеген, сөзү орундуу, терең ойлонуп жөндүү сүйлөгөн, калыс, кимге болсо туурасын айткан К. жашынан тартып оозго кирип, күн санап эл арасындагы кадыр-баркы артат. Муну байкаган чоң манап, аталаш тууганы, агасы, кыраакы ж-а акылдуу адам Ниязбек баатыр келечеги кең баланы бооруна тартып, кеп-кеңешке аралаштырып, жылуу мамиледе болот. Мындай шарт К-дун калкка таанылып, аты билинип, өзү да маанилүү, чоң-чоң иштерге аралашып, турмуштук бай тажрыйба алууга жол ачып көмөк көрсөтөт. К. өзү жашаган тарыхый шарт учурундагы кыргыз жергесинде болуп өткөн орчундуу окуялардын, маанилүү иштердин дээрлик бардыгына катышып, көпчүлүк учурларда активдүү роль ойноптур: түндүк кыргыздар м-н Кокон хандыгынын иш алакаларында элчи, өкүл, кеңешчи катары аракеттенип, өз уруусунун, элинин таламын коргойт, сарыбагыш, бугу урууларынын, жалпы эле көл чөлкөмүнүн Кокон хандыгына баш ийбей калышында К-дун ролу чоң дешет. Ормондун хан шайланышында активдүү катышат. Бугу м-н сарыбагыштын чатагын болтурбай коюу аракетин көрүп, андан майнап чыкпай калгандан кийин бир атадан тараган эки урууну жараштыруу үчүн жан үрөп ортомчу, калыстык кызматын кылат. К. акылман, көсөм катары көп күч-аракет жумшаган ж-а ага көрөгөч, олуя делген өзгөчө зор атак-даңк алып келген окуя кыргыз жергесин басып алууга умтулуп, каптап келе жаткан орус падышалыгынын баскынчылык саясатынын коркунучун алдын ала көрө билгендигинде.

Казак жергесин дээрлик бүт басып алып, бул эле жердеги Алматыга аскерлеринин чебин курган орус падышалыгы ошо м-н токтоп калбасын, жыла-жыла, бүгүн болбосо эртен кыргыздарга да келип, бийлигин орноторун баамдап даана билип, элге бул коркунучтун Кокон бийлигине караганда алда канча орчундуу кооптонуу экенин эскертет. Бул алааматты акыр заман белгиси эсептебейт. Келе жаткан кесепеттен сактануунун жолу, айласы жогуна көзү жетип, малды, жерди алып эле ыраазы болбостон, акыл-эске да бүлүк салып, мурдагыдан келе жаткан салт-санааны бузуп, жашоо-шартты өзгөртөрүнө жаны кейит.

К. ырчы эмес, ойчул. Ал коом, турмуш, жашоо, каада-салт, тиричиликтин түрдүү учурлары жөнүндөгү ой-пикирлерин, корутундуларын, кеп-кеңеш акылдардын негизинен макал түрүндөгү, уйкаштыкка келтирилген, куолуштуруп, ыргактуу айтылуучу чулу сүйлөмдөр маселдер аркылуу баяндаган.

К-га таандык материалдар маселдер делип аталган бир нече сап ыр түрүндө түзүлгөн түрдүү темалардагы, көбүнчө турмуштук тажрыйбанын корутундулары. Бул чыгармаларда ойчул көп кайрылып, зор маани берилип айтылган ойлор – элдин ынтымагы, биримдик, адилеттик, калыстык, боорукерлик, адамгерчиликтүүлүк ж. б сыяктуу жалпы эле эл арасында мурдатан жогору бааланган мыкты дөө-лөттөр.

Советтик турмуштун узак мезгилинде тыюу салынган темалардын бири болгондуктан К. акылманга таандык материалдар сан жагынан али аз, анын үстүнө ага таандыкташтырылган маалыматтар, чыгармалар такталууну, терең изилдөөнү талап кылат. Айрыкча К-дун чыгармалары кылдат текстологиялык талдоого муктаж. К-га таандык материалдардын айрым үлгүлөрү бүгүн илимге белгилүү маалыматтарга караганда, 1922-ж. Нарын уездине К. Мифтаков тарабынан белгилүү манасчы С. Орозбак уулунун айтуусунда 1-жолу кагаз бетине түшүрүлгөн. Айрым маселдерин Э. Арабаев өзүнүн “Сабатсыздыкты жоюу алиппеси” аттуу окуу китебинин 1925-ж. жарыяланган үлгүсүнө “Калыгул бийдин сөзү, орус келбестен канчалык мурун” деген тема м-н берген. К-дун өмүрү чыгармалары ж-дө маалыматтар берген информаторлордун арасында Сагымбай манасчы, Тоголок Молдо, Шапак манасчы, Абдыкалык Чоробаев, Эшенаалы Арабаев ж. б. бар.

К. Бай уулунун илимге бүгүн белгилүү чыгармалары, ал инсан жөнүндөгү эскерүүлөр ил пикирлер топтолуп, Т. Усубалиевдин демилгеси, каражаты м-н “Акылман Калыгул” деген аталыштагы атайын, кеңири мүнөздөгү жыйнак 2000-ж. жарык көргөн.

КАНОНДУК ТЕКСТ грек тилинен келген «эреже», «үлгү» деген маанидеги сөздөн алынган. Кандайдыр бир чыгарманын такталган, автордун эркине толук жооп берген ж-а басмага даярдалган текст к а н о н д у к деп аталат. К. т. текстологиянын негизинде, чыгарманы ар түрдүү басылыштарын, автордун ар түрдүү кол жазмаларын салыштырып, изилдөөнүн негизинде даярдалат. Мына ушундай текстологиялык изилдөөлөрдүн натыйжасында келип чыккан текст чыгарманын акыркы ж-а негизги текстти болуп эсептелинет. Эгерде жаңы материалдар табылса, чыгарманын ушул текстине да өзгөртүү киргизилиши мүмкүн.

КАНТАТА (лат. – ырдоо) – кандайдыр бир салтанаттуу аземдерде ырдалуучу музыка м-н коштолгон ырлар. Ар түрдүү ритмдеги ар кыл бөлүктөрдөн турат. 16–17-кылымдарда Италияда, Францияда жаралган.

КАНЦОНА (итал. – ыр) – орто кылым поэзиясындагы рыцарлардын сүйүүсү тууралуу ырлар.

“КАНЫБЕК” – К. Жантөшевдин кыргыз фольклоруна болгон мамилеси биринчи муундагы кыргыз жазуучуларынын өкүлдөрүнө караганда айрыкча бир кырдаалдар м-н айырмаланып турат. Дегеле жазуучунун фольклорго мамилесин ажыратып, жиктеп, этаптарга бөлүп көрсөтүү мүмкүн эмес. Фольклордук аң-сезимдин стихиясы жазуучунун бүткүл чыгылык жолун бирдей эле даражада аралап өтөт десек болот, башкачараак айтсак, К. Жантөшев жаралышынан импровизатор-айтуучу, бирок жазма түрүндөгү импровизатор. Импровизатордук касиет: сюжеттик чиелеништерде, баяндоонун коюлушунда, макал-лакаптардын, уйкаш сөздөрдүн жамакталышында, атайын кооздукка, сулуулукка, чечендикке басым коюлган сүрөттөөлөрдө, ар бир окуянын акыл-насаатчыл жыйынтыгында, ачык эле сезилген. Жазуучунун элдин турушуна, тарыхый окуяларга жасаган эстетикалык мамилеси анын негизги китеби “Каныбек” романынан көрүнгөн. Мындагы бардык маселе, барып-келип, адамды сүрөттөөгө, анын ички табиятын ачууга байланыштуу. Фольклордук адам м-н реалисттик адабияттагы адамдын ортосунда көз кайкыган дистанция жатат. Мындай деп айтууга буларды бири-бирине карама-каршы коюу, же бирин басмырлап, бирин көкөлөтүүгө жатпайт. Эми бир аз учурга реалдуу картинаны көз алдыга келтиреличи, жаңы гана фольклордон бүчүрлөп, бөлүнүп чоң реалисттик көркөм дүйнөнү тааный элек, тааныса да чала-моңол, “чөп башылап” билген жаш адабияттын өкүлү биринчи жолу роман

жазууга киришкен. Роман өткөн каардуу заманда жашаган кулдун оор тагдыры, кыйын турмушу жөнүндө. Өткөн турмушту, анын татаал социалдык, экономикалык, коомдук кубулуштарын, ошол учурда жашаган адамдардын кулк-мүнөзүн, нравасын, умтулуш ой-тилектерин, келечек үчүн күрөшүн, өз заманынын алдыңкы адамынын образын бардык тараптан шайкеш сүрөттөө үчүн жалгыз табигый таланттын жетишсиздеги түшүнүктүү. Турмуштук кеңири “багаж”, жалпы эрудиция ж-дө айтпай эле коёлу, автор ориентация ала турган, өзүнүн издемчил тынымсыз аракетине таяна турган, кандайдыр бир күчтүү эстетикалык өбөлгөлөр да зарыл эмеспи. Маселен, азыр сөз жүрүп жаткан К. Жантөшев Каныбектин образын сүрөттөөдө кандай көркөмдүк факторлорго таянат эле? Албетте, биринчи иретте – фольклорго. Мында таң кала турган же бүшүркөй турган эч нерсе жок. Турмушту тарыхый документалдык материалдын негизинде иликтеп үйрөнүү үчүн жазуучуда мүмкүнчүлүк аз болчу. Ырас, ал учурда автордун алдында тарыхый роман жазуу милдети турган эмес. Бирок өткөн тарыхый турмушту реалдуу чагылдыруу ар бир автордон так ж-а терең историзмди талап этери шексиз. Коом таануу илимдеринин ал мезгилдеги деңгээли дагы жазуучуга жарытылуу көмөк көрсөтө албады. Өткөн кылымдагы кыргыз элинин турмушун иликтөө маселеси да ал учурда жарытылуу түрдө колго алына элек болчу. Мына ошондуктан эски доордун реалдуу турмуштук картинасын жаратууда автордун таянар бирден-бир тоосу – бул эл оозунда айтылган ар түрдүү ангеме-кептер, уламыштар, поэтикалык материалдар болду. Ушундан улам Каныбектин жеке адамдык касиет, сапаттарын сүрөттөөдө анын принциптеринин айкын издери жатканы таң каларлык иш эмес. Мындайча айтуу К. Жантөшевдин жазуучулук ыгына түшүрүп, ал жараткан образдын эстетикалык баасын төмөндөтүүгө эч жатпайт. Андан көрө, автор ошол фольклордук ыгын канчалык терең сактап, канчалык анын байыркы нугун таза кармап алса, анын түзгөн образы ошончолук таасирдүү ж-а өзүнүн максаттуу чекитине жетип турат, ал эми эстетикалык нуктан чыгып, эпостук нукта жаралып калган көркөмдүк системага кайрадан кайрылып, таза психологиялык, социалдык жышаандарды кошо баштаганда каарман жасалмалуу тарта баштайт деп айтсак ылайыктуу болот. Бул тезистин маанисин байкаш үчүн романдын 1939–41-жылкы редакциясы м-н кийинки 1972-жылкы жазуучунун чыгармалар жыйнагына кирген редакциясынан бир эпизодду салыштыруу жетиштүү. Мурдагы редакция б-ча романдын экспозициялык бөлүгүндө Каныбек турмуштун аркы-беркисин ойлоно элек, тузагына түшкөн кекилик-чөөгө кубанып, “кулун жалды” созолонтуп ырдап, коюн жайып жүргөн бала эле. Ал эми азыркы редакциясында романдын башталышында эле Каныбек турмуш ж-дө ойлоно баштаган, болгондо да социалдык адилетсиздик кайдан чыгып жатканын түшүнүүгө аракеттенген. “К.” романынын азыркы редакциясынын көркөмдүк доминантасы – адам мүнөзүн сүрөттөөдөгү бир пландуулук – өзүнүн генезиси б-ча фольклордук поэтика м-н байланышкан. Адамды сүрөттөөдөгү бир пландуулук дегенибиз – анын жеке санаттарын алдын-ала аныктап, белгилеп коюу. Бала Каныбектин (он үч жаштагы) ары акылдуу, баатыр, күрөшчүл, жайы келсе, өнөрпоз адам болору күн мурунтан эле билинип турат. “К.” романынын көтөргөн тарыхый-адабияттык жүгү бар. Ал жазуучунун көркөм ой-жүгүртүүсүнүн тарыхый деңгээли м-н шартталган. Бул романдын күчү фольклордук эстетикага таянганында. Китептин биринчи басылышы өз учурунда эл арасына кеңири таралышы да бекеринен эмес. Мындай деп айтууда “К-ти” жомоктун ирегесине биротоло байлап коюучулук жок. Ал дал ошол поэтикалык мааниси м-н улуттук сөз иск-восунун дүйнөсүн байытып, социалисттик реализмдин дүйнөсүнө кирген. Бул баарынан мурда көп түйшүктүү Каныбектин образына байланыштуу. Анын көргөн күнүн, тарткан азабын, мындай акын караганда, бир адамдын биографиясы сыйдырар беле да ушунчалык кайчы келген тоскоолдуктардын баарын жеңип чыгууга бир күчү жетет беле деп ойлойсун. Ушунун баары жазуучунун учкул ой жорутуусунан жаралып, ушунун баары бир гана максатка багытталган: социалдык адилетсиздикке каршы кулдун стихиялык протестинен баштап, аң-сезимдүү күрөшчүлдүк деңгээлине чейинки жолду көрсөткөн. Автор каарман канчалык көп кыйынчылыктарды, тоскоолдуктарды жеңип чыкса, ал ошончолук баатырлыктын наамына атак-даңкка ээ болот. Дал ушул көркөмдүк этикет ар дайым жазуучунун көз алдында турду. Бул үчүн автор күнөөлүү эмес, ал өзүнүн закондуу жолу м-н баратты. Натыйжада ошол көркөмдүк принциптердин негизинде жаңыдан тороло баштаган адабиятта роман жанрынын өзүнчө бир үлгүсүн жараткан. ал үлгү байыркы эпиканын көп катмарлуу дүйнөсүнүн тереңинен чыгып, бүгүнкү реалисттик прозага карата ишенимдүү көпүрө салган.

КАРАСӨЗ, к. *Проза*.

“КАРАГУЛ БОТОМ” – дастан. Турмушта болуп өткөн окуя. “К. б.” элге таасирдүүлүгү, өзөктү өрттөгөн оор жоготууну элестүү сөздөр м-н кошокко айландырган ыры, муун-жүндү бошоткон кайгылуу обону аркылуу ого бетер артылган. “К. б-дун” эл ичинде айтылып жүргөн 5–6 варианты бар. Башка жанрларга окшоп, уламыштардын деле эпизоддон эпизодго чубап айта берүүгө ылайыктуусу (окуялары кызыктуу болсо) тескерисинче алымча-кошумча кошууга муктаж эместери болот. “К. б.” булардын экинчи тибине кирет. Ошол себептүү бардык үлгүлөрүнүн көлөмү чакан. Башкача айтканда, мергенчинин жаңылып, өз уулун атып алышы, ошондо кошулган кошок чыгарманын негизги өзөгүн түзөт. Ал эми Калыктын “К. б-унда” Ашыр деген мергенчи чалдын Убагул, Эрегул, Байыргул, Дүйшөгул кенжеси Карагул деген беш уулу болгон. Эки уулу доодо, эки уулу жоодо өлүп, Карагул жалгыз калат. Калык “К. б-дун” маанисин тереңдетип, көркөмдүгүн артылта өз алдынча оригиналдуу иштеп чыккан. Калыктын вариантындагы экинчи өзгөчөлүк “К. б-дун” ар саптарын комуз м-н айтып, аткаруу чеберчилигине баш ийдирилген. Калыкта Карагулду жоготуу жеке эле кемпир-чалдын гана эмес, эжесинин, элдин да оор жоготуусу катары берилет.

Толгоноорум бир боорум,
Томуктан сынды оң колум.
Томуктан колду сындырган,
Тозоку какбаш оңбогун.
Тоо кийикке асылып,
Толгоноорумду сомдодуң.
Кайберен аттың семиз деп,

Кайберендин каргышы,
 Карагулду аттың эми издеп.
 Канатым сынып, кайрылып,
 Карагулдан айрылып.
 Кайдан табам мен издеп.

Окуя “кайберендин каргышы, Карагулду аттың эми издеп” дегенден баштап, чиеленип өнүгүүнүн экинчи этабына өтөт. Бул жерде Карагул эжесинин кошогу аркылуу мергендин кумарына кызыгып, кайберендерди аёосуз кырган. Алды-артын ойлобогон ач көздүгүнүн бетин ачып берет. Ашынган ач көздүк эртеби кечпи, адамды бир мүшкүлгө салбай койбойт. “Эмнени кордосоң, кордугуна каласың” делет элде. Бул динде да “Дүйнөгө кызыгуу оту – өлүмдөн өчөт” деген ынанымдуу айтылат. Табият бар байлыгын тартуулап, ашынып баратсаң ушинтип жазалап да коёт. Муну, Калык:

“Текесин аттың кооз деп,
 Телкисин аттың бооз деп.
 Улагын аттың эгиз деп,
 Кысырын аттың семиз деп.
 Ушулардын каргышы,

Уулунду аттың эми издеп” – деп эң жеткиликтүү таасын берген. “К. б-догу” мыкты варианттардын бири Сарыкунандыкы. Ал Калыктын эң жакын шакирти болгондуктан, экөөнүн варианттары бири-бирине абдан окшош. Бирок, Сарыкунандыкына сюжеттик өзөгү далма-дал келген м-н чыгарманын ар учур мерчемдерин баяндоого келгенде өз алдынча чечмелеген табылгалары арбын. Бул чыгарманы айтылуу комузчу А. Эшмамбетов да Калыктан үйрөнүп алып, мыкты аткарган. Ал радио фондуга жазылып калган. “К. б.” – төкмө А. Айталиевдин кайгыга ширелген муңдуу обону, жогорку чеберчиликтеги аткаруучулук устаттыгы м-н кыргыз түгүл тектеш элдерге чейин таанылды. Ошентип, “К. б.” бар негизги турмуштан алынып, адам м-н табияттын ыйык биримдигинин сыры тереңде экендигин айкындаган ж-а Калык, Сарыкунандан алып айтуучулардын өнөрканасынан өтүп, ого бетер муңдуу чыгармага айланган курч драмалуу, терең трагедиялуу дастан.

“КАРАЧ ДӨӨ” – дастан. “Карач дөө” – жөө жомоктун нугунда 1939-ж. К. Акиев тарабынан ырга айландырылган дастан. Аны акын өзү да эскерет. Көлөмдүү, 4700 ыр жолдон турат. Чыгарманын негизинде “Болот” сыяктуу жөө жомоктун жаткандыгы мазмун жагынан салыштырууда ачык көрүнөт. Жомок б-ча байдын кенжеси “балапан жүнү түшө элек, балтыр эти толо электигинен” пайдаланып, Кара дөө, Көк дөө, Кызыл дөө атасынын кара шаарын талкалап, калың малын айдап кетет. Болот эрезеге жетип, жоо артынан барып, үч дөөнү өлтүрүп, аялдарын алып, туткундагыларды бошотуп элине кайтат. Дастанда да Кадаң баатырдын үч уулу болуп, анын Ак дөө, Кара дөө, Көк дөөлөр м-н жоолашып тургандыгы баяндалат. Кадаңдын уулу Кара Мергенден ашкере алып Карачтын туула тургандыгын үч дөөнүн энеси желмогуз кемпир алдын-ала билет. Ушул мезгилде дөөлөр Кадаңдын элин басып, мал-жанын талоонго түшүрөт. Карач алптын күчкө толуп, элдин өткөндөгү өчүн, кеткендеги кегин кууп, аларды өлтүрүп, олжолонгон кыз-келиндерди, туткундалып кулдукка кеткен эр-азаматтарды, таланган мал-мүлктү кайтарып элине кайтат. “Карач дөөдөгү” жомоктун изи ушул. К. Акиев жогоркудай жөө жомоктук мазмунду ырга түшүрүп, эпикалык чыгарма жаратууда качанкы бир мезгилде өткөн баатырлыкты ж-а белгисиздикти элдик баатырдын дөө, желмогуз кемпир м-н болгон күрөшүн баяндаган кыялданууну кадимки реалдуулукка, эпикалык тарыхыйлуулукка жакындатат. Чыгарманын эпикалык доору катарында калмак төбөлдөрүнүн кыргыздарды басып кирген мезгили саналат. Кара дөө, Ак дөө, Көк дөө, желмогуз кемпир сыяктуу жөө жомоктун каарман-персонаждары аталганы м-н кадимки эле эпикалык душмандын (монгол, калмак) жүгүн көтөрөт. Анткени, тарыхый жагдайдын өзгөрүшү м-н Калыктын көркөм-эстетикалык сезимин кайсы бир учурдагы, кайсы бир жердеги жомоктук каармандын мифологиялык терс күчтөргө (дөө-шаа, жез кемпир ж. б.) ашкере апыртмалуу күрөшү толук канааттандыра бербейт. Угуучулар айтуучудан конкреттүүлүктү, реалдуу тарыхый доордун ырдалышын талап кыла баштайт. Ушундай жагдайда жомокто, же уламышта каармандын экинчи өмүрү башталат.

Табиятынан сезимтал, эпикалык чыгармаларды жаратып айтуунун ири устаты К. Акиев жомоктук оң каармандын баатырдык күрөшүн эпикалык доордун кызыкчылыгына баш ийдирип, ошонун духунда дастандык чыгарма түзүү аракетинде көп күч жумшайт. Жалпысынан чыгарма жөө жомоктон эпоско өтүү стадиясында турат. Чыгыш доору, мазмундук, композициялык, көркөмдүк жагынан толук калыптанган деп эсептөө кыйын. Анткени, “К. д-дө” бир жагынан жөө жомоктун окуясынын изи жатат. Экинчиден, чыгармада конкреттүү тарыхый доордун окуялары, адам аттары ж-а реалдуу топономика камтылат. Натыйжада, байыркы баатырдык жөө жомоктордогудай шарттуулукка караганда анда эпикалык тарыхыйлуулук басымдуулук кылат. Ички маңызы, идеялык багыты б-ча жомоктун окуясы ж-а ашкере алып Карачтын баатырдык кыймыл-аракети конкреттүү тарыхый же кыргыздардын калмак төбөлдөрүнүн баскынчылык жортуулуна каршы көз каранды эместигин коргоп, күрөшүп турган мезгилине байланыштуу сүрөттөлөт. Чыгарманын башталышында кыргыздардын Нарын-Кол, Кенимпөл, Үч Каркыра, Улан, Ысык-Көлдү жердеп, ойрот-калмактар м-н коңшу жашап, алар м-н өз ара кагылышып тургандыгы баяндалат. Кийин Карачтын жогорку үч дөө м-н согушкандыгы ж-дө сөз болот. Натыйжада “К. д.” үч баштуу желмогуз кемпир, алып дөө сыяктуу мифологиялык кейипкердин ж-а апыртмалуу окуялардын чагылышкандыгына карабастан, 17–18-кылымдын аралыгындагы тарыхый ж-а топономикалык реалдуулуктун изи жатат. Карачтын образын түзүүдө, бир жагынан кереметтүү-апыртмалуу мүнөздөмөлөр (аны ат көтөрө албай коюшу, кырк сабадагы кымызды көңтөрө ичиши, төрөлгөндө эле калмак м-н мангулдун дүрбөлөңгө түшүшү, үч баштуу желмогуз кемпирдин эки башын катып алып, “балтыр эти ката электе, балапан жүнү түшө электе” тумчуктуруп өлтүрүп келиш үчүн кыргыздарды кыдырышы ж. б.) колдонулса, экинчиден, реалдуу мүнөздөмө, баяндамалар, сүрөттөө, ой жүгүртүүлөр орун алган. Каарман, персонаждарга берилген кереметтүү-апыртмалуу мүнөз-

дөмөлөр алардын кулк-мүнөзүнөн, речинен орун алган реалдуу жагдайлар м-н жуурулуша албай, кандайдыр бир ажырымдыкты туудуруп турат. Натыйжада, чыгарманын стили бир нукка түшүп, толук калыптанган эмес. Бул дастандын кийин гана түзүлүп, эл арасында айтылгандыгын, акындын экинчи кайрылбагандыгы м-н түшүндүрүлөт. Бирок, чыгарманын идеялык мотиви көксөп келген ой-мүдөөсүн чагылдырып, калктын көркөм-эстетикалык табитин канагаттандырып турат.

КАРАЧЕВ Сыдык (1999, Түп р-ну – 1937, Фрунзе) – кыргыз жазма адабиятынын баштоочуларынын бири, акын, прозачы ж-а журналист. 1921–23-жылдарда Ташкент шаарында В. И. Ленин атн. аскер окуу жайында окуган. В. И. Ленинге арналган алгачкы ыры 1918-ж. Казан шаарында чыгуучу “Шуро” газетасында жарыяланган. Түркстан республикасында казак тилинде мезгилдүү басма сөз чыккандан тартып, кыргыз тилинде жазууга өткөн. К-дин азыркы кезде тексти табылган поэтикалык чыгармаларынын эң алгачкылары 1919-ж. казак тилинде чыгуучу “Көмөк” газетасында, “Шаудан жүрөк” ж-а 1924-ж. “Ак жол” газетасында “Күзгү түндө” ырлары жарыяланган. Ал эми 1919-ж. “Көмөк” газетасынын сандарынын биринде татар тилинде “Үйлөнүүдөн качты” аңгемеси жарык көргөн. Анда татар ж-а орус мектептеринде билим алган кыргыз жаштарынын турмушуна болгон көз караштары ж-дө айтылат. 1919–20-ж. «Көмөк» («Ушкын») газетасында К-дин “Сүйгөнүнө кошула албады”, “Армандуу эки жаш”, “Ысык-Көл боюнда”, “Алданган нур кызы”, “Күкүк м-н Зейнеп” аңгемелери басылып чыккан. Алардын дээрлик баары негизинен өткөн замандагы аялдар теңсиздиги темасына арналган. К-дин чыгармаларынын ичинен өзүнчө китеп түрүндө жарык көргөндөрүнүн алгачкылары “Теңдин жолунда” пьесасы ж-а “Эркисиз күндөрдө” повести (экөө тең 1928.). Пьесада революциядан кийинки кыргыз турмушундагы эски м-н жаңынын айыгышкан таймашы көрсөтүлөт. Ал эми тунгуч кыргыз повесттеринин бири – “Эркисиз күндөрдө” чыгармасында автордун мурдагы аңгемелери сыяктуу эле аялдар теңсиздиги темасы козголгон. Повесттин башкы оң каарманы атактуу ажынын кызы, б. а. эзүүчү таптын өкүлү болгондугу үчүн сын-пикирлер айтылып, бул жагдай автордун кийинки тагдырына олуттуу таасир тийгизген. “Төрага Зейнеп” пьесасы м-н “Эрик таңында” аңгемесинде (экөө тең – 1929) революциядан кийинки окуялар, совет бийлиги айыгышкан тап күрөшүндө бекемделиши, элдин аң-сезиминин ойгонушу, патриархалдык каада-салтка каршы күрөш ж-а калк турмушундагы жакшы өзгөрүүлөр көрсөтүлөт. К. кыргыздын тунгуч котормочуларынын бири. Н. Чекменевдин “Мейкин талаада”, А. С. Пушкиндин “Дубровский” ж-а “Бекетчи” повесттерин, Л. Н. Толстойдун, А. П. Чеховдун аңгемелерин кыргызчалаган. К. негизсиз репрессияланып кийин акталган.

КАРБОЗ уулу Келдибек (болжол м-н 18-к. аяк чени 1880, Атбашы р-ну) – манасчы. Келдибектин атасы Карбоз жамакчы, ырчы, санжырачы болгон. Той-аштарда жар чакырып, башка учурда “Манастан” үзүндү айткан. Ошондой эле энеси таланттуу келип, жамакчы, кошокчу болот. К-тин талантынын ойгонушуна алгач ата-энеси түрткү болгон болуу керек. Көпчүлүк манасчылардай эле Келдибек “Манас” айтып калуусун түш көрүү м-н байланыштырган. Келдибек “Манасты” 17 жашында айта баштаган, үчилтикти толук айтуу м-н чектелбестен, Кошой, Бакай, Алмамбет, Чубак, Сыргак ж. б. негизги чоролордун ар бирин 3–4 бөлүмдөн турган өзүнчө көркөм окуялуу дастан кылып айта билген. Көрүп калгандар анын талантына зор баа беришкен. Алардын эскерүүлөрүндө бир эле эпизодду – “Көзкамандардын окуясын” жети күнү айткан. “Көзкамандар окуясына” байланыштуу бир нерсени эскере кетүүгө туура келет. В. В. Радлов жазып алып жарыялаган “Көзкамандар окуясы” Келдибектин варианты б-ча деп эсептөөгө негиз бар. В. В. Радлов “Манасты” сарбагыш, солто урууларынын арасынан жазып алганын эскерет. Орустар алгачкы мамиле түзгөн сарбагыштардын башчысы Шабдандыкына келип токтогон. Муну ошол В. В. Радлов өзү келерден мурдараак каза болгон Шабдандын атасы Жантай жөнүндөгү жападан-жалгыз кошокту жазып алышы далилдеп турат. Ошол маалда К. сарбагыштардын ичинде туруп, Шабдан м-н канатташ жашаган. Анын аталарынын Чүйгө көчүп келип туруп калышы да чоң манап Жантайды караан тутушу м-н байланыштуу. Демек, Шабданга такай катнашып турган чоң манасчы Келдибекке В. В. Радлов көңүл бурбай койбойт эле. Анын айткан “Манасынан” шек жок жазып алган. Бул К. жакшы айткан “Көзкамандар окуясы” болушу ыктымал. Чоң манасчы Келдибектин көптөгөн шакирти болгонунда шек жок. Кийин атагы таш жарган чоң манасчылар Тыныбек, Сагымбай андан үлгү алганы бизге белгилүү. Жаш Сагымбай “Манас” айттырып көрүп: “Айтканың жакшы, бирок кол шилтегениң, кыймыл-аракетиң али жакшы жетише элек” – деп өзү көрсөткөн. К-тин “Манасы” биз жогоруда болжолдогон В. В. Радлов жазып алган “Көзкамандар окуясын” эске албаганда сакталбаган. Аты гана сакталып, легендага айланган. Эл оозунда сакталып калган фантастика аралашкан поэтикалык улама аңыз сөз б-ча ал “Манас” айтканда Манас баатырдын керемети аркылуу жер титиреп, бороон шамал болуп, чагылган чартылдап, боз үйлөр солкулдап, чак түштө күүгүм түшүп, жайыттагы мал короого келип анын үнүн тыңшап турган. Манас ж-а анын чоролорунун арбагы көзгө көрүнүп, минген тулпарларынын дүбүртү угулуп турчу. Анын “Манасын” уккан оорулуу сакайып, төрөбөгөн аял төрөгөн, ылаңдаган малдар ылаңынан айыккан. Кийинки муундар гана эмес, өзүнүн замандаштары да (көрүп-билгендер) анын фантастикалык элементтер катышкан поэтикалык уламыш-аңыз сөзгө айлантышкан. Мис., анын замандашы кадимки чоң философ Арстанбек Буйлаш уулу таластык Чонду акын м-н айтышканда К-ти жогорудагы элдик уламышка жакын сүрөттөгөн.

КАРГЫШ ЫРЛАРЫ – бирөөлөрдү каргоо, жектөө, аларга жамандык тилөө үчүн жаратылган элдик оозеки чыгармалардагы лирикалык жанрдын бир түрү. Мис.,

Муздаган таштай бол,
Мүлжүгөн баштай бол!

Күйгөн көмүрдөй бол!
Керткен дүмүрдөй бол!

Коночо конгон чечтей бол,

Туман баскан кечтей бол!

Аарчыган пияздай бол,
Куйкалаган шыйрактай бол.
Билиги жок чырактай бол!

Жыдыган каштай бол,
Жулмаланган чачтай бол!

Ичкениң ирим болсун,
Жегениң желим болсун!

Түтүнүңдү булут көрбөсүн,
Жугундунду ит көрбөсүн!

Аргындын сүтүн жутпай кал,
Атаңдын үнүн укпай кал!

Эчкинин сүтүн жутпай кал,
Энеңдин үнүн укпай кал!

Кемирчектей кепселип кал,
Кебектен бетер экчелип кал!

Кырдагы тарп малдай бол,
Кыйрап жаткан талдай бол!

Аңгекке түшкөн малдай бол,
Айрылган шакта талдай бол!

Каткан какма төөдөй бол,
Казандан түшкөн көөдөй бол!

Самандай болуп саргарып жүр,
Сан албай ойго байланып жүр!

Курмушудай кубарып жүр,
Куу санаага ууланып жүр!

Мына ушинтип эң жаман тилектер тиленип, катуу сөздөр айтылып, ыр аркылуу өз каргышын билдирген учурлар болгон. Мындай ырлар эпикалык ири дастандардын ичинде да учурайт. Муну тескери бата деп да айтууга болот. Каргыш ырлары оозеки адабияттын эң байыркы жанрларынын бири. Фольклордун башка жанрлары сыяктуу эле стадиялык өнүгүү жолу м-н калыптанган. Кыргыз фольклорунда каргыш ырларынын түрлөрү көркөмдүк түзүлүшү, мааниси, кеңири тематикадагы масштабда өнүккөндүгү м-н салттуу поэзиябыздын бөлүнбөгөн бир бөлүгү катарында кабылданган.

К. ы. – адамдын күнүмдүк жашоо процессинде турмуштук бир кырдаалдан (жек көрүү, өч алуу, ич күйүү, ардануу) улам келип чыккан адамдын психикалык абалынын курчушун көргөзөт. Адатта К. ы-нын алгачкы формасы кара сөз түрүндө болуп, көбүнчө жабык айтылуучу (заклинания, заговор) ар кандай магиялык күчтөр, манипуляция м-н тыгыз байланышта болгон. Мис., байыркы грек мифтеринде, шамандардын ритуалдарында мындай көрүнүш арбын. Кийинчерээк каргыш эки же андан көп сап ыр формасында айтыла баштаган. Ал эми оозеки маданий үлгүлөрдө каргыш кадимки поэзия түрүндө калыбына келип, өзүнчө жанр катары функцияны аткарууга жетишкен.

К. ы. сөздүн маанисинин курчтуугу, октой тике айтылгандыгы, тактыгы м-н ошол учурда адамдын психикасына катуу таасир берет. Көпчүлүк убакта айтылган каргыш кимге багытталса, ошол адамдын тагдырына таасири болбой койгон эмес. К. ы. сөзүнүн күчү да анын касиетинде. Илгертен каргышты жөн адам айтпай башкалардан айырмаланган “касиеттүү” деп эсептелинген адамдар айткан. Элибизде “оозунан чыккан сөзү ок, тили ташка тамга баскандай так, көзү курч, көкүрөгү арт, каргышы ката кетпейт, кара таш жарат, көзүндө калы бар, тилинде мөөрү бар” деген сөздөр бекеринен айтылып калган эмес. Элдик эпикалык чыгармалардын (эпостордун, легенда, миф-уламыштардын) тексттеринде каргыш белгилүү бир мотивдердин же окуялардын жанданышына башкы өбөлгө болуп, окуянын андан ары өнүгүшүнө көркөмдүк табиятынын курч мүнөздө чыгуусуна шарт түзөт. Мис., “Манас” үчилтигинде, “Эр Төштүк”, “Кожожаш”, “Курманбек” өңдүү эпосторду алсак жетиштүү. К. ы. кээ бир убакта бүтүндөй бир эпизодду камтып, турмуштук сценада чагылса, кээде макал формасындагы бир-эки сап ыр түрүндө болуп, таамай айтылгандыгы м-н терең мазмунга ээ. Ошондой эле к. ы-нын кеңири калыптанган формаларынын бирине кайым айтышуу түрүндөгүсүн (“Эр Төштүк”, “Курманбек”) белгилөөбүз туура. К. ы. байыртадан бери калыптанып келе жаткандыктан анын белгилүү поэтикалык стили формасы бар. Бизде эле эмес, тектеш түрк тилинде сүйлөгөн элдердин фольклору да ушундай туруктуулукка ээ. Ал К. ы-нын айтылышындагы эпифоралык рефрен ж-а рифмалык түзүлүшүнөн көрүнөт. К. ы. оозеки поэзиянын салттуу ыкмасын өзүнө сиңирип, башка жанрлар м-н жуурулушуп, көркөм троптордун негизинде чагылат.

КАРЖАУБАЙ уулу Чөжө (Шоже), (1808–1895) – казак, кыргыз акыны. Курч тилдүү, өткүр ырчы. Казак калкы ага “булбул” деген ардактуу наамды ыйгарган. Чыг-лык багыты б-ча айтыш акыны. Он жети акын м-н айтышып жеңген. Бул тууралуу ырында ачык маалымат орун алган. Кемпирбай акын Чөжө м-н айтышканда ал да башка өнөрлөштөрү тарабынан кеңири ыкманы колдонуп, каршысын “сокурсуң”, “көрсүң”, “турагың жок тентиреп жүргөн тексизсиң” – деп кордоого өтөт. Мында курч, өткүр акын:

“Кезиме он жети акын түк кылган жок, сен кылармын дейсиңби, как басыңды ай” – деп жооп кайтарат. Омбуда казак акындары чогулган чоң жыйында бардыгын жеңип, булбул деген атак алат. Чөжөнүн ысмы кыргыздарга да кайдыгер эмес. Айтыш өнөрүндө алдына киши салбаган устаттыгы, жан адамдан жалтанбаган өткүрлүгү, курчтугу, тубаса таланттуулугу, жамгырдай нөшөрлөгөн төкмөлүгү, калыпка салгандай сөз чеберчилиги муундан-муунга аңыз сөз болуп айтылып келе жатат. Чөжөнүн насиле – кыргыз. Ата-энеси илгерки Аблайкандын чабуулунда кул, күң катарында туткундалып кетиптир деген сөз бар. Чөжө 1808-ж. азыркы Көкчө-Тоо, Кызылтуу аймагында төрөлүп, ушул чөлкөмдө каза болот. Кийинки жылдардагы иликтөөнүн негизинде Чөжөнүн түпкү теги таластык саруу уруусунан экендиги аныкталган. Акындын өзү да Жети-Суу аймагын аралап жүргөн мезгилинде Байтик манаптын айылына келип, 1878-ж. таластык Жаныш акын м-н айтышканда:

Мен – саруу,

Жаныс – кушчу, чала буудан,

Байтик эр экөөбүзгө ара тууган.

Арбакка салармын арстан Байтик.

Кем көрсөң Шөже аганды Жаныс куудан – деп өз уруусу ж-дө ачык маалымат берет. Ушул келишинде Жанышты ээрчитип, Талас жергесин, саруу уруусун аралап, өмүр бою эңсеген көңүл өксүгүн толтурат. Маалымдоочулар экөөнүн айтышын Жаныштын өз оозунан уккан. Аны баласы Кишенбай да аткарып жүрөт. Чөжө өзүнүн азиздигине, ата-энеси кул, күң аталып, коомдун материалдык, моралдык жагынан коргоого алынбаган катмарынан чыккандыгына ж-а да бөлөк элди элдеп, бөтөн жерди жердеп, өз туурунан ажырагандыгына карабастан, табият тартуулаган зор таланттын күчү м-н төкмөчүлүктүн сересине чыгып, казак журтчулугунун сүймөнчүлүгүнө ээ болуп, булбул аталган акын. Чөжө казак жергесинде аброй алып, ырлары калктын көңүл төрүнөн орун алган болсо да, байыртадан ата-бабасы турак кылган кыргыз жергесине сагынычы артып, бир аралап көрүп кетүүнү көксөйт. Бул айрыкча картайып калганда күчөйт. Бул оюн Байтикке ырдаганда:

Конуш анда болсо да, көңүлүм мында,

Сыртынан тилеүни тилеп жүрмүн –деп ортого салат. Чөжөнүн Жети-Суу аймагындагы казак, кыргыздарга бир канча жолу келип эл аралагандагы, Байтиктин айылында 2-3 курдай болуп, ырдап акыркы келишинде Таластагы сарууларга чейин барып келгендиги ж-дө кабарчылар маалымат бергендигине карабастан, кыргыз жергесиндеги Жаныш акын айтышы, Байтик манапты мактап, кордоп ырдагандары сыяктуу азыноолак гана чыгармалары бизге келип жетти. Буга себеп, анын Байтикти мактап жүргөнүнөн болуу керек, 60-жылдары гана көңүл бурулуп, айрым чыгармалары кийин кагаз бетине түшүрүлгөн. Кабарчылардын маалыматына караганда, “Оторкан” сыяктуу эски эпикалык чоң жомокту ж-а “Кыз Жибекти” аткарып жүрчү экен. Жыйынтыктай келгенде Чөжөнүн чыг-лык өмүрү казак жергесинде, казак эл оозеки чыг-лыгынын, салттуу ырчылык поэзиясынын нугунда калыптанып өнүккөн. Акын тарабынан түзүлгөн айтыштарынын мазмуну, ыр өлчөмү, көркөм ыкма каражаттары, тили, стили анын чыг-лык өнөрканасынын өзгөчөлүгү, айтылыш орду ж-дө ачык маалымат берип турат. Акындын чыг-лыгын казак илимпоздору эчак иликтөө объектисине киргизип, казак тарыхында Чөжө өз үнүнүн реалдуу баасын алган. Анын Байтик ж-дө ырдагандарын да жарыялашкан. Кыргыздардын арасында түзгөн ырларын иликтөө иши каралган.

КАРИКАТУРА чыгармадагы терс образдардын терс жактарын атайы күчөтүп көрсөтүү максатында анын сүрөтүн кемсинтип, тескери жактарын апыртып, бузуп тарткан учурлар кездешет. Мындай сүрөттөрдү карикатура деп атайт. К. кээде адабий чыгармаларда кездешет. Анда автордун каарманга карата болгон антипатиясы берилет. Маселен, Шаршендин сатиралык «Тескери сүйүү» деген чыгармасы:

Башың бир кичик казандай,

Балбырайсың басалбай.

Төбө чачың саксайып,

Булуңга чыккан камыштай.

Мурдун бир кичик муштумдай,

Мурдагансата туш кылбай.

Кебетенди байкасам,

Тарпка тойгон кузгундай.

Арийне, Шаршендин сатиралык чыгармалары басма сөзгө эмес, сценада аткарууга ылайыкталган. Болгондо да бир гана Шаршендин өзүнө гана. Бул тексттерди канча артисттер «Шаршенди туурап» аткарууга аракеттенишкен. Бирок, бирөө да Шаршенге жакындаша албаган. Анткени бул текст бир гана Шаршендин синкреттик иск-восуна (сөзү да, оовону да, аткаруусу да өзүнүкү) толук түрдө шайма-шай келген болчу. К. сүрөт иск-восунда күчтүү өнүккөн. Айрыкча саясий темадагы к. Совет мезгилиндеги атактуу карикатуристтер Кукрыниксы (Куприянов, Крылов, Николай Соколов), Борис Ефимов дегендер болгон.

КАСЫЙДА (ар. – максат, ниет) – чыгыш элдеринде, айрыкча араб ж-а фарсы поэзиясына кеңири тараган көркөм форма. темадагы к-лар жазышкан. К. *газал* сыяктуу а – а, б – а, в – а, г – а, д – а... формасында уйкашкан, өзүнчө композициялык

Ода сыяктуу

түзүлүшкө ээ, көлөмү 15–20 *бейттен* (к.) аз болгон эмес. Кыргыз жазма поэзиясында кеңири өнүкпөгөнү м-н элге ислам дини ж-а коншу түрк элдеринин адабияты аркылуу кирген.

КАСЫМБЕКОВ Төлөгөн (1931-ж.т., Аксы р-ну) – Кыргыз эл жазуучусу. 1957-ж. КМУнун филология факультетин бүтүргөн. Кыргызокуупедмамбаста редактор, «Алатоо» журналында бөлүм башчы, жооптуу катчы (1960–66), башкы редактор (1966–73), 1974-ж. Кыргызстан Жазуучулар бирлигинде адабий кеңешчи, 1984–90-ж. Бүткүл Союздук автордук укукту коргоо агенттигинин Кыргызстандагы бөлүмүнүн жетекчиси болуп эмгектенүүдө. Кырг. Респ. Токтогул атн. сыйлыгынын лауреаты. Анын алгачкы “Кичинекей жылкычы” аңгемеси 1952-ж. жарыяланган. “Жылкычынын уулу”(1956), “Туулган жер”(1958), “Адам болгум келет”(1961) аттуу аңгеме, повесттер жыйнактары чыккан. Жазуучулук ысымын окурмандарга тааныткан, кыргыз элинин социалдык-саясий абалын чагылдырган чыгармасы – “Сынган кылыч” (1-китеп 1966, 2-китеп 1971). Кокон хандыгынын ордосундагы мамиле, улут тагдыры, коомдук процесстин өсүп-өнүгүшүн шарттаган тарыхый окуялардын ыраатын чагылдырган бул роман коммунисттик идеология тушунда кысымга учурап, эгемен заманда оңдолуп, алымча-кошумчаланган варианты окуялардын, каармандардын көркөм-тарыхый жүзүн ачуучу маанилүү бөлүктөр м-н толукталып 1998-ж. жарык көргөн. Мында автор тарыхый окуяларга түздөн-түз катышкан, ага таасирин каармандардын көркөм элесин таамай тартып берген. Ал “Келкел” (1986), “Баскын”(2000) тарыхый үчилтиктин бөлүмдөрүн, улуттук каада-салт, таалим-тарбия, өкүмзат бийлик тушунда канаты кайрылгандардын турмушун баяндаган “Жетилген курак” (1976) романын, Кеңеш бийлигин орнотууга көмөк көрсөткөн ички иштер кызматкерлеринин ишмердигин чагылдырган “Ак кызмат” (1980) тарыхый очеркин жарыялаган. Аталган чыгармалардын арасынан “Келкел” тарыхый романы Кыргызстанда 20-к-дын 20–30-жылдарында Кеңеш бийлигин куруу учурундагы окуяларды чагылдырууга арналган. “Алай ханышасы” Курманжан датка, тоо булбулу Токтогул, Кызыл аскерлердин Түркстандагы колбашчысы М. Фрунзенин көркөм образдары аркылуу автор Кыргызстанга жаңы бийликтин орношунун татаал, карама-каршылыктуу учурун баяндаган. “Баскын” чыгармасы кыргыздардын көнө тарыхына арналган. Анын “Алымкан”, “Курманжан датка” драмалары театр сахнасында коюлган. Көптөгөн чыгармалары англис, орус, латыш, түрк ж. б. элдердин тилдерине которулган. Ошондой эле ал бир нече орден, медалдар м-н сыйланган.

КАТАРСИС (гр. – тазалануу, арылуу) – иск-вонун адамга эстетикалык таасир этүүсүн түшүндүрүүчү көрүнүш. Аристотелдин мезгилинен бери эле колдонулуп келаткан термин. Ал окурмандарда же көрүүчүдө кандайдыр бир чыгарманын күчүнөн, таасиринен улам пайда болгон кайгыруу, кубануу, таң калуу ж. б. эмоциялык абалдарды билдирет, адамдын физиологиялык жактан жеңил тартып калышын да, адептүүлүк жактан жаңы баскычка көтөрүлүшүн да өз ичине алат. Ч. Айтматов “Ак кеме” повестинде башкы каарманы баланы трагедиянын эң бийик чокусуна – өлүмгө алып барат, бирок баланын өлүмү аркылуу ырайымсыздыктан, кара ниеттиктен тазаланабыз.

КАТРЕН (фр. – төрт) – төрт саптан турган ыр. Чыгыш поэзиясындагы рубаи жанрына жакын. Уйкаштыгы абаб, аабб, абба, ааба тартибинде болот. *Сонеттин* төрт саптуу куплети, *эпиграмма*, *эпитафия*, *учкул сөз* көбүнчө К. формасында жазылат. Мис.,

Согушта каным катып ушунчалык,
Куладым чалчык сууга башым салып.
Ошондо эске түшүп тоо суулары,
Кетиптир “мөлт” деп жерге жашым тамып.

(С. Эралиев)

КАТЫШУУЧУ – пьесадагы каармандар, жалпы эле чыгармадагы кейипкерлер.

“КЕДЕЙКАН” – эпос. Кыргыздын эчен жолку оош-кыйыштуу күндөрдү башынан өткөргөн узак тарыхынын опурталдуу бир учурун камтыган эң көрүнүктүү эпостордун бири. “К-дын” эки варианты бар. Бири 1938-ж. чыккан Калыктын айтуусундагы Токтогулдун варианты. Экинчиси, К. Минфатов жазып алган А. Үсөнбаевдики. Эпос катары алда канча жогору турганы Калык айткан варианты. “К-дын” композициялык түзүлүшү татаал, эпостун көркөмдүгү жогору, берчү идеясынын философиясы терең, сюжети абдан кызык. “К-ды” адабий, филос. тарыхый, соц. этикалык, диний аспектиде талдоо керек. Анда негизги өзөктүү окуя бар. Бири томолой жетим калып, кордукту ченебей көргөн, Кедей атка конуп, кийин мээримдүү эне, ишеничтүү төрт жолдош таап, хан болгонго чейинки Керээдин баяны. Экинчиси, хан тагынан ажырап, үй-бүлөсү м-н тентип кетип, тартпаган азабы калбай, акыры тагдырдын буйругу м-н кайра бири-бирин табышкан Азимкан тууралуу баян. Чыгармада Кедейдин хан болушу эпостун негизин түзүп, окуядан окуяга өтүп чиеленип, бардыгы ошонун айланасында өтөт. Айтуучунун күчтүүлүгүнүн натыйжасында Кедейдин хан болгонго чейинки эволюциялык этаптары ж-а бул узак аралыктагы канча бир психологиялык мерчемдер, чыңалуулар эң ишенимдүү жүзөгө ашат. Кедей алдына койгон максаты бийик, талабы күчтүү, от жүрөк азамат болгон үчүн апасын азапка салган хан. Вазирин мууздап, башка жигиттерине кармалып, орго салынат. Кароолчу: “Ушундай дагы эр болубу, отуздай киши сабап жатса да, башы – көзүн жашырган жок. Кыпкызыл кан тулку боюнан агып турса да эч ичиркенбеби. Кайра “тирүү калсам каныңарды ичем” деп жулунуп атат” – деп таң калат. Бул эпизоддон К. эч кимден коркпогон тайманбастыгы, терисин тирүүлөй сыйрып жатса да кыңк этпеген карышкырдай көк жалдыгы, колунан эмне болсо келе турган эрдиги көрүнүп турат. Анан калса ал ким м-н болсун тил табышып кете алат. Ошон үчүн ак эшенди өз эркине көндүрүп, Азимканды алдап, хан болот. Ушул эпизодду Калык:

Тактысынын үстүнө,
Таажысын берди башынан.
Таажы менен шып этип,

Сыймыгы учту кашынан – деп абдан жеткиликтүү таасын чагылдырган. Азимкан хан ордосунан чыкканда ага эли баягыдай салам бербейт, ал түгүл ага ызаат кылган жан жок. Багынан тайган адамдын басыгы да бузулуп, жылдызы түшүп, өзүнчө эле жансыз тартып, кудуретсиз болуп каларлыгы Гүлайымдын байкоосу м-н таамай айтылат: “туйлады менин жүрөгүм, тирүү эмес сенин иреңи...” Бул эки сап ырда канчалык терең философия катылган. Дал ушул жерден мүнөздөр ачылып, образдар типтештирилет. Кедей эрки бек, айтканынан кайтпаган көк, максаты дайыма алдыда жүргөн, мүнөзү күчтүү адам болсо, Азимкан тектүү жерден чыккан, элине адил бийлик кылган, бир топ жакшы сапаттардан куру эмес болгону м-н энөө, ишенчээк. К. хандык такка отурушуна ашынган айлакерлигинин күчү, касиеттүү ак эшенди ортого сала коюп динди мыкты пайдалануусу, бөтөнчө Азимкандын мүнөзүнүн жумшактыгы себепчи болот. Азимкан тагын алдырып, ого бетер акылынан адашып, аялы Гүлайымды Кедейканга бермек болуп, балдары кул, өзү күң болчу эн эле сынаакы учурда да Гүлайым туура жыйынтыкка келет:

Мен кедейге тийгиче,
Кезигип калсаң күйгөнчө.
Балдарым – кул, сен-малай,
Сенделип тирүү жүргөнчө.
Каным, жүрү кетели,
Качып жүрүп өтөлү!
Аманат жандан кечели,
Алыска тентип кетели!

Жыйынтыктаганда, “К” элдин ошондогу жашоо шарты, соц. абалы, ханы баш болуп калкынын карапайым, момундугу, динге берилгендиги, эл ичинен чыккан Кедейкан акылдуу, айлакер, шылуундарды ушундайдан пайдаланып кеткендиги сыяктуу орчундуу маселелер камтылып, мунун баары адам тамшанаарлык даражада, жогорку чеберчиликте, турмуштагыдай ишенимдүү, ары көркөм баяндалган. “К” башка эпостордон ушул өңдүү өзүнө жекече таандык айырмачылык, өзгөчөлүктөрү м-н оригиналдуу. Бар тарабынан мыкты чыккан күчтүү эпостордун бири болуп саналат.

КЕЙИПКЕР, К. *Образ.*

КЕРИМЖАНОВА Бүбү (1920, Аксуу р-ну – 1994, Бишкек) – адабиятчы ж-а сынчы. 1941-ж. КМПИнын тил ж-а адабият факультетин аяктаган. 1950-ж. “Ж. Бөкөнбаевдин чыгармачылык жолу” деген темада диссертация коргогон. 1954-ж. КРУИАнын корреспондент-мүчөсү Ж-нын чыг-лык жолуна арналган “Жоомарттын согуш мезгилиндеги поэзиясы жөнүндө”, “Жоомарттын чыгармаларындагы аялдардын образдары”, “Жоомарт Бөкөнбаев көрүнүктүү драматург”, “Жоомарт Бөкөнбаев”, “Элибиздин сүйүктүү акыны – Жоомарт Бөкөнбаев” ж. б. ил. макалаларын газета-журналдарга жарыялап, акындын жан-дүйнөсүн, чыг-лык кудуретин кеңири ачып берүүгө далалаттанган. Ал адабият таануу илиминин бардык тармактарында ийгиликтүү эмгектенген. “Кыргыз макалдары жана лакаптары” (1948), “Кыргыз совет адабияты 25 жылда” (1951), “Жоомарт Бөкөнбаев” (1953), “Кыргыз совет адабияты” (1955), “Акындын чыгармачылык жолу” (1960), “Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын очерки” (1960), “Семетей жана Сейтек” (1961), “Кыргыз поэзиясындагы уйкаш” (1962), “Кыргыз ыр түзүлүшүнүн кээ бир маселелери” ж. б. ил. эмгектеринде Кыргыз адабиятынын өсүш тарыхына баюу проблемаларын көтөргөн. Б. К. айрыкча “Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын очеркин” (1960), “Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын” (1970) жарыкка чыгарууда өтө үзүрлүү эмгектенген. Жүздөн ашуун ил. макаланын, ил. эмгектин ж-а 10-класстар үчүн кыргыз адабиятынын окуу китебинин авторунун бири. Эмгек Кызыл Туу, “Ардак Белгиси” ордендери ж-а медалдар м-н сыйланган.

КЕРЭЭЗ ЫРЛАРЫ – кыргыз элинин оозеки чыг-лыгындагы каада-салт ырларынын түрү, өлүм алдындагы адамдын артында калган жакындарына, тууган-туушканына айтылат да, акыл-насааты, арманы билдирилип, балдарын же башка бир кыйбас адамдын табыштоо максатындагы акыркы сөзү билдирилет. Керээз эпикалык оозеки чыгармалардын каармандары тарабынан да ошол чыгарманын ичинде айтылат. Курманбектин досу Акканга, же Жамгырчынын Бөкөйгө Саринжини табыштап айткан керээзи ж. б. Мис.,

Алты канат ак ордо
Аркасынан капшырдым.
Алганым Каныш жарымды,
Адыр толгон малымды,
Алтын, күмүш зарымды,
Айры өркөчтүү нарымды,
Урулуу көргөн, багымды,
Угуп тур, Бөкөй, барымды.
Баарын сага тапшырдым.
Артымда калган жетимди,
Бөкөй, өз балаңдай көрүңүз,
Кайгырбасын Саринжи,
Биз тирүү эмес, өлүүбүз.
Карачанын Бермеги,
Кайындатып алпарып,
Алып бер жалгыз курдашын,
“Атасы болсо өлгөн” – деп,
Ар ким кастык кылбасын.

(“Саринжи-Бөкөй”)

КЕТ БУКА – акын, 13-кылымда жашаган. Анын өмүр сүргөн кылымын кесе айтуунун тарыхый ж-а фольклордук негизи бар. Анткени, ал Чыңгыз хандын жортуулу мезгилинде жашаган. Ал ж-дө санжыра, уламыш, күү, легенда тарыхында ж-а тектеш элдердин (ногой, казак) фольклорунда ачык маалыматтар сакталып калган. Алсак, эл арасында Чыңгыз хандын улуу баласы Жуучунун (Жучи) өлгөнүн (ал 1227-ж. каза болот) табышмактуу ыр м-н К. Б. угузуптур деген сөз бар. Ырдын алгачкы тексти 13-кылымда кыпчак талаасынан белгисиз перс автору тарабынан жазылып алынып, “Түрктөрдүн ата-теги” аттуу жыйнакка ж-а араб тарыхчысы Ибн-Аль-Асирдин летописине (ал 1323-ж. каза болот) кирген. Бул чыгарманын алгачкы өзөгү 1227-ж. түзүлгөн деп так көрсөтүүгө негиз берет.

К. Б. найман уруусунан чыккан. Эл оозунда “Өчкөн көңүлдү толкуткан улуу ырчы”, калкка кадырлуу бий, чыр-чатактын түйүнүн чечкен чечен, чоң комузчу катарында мүнөздөлөт. Перс авторунун берген маалыматына караганда, Жуучу Чыңгыз хандын балдарынын эң улуусу болуп, атасы өтө жакшы көрүп, кадырлоочу экен. Анын өлгөндүгү ж-дө ордого кабар келгенде эч ким даап айта албай, атайын Улуг-ырчыны чакыртып келишет. Ал табышмактанып отуруп, баласынын өлгөнүн атасына туюнтат. Улуу өлгөндөн кийин алты айдан кийин Чыңгыз хан каза болот. Угузуучунун мазмунунан анын орду Дашт-Кыпчак талаасы экендиги ачык көрүнөт. Негизинен ушул чыгармадан башат алган варианттар казак, ногой фольклорунан да катталган. Бирок, угузуучунун кыргыз фольклорунда айтылышы ногой, казак нускаларынан кескин айырмаланат. Кыргыз фольклорунан бул угузуу өз алдынча өнүккөн чыгарма катарында учурайт. Кара сөз түрүндө эки, ыр түрүндө төрт вариант болуп, ар бири идеялык-мазмуну, көркөмдүгү, стили жагынан такталып, калыптанып бүткөн чыгарма катарында жашайт. Дээрлик бардык нускада угузган ырчы К. Б. же Бука (ногойлардо Кет Бука) аталып, өзүнүн акындык дараметинин күчтүүлүгү, комуздун муңдуу ыргагы м-н оор кайгыны айта билүү, туюндуруу устаттыгы, аткаруу чеберчилиги м-н окуяны Чыңгыз ханга жеткирип, өз сөзүн өзүнө оодарып, хандын каарынан, өлүм жазасынан кутулуп кетет. Чыгарманын азыркы турпатында да 13-к. кагазга түшүрүлгөн түрк ыры м-н генетикалык жалпылыгы бар ыр саптарынын сакталып калышы кызыктуу факт. Бирок, айрым ыр түрмөктөрүнүн түрк ырына тутумдаш айтылгандыгына карабастан, кыргыз варианттарында мааниси кеңейип, көркөмдүк-эстетикалык таасиринин арткандыгы ачык байкалат. К. Б-нын табышмагында, Чыңгыз хандын чечмелешинде, кайталангыс салыштыруулар, терең ойлор орун алып, угузуу азыркы турпатында да 13-к. кагазга түшүрүлгөн түрк ырынан алда канча бийиктикке көтөрүлгөн. Бул болсо чыгарманын эл арасында көп айтылып, такталып, мазмундук-көркөмдүк жагынан калыптанып, өз алдынча өсүп-өнүгүшүнүн күбөсү. Улуттук Алтын казынага кирген “Кет Бука” күүсү да тыншоочуларды кайдыгер калтырбайт. Күү залкар комузчулар Карамолдо Орозовдун аткаруусунда жазылып алынган. Мындан башка да варианттары бар. Бизге жеткен ушул угузуунун сөздөрүнүн тереңдиги, образдуулугу К. Б-нын акындык кудуретин, анын улуулугун, сөз чеберчилигин ачык аныктап турат.

КИДАЙШ-ПОКРОВСКАЯ Нинель (1926, Орёл ш.) – түрк тилдүү элдердин фольклорун изилдөөчү. СССР ИАнын Горький атн. дүйнөлүк адабият ин-тунун аспирантурасын бүтүрүп, филология илиминин кандидаты ил. даражасын (1961) алган. 1963-жылдан СССР ИАнын ИМЛИде фольклор бөлүмүндө жетектөөчү ил. кызматкер. К.-П. фольклордун историзми, поэтика, текстология, эпостун ил. котормосу проблемаларына арналган 30га жакын ил. эмгектердин автору. Негизги эмгектери – ИМЛИнин фольклор бөлүмүнүн коллективдүү иштеринде ж-а 1971-жылдан СССР ИАнын “Наука” басмасынан “СССР элдеринин эпостору” академиялык сериясы м-н чыгып жаткан бир катар томдорунда жарык көргөн. К.-П-нын түздөн түз катышуусу м-н (ил. которуу, тарыхый-этнографиялык, лингвистикалык, фольклористикалык мүнөздөгү кеңири пландагы комментарийлерди жазуу м-н) кыргыз элинин баатырдык “Манас” эпосунун төрт томдук басылышынын төрт томун басып чыгарууга катышкан. Тажрыйбалуу илимпоз, түрколог К.-П. түрк элдеринин фольклористика илимине, эпикалык чыгармаларын которуу, жарыялоо ишине кошкон салымы зор.

КЛАССИК (лат. – үлгүлүү) – өлбөс-өчпөс чыгармаларды жараткан көркөм өнөрдүн чыгаан устатынын улуу атагы. Ар бир элдин чыгармачыл өнөрүнүн, ошонун ичинде көркөм адабиятынын чыгаан таланттары болот. Бирок алардын бардыгы эле К. боло албайт. Классикалык чыгармаларды жараткан авторлор К. деген улуу даражага татыктуу болушат. Байыркы грек адабиятында ошол кездеги белгилүү акындардын чыгармаларын көркөмдүк сапатына жараша класска бөлгөн, ушуга байланыштуу бул же тигил класска бөлүнгөн чыгармалар классикалык деп эсептелип, башкаларга үлгү болуучу чыгармалар деп каралган. Бул анын алгачкы мааниси. Кийин классикалык чыгарма деп көркөм чыгарманын берметтерин гана атай баштаган. Азыркы учурда классикалык чыгармага берилип жүргөн аныктама ушуга байланышат.

КЛАССИКА, к л а с с и к а л ы к ч ы г а р м а идеялык-көркөмдүк дараметинин бийиктиги м-н мезгилдин чегин билбей, адам баласына бийик эстетикалык таасир берип, дайыма рухий зарылдык деңгээлинен түш-пөгөн чыгарма Мис., Фирдоуси – “Шахнаме”, Ж. Баласагын – “Кут алчу билим”, А. С. Пушкин “Евгений Онегин” ж. б.) К. *Классик*.

КОЖЕКОВ Жаңыбай (1869–1942, Жумгал өрөөнү) – манасчы. Анын жети атасы (Айдарбек, Сүйүмбай, Сакечүк, Теңирбай, Сары, Жаманкара, Кожек) “Манас” айтып, манасчылык атадан балага өтүп, мурас катары сакталып келген.

К. “Манасты” атасы Кожектен үйрөнүп, 16 жашынан айта баштаган. “Манастан” – “Көкөтөйдүн ашы”, “Чоң Казат” эпизоддорун ж-а “Семетей”, “Сейтек” эпосторун толук айткан. К. Мифтаков тарабынан К-дын 1936-жылдын сентябрынан тартып, 1937-жылдын март айына чейин 100 басма табак көлөмүндө “Семетейди” толук ж-а “Манастан” үзүндү жазылып алынган, көлөмү 19445 сап ыр. К. манасчыдан эпостун биринчи бөлүмү б-ча жазылган тексттердин арасында чыгарманын алгачкы окуялары да бар. Бирок, аягына чыга жазылбай калган. К. Мифтаков “Манастын санжырасы” деген тема коюп жазган материалдар кара сөз түрүндө. Муну манасчы кара сөз м-н айтканы, же мурда өзү ыр м-н баяндоочу окуяларды кыска берүү максатында (кийинки ыр м-н айтылган тексттер да кыскартылган үлгүдө берилгени даана байкалып турат) гана ушул түрдө айтканы белгисиз.

“КОЖОЖАШ” – эпос. Кожожаш мерген жөнүндөгү окуянын эл арасына таралышы ж-дө легенда-аңыздарды жараткан. Анткени, аңыз-легендалардын мазмунуна караганда, айылдан чыккан мыкты мерген ачарчылыкта, оорчулук учурда жалаң илбээсин, кийиктерди атып келип, элди ачкачылыктан куткарып, өлүмдөн сактап калган. Мына ушундай аңыз-

легендадан “К.” эпосу пайда болгон. КРУИУАнын кол жазмалар фондунда сакталган “К-тын” Алымкул Үсөнбаевден, Сулайман Конокбаев м-н Төлөмүш Жээнтаевден жазылган варианттары бар. Акындык чеберчиликтин эң бийик чокусуна жеткен А. Үсөнбаевдин айтуусундагы “К”. сюжет куруму, мотивдердин берилиши, композициялык түзүлүшү ж-а мазмуну б-ча алганда толук кандуу, көлөмдүү турмуштук эпос.

Кыргыз оозеки чыгарманын үлгүлөрүн жыйноочулардын эң алгачкыларынын бири К. Мифтаков. Ал 1923-ж. “К” эпосун С. Конокбаевден Таластын Кең-Кол болушунда жүрүп жазып алган. С. Конокбаев “К”. эпосун таластык акын Жаныштан уккан. Жаныш өз учурунда жалаң гана кыргыздар арасында аты чыккан акын болбостон, ал казактар арасында да белгилүү акындардан болгон. Ошондой эле К.Мифтаковдун жазганына караганда, Сулаймандын атасы Конокбай да ырга шыктуу, сөзгө устат адам болгон. Эскерилген үч варианттын экөө Таластан жазылып алынган болсо, бирөө Ысык-Көлдөн Төлөмүш Жээнтаевден филология илимдеринин кандидаты З. Мамытбеков 1949-ж. жазып келген. Жазылып алынган варианттардын көркөмдүк өзгөчөлүгү ж-а айтуучулук манералары ар түрдүү деңгээлде. “К”. эпосунун мазмуну тапсыз коомдо жашап, алгачкы коомдук түзүлүштүн учурундагы элдин жашоосу, дүйнөгө болгон көз карашы, жашоо үчүн күрөшү баяндалган. Элдин жашоо-тиричилигинин өрчүшүнө ж-а табият сырлары м-н күрөшүүгө бирден бир куралы – бул мергенчилик кесип болгон. Бир айылдын элине таанылып аты чыккан К. өз башына ж-а үй-бүлөсүнө түшө турган трагедиялык конфликт-ситуацияга карабастан, Сур эчки м-н айыгышкан кармаш жүргүзөт. Бул каардуу күрөштү элдин тотемдик ишеними да токтото алган жок. Анткени, Сур эчки м-н К-тын ортосунда болгон күрөшүн ачып берип жатат. Сур эчки элдик түшүнүк б-ча кайберендердин ээси катары берилет да, ал адам катары сүйлөйт. К-тан Алабаштын чымындай жанын калтыруусун суранып өтүнөт. Мергенчилик кесиптин кызыгына берилген мерген Сур эчкинин өтүнүчүн кабыл албайт. Адамдык гумандуулукту көрсөтпөстөн, тукумун кырып салат.

С. Конокбаев м-н Т. Жээнтаевдин варианттары деле өзүнүн сюжеттик куруму м-н композициялык түзүлүшү жактан Алымкулдун айткан вариантынын деңгээлинде болбосо да, ар бири өзүнүн ырчылык чеберчилигинин күчүнө жараша “К.” эпосунун поэтикалык формасына жеткирүүгө аракет жасашкан. Анткени, чыгарманын жомоктук-мифтик мазмунунун оозеки түрүндө айтылышынан бөлүнүп, ыр формасына өтүп, окуялардын ырааттуулугу м-н поэмалык формага жеткирилген. Бирок, окуянын берилиши өтө чектелип, К-тын түшү м-н башталып, өлүмү м-н аяктайт. Бул варианттарда деле сюжеттик өзөктү башкы каармандар Кожожаш, Зулайка, Сур эчкинин арман монологдору түзгөн. К. мерген жөнүндөгү варианттардын бардыгы тең образ системасынын өрчүтүлүшүнө жараша ж-а идеялык багыты жагынан элдик идеалды чагылдыра алган варианттардан болуп эсептелет. “К”. эпосу кыргыз элинин байыркы замандагы алгачкы көз карашын, үрп-адатын, элдин жаратылыш кубулуштары м-н болгон байланышын, алардын эртеңки күнгө болгон умтулуусунун үмүт-тилегинин элдик идеалы экендигин айтууга болот.

КОЖОМБЕРДИЕВ Турар (1941, Калинин р-ну – 1989, Фрунзе) – акын, котормочу. Кыргызстан Ленин комсомолу сыйлыгынын лауреаты (1968). КМУнун филология факультетин (1966) бүтүргөн. К-дин чыгармалары 1959-жылдан басма сөзгө жарыялана баштап, 1961-ж. “Көлчүктөгү ай” деген балдар үчүн биринчи жыйнагы жарык көргөн. Ошол китеби аркылуу эле балдардын дүйнөсүнө балдардын көзү м-н караган, бала психологиясын кылдат өздөштүргөн акын адабиятка келгендигин көрсөткөн. Анын ырлары – поэзия м-н тартылган сүрөт, уйкаштыктары жеңил ж-а ойлору метафоралуу, сүрөттөлөрү поэтикалуу.

Мен тоолордо төрөлгөм,
Мен тоолордо көргөм.
Ат үстүндө эмизип

Апам бешик өңөргөн...”деп айтканындай акындын поэзиясында анын балалык кезинде кабыл алган тоодогу күндүгү, түнкү ар кандай элестери анын чыг-лыгына өзүнчө идеялык-көркөмдүк өзөк болуп берген. К-дин поэзиясынын тематикасы абдан бай. Акындын чыныгы сүрөткерлик поэтикалык дүйнөсү аркылуу көркөм чагылышка ээ болгон ар кандай турмуштук көрүнүштөр өзгөчө өң-түс, интерпретацияга ээ болот. Ошолордун ичинде эне ж-а от темасын акын тарабынан өзгөчө сүйкүм м-н поэтизацияланган тема. Акын эне м-н оттун диалектикалык образын улуттук жашоо образынын негизинде тереңдеп ачып берет.

Т. Кожомбердиев эне темасына “Эне жана от” аттуу бүтүндөй бир китебин арнаган. Ал эми “Эне жана коломто” аттуу ырындагы жаңылык – жалпы кыргыз поэзиясынын ийгилиги. Анын айрым куплеттерин толугу м-н окуп көрөлү:

Мейли кышта, бурганактын шаңында,
Мейли күздө, мейли жаздын таңында.
Коломтону элестетсем, энекем,
Күйпөлөктөп отургансыйт жанымды...
Казан шуулдап, түбү көөлүү карарган
От күчөөчү коломтоого таралган.
Эмегедир от бир буюм сезилчү
Апакемдин колдорунан жаралган.

Мындагы бийик маани м-н терең ой келип акындын:

“Сен сураган үзүп алып очоктон

Күйгөн отту сунаар элем букеттей” деген керемет саптары м-н жыйынтыкталат. Мындай ой – күйгөн отту белек кылуу идеясы эч бир акында болгон эмес. Ушу эки сап эле – акындын жаңычылдыгын далилддеген мисалдардын бири.

Эне темасына келгенде акындын китептерин барактап отуруп “Эне” деп аталган узун, жарык керемет бир галереяга кирип чыккандай сезилет. Эненин күнүмдүк майда тирмегинен баштап энелик бакыттын ар кандай учурлары, эне болуу бактысынан кур калган аялзатынын кайгы-касырети экспрессивдүү конкреттүү, предметтүү көркөм сүрөттөлүшкө ээ болгон.

К. “Биз турган жер – бийик тоо” (1965), “Кызыл алма” (1965), “Тоо үстүндөгү күн” (1966), “Таңкы симфония” (1968), “Күн, жер, жүрөк” (1970), “От өчпөгөн коломто” (1972), “Эне жана от” (1972), “Кызылтым кеч” (1973), “Нурлуу терезе” (1975), “Токтогул ГЭСи” (1976), “Таңкы жылдыз” (1979) деген ондогон поэтикалык жайнактардын автору. Ал традициялуу формада жазган акын. Кыргыз адабиятындагы песня (обонго ылайыкталган ыр) жанрын өзгөчө өздөштүрүп, бийиктикке көтөргөн. Анын сөзүнө көп композиторлор ж-а обончулар кайрылып, чыг-ларын жазышкан. Н. Думбадзенин “Мен күндү көрүп турам” деген повестин, В. Назвалдын ырларын кыргызчага которгон.

“КОЗУ КӨРПӨШ, БАЯН СУЛУУ” – казактын элдик поэмасы. Бул казак элинин сүйүп окуган ж-а кеңири тараган элдик көөнө поэмаларынын бири 1812-жылдан баштап, фольклорист окумуштуулар тарабынан кеңири изилдөөгө алынып келе жатат. Поэма башкырт, татар, алтай, ногой, кыргыз элдеринде да айтылат. КРУИАнын Манастаануу ж-а көркөм маданияттын улуттук борборунун Кол жазмалар фондунда чыгарманын төрттөн ашуун варианты бар. Кол жазмалардын бардыгы түштүктөн жыйналган. Б. Алыкулов айткан вариант аркылуу тараган деген ой келет.

Сюжет Козуке м-н Баяндын трагедиялуу махабаты туурасында Козуке көрөлбастыктын, теңсиздиктин курманы болот. Баян Козукесиз жашоодон баш тартып, өз жанын кыят. Түрк тилдүү элдердин эпикалык чыгармалары негизинен бири-бири м-н байланышта болуп, алардын өзөгүнөн окшош сюжет, мотивдер орун алган. Мис., чыгыш сюжеттен келип, өзбек, тажик элдеринин фольклорунан орун алган “Тахир, Зухра” поэмасындагы феодалдык коомдук турмуштун көрүнүштөрү, Тахир м-н Зухранын махабаты, окуянын трагедия м-н аякталышы бул поэмада да чагылдырылган. Ал эми чыгармалардын көркөмдүк насили айтуучунун чыг-лык ой чабытына жараша болору анык. Кыргыздарда поэма оозеки түрдө таралып, Барпы сыяктуу орошон ойчул, чоң таланттардын чыгармачыл өнөрканасында жаралып, өзүнчө көркөмдүк өзгөчөлүктөргө ээ болгон.

КОЛЛИЗИЯ (лат. – кагылыш) – көркөм адабиятта бирине бири окшошпогон ар түрдүү көзкараштагы адамдардын, соц. топтордун ортосундагы кагылыштардын, күрөштүн сүрөттөлүшү. Коллизия көркөм адабиятта көбүнчө соц. мүнөздө болот. Ушул жагынан ал көркөм чыг-лыктагы конфликт м-н маанилеш.

КОМЕДИЯ (гр. – күлкүлүү) – драманын негизги түрүнүн бири. Анда күлкү келтире турган турмуш көрүнүштөрү, адам мүнөздөрү сүрөттөлөт, бирок К-да ашкере эле күлкүлүү көрүнүш-төр сүрөттөлө бербестен, соц. мааниси чоң көрүнүштөр, кыял-жоруктар сындалат, шылдыңдалат, ошондуктан ага мүнөздүү белгилер *юмор, ирония, сарказм* болот да, кандайдыр бир идеялык мазмун сыйдырылат. К-нын адепки башталышы гректерге таандык. Алгач К. жазган авторлордун бири – Аристофанды “Комедиянын атасы” деп аташат. Орус адабиятында К. жанр катары Гоголдун чыгармаларында өзүн толук көрсөттү. Кыргыз адабиятында К. Жантөшевдин (“Ким кантти?”), Р. Шүкүрбековдун (“Жапалак Жатпасов”), М. Алыбаевдин (“Курорттогу окуя”), Т. Абдымомуновдун (“Жарыктык, карыларым”, “Жыгылган оогонго күлөт”, “Машырбек үйлөнөт”), М. Тойбаевдин (“Жаны келин”, “Жоронун жоруктары”), М. Борбугуловдун (“Тойтош эне менен спутник”), Ж. Садыковдун (“Күйөө жолдош”) ж. б. чыгармаларда жүзүн кыйла терең ачып берди.

КОМЕДИЯЛУУЛУК, к о м и з м (гр. – көңүлдүү, күлкүлүү) – иск-водуугу ж-а турмуштагы күлкүлүүлүк. Сатиралык ж-а юмордук К-комедиялуулук бар. Сатиралык К-та алдыңкы эстетикалык идеяларга туура келбей турган, коомдун алга жылышына тоскоол болгон көрүнүштөрдү сынга алган күлкү болот, ал эми юмордук күлкү болсо адамдардын мүнөзүндөгү, жүрүш-турушундагы идеалга каршы болбогон айрым гана көрүнүштөрдү тамаша кылуу, азилдешүү үчүн жумшак күлкү чыгарат. К. саясый, таптык, улуттук өзгөчө-лүктөргө ылайык ар түрдүү болот, тарыхый шарт м-н да байланышат. Адабияттагы К. *комедияда, сатирада, юмордо* өзгөчө ачык көрүнөт. К. тарбиялоо үчүн гана кызмат кылбастан, күлүүгө, турмушту дагы тереңирээк ж-а ар тараптан түшүнүүгө, өнөрдө-гү сулуулуугу даанараак билүүгө үйрөтөт.

КОМИКАЛУУЛУК, к. *Комедиялуулук*.

КОММЕНТАРИЙ (лат. – сүрүш-түрүү) – адабий текстти, мурастарды изилдеп, ага түшүндүрмө берүү. филол. багытта изилдеп-иликтөөнүн түрү. К. текстти ар тараптуу изил-дөөнүн натыйжасында келип чыгып, ал ошол тексттин басылышында колдонулат. К-лөө текстология м-н тыгыз байланыштуу, адабияттаануу, тарых, эстетика, тил тарыхы, этимология, археология илимдеринин жардамына таянат. К-де тексттин басылыштарынын варианттарынын ортосундагы байланышты, чыгарманын жазылыш тарыхын, ага негиз болгон окуя-кырдаалды, ошол көркөм тексттин мазмуну анын автору м-н канчалык байланышарын, сүрөттөлгөн окуялардын, катышкан каармандардын реалдуулугун, же тарыхын, тилиндеги лексикасынын ж-а фразеологиясынын сөздүгүн аныктайт.

КОМПОЗИЦИЯ (лат. – түзүү, бириктирүү) – көркөм чыгарманын курулушу, бардык бөлүктөрүнүн, образдарынын өз ара байланышы, бир бүтүндүккө биригиши. К. чыгарманын айрым бөлүктөрүнүн анчейин гана өз ара биригиши эмес, анда биринчи кезекте көркөм чыгарманын идеялык-көркөмдүк бирдиги берилет. Ушул жагынан композиция *сюжетке* өтө жакындап кетет. К. көркөм чыгарманын маанилүү компонентти катары адабий чыгарманын көркөм формасынын бөлүктөрүн максатка ылайык жайгаштырып, аларды бир бүтүндүккө бириктирет. К-нын бөлүктөрүнө *автордук баяндоо, диалог, монолог, лирикалык чегинүү, портрет, пейзаж*, каармандардын каттары, түштөрү ж. б. кирет. К. көркөм чыгарманын бардык жанрларына, бардык тегине тиешелүү ж-а жанр м-н текке карата өзгөчөлүккө ээ болот. *Лирикада* К. түзүүдө *метр, ритмика, уйкаш, интонация* негизги ролду ойнойт. Ал эми *драмалык* чыгармалардын композициясы өзгөчө курулат, б. а. анда К. каармандардын кагылыштары, күрөшү, аракеттери, диалог, монологдору аркылуу түзүлөт. Демек К-да көркөм чыгарманын бөлүктөрү өз ара биригип келип, табигый байланышты түзүп, эстетикалык таасири күчтүү идеялык мазмундун берилишине негизги көңүлдү бурат.

КОНТЕКСТ (лат. – байланыш, бирикме) – көркөм чыгарманын мааниси жагынан байланышта, биримдикте турган, үзүп алууга мүмкүн болбогон бөлүгү, үзүндүсү. Адабий чыгарманы талдоодо К-ке чоң маани берилет, автордун пикири, каармандардын сөздөрү К-ке байланыштырылып текшерилет, фразаларды К-тен бөлүп алууга, ажыратып кароого болбойт, тексттен цитата алган учурда да сөздөрдү, фразаларды бөлүп албастан, анын маанилүү бөлүгүн бүт алуу керек. К. аркылуу текшерилбесе, автордун сөзү м-н каармандын сөзү чатышып кетиши ыктымал.

КОНТРАСТ предметтерди, жаратылыш кубулуштарын, адамдардын мүнөзүн бири-бирине кескин карама-каршы коюп сүрөттөө. Пейзаждык кубулуштарды жүрүп жаткан окуяга карама-каршы коюп, к-тык планда сүрөттөө каармандын психологиясын терең ачууга шарт түзөт. К-тык сүрөттөө кыргыз поэзиясынын мүнөздүү белгилеринен. Айрым акындардын чыгармаларында К. ырдын ар бир сабында кездешши мүмкүн:

Мен акынмын кээде кедей, кээде бай,
Ичкен ашым кээде кесме, кээде чай,
Кай бир күнү конок толуп үйүмө,
Казанымда кайнап турат жалаң май.
Кай бир күнү капа кылам өзүңдү,
Жаш балана сүттүк акча табалбай.

(Б. Сарногоев).

Бул келтирилген строфа туташ К-тык түшүнүктөрдүн негизинде түзүлүп, акындын турмуштук позициясын даана көрсөтүп турат. Кээ бир чыгармаларда К. бүтүндөй образдык системаны, бүтүндөй текстти аралап өтөт. Мындай учурларда К-тык образды аныктоо үчүн бүтүндөй текстти талдоого туура келет. Б. Сарногоевдин “Аялдардын ачуусу” деген ыры ушундай ыкма м-н жазылган:

Муз кылат кайнап турган арашанды,
Кыш кылат жайкы чилде саратанды.
Бээжайы безеленип тил тийгизсең,
Таанытат атаң тургай таятанд...
Жылытсаң жылуу сөзгө аздан-аздан,
Кабагы жарк дей түшөт кайра баштан.
Ачуусу жаап бүткөн кара нөшөр,
Ал эми аял өзү тунук асман.

Акын бул ырында ачуусу келип, кайрадан бат эле жазылып кеткен, кара нөшөр болуп жаап, кайрадан бир заматта тутпунук асмандай болуп ачылып кеткен аялдын образын К-тык салыштыруулардын негизинде жаратып жатат. Ошентип, К-тык сүрөттөө кыргыз поэзиясындагы эң күчтүү өнүккөн стилистикалык фигуралардан болуп эсептелет.

КОНФЛИКТ (лат. – карама-каршылык) – көркөм чыгармада берилген бири-бирине карама-каршы эки идеянын, пикирдин ортосундагы каршылыктын жогорку формасы. Ал чыгармадагы каармандардын кулк-мүнөзүндөгү, көз карашындагы ж-а аракетиндеги күрөшүндө көрүнөт. Коом турмушундагы эски м-н жаңынын, оң м-н терстин о ртосунда жүрүүчү элдешпес күрөш көркөм чыгармаларда адам мүнөздөрү аркылуу ачылат. Мис., “Тоо арасында” романынын негизги К-ин совет бийлигин чыңдоо үчүн күрөшкөн Сапарбай, Самтыр, Бүбүш м-н Саадат, Калпакбаевдин ортосундагы күрөш түзөт. К. драмалык чыгармаларда айрыкча айкын берилет. М. Байжиевдин “Төрт адам” пьесасында ортодо калган Нази Азиздин таасиринен улам Искендер м-н нравалык жактан К-ине чыгат да, акырында андан кол үзүү чечимине келет. К. эпикалык ж-а драмалык текке мүнөздүү.

КОНЦОВКА, б ү т ү м – көркөм чыгармалардын соңу, бүтүшү. Мунун өзүнчө өзгөчөлүктөрү, салттары бар. Кыргыз эл жомоктору “...ошентип жыргап-куунап жашап калган экен”, же “ошентип жетим бала кан болуптур” деген өңдүү эл тилегин билдирген бүтүм м-н аяктаган. Адатта мындай бүтүм угуучулардын көңүлүнө, психологиясына таасир этүү үчүн, келечектен үмүт үзбөө, көңүл жубатуу максатында жасалган.

КОРГОЛ Досу уулу (1882–1962, Кетментөбө р-ну) – чебер, өткүр ырчы, талантуу аткаруучу. Атасы баба дыйкан уста, мергенчи, ары чоң комузчу, апасы Үпөл кошокчу болгон. К. атасынын бүт күүлөрүн үйрөнүп, айтылуу Ниязальдан да комуздун бардык жол-жобосун өздөштүргөн. К. ата-энесинен эрте ажырап көп кыйынчылыкты көргөн. Байга малай болуп, кыйын күндө жүргөндө башын бошотуп, эл аралатып, өнөрүн жөндөп, көп кырлуу чоң ырчылардан болуп калышына Токтогулдун салымы зор. Ал кыргызга белгилүү көптөгөн эл шайырларын көрүп, алардан да таалим алган, Ния-залы, Жеңижок, Эшмамбетти да көп эскерет, бирок Токтогулду өзгөчө жакын көрүп, пир тутуп, өмүр бою ырдап, даңазалаган. К. чындыкты бетке айтып, түз ырдаган, жагымдуу юморго жакын, өткүр тили м-н өзгөчөлөнгөн ырчы болгон. Ошондой эле жүргөн жери күтүүсүз жагымдуу окуялардын, таң-тамашалардын чордону болгон. Ошон үчүн төкмөнүн эң жакын өнөрлөшү, замандашы атактуу Калык ырчы ага берегидей төп мүнөздөмө берет:

Коргол – бул, өткүр ырчы эле,
Кептери кызык, курч эле.
Каалап турган сөздү айтса,
Кары-жаш дебей күлчү эле.
Анан, сымбаттуу келин кыз көрсө,
Сыргынан кайрып ийчү эле.

К. – эң чебер портретчи. Ал тарабынан Айтыке, Жеңижок, Токтогул, Эшмамбет ж. б. эл шайырларынын портреттери тартылган, ушулардын баарысы тең, айрыкча Барпынын портретин Коргол бар тарабынан таасын, эч кайталангыстай чебер, элестүү, төп кылып мыкты чыгарган. Санатчылык – ырчынын каруусун, күчүн көрсөтүп койчу бул өнөрдүн маанилүү бир тармагы. К. көлөмү аз болсо да мааниси саз бир катар баалуу санат, терме ырларды мураска калтырды. Өмүр, жаштык ырлары К-дун негизги тематикасынын бири. Ал айрыкча “карылыкка” көп кайрылып, анын маани-маңызын, олуттуу жактарын жакшы ачып берген:

Калтардан бермет жүн кетти,
Калыбы тайып тил кетти.
“Калжаңдабай отур” деп,
Кемпириме тилдетти.
Белимден кубат, күч качты,
Бетимди сакал, түк басты.
Мөңкүгөн менен түшпөгөн,
Мага бир, мүйүздүү балээ учкашты.

Бул жерде карылыктын канчалык мүшкүл, жашоо жазмышы тартуулаган кадимкидей эле оору экендигин К. саал юморлуу, курч тили м-н абдан жеткиликтүү тизмектеген. К-ду К-дун атын чыгарган, анын жандай сүйүп, бүткүл жандүйнөсү м-н балкып ырдаган негизги тематикасынын бири – ашыктык ырлары. Чындыгында, анын нукура төкмөлөрүнө баш ийген терең философиялуу, ири сүрөткерлигин айкындаган элестүү ж-а көптөгөн нускалуу чыгармалары акындар чыг-лыгында кайра жаралгыс баалуу мурастардан болуп калды.

КОРДОО АЙТЫШЫ – акындардын бири-бирин кордоп, мазактап, мыскылдап ырдашы. Мында бири-биринин жеке сапаттарын шылдыңдашкан, жерин, элин кемсинтишкен, уруу-уруктарын сындап, айтыш уюштурушкан. Арзымат м-н жаш Токтогулдун, Барпы м-н Бала ырчынын (Сыдык Алайчы уулу), Назарбай м-н Барпынын айтышы кордоо максатында ырдалган. Назарбай Барпынын инсандыгын кордоп, минтип айтат:

Акмаксың, кедей, оолукпа,
Бир балаага жолукпа.
Таманың тилип кан алсам,
Анан, ачылып көзүң соолукпа.
Тойгонуна торпондоп,
Сүйлөйсүң мага орондоп.
Өлүп кетсең мейлиге,
Жүрө бер, сокур, чолондоп.
Жумшайын сендей кулумду,
Төлөтүп алам пулумду.
(Барпы менен Назарбайдын айтышы)

К- а. көбүнчө таптык мүнөздө болуп, байлык м-н жокчулукка байланыштуу арбын аткарылган. Мис., Байдын кызы м-н жардынын кызынын айтышынан келтирип көрөлү:

Менин атам сурасаң,
Дөөлөтүнө кубанат.
Сенин атам сурасам,
Жалчы болуп суранат.
Менин апам сурасаң
Кийим кийип сыланат.
Сенин апам сурасам,
Тезек терип, суу алат.

КОРДОО ЫРЛАРЫ, *маскаралоо* – кыргыз оозеки поэзиясындагы каада-салт ырларынын бир түрү. К. ы-нын пайда болушу ж-а өнүгүшү кыргыз элинин революцияга чейинки жашоо турмушуна байланыштуу. Өзгөчө өткөн замандагы кыргыз калкынын уруулук, феодалдык-патриархалдык турмушунда бири-биринен өктөмсүн-гөн, өзүн жогору сезген уруу, анын манабы м-н беги башка бир урууну, анын бек-болуштарын өздөрүнүн көзкаранды ырчыларына кордотуп ырдаткан. Ушуга байланыштуу кордоо ырлары манаптардын кол ырчы, көзкаранды ырчыларынын чыг-лыгында кеңири кездешет. Мындай ырчылардан тымызын таптык-социалдык күрөш жүргөн. Мис., Баатыркан деген болуш бир топ адам м-н эт жеп отурса, анын үстүнө Курманаалы ырчы кирип калат. Ошондо болуш ырчыны маскаралап бир сөз айтат да, ырдасаң сөөк беремин деп мазактайт. Ошондо Курманаалы Баатыркан болушту минтип кордоп ырдаган экен:

Бир сугунум чыкпаган,
Этиң менен куруп кал!
Карыганча түк чыкпайт,
Бетиң менен куруп кал!
Таза шумкар баласы,
Жыгы сасык эт жебейт,

Жетесинде болбогон,
Тоймоюнча кел дебейт.

(Элдик ыр)

КОРОГЛЫ Халык (1919-ж. т., Ашхабад) – филология илимдеринин доктору (1971), профессор (1986), адабиятчы, фольклорчу. 1946-ж. Москва медициналык ин-тун, 1952-ж. М. В. Ломоносов атн. МГУнун филология факультетинин Чыгыш бөлүмүн бүтүргөн. Медицина ин-тунун алгачкы курстарын Фрунзе ш-да окуган. Түрк ж-а иран тилдеринде сүйлөгөн элдердин баатырдык эпосун изилдөөдө зор эмгек сиңирген. 1958–71-ж. «Большая Советская Энциклопедия» басмасынын Тил ж-а адабият редакциясынын илимий редактору. «Краткая литературная энциклопедия» редакциясынын Чыгыш элдеринин адабияттары редакциясынын башчысы, 1971–85-ж. СССР ИАнын А. М. Горький атн. Дүйн. адабият ин-тунун улуу илимий кызматкери болуп иштеген. Анын изилдөөлөрүндө кыргыз фольклорунун, анын ичинде «Манастын» тексти кеңири колдонулат. Айрыкча “Огузский теоретический 1983” аттуу монографиялары жалпы түркологиялык мааниге ээ, Ал Р. 3. Кыдырбаеванын «Генезис эпоса «Манас»» (1980) аттуу монографиясынын жалпы редакторлугун жүргүзгөн К. кыргыз фольклору, «Манас» эпосу б-ча адистерди даярдаган.

КОСМОПОЛИТИЗМ (гр – мекенсиз деген маанини билдирет) – өзүн жер жүзүнүн азаматымын же Ата журтсуз адаммын деп эсептеп, патриоттуулукка каршы туруп, аны тангандык. Ушундай идеяны туткан адам космополит делет. Мындай адам өз улутун, Ата журтун танат, элинин сыймыгын түзгөн маданиятын четке кагат. Ошентип, К. дүйн. масштабда кездешкен өзүнчө бир идеялык агым, аны айрымдар башка элдерди көзкаранды кылып, баш ийдирип турууда пайдаланышат. Көркөм адабиятта да К. идеясы кездешет. Анын негизги максаты өз улутунун маданий салттарын, кылымдар бою түзүлгөн көркөм табылгаларын тануу, төгүнгө чыгаруу болуп эсептелет.

КОТОРМОЧУ – адабият чыгармаларын бир тилден экинчи тилге которуучу адам, к. *Көркөм котормо*.

КОЧУКЕЕВ Дүңкана (1886–1981, Нарын р-ну) – манасчы. Ал өзүнүн эскерүүсүндө “Манаска” кызыгуусу өтө эрте башталган. Алгач “Манасты” өзүнүн тууганы улуу манасчы Тыныбектен кичине кезинен эле уккан. “Тыныбекти жакшы билчүмүн, анын “Семетейин” көп уккам. Экөөбүз тең тынымсейиттин торгой уруусунан болобуз”, – деп эскерген ал бул ж-дө. Д. “Манасты” негизинен өз өрөөнүндө, өзүнө жакын чөйрөлөрдө гана айтып өткөн. Ырас, айрым учурларда элдик чыг-лык б-ча республикалык кароолорго катышып, алдыңкы орундарды ээлеген учурлары болгон. Өзүнө замандаш манасчылар С. Каралаев, М. Чокморов м-н тааныштыгы болуп, бири-бирине таасир тийгизген.

К. “Манасын” 1966–67-ж. КРУИАсынын Тил ж-а адабият ин-тунун ил. кызматкери С. Бегалиев, Р. Сарыпбеков жазып алышкан. К. негизинен семетейчи катары белгилүү болуп, “Манас” трилогиясынын бул бөлүмүн толугураак айткан, ал эми анын биринчи бөлүмүнөн (“Манастан”) “Манастын балалык чагын”, “Чон Казат” бөлүмдөрүн гана айткан. К-дин варианты сюжеттик линиясы жагынан көл айланасынан чыккан манасчылардын (С.Каралаевдин, М.Чокморовдун) варианттарына жакын, айрым мотивдери, сүрөттөөлөрү Нарын чөйрөсүнөн чыккан манасчыларга окшошуп кетет. Анын вариантындагы мындай өзгөчөлүк манасчы катары калыптануусу ушул аталган эки чөйрөдө өмүрүнүн өтүшү м-н түшүндүрүлүшү мүмкүн. Анын “Манасы” Манастаануунун улуттук борборунун ил. кызматкери Т. Казиев тарабынан өзүнчө китеп болуп жарыяланган.

КОШОК – элдик оозеки адабияттагы каада-салт ырларынын бир түрү. Дүйнөдөн өткөн адамдын жакындары – келиндери ж. б. тууган-туушкандары тарабынан өзүнчө обон м-н ый аралаш айтылган. Анда каза болгон адамдын ким экендиги: кулк-мүнөзү, ишмердиги, адамгерчилиги, башка асыл сапаттары даңазаланган ж-а айрым учурда сатиралык мүнөздөгү терс сапаттары да билдирилген. Кыргыз элинде кеңири белгилүү алар кадыр-баркка ээ болушкан, аларды атайылап алдырып, кошок коштурушкан. К. – байыркы жанр. Орхон-Энесай жазууларында, кийинки Махмуд Кашкарлыктын “Түркий тилдердин сөз жыйнагында” учурайт, элдик эпостордун тутумунан да орун алган. К-тор белгилүү акындар тарабынан белгилүү инсандар өлгөндө чыгарылган учурлар бар (мис., А. Токомбаевдин “Ленин тууралуу”, А. Жутакеевдин “Ленин кошогу” чыгармалары). К-тор азыркы учурда прозалык, поэтикалык, драмалык чыгармалардын ички структурасында, турмуштук көрүнүштөрдү чагылдыруу, каармандын көңүл-жагдайларын берүү, образды тереңирээк ачуу, тексттин эмоциялуулугун, экспрессиялуулугун көтөрүү максатында да колдонулуп жүрөт (мис., Ч. Айтматовдун “Гүлсарат” повестинде, “Кылым карытар бир күн” романындагы Найман-эне жөнүндөгү уламышта ж. б.). Элдик оозеки адабияттын бир үлгүсү болгон “Атакем” деген К-то атасын жоктогон кыздын ички күйүтү, муңу, өлүмгө нааразылыгы ж-а ошол эле учурда өмүрдүн, тирүүлүктүн түбөлүктүү эместиги ж-дө идея, жараткандын жабырына бой сунуусу мындайча берилет:

Ажал-өлүм чиркинге,
Аманат жаның алданат.
Күмүш ооз дарбаза,
Ачылар да, жабылар.
Күлгүн жаның өткөн соң,
Кан атам кайдан табылар?
Туура терек жыгылса,
Тулпарың аттап өтө албайт,
Туйгун жаның өткөн соң,
Тууганың ыйлап жете албайт.
Кайран терек жыгылса,
Кайберен аттап өтө албайт.
Кайран жаның өткөн соң,
Кайгырып ыйлап жете албайт.
Комуздун күүсү кол менен,

Кыяктын күүсү кыл менен,
Кыямат атам өткөн соң,
Менин өмүрүм өтөр ый менен.
Каркылдап учкан каз, өрдөк,
Кайрылып учуп көл сактар.
Калкында калган каралдын,
Кайгыруу менен көз жаштар.

(Элдик ыр)

КОШТОШУУ ЫРЛАРЫ өз эл-жеринен башка жакка кетүүгө мажбур болгон адамдар, айрыкча ырчылар тарабынан аткарылган. Тематикалык жагынан К. ы. ар түрдүү: белгилүү шартка ылайык өз жеринен мажбурлап көчүрүлгөндө, өкүмү күчтүү жоодон туулуп-өскөн жерин таштап качканда, элин, жерин сактоо үчүн казатка аттанган жоокерлер, баатырлар, ак жеринен сүргүнгө айдалган Токтогулга окшогон ырчылар К. ы. жаратышкан. Т. Сатылгановдун “Кош, элим”, “Кош, апаке” деген чыгармалары коштошуу ырларынын мыкты үлгүлөрүнөн. Мис.,

Кош аман бол, элим ай!
Кеңсиреген кенен сай.
Кетментөбө жерим ай.
Айрылдыңар булбулдан.
Ойноп күлгөн теңим ай!
Кош, аман бол, туугандар.
Токтогул деп томсоруп,
Амалсыз карап тургандар,
Аман-эсен тургула,
Көз жашка бетти жуугандар.
Күнөөсүз тарттык азапты,
Гүлүнүн шагы сынгандар...

Улуу Ата Мекендик согуш учурунда жоого аттанган кыргыз жоокерлери да К. ы-н көп жараткан (мис., Ж. Бөкөнбаевдин “Кош, Ала-Тоо, уулуң кетти майданга” деген ыры ж. б.).

“КӨК АСАБА” – тарыхый роман. Орто кылымдардын башындагы (6–8-к.). Енисей кыргыздарынын турмушун, сырткы баскынчылардын кол салуусуна каршы туруп, эпостун биримдигин ж-а өз алдынчалыгын сактап калуу үчүн жүргүзгөн күрөшүн эпикалык ыкмада көркөм чагылдырган чыгарма. 1971-ж. жазылып бүткөн, бирок көп жылдар боюу жарык көрбөй, 1989-ж. маалымдуулук учурунда гана басылып чыккан. Кыргыз элинин орто кылымдардагы тарыхы б-ча маалыматтар өтө аз экендигин гана илимпоз тарыхчылар арасында ал мезгил б-ча карама-каршы пикирлер бар экендиги белгилүү. Ошол себептен Т. Сыдыкбеков чыгарманы жаратууга ил. булактардан сырткары элдин оозеки чыгармаларга ж-а санжырачыларга кайрылган. “Көк асаба” үч бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүм бүт бойдон Эр-Киши м-н Жаш Тегиндин саякатына арналган. Бул жөнөкөй саякат эмес, бир эле учурда мезгил ж-а мейкиндик аркылуу жол жүрүү сыяктуу. Анткени бул жүрүш Жаш Тегинге турмушту ж-а тарыхты таанытуу максатын көздөгөн. Экинчи бөлүмдө элдин турмуш-тиричилиги, каада-салты сүрөттөлгөн. Эзелки замандагы эл турмушунун рухун ачып көрсөтүү үчүн жазуучу тарыхый ретроспективаларды колдонгон. Ал эми үчүнчү бөлүм – согуштун эпизод. Анда түздөн-түз эки аскердин кагылышы, кол башчылар Элтерес м-н Эр-Кийинин аскердик тактикасы көрсөтүлөт. Автордун сүрөттөөсүндө Адылтай ажонун башкы максаты-кыргыз урууларын бириктирүү, Көк асабанын алдында баш коштуруп, жеңилбес күчкө айландыруу. Чыгармада прозачы кыргыз элинин эзелин замандагы турмуш-тиричилигин, салт-санаасын, жеңишин ж-а жеңилүүсүн, кубанычын ж-а трагедиясын, айтор мезгил бүктөмүндө калып кеткен, айрым бир бүдөмүк элестери элдин оозеки чыгармаларды гана сакталып келаткан, буга чейин көркөм сөз чеберлеринин эч кимисинин колу тие элек. Алыскы доордун реалдуу элестерин жаратуу үчүн Т. Сыдыкбеков бирге жазма эстеликтери аркылуу жеткен адам аттары ж-а уруу аталыштары, аскердик титулдар ж-а курал-жарак, ырым-жырым ж-а реликвиялар сыяктуу этнографиялык элементтерди чыгармага киргизген. Бул өңдөгөн атрибуттар кайсы бир даражада чыгармага архаикалык мезгилдин колоритин киргизбей койгон эмес. Ошону м-н бирге, автор тарабынан “тарыхый роман” катары аныктама берилген бул чыгарманын жанры б-ча адабиятчылар арасында түрдүү көз караштар бар. Алардын айрымдары реалисттик тарыхый роман үчүн чыгармада тарыхый этнографиялык атрибуттар болушу гана жетишсиз, эң башкысы анда сүрөттөлгөн доордогу тарыхый дух, атмосфера чагылшы шарт деп эсептелип, “Көк асаба” чыгармасын тарыхый дастан жанрына таандык кылышат.

КӨКӨНОВ Шарип (1884–1951, Ысыката р-ну) – драматург. Жаш кезинде эле оозго алынып калган. К. кийин окууну бүтүп келгенден баштап жаңы турмуштун жетишкен ар бир жеңишин эргүү м-н кабыл алып, жан-дили м-н берилип иштеп, телчигип келе жаткан адабияттын ар тармактуу жүгүн аркалаган. 1925–26-ж. биринчи гезитибиз “Эркин Тоого” жооптуу редактор болуп иштеген. Ошол учурда 1925-ж. 5-майда тиркеме түрүндө “Мына, Тоо жаштары” деген гезит эрктүү кыргыз облустук жаштар комитетинин тили болуп, чыгып биринчи ирет чыгып отурат” – деп баштап, ак жол каалап чыгарган. Улуттук кыргыз театры үчүн К. бир топ үзүрлүү кызмат өтөгөн. Тайманбай бетке айтып, кемчиликти көрсөтө жазган макалалары байма-бай жарыяланып турган. “Театр тууралуу” деген бир эле макаласын алып көрөлү: ... биз көрүп жүрөбүз “Ирвизор” (“Ревизор”) м-н “Метечди” (“Мятежи”) көргөндө театрдын жасалгасы бүт чыгат, аларга табылган жасалга кыргыз турмушунан жазылган китептерге (пьесаларга) эмне табылбайт?” – деп көңүлүш мамиле болуп жаткандыгын айтат. Айтылуу “Академия кечесинде” “Ак Мөөр” пьесасы коюлган К. ошол “Академия кечесинин” ишке ашышына түздөн түз киришип, программасын түзүп чыккан. (Ш. Көкөнов. “КМУ театрындагы жетишкендиктер ж-а алдыдагы милдеттери”. “К. К.”. 1932. №7.). Бул программадан биз “Академия кечесинде” ойнолгон оюндардын үч

кечеге бөлүнүшүнөн баштап, музыкасына чейин такталгандыгын, о. эле элдин көркөм искусствого болгон кызыгуусун арттырып, элдин мүдөөсүн калыптандыруучу адистердин даярдалып чыгышына кам көргөндүгүн көрөбүз. “Академия кечесинин” чыгышы шылтоо болуп, К. да “улутчул, байчыл, эски турмушту көксөйт” дегендей жалаалар м-н ж-а дагы “Эркин Тоо” гезитине редактор болуп иштеп турган кезинде С. Карач уулунун, Б. Кененсариндин, Б. Калпак уулунун чыгармаларынын жарык көрүп кеткендиги үчүн да айыпталган. Жүрөктүн үшүн алган “бай-манапчыл” деген жалаа м-н камалган К. 1937-ж. репрессияланып каза болгон. Аздыр-көптүр эмгегинин акыбеги кайтпай “унутулуп” кеткен. Ден соолугунан ажырап түрмөдөн чыккан К. өзү да тагдырына моюн сунуп, адабияттан алыстап кеткен.

К. жаңы турмуштун ийгиликтерин даңктаган аңгемелери м-н кошо орус элинин адабиятына да ынтаасын коюп, адепки жөрөлгөсүн балдар үчүн арнагандыгын анын которуусунда жарык көргөн А. Серафимовичтин “Чымчык үнү”, Л. Толстойдун “Филиппок”, К. Лебедевдин “Биринчи калык”, Куприндин “Жер астында” деген китепчелеринен көрөбүз. К-тун котормолорунун өзүнчө бир кайталангыс жүзү бар экендигин байкоого болот. Балдардын жан-дүйнөсүнө ылайыктаганбы, же жаңыдан кат-сабаты жоюлуп, тамтуң баскан баладай тумсак балдарга түшүнүктүү болсун дегенби, айтор, аңгемедеги каармандардын аттарын да накта кыргызчалагып берген. Ал өз учурунда кыргыз элинин маданияты, иск-восу үчүн кызмат өтөп, адабияттын ар тармактуу жүгүн аркалап келген.

КӨРКӨМ КОТОРМО – бир тилден экинчи тилге которулган адабий чыгарма. Бир элдин окурманын башка улуттардын көркөм туундулары м-н тааныштырып турат. Кыргыз маданиятында көркөм котормонун тарыхы 1920-жылдардан башталган. У. Абдукаимов, С. Бектурсунов, А. Осмонов, С. Эралиев, С. Жигитов, О. Орозбаев, К. Саякбаев, А. Токтогулов, К. Ботояров өңдүү котормочулар бизге дүйн. көп классиктердин чыгармаларын кыргызча “сүйлөтүп” берди.

КӨРКӨМДҮК, к ө р к ө м д ү л ү к – өнөр чыгармаларынын спецификалуу сапаты, иск-водогу сулуулуктун формасы, эстетиканын жогорку көрүнүшү. Кең мааниде көркөмдүүлүк – коомдук аң-сезимдин башка формаларынан айырмаланып иск-водо турмушту образдуу, б. а. көркөм чагылтышы. К-сүз иск-во жок. К-түн негизи ж-а башкы булагы – турмуш көрүнүштөрүн образдуу формада бериши, ошого карата өзүнүн оюн ж-а сезимин К-тө жеткирүү мүмкүндүгү. Тар мааниде көркөмдүүлүк – чыгарманын эстетикалык бышып жетилишинин деңгээли, мазмунду ачып берүүдөгү форманын жеткиликтүүлүгү. Муну *форма* катары гана түшүнүү керек эмес, о. эле *мазмун* м-н форманын туура айкалышы аркылуу эле чечилип калбайт, ал ошол чыгармадагы көркөм сүрөттөөнүн бардык негизги каражаттарынын ыкыбалынын оң келиши. Бул ыкыбал – ички уюмдашуу, ал көп нерсе м-н байланышат: автордун талантына, тажрыйбасына, чеберчилигине ж-а К-түн негизги критерийи болгон чыгарманын мазмунуна, идеялык маанисине жараша болот. Чыгарманын тили да К-тү өлчөөнүн негизги ченемдеринен. К. тарыхый-таптык түшүнүк болуп, анын даражасы, өлчөмдөрү ар түрдүү доорлордо ар кыл белгиленип келди.

КӨРҮНҮШ, к. *Акт*.

КӨРҮШҮҮ ЫРЛАРЫ – каада-салт ырларынын түрү, кыргыз элинин кызды күйөөгө узатуу расымына байланыштуу ырдалчу ырлар. Мындай чыгармаларды күйөөгө бараткан кыздын энеси, апасы, жеңелери, сиңдилери, эжелери ырдашкан да, анда кызга бакыт тилөө, алганы м-н тең арып, тең каруу, бала-чакалуу, ырыс-кешиктүү, очор-бачарлуу болуу ж-дө ойлор айтылган. Ошол эле кезде кызга карата жакшы келин, жакшы жар аталууга аракет кыл деген тилектер билдирилген, куда-кудагыйларга кыздын аманат өмүрү, кийинки тарбиясы табышталган, аларга адамдын тагдыры өткөрүлүп берилгени билдирилген. Мис.,

Ак сандык артмак түйөдөн,
Акылман болмок күйөөдөн.
Көк сандык артмак түйөдөн,
Көңүлүн өсмөк күйөөдөн.
Алганың жакшы бир болсо,
Айда болот базарың,
Алганың жаман бир болсо,
Ал базарың курусун,
Алтындан сөйкө салынып,
Алганың бейтынч болгон соң,
Жыргаганың курусун.
Күмүштөн сөйкө салынып,
Ыргаганың курусун,
Күйөөң бейсаз болгон соң,
Жыргаганың курусун.

(Элдик ыр)

КӨӨНӨ СӨЗДӨР, к. *Архаизмдер*.

КУЙРУЧУК, Кудайберген Өмүрзак уулу (1899, Жумгал р-ну – 1940) – куудул, сынчы. Эл шайырларынын ичинен кимдин болсун бетине тайманбай сүйлөгөн өктөмдүгү, чечекейдей чечендиги, кумарды жазган куудул, анык психолог, сынчы, ырчылыгы м-н башкалардан бөтөнчөлөнүп турган өнөр ээси болгон. “Куйручук” деген ысымды Байзак ыйгарган. Эки жашында энесинен айрылып, бешке чыкканча “куу далы”, “итий” болуп, жетиге чыкканча “бечел” болуп баспай, ар кимден көп кагуу жеп, өнөрү эрте калыптанган. Куудулдук, чечендик өнөрдүн эволюциясы К. өнөр жолунан даана көрүнөт. Бир күнү К. эт жеп жаткан манаптардын үстүнөн чыгат. Улагага тура калган К-ка бирөө бир кесим эт берсе, жеп жиберип тигилерди тиктеп калат. Кайра бир кесим эт сунса кайра да ошентет. Анда ал: – Мунунар тойбогон неме го, эшикке чыгарып жиберсеңерчи, – дейт. К.: – Ушунча жумурай журтту жалмап жеп жаткан сен тойбогон, ушул бир үзүм этке мен тоймок белем – деп, кайра анын шермендесин чыгарат. К. бала кезинде Байзактын айылына барса, алгач кымыз, аңгыча эт тартылат. Аксакалдарга устукан тийип, жаштары эт туурайт. К. да эт туурап, ара-чолодо эт жегенге да үлгүрүп,

этти баарыдан мурда туурап бүтөт. Туураган эт алдыларына келгенде үч жолу алат да чыга берет. Аны байкап калган Байзак: – Алсаң боло, ал! – десе: – Шумкар бир тойгон соң экинчи кол салбайт, – дейт. Жаш балага таң калган Байзак: – Атаңдын көрү, э-эй... береги К-тун айтканын көрбөйсүңөрбү. Сөзү чечекейдей, көзү күйүп турат, тегин уул болбойт, – дейт. К-ка ушул сөзү үчүн ат мингизип, эски чапанын жабат.

К. көп өнөр күтүп, ошонун баарында өз күчүн, артыкчылыгын көрсөтө алган. К. кишилерди өз, жат деп бөлбөй, бийлигине, мансабына карабай, кандан-бектен кайра тартпай, кемчилдигин бетке айтып, эл алдында жазалаган. Буга Касымаалы, Кудайберген, Көкүмбай, Кадыма ж. б. чок баскандай секирте келекелеген окуялар күбө. К. чечендик өнөрүндө, куудулдук кылык-жоруктарында ашынганда ирониялуу күлгөн, психологиялык оор абалга такаган драмалуу мерчемдер жыш. Ал бирөөлөрдү сөзгө жыгып, айыптаганда дайыма акыйкат, чындык үчүн күрөшкөн. К. ээн сүйлөгөн “эл жакшыларын” эсине келтирип, түз жолго салып, туура сындоосу жалпы элдик мааниге ээ болуп, бул жагынан Тилекмат, Көкөтөй, Куйручуктар кыргыз үчүн улуу Демосфен, Цицерондой эле даражада турушат. Айтылуу Райымбектин ашы Тер-Жайлакта өтөт. Ага К-ту Байзак ала барат. Алар барганда Токтогул, Эшмамбет баштаган 16 ырчы алым-сабакташып ырдап турушкан болот. Ошондо К.:

Түнкатар түнтөй журт экен,
Түтүнү сайын ырчы экен.
Үч болуш элге бир ырчы,

Өзүбүздүн Жумгал тынч экен – деп ырдап жибергенде эл да, ырчылар да күлүп, ырас эле өз ашыбызда өзүбүз ырдап, меймандарга кезек бербегенибиз чеки иш эмеспи деп, жүйөөлүү кепке жыгылышат. Эл К-ту олжо бөлүштүрүүчү ж-а “жарчы башы” кылып дайындашат. К. өз күчүнө ишенип, ири топ, жыйындарда чоң ырчылар м-н айтыштарга түшкөн. К-тун көп кырдуу өнөрүн чагылдырган аңыз кептери ушул күндө да аягы сууй элек. К. пьеса, балет, либретто, аңгеме, повесть жазылган. К. эл шайырларынын ичинен өзүнүн бийик орду бар, ар өнөргө маш, алп талант. К-тун психологдугу, сынчы, ырчылыгы да олуттуу мүнөзгө ээ. К. айрыкча куудулдукту чоң синкреттүү өнөргө айландырып, куудулдуктун күчүн көргөзүп, ажарына чыгарган. К. чечендик жоруктары ачыктыгы, өктөмдүгү, акылгөйлүгү, жүйөөлүү ж-а далилдүүлүгү м-н оригиналдуу. К. чечендик да, куудулдук да өнөрдүн кайталангыс ири классиги. Ал кыргыз эл шайырларынын тарыхында кала бермекчи.

КУЛЬМИНАЦИЯ (лат. – чоку, бийиктик) – көркөм чыгармадагы окуянын өнүгүп жеткен чеги. Сюжеттүү чыгармада түйүндөшкөн, чиеленишкен окуя эң өнүккөн бийиктикке жетет да, андан ары каармандардын тагдыры чечилет. “Жамийла” повестинде Данияр м-н Жамийланын ортосундагы мамиле – сүйүүнүн жогорку бийиктикке жетиши – “август түнү” – повесттин кульминациясы болуп эсептелет.

КУМАР уулу Балык (Бекмурат) (1799–1887, Кетментөбө өрөөнү) –19-кылымда жашаган легендарлуу улуу манасчы. Атасы эрте өлүп, энесинин төркүнүн паана тутуп, Таласка көчүп келишет. Жашынан атасыз жетим калгандыктан өмүрүнүн алгачкы учуру оорчулукта өтүп, көрүнгөндүн жумушун кылып жүрүп, акыры Олуя-Атадагы Кокон бегине малай болот. 1921–25-жылдары Кетментөбө, Талас, Чүй өрөөндөрүн басып алган Кокон хандыгынын жер-жерлерге койгон бектери жергиликтүү элден ар түрдүү чыгымдарды мал түрүндө жыйнап, Коконго жөнөтүп турган. Олуя-Атанын беги бир жолу ошондой салыкка жыйналган койлорду айдап барууга Балыкты жумшайт. Мал айдагандар Кеңколго жеткенде, кеч кирип кетет да, алар Манастын күмбөзүн пааналап түнөп чыгышат. Бул жерде Манас чоролору менен Б-тын түшүнө кирип, өздөрүн айтып жүрүүнү тапшырат ж-а Наманганга чейин минип барууга тору бышты берет. Ырасында эле эртеси күмбөзгө жакын жерде тору бышты жүргөн экен. Жолдошторунун кой дегенине болбой Б. аны кармап алып, минип жолго чыгат. Эл жомокторун, ырларды, “Манасты” 13–14 жашынан тартып айта баштаган. 20 жашка чыкканда чоң топко ырдап калган Б-ка “Манасты” кадимкидей айтышка бул чоң демөөр болгон. Наманганга келип “Манас” айтканда анын кушбегине аябай жагып, жоомарттык м-н баалуу сыйлыктарды берип, Таласты бийлеп турган Ажыбек датка, Бүргө баатырга “Балыкты сый-урматта карагыла” деп кат жазат. Ошону м-н Балык Таластагы Ажыбек датка м-н жакындашып аброй күтөт.

Балыкооздун манасчылык, ырчылык даңкы жалпы кыргызга жайылганда, Байтик жигиттеринен Балыкка 5 төө жетелетип жиберет. “Мага келгин” деп кат жаздырат. Б. көнүшкөн Таластагы кушчу, саруу элин таштап кетүүгө кыйбай жүрүп, акыры Чүйгө чөчөт.

Б. “Манасты” кимден үйрөнгөнү белгисиз. Анын өзү да, “түш көрүп айтып калдым” деп, кимден үйрөнгөнүн айткан эмес. Тоголок Молдонун ага арнаган ырына караганда ал Ноорустан үйрөнгөн деп болжолдоого болот. Ал эми андан үлгү алгандар абдан көп болгон. Казакча ырдап, өлөң формасын кыргыздарга тараткан кара жаак Жаныш акын да, ырдаган жеринен 9 кара алмайын кетпеген сокур Калча да, казак акындары м-н айтышып атак алган Эсенаман, Чонду, Назар акындар “Манас” айтууну Балыктан үйрөнүшкөн. С. Орозбаков да жашында Б-ка жолуккан. Ал эми Шапак Рысмендеев Б. Кочкорго көчүп барганда 13–14 жаштагы бала болуп, урукташ тууганы катары (Шапак да чоң чарык уругунан болот) айылдаш жашап, “Манасын” көп уккан ж-а Б. өлгөнчө андан кол үзбөй, алгачкы таалимди андан алган. Б. “Манасан” тартып, “Эр Төштүк”, “Кан Шырдак”, “Сен Саринжи, мен Бөкөй”, кыпчактардын “Эр Табылды жалгызын”, кытайлардын кыл муруттуу “Кожожашын” айткан эпикалык арымдагы чоң акын, о. эле сөз түйүнүн чечкен санжырачы, айтыш өнөрүнүн устаты болгон.

КУПЛЕТ (фр. – түрмөк) к. *Строфайыл*

“КУРМАНБЕК” эпосу Орто Азия, Могол хандыгы, казак, ногой элдеринин тарыхында “калмак доору” аталып, эл эсинде, оозеки чыг-лыгында катаал кезең катарында бааланган 16–18-кылымдардын аралыгындагы тарыхый окуяга, Курманбек, Аккан сыяктуу тарыхый инсандардын реалдуу өмүр-баянына негизделип түзүлгөн көркөм чыгарма. Окуянын өткөн орду да реалдуу, ага Чыгыш Түркстандагы Кашкар, Жаркент, Кара Шаар-Камбыл, Орто Азия аймагындагы Анжыян, Кокон, Аксы, Алай, Жазы (Яссы) сыяктуу шаарлардын ж-а жер, суу аттары кирген. Чыгарманын

тарыхый негизин Курманбектин тарыхый адам экендигин, жашаган мезгилин, отурукташкан ордун, коңшу хандыктар м-н түзүлгөн дипломатиялык байланышын, калмак төбөлдөрү м-н болгон согуштарын белгилүү даражада аныктай турган фактылар тарыхый уламыштык, аңыз-аңгемечилик материалдардан ж-а тарыхый булактардан да орун алган. Алсак, 1947-ж. А. Чоробаев Жалал-Абад областы, Сузак р-ну, Калмак-Кырчын сельсовети, Таран-Базар кыштагынын тургуну Шырдак карыядан Калмак-Кырчын уламышын жазып алып, анда илгерки заманда кыргыз-кыпчак уруусунан Курманбек аттуу баатыр чыгып, калмактар м-н урушуп, алардын мизин кайтарып, баш ийдирип тургандыгы баяндалат. Жер кыдырып Кашкарга барып, Кашкардын каны Аккан м-н достошуп кайтат. Ал кезде Курманбектин ордосу Кызыл-Суу деген жерде жайгашат. Арадан бир канча жыл өткөндө уулдуу болот. Аккан токсон нарга пул жүктөп, досунун баласын жентектеп келе жатып, Күлдөмбөс деген жерге жеткенде Корун аттуу калмактардын төрөсү Курманбектин ордосун курчап алып согушуп жаткандыгын угат. Уруш бир канча күнгө созулуп, К. душманды жеңип, Кызыл-Суунун батыш жээгине калмактын колун боо түшүрүп кырат. Ошондон улам “калмак кырчындай кырылды” деген сөз калып, согуш өткөн аймак “Калмак-Кырчын” аталып калат. Демек, К. жашаган мезгилде ушул аймакта калмак-кыргыздардын ортосунда катуу согуштун болгондугу реалдуу окуя. Ал ошол уруш өткөн жердин “Калмак-Кырчын” аталып калышы м-н да бекемделет.

К-тин “калмак доорунда” жашаган тарыхый инсан экендиги башка тарыхый булактарда да маалымдалат. Түрк, иран авторлорунун кабарларында К. казак каны Эшим м-н бир доордо жашап, калмак төбөлдөрүнө каршы күрөшүп турган. “Тарихи-Кашкарде” Ишим (Эшим) кыргыз мырзалары Курбанбек (Курманбек) ж-а Малик Касим (Касым) м-н жолугушкандыгы тууралуу маалымат орун алат. Сүйлөшүүгө Эшим Ташкенттен келет. Жолугушуу К-тин Ак-Суу (Ак-Калаа) коргонунда өтүп, калмактар м-н урушунун жөн жайы макулдашылат. Эшим хан 16–17-кылымдын аралыгында жашаган реалдуу тарыхый адам, казак ханы, бирок, кыргыздар анын тегин кыргыз-кыпчактан чыгарат. Эшим хан ж-дө кыргыз арасында казактарга караганда уламыш, аңыз-аңгемелер көп сакталган. Тоголок Молдо уламыш, аңыз-аңгемени негиз кылып алып, “Эр Эшим” поэмасын жараткан. Эпосто К. м-н Аккандын досчулугуна кеңири орун берилет. Чындыгында да “калмак доорунда” “Чыгыш Түркстан аймагы” м-н кыргыздар Кашкар м-н тыгыз саясий-маданий ж-а экономикалык байланышта болгон. Айрыкча 17-кылымда Кашкар ж-а Жаркент хандыктарынын аймагында кушчу, чоң багыш, кыпчак, нойгут, тейит, булгачы, отуз уул ж. б. кыргыз урууларынын мамлекеттин саясий турмушуна активдүү аралашып, тарыхый окуяларга өз таасирин тийгизип турат. Чыгыш Түркстандын тарыхында Аппак хан (өз аты Абд ал-Матиф) 1602-ж. төрөлүп, отуз жашында Кашкардын ханы болот (ал да 17-к-да өмүр сүрөт). Аппак хан м-н К-тин ортосунда жакшы мамиле түзүлүп, бири-биринин жерине каттап турушат. Анын Ак-Суу чебине келип кеткендиги, Ак-Суу чебин курууга жардамдашкандыгы, Абд ал-Латифтин Кашкарга хан болушунда кыргыздардын чоң көмөк көрсөткөндүгү ж-дө тарыхый булактар маалымат берет. Тарыхый маалыматтарга, калк арасында айтылган аңыз-аңгеме, уламыштарга ж-а эпостун окуясына караганда, “К.” эпосуна кандайдыр бир деңгээлде Абд ал-Латиф хандын өмүр жолунун бир үзүмү чагылдырган өңдүү. Санжырачы, кытай тарыхчысы Үсөйүн ажы К. м-н. Абд ал-Латиф ханды тарыхый болгон адам катарында баяндайт. К. экөө достошуп, эки эл биригип, мунгул зулумдарына каршы күрөшүп турат. Натыйжада, эки элдин башчыларынын ортосунда дипломатиялык же достук мамиленин түзүлүшүнө, эки элдин жакындашуусуна 17-кылымдагы Кашкар хандыгынын ички, сырткы карама-каршылыктары, ойрот-калмак хандарынын баскынчылык саясатынын күч алышы, жогоркудай эле тарыхый кырдаалды кыргыздардын да өз баштарынан өткөрүп турушу себепчи болуп, калк башына түшкөн оорчулук ж-а тагдырлаштык м-н коштолгон. Эпосто калмак хандары Корун, Дөлөндүн согушуна каршы К-тин баатырдык м-н жүргүзгөн күрөшү сырткы гана эмес, ички карама-каршылыктардын курчусунда, ата м-н баланын мамилесинин душмандык курч мүнөзгө өтүшүндө, үй-бүлөнүн трагедиялуу тагдырынын баяндалышында эпостун деңгээлине көтөрүлүп, ошол доордун реалдуу картинасын, духун, трагедиясын, калк тагдырын көркөм сөздүн күчү м-н элге жеткирип, угармандардын моокумун кандырып, делебесин козгоп турат. Эпос ушуну м-н баалуу. Ошондой эле аңыз-аңгеме, уламыштарды, эпосто кыргыздардын карым-катнашы бар коңшу хандыктардын (могол, казак, жунгар, кашкар) ортосунда түзүлгөн мамилени реалдуу чагылдырып турушу эпостун тарыхыйлуулугун көрсөткөн факт болуп саналат. Эпосту бизге айтып жеткиргендерден 19-кылымдан берки Токтогул, Мусулманкул, Шамшы комузчу, Калык, Сарыкунан сыяктуу айтуучулардын гана ысмы белгилүү. “К-ти” Токтогулдун айткандыгын, өздөрү андан үйрөнгөндүгүн Калык ж-а Сарыкунандын эскергендигине карабастан чоң акындын өз оозунан жазылып алынбаган. “К.” эпосун алгач араб алфавитинде К. Мифтаков Молдобасан Мусулманкуловдон жазып алган. Кийин азыркы алфавитке которулган. Бул вариантта жомоктук мотив кеңири орун алат. Бир перзентке зар Мадалкан хандын байбичеси кайберен эмизип жаткан баланы ажыратып алып, агын Курманбек коюп, асырап алат. Перинин кызы Канышай учуп издеп келип, ага турмушка чыгат. Мусулманкуловдун варианты башкаларга салыштырмалуу окуясы чакан. К-тин жаралышы, чоңоюшу, үйлөнүшү апыртмалуу баяндалып, өз өзгөчөлүгүнө ээ. Болочок баатырдын энеси – касиеттүү кайберен, ал – пери болгон. 1926-ж. Жума Жамгырчиев Каракол округу, Тоң болушунун тургуну Шамшы комузчудан дагы бир чакан вариантын жазып алган. 1958-ж. Тажик респ-нын Жерге-Тал р-да жашаган М. Каландаровдон эпостун үзүндүсү (360 саптан турат) катталган. 1965-ж. Кетмен-Төбөдөн Калыктын шакирти Сарыкунан (Сагынбек) Дыйканбаев эпостун дагы бир вариантын жаздырат. Кийин мурунку жазылган нускасын кайрадан алып, айрым өзгөртүү, алымча-кошумчалар м-н көлөмдүү вариантын түзүп, Тил, адабият ин-тунун коруна тапшырган. “К-тин” алгач Калыктын варианты жарык көргөн. 1938-ж. Ж. Турусбековдун редакторлугу м-н басылып чыккан. 1957-ж. экинчи, 1970-ж. үчүнчү жолу басылган. Эпос Курманбек аттуу тарыхый инсандын тегерегинде айтылган аңыз-аңгемеден, тарыхый уламыштан ири эпикалык чыгарманын деңгээлине көтөрүлгөн баатырдык эпостун классикалык үлгүсү, чыгармадагы элдик баатырдын Ата журт, Ата Мекендин эгемендүүлүгүн, азаттыгы үчүн аң-сезимдүүлүк м-н өлүмгө жалтанбай барган эрдиги бизге да, кийинки муунга да үлгү.

КУУДУЛ – сатиралык чыгармаларды айткан же аткарган, жүрүш-турушу, кыймыл-аракети м-н элди күлдүргөн киши. Куудулдук – сейрек талант. Алар бирөөлөрдү туураган, шылдыңдаган, анекдот айткан, күлкүлүү чыгармаларды аткарган, чыгарган, маскарапоздук кылган, тамаша уюштурган, азилдешкен, аскиялашкан ж. б. Ар бири өзүнчө индивидуалдуулукка ж-а жалпылыкка ээ. Речине *жорго сөз, апыртуу, литота* мүнөздүү. Өз учурундагы соц. маселелерди да көтөрүп чыккан. Мис., Шаршен Термечик уулу адам мүнөзүндөгү ачкөздүктү, боккурсақтыкты, тойбостукту куду ошол адам кейиптенип, бети-башын кыймылдатып туурап, өзүнүн атынан (биринчи жактан) ангеме кылып: “Менин абдан курсагым ачканда ичерим: арпа жармадан алты жарым аяк, конок көжөдөн жети аяк, кээде жети жарым аяк ичип жиберемин. Нанга деле ошондоймун, Боорсок м-н казанга жапкан нандан болжой элекмин. Көмөч казан деген нандан төрттү же төрт жарымды араң түгөтөм” – деп айткан. Кыргыз элинин ичинен таланттуу куудулдар да көп чыккан. Бирок, азыркы мезгилде көпчүлүгү ж-дө уламыш, аңыз гана сөздөр калган. Айрымдарынын аты гана эскерилип, унутулууга баш койгон. Көптөрүнүн куудулдук окуялары авторлугун жоготуп, элдик оозеки чыг-лыгына синип, коллективдик мураска айланууда. Ошентсе да, 19-кылымдын аягы 20-кылымдын башында (айрымдары Совет бийлигинин мезгилинде да өмүр сүргөн) жашаган Жоошбай (1840–1919), Көкөтөй (1849–1916), Карачунак (1862–1933), Куйручук (1866–1940), Бекназар (1884–1953), Сары учук (1858–1943), Шаршен (1896–1942), Айдаралы Бейшүкүров (Айдаралы Жөргөлөк) (1851–1943) ж-а Бошкой, Эшкочо, Ордобай, Кочкорбай сыяктуу куудулдук өнөр м-н чечендикти кошо ала жүргөн куудул-өнөрпоздор эл эсинде сакталып калган. Канчасы көз жаздымда калгандыгын болжоп болбос. Бирок, жогоруда аталган куудулдардын чыгармалары (бул термин шарттуу түрдө алдык) да толугу м-н колго тийген жок. Айрымдарынын туулган жылын да тактоо мүмкүнчүлүгү болбогон. Албетте, куудулдар да өздөрүнүн талантынын күчүнө, аткаруучулук чеберчилигине, чечендигине карата бааланган. Бир даары бир аймактын, бир айылдын кадыресе бир бозонун көңүл ачары, шайыры катарында эсептелсе, бир даарынын атагы узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына тараган. Сөзсүз мындай атак-даңкка куудулдардын ичинен күлкүтүн күлүгү, алгырдын алгыры дегендей, өтө таланттууларынын гана жеткендиги белгилүү. Анткени, патриархалдык-феодалдык жол-жосундун этикалык нормалары өкүм сүргөн өткөн заманда алар “жинди”, “гентек” аталып, кадимкидей бүр байлап, өз мүмкүнчүлүгүн толук ача албай калган учурлары да көп болгон. Бирок, жогоркудай чектөөгө алынгандыгына карабастан, таптык теңсиздик күч алып, адилет м-н адилетсиздиктин чеги жиктелип, жаман-жакшынын ажырымы ачык көрүнүп калган 19-кылымдын аягы 20-кылымдын башында куудулдук өнөр калк тарабынан айрыкча баалангандыгы байкалат. Бай-манаптардын зулумдугун, ырайымсыздыгын, ач көз сараңдыгын, кожо-молдо, көпөс-соодагерлердин алдамчылыгын, эки жүздүүлүгүн аябай күлкүгө алып, беделин төмөн түшүргөн куудул-өнөрпоздорду эл зор канагаттануу м-н тосуп алган. Алардын ысымын, куудулдук окуяларын, куйкум сөздөрүн элден-элге, муундан-муунга өткөрүп, даңазалап, эл эсинде сактап келген. Куудулдук өнөр да өзүнө таандык жанрдык өзгөчөлүккө ээ. Чечмелеп айтканда, “куудул” деген түшүнүктөр мааниси кенен, куудул киши сөзмөр да, тайманбас өткүр да, курч ситуацияларды түзө койгон ойчул да, керек учурунда бүткөн боюн, бүт турпатын, бет түзүлүшүн түрлөнтө билген, мимикага бай, аткаруу чеберчилиги артык өнөрпоз-артист да болушу керек. Ушул касиеттери м-н адамды өзүнө ишендире алат. Өзүнүн жактуулугу (импровизацияга жөндөмдүүлүгү, сөзгө чечендиги, аткаруучулук – өнөрпоздук-артисттик кудуретинин күчтүүлүгү), кыймыл-аракетке байлыгы, жалпы эле акын, чечен же актер сыяктуу өнөрпоздорго таандык кесиптерди өзүнө топтоштура турган синкреттик жагдайы м-н куудулдардын чыг-лыгы жанрдык жагынан өзгөчөлөнүп турат. Жалпысынан куудулдук өнөр синкреттик иск-во катарында бааланат.

Акындар айтышы сыяктуу эле куудулдук өнөр да эки жактын беттешүүсү тирешкен жагдайда өтөт. Өзүнүн каршысын жеңип чыгууда алар ар кандай ыкмаларды, көркөм каражаттарды колдонот. Бирде кыймылы, бирде өз ордунда айтылган өткүр сөзү, бирде чебер аткарылган оюну м-н каршысын оңтойсуз абалда калтырып, күлкүгө алып баса берет. Кээде куудулдук табылгасы анын чебер оюнунда, куюлушкан курч сөздөрүндө коштолот. Акындык айтышка караганда куудулдуктун жанрдык мүмкүнчүлүгү кеңири. Эгерде акындар айтышы акындын дараметине, көркөм сөздүн күчүнө, ойлоо активдүүлүгүнө дароо жооп кайтаруу жөндөмүнө карата бир беткей чечилсе, куудулдардын беттешүүсү жогорку сапаттардан башка да курч ситуациялык жагдайларды актердук чеберчиликти, күлкү чыгаруучу касиетти талап кылат. Натыйжада, сөзгө чечен, кыймылга, табылгаларга, күлкүгө бай, ойноочулук, аткаруучулук чеберчилиги күчтүү адамдар куудул аталат. Алардын көбү чукугандай сөз таап, каршысын күлкүгө алып, калк ичинде шылдыңга калтыруу жөндөмүнө ээ. Алсак, чебердик, чечендик Куйручукта күчтүү болгон. Акындык өнөрдөн да куру эмес куудул Найманбай, Анжияндык Ысакан, ал эмес Токтогулга да сөз ыргытышкан. Аш-тойлордо жар чакырышып ж-а кыз-кыркына кошок үйрөтүшүп жүргөндүгү белгилүү. Анын Кашкар бийлөөчүсү Тукбашка берген жообу куюлушкан курч жорго сөздөрдөн түзүлүп, куудулдун сөзгө чечендигин ачык аныктап турат. Мындай касиеттен Жоошбай да куру эмес. Ал өзүнүн куудулдук кылык-жоругу м-н бир канча жолу оор жазалануу тагдырына кирептер болот. Ошондо да чукугандай жооп таап, жазадан кутулуп кетип турган.

Айдаралы “жөргөлөктүн” бул же тигил күүнү комузда аткарып жаткандыгын көргөн адам күлкүдөн оозун жыя алган эмес. Күү чолок кайрылган ыр м-н коштолуп, аткаруучу анын ыргагына жараша бирде жорголоп, бирде термелип, бирде ордунан жылып, ырдын текстине карата тулку боюн, бет түзүлүшүн укмуштуудай артисттик чеберчилиги м-н өзгөртүп, тыңшоочуларды күлкүгө тундурган. “Көйрөң күүнү”, “Ак куунун отгонун” аткарууда комуз чертүү устаттыгы, артисттик чеберчилиги тыңшоочуларды айрыкча таң калтырган. Анын көпчүлүктүн күлкүсүнө капталып, Калык, Нурмолдо сыяктуу акындарга да кол салган учуру болгон. Куудулдардын бир өзгөчөлүгү каршысын сөздөн кармап жыгуу, сөздүн өтмө маанисин түз колдонуу же тескерисинче, өтмө маанисин алуу, дегеле өз орду м-н курч айтылган сөз болуп саналат. Мындай сапат негизинен бардык куудулдарда болгон. Анын ичинен да Жоошбай, Куйручукка айрыкча мүнөздүү эле. Куудулдук өнөр калк тарабынан өтө кадырланган көркөм сөздүн түрүнө жатат. Азыркы күндө да заманга ылайыктуу маселелер көтөрүлүп, айрым жаңылануулар м-н өз жашоосун улантып келе жатат.

КУЙГӨН, күйгөн ырлары, к. *Сүйүү ырлары*.

“КЫЗ ДАРЫЙКА” – элдик поэма. Чыгыш адабиятынан келген сюжеттин негизинде түзүлгөн. Түрк элдеринин бардыгында айтылып, орток чыгармага айланган. КРУИАсынын кол жазмалар фондусунда онго жакын варианты бар. К. Орозов, К. Салибаев, О. Нургазиев, М. Зулпиевдер айткан варианттар өздөрүнүн көркөмдүгү, сюжетинин толуктугу, образдардын конкреттүү сүрөттөлүшү м-н айырмаланат. Өзгөчө белгилей турган көлөмдүү да, көркөмдүү да вариант К. Алимановдуку. Сюжет Дарыйка агтуу баатыр, балбан кыздын айланасында түзүлүп, анын Аалы (Мухамед пайгамбардын күйөө баласы, төрт имамдын бири) м-н беттешип, күрөшүшү, Аалыдан женилип, күйөөгө чыгышы туурасында болот. Поэманын трагедиялуу же кульминациялык чеги – бул Дарыйканын Аалыдан төрөгөн уулу Шайызынданын (Имамади) Аалынын мекенине атасын издеп барып, тааныбай, аталаш бир туугандары, атасы м-н күрөшүп жеңип алып, уялганынан тоонун жаракасына кирип кетиши, Дарыйканын уулунун өлүмүн угушу сыяктуу эпизоддор. Чыгармада эпикалык салттуулук сакталып, түрк элдеринин эпикалык чыгармаларында кезигүүчү бардык форма, стиль, мотивдер орун алган. “К. Д.” поэмасынын жогоруда аталган бардык нускалары салыштырылып, башка элдерде (казак) айтылган варианты м-н да жалпылыгы ж-а айырмачылыгы, көркөмдүк өзгөчөлүгү, айтуучулук чеберчилик иликтөөгө алынган.

Чыгыштын сюжетинде айтылып, жазылып, кыргыздын төл чыгармасына айланган “К. Д.” поэмасы көөнө доору, тарыхый кырдаалды чагылдырып, ар бир элдин улуттук өзгөчөлүгүн өз боюна синирүү м-н элдин элдик фольклорунан орун алган.

“КЫЗ ЖИБЕК” – казактын элдик поэмасы. Бул поэма кыргыздар арасында да кеңири тараган. Негизинен Жусупбек Шайхулисламов м-н Жамбыл Жабаевдин варианттарынын негизинде айтылат: КРУИАнын Манастаануу ж-а көркөм адабияттын улуттук борборунун Кол жазмалар фондунда “Кыз Жибек” поэмасынын 8ден ашуун кол жазмасы бар. Мындан сырткары кытайлык, тажикстандык кыргыздардан жазылган поэмалардын нускалары да сакталууда.

Төлөгөн м-н Кыз Жибектин улуу махабаты жөнүндөгү поэманы акындар кылымдар бою ырдап, ар бир эл, б. а. кыргыздар да өз төл чыгармасындай кабыл алып келген.

“КЫЗ САЙКАЛ” – баатырдык поэма. Кыргыздын нукура элдик эпикалык чыгармаларынын ичинен “К. С-ды” окуясынын көп тармактуулугу, кенендиги, эпикалык мүнөздө берилиши, каармандардын эпикалык образдарынын сүрөттөлүшү, көптүгү (102 каарман катышат), көркөмдүк өзгөчөлүгү жагынан кенже эпос деп айтууга да толук негиз бар. “К. С-дын” жанрдык мүнөзүн аныктоодо айрым окумуштуулар кенже эпос (К. Артыкбаев, С. Кайыпов) деп жүрүшөт. Чындыгында бул типтеги чыгарма болгон “Жаңыл Мырза” эпос делип жүрөт. Бирок, кыргыз фольклористикасында “К. С.” баатырдык поэма деп кабыл алынып калган. Поэманын бир гана варианты бар. Айтуучу О. Урмамбетов 1975-ж. “К. С.” поэмасын КРУИАсынын кол жазмалар фондуна тапшырган.

Поэмадагы окуя “Манас” эпосунун сюжеттик системасынан алынган “Манаста” Манас м-н Сайкалдын сайышы жөнүндөгү эпизод. Эпостун негизги деп эсептелген варианттарынын баарында кезигет. Айтуучу О. Урмамбетов ушул окуяны кеңейтип, түрдүү салттуу мотивдер м-н жабып, көлөмдүү поэма жараткан. Поэмадагы окуя тээ алыстан башат алып, нойгут уруусунан чыккан Карача хандын кытай, калмактан келген жоолордон элин сактап, чеп куруп, жоокер курап, хандык милдетин адал аткарган баяндоодон башталат. Поэманын жалпы көлөмүнүн үчтөн бир бөлүгүн Сайкал төрөлгөнгө чейинки окуялар түзөт. “К. С.” чыгарманын жалпы сюжетин шарттуу түрдө үч бөлүккө бөлүүгө болот. Биринчи, Карача хандын окуясы. Экинчи, Сайкал төрөлүп, эр жетип, баатыр кыз аталып, кытай-калмактар м-н согушуп, атасынын өчүн алып, элин биримдикте, эркиндикте кармап, Хан Сайкал атыгып, жаамы журтка таанылышы болсо, үчүнчү бөлүгү Сайкал м-н Манастын айтышы, акыреттик жар болуп, Манасты акыркы сапарга узатышы баяндалган. “К. С-дын” поэтикалык түзүлүшү өмүр баян түрүндө болуп, эпикалык чыг-лыктын салтынан чыкпай, сюжетти цикл б-ча берүү формасы сакталган. Негизги идеясы – элдин биримдиги, эркиндигин сактоо, баатырлыкты даңазалоо. Өз алдынча көркөм чыгарма, баатырдык поэма катары кыргыз фольклорунан алган орду бар.

“КЫЛЫМ КАРЫТАР БИР КҮН” (1980) – роман. СССР Мамл. сыйлыгына татыктуу болгон. Ч. Айтматовдун бул романы өзүнүн идеялык-тематикалык багыты, сюжеттик-композициялык түзүлүшү б-ча “Гүлсарат” повестине жакын. Танабай Гүлсары жорго м-н акыркы сапарда баратып, күнү бүтүп, суусу түгөнгөн эсил жоргонун башында отуруп өткөн күндөрдү эскерүүсү аркылуу сюжеттик окуялар ретроспективдүү планда өнүктүрүлсө, “К. к. б. к” романында да көпчүлүк окуя Бороонду бекеттин темир жол жумушчусу Казангаптын кайтыш болгон саатынан аны жайына койгонго чейинки мезгил аралыгындагы анын кесиптеш жакын жолдошу Эдигейдин эскерүүсү аркылуу баяндалат. Романда жазуучу алгач реалисттик сюжет м-н катар фантастикалык сюжетти айкалыштырып, фантастиканы “мен муну жер турмушунун метафорасы катары көрсөткөм” дейт. Ошондой эле чыгармада миф, легенда, уламыштар жыш пайдаланылат. Чыгармада үч катмарлуу мезгилдик алкак: өткөн, учур, келечек; үч катмарлуу мейкиндик алкак: аалам баткан адамдын башы, Эне-Бейит коругу ж-а Жер планетасынын катышы, б. а. сюжеттик линияны шири кийгизилип, акыл-эстен ажыраган маңкурт Жоламандын башы, корукка алынган Эне-Бейит ж. б. жактагы цивилизация м-н мамиле түзүүгө тыюу салынып, курчоого алынган жер планетасынын мейкиндик алкактарынын байланышы түзгөндүгүн көрөбүз. О. эле чыгарма көркөм ой жүгүртүүнүн үч тибинин: мифологиялык-фольклордук, фантастикалык ж-а реалисттик синтезинен турат. Романда сөз мейли байыркы Найман-энинин же Раймалы м-н Бегимайдын тагдырлары ж-дө баратабы, алыскы космостук станция же жердеги түлкү, ит, Каранар ж-дө болобу – баарысы бир проблемага, Эдигейдин, б. а. адамдын азыркы доордогу тагдырына баш ийдирилген, бөлүнбөс бир бүтүн “организм” сыяктуу бир сюжеттик өзөккө, системага бириктирилген. Маселен, Эне-Бейит, бир чети ал кадимки эле Казангаптын сөөгүн коюу үчүн алып барган, өлгөндөрдү көмүүчү, кийин жабык зонага айлантылган жай; экинчи чети ал, ага байланыштуу айтылган легенда элдин өткөн тарыхынын эскерткичи, символу. Ал эми алардын сюжеттик-композициялык планда бирдиктүү пайдаланылышынын натыйжасында Эне-Бейит легендасы метафоралык мааниге ээ болот. Эне-Бейит легендасында жуан-жуандардын туткундарды башына шири кийгизип, акыл-эсинен айрып маңкурт-кулга айланткан

шумдуктуу иштери, Найман эненин уулу Жоламанды өз энесине кол көтөрүшүн шарттаган ширинин кайгы-касирети баяндалган. Бул шири романдык сюжет өнүккөн сайын мезгилдик жактан берилип, мейкиндик масштабын улам кеңейткендиги байкалат. Элдин өткөн тарыхынын символу болгон Эне-Бейит космодром куруу үчүн темир корукка алынып, ал жакка кирүүгө жол жабылат. Эдигей Казангаптын керээзин орундата албай, Эне-Бейитти жок кылабыз дегендерге ж-а да терсаяк Сабитжанга ата-бабасынын сөөгү жаткан ыйык жай – Эне-Бейитти коргоп калуунун зарылдыгын түшүндүрө албай, айласы куруп, Сабитжан ж-дө “Маңкуртсуң, маңкурттун маңкурту сен экенсиң!” деп турган чакта жакын эле жерден алай-дүлөй түшүрүп космостук ракеталардын биринин артынан бири учурулуп жатканына күбө болот. Бул – ширинин бир түрү, жер үстүнөн жасалып жаткан космостук ракеталык кырчоо эле. Башка планетадан, космостон эч кандай цивилизация жерге келбес үчүн жасалып жаткан “ракета кырчоо” операциясы. Мына дал ушул жерде, учкан ракеталардын ызы-чуусунан жалбырттаган жалынынан жер астын-үстүн болгондой болуп турган такта “Адам, төө, ит деген үч макулук качып баратты, ошо качып баратканда адам уулу Эдигейге элес келди: кайдан-жайдан пайда болду ким билди, бир заманда маңкурт ок жебеси жүрөгүнө сайылып, Акмаянын өркөчүнөн жылбышып кулап бараткан Найман-Эненин башынан түшкөн ак жоолук, жерге жетпей ак чалгын болуп кайып учкан ак-Эдигейди жандай учуп берди... Адам уулуна чалгын куш жандай учту да, акыр-кыяматтын кулак тундурган күр-шарында чырылдап адамча сүйлөп учту: – Кимдин уулусуң? Атың ким? Атыңды эсте? Сенин атаң Дөнөнбай, Дөнөнбай, Дөнөнбай, Дөнөнбай, Дөнөнбай... Карангы түн алоо жарыкты кара кучагына кымтып алган чакта да ушул үн кулакка жаңырып бара берди...” Романдын идеялык-көркөмдүк системасындагы ак куштун чакырык үнү – тарыхтын чакырык үнү. Мына дал ушул жерде үч башка турмуштук катмар, үч башка сюжеттик өзөк бир түйүнгө биригет, бир бүтүн көркөмдүк системага, метаформалык системага айланат.

Социалисттик тоталитардык бийлик учурунда Ч. Айтматов өз чыгармаларында ачык айтууга мүмкүн болбогон ойлорун канчалык каймана көркөм ыкмаларга салып айтпасын, оюн каалагандай толук айталбай мүмкүнчүлүгү чектелген учурлар да болгон. 1990-ж. жазуучу “К. к. б. к.” романына кошумча бөлүм катары “Чыңгызхандын ак булуту” романга повестин жазган. Мында Эдигейдин мээ чарчаткан суроо-ойлорунун маанилүү бир бөлүгүн түзгөн, татаал мезгилдин курмандыгы болгон Абуталиптин тагдыры кең кесир берилет, о. эле реалдуу турмуш картинасы м-н катар дүйнөнү дүңгүрөткөн Чыңгызхандын трагедиясы баяндалып, бийлик ж-а инсан проблемасы терендетилип чечмеленет. “К. к. б. к.” романы дүйнөлүк адабий контексте терең философиялуу, соц. маңыздуу кызыктуу көркөм чыгарма катары дүйнөнүн көптөгөн тилдерине которулуп, жакшы пикирлерде жаратты.

КЫДЫРБАЕВА Раиса (1930-ж. т., -Бишкек) – «Манас» изилдөөчү, филология илиминин доктору (1984), КРУИАнын корреспондент мүчөсү (1989). Кырг. Респ. Мамл. сыйлыгынын лауреаты, илимге эмгек сиңирген ишмер. 1952-ж. КМУнун филология факультетин (орусча бөлүмүн) бүтүргөн. К. 1956-ж. А. М. Горький атн. дүйн. адабият ин-тунун аспирантурасын бүтүрүү м-н «А. Осмоновдун лирикасы» аттуу темада кандидаттык диссертациясын коргогон. Республикалык, жалпы союздук мезгилдүү басма сөз беттеринде кыргыз ж-а орус тилдеринде фольклор изилдөө, адабияттаануу маселелери б-ча 100гө жакын макалалары жарыяланган, алардан башка 19 изилдөө иштери (анын ичинде 9 монография) бар. К. жалпы республикада, андан тышкары жерлерде таанымал фольклор изилдөөчү, адабияттаануучу катарында кеңири белгилүү. «Манас» ж. б. кенже эпостордун ар түрдүү проблема, маселелерин талдап жалпылаган. «Саринжи-Бөкөй» эпосунун идеялык-көркөмдүк бөтөнчөлүктөрү», «Жаңыл Мырза» эпосунун поэтикалык традициялары», «Манас» эпосундагы традициялык ж-а индивидуалдык маселелерине карата», «Манасчынын айтуучулук чеберчилиги», «Манас» эпосунун генезиси, «Манас» эпосунун варианттары» деген ж. б. монография, изилдөө-лөрдүн автору.

КЫРБАШЕВ Кеңеш (1931, Ысык-Көл р-ну – 2004, Бишкек) – фольклорист. Кырг. Респ. Мамл. сыйлыктын лауреаты. Маданиятка эмгек сиңирген ишмер. Филология илимдеринин кандидаты (1986). КМУнун филология факультетин бүтүргөн (1956). 1969–1985-ж. жарык көргөн “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүн” түзүүгө катышкан. 1968-ж. “Алыкул Осмоновдун поэзиясынын тили” аттуу темада кандидаттык диссертация жактап, ал өзүнчө монография болуп жарык көргөн.

К. “Манас” эпосуна арналган бир нече эмгектердин автору. Ал “Манас” эпосунун стили (Ф., 1983) аттуу монографиясын жарыялап, анда С. Орозбаков м-н С. Каралаевдин варианттарын салыштыруу аркылуу эпостун стилин ачып берген. Мында, эпостун композициялык структурасынын өзгөчөлүгү, сюжет куруунун ыктары, образдардын ж-а көркөм каражаттардын өзгөчөлүгү, о. эле “Манас” эпосундагы эпикалык ыр түзүлүшүнүн жалпы маселелерине көңүл бурган. Булардан сырткары ал “Эл акындарынын чыгармачылыгынын тарыхынын очерки” (1988) аттуу коллективдүү эмгекте манасчылар С. Орозбаковдун, Ш. Рысмендиевдин, М. Чокморовдун, Ж. Сарыковдун, Ж. Кожековдун, А. Рысмендиевдин чыг-лыгы б-ча портреттик макалаларды жазган. М. Чокморовдун айтуусундагы “Семетей эпосунун өзгөчөлүгү” аттуу эмгеги жарыяланган. СОВ, СКВ б-ча “Манас” эпосунун тексттерин орус ж-а кыргыз тилинде даярдоо, чыгаруу иштерине, “Манас” энциклопедиясынын жарыяланышына да активдүү катышкан авторлордун бири. Кызылсуулук манасчы Жусуп Мамайдын чыг-лыгына арналган “Манасчы Жусуп Мамай” (1997) аттуу монографиясы бар. Мындан сырткары “Эл адабияты” сериясына, “Кыргыз адабиятынын тарыхы” аттуу 7 томдон турган коллективдүү эмгекке бир катар ил. макалалары жарыяланган. Ал жарым кылымга чамалаш эмгек жолунда адабияттын ар кыл проблемаларына арналган 200дөн ашуун ил. эмгектердин, макалалардын автору. Булардын ичинде чет өлкөлөрдө жарык көргөн-дөрү да бар.

“КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН ТАРЫХЫ” – 7 томдук, Мамл. сыйлыгына татыктуу болгон. КРУИАнын Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору тарабынан даярдалып, КРУИАнын мүчө-корреспонденти, филология илимдеринин доктору, проф. А. А. Акматалиевдин жалпы редакциясы алдында жарык көргөн 7 томдук кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн өнүгүш тарыхы, табияты туурасындагы кеңири хронологиялык-эволюциялык мүнөздөгү системалуу ж-а

комплексүү иликтөөлөрдү камтыйт. Анда алгач өнүгүүнүн төмөнкү баскычтарында анимисттик-тотемдик түшүнүктөргө байланыштуу пайда болуп өнүгүүгө ээ болгон, оозеки чыг-лыктын бир бутагы катары эсептелген кыргыздын ырым-жырым, дарым, эмгек ырларынан тартып бүгүнкү дүйн. адабият м-н канаатташ шартта жогорку көркөмдүк-профессионализм деңгээлинде жазылган романдарга чейинки өнүгүш процессинин мыйзам ченемдүүлүктөрүнө, жанрдык түрлөрүнө, конкреттүү чыгармаларга ж-а чыгармачыл инсандардын чыг-лык ишмердигине адабий-илимий анализ берилген. Мурда жазылган адабият тарыхтарында, адабият таануу, фольклористика илиминде совет учурунда жаралган профессионалдык жазма адабияттын үлгүлөрүн эле эмес, байыртан муундан-муунга мурас болуп өтүп келген элдик оозеки чыгармаларды баалоодо да коомдук саясий чектөөлөргө ылайык алардын көркөмдүк наркы, жалпы адамзаттык маанисин ачып берүүдөн мурун аларга таптык, партиялык позициясына баа берүү үстөмдүк кылган. Бул жолку адабият тарыхын жазууда фольклор, байыркы ж-а кол жазма адабиятыбыздын көптөгөн проблемаларын көмүскөдөн чыгарылган. Мурда тескери баа алып келгендерге, үзүл-кесил изилдегендерге ж-а жаңы, таптакыр эле изилденбегендерге, “сырдуу сандыкка” салынып, кулпуланган материалдарга, жаңы ысымдарга биринчи жолу объективдүү баа берилип, олуттуу толуктоолор болду. Жети томдун биринчи тому “Оозеки чыгармачылыктын жанрлары” деп аталган. Анда эпикалык, лирикалык, дидактикалык жанрдагы элдик оозеки чыгармачылыктын түрлөрү кеңири талданган. Мурда изилдөөчүлөр сөз кылууга, мисал келтирүүгө батынбаган Академиянын кол жазмалар фондундагы материалдар да изилдөө объектисине тартылып, кеңири малыматтар берилген. Бул томдогу “Каада-салт ырлары”, “Үйлөнүү үлпөт ырлары”, “Кошоктор”, “Сүйүү ырлары”, “Диний ырлар”, “Тарыхый ырлар” сыяктуу бөлүмдөр элдин менталитети, тарыхы, этнографиясы, психологиясы, педагогикасы м-н комплексүү түрдө эриш-аркак каралган. Экинчи том – “Манас ж-а манасчылар” деп аталат. Буга “Манас” эпосу, “Семетей” эпосу, “Сейтек” эпосу, “Манасчылар”, “Манас” эпосун жыйноо, бастыруу, изилдөө маселелери, “Мезгилдер, муундар манасчы” деген темадагы изилдөөлөр, эпостун негизинде Президентибиз А. Акаев сунуш кылган “Жети осуяттын” маани маңызы талдаган макала ж-а манасчы, семетейчилердин жыйырма эки портрети кирген. “Манас” трилогиясын айтуучулардын ж-а жаратуучулардын хронологиялык тартипте тизмектешип берилиши – улуу мурасыбыздын өсүп-өнүгүүсүнүн таасир, таалим алуу процесстеринин картинасын даана элестетет; чыг-лык өзгөчөлүктөрү жалпылыктары ачылат. Үчүнчү том – “Кенже эпостор жана элдик поэмалар” деп аталат. Элибиз “Манас” трилогиясынан тышкары да ар түрдүү тематикадагы эпикалык чыгармаларга бай. Бул томдун негизги ил. өзгөчөлүгү – бизге белгилүү болгон “Кожожаш”, “Эр Төштүк”, “Курманбек”, “Олжобай менен Кишимжан”, “Жаңыл Мырза”, “Жаныш-Байыш” сыяктуу кенже эпосторубуз бир эле вариантка эмес, бир нече варианттарга таянып салыштырылып анализденгендигинде; ошону м-н бирге мурда сөзгө алынбаган “Балбай”, “Шабдан” ж. б. тарыхый инсандарга арналган чыгармалардын да варианттары да эске алынгандыгында, элибизде о. эле Чыгыш элдердин дастандары да кеңири тарап, таланттуу акындарыбыз өзүбүздүн улуттук өзгөчөлүгүбүз м-н алардын варианттарын жаратышкан. “Тарыхтын” бул томунда мындай материалдар да орун алган. Өзгөчө, кенже эпостордун ж-а элдик поэмалардын көркөмдүк өзгөчөлүгү гана көрсөтүлбөстөн, алардын жаралыш дооруна, тарыхый инсандарга байланыштуу кызыктуу ил. пикирлер баса белгиленген. Төртүнчү том – “Байыркы орток жана кол жазма адабияты” деп аталат. Мында жазма маданиятыбыздын тарыхы көп кылымдарга нары жылдырылып, кыргыз элине тиешеси жок деп саналып келген бир кездеги авторлор м-н чыгармалар – Жусуп Баласагун, Махмуд Кашгари, *Бабурдун* ж. б. чыгармалары кыргыз элине канчалык деңгээлде тиешеси бар экендиктери, Орхон-Енисей жазма булактарынын адабий аспектилерин алгач жолу мол материалдардын жардамы м-н ынанымдуу, системалуу анализденген. Ал эми Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо өндүү жазгыч акындар жогоруда аталган портреттеринин улай берилиши – жазма адабиятыбыздын эволюциясын көрсөтөт. Төртүнчү томдун жаңычылдыгы жазма адабиятыбыздын масштабынын кеңейтиши м-н, мурун төкмө ырчылар м-н жазгыч акындарды бир көз караш м-н карап келсек, алардын ортосундагы көркөм айырмачылыкты берүү м-н мүнөздөлөт. Бешинчи том – “Эл ырчылары” деп аталат. Акындык поэзия бизде эң күчтүү өнүккөн. Бирок бул маселеде да ага идеологиянын кесепетинен эки түрдүү көз караш м-н карап: “реакциячыл”, “бай манапчыл” ж-а “демократтар” деп бири-бирине карама-каршы коюп келдик. Бул чындыгында саясаттан улам таңууланган жаңылыш позиция эле. Ушул жаңы “Тарыхтын” барагынан гана ар бир төкмө ырчынын өзүнө таандык поэтикалык бөтөнчүлүктөрүн, жеке чыг-лык тагдырын, филос. ой жүгүртүүлөрүн бузбай бурмалабай, үзбөй, кеңири, терең таанышууга болот. Легендарлуу ырчылар – Токтогул ырчы, Кет Бука, Асан-кайгыдан тартып бүгүнкү күнгө чейинки таланттардын чыгармалары объективдүү өз баасын алып отурат. Калыгул, Арстанбек, Боогачы Казыбек ж. б. сыяктуулардын чыг-лыгы чыпчыргасы корбой ар тараптуу мааниде – соц.-саясий, филос. – нравалык проблемалары чечеленет. Алтынчы том – “20-кылымдын адабияты. (20–60 жылдар)” деп аталат. Кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын тарыхында жаңы ысымдар – К. Тыныстанов, С. Карачев, О. Лепесов, Б. Кененсариев ж. б. орун алган. Булардан тышкары 30-тан ашуун акын – жазуучулардын чыг-лык портреттери кирип, алардын чыгармалары соцреализмдин, партиялуулук принцибинин рамкасына салынбай, эркин талдаган, кыргыз жазма адабиятын өнүктүрүүдө ээлеген орундары, салымдары аныкталат. Советтик турмуштун алардын чыг-лыгында, жалпы эле улуттук профессионалдык жазма адабиятыбыздын калыптанышында аткарган маанилүү ролу ж-а ошол эле учурда саясатка байланыштуу жаңылыктар, аша чабуулардын да болгондугу объективдүү айтылган. Жетинчи том – “20-кылымдын адабияты. (60–80-жылдар)” деп аталат. Бул том бекеринен Ч. Айтматовдун чыг-лык портрети м-н ачылбайт. Анткени, кыргыз адабиятынын жаңы көркөм-эстетикалык баскычка көтөрүлүшү ушул ысым м-н тыгыз байланышта. Анын чыг-лык адабияттын бардык жанрында калем кармаган жаштарга өз таасирин тийгизип, жаңыча изденүү, умтулуу күч алган. Натыйжада Ө. Даникеев, М. Гапаров, К. Осмоналиев, К. Жусубалиев, А. Саспаев, О. Султанов, Б. Жакиев, М. Байжиев, К. Акматов, К. Жусупов, Т. Кожомбердиев, Ж. Мамытов кыргыз окурмандарын гана эмес, союздук окурмандарды тамшанткан, көркөмдүк деңгээли жогорку чыгармаларды жаратышкан. Адабиятыбыздын “жаңы

генерациясы” деп айтылган бул муун биринчи жолу “Кыргыз адабиятынын тарыхынан” портреттик планда татыктуу орун алган.

“КЫРГЫЗСТАН МАДАНИЯТЫ” – газета, Кыргызстан жазуучулар союзу м-н маданият министрствосунун органы. 1967-ж. 1-январда уюшулган, жумасына бир чыгат. «Кыргызстан маданияты» адабияттаануу, адабий сын, архитектура, музыка, тил илими ж. б. тармактар б-ча макалалар, адабий көркөм чыгармалар, о. эле техниканын, марксчыл-ленинчил философиянын, социологиянын маанилүү маселелери б-ча да макалалар басылат.

КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫНЫН АНТОЛОГИЯСЫ – «Кыргызстан-Сорос» фонду тарабынан чыгарылган китеп. Эки томдук. 1-тому (түзгөн К. Жусупов) 1999-ж. 2-тому (түзгөндөр С. Акматбекова, С. Тургунбаев, Т. Самудинов) 2000-ж. жарык көргөн антология. «Кыргыз поэзиясы кылымдар кыйырында» деген башсөздү академик А. Эркебаев жазган. 1-том «Кыргыз эл ырлары», «Элдик эпостор», «Элдик поэмалар», «Байыркы орток түрк поэзиясынан», «IX–XVII кылымдагы кыргыз поэзиясынан», «XVIII–XIX кылымдагы кыргыз поэзиясынан», 2-том «Алтын чачыла», «Улуулардан жуккан сөз», «Үмүттүү толкун – жаш толкун» деген баптардан турат. Сунуш кылынтан чыгармалардын, авторлордун кыска таржымалдары берилет.

К. п. а. – нын өзгөчөлүгү улуттук поэзиянын эң көп ж-а байыртадан бери келаткан көркөм мурасы биринчи жолу өтө кеңири берилген; экинчиден, ар кандай себептер м-н мурда чыгармалары басылбай келген авторлорго да көңүл бурулган; чет өлкөлүк кыргыздардын чыгармалары да көңүл сыртында калбаган; орток түрк поэзиясынын өкүлдөрү да кошулган; жаштар поэзиясына өзгөчө маани берилген; баш сөздө кыргыз поэзиясынын узак тарыхы кеңири анализден өткөрүлгөн.

КЫРГЫЗ СОВЕТ АДАБИЯТЫНЫН ТАРЫХЫ – эмгектин 1-тому Кыргыз ИАнын тил ж-а адабият ин-тунун (ошол кездеги) ил. кызматкерлери тарабынан жазылып, 1987-ж. “Илим” басмасынан жарык көргөн. Аталган том 5 главадан турат. Алар: I гл – “Кыргыз совет адабиятынын жаралышы жана тарыхый маданий шарттар” (баш сөзүн жазган – С. Жигитов), II глава – “Калыптануу жана жетилүү жолунда” (баш сөзүн жазган – О. Сооронов), III глава – “Кыргыз адабияты Улуу Ата мекендик согуш жылдарында” (б. с. ж. – С. Байгазиев) IV глава – “Согуштан кийинки кыргыз адабияты” (б. с. ж. – А. Садыков) V глава – “Азыркы кыргыз адабияты”. 5 главанын тең ички структуралык түзүлүшү поэзия, проза, драматургия, көркөм котормо бөлүмдөрүнөн турат. Китептин 2-тому 1990-ж. басмадан чыккан. Анда, акындардын, прозаиктердин, драматургдардын чыг-лыгына арналган портреттик главалар жазылган. Алар а) Кыргыз совет адабиятынын жаралышына ж-а калыптанышына бөтөнчө салымын кошкон жазуучулар; б) “Эл акындары”, “Токтогул сыйлыгынын лауреаттары” деген наамга ээ болгондор; в) Айрым жанрды өнүктүрүүдө айрыкча чыгармачыл ийгиликтерге жетишкен авторлор. Жазуучулардын чыг-лыгына арналган бөлүмдөр хронологиялык принцип м-н жайгаштырылган.

“КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ТАРЫХЫНЫН ОЧЕРКИ” – аттуу эмгекте элдик оозеки чыгармалардын ар кыл жанрлары б-ча изилдөө иштери топтоштурулган. Жыйнакты түзүүдө, негизги макалаларды жазууда белгилүү фольклористтер – Ж. Субанбеков, С. Мусаев, Р. З. Кыдырбаева, Ж. Таштемиров, С. Закиров, Б. Кебекова сыяктуу окумуштуулар чоң эмгек жасашкан. Мында, Эмгек ырлары, Ырым ж-а дарымдар, Миф ж-а легенда, Үйлөнүү үлпөт ырлары, дин ырлары, сүйүү ырлары, кошок, арман, санат, терме өңдүү темаларга арналган чыгармалар б-ча көптөгөн фактылык материалдардын негизинде изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Бул эмгектен кыргыз элинин өткөндөгү тарыхынан, маданиятынан, салт-санаасынан кеңири түшүнүк алууга болот. “Кыргыз эпостору” аттуу бөлүмдө “Манас”, “Эр Төштүк”, “Жаныш, Байыш”, “Курманбек”, “Эр Табылды”, “Жаңыл Мырза”, “Кожожаш”, “Мендирман”, “Саринжи Бөкөй”, “Олжобай мене Кишимжан”, “Кедейкан” сыяктуу эпосторго кеңири орун берилип, алардын идеялык, көркөмдүк касиеттери таржымалданган. Өзгөчө, “Манас” үчилтиги ар тараптан иликтенип (тарыхыйлуулугу, образдар системасы, поэтикасы ж. б.), жыйнактын кыйла бөлүгүн ээлейт. Ошондой эле изилдене элек эпикалык чыгармалар б-ча жалпы обзорлор берилип, аларды изилдөөнүн зарылдыгы ж-а жалпы багыттар белгиленген. Жыйнактын аягында “1916-жылдагы улуттук боштондук көтөрүлүшү элдик поэзияда”, “Кыргыз элинин Советтик доордогу оозеки чыгармаларынын өсүү жолдору” өңдүү макалалар берилип, анда, ошол учурларда пайда болгон чыгармалардын жалпы мүнөзү, маани-мазмуну, көркөмдүгү ж-а алардагы элдик эстетиканын чагылдырылышы чечмеленет. Жыйнактагы материалдар Советтик идеологиянын обонунда жазылгандыктан, фольклористика илими талап кылган айрым принциптер бузулган учурлар кездешет. Идеологияга кайчы келген айрым элдик түшүнүктөр жымсалдатылган же такыр эле сөзгө алынган эмес. Алсак, дин ырлары туурасында аларды бирбеткей каралоо, коомго каршы коюу тенденциясы орун алган. Ошондой эле эпосторду талдоодо, аларга баа берүүдө мезгилдин саясатына баш ийдире анализдешкен. Марксизмдин классиктеринен иск-во, көркөм адабият, фольклористика б-ча айткан жол жолболоруна, тезистерине өзгөчө баа берилип, ошолорго таянган изилдөөлөр орун алгандыктан, албетте, бул эмгек азыркы күндө баштагыдай күчүн, сапаттык деңгээлин сактай албады. Анын үстүнө ал фольклористика илиминин азыркы жетишкен деңгээлине, талаптарына жооп бербей, ил. сапаты да төмөндөдү, моралдык жактан эскирди. Ошондой болсо да, бул эмгек кезиндеги жогору бааланып, фольклористикага кызыккандардын: мектеп мугалимдеринин, ЖОЖдордун филолог мугалимдеринин, студенттердин, аспиранттардын табылгыс окуу куралы болуп келгендиги, ал азыр да өз сапатын таптакыр жоготуп коё электигин танууга болбойт. Себеби, фольклористика илими көбүнө консервативдик мүнөздө болуп, мезгилдик идеологияларга тиешеси аз болот. Андыктан, ошол учурда айтылган пикирлердин көп-чүлүгү азыр да жарактуу. Айрыкча элдик чыгармалардын көркөм түзүлүшү, жанрдык табияты туурасындагы пикирлер ушул топто да өз кунун жоготкон жок. Албетте, кийинки учурлардагы изилдөөлөр “Очерктин” кайталап калган жок, алар элдик чыгармалардын идеялык жактарын учур талабына ылайыктап, ошол эле учурда мурда айтылган негиздүү пикирлерди андан ары тереңдеттишти.

КЫССА – Чыгыш адабиятындагы эпикалык текке кирүүчү карасөз түрүндөгү көлөмү чоң чыгармалар. Аларга уламыштар, икаялар, риваяттар, оозеки ж-а жазма тарыхый баяндар кирген. Кийин бул термин кандайдыр бир даражада *повесть* деген аталма м-н алмашты.

“КЫЯМАТ” – (1986) Ч. Айтматовдун адабий чөйрөдө карама-каршылыктуу кызуу талаш-тартыштарды жараткан романы. Чыгарманын аталышы ж-дө автор мындай дейт: “Эмне үчүн “Плаха” деп аталды. Менимче, ал романдын мазмунунан келип чыкты го деп ойлойм. Баталга – бул баш алынчу секи же мыйзам окуучу дөбө гана эмес. Адам өз өмүрүндө эртеби-кечпи баталгага туш келет. Ал кезде баталгага чыгып барган болот, албетте ал ажалдан тыш, аман-соо эле калат, а кээде чыкпай да калышы мүмкүн. Бул жерде аталыш-баталгага баруу кандай күч, кандай баа м-н келээрин, дегеле мындай азап-тозоктуу жолго баруунун мааниси барбы-мына ушул ж-дө айтып турат”. “К.” сов. социалисттик системанын ырдоосунун алдында, “кайра куруу”, “айкындуулук” деп аталган мезгилде жазылып жарыкка келди. Соц. реализм принциптеринин негизиндеги советтик адабияттаануу илими өзгөчө басым жасап “искусство – коомдук аң-сезимдин бир формасы” деп үйрөтүп келгендей романдын идеялык, тематикалык мазмунунда саясий социалдык багыттуулук негизги орундардын бирин ээлейт. “К.” – ар кандай идеологиялык, коомдук-саясий сенектикти, тоталитардык социалисттик системасын догматикалык принциптерин айыптаган көркөм чыгарма. Романдын сюжеттик-композициялык курулушу жазуучунун мурдагы чыгармаларынан кыйла татаал. Автор романды жазуудагы идеялык-көркөмдүк максатын иш жүзүнө ашыруу үчүн 20-кылымдын акырындагы реалисттик романдын карамагындагы мүмкүн болгон конструктивдик каражаттардын баарысын пайдаланган. Белгилүү адабиятчы Г. Гачев романга мистерия да, притча да, турмуш да, айбанаттар жөнүндөгү эпос да, философиялык диалог да, реалисттик баяндоо да катышкан “синкреттүү китеп” деп аныктама берет. Роман өз-өзүнчө логикалык башталышка ж-а аякталышка эгедер бир нече аңгеме-баяндардан турат. Алар: Акбара м-н Ташчайнардын баяны, Авдийдин диний көз караштарынын тарых-таржымалы, нашакорлордун жүрүшү, Обер-Кандаловдун хунтасынын эт планын толтуруу үчүн Моюнкумдагы кыргын чабаты, грузин элинин “Жетинин бири” аңгемеси, Понтий Пилат, Иисус Назарянин жөнүндөгү инжил легендасы, Бостон м-н Базарбайдын окуясы. Мына ушул бири-биринен мезгилдик, мейкиндик ар кыл аралыкта турган окуяларды жазуучу бир проблемалык түйүнгө – башкаруучулук саясаты, бийлик м-н коомчулуктун ортосундагы дисгармониянын түпкү себеби болгон адам эркин тушаган идеологиялык сенектик, догматизмдин кесепет натыйжаларын көрсөтүүгө байлайт. Чыгарманын сюжеттик окуяларынын өнүгүүсүнөн андай догматикалык бийликтин диний, саясий, экономикалык түрлөрүн кезиктиребиз. Канондоштурулган дин илимин жаңылоо, өзгөртүү керек деген идеялары үчүн семинардан куулган романдын негизги, борбордук каарманы Авдий Каллистратовдун Координатор-Ата м-н болгон жогорку интеллектуалдык деңгээлдеги талашында төмөнкүдөй ойлорду учуратабыз: “Кылымдап катып калган, сенектиктен бошотуп, догматизмден куткарып, адам рухуна өзүнүн назилдик ажыгы болгон Кудайды даана тааный турган эркиндик берүү керек, библиялык доордон мурдагы доордо бир айтылып калган экен деп, христианчылыктын эки миң жылдан бери айтылып келаткан жобосуна бир сөз кошо албаганыбыз кандай? Сиз чындыкка монополия орнотуп коюш үчүн күрөшүп жатасыз, бирок ал деген бери болгондо өзүн өзү алдоочулук болбойбу, анткени кандай гана окуу-илим болбосун, кудайдын өзүнөн чыккан күндө да, чындыкты бир жолу биротоло түбөлүккө билип, өздөштүрүп алган окуу-илим болбойт. Эгер андай болсо, анда ал окуу-илим өлүү да!” Христианчылыкка карата айтылган бул ой аркылуу автор о. эле чыгарманын жалпы контекстинде параллелдүү түрдө социализм саясатындагы сенектикти сынга алып жатканын байкоого болот. Өзүнүн чындыгын канчалык далилдөөгө тырышпасын, Жараткан Эгени канчалык зор сүйүү м-н сүйбөсүн Авдий чиркөөдөн куулат. Анын жекече кылган аракеттеринен эч майнап чыкпай, өз чындыгы үчүн курман болууга, азап чегүүгө даяр болгон устаты Иисус Христостой кермеге керилип, мерт болот. Эгерде семинарист Авдий диний догмаларга каршы чыкса, романдын экинчи бир каарманы чабан Бостон Үркүнчиев саясий-экономикалык башкаруу системасындагы догмалар м-н келишкиси келбейт. Ал жеке менчиктүүлүктү кабыл албаган социалисттик системадагы “меники эмес элдик” деген түшүнүккө түзөтүү, чарба жүргүзүүнүн принциптерин жаңылоо керектиги ж-дө оюн канча айтпасын, анын каршысындагы дагы бир “каарман” – парторг – гезит-кишиси Кочкорбаевдин “бул – социализмдин ыйык принциптерине каршы чыгуу” деп турганы турган. Бөлүрүктөрдү уядан алаарда эле аларды сатып акча кылышты ойлогон Базарбай да өзүнүн аймакчылык ишин мамл. маанилүү иш катары көргөзүп, “аларды кайра ордуна алып барып коюу керек” деген Бостонго “Сен бийликке каршы чыгып атканыңды алдагы кулактык аң-сезимге жык толгон башың менен ойлон” деп кериоздонот. Акыры ушунун кесепетинен уулу Кенжештен ажыраган Бостон ачуунун, күйүттүн күчү м-н барып Базарбайды атып салат. Өз чындыгын коргоодогу чыдоонун чеги ушуга жетти. “Бостон так ушул сааттан баштап аттабас чийилди аттап өткөнүн, өзү үчүн да акыр заман келгенин түшүндү” дейт автор. Башкача айтканда бул жерде да Иисустун, Авдийдин, Сандронун башына түшкөн акыр заман Бостонго да жетти. Автор “К.” романында жогоруда кыскача сөз кылынган көркөм образдар системасы аркылуу өзү жашап жаткан мезгилдин, коомдун карама-каршылыгы курчуп чегине жеткенигин, акыр заман жакындап келгендигин, б. а. тоталитардык социалисттик системанын акыр заманы келгенин, жеке каршылыктардан майнап чыкпастыгын көргөзүү м-н жалпы коомчулук ар кандай кыйынчылык, азаптарга чыдап, тобокелге баруу, иштиктүү өзгөртүүлөрдү, аракеттерди жасашы керек экендиги жөнүндөгү идеяны айткан. Романдын негизги сюжеттик – композициялык архитекtonикасы мына ушул идеянын айланасында өнүктүрүлгөн.

ЛАЙЛИЕВА Илимкан (1953-ж. т., Бишкек ш.) – 1975-ж. КМУнун филология факультетинин орус тили ж-а адабият бөлүмүн бүтүргөн. 1995-ж. “Орус жана дүйнөлүк адабияттын традициясы кыргыз прозасында” деген темада докторлук диссертация коргогон.

Л. өзүнүн көп сандаган газета – журналдык публикацияларында ж-а монографияларында жасаган талдоолорунун ж-а корутундуларынын негизинде Кыргызстандагы Айтматовтаануу илимине олуттуу салым кошкон. Изилдөөчүнүн эн

биринчи көлөмдүү эмгегиндеги каралган проблеманын формулировкасынан көрүнүп тургандай, бул эмгек советтик адабият таануу илиминин традицияларында жазылып ишке ашырылган. Л. изилдөөсүнүн мазмунун негизги үч бөлүмгө бөлүп караган. Адабиятчы кыргыздын аңгеме жанрынын чеберлери болуп саналган А. Саспаев, М. Байжиев, М. Мураталиевдин аңгемелеринде өтө ачык көрүнгөн психологизмдин кыргыз прозасындагы жаңы көрүнүш катарында далилдүү ж-а аргументтүү ачып бере алган. Сөз болуп жаткан монографияда У. Абдукаимовдун “Майдан” романына атайын бөлүм арналганы табигый зарылдык ж-а законченемдүү көрүнүш. Анткени, дал ушул чыгармада эпикалык түргө жаткан роман жанры тереңделген, өркүндөтүлгөн психологизм м-н ишке ашырылган. “Азыркы кыргыз прозасындагы интернационалдык фактор жана психологизм” деген монографиясынын жыйынтыктоочу бөлүмү бүтүндөй Ч. Айтматовдун чыг-лыгына арналган. Бул түшүнүктүү. Анткен себеби, психологизм өзүнүн бүткүл касиет-сапаттары м-н, өзүнүн тереңдеген ж-а өсүп-өрчүгөн күчү м-н кыргыз адабиятына Ч. Айтматовдун чыг-лыгы м-н келди. Ч. Айтматовдун чыг-лыгы, жазуучунун индивидуалдуулугу ж-а новаторлугу жекече, автономдуу эмес, дүйн. адабияттын, айрыкча орус адабияты м-н болгон тыгыз органикалык байланыштарда каралат. Окумуштуунун дагы бир китеби “Орус классикалык жана дүйнөлүк адабияттын традициялары кыргыз прозасында” деп аталат. Бул эмгегинде автор совет мезгилинде дээрлик куугунтукка алынган салыштырма адабият таануу илиминин методологиясынын негизинде кыргыз адабиятынын орус ж-а дүйн. адабияттын ортосундагы тикеден-тике ж-а кыйыр байланыштарды изилдөөгө алган.

ЛАКОНИЗМ (гр. – кыскалык, тактык) – көркөм адабиятта ойду кыска, так берүү. Айрыкча элдик учкул сөздөрдө, туруктуу сөз айкалыштарында Л. даана көрүнөт. Ал эми адабий чыг-лыкта идеялык мазмундун так, кыска, үнөмдүү ачылышы Л-ге жатат. Бул касиет кыргыз жазуучуларынан Ч. Айтматовго, А. Осмоновго көбүрөөк мүнөздүү.

ЛАТИФА, л а т и ф а (ар. – көрктүү, жагымдуу; көптүк – санда көрктүү сөздөр ж-а келишкен аңгемелер) – эл ичинде оозеки тараган күлкүлүү, кыска баяндар. Бул бизде “апенди” деген аталма м-н көбүрөөк тараган. Калк арасына абдан кеңири жайылган жанр. Булардын көбүнүн башкы каарманы Апенди же Алдар көсө же Насир апенди болуп, алар өздөрүнүн акылмандыгы, тапкычтыгы, сөзгө байлыгы, ар кандай адилетсиздик м-н келишпестиги аркылуу улам жаңы Л-га каарман болуп өтө берген.

ЛЕГЕНДА (лат. – окууга сунуш кылынгандын бардыгы деген мааниде) 1. Орто кылымдарда Европада кеңири тараган диний мазмун, мүнөздөгү жазма баяндар. 2. Оозеки адабияттагы керемет окуялар, фантастикалык образдар ж-а түшүнүктөр баяндалган, угуучулар ж-а окурмандар тарабынан ырастай, чындыктай кабыл алынган чыгармалар. *Уламыштан* айырмаланып мазмуну өтө эле фантастикалуу келет да, өткөн учур тууралуу да, азыркы убак, келечек ж-дө да баяндайт. Кыргыз фольклорундагы Л-ларды тематикасына карап космогониялык (Күн, Ай, Жылдыздардын келип чыгышы ж-дө), топонимикалык (жер-суу аттарынын пайда болушу тууралуу), диний, тарыхый, баатырдык ж. б. бөлүүгө болот. Л-ларды азыркы акын-жазуучулар өз чыгармаларында колдонуп, алардын сюжеттерин, окуяларын жазып аткан чыгармасынын темасын, идеясын терең ачып, образдарды жеткиликтүү берүү үчүн пайдаланылат.

ЛЕЙТМОТИВ (нем. – башкы, жетектөөчү мотив) – көркөм чыгармада өзгөчө бөлүп көрсөтүлүп, чыгарманын башынан аягына чейин жүргөн башкы мотив. Негизги каарман, чыгармадагы негизги өзөк болуп жүргөн нерсе Л-ди түзөт. Мис., “Манас” эпосунун Л-и – бытыранды кыргыз журтун бириктирүү, тышкы душмандардан коргоп туруу, Ч. Айтматовдун “Жамийла” повестинин Л-и – коомдогу адамдын турмушу м-н сүйүүсүндө эркиндикти даназалоо.

ЛЕКСИКА (гр. – сөз, сөз түрмөгү, ойду берүүнүн ыгы) – тилдеги бардык сөздөрдүн жыйындысы, анын сөздүк составы. Тилдин сөздүк курамында элдин тарыхы чагылдырылат, турмуш тиричилиги, маданияты, иск-восу м-н адабияты берилет. Тарыхтын жылышы м-н элдин турмушунда өзгөрүүлөр, жаңылануулар болот, коом турмушунун айрым көрүнүштөрү эскирип калат, жаңы түшүнүктөрдү туюнтуу үчүн тилде жаңы сөздөр пайда болуп, айрым эски сөздөр колдонуудан чыгып калат. Тил жаңы сөздөр, терминдер м-н тынымсыз байып турат. Бул процесс көркөм чыгармалардан орун алат. Л. дегенде тилдеги *архаизм, кесиптик лексика, неологизм, диалектизм, вульгаризм, варваризм, синоним, антоним, омоним* ж. б. тилдик түшүнүктөрдү карообуз керек.

ЛЕТОПИСЬ – 1. Тарыхый окуяларды ошол окуялардын катышуучулары ж-а күбөлөрүнүн айтканы б-ча жазып чыгуу. 2. Байыркы орус адабиятындагы баяндоо мүнөзүндөгү чыгармалар. 3. Эң маанилүү окуяларды жылдар б-ча жазып жүргөн маалыматтар.

ЛИБРЕТТО (итал. – китепче) – сахна үчүн жазылган опералык чыгармалардын көркөм тексти. “Айчүрөк” операсынын либреттосу (авторлору – Ж. Бөкөнбаев, К. Маликов, Ж. Турусбеков). Кээде балеттик (мис., “Чолпон” балети) чыгармалардын тексттерин да Л. деп аташат.

ЛИРИЗМ – жеке эмоцияларды, өзүнүн кабылдоолорун түздөн түз өзү берүүсү, автордун, каармандын, баяндоочунун, персонаждын речин көтөрүңкү эмоционалдуулук м-н айтып берүү. Мында сезим, көңүл, ашкере таасын көрсөтүлөт. Л. лирикалык текке гана таандык эмес, эпикалык чыгармаларда да, драмада да учурай берет. Мис., Ч. Айтматов “Жамийла” повестинде Жамийла м-н Даниярдын август түнүндөгү бири-бирине сүйүү сезимдерин көрсөтүү үчүн баяндоочунун лирикалык көңүл жагдайларын көрсөтөт.

ЛИРИКА (гр. – гректердин кылдуу муз. аспабы лиранын коштоосу м-н аткарылган ырлар дегендин негизинде пайда болгон) – *эпикалык ж-а драмалык тектен* айырмалуу адабияттын үчүнчү теги болуп, мында турмуш лирикалык каармандын ички сезимдери (кубанычы, өкүнүчү, арзуусу, толкундануусу, түйшөлүүсү ж. б.) аркылуу берилет да, ушул сезимдерден анын дүйнөгө көзкарашы, турмуш ж-дө ой толгоосу, мамилеси билдирилет. Байыркы заманда эле Аристотель мындай типтеги чыгармаларда турмушту чагылдыруучу өзүн өзү өзгөртпөй, өзү бойдон каларын айтып өткөн, немис ойчулу Гегель Л-нын негизги предмети адамдын рухий турмушу, анын идеяларынын ж-а сезимдеринин дүйнөсү экендигин белгилеген. Автор эпикада сүрөттөп жатканына сырттан, тышкаркы (объективдүү) нерсе катары мамиле кылса, Л-да ичтен, өзү тараптан (субъективдүү) мамиле жасайт. Л-га көбүнчө көлөмүнүн чакан болушу, конфликттин сезим-ойлордун өсүшүндө көрүнүшү, акындын ой жүгүртүүдөн улам айткан пикири, туюму, сөзү башкы

планга чыгышы, автордун жеке инсандык сапаттарынын көбүрөөк чагылдырылышы, речтин ашкере эмоциялуулугу, салыштыруу, эпитет, метафора, контраст, параллелизм, жандандыруу сыяктуу поэтикалык каражаттардын арбын колдонулушу мүнөздүү. Л-лык текке кирүүчү бир чыгарма:

Каалгып ак булуттар көчөсүнөр,
Канча бир жерлер басып өтөсүнөр.
Түрүлүп түгөнбөгөн сапар тартып,
Түнөргөн тоо башына түнөйсүнөр.
Кайчы өткөн тагдыр менен жолго чыгып,
Силерди, ак булуттар, жолдош кылып,
Мен келип алтын кумдуу көл жээгине,
Олтурам эскерүүдөн ичтен сызып.
Сезгендей айрылаарды коркоор элем,
Өчөшүп бизди өксүткөн жаңылууга,
Өмүрдүн өрүн көздөй жалгыз келем.
Кайгынын каран түнүн жарык кылаар,
Каралдым, жашоодо көп жакшылык бар.
Сен азыр эмнени ойлоп турдуң экен,
Айдалып баратканда ак булуттар.

(О. Султанов)

Мында лирикалык каармандын махабат өксүгүнөн улам ичинде бук кылган арманы, кусалыгы ак булуттарга ж-а бизге белгисиз сүйгөн адамына карата сезим аркылуу субъективдүү түрдө айтылууда. Ушуну *эпикалык* текте баяндоо керек болсо, анда окуя-сюжет киргизилмек, автор узун сабак кеп кылып бермек, эгерде *драма* жазылса, кыймыл-аракетке, конфликттиге негизделип, сахнанын насилеине ылайыкталмак. Л. – кыргыз адабиятындагы эң байыркы тектердин бири. Элдик Л. – *арман, кошок, эмгек, сүйүү, бешик, оюн, көрүшүү ырларында, айтыш* жанрларында өзгөчө өнүккөн. Төңкөрүштөн кийинки мезгилде *атуулдук (граждандык), интим, пейзаж* Л-сы кыргыз поэзиясынын негизги жанры болуп, көп түрдөгү тематикада, ар кыл мазмунда ж-а стилде өнүгүүдө.

ЛИРИКАЛЫК ПРОЗА – *эпикалык тектин* ж-а *лириканын* белгилерин өз ичине камтыган карасөз түрүндөгү чыгармалар. Эпиканын төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрүн камтыйт: кандайдыр бир фабуланын берилиши; кейипкерлердин көбүрөөк катыштырылышы; мүнөз түзүүнүн элементтеринин болушу. Ал эми лирикадан алган белгилери: баяндоочу субъектинин (автор, аңгемечи, каарман) катышуусу, айрым сөздөрдү өзгөчө бөлүп колдонуу, сүйлөмдөгү сөздөрдүн (э м-н баяндоочтун) орун тартибин алмаштыруу, мында композициялык борбор катары баяндоочунун субъекти алынат. Эпикалык окуялар, мүнөздөр ар кандай ассоциацияларда, лирикалык чегинүүлөрдө чагылдырылат. Эмоциялуулук күчтүү көрүнөт.

ЛИРИКАЛЫК КААРМАН – лирикалык чыгармада ой толгоосу, ой-сезими берилген каармандын образы. Лирикада акындын жекече ой-сезимдери берилгендигине карабастан, ал автордун өзү эмес. Мис., Токтогулдун “Алымкан” аттуу лирикалык ырынын каарманы сүйүүдөгү эркиндикти, адилеттүүлүктү жар салган адамдын образы. Ырдагы л. к-дын аты аталбайт, ал акындын “Мени” м-н берилет, бирок “Мен” жалпыга таандык болот. Л. к. эпикалык чыгармаларда да болот (к. *Эпикалык тек*), анын аты аталат. Мис., А. Токомбаевдин “Өз көзүм менен” поэмасындагы Бакас, Ч. Айтматовдун “Жамийла” повестиндеги сүрөтчү Сейит. Бул лирикадагы Л. к-дардан айырмаланып, ысымы, ким экени белгилүү болуп, терең ачылган эпикалык мүнөзгө жакын келет. Мындай каармандар автордук позицияны, мамилени, көзкарашты алып жүрүшү м-н Л. к. делет.

ЛИРИКАЛЫК ЧЕГИНҮҮ – композициялык ыкма; сюжеттүү чыгармалардагы (к. *Сюжет*) окуяларга, жекече каармандарга карата өз көзкарашын, мамилесин билдирген автордун сөзү. Ошондуктан ал чыгарманын сюжетине кирбейт, бирок чыгарманын идеялык маанисин тереңдетип ачууга кандайдыр бир даражада таасир этет. С. Эралиев “Ак Мөөр” поэмасында Мөөр м-н Болоттун таза сүйүүсү жөнүндөгү ойду тереңдетүү максатында төмөндөгүдөй чегинүү жасаган:

Сүйүү, сүйүү! Укса канбас сыры бар,
Ойду ойлонтуп кумарланткан ыры бар.
Чылгый таза ынактыктан жаралган.
Жалыны бар чалпоо сезим жылынар.
Сүйүү деген токсон кырлуу эмеспи,
Кыйын чыгар, билиш анын кырын ар!
Кээде ызалап, кээде шаттык күчөткөн,
Бул да сенин демиң беле, сулуу жар?!

ЛИРИКАЛЫК-ДРАМАЛЫК ЖАНР – көркөм чыгармада турмуш чындыгын лирикага ж-а драмага таандык усулдар м-н чагылдыруу.

ЛИРИКАЛЫК-ЭПИКАЛЫК ЖАНР – көркөм чыгарманын эпикалык ж-а лирикалык сүрөттөөнү жуурулуштуруу аркылуу коомдук турмушту чагылдырган түрү. Ыр түрүндө болот. Анын жанрдык негизги өзгөчөлүгү турмуш көрүнүштөрү эпикалык мүнөздө баяндалуу м-н каармандардын ички сезимдери, санаркоолору лирикалык сүрөттөөлөргө тыгыз айкалышта келгендигинде. Адатта мындай чыгармаларга поэмалар, ыр м-н жазылган романдар киргизилет. Мис., А. Токомбаевдин “Таң алдында”, “Өз көзүм менен”, “Комуз күүсү”, Т. Үмөталиевдин “Кубат”, “Ак алтын жөнүндө ыр”,

С. Эралиевдин “Ак Мөөр”, К. Маликовдун “Көл жээгинде кездешүү”, А. Токтомушевдин “Сүйүү жана коркунуч”, “Алтын тоо” деген чыгармаларын атоого болот. “Олжобай менен Кишимжан”, “Жаңыл Мырза”, “Ак Мактым” эпосторун да Л.-э. ж-га киргизүүгө мүмкүн.

ЛИРО-ДРАМА, к. *Лирикалык-драмалык жанр*.

ЛИРО-ЭПИКА, к. *Лирикалык-эпикалык жанр*.

ЛИТОГА (гр. – жөнөкөйлүк) – *гиперболага* карама-каршы сүрөттөөнүн бир түрү. Эгерде гиперболада сүрөттөлүүчү көрүнүш апыртылып берилсе, Л-да, тескерисинче, кичирейтилип көрсөтүлөт. Мис.,

Тырнактай болуп жаралып,
Тууган жер консоң оюма.
Көрсөтөр элем дүйнөгө,
Көтөрүп жүрүп колу ма.

(Б. Сарногоев)

Акын ата-журтун кичирейтип “тырнактай” деп сүрөттөйт да, ага болгон терең сүйүүсүн күчтүү сезим м-н берүүгө жетишет.

МАГИЯ (лат. – сыйкырчылык) – байыркы адамдардын мифтик түшүнүгүндө жан-жаныбарлар, башка предметтер киши сыяктуу сүйлөй алат, ой жүгүртө алат деген анимисттик ой жүгүртүү; ошол адамдай эс-акылга, жүрүш-турушка ээ болгон көрүнүштөргө, нерселерге кандайдыр бир дубалардын жардамы м-н таасир этип, аларды багындыруу аракетин. Мис., “Манас” эпосунда Алмамбеттин күндү жайлап жайдын күнү кыш түшүрүшү, жомоктордогу баатырлардын же башка кара күчтөрдүн жанынын бөтөн нерседе болушу, аны таап алып, өзүнө багындыруу, албарстынын чачын кыркып алып, каалаганын аткартуу ж. б.

МАВЛЯНОВ Жунай (1923, Аксы р-ну, 2003). Кыргыз эл жазуучусу. 1942–44-жылдары Улуу Ата Мекендик согушка катышкан. 1948–1960-жылдары Жалалабаттагы мугалимдер ин-тун бүтүргөн. М-дын чыг-лыгы башка жазуучулардыкы сыяктуу эле ыр жазуудан башталган. 1948-ж. ин-тутка окуп жүргөн кезинде анын биринчи ыры областтык газетата жарыяланган. Ошондон тартып анын ырлары, очерктери, аңгемелери, публицистикалары областтык, республикалык газета-журналдарга үзүлбөй басылып турган. Жазуучунун айрым чыгармалары орус, украин, өзбек, татар, якут тилдерине которулган. Ал эми “Нан” деген аңгемеси 1967-ж. “Огонёк” журналынын сыйлыгына ээ болуп, кийин француз тилинде чыккан. 1968-ж. жазуучунун көп жылдан бери жазып келаткан “Ачык асман” романынын биринчи китеби, 1971-ж. экинчи китеби кийин 1977-ж. “Бийиктик” деген романы жарык көргөн. М. өзүнүн адабий ишмердигинде ар түрдүү темадагы, ар кандай проблеманы көтөргөн ондогон аңгеме, повесть, романдарды жаратып, ар бир чыгармасы өз мезгилинин жүгүн көтөрүп келген, бирок ошолордун ичинен автордун “Бийиктик” деген романы жазуучунун чыг-лыгынын бийиктиги десек болот. М. “Ардак белгиси” ордени ж-а бир нече орден, медалдардын ээси болгон.

МАДАЛЫ уулу Бекназар (19-к-н 50–60-ж. т. – 1916, Сузак р-ну) – кыргыз эл ырчысы (төкмө); Түштүктөн чыккан Барпы сыяктуу көптөгөн ырчылардын устаты. Диний терең билими болгондуктан, Молдо Бекназар деп аташкан. Оокаттуу үй-бүлөдө туулган. 12 жашынан ырдап чыккан. Жаш кезинен эле ырчылык атакка жетип, Түштүк кыргыздарына кеңири белгилүү болгон. Мектеп, медреселерден билим алып, бирок, бүткүл өмүрүн ырчылык м-н өткөрүп, жан сактаган. Көрүнүктүү акын Б-дын сөзгө алынбай, чыгармаларынын жыйналбай келишине биринчи кезекте молдолугу, экинчиден, бетке айткан көйкашкалыгы, айрыкча Алымбек датканын балдарына каршы сүйлөп, балдардын энесине сөз тийгизгени себеп болсо керек. Ошентсе да, жогоруда белгилегендей, айрым айтыштарынын басма бетинде жарык көргөндөрү, фонддо сакталып турган чыгармалары анын акындык кудурети болгонун көрсөтүп турат.

МАЗМУН ЖАНА ФОРМА ар кандай иск-во чыгармасынын өз мазмуну ж-а формасы болот. Белинскийдин сөзү м-н айтканда “. . . форманы мазмундан ажыратуу мазмунду жок кылганга барабар же, тескерисинче, мазмунду формадан ажыратып кароо форманы жок кылганга тете”. Чыгарманын мазмуну коомдук турмуштун ар кандай жактарын, адамдардын өз ара мамилелерин көрсөтөт. Мазмунду түзүп турган негизги элементтер – *тема* ж-а *идея*. Мазмун өзүнө ылайык келген форманы тандайт. Форма – мазмунду ачып берүүнүн каражаты. Анын негизги элементтери: *сюжет*, *композиция*, *тил*. Мазмун жетектөөчү ролго ээ болот да, өзүнө ылайык форманы талап кылат, бирок муну м-н форманын маанисин төмөндөтүп коюуга болбойт. М. Горький форманын дал келбестиги ар кандай мазмунду бузуп коёрун айткан. Ошентип, ааламдагы бардык нерсенин, эгер ал бар нерсе болсо, ошонун тышкы ж-а ички көрүнүшү болот, ички маңызы – мазмун, ошол мазмундун сырткы чагылышы, белгиси – форма, ал мазмундун ажырагыс бөлүгү болот да, ар кандай мазмун белгилүү бир формасыз жашай албайт. М а з м у н дегенибиз, демек, кандайдыр бир көрүнүштүн, кубулуштун маңызы, данеги, башкы белгилери аркылуу түшүнүк берген негизи, кыскасы, сүрөттөөгө алынган турмуш чындыгы. Көркөм чыгарманын мазмуну сюжеттин составындагы окуяларда, ар кандай кырдаалдарда, каармандардын жүрүш-турушунда, аракеттеринде же алардын күрөштөрүндө түзүлөт. Адабиятта сөз кудурети м-н ар кандай турмушту терең ж-а көп тараптуу берүүгө болот, мында мазмунду берүүдө, адам мүнөзү чечүүчү күчкө ээ. Ошол мазмунду көркөм мүнөздөрсүз ачып берүү тарыхчынын же философун милдети, а жазуучу сөзсүз түрдө турмушту көркөм образ аркылуу чагылдырууга тийиш. Демек, *образдуулук*, *көркөмдүк* – адабиятта турмушту билүүнүн ж-а чагылдыруунун өзүнчө ыгы, жолу. Бул касиет мүнөздөрдө ачылат. *Мүнөз* болсо ар кандай адабий жанрларда, конкреттүү тилде, сюжетте, конфликтте,

композицияда, портреттерде, пейзажда, лирикалык чегинүүлөрдө түзүлөт. Ошентип, көркөм чыгармадагы башкы мазмун автор окурманга жеткирмекчи болгон *идея*, ал эми ошол идеяны берүү үчүн пайдаланылган тил, *жанр*, мүнөз, сюжет, композиция, *пейзаж* ж. б. идеяны ачуунун формалары болуп саналат. Навои турмуштун адабиятта чагылышын, берилишин жасана кийинген жаңы келген келинге салыштырат. Келиндин келин экени анын кийген поруму көрсөткөндөй эле, аскерден кайткан жигитти да аскер формасы (сырткы кийими) ким экенин дааналап турат. Ошол шөкөттөлгөн кийиминен, бетин жапкан жоолугунан келинди, формасынан аскерди ажырата билебиз, тааныйбыз, келин м-н аскерди таанып билүү алардын сырткы көрүнүштөрүнөн башталат, б. а. булардын ким экендигин билип турганыбыз м-н кандай адам экенин али биле элекпиз. Алардын ички маңызы, кандайчалыгы – бул мазмун, эгер ошол ички дүйнөсүн антара баштасак, формадан мазмунга өткөн болобуз. Форма мазмунду берүүнүн ыгы, сырткы кийими, кейпи, бир бүтүн түшүнүктү билдирип турган мазмундун курулушу, мазмундун көрүнүшү. Демек, көркөм адабияттагы форма – бул мазмунду ачып берүүгө багытталган, жанрдык-композициялык, лексикалык-стилистикалык, басымдык-ыргактык көркөм каражаттардын баарынын өз ара байланышынын жыйындысы. Мазмун ж-а форма өтө тыгыз биримдикте, биринин бузулушу, экөөнүн дал келбей калышы көркөм чыгарманын күчүн алсыратып, жокко чыгарат. “Мазмун – бул форманын мазмунга өтүшү, ал эми форма болсо мазмундун формага өтүшүнүн эле өзү”, – деген Л. Н. Толстой. А. М. Горький болсо: “Бир нерсени жазуудан мурда мен өзүмө өзүм алдын ала үч суроо берем: эмнени жазышым керек, аны кандай ж-а эмне үчүн жазышым керек”, – деген. Дал ошол “эмнени” жазганы – мазмун, “кандай” жазганы – форма, экөө өтмө катар чырмалышып биригет да, чыгарманы көркөм сөз өнөрү денгээлине жеткирет.

“МАЙДАН” – роман. У. Абдукаимовдун бул “Майдан” романынын 1-бөлүгү 1961-ж. ж-а 2-бөлүгү 1966-ж. чыккан. Жазуучунун өмүр аягында жараткан адабий керээзи, бүткүл жашоосундагы чыгармачыл изденүүлөрүнүн жыйынтыгы. “Майдан” – көп аспекти, көп пландуу Ата Мекендик согуш темасына арналган роман. Мындай сапат окуянын географиялык чөйрөсүнүн масштабдуулугуна, каармандардын көп сандуулугуна гана эмес, ал баарынан мурда адам турмушунун концепциясын, адамдын жан дүйнөсүн ачууга негизделген. У. Абдукаимовдун баяндоосунда колхозчунун ж-а интеллигенттин, солдаттын ж-а генералдын, студенттин ж-а мугалимдин турмушу көз алдыбыздан өтөт. Окуянын татаал түйүндөрү кыштактан шаарга, шаардан алыскы фронтко чейин барат. Кыргыз адабиятында биринчи жолу Москва, Сталинград алдындагы салгылашуулар нукура эпикалык кендикте ж-а реалисттик-психологиялык тереңдикте сүрөттөлөт. Жазуучунун көркөм политрасынан жазылган образдардан тышкары тарыхый адамдардын, көрүнүктүү полководецтердин элеси тартылат. Мына ушунун баары “Майдан” романынын полифониялык ыргагын жаратат. Адам турмушунун не бир татаал жактарын, адамдар арасындагы не бир чиелешкен байланыштарды ачуу романдын негизги максаты экени, анчейин жайбаракат ыргакта жазылган экспозициялык бөлүктө эле байкалат. Кыдырбек аскердик кадр кызматында жүрүп, айлына отпусмага келет. Ушул учурдан пайдаланып ал качандыр бир көңүлүнө түшкөн Бермет аттуу кызга жолугуу үчүн жайлоого барат. Бермет студентка, атасыныкында эс алдууда жүрөт. . . Окуя ушул “сүйгөн жигит” м-н “сүйбөгөн кыздын” тегерегинде болуп, ошолордун айланасында бүтө турган сыяктуу. Романдын негизин түзө турган конфликт да негизинен ушулардын арасында болуп, ушулардын арасында чечилчүдөй. Автор үй-бүлөлүк романдын сюжеттик чиелениш салтын аң-сезимдүү түрдө кабыл алат да, өзүнчө өнүктүрөт. “Майдандын” экспозициясындагы жайбаракат интонация тез эле өзгөрөт. Согуштун башталышы жөнүндөгү кабарды Кыдырбек кайрадан жолдо келатып, бала кезде бирге окуган Сарыгул деген немеден угат да, “Советтер Союзунун башына айбаттуу коркунуч түшкөнүн” туура түшүнүп, дем алышын күтпөй эле жөнөп кетет. Мына ошентип, бул согушта өмүр, өлүм тагдыры ж-дө сөз боло тургандыгы, романдын негизги идеялык мотиви ушул оор сыноо экендиги ачык боло баштайт. Жазуучу сүрөттөп жаткан темасын ар тараптан кеңири камтууга, анын соц. филос. моралдык маңызын ачууга умтулат, б. а. автордун сүрөттөөсү б-ча бул согушта каармандыкка, эрдикке шыктандырган ар бир солдаттын моралдык императиви бийик граждандык аң-сезимдүүлүк болуу керек экендиги биринчи планга коюлуп, баяндоонун динамизми укмуштай ылдамдык м-н өнүккөн. Ошентип согуштун каардуу айкырыгы Москва алдындагы токойдон тээ алыстагы шаар-кыштактарга угулат. Элдин башына трагедия, зор сыноо түштү. Бул трагедияны, бул сыноону ким кандай көтөрүп, кандай жеңди? Автор проблеманы тайсалдабай, жалтанбай дал ушинтип тикесинен койгон. Согуштун бөтөнчө татаал кырдаалдары ар кимди өз-өз ордуна жайгаштырды. Ошолордун бири – Качике. Бир караганда кичине эрки жок, бош, пас кишидей көрүнөт. Ал турмак турмушта жолу болбогон “жолсуздардын” тибине да окшойт. Үстүртөн караганда ошондой, а чынында Качикенин жан дүйнөсү, психологиясы алда канча татаал, терең ж-а бай. У. Абдукаимовдун көркөм-дүк жаңылыгы адамды бир беткей, бир четинен эмес, ар түрдүү ракурстан көрүп, анын майда-чүйдө турмуштук көрүнүштөн тартып, өмүр, өлүм жөнүндөгү чоң филос. ой жүгүртүүлөрүнө чейин төкпөй-чачпай сүрөттөөсүнө негизделген. Бул үчүн автор роман формасына мүнөздүү болгон ар түрдүү ыктарды: көркөм баяндоо, автордук мүнөздөмө, тарыхый хроника, эпистолярдык сүрөт-төөлөр, монологдор ж. б. кеңири колдонгон. Дал ушул абал, албетте, Качикенин образына да тикеден-тике тиешелүү. Романдын көркөмдүк сыйымдуулугу согуш чындыгын ар тараптан толук ж-а кеңири сүрөттөөгө байланыштуу. Автор жеке турмушунда “жолу болбогон” Качикенин тагдырын гана сүрөттөп чектелбестен, адамдын жеке таалайына караганда анын коомдук таалайы алды канча бийик, жогору экенин көрсөткөн. Ушундан улам Качикенин образы романдын финалында Мекендин, элдин алдында өзүнүн бүткүл жоопкерчилигин сезген советтик жоокердин типтүү образы болуп чыга келет. “Майдан” романынын сюжеттик өнүгүшүндө Кыдырбек м-н Берметтин, Абсамат м-н Мырзабектин, Саадат м-н Чынаркандын образдары орчундуу мааниге ээ. Бул образдарды ачууда автор иликтөө пафосун көбүнчө адамдын ички ой-толгонууларына, турмуштук кыжаалаттарына көңүл бурган. Бир беткей максаттан же каралган схемалуулуктан, статистикалык баяндамалардан алыстап, натыйжада ар бир каарман өзүнүн гана жекече адамдык касиет-сапаты, бөтөнчөлүгү м-н бөлүнүп чыга келген. Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарындагы совет элинин каармандык эмгегин, фронттогу баатырдык иштерин реалисттик дем м-н сүрөттөө жагынан, адамдардын жан дүйнөсүн ичкериден тереңделген психологиялык чыңалуу м-н ача билүү жагынан, стилдин жаңы курулмалары

жагынан “Майдан” романы кыргыз прозасындагы Айтматовдун жаңы багытты өзүнчө улаган ж-а бекемдеген новатордук чыгармалардын катарына кошулду.

МАКАЛ – ЛАКАП – адамдардын көп жылдардан бери келе жаткан филос. ой корутундуларын жыйынтыктап, алардын турмуш тажрыйбаларынын негизинен алынган, рифмалашкан ж-а ритмдешкен бир же бир нече сүйлөмдө ойду бүтүрө айткан, тарбиялоо максатында колдонулган фольклордук чыгармалар. “Адам оюнун, акыл-эсинин энциклопедиясы” болгон макалдар дээрлик дүй-нөнүн бардык элине таандык болуп саналат, а түгүл айрым макалдардын мааниси окшош келет. Мис. , “Темир устанын чайыр кесе турган бычагы жок” (вьетнам), “Желпигич сатчу колу м-н желпинет” (кытай), “Боёкчунун шымы боёлбойт” (жапон), “Карапачынын үйүндө бүтүн идиш жок” (афган), “Кайышчынын камчысы жок” (адыгей), “Устанын тогоосу жок” (кыргыз). Макалдар элдин турмуш тажрыйбасынан улам чыкканын, алардын жалпы нравалык функциясы бирдей экенин мына ушундан да байкоого болот. Макалдар фольклордук тексттерде ж-а бардык эле акын-жазуучулардын чыгармаларында кеңири учурайт ж-а адам турмушунун бүткүл көрүнүштөрүн өзүнө тема кылып алат. Макал чыгыш тарыхы адам ойлоосу калыптанып, сезим-туюму жетилген эң байыркы доорлордо барып такалат. 9-к-да жашаган Макал Кашкаринин үч томдон турган “Түрк сөздөр жыйнагында” “Куру кашык оозго жакпас, Куру сөз кулакка жакпас”, “Ач көз карыны тойсо да өзү тойбойт”, “Карга карасын ким билер, киши аласын ким табар”, “Өзүң кылчу ишинди башкаларга жүктөбө” Макал м-н лакаптын формалык түзүлүшү, айтылышы, корутундулануусу, бири-бирине абдан окшош. Ошондой эле учурда айырмачылыктары да бар. “Макалда айтылуучу ой аягына жеткирилип, айтылган ар бир окуяга корутунду чыгарылып, лакапта адамдын ою гана айтылып, корутунду чыгарылбай көмүскөдө калат. Ошондуктан лакап көбүнчө салыштыруу, окшоштуруу иретинде “дегендей”, “окшобой” д. у. с. сөздөрдүн ж-а “ган”, “дай” уландыларынын жардамы м-н айтылат. Мындан сырткары лакапка “ып”, “ыптыр” өңдүү өткөн чактын мүчөлөрүнүн жардамы м-н же кимдир бирөөгө таандык болуп айтыла берет. Мис. , “жаман туугандан жакшы кошуна өтүптүр”. Лакаптар уйкаштыкка анчалык муктаж эмес. Тескерисинче, макалдар көбүнчө уйкашталып учкул тизмектелет. Элибизде лакапка өтө жакын макалдар, же тескерисинче, макалдын лакапка айланып калган учурлар арбын. М.-Л. бири-бирине мынчалык жакындашып калышы экөөнүн тең турмуш тажрыйбаларынан келип чыккандыгына байланыштуу. Турмуштан алынып, элестүү сүрөттөлүп, туура айтылышы экөөнүн жалпылыгына жатат. Макал м-н лакап турмушта таразаланып калган тажрыйбалар таяныч болуп, ар нерсенин ак-карасы, оң-тетириси сыяктуу эки жагы, же бири-бирине жакын турган эки нерсе салыштырыла, көп учурда жупташа учкул тизмектелет. “Дос табышат, душман кагышат”. “Атадан – акыл, ападан тарбия” ж. б. Макалдан төп корутунду чыгарылат: “Тил – акыл таразасы”, “Күч акылга баш иет” ж. б. Макалдын тарбиялык жагы абдан күчтүү. Элдик ырлардагы, эпостордогу таамай чыккан элестүү саптар, кеп туюмун чечмелеген чечен, сөзмөр, шайыр адамдар же элдик ырчылардын айтыштарындагы учкул саптар, таамай салыштыруулар өзүнөн өзү эле катары м-н айтылып калат. Биринчиден, кайсы бир учурда болгон болсо да, чыгыш тарыхы көмүскөдө калып, окуянын өзү эмес, окуянын натыйжасы гана жыйынтыкталат. Ушул жагынан лакапка жакындап, маанилеш болуп кетет. Ошентип, адамдын жашоо-тиричилигинде айныксыз далилденген бардык натыйжалардын, көз караш, ой-пикир, корутундулардын тарбиялык мааниде, элестүү, төп, ары кыска, учкул тизмектелип наकыл сөзгө айланып айтылышы – макалдар дейбиз. Ал эми лакаптын чыгыш жөнү, тарыхы, кимге багытталганы ачык эле белгилүү. Мис., “Көкөтөйдүн ашы көп чырдын башы”. Л-тарда нуска, таалим бар (мис., “Көп жойлоп капканга түшкөн түлкүчө”). Кээде адамдардын жүрүм-турум мүнөздөрүндөгү, турмушта көп учураган күлкүлүү, адаттан тыш көрүнүштөр лакап болуп айтылып калат. Мис. , “Боёкчу боёкчу десе сакалын кошо боёптур”. “Устанын тогоосу жок”. “Алпагай кызга салпагай күйөө” ж. б. Элдик эпос, жомоктордогу, же жай турмуштагы калкка аябай алынып кеткен кызыктуу окуялар, каармандардын кулк-мүнөзү лакапка айланып кетет (мис., “Тейитбекче мал аяп”, “Аккан досторчо”, “Сан жылкылуу Сарыбайча” ж. б.). Тарыхта жашап өткөн белгилүү адамдардын аттары, кылган иштери, өнөр таржымалы да уламышка өтүп, лакапталып айтылып жүргөнүн көрөбүз (“Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол”, “Шырдакбектин боз жоргосундай”, “Алп Тобокчо” ж. б.). Демек, адамдардын жүрүм-туруму, кулк-мүнөзүндө кездешкен, же турмушта арбын учураган күлкүлүү, келекелүү, о. эле адаттан тыш көрүнүштөргө, болбосо учурдагы окуя, жагдайга карата айтылып калган элестүү тизмектер – лакаптар. Макал-лакаптар адамдын ой-кыялы жеткен бардык көрүнүш, мезгил, мерчемдерди тегиз камтыйт.

МАКАЛА – күндөлүк турмушубузда болуп жаткан коомдук-саясий, маданий ж. б. фактылардан алынып, газета-журналдар, радио, телекөрсөтүү, дубал газеталары үчүн жазылган чакан чыгармалар. М. көпчүлүккө түшүнүктүү тил м-н жазылат. Актуалдуу темадагы ж-а саясий мааниси гурч макалаларды жазууга коомчулуктун өкүлдөрү кеңири тартылат. Темасына, мазмунуна, стилине карата саясий, ил. , публицистикалык болот.

МАКТОО ЫРЛАРЫ – элдик ырчылардын чыг-лыгындагы лирикалык жанр. Конкреттүү бир адамга же топко карата мактоо, алардын жакшы сапаттарын даңазалоо мүнөзүндөгү чыгармалар. Айрым акындар мындай ырларды өздөрү кызматын аткарган кишилердин мартабасын ашыруу максатында пайдаланышып, анын байлыгын, бийлигин, а түгүл айрым терс жактарын да жакшы сапат катары көкөлөтө ырдашып, өздөрүнүн “эшик ырчылык” парзын аткарышкан. Ал эми элдик акындар карапайым адамдардын өнөрүн, баатырдыгын, адамдык сапаттарын даңазалашкан. Ар кандай мактоо ырларында максатына жараша *гипербола*, *салыштыруу* көп пайдаланылып, макталып жаткан адамдын жакшы жактары биринчи планга коюлган. Мис.,

Сымбаты сулуу чүрөктөй,
Суулуп чачың жибектей,
Созула чыктың жарыштан,
Суулугун жанга сүрөтпөй.
Эрдиги жандын билинбей,
Эмгекке катуу киришпей.

Каркырадай көрүнгөн,
Салабаттуу нускасы,
Элге дайын угулган
Эпкиндеп кылган кызматы,
Кыргызга даңктуу Зууракан
Кызылчанын устаты.

(О. Бөлөбалаев)

МАМБЕТ Чокмор уулу (1896, Тоң р-ну – 1973) – манасчы. Ал өз вариантын жаздырып жүргөн учурда кайсы манасчыдан кандайча таалим алгандыгын айтпай: “Манас баатырдын өзү айтмайынча же “Манасты” өз дилинде айтпаса, жаттап бирөөдөн үйрөнүп алууга болбойт” – деген. Башка манасчылар сыяктуу эле ал да Манас баш болгон чоролордун аян берүүсүнөн, “айтасың” деп кыстаганынан кийин гана “Манас” айтып калгандыгын эскертет. 20 жашында Тастар-Ата деген жерде жүрүп, уктап калганын же талып калганын өзү билбейт. Ошондо көзүнө көк туу көтөргөн кошун көрүнөт. Алардын ичинен бөлүнүп чыккан бирөө буларды тааныйсыңбы деп опузалайт. М. тааныбастыгын айтканда бирөөнүн “найза менен сайып ташта” деген үнү угулат. Жанына келген киши: “Коркпо Манас ушул, эми сен Манасты айтасың”, – деп аттан түшө калып М-тин төшүнүн оң жагына мөөрүн басат. Ошондон кийин М. өзүнчө жалгыз жүргөн учурларда бирөөлөр жолугуп калса же көрсө эсинен танып жатып калчу экен. Мына ушундай абалда жүрүп, эл арасына барып айтпагандыктан бир жак ыптасынан шал ооруга чалдыгат. М-тин ушул абалын байкаган таекеси Дөнүзбай аны эл арасына алып чыгып биринчи жолу бетин ачат. Ошондон тартып эл аралап “Манас” айтып калат. М. Чокмор уулунан “Манас” үчилтигинин бөлүмдөрү (“Манас”, “Семетей”, “Сейтек”) Манас секторунун кызматкерлери тарабынан 1965–73-жылдардын аралыгында жазылып алынган. М-тин айткан вариантында “Манас” эпосундагы айтылып жүргөн салттык окуялар бүтүндөй камтылган. Окуяларды сүрөттөп берүү ыктары көпчүлүк манасчылардыкына жакын. Бирок, айрым бир окуяларды куруу, мотивдери талкулоо ж-а сүрөттөө көрүнүштөрү б-ча башка варианттардан мүнөздүү айырмачылыкка ээ.

“Манас” эпосунун финалдык бөлүгүн түзгөн жыйынтыктоочу эпизоддордун бири “Чоң казат”. Бул эпизод бардык варианттарда туруктуу түрдө учурайт. Негизги сюжеттик нук ж-а окуянын өрчүтүлүшү композициялык жактан көпчүлүк манасчыларды негизинен бирдей эле мотивдер аркылуу баяндалат. Мындай жалпылыкка карабастан айрым манасчылар айтуу манерасына, үйрөнүү салтына жараша кээ бир деталдуу көрүнүштөрдү ж-а окуяларды талкулоодо башка манасчылардан өзгөчөлөнүп тургандыгы байкалат. Анткени, манасчы эпосто айтып жатканда жалпы сюжеттик нукту сактаганы м-н айрым бир көрүнүштөргө же окуялардын түшүндүрүлүшүнө, пейзаждын сүрөттөлүшүнө келгенде эргүү сезимге жараша башка манасчыларды кайталабастан, өз өнөрканасына мүнөздүү чыг-лык күчкө басым жасайт.

Негизинен үчилтигин экинчи ж-а үчүнчү бөлүгү айтылган вариантта өзүнүн салттык өзөк окуяларын сактаган. Ошондой эле бул вариантта ысыккөлдүк манасчылардын мектебинде айтылган салттык эпизоддор бар экендигин да эстен чыгарбоо керек. “Семетей” бөлүмү өз ичине Каныкейдин Чыйырды м-н Семетейди алып Букарды көздөй качканы, Каныкейдин Тайторуну чапканы, Семетейдин Сарытаздан өзүнүн жери м-н эли ж-дө укканы, Семетейдин Букарадан аттанып чыкканы, Таласка келип Абыке, Көбөштүн каршылашып кырк жигитти ээрчитип качышы ж-а курман болгону, Семетейдин Толгой м-н болгон кармашы, Айчүрөккө үйлөнгөнү, Коңурбайдан өч алганы, Семетейдин өлүмү сыяктуу бардык варианттарда туруктуу учуроочу өзөк окуяларды камтыйт. Жогоруда аталган туруктуу эпизоддор сакталганы м-н манасчы тарабынан айрым окуялар, мотивдер, образдардын талкууланышы башка варианттардан өзгөчөлөнүп баяндалуу м-н өзгөчөлүк мааниге ээ. Жогоруда аталган урунттуу эпизоддор бардык манасчыларда салттык түрдө айтылса да ар бир манасчыда окуялардын мотивдештирилиши ар башка аспектиде ачылган. Бирок, муну суна карабастан сюжеттин конструкциясы бузулбай, мазмунга өзгөртүү киргизилбестен калыбында калган. Манасчылардын таалим алуу мектебине жараша ар башка трактовкалоо, мотивдештирүү, окуяларды өрчүтүү жолдору ар кыл экендигин көрүүгө болот. М-тин айтуусунда “Сейтек” эпосунун мазмунунда негизинен элдик турмуш кенен сүрөттөөгө алынган. Кандуу кагылыш, баатырлардын кармашы, курч ситуациялык окуялар дээрлик жокко эсе. Бул эпосто деле башка манасчыларда баяндалгандай Күлчоронун көргөн кордугу, кыйналуусу кеңири планда баяндалып сүрөттөлөт. Сейтектин төрөлүшү, ага карата Кыястын жүргүзгөн терс ойлору, Айчүрөктүн аракеттери, ж. б. жөнүндөгү белгилүү окуялар камтылган. МЧВда “Семетей” м-н “Сейтек” эпостору толугу м-н жазылып алынган.

МАМБЕТАЛИЕВ Уркаш (1934-ж. т., Түп р-ну) – акын ж-а манасчы. Кырг. Респ. эл артисти, Бишкектеги М. Күрөңкөев атн. муз.-хореографиялык окуу жайын бүткөн. Акындын “Манас” айтуу өнөрүнө чейин анын поэзия чебери катары изденүүсү ж-дө айта кетүү орундуу. Студияда окуп жүргөн кезинде азын-оолак ырларды жазып, өзү тендүүлөрдүн арасында белгилүү болгон. Ошону м-н катар “Жоодарбешим”, “Сейитбек” өндүү элдик чыгармаларды өздөштүргөн. Кийин “Манастан” үзүндүлөрдү С. Орозбаковдун варианты б-ча жаттап айтып жүргөн. Акындын бүгүнкү күндө 6–7 ырлар жыйнагы жарык көргөн. Мис. , “Көктөм” (1968), “Ашуу” (1979), “Алтын аяк” (1982), “Таазим” (1985), “Арча жыты” (1994) ж. б. Экинчи бир атайын сөз кылууга арзырлык чыг-лыгы бул – “Манас” айтуу өнөрү. Адегенде жаттап, бир-эки эпизоддон айта жүрсө, кийинчерээк эпостун үчилтигин айтууга далалаттанган. Көбүнчө классик айтуучу, жаратуучулар С. Орозбаковдун, С. Каралаевдин варианттарын пайдаланып жаттап айткан. Убакыт аралыгында аткаруучу өз алдынча вариант жаратууга аракеттенген. Бул жазма китептик үлгүдөн кайра оозеки адабий чөйрөгө кайрылуу болгон. Оозеки түрдө өздүк варианттын айтуусу да ошунан чыккан. Натыйжада, чакан көлөмдө өздүк үнүн кошкон вариант жаралган. Буга өзү мурда жатка билген тексттери чоң өбөк болгон. Окуялардын өзөгүн сактоо, камтуу, мурдагы варианттардагы традициялуу бөлүктөрдүн сакталышы буга күбө. Дилинде “Манас” аткаруучу чоң манасчыларды туураган, ошолордун зор талантына баа бере билген. “Манасты” Манастын тилинде кандай болсо кабылдап кайра баяндоого үйрөнгөн.

МАМБЕТИМИН уулу Казыбек (1901,–1936-ж., Атбашы р-ну –1936-ж.) – төкмө ж-а жазгыч ырчы. К. айылдык молдолор сабатын ачып, диний билимин Бухара шаарында медреседе уланткан. Санкт-Петербургда эки жарым жыл билим алгандыгы, Атбашыга келип, балдарга сабак бергени да айтылат. Андан кийинки сүргүнгө айдалганга чейинки өмүрү өз мезгилиндеги манап балдарындай өткөн. 1929-ж. 1-мартта кыргыз жергесинен бай-манап саналган 44 киши м-н кошо Россиянын Оренбург шаарына сүргүнгө айдалып, андан 1931-ж. туулган жерине кайра кайтып келген. А. Жаанбаевдер м-н Кытайга өтүп кетип, кийин советтик коопсуздук комитети тарабынан кармалып, атууга чыгарылган өкүм 10 жыл түрмө м-н алмашылып, түрмөдө жүрүп 1936-ж. каза болгон.

Анын казалдары төкмөлөр поэзиясы сыяктанганы м-н ырларынын дээрлик бардыгы жазуу жүзүндө чыгарылган. Кол жазмалар фондунда сакталган материалдарды тапшыргандар да биринен экинчиси көчүрүп алышканын айтат. Демек, К-ти жазгыч акын катары кароо туура болот. Анын мурастары текстологиялык талдоого алынып, системага салынып адабияттык талапка келтириле элек. Аларды толук камтыган томдугу да чыга элек. Ошого карабастан, табиятынан жогорку көркөмдүктөгү казалдары өзгөчөлөнүп турат.

Усубалиев Бугучу араб арибинде жазып өткөрбөн материал К. казалдарынын үлгүсү ж-а негизги объектиси болуп саналат. Ал 3 бөлүмдөн туруп, чыгыштын салттуу поэзиясына мүнөздүү болгон дүйнө, өмүр, өлүм ж-дө филос. ой-чабыт м-н башталып, негизинен бул жашоо өтмө дүйнө экендигин, ар кандай жандуу нерсенин туулушу м-н кошо эле өлүмү болору туурасында узак ыр айтылат. Адам атадан берки негизги пайгамбарлар саналып келип, алар кыргыздын Манас сыяктуу баатырларына чейин бул дүйнөдөн өткөндүгү айтылат. К-тин казалдарын негизинен: 1) дүйнө, өлүм, өмүр ж-дө; 2) айыпсыз айдалып, түрмөгө түшкөнү туурасында; 3) тууган жерди сагынуу мотивдери; 4) кыргыз жеринин пейзаждык көрүнүшү; 5) советтик түзүлүшкө карата оң, терс мамилелери ж. б. деп бөлүштүрсө болот. Анын чыгармаларын жыйноодо Б. Исабеков аябагандай зор эмгек жумшап, Кыргыз улуттук академиясынын Кол жазмалар фондуна, беш том кол жазма өткөр-гөндүгүн баса белгилөө керек.

МАМЫТБЕКОВ Заир (1924, Жетөгүз р-ну – 1986, Бишкек) – адабиятчы. Ленинград ун-тинин Чыгыш таануу факультетин 1952-ж. бүтүрүп, 1963-ж. улуу акын А. Осмоновдун чыг-лыгы б-ча кандидаттык диссертация жазган. “Пламенный поэт” (1974) деген китебинде А. Осмоновдун көп кырдуу мүнөз күткөн акындык, котормочулук (драматургиясы учкай), жалпы эле чыг-лык өнөрканасы туурасында толугураак кеп кылып, эң көрүнүктүүлөрүн ил-теориялык талдоого алып новаторлугун белгилеген. М. Алыкулдун даңазасын Бүткүл союздук коомчулукка (орусча жакшы жазылгандыктан) алгачкылардан болуп тааныткан. Э. Абдылдаев м-н бирдикте “Манас” эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери” (1966) деген китебиндеги “Манас” эпосун жыйноонун ж-а изилдөөнүн тарыхы” деген 1-бөлүмү М. тарабынан жазылып, мында “Манас” эпосунун Октябрь революциясына чейинки изилденишинин үч этабы каралган. Бул эмгектен элдик оозеки чыгарманын жалпы деңгээлин, маани-маңызынын кээ бир үлгүлөрү, айрыкча “Манас” эпосунун бөлүктөрүнүн 15-кылымдан тартып, революцияга чейинки мезгилде жазылып, ар тараптуу пикирди жаратышы туурасында кеңири маалымат алууга болот. Бул эмгек кыргыз фольклористикасында олуттуу мааниге ээ. М-дин кийин «Отражение жизни и борьбы киргизов в эпосе “Манас” деген көлөмдүү (1993) монографиясы чыккан. Мында М. “Манас” эпосунун идеялык-эстетикалык, тарыхый ж-а көркөмдүк баалуулуктарын, эпостун поэтикасын, бир нече доорлорду камтыган, кача бир манасчылардын көп кырдуу алп таланты, чыныгы чыг-лык эргүүсүнөн синтезделген сюжетине кыргыздын көөнө тарыхын, ар кыл ишенимдерин, согуштук иск-восун, башка уруулар, элдер м-н болгон алака катышын, дипломатиясын, үрп-адат, салттык жөрөлгөлөрүн, элдин ошондогу духун, рухун, түптөлгөн психологиясын, дүйнө таанымын сыйдыргандыгын нукура ил. күчтүү теориялык негизде терең талдап, дагы да көптөгөн проблемалардын башын ачып, кеңири чечмелеп берүүгө жетишкен. Муну М. “Манас” эпосу б-ча көп жылдар бою иштеген үзүрлүү эмгегинин, тектеш элдердин, орустун, Чыгыш м-н Батыштын, б. а. дүйн. адабияттын теориясын мыкты билген чыныгы адистин ишмердигинин жеңиши катары баалоо керек. М. чыг-лыгы көп кырдуу, ал котормочулукта да өз күчүн сынаган. Кыргыз улуттук ун-те Чыгыштын, о. эле СССР эл адабияты б-ча көп жылдар бою сабак өтүп мыкты лектор да болгон.

МАМЫТОВ Жолон (1940, Карасуу р-ну – 1988, Москва) – акын, котормочу, коомдук ишмер. Кыргызстан Ленин комсомолу ж-а Токтогул атн. мамл. сыйлыгынын лауреаты. Кыргыз айыл чарба ин-тунун ветеринардык факультетин бүтүрүп (1962), СССР жазуучулар союзунун алдындагы жогорку адабий курстун угуучусу болгон (1969–1971). Анын чыг-лыгы өтө эрте 14–15 жашынан башталган. “Ала-Тоо” журналындагы ыр түрмөктөрү м-н жазуучулардын катарына кабыл алынган, бул адабият чөйрөсүндөгү сейрек көрүнүш болгон. “Отту сүйөм” (1969) деген биринчи ж-а “Жашыл аалам” (1971) деген ыр жыйнагы м-н эле кыргыз поэзиясына өзүнчө үнү бар, жаңылыкка умтулган акын келгендигин көрсөткөн. “Убакыт” (1973), “Ырлар” (1975), “Мезгилдин элеси” (1976), “Буурул таңдын жомогу” (1980), “Суунун өмүрү” (1981), “Жарышкан суулар” (1985), “Жүз жашка тол кылым” (1987) деген ыр жыйнактары чыккан. “Башат жана Мухит” деген таңдалмалары жарыяланган.

М-дун поэзиясынын бөтөнчөлүк-төрүнө – граждандык пафосунун күчтүүлүгү, лирикалык каармандын эмоционалдуулугу, адамгерчилигинин бийиктиги, айта турган оюн тайманбай, тайсалдабай айтышы, ыр формасынын көп түрдүүлүгү ж-а алардын баарында акын катары өзүн толук көрсөтө алышы кирет. Ал дүйн. поэзияга акын ичинде орус поэзиясынан өзгөчө көңүл бөлгөн. Ж. М. орустун эки акыны – В. Маяковский м-н Н. Зоболоцкийди баалап сүйүп, пир туткан. Эки акындын ыр, поэмаларын которуп, Н. Зоболоцкийден табийгат, аалам, о. эле граждандардын, коомдук-психологиялык инсандык адеп-ахлак маселелерин камтыган чыг-лыктын сырларын үйрөнсө, В. Маяковскийдин лирика м-н публицистиканын шайкештиги, муун ыргак өлчөмдөрүнүн өзүн формага ылайык ынамдуу, кенен революциялык духтагы көтөрүңкү ырлардын жазылышын үйрөнгөн. 1971-ж. В. Маяковскийдин “Чоор-кырка” поэмасын, 1989-ж. “Фининспектор менен поэзия жаатында маск” аттуу көлөмдүү ырын кыргыз окурмандарына тартуулаган. Ж. М.

эпикалык жанрга кайрылып элдик сюжет мотивдердин негизинде “Сепил” поэма-драмасын фантастмагориялык “Мезгил элеси”, лирикалык “Асирет” поэмасын, “Олоңбайыр” драмалуу баянын жазган.

“Сепил” операсынын либреттосун (1987) ж-а “Олокон” мультфильминин сценарийин жазган. Ф. Тютчев, А. Фет, В. Маяковский, П. Неруда, М. Служис, О. Сулейменов ж. б. акындардын ырларын кыргыз тилине которгон. Кыргызстан жазуучулар союзунун, “Кыргызстан маданияты” жумалыгынын ишин жандандыруу, кыргыз адабиятын пропагандалоо б-ча көп иштерди аткарган.

“МАНАС” ЖЫЙНОО – эл арасындагы таланттуу манасчылардын айтып бергени б-ча кыргыздын улуу эпосун кагазга же кино тасмага, магниттик лентага, видеога, диктофонго ж. б. каражаттарга жаздыруу. Бул иш казак агартуучусу, тарыхчы, этнограф, фольклорист, орус географиялык коомунун мүчөсү Чокон Валиханов тарабынан башталган, ал 1876-ж. кыргыз жерине келип “Манасты” угат ж-а “Көкөтөйдүн ашы” бөлүмүн жазган, аны кимден жазып алганын көрсөтпөйт. Аны карасөз түрүндө 1904-ж. Орус географиялык коому жарыялаган. Кийин түрк элдерин изилдеген окумуштуу академик В. В. Радлов кыргыз жерине эки жолу (1862, 1869) келип, “Манастын” айрым үзүндүлөрүн жыйнаган да, ал материалдарды 1885-ж. чыккан “Түндүк түрк урууларынын эл адабияттарынын үлгүлөрү” деген эмгегинин 5-томуна киргизген. Октябрь төңкөрүшүнөн соң, бул ишке Ыбырай Абдырахманов активдүү киришкен. Ал 1922-жылдан тартып Сагымбай, Саякбай, Тоголок Молдо, Акматтын айтуусундагы варианттарды жыйнаган. Каюм Мифтаков кыргыз фольклору б-ча 700 басма табакка жакын материал топтогон, анын ичинде “Манас” б-ча да тексттер көп болгон. Булардан соң эпос коллективдүү түрдө атайын уюмдашкан топтор (КРУИАсынын Колжазмалар фондунун, “Манас” бөлү-мүнүн окумуштуулары, мугалимдер, студенттер, кино ишмерлери, журналисттер) тарабынан системалуу ж-а пландуу түрдө жазылып алына баштаган. Азыркы учурда эпостун толук ж-а үзүндүсү болуп жетимишке жакын варианты жыйналган.

МАНАС ИЗИЛДӨӨЧҮ – “Манас” эпосун изилдеген окумуштуу, к. *Манастаануу*.

МАНАСТААНУУ, “М а н а с” э п о - с у н и з и л д ө ө – кыргыз адабияттаануу илиминин, анын ичинде фольклористиканын “Манас” эпосун жыйноону, изилдөөнү, бастырып чыгарууну ишке ашыруучу тармагы. М-да эпостун чыгыш доору, идеясы ж-а каармандары, жомоктун сюжети ж-а композициясы, типологиялык байланышы, айтуучулардын чыг-лык бөтөнчөлүктөрү, варианттарынын идеялык-көркөмдүк салмагы, бири-бири м-н жакындыктары, айырмасы, поэтикасы, элдүүлүгү, жарыяланыш тарыхы, басылыштары (ил. ж-а массалык), окутуу проблемалары, эпостун кыргыз маданиятындагы орду ж. б. проблемалар изилденүүдө. Атайын илим катары өзүнчө багыт алып ил. принциптер түзүлгөн. Алгачкы изилдөөчүлөр В. В. Радлов, Ч. Валиханов, Г. Алмаши эпосту жыйноо м-н бирге европалыктарга биринчи жолу комментарийлеп тааныштырган, кыскача пикирлерин айткан. Советтик мезгилде казак жазуучусу, академик М. Ауэзов 1928-жылдан баштап эпосту изилдөөгө киришип, “Кыргыздын элдик, баатырдык поэмасы – “Манас” деген фундаменталдуу эмгегинде эпостун жаралыш мезгили, көркөмдүк өзгөчөлүктөрү, манасчылардын индивидуалдуулугу, чыгарманын негизги өзөк окуялары, идея-темасы б-ча ил. көз караштарын билдирген. Орус окумуштуусу, профессор Е. Д. Поливанов орус тилине эпосту которуунун принциптерин иштеп чыккан. М. Богданова эпоско ил. баа берип, анын идеясын, темасын, поэтикасын жогору баалаган. К. Рахматуллин манасчылардын чыг-лык жалпылыктары, өзгөчөлүктөрү, варианттарынын карым-катышы б-ча изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Академик В. М. Жирмунский “Манас” эпосун үйрөнүүгө киришүү” деген эмгегинде чыгармага дүйн. контексттен, чыгыш-батыш адабий синтезинен баа берген ж-а мифологиялык белгилерди ачып көрсөтүп, салыштырма-тарыхый аспектиден эпосту изилдеп чыккан. Академик Б. Юнусалиев эпосту жыйноо, изилдөө, жарыялоо б-ча практикалык иштерди көп жүргүзгөн, ондогон макалаларды, анын ичинде бириктирилген вариантка кириш сөз жазган, дээрлик чыгарманын бардык өзөктүү маселелери б-ча өз оюн айткан. КРУИАсынын Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борборундагы окумуштуулар тобу (С. Мусаев, Р. Кыдырбаева, Э. Абдылдаев, К. Кырбашев, О. Сооронов, С. Бегалиев, А. Жайнакова, Р. Сарыпбеков, М. Мамыров, А. Акматалиев ж. б.) эпосту изилдөө ишин тереңдеткен. Эпостун ар түркүн проблемаларына арналган 20га жакын диссертациялык эмгек (А. Сыдыков, Т. Ормонов, А. Сапарбаев, Р. Эгембердиев, И. Молдобаев, К. Жумалиев, Д. Саалиева, Б. Оторбаев ж. б.) корголгон. Кыргыз Энциклопедиясынын Башкы редакциясы тарабынан “Манас” энциклопедиясынын эки томдугу чыккан. Алдыда эпосту дүйн. масштабда салыштырма-типологиялык, тарыхый-салыштырма, мифологиялык багытта изилдөө, философия, социология, этнография, психология, педагогика, космология илимдеринин жардамы м-н комплекстүү баа берүү, кыргыз элинин байыркы түшүнүктөрүн талдап чыгуу, поэтикасын ар тараптан изилдөө, башка тилдерге которуунун ил. жол-жоболорун аныктоо, идеялык-көркөмдүк деңгээли жеткилең бардык варианттарын басып чыгаруу, ил. басылмаларын ишке ашыруу, иск-вонун башка тармактарына оодарууга ил. негиз түзүү, мектепте, жогорку окуу жайларында окутуунун дидактикалык-методикалык ыкмаларын көрсөтүү сыяктуу көптөгөн проблемалары бар.

МАНАСЧЫ – “Манас” эпосун айтуучу, аткаруучу таланттуу адам. М-лар кыргыз элинин гениалдуу көркөм мурасы улуу эпос “Манасты” жараткан, толуктаган, азыркы көлөмгө, көркөмдүк деңгээлге жеткирген элдик таланттардын тобу. Ар бир айтуучу эпостун негизги өзөк окуяларын сактап, жалпы салттан чыкпай, өзүнүн жекече көркөм фантазиясына, чыг-лык дараметине жараша ага алымча-кошумчаларын кошуп өзгөртүүлөр киргизет. Таланты күчтүү М-лар “Манастын” өзүнчө бир вариантын түзүүгө жетишет. Ошондуктан эпостун ар кыл варианттарында М-лардын дүйнөгө көзкараштары, стилдик өзгөчөлүктөрү көрүнүп турат. Дүйн. эпостордун ичинен мазмуну эң бай ж-а көлөмү зор эпос болгондуктан, М-лар эпосту бир нече күн айтышкан. Алар окуялардын ырааттуулугун, каармандардын, жер-суу аттарын ж. б. компоненттерди жатка билишет да, өзүнүн акындык шыгы м-н окуялардын жүрүшүн төгүп айта берет. М-лардын көбүндө учурай берүүчү орток саптар, окшош сүрөттөөлөр ж. б. туруктуу даяр көркөм каражаттар кездешет. “Манасчы” 20-кылымдын башында пайда болгон жаңы термин. М-лар жомокчу, ырчы делип да айтылган. Адатта чоң жомокчу “Манасты” бүтүндөй башынан аягына чейин мурдагыларды кайталабай, жаңыча, жогорку көркөмдүктө айтып бере

алган. 19-кылымдын аягынан жакынкы мезгилге чейин манасчыларга карата жомокчу, ырчы деген терминдер колдонулуп келген. Мис., Балык ырчы, Тыныбек жомокчу чоң манасчылык деңгээлге жеткиче бир нече чыг-лык баскычтан өтүшкөн. Эпосту өздөрүнүн манасчылык чеберчилиги м-н аткарууга жетише алган Назар, Чоюке, Тыныбек, Келдибек, Акылбек, Тоголок Молдо, Сагымбай, Саякбай, Молдобасан, Жусуп Мамай ж. б. көптөгөн М-лар бизге белгилүү. Булардын ичинен 1922–26-жылдары жазылып алынган Сагымбай Орозбак уулунун варианты ж-а 1936–47-жылдарда кагазга түшүрүлгөн Саякбай Карала уулунун варианты китеп болуп окурмандарга тартууланган. Сагымбайдын “Манасы” – 180378 сап ырдан, Саякбайдын вариантында “Манас” бөлүмү – 84513 сап ырдан, “Семетей” бөлүмү – 136157 сап ырдан, “Сейтек” бөлүмү – 85697 сап ырдан турат. Кытайлык манасчы Жусуп Мамайдын варианты 18 том китеп болуп чыккан. Кыргызстанда бир топ М-лардын варианттары кураштырылып, кошулуп, өзүнчө төрт китеп болуп жарык көргөн. Азыр манасчылык өнөр анча өнүкпөгөн м-н эл арасында “Манас” айткандар жолугат.

“МАНАС” ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЫ – эки томдон турган “Манас” эпосу б-ча атайы түзүлгөн уникалдуу эмгек (Бишкек, 1995). Коомчулук тарабынан жогору бааланып, 1998-ж. Кырг. Респ. илим ж-а техника б-ча мамл. сыйлыгына татыктуу болгон. Эпостун проблемаларына арналган 3 миңден ашуун макала камтылып, ага 170тей авторлор катышкан. Мында “Манас” эпосунун ар кыл маселелери б-ча негизги маалыматтар берилген. Энциклопедияда манасчылар, жыйноочулар, изилдөөчүлөр, котормочулар ж-а эпоско кыйыр же тикелей тиешеси бар чыгармалар, алардын авторлору, режиссёрлору, операторлору, сүрөтчүлөр, ролдорду аткарган артисттер ж-дө жазылган таржымал макалалар, о. эле чет өлкөдөгү Манас айтуучулар, жарыялоочулар, изилдөөчүлөр өзүнчө чыккан китептер макала түрүндө берилген. Энциклопедиянын көздөгөн максаты – кыргыздын баатырдык эпосу “Манастын” өз алдынча турган бөлүмдөрдүн көркөм тексттерин, мазмунун, сюжетин, варианттарын, поэтикасын, мотивдерин, образдар түзүлүшүн, көркөм каражаттарын, топонимикасын, эпостук аталыштарын, антропонимдерин, филос. ж-а диний түшүнүктөрүнүн катмарларын, жалпы эле анын кыргыз элинин рухий турмушуна тийгизген таасирлерин чечмелеп берүүгө арналган. Бул эмгекти даярдоодо КРУИАнын адис окумуштуулары, т. а. Манастануу ж-а көркөм маданияттын улуттук борборунун кызматкерлери активдүү катышкан. Энциклопедиянын мазмунун камтыган 3 миңден ашуун термин сөздөр, түшүнүктөр мурда басылып чыккан, о. эле КРУИАнын Кол жазмалар фондунда сакталып турган эпостун бардык варианттарынан тандалып алынган. Мындай материалдарга 16-кылымдын баш ченинде жазылган “Мажму ат-таварих” (Тарыхтар жыйнагы), Ч. Валиханов, В. Радлов, Г. Алмаши, С. Смирновдордун “Манас” эпосу б-ча жазып алган материалдары, “Семетей” эпосунун Тыныбектин айтуусу б-ча басылып чыккан үзүндүсү, 40-жылдарда “Манас” серияларында жарыяланган эпостун айрым бир эпизоддору, эпостун үч бөлүмүн камтыган курама варианты, С. Орозбаковдун 4, С. Каралаевдин 5 китептен турган варианттары кирет. Ошондой эле Ш. Рысмендеев, Б. Сазанов, М. Мусулманкулов, Тоголок Молдо, Жусуп Мамайдын варианттары да пайдаланылган. Энциклопедияда бир кыйла көлөмдүү орун чыгармадагы каармандардын мүнөздөмөлөрүнө ыйгарылган. Окуяларга көп катышып, алардын жүрүшүндө активдүү роль ойногон Манас, Бакай, Кошой, Алмамбет, Семетей, Сейтек, Каныкей, Айчүрөк, Коңурбай, Жолой ж. б. башкы каармандардын ар бирин кыйпаттаган көлөмдүү макалалар м-н бирге эле, окуяларда аты гана эскерилген же бир гана эпизоддо катышкан кейипкерлерге берилген чакан шилтеме маалыматтарга чейинки материалдар м-н окурмандар “Манас” үчилтигинде катышкан, сөз болгон, аты эскерилген ар бир кейипкер каарман ж-дө кабар алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Көлөм жагынан да, мааниси жагынан да энциклопедиядагы өзгөчө орунду ээлеген материалдар эпостун жаратуучулары ж-а сактоочулары-манасчылар жөнүндөгү баяндамалар түзөт. Элге кеңири болгон улуу жомокчулардан тартып, аты, атагы бир айылдын чөйрөсү м-н чектелген эпос айтуучуларга чейинки ар бир инсан, алардын варианттары, манасчылык өнөрү, жеке табылгалары м-н салттык көрүнүштөрдү өздөштүрүү ж-а пайдалануу чеберчилиги, аткарган вариантындагы сюжеттик нук, салттык өзөк сыяктуу орчундуу маселелер б-ча кыскача маалыматтар, о. эле эпостун тексттери качан, ким тарабынан жазылып алынганы, ал материалдардын кийинки тагдыры, кайда сакталганы, көлөмү ж. б. маалымат-кабарлар берилген. Бул топтогу макалалар “Манас” эпосуна кызыккан ар бир окурман үчүн гана эмес, кыргыздардын улуу мурасына тиешелүү көптөгөн илимий проблемалар б-ча пикир айтууга далалаттанган иликтөөчү окумуштууларга да кыйла кызыктуу маалыматтар, фактылар табылат. Энциклопедияга илимге белгилүү 85 манасчынын ысымы камтылган. Алардын өмүр баяны, варианттарынан көлөмү ж-а мазмуну сыяктуу негизги маселелерге жооп берүү аракеттери жасалган. Энциклопедиянын мазмунун түзгөн макалалардын чоң тобун “Манас” эпосунун идеялык көркөмдүк турпат-касиеттерин ачып берген материалдар түзөт. Айрыкча баатырдык эпос, вариант, генеологиялык циклдешүү мыйзамы, о. эле кыргыз жомогуна тиешелүү өзгөчөлүктөр жөнүндөгү көлөмдүү, жалпылоочулук мүнөздөгү ойлорду камтыган макалалар эпос күйөрмандары үчүн да, аны үйрөнүүгө далалаттанып кызыккандар үчүн да орчундуу мааниге ээ. Энциклопедияда “Манас” эпосун изилдөөчүлөр, алардын жасаган иштери туурасында макалалар да орун алган. Орустун белгилүү окумуштуусу В. В. Радлов, казак ориенталисти Ч. Валихановдон бери тарта кыргыз манастануучулары – С. Мусаев, Р. З. Кыдырбаева, Э. Абдылдаев, К. Кырбашев, А. Жайнакова, Р. Сарыпбековдордун эпос б-ча жазылган эмгектери энциклопедиянын баалуулугун көтөрүп турат. Чет элдеринде жарыяланган “Манастын” тексттери м-н алардын окумуштууларынын кыргыз эпосунун ар кыл проблемалары б-ча жүргүзгөн изилдөө топто түзгөн материалдар бар. Бул эмгекте, эпостун мазмунуна байланышкан искусствонун бардык тармактары, алардын чыгармачылыгы туурасында маалыматтарга да кеңири орун берилген.

“МАНАС” ЭПОСУНУН АКАДЕМИЯЛЫК БАСЫЛЫШЫ (1995–1997-ж. Бишкек). Бул эмгек Манастануу ж-а көркөм маданияттын азыркы директору А. Акматалиевдин жетекчилиги м-н иш жүзүнө ашкан. Сагымбай Орозбаковдун варианты б-ча алгачкы ирет академиялык басылыш түрүндө жарык көрө баштаган. “Манас” бөлүмү С. Орозбаковдун варианты б-ча 4 томдугу ж-а С. Каралаевдин вариантындагы 3 томдугу жарыкка чыкты, ага удаалаш эле “Семетей”, “Сейтек” бөлүмдөрү да жарык көрмөкчү. Кыргыз элинин улуу мурасы, улуттук сыймыгы болгон “Манас” эпосу – мазмунунун кеңдиги, баяндалган ой-түшүнүктөрүнүн терендиги, көркөмдүк деңгээлинин кол жеткис бийиктиги м-н

жалпы адамзаттык рухий казынада ардактуу орундардын бирин ээлеген уникалдуу көркөм дөөлөт. Эпосту окумуштуулар да өзгөчө орунга коюп өтө жогору баалашат. Эпостун академиялык басылышы дүйнө элдеринин бул чыгармага кызыккан өкүлдөрүнө “Манастын” улуттук касиеттерин таасын көрсөтүп, терең түшүнүүгө көмөк болмокчу. Сагымбайдын вариантынын мыкты сапат-касиеттери мурдатадан эле “Манас” изилдөөчүлөр тарабынан сөзгө алынып, жогору бааланып келгендигине карабастан, узак жылдар бою түрдүү себептер м-н анын тексттерин толук түрдө жарыялоого мүмкүнчүлүк болгон эмес. Чоң күч жумшалып, азап-тозок м-н жарыкка чыгарылган айрым үзүндүлөр да же оңдолуп, же абдан кыскартылган түрдө жарыяланып келген. Ошондуктан өлкөдөгү саясий кырдаал өзгөрүп “Манаста” мурда кандай айтылса, ошол түрүндө элге жеткирүү мүм-күнчүлүгү туулганда Сагымбайдын вариантын толук, академиялык бастыруу мүнөзүндө чыгаруу идеясы колго алынып, КРУИАсындагы Манастаануу ж-а көркөм маданияттын улуттук борборунун “Манас” бөлүмүнүн кызматкерлери тексттерди басмага даярдоо ишине киришти. Иштеле турган иш коллектив үчүн таптакыр жаңы, көп кырдуу, өзгөчө татаал, зор көлөмдүү болгондуктан, өтө көп күч аракетти, узак убакытты, талыбас системалуу эмгекти талап кылган. Мындай зор көлөмдөгү чыгарманын академиялык басылышы туурасында дүйнөнүн башка элдеринде мурда-кийин иштелген тажрыйбасы да белгисиз эле. Андыктан, коллективдин сунушу б-ча С. Мусаев тарабынан фольклор илиминдеги тажрыйбаларга, кеңири белгилүү болгон жыйынтыктарга таянуу м-н, “Манас” эпосунун өзгөчөлүгү, көлөмү, көп варианттуулугу, варианттардын мүнөзү, тексттердин качан, кандай жазылгандыгы ж. б. эске алынып, “Манас” эпосун академиялык бастырууга даярдоонун негизги принциптери иштелип чыккан. Иш негизинен ошол жол-жобо-принциптерге таянып жүзөгө ашырылып жатат. С. Орозбаковдун вариантынын көркөмдүк деңгээли жогору экендиги баарына маалым. Ал туурасында кезинде А. Осмонов, К. Маликов, Ч. Айтматов да өз ойлорун айтышкан. Бирок, академиялык басылышка даярдалып жаткан 180 миңден ашуун ыр жолунан турган тексттердин сапаттык деңгээли бир кылка эмес. Мындай зор көлөмдөгү чыгарма баштан аяк бирдей, эң жогорку деңгээлде болушу мүмкүн да эмес. Академиялык басылышта солгун чыккан ыр саптары да кезигип, алар эч кыскартуусуз берилген. Бул басылыштын тутумуна кирген, эл арасында көп аткарылып, электен өтүп, терең иштелип чыккан эпостогу салттык туруктуу окуя-эпизоддор мазмуну жактан да, формасы б-ча да жогорку деңгээлде. Булардын катарына “Манастын төрөлүшү, балалык чагы”, “Ала-Тоону душмандардан бошотуу”, “Көкөтөйдүн ашы”, “Чоң чабуул” ж. б. кошууга болот. Ал эми анча көп аткарылбаган же жаздыруу учурунда алгач киргизилген, о. эле сырткы себептердин таасири м-н чала айтылган, эпизоддор окуясы болсун, көркөмдүгү болсун жогоруда саналгандарга караганда кыйла төмөн. Биринчи томдо тексттерден мурда Р. З. Кыдырбаеванын, С. Мусаевдин “Баш сөздөрү” берилген. Ал макалалардын мазмуну эпоско жалпы мүнөздөмө берүү, жыйноо, бастыруу, изилдөөлөр ж-дө кабарлар, манасчылардын чыг-лык өзгөчөлүктөрү сыяктуу маалыматтарды камтыйт. Ар бир том пландаштырылган принциптердин негизинде басмага даярдалган. Негизги тексттерден кийин, зор эмгекти талап кылган “түшүндүрмө” бөлүмү берилген. Мында, “Тексттердеги айрым сөздөрдүн катчылар тарабынан жазылышы”, “Айрым сөздөрдүн түшүндүрмөлөрү ж-а комментарийлери”, “Китепке кирген окуяларда кезиккен адам аттары”, “Окуяларда учураган топонимдер”, “Бул китепке кирген эпизоддордун мурда жарык көргөн үлгүлөрү”, “Айрым белгилүү манасчылар, алардын варианттары жөнүндө” (Тоголок Молдо, Ж. Кудеков, Ш. Рысмендиев, Б. Сазанов, М. Мусулманкулов, Ы. Абдырахманов, С. Каралаев, М. Чокморов) сыяктуу темаларга бөлүштүрүлүп, өз-өзүнө тиешелүү иштер жүргүзүлгөн.

«**МАНАС**» ЭПОСУ – мааниси, эл турмушунан алган орду жактан кыргыздардын улуттук сыймыгы, ата-бабаларыбыз тарыхта аты белгилүү болгон үч миң жылдан ашуун убактан бери басып өткөн узак жолундагы руханий табылгаларынын, билгендери м-н тажрыйбасында топтолгондордун алгылыктууларын, башынан кечирген өйдө-ылдыйлуу окуялар жөнүндөгү маалыматтардын орчундууларын дээрлик бүт чогулткан алтын казынанын милдетин аткарып, элибиздин ыйык тутуп, укумдан-тукумга бөксөртпөй сактап, улам толуктап, байытып келе жаткан улуу мурасы. Насили б-ча «Манас» көркөм сөз өнөрүнүн туундусу элдик оозеки көркөм чыг-лыктын үлгүсүнө жатат. Кыргыздар «Манасты» жомоктордун катарына кошушат. «Жомок» – жалпылык маанидеги термин. Маани-маньзы жомоктотулуп баяндоонун негизинде ыр түрүндө туюнтулган, белгилүү бир сюжетке эгедер болгон чыгармалар жомок делет. Андай көркөм чыгармаларды Күн чыгыш элдеринде дастан деген атайын адабий термин м-н да аташат. Мазмундук курулушу, формалык белгилери жактан кыргыздар «жомок» деп атаган чыгармалар дүйн. фольклористика илиминде жалпы кабыл алынган эпос түшүнүгүнө бардык жактан туура келет. Мурда кыргыз элинде жомокторго кирүүчү көркөм чыгармалардын орчундуу тобун – түр, түр-күмдөргө бөлүп атайын ажыратуу, ар бирине өз өзгөчөлүктөрүн так эске алган мүнөздөмөлөр берүү иши жок болгондуктан «жомокту» атайын ил. термин катары пайдалануу, анын тутумуна кирген чыгармаларды жиктеп, топ-топторго бөлүү кыйынчылык туудурат. Ошон үчүн «Манасты» жалпы дүйн. илимде кабыл алынган салтка ылайык эпос деп атоо м-н ага мүнөздүү белгилерди, ошол ил. терминдин мыйзам талаптарына ылайык кароо ыңгайлуу.

Жанрдык белгилери б-ча «Манас» – баатырдык эпос. Бирок, анын мазмуну камтыган чек, берген маалыматтарынын көлөмү баатырдык эпостун демейки салттык алкагы м-н гана чектелип калбайт, андан алда канча терең ж-а масштабдуу. Анткени эпостун башкы темасы, өзөктүк идеясы, сюжеттик негизи элдин көз карандысыз эркиндиги үчүн болгон күрөш, кол салган душмандарга каршы кан төгүлгөн салгылаштардагы эрдик ишин даңазалоо, элдин эрдигин, биримдигин, ордолуу журттун очогун өчүрбөгөн баатырлардын каармандыгын идеализациялоо, аларды элдик идеал катары көрсөтүү, алардын таалим-тарбиялык маанисин ачуу болуп саналат. Ушул максаттарга ылайык эпостун мазмунунда түпкү теги турмуштун өзүнөн, эл башынан өткөргөн ж-а өткөрүп жаткан чындык көрүнүштөрүнө таянган, ошол чындыктан алынып, жалпылаштырылуу аркылуу көркөм боёк м-н курчалып, элестүү көрүнүшкө айландырылган түрдүү мүнөздөгү чоң ж-а чакан ар кандай окуяларды ыр түрүндө жомоктотуп айтып берүүгө кеңири орун берилген. Натыйжада эпос өз мазмунунда маалымдаган кыргыздардын турмушунун көбү чыгарманын жанрдык белгисинин талабына ылайык согуштарда өтөт, ал согуштардын түрлөрү көп: баскынчыларга каршы күрөш (кытай кандары Алооке, Молто, Коңурбай

ж. б. согуштар); малдын жайыты, жашоого ыңгайлуу жер үчүн коңшу уруулар арасындагы чырдашуулар, аягы ырбап кетип кандуу кармаштарга айланган салгылашуулар (манжу, алтай калмактары м-н согуш-кармаштар); жортуулчуларга каршы туруу (Нескара, Нуукер дөө м-н согуштар ж. б.); зомбулук көрсөтүү-лөргө, басмырлоого каршылык көрсөтүү (он бир дуу-дууга каршы согуштар, Кошой окуясы ж. б.); ата-бабанын туулуп өскөн жерин – мекенди бошотуу, көз карандылыктан кутулуу, эркиндикке чыгуу үчүн жүргүзүлгөн согуш-кармаштар (Ала-Тоону басып алган кытай-калмактардан бошотуу үчүн Текес кан, Орго кан, Акунбешим шаа, Панус кан ж. б. согуштар); өзү катылган душмандардын мизин кайтаруу (Шоорук кан м-н согуш); коркунучтуу жоодон кутулуу үчүн анын алдын алуу («Чоң казат»); кордук көрүп, жабыр тарткандарга, тектеш, уруулаш тууган элдерге жардам берүү (Кошойдун элин чаап алган Түлкү кан м-н согуш, нойгуттарды чапкан оогандыктарга каршы чыгуу ж. б.); кыргыздардын олжо алуу, жылкы тийүү ж. б. максаттар м-н жортуулдарга чыккандагы согушу. Булардан башка да «Көзкамандар окуясы», «Алмамбеттин жомогу», «Көкөтөйдүн ашы», «Манастын Каныкейди алышы» ж. б. сыяктуу негизги мүнөзү жай турмуш көрүнүштөрүнө жата турган окуяларда да чакан мүнөздөгү согуштук иш-аракеттер арбын баяндалат. Чыгармада каармандарды сыпаттап мүнөздөөдө да негизинен алардын баатырдык белгилерине, эрдик сапаттарына басым коюлат. Эпостун мазмуну б-ча алганда элдин жашоосу жалпысынан баатырдык доордо – согуштук демократия деп аталуучу мезгилде өтөт, ушундай кырдаалдан улам алардын өмүр-турмушу майда окуялары м-н эриш-аркак биримдикте сүрөттөлөт. Эл-жерди коргоо, согушка катышуу ар бир эр-азаматтын милдети катары көрсөтүлөт. Эркектер турмак ургаачылар да согушка аралашуу, баатырдык иштерди иштөө адаттагы кайдыгер көрүнүштөрдөн. Бирок «Манас» эпосунун бүтүндөй мазмуну жалаң гана согуш ж-а ага байланышкан көрү-нүштөрдү чагылдыруудан турбайт, эпостун сюжетинде элдин кадимки жай турмушун да сүрөттөөгө да кенен орун берилген.

Жай турмуш сүрөттөрүнүн деталдаштырылган кеңири көрүнүштөрү эпосто атайын ушул темага арналган чоң-чон эпизод-бөлүмдөрдө («Манастын туулушу ж-а балалык чагы», «Манастын кан шайланышы», «Алмамбеттин жомогу», «Манастын Каныкейге үйлөнүшү», «Көкөтөйдүн ашы», «Манастын өлүмү ж-а ага күмбөз салдыруу» ж. б.) чагылдырылган. Ошону м-н бирге эле негизинен согуштук окуяларды баяндаган бөлүмдөрдө да кандуу кагылыштар арасында көптөгөн жай турмушка тиешелүү үрп-адаттык, салттык жосундар, маалыматтар берилүү кеңири мүнөзгө ээ белгилерден (он бир дуу-ду аталган уйгур кандарына каршы согуштук окуялардын арасында Манастын Кайып дандын баатыр кызы Карабөрктү жактырып калышы ж-а ага үйлөнүшү, Ала-Тоону кытай-калмак баскынчыларынан бошотууга арналган жүрүш учурунда Тейит кандын тою, өзүнө каршы сайышка чыккан калмак Каткаландын кызы Сайкалды Манастын жактырып калышы, Кошойдун элин чаап, уулун өлтүрүп кеткен Түлкү канга каршы согуш учурунда Бокмурунга Түлкүнүн кызы Канышайды кудалоо ж. б. көптөгөн учурлар).

Эпостогу жай турмуш белгилерин, ага байланышкан үрп-адаттык жосундарды сүрөттөгөн эпизод-окуялар элдин жашоо-тиричилигиндеги ар кыл көрүнүштөрдү толугу м-н камтып, маани-жайын чечмелеп, майда белгилерине чейин токтолуп баяндалат. Кыргыз элинин жашоо-турмушунун бардык жагы: эмнелерди башынан кечиргени, тарыхый шарты, дос-туугандык мамилеси, душман жайы, согуштук өнөрү, тиричилик ыңгайынын кандай болгону, турмуштук тажрыйбасы, ишеними ж. б. жалпылоолорго алынат. Эпостун сюжетине көркөм-эстетикалык касиет тартуулаган бул энциклопедиялык мүнөздөгү маалыматтар ар бир адамдын, ар бир үй-бүлөнүн, жалпы элдин күндөлүк турмушу, эртеңки тагдыры катары саналган орчун окуялардын, трагедиялык кагылыштардын негизинде элестүү чагылдырылат.

«Манастын» сюжеттик курулушунун тутумуна кирген окуяларды согуштук аракеттер ж-а жай турмуш көрүнүштөрү деп бөлүү, чынында, шарттуу белги. Эпостун мазмуну эл абалын реалдуу чындыкка алда канча жакын чагылдырганандыктан эки учур-согуш м-н жай турмуш аралаш сүрөттөлөт, б. а. жоого каршы күрөш жүрүп жатканда жашоонун бардык башка белгилери токтоп калбайт, же ошондой эле капсалаң-дүрбөлөндөн эч кабар жок жатканда капыстан согуш башталышы да мүмкүн, кээде жашоонун бул эки көрүнүшү биринен бирине өтүп, алмашып, ал турмак аралаш деп айтарлык мүнөздө чагылдырылган учурлары өтө көп жолугат. Бул абал эл чыгармасынын калк турмушунун өзүнөн алынып, аны чындыкка жакын чагылдыруусу м-н шартташкан.

Ар бир элдин жараткан көрүнүктүү эпостук чыгармасын маанисине ж-а камтыган маалыматтарынын чегинин кенендигине карата ошол калктын жалпы турмушунун көркөм энциклопедиясы деп атоо, фольклористика илиминде мурдатан кабыл алынган салттык көрүнүштөрдүн биринен. Мындай аныктаманы Ч. Валиханов, В. В. Радлов ж. б. көрүнүктүү изил-дөөчүлөрдүн бардыгы кыргыз эпосуна карата ишенимдүү колдонушкан, ага өзгөчө басым жасашкан. Окумуштуулардын андай бир ооздон айтылган ою мурдатадан келе жаткан салтты кайдыгер өтөгөндүк эмес, кыргыз жомогунун эл турмушунан ээлеген ордуна жараша чыныгы баркын, ордун көрсөткөн адилет баа.

«Манаста» орун албаган, сөз козголуп, көркөм чагылдырылбаган эл турмушуна, жашоо шартына, үрп-адатына, салттык жосундарына, көз караш түшүнүктөрүнө тиешелүү бир да учурду табууга мүмкүн эмес. Ушул ойду тастыктоо, көрсөтмөлүүлүккө ээ кылып, окурманга жеткирүү үчүн мындай мисал келтирүү жөндүү: четтен келип кыргыздардын арасында бир аймакта 40–50 ж. туруктуу жашаган адам мен бул элди, анын психологиясын, кандай калк экендигин толук билем деп айтса, ошол сөздү куру мактангыч эсептеп, шектенүү м-н мамиле кылса болор эле, ал эми кыргыз тилин мыкты билген ар бир чет жер адамы «Манасты» жеткиликтүү үйрөнүү аркылуу ушул эпосту жараткан элдин бардык ага таандык он ж-а терс жактарына, жашоо шартына, ички дүйнөсүнө, ал эле эмес басып өткөн тарыхый жолунун негизги нугуна, башынан өткөргөн урунттуу окуяларына чейин терең билем десе жөндүү, негизи бар сөз катары кабылдоого болмок. Ал турмак бир да кыргызды өз өмүрүндө көрбөгөн адам да «Манасты» терең өздөштүрүү аркылуу бул эл, анын өзгөчөлүгү ж-дө атайын изилдөөлөр жүргүзүп, терең ойлорго ээ орчундуу корутундуларга келүүгө, ал элди мыкты билген адистердин катарында иш алып барууга толук мүмкүн деш жөндүү. Мындай абалдын мисалы бүгүнкү реалдуу турмушта да илимге белгилүү (Артур Томас Хатто – Лондон университетинин профессору, адистиги байыркы немец тилин изилдеген окумуштуу, «Манас» ж-дө угуп, ага тиешелүү ил. эмгектер м-н таанышып, кызыккандыктан кыргыз

тилин үйрөнүп, натыйжада «Манас» б-ча көптөгөн баалуу эмгектер жаратты ж-а бул багытта бүгүн да ишин улантууда. «Манастын» тексттерин окуу аркылуу кыргыздардын турмушу, үрп-адаты, салттары ж. б. м-н А. Т. Хатто канчалык деңгээлде таанышканын ал окумуштуунун жарыялаган кыргызча тексттери ж-а аларга берилген кыргыз, англис тилдериндеги түшүндүрмөлөрү, комментарийлери айкын далилдеп турушат). «Манастын» терең мазмунун, андагы камтылган окуялардын өзгөчө кенен чегин ж-а турмуш көрүнүштөрүн баяндоо ыктарынын көп жактуулугун эске алганда, бул эпосту бир чыгарма дегенге караганда өзүнчө, толук деңгээлдеги, бү-түндөй оозеки адабияттын үлгүсү, же бери эле болгондо ошондой көркөм багыттын оозеки түрүндөгү көрүнүшү деш жөндүү да, калыстык да болмок. Эпосто кыргыз фольклорунун көптөгөн жанрлары синтездештирилген, ар башка түр-түркүмдөр бири-бирине жуурулушуп, чыгарманын башкы багытынын таламдарына ылайыкташтырылган ж-а жомоктун мазмунуна окуялардын өнүгүш жолуна жараша сиңип, өз-өз ордун алган. Кошоктордон, керээз, арман ырларынан тартып, санат-насыяттарга, макал-лакап, учкул сөз, жөө жомоктордун түрлөрүнөн тартып, уламыш, легенда, мифтерге чейинки ж. б. эң көптөгөн оозеки көркөм чыгармачылыктын үлгүлөрү эпостун мазмунунан орун алган. Бирок, «Манас» ар түркүн жанрдагы чыгармалардын, көптөгөн маалымат-кабарлардын жөнөкөй топтондусу эмес. Мазмунунун өзгөчө кенендигине, баяндоо ыктарынын ар түрдүүлүгүнө карабастан ал сөз өнөрүндөгү теңдеши жок асылдыкка эгедер болгон бир чыгарма, анын окуялары композициялык жактан да, мазмуну б-ча да логикалык бир бүтүндүктү жаратып турат. Бардык окуяларды бириктирип, байланыштырып турган кызыл сызык Манас баатырдын өмүр жолу ж-а баатырдык иштери – эң байыркы учурларга таандык жөө жомоктук мотивдер да, чыгарманын өзөк окуяларынан мурдагы, кийинки маалыматтар да, оозеки чыгармачылыктын ар кыл түр-түркүмдөрүнүн үлгүлөрү да ушул башкы максатка ылайыкташтырылган, баш ийдирилген.

«Манастын» окуяларынын кенендик чеги, ар кыл мүнөзү чыгарманын сюжеттик нугунан да таасын көрүнөт. Сагымбайдын варианты б-ча эпостун кыскача мазмуну бул түрдө: бийлиги көп жерлерге жетип, акылмандыгы, баатырдыгы м-н атагы алыска кеткен, достору сыйлап, душмандары жалтанган элинин туткасы Ногой кан (С. Каралаевдин варианты б-ча Каракан. Түрдүү варианттарда айрым каармандардын ысымдары башка-башка аталуу эпостогу салттык белгилердин биринен) кайтыш болгондо анын ордун баскан мураскорлорунун жөнсүздүгүнөн пайдаланып, мурдатан аңдышкан душманы кытайлар кыргыздарды басып алып, жерин ээлеп, баш көтөргөндөрдү кулкүнгө айлантып, Ногойдун тукумдарын таратып туш-тушка сүргүнгө айдайт. Эл тентип, азып-тозуп, ордунда калгандар адамдан салык төлөп, күнкор турмушка баш ийип, өтө оор абалда калышат.

Алтайга айдалып барып, эгин айдап, алтын-күмүштүн кенин казып, калмактарга малай жүрүп жан сакташкан кыргыздардын арасындагы Ногойдун кенже уулу Жакып Бөйөн, Чаян дегендерге малай жүрүп, иши жаккандыктан, Чаян кызы Бакдөөлөттү токолдукка берет. Жакып ага чейин аталаш агасы Чыйырдынын жесири Шакан аттуу жеңесин алган экен. Бөйөн, Чаяндын көзү өткөн соң Жакып эсепсиз байыйт. Жашы элүүгө чукулдап, бирок эки аялынан бир да перзент көрбөй, көзүм өтсө мынча көп мал-мүлк кимге калат деп, убайым тартып, бала тилеп, кудайга зар айтып, мазар тайып, жер кыдырып жүрөт. Акыры Жакып ж-а анын аялдары жышааналуу түш көрүшүп, ошондон кийин өлгөн күйөөсүнүн аты м-н Чыйырды аталып кеткен Шакандын боюна бүтүп, ал жолборстун жүрөгүн күсөйт. Калмактын Кара аттуу мергени аткан жолборстун жүрөгүн алдырып жеп, талгагы калган Чыйырдынын ай-күнү жетип, тогуз күнү толготуп жатып эркек бала төрөйт. Бала төрөлгөн учурда Жакыптын жылкысындагы жорго боз айгырдын үйүрүнөн эркек кулун туулуп, аны Жакып ырым кылып баласына арнайт. Балалуу болгонуна кубанган Жакып чоң той берип, балага Манас деген ат коюлат. Манас жашынан өзгөчө тентек чыгып, ал тогузга келгенде катыксын, бар-жокту билип түшүнсүн үчүн ата-энеси козу кайтарт деп өз койчусу Ошпурга малайлыкка беришет. Козу кайтарып жүргөн Манаска кырк чилген келип жолугуп, башыңа кыйындык иш түшсө жардам беребиз деп, убада кылышат. Ошпурдукунан баласын алып кеткени келген Жакып Манасты ээрчитип үйүнө бара жаткан жолдо жер коруган калмактар жолугуп, жылкыларың корук жерге кирип кетиптир дешип чыр чыгарып, чатакта атасын тегеректеп алып сабап жатышкан калмактардын бирин Манас учуру м-н чапса ал өлүп калат. Манжулук калмактар кун алабыз деп туш-тушка кабар айттырышып, чогулуп келген көп кол Жакыптын жылкысына тийишет. Жакыпка ошол чөйрөдөгү кыргыздар, казактар ж. б. уруу, эл өкүлдөрү жардамга келишип, согушта калмактар жеңилет, жоого жеке кирип кол салган жаш Манас биринчи жолу эрдик көрсөтүп, оозго алынат. Манастан жеңилген алтайлык калмактар кытайлардын башкы каны Эсенкандан тартып туш-туштагы өз тарапкерлерине бургуттардын арасынан Манас аттуу тың бала чыгыптыр, тез жоготуу керек деп кабар жиберешет. Манастын даңкын угуп көп колу м-н келген Нескара, тың чыккан баланы байлап келгиле деп он бир дуу-ду атанышкан уйгур кандары жиберешкен он бир чыгаан балбан жаш баатыр ж-а анын тарапкерлеринен жеңилишет. Манас ошондой эле Эсенкандын соодагер түрүндө жиберген атайын адамдарын жеңип, алар алып жүргөн көп дүнүйөлөрүн элге таратып берет.

Жакып м-н коңшу жашаган, уулу Манастын жакшылыгын көрүп, ымаласын кошкон ошол аймактагы кең Алтайдын ою-тоосун байырлаган кыргыз, казак, калмак, манжу элдеринин көптөгөн уруу өкүлдөрү чогулушуп, жообуз көбөйүп, айланабыздагы кытайлардын далайы м-н касташып калдык, эндекей жатыш болбойт, биримдешип, кандуу журт бололу дешип, жаштардын сунушу б-ча Манасты кан көтөрүшөт.

Таятасы Эштек м-н учурашып келгени бараткан Манас кыргыз элин кылычтап кырып, баатырынын башын канжыгага байлап кетиш үчүн атайын камданып, жүз он миң кол м-н келе жаткан он бир дуу-дунун көп колуна жолугуп калат. Эштек таятасы м-н анын уулу Жамгырчынын ж-а сары ногой элинин жардамы м-н теңдешсиз жоону-тынчтык бербей кол салып турган уйгурларды баш көтөргүс кылып жеңет. Согушта колго түшкөн Кайып дандын баатыр кызы Карабөрктү жактырып калган Манас кыз атасы м-н жарашып, ага үйлөнөт. Он бир дуу-дуга каршы согуштарда Манаска ж-а анын колуна касиеттүү адам Жаангер кожонун уулу Билерикти туткундан бошотууга аттанган катагандардын каны Кошой баатыр жардам берет. Манастын сунушу б-ча ата-бабанын туулуп-өскөн мекени Ала-Тоону калмак-кытай баскынчыларынан бошотууга кол аттанат. Көп кол кыргыз жерине жетип, Текес, Орго, Чүйдөгү Акунбешим шаа,

Ташкендин каны Панусту ж. б. жеңип Алтайга кайтат, жыл өткөрүп кеңеш куруп, көпчүлүктүн каалоосу м-н Ала-Тоого көчүп келишет. Манас өз айылы м-н Азиреттин кара тоосунун этегине жайланышат.

Кытайлардын Анжиянды бийлеп турган белгилүү чоң кандарынын бири, Коңурбай баатырдын атасы Алооке кыргыздарды кыйратып чаап, Манастын көзүн тазалоо үчүн көп кол жыйып камданат. Анын кабарын уккан Манас артынан арбын черүү ээрчитпей кырк чоросу м-н гана аттанып, согушка камданып жаткан душмандын сансыз колун аралап өтүп, Алоокенин ордосуна баса барат. Сынчы, кыраакы, кыйды Алооке жаш баатырдын айбат-сүрүн көрүп, алы жетпесине көзү жетип, урушсуз багынганын билдирет. Ак үйлүү кылып өз уулу Боокени, агасынын уулу Ыбышты Манаска кошуп берет. Оогандын каны Шоорук жаңыдан көчүп келген кыргыздарды чаап алмак болуп колу м-н аттанып, Алайга жайгашкан нойгуттарды четинен талап кирет. Акбалтадан кабар уккан Манас шашылыш аттанып, согушта жеңилген Шоорук амандык сурап жарашып, кызы Акылайды баш кылып кырк кыз тартуу тартат. Акылай өзү көптүн ичинен тандап келип Манаска тиет.

Эпосто Алмамбеттин окуясы деген шарттуу аталыштагы анын Манаска келишине чейинки өмүр жолун баяндаган өзүнчө чоң бөлүм берилген. Анда бул каармандын тегинен тартып, туулушу, балалык чагы, качан, кантип Манаска келип кошулганы деталдаштырылып, кеңири сүрөттөлөт. Алмамбеттин атасы Соорондук (С. Каралаевдин варианты б-ча Азиз кан), ал бүткүл кытай аскерлерин башкарган өзгөчө чоң даражалуу адамдардын бири. Соорондук узак убак баласыз жүрүп, Алмамбетти көрөт. Жашынан зээндүү, терең акылга ээ Алмамбет сергектиги м-н өзүн окуткан мугалимдерин да таң калтырып, эрте жетилет. Ашкере акылдуу ж-а өзгөчө калыс катары калың журтка атагы чыга баштаган баласына атасы анын жаш экенине карабай кандык ордун, бүткүл кытай аскерлеринин башчысы мансабын өткөрүп берет. Мындай жооптуу кызматтарды аткарууда ал өзүн адилет, калыс акылман ж-а чечкиндүү башчы катары көргөзөт. Алмамбеттин даңкы башка элдерге жетет. Ээрчиткен жигиттери м-н ууда жүргөн Алмамбет казактардын баатыры Көкчөгө жолугуп, андан мусулманчылыктын жолун угат да, ислам динин кабыл алат. Үйүнө кайтып, ата-энесине, элине ислам дининин жолун түшүндүрүп, мусулман болгула деп өтүнөт. Эне-атасы да, эли да тилин албайт, атасы ата динден безиптир, муну кармап өлтүргүлө деп буйрук берет.

Элинен качып чыккан Алмамбет аны күтүп жаткан Көкчөгө келип кошулуп, аны ээрчип казактарга барып туруп калат. Марттыгы, калыс-адилеттиги, терең акылы м-н элге бат алынып, кадыр-баркы өсөт. Аны көрө албаган Көкчөнүн жигиттери Акеркеч м-н Алмамбеттин көңүл жакындыгы бар деген жалган ушак чыгарышып, ала көөдөн Көкчөнү аракка мас кылып көкүтүшөт. Көкчөдөн тентиген качкын, калмак кул деген сыяктуу катуу сөздөр угуп, көңүлү иренжиген Алмамбет андан кетип, уу уулап талаада жүргөн Манаска кокусунан жолугат. Алмамбеттин кабарын мурда уккан Манас аны зор урмат м-н тосуп алып, экөө Чыйырдынын эмчегин ээмп тууган болушат. Алмамбеттин келгенине кубанган Манас көп эл чакырып, чоң той берет. Мурдагы алган аялдары Карабөрк м-н Акылай өзүнө тете жар болбой жөнсүз чыгып калганына нааразы болгон Манас атасы Жакыпка элден тандап жакшы кыз таап алып берип аталык милдеттен кутул деп доомат айтат. Уулуна ылайык кыз таппай, көп жерлерди кыдырган Жакып акыры Кыйба шаарынын каны Атемирдин кызы Санирабиганы жактырып, куда түшүп, көп калың төлөп, Манасты салтка ылайык үйлөтөт. Кандын никейине өттү деген сөздү кыргыздар түшүнбөй калып, Санирабиганын аты Кан Никей экен деп ойлошуп, Манастын жаңы алган аялы Каныкей атыгат. Каныкейдин жанындагы нөкөр кырк кызга кырк чоро үйлөнөт. Алмамбет кайыптардын канынын кызы Аруукени алат.

Кыргыздарды кытайлар бөлүп туш-тушка таратканда Жакыптын агасы Үсөн түндүк тарапка айдалган экен. Ал жактан аялы өлүп, калмактан аял алып, Көзкаман атыгып, жан сактап жүргөндө Манастын кабарын угуп, балдары м-н кеңешип, элге бармак болуп көчүп жөнөшөт. Оогандыктардын каны Түлкү деген өзү үйүндө жокто Кошойдун эли катагандарды чаап алып, Кошой баатырдын жалгыз баласын өлтүрүп кетиптир деген кабар угуп Манас шашылыш камданып, Түлкүгө каршы аттанат. Бирок, Түлкүнүн иниси Акундун акылы жетиктиги м-н эки эл кырылышкан согуш болбой жарашат. Түлкү атасын мойнуна алып, тартуу тартат ж-а кандыгын иниси Акунга өткөрүп берет. Акунга ыраазы болгон Манас аны м-н достошот, балалуу болсок балдарыбызды достоштуралы, жок бирибиз эркек, экинчибиз кыздуу болсок кудалашалы деп убадалашып, бел куда болушат. Памустун ордуна кан болуп Ташкенди бийлеп турган Көкөтөй кандын уулу Бокмурун Түлкүнүн кызы Канышайды жактырып калгандыктан Манастын акылы б-ча Бакай баш болуп барып, калың төлөп Канышайга куда түшүшөт.

Манас үйдө жокто айылга Көзкамандардын көчү келет. Кабар уккан Каныкей тосо барып учурашып, өрүлүктөйт. Казаттан кайткан Манас жаңы келген туугандарынын кубанычына чоң той берип, аларга энчи бөлүп, кирер үй, киер кийимине, урунар казан-аяк идишине чейин бүт жаңылап зор урмат көрсөтөт. Ага карабастан Көзкамандын балдары Манаска кастык ойлоп, эбин таап аны тындым кылып, кандык ордун, малы-мүлкүн ээлеп алмакчы болушат. Ушул арада батыш тарапка жортуул, Алмамбеттин сунушу б-ча Айган м-н уруш сыяктуу чакан эпизоддор да бар. Манаска айтпай ан уулап, жер чардап, жоо жолукса чаап олжо алып келебиз дешип аттанган кырк чоро батыш тарапка барып, аарылар деген элге жолугуп, арттан жете барган Манас м-н кошулуп аарыларды жеңип олжо алып кайтышат. Айган м-н согушта жеңилген жоо тартуу тартып жарашышат. Ошол Айганга барган жортуулдан кайра келе жатканда Көзкамандар Манасты кырк чоросу м-н алдап конокко чакырып, ичкен аштарына уу кошуп берип баарын уулантат. Кайыптардын жардамы м-н аман калган баатыр оорудан айыгып, чоролорун ээрчитип элге кайтат. Көзкамандар өз ара чатакташып, бирин бири өлтүрүп, бүт кырылып жок болушат. Ушундан кийин элде ичи бузук, ыркы жок туугандарды көзкамандарча бычакташкыла деген ылакап сөз калат.

Эсепсиз бай адам Көкөтөй кан карылыгы жетип, катуу ооруп өлөрүндө жакындарын чакырып, Түлкүнүн кызы Канышайды алганы күйөөлөп кеткен уулу Бокмурунга ал келгенде айткыла деп керээз сөздөрүн айтат. Көкөтөй керээзинде уулум Бокмурун чоң дүрбөөн кылбай эле мени жөнөкөй көмсүн, аш берем деп ат жеткен жердеги белгилүү кан, баатырларга кабар жиберип убара болбосун, бирок эсепсиз көп малым, батпаган алтын-күмүшүм, өтө көп өлүү

дүнүйөм калды, атанын мүлкү балага мүлк болбойт, анын өз тапканы бар, ырыскысы башка, ушуну ойлонсун, не болгон күндө да уулум мени көмөрдө иним Манас м-н кеңешсин дейт.

Көкөтөйдүн көзү өтүп, кайындарынан келген Бокмурунга атасынын керээзин угузушат. Ал Манаска барып кеңеш сураса, баатыр атаң акылман адам эле, сөзүн кайманалап айткан тура. Анын кылба дегени ушундай кыл деген сөзү. Атаңды өзгөчө ардактап көм, артынан камданып туруп мурда-кийин болуп көрбөгөн чоң аш бер, дүнүйө табылат, мен сага жардамдашамын дейт. Бокмурун атасын ардак м-н жайына коюп, үч жыл камданып аты белгилүү адамдарды бүт чакырып чоң аш берет. Аштын оюн-шоок салтанаттары да өзгөчө болот. Байгенин көбүн кыргыздар алышат. Ашты Кошой бийлеп, Манас башкарат. Өздөрүн Манаска тең ата эсептешкен кыргыз урууларынын бир катар кандары ал ашты эч кимге кеңешпей жеке башкарганына ичтери тарып, чыр чыгармак болушканда Кошой арага түшүп, дос-кас бүт чогулган калың топто чыр чыкканы жакшы эмес, аш тынч өтсүн, кийин өзүм Манас канкорду басып берем деп тыйып коёт. Аш тарап, бир жыл өткөндө кандар чогулуп «Кошойго убадаңыз кана?» – дешип барышса, ал «карыган адамды шылдың кылбагыла, чогулуп барып алыңар жетсе Манасты кыйрата бергиле» – деп тоготпой жатып алат. Кошой бизди алдаптыр деп кандар өзүлөрүнчө кеңешип, конокко барабыз, күт же конокко кел дешип Манаска элчилер жибершет. Максаттары Манас келгиле десе көп адам м-н барып жүдөгүп, салтты буздун, жакшылап күтпөдүң деп шылтоолоп басмырлоо, эгер конокко келсе бирден-экиден бөлүп алып, ыза көрсөтүү эле. Кандардын элчилерине Манас туура кырк күндө көп адам м-н келгиле деп жооп берет. Манастан коркуп, чочулаган кандар шашылыш камданып, ар бири өзүнө тиешелүү колун алып, айткан күнү келишет. Келген элди кырк чоронун сакалдуулары бөлүп кетип, жаштарга, ал эле эмес Манастын өзүнө да конок жетпей калат. Муну көргөн кандар Манаска алы жетпесин түшүнүшүп, эми кантер экенбиз деп убайым жеп чочулашат. Эмнеге келдиңер? деген суроого кандар ачык жооп бере албагандыктан, Манас аларга мынча көп адам жыйылып келген экенсинер, жөн эле тарап кетпей көчмөндүү жообуз Конурбай калчага каршы аттаналы деп сунуш кылат. Кандар каршы боло алышпайт. Колго Бакайды кан көтөрүп, Алмамбетке жол баштатып Бээжинге Чоң казатка (Сагымбай б-ча «Чоң чабуул» делет) аттанышат. Узак, татаал жол басып, кытай чегине жакындап, колду оорукка калтырып, төрт баатыр (Алмамбет м-н Сыргак алгач жөнөп, Манас м-н Чубак алардын артынан жете барып кошулат) чалгынга барышып, кытайлардын көп жылкысын тийип жөнөшөт. Артынан куугун келип, көп эл катышкан кыргындун согушта кытайлар тарап жеңилип, алар тартуу тартып, эки эл жарашат.

Чыгарманын корутунду бөлүгү – Кичи казат. Ичи агарбаган Конурбайдын куйтулук аракетинин натыйжасында кайра кармаш башталып, Манас жакын жардамчы баатырларынан, минген аты Аккуладан ажырап, өзү жарадар болот. Баатыр жараатынан каза таап, ага арналып күмбөз салынат.

Улуу манасчылардын бири Сагымбай Орозбак уулу айткан вариант негизинен ушундай (башка варианттардын бул үлгүдөн айырмалуу жерлери да арбын). Сагымбайдын варианты эпостун биринчи бөлүмүнүн – «Манастын» өзүнүн окуялары баштан аяк толук кагаз бетине түшүрүлгөн тексттеринин илимге белгилүүлөрүнүн арасындагы көлөмү б-ча эң ириси – 180378 сап ырдан турат (Саякбайдын вариантынын «Манас» бөлүмү 84512 сап ыр). Жогоруда жөндөтүлүп айтылган сюжеттик нуктун ар бири өз-өзүнчө темалар м-н белгиленип, көптөгөн бөлүм-эпизоддорду ичине камтыйт. Андагы баяндалган окуялар, албетте, бул шарттуу түрдө аталган бөлүктөрдүн алкагы м-н гана чектелип калбайт, өзүнүн масштабдуулугу б-ча ага сыйбайт. Мындай эстетикалык касиетти биринчи кезекте эпостун көркөм сөз каражаттарынын ченемсиз молдугу, кыргыз тилинин лексикасынын казынасы катары сакталып калгандыгы м-н да түшүндүрүүгө болот. Ушундай сапаттардан улам эпос элге өзүнүн көркөмдүгү, элестүүлүгү, окуялуулугу м-н касиеттүү сөз өнөрү иретинде кабыл алынган. Мис., жомоктун алгачкы окуяларынан эле эл башына түшкөн зор кайгы, талоонго учурап бүлүнүү көз алдыга тартылса, ага улай улгайган, тукумсуз адамдын зары, ички оор толгонуулары, туубас аталып, өзүн эч кимге керексиз эсептеген аялдын муну, таалайы тайкылардын балалуу болушу, буга байланышкан ырым-жырым элдик расмилер, бала тарбиялоо ж. б. турмуш көрүнүштөрүнүн бирин бири алмаштырган учурлары элестүү берилет.

Чыгармадагы ар бир бөлүм, турмуш көрүнүшүнүн ар бир учуру ушул түрдө өзгөчө кенен, чар тараптуу ж-а көркөм баяндалган. Ушундан улам «Манас» эпосунун мазмуну м-н формасы бирин-бири толуктап, бирин-бири кайрадан жаратып тургандай касиетке ээ көркөм эстетикалык күч катары көрүнөт деп айтууга толук негиз бар. Анткени эпос кыргыз улутунун рухий байлыгынын касиеттүү чыгармасы катары канча мезгил бою кастарланып айтылып келген да, ал элдин тендешсиз таланттары тарабынан көркөмдүктүн жетер жерине чейин оозеки формада аткарылып, өнөрдүн бардык түрүн ичине камтып, тексттери иргелип, такталып, сөз асылы м-н толукталып отуруп көркөм туундулардын эң ыйыгына айландырылган. Буга «Манастын» ыр саптарында кеңири жолуккан:

«Алтын м-н күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй,
Асман м-н жериндин
Тирөөсүнөн бүткөндөй,
Айың м-н күнүңдүн
Бир өзүнөн бүткөндөй. . . » – деген сыяктуу таасын салыштыруулар,

«Сыдырым сыртты жайлаган,
Сызылтып казы чайнаган. . . » – деген сыяктуу элестүү сыпаттамалар,

«Шибеге койсо өрт кеткен,
Шилтегени мүрт кеткен» – деген түрдөгү күчтүү сүрөттөмөлөр далил болуп турат. Албетте, бир нече жүз миң сап ырдан турган чыгарманын бардык тексттери сыдыргыга салгандай бир кылка, бардыгы бирдей дегенге мүмкүн эмес.

Кыргыз жомогунун көптөгөн кылымдардан турган узак мезгилиндеги маалыматтарды ичине камтыган кеңири мазмуну, ар түркүн окуяларга бай сюжети анын көлөмүнүн арбышын шарттап, натыйжада «Манас» бүткүл дүйнө элдеринин биринде да жолукпаган зор көлөмдүү көркөм чыгармага айланган. Ал башка элдердин өзү сыяктуу кеңири белгилүү эпосторунун эң зорлорунан да беш-он эселеп чондук кылат. Эпостун негизги үч бөлүмүнүн («Манас», «Семетей», «Сейтек») С. Каралаевдин айткан варианты б-ча жалпы жарым миллион ыр сабынан ашуун (500553), бул көлөм дүйнө элдериндеги «Манастын» кийинки зор көлөмдүү эсептелген хинди элинин чыгармасы «Махабхаратадан» (жүз миң кош сап ыр) эки жарым эсе көптүк кылат. Бүгүн илимге «Манастын» үч бөлүмүнүн толугу, үзүндү түрүндөгүсү, чоң-чоң ж-а чакан көлөмдүүсү болуп жалпы саны сексенге жакын варианттары белгилүү. Алардын жалпы көлөмү бир нечелеген миллион ыр сабын түзөт. Эпостун илимге али белгисиз тексттерин жазуу иши улантылууда. «Манастын» темасынын ар жактуулугун, мазмунунун тереңдигин, өзгөчө бийик көркөмдүк деңгээлин эске ала Ч. Айтматов бул чыгарманы кыргыз искусствосунун туу чокусу деп атайт. «Манаска» таандык негизги мыкты касиеттерди – узак жылдар бою эл башынан өткөргөндөрдү чагылдырган терең мазмунун, берген маалыматтарынын өзгөчө кенен чегин, уккандарга эстетикалык ыракат тартуулаган көркөмдүк деңгээлинин кол жеткис бийик үлгүсүн, байыркы элдердин бири болгон түптүү калк кыргыздардын узак тарыхый жолундагы бүткүл алгылыктуу табылгаларын ичине сыйгызып турган казыналык маанисин, теңдешсиз зор көлөмүн эске алганда, аны адам баласы жасаган укмуштардын катарына кирүүчү, кыргыз эли жараткан уникалдуу керемет-укмуш деш жөндүү.

«Манас» көркөм сөз өнөрүнүн туундусу, аалам укмуштары аталган эстеликтер материалдык маданий мураска жатса, кыргыз эпосу руханий мурас, болгондо да көчмөн элдердин бири жараткан үлгү. Бирок, ушул белги «Манаска» башка укмуштардын арасында артыкчылык орун берет. Анткени негизи таш, металл ж. б. материалдардан турган башка ар бир улуу мурас – укмуш эстелик убакыттын, чөйрөнүн терс таасирине тушугушу мүмкүн ж-а ушуга ылайык алгачкы сапат-касиеттерин ошол үлгүсүндө дайым сактап тура албай каруу-эскирүү, мыкты белгилеринен ажыроого мажбур болот. Ал эми, «кирпичтери» элдин сүйлөө тилинин таза, тунук берметтеринен кыналган «Манас» көркөмдүк деңгээлин дайым бөксөртпөй, бир деңгээлде сактай алат. Көркөм сөз өнөрүнөн жаралган эпостун түбөлүктүү эстетикалык касиети мына ушунда.

Илгертен кыргыздар арасында «Манас» эпосунун кадыр-баркы өтө жогору, турмушта алган орду өзгөчө. «Манастын» окуяларын эл көркөм чыгарма катарында эмес, болгон чындык-тарых катары кабыл алып, анын сюжетиндеги айтылган ар бир маалыматка турмушта орун алган факты түрүндө ишенишкен. Эпостун окуяларынан, катышкан каармандарынын жүрүм-турумунан жаш-кары үлгү катары эсептеп таалим-тарбия алышкан, журт арасындагы талаш-тартыш, чыр-чатак, доо ж. б. жомоктун маалыматтарына, андагы сөз болгон үрп-адаттык, салттык жосундардын негизинде чечилген. «Манастын» негизги окуялары, сюжеттик нугу м-н элдин басымдуу көпчүлүгү тааныш, ал турмак эпостон бир нече сап ырды жатка билбеген кыргызды табуу кыйын экендигине да окумуштуулар көңүл бурушат. Октябрь революциясына чейин кыргыздар арасында баласына «Манас» деген ысымды койбоо салтынын катуу сакталышы да («Манас» деген ысымды бала көтөрө албайт, ага татыктуу болбосо өлүп калат деген ишеним болгон) эпосту элдин өзгөчө урматтоосунун далилдеринин биринен. Эл арасында «Манаска» зор маани берилгендиктен ж-а калктын күндөлүк турмушунда бул чыгарма кеңири орун алгандыктан кыргыздар арасына четтен келгендердин көзүнө эң алды м-н ушул жомок чалдыгат, көңүлүн бурат, анын үстүнө ар бир кыргыз башка эл өкүлдөрүнүн алдында улуттук сыймыгы, баалуу мурасы, бетке тутар асыл мактанычы катары эң алды м-н «Манасты» атайт. Ушунун натыйжасында кыргыз элине таандык көркөм туундулардын – искусство үлгүлөрүнүн ичинен жазма булактарда эң алгач эскерилгени («Манастын» айрым окуяларынын мазмуну 15–16-кылымдын аралыгында эле кагаз бетине чийилгени «Мажму-ат Таварих» – «Тарыхтардын жыйнагы» аттуу кол жазма аркылуу илимге белгилүү), китеп түрүндө кыргыз тилинде басмадан биринчи чыкканы да (акад. В. В. Радлов 1885-ж. Санкт-Петербургда жарыялаган «Түндүк түрк урууларынын эл адабиятынын үлгүлөрү» аттуу эмгектин 5-тому. Ошол китеп 1885-ж. Лейпцигге Радловдун көркөм котормосу м-н немец тилинде жарык көргөн), башка элдердин тилине биринчи которулганы да ушул – «Манас». «Манасты» жараткан, өркүндөтүп, мазмунун кеңейтип, көркөмдүгүн арттырган, укумдан-тукумга өткөрүп сактап келген элдик таланттардын өзүнчө тобун манасчылар деген атайын наам м-н аташат. «Манасчы» – жаңы термин, кесип ээлеринин өнөрү дифференциациялануунун натыйжасында кечээ жакында эле Октябрь революциясынан кийин пайда болгон, ага чейин кыргыздар эпосторду «жомок» деп атагандыктан «Манас» айткан өнөр ээлерин «жомокчу» аташкан.

Жомокчу-манасчылар көркөм сөз өнөр ээлеринин арасындагы атайын топ, талантынын мүнөзү б-ча ыр түрүндөгү эпикалык чыгармалар жаратуу жөндөмүнө ээ адамдар. Бул белгиси жактан манасчылар ырчыларга жакын турат. Бирок, өзү жараткан төл чыгармасын эл алдында аткарган ырчылардан айырмаланып, манасчылар даяр чыгарманы – эпостун мурдатадан калкка кеңири белгилүү материалдарын аткарышат. Ушул абал ырчы м-н манасчынын чыгармачылыгындагы орчундуу чоң айырманы шарттайт. Манасчы да чыгармачыл инсан, көркөм сөз өнөрүнүн ээси, алардын ар бири өз дареметине, талант деңгээлине жараша эпоско салымын кошот, чыгарманын мазмун-формалык белгилерин тактап, өнүктүрүп, жомок дайым эл сүйгөн ж-а кызыгып уккан чыгармачылык деңгээлин бөксөртпөй сактап туруусун камсыз кылат. Бирок, манасчынын чыгармачылык күчү эң алды м-н «Манастын» мурдатадан келе жаткан салттык белгилерин терең өздөштүрүүгө ж-а аларды бузбай, бурмалабай так аткарууга багытталган. Демек, манасчылык өнөрдүн чечүүчү мааниге ээ негизги белгиси – чыгармачылыгындагы салттуулук, мурдатадан калыптанган көптөгөн таланттардын табылгасы болгон көркөм ык, көркөм каражаттарга таянуу, аларды кеңири пайдалануу, даяр сюжетти негизинен ошолордун жардамы м-н баяндоо. Манасчынын өнөр ээси катарындагы кадыр-баркы, кесиптик деңгээли ушул салттуулук талабын канчалык даражада чебер жүзөгө ашыра алуусу м-н шартташкан.

Талант деңгээлине жараша манасчылар үйрөнчүк, чала манасчы, чыныгы манасчы, чоң жомокчу делип бөлүнүшөт. «Манас» эпосунун өсүп-өнүгүшүндө ар биринин өз варианты бар, чыгарманын мазмунун кеңейтип, көркөмдүгүн арт-

тыруу багытында салым кошкон чыныгы манасчылардын, айрыкча зор талант ээлери чоң жомокчулардын ролу зор. Эл арасында өзгөчө кадыр-баркка ээ болушкан чоң жомокчулардын атагы алыска кетип, өмүрү легендага айланып, ысмы эл арасында узак убактарга чейин унутулбай сакталат. Мис., кыргыздарга мындан беш жүз жыл мурда жашаган деп эсептелген Токтогулдун, 18-к. жашаган Ноороздун, андан кийин чыккан Акылбек, Келдибек, Балык (Бекмурат), Чоңбаш (Нармантай), 20-к. баш чендерин көрүп калышкан Тыныбек, Чоюке ж. б. чоң жомокчулардын аттары кеңири белгилүү. Айткан тексттери кагаз бетине түшүрүлгөн, өткөн кылымдын ичинде жашаган чоң жомокчулардын катарына Сагымбай м-н Саякбай кирет. Бизге замандаш болуп, айткан варианттарын кагаз бетине түшүрткөн Шапак, Тоголок Молдо (Байымбет), Молдобасан, Акмат Ырысмендеев ж. б. көптөгөн таланттуу манасчы-семетейчилердин ысымдары калкыбызга кеңири белгилүү.

Зор талант ээси чоң жомокчулардын түзгөн мыкты вариантын өз репертуарына кеңири пайдаланып, алардын ишин улантып, жолун жолдоочулары чыгып, натыйжада манасчылык өнөрдүн өзүнчө мектептери жаралат. Илимге Тыныбектин мектеби (көрүнүктүү өкүлү Сагымбай Орозбак уулу), Чоюкенин мектеби (көрүнүктүү өкүлү Саякбай Каралаев) белгилүү.

«Манас» көп варианттуу чыгарма. Оозеки айтылып, оозеки жашаган зор көлөмдүү «Манастын» туруктуу, канонго айланып, дайым бирдей айтылуучу тексти жок. Андагы ыр саптары турмак окуялары да өзгөрүп турат, ар бир айтуучу өз алымча-кошумчалары м-н аткарат. Ал турмак бир эле манасчы чыгарманы улам кайталап айтканда мурдагы айткандарын сөзмө-сөз толук түрдө кайталай албайт. Ушул абал эпостун варианттарынын жаралышын шарттайт. Бир эле чыгарманын ар кандай алымча-кошумчалар м-н көп түрдө айтылышы анын варианттарын – көп нускалуулуугун жаратат. Вариант жаралуунун себептери арбын, негизинен өз каалоосу б-ча, же угуучулардын таламына ылайык айтуучу чыгарманы өзгөртүп, кыскартып, же айрым жерлерин кеңейтип аткаруусу мүмкүн. Мындан башка да окуялары татаал, көлөмү чоң чыгарманы аткаруу процессинде айтуучу айрым деталдарды, анча чоң мааниге ээ болбогон майда көрүнүштөрдү унутуп калышы, же өзгөртүп жиберилиши да ыктымал. Варианттын жаралышында айтуучунун шык жөндөмү, табигый таланты да чоң мааниге ээ. Аткаруучу таланттуу адам болсо ал уккандарын жөнөкөй кайталабай, кеңейтип, окуяларды толуктап, көркөмдүк деңгээлин да алда канча арттырып айтышы мүмкүн, тескерисинче жөндөмдүүлүгү чамалуу адам мурда уккандарын да бөксөртүп салышы, же жаттаган мүнөздө бериши ыктымал. Ушундан келип чыгарманын варианттарындагы өйдө-ылдыйлуулулук пайда болот.

«Манастын» калк арасындагы кадыр-баркын эске алганда анын пайда болушунан тартып биздин учурубизга чейинки өмүр жолунда айтуучуларынын саны жеткиликтүү көп болгондугунда шек жок. Бирок, алардын көбүнүн варианттары да, ысмы да бизге белгисиз.

Бүгүн илимге «Манастын» биринчи бөлүмүнүн – «Манастын» өзүнүн 34 вариантынын тексттери белгилүү. Эгер «Мажму-ат-Таварихте» жазылган маалыматтарды да өзүнчө вариант катары эсептесе, окуялары толугу ж-а үзүндү түрүндөгүсү болгон эпостун варианттарынын («Семетей» м-н «Сейтекти» кошпогондо) жалпы саны отуз бешке жетет. Булардын мазмун-формалык деңгээлдери бир кылка эмес. Алардын теңинен көбүн эпостун бардык окуяларынын варианттары дегенге болбойт, анткени, алар мүнөзү б-ча айрым окуялардын элге кеңири белгилүү болгон чоң-чоң эпизод бөлүмдөрдүн варианттары. Ошондуктан колдо болгон материалдарды чыгарманын салттык туруктуу өзөк окуялардын толук камтый алуу деңгээлине карай жалпы жонунан шарттуу түрдө эпостун негизги варианттары ж-а айрым эпизоддук маанидеги варианттар деп экиге бөлүү жөндүү. «Манастын» илимге белгилүү негизги варианттарына С. Орозбак уулунан, С. Каралаевден, Ш. Ырысмендеевден, Тоголок Молдодон, Б. Сазановдон, М. Мусулманкуловдон, Ы. Абдрахмановдон, М. Чокморовдон жазылып алынган материалдар кирет.

Сагымбай Орозбак уулунун варианты 1922–1926-ж. аралыгында жазылган, көлөмү 180378 сап. Варианттын айрым окуялары кыскартылган түрдө 1940–1943-ж. арасында жарык көргөн, окуяларынын нугу баштан-аяк толук камтылган, бирок көп кыскартууларга учураган үлгүсү 4 китеп түрүндө 1978–82-ж. жарыяланып ж-а ошол эле үлгү орус тилиндеги котормосу м-н 1984–95-ж. Москвада басмадан чыккан. Ошол төрт китептин кыскартылган үлгүсү англис, хинди тилдеринде да жарыяланган. Сагымбайдын вариантынын тексттеринин толук академиялык бастырылышынын жети тому басмага даярдалып, алардан төрт китеп жарык көргөн.

Саякбай Каралаевдин (1894–1971) варианты 1935–97-ж. кагаз бетине түшүрүлгөн, көлөмү 84513 сап ыр. Чыгарманын аяккы окуяларынын толук үлгүсү айрым кыскартуулар м-н 2 китеп түрүндө 1984–86-ж. басылган, академиялык басылышынын 4 томунун үчөө 1995–96-ж. жарыяланган.

Шапак Ырысмендеевдин (1863–1956) варианты 1935–38-ж. аралыгында кагаз бетине түшүрүлгөн, көлөмү 24588 сап ыр, басмадан тексттери чыга элек. 1936–37-ж. Тоголок Молдо (Байымбет Абдырахманов – 1860–1942) өз вариантын өзү жазып өткөргөн, көлөмү 53045 сап, тексттери жарык көрө элек. 1938–40-ж. арасында Багыш Сазан уулунун (1878–1958) варианты кагаз бетине түшүрүлгөн, көлөмү 41147 сап, материалдары жарыялана элек. 1944–46-ж. Молдобасан Мусулманкуловдон (1881–1961) варианты жазылып алынган, көлөмү 7718 сап, «Чоң казаттын» башталышы манасчынын өз аткаруусунда бир нече жолу кайталанып грампластинкага жазылып чыккан, башка тексттери жарык көрө элек. 1946–1952-ж. Ыбырай Абдыракманов өз вариантын өзү жазып тапшырган, жалпы көлөмү 18714 саптан турат.

1959–72-ж. аралыгында эпостун үч бөлүмү бүт М. Чокморовдон кагазга ж-а магнитофондук лентага жазылып алынган, «Манас» б-ча тексттери жарык көрө элек, «Семетей» кыскарган түрдө 1995-ж. жарыяланган. Мындан сырткары эпостун 19-к. В. В. Радлов жазып алып 1885-ж. кыргыз тилинде жарыялаган тексттери, о. эле казак окумуштуусу Чокан Валиханов кагаз бетине түшүргөн материалдар да илим үчүн чоң мааниге ээ, бирок чыгарманын ал үлгүлөрү кимден жазылып алынганы белгисиз. Варианттары канчалык көп болгону м-н «Манас» негизи бир чыгарма. Ал абал чыгарманын варианттарындагы теманын, идеянын, образдар системасынын ж. б. көп белгилердин бирдейлиги аркылуу айгинеленет. Эпостун бирдиги, айрыкча салттык туруктуу өзөк окуялардын жардамы м-н жүзөгө ашырылат. Эл арасында

мурдатан бир үлгүдө айтылып кеңири белгилүү болгон, негизги мазмуну эпостун толук кандуу варианттарынын көбүндө орун алган окуялар «Манастан» туруктуу салттык өзөк окуялары делет, чыгарманын сюжеттик нугун, анда баяндалган тема м-н идеяны ушул салттык окуялар белгилеп турат.

Эпостун негизги салттык өзөк окуялары булар: акылман, баатыр, кадырлуу башчысынын көзү өткөн соң элдин жоосунан жеңилип, чабылып-чачылышы, Манастын туулушу, балалык чагы ж-а кан шайланышы, Ата Мекенди жоодон бошотуу, кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого кайтып келиши, Алооке, Шоорук окуялары, Алмамбеттин мусулман болушу, Манаска келиши, Манастын Каныкейге үйлөнүшү, Көзкамандар окуясы, Көкөтөйдүн ашы, чоң казат ж-а кичи казат, Манастын өлүмү, ага күмбөз салдыруу. Туруктуу өзөк окуялардын негизги нугу өзгөрбөй айтылат ж-а эпостун сюжетин ирети м-н баштан-аяк толук аткарган манасчылардын вариантында орун алышы көндүм белги. Эпостогу өзөк окуялардын чыгарманын композициялык курулушунда ар биринин туруктуу өз-өз орду бар, адатта алар бири-бирине деталдык мааниге ээ майда көрүнүштөр аркылуу байланыштырылат. Ошентип эпостун сюжеттик нугун түзгөн өзөк окуялары бир манасчыдан экинчисине өтүп, муундан-муунга мурас катары калып, туруктуу сакталат. Жеке эле негизги өзөк окуялар эмес, мурдагы манасчылардын мыкты көркөм табыгалары, элестүү ыр саптары бардык манасчыларга таандык кенч эсептелинүү алар кийинкилердин чыгармачылыгында – өз варианттарында эркин ж-а кеңири пайдалануу – бул эпосчуларда жалпы кабыл алынган салттык белги. Көпчүлүк туруктуу окуялар өзүнчө бүткөн бүтүн чыгарма түрүндө иштелип чыккандыктан бөлөк-бөлөк аткарыла бериши да мүмкүн. «Манастын» окуяларын баштан аяк ирети м-н дароо аткаруу кыйына тургандыктан манасчылар эпостогу чоң-чоң окуялардын ар бирин өзүнчө бүткөн чыгарма түрүндөгү курулушка ээ кылып түзүшкөн ж-а адатта ошол чоң бөлүмдөр эл суроосу б-ча өзүнчө аткарыла берет. Мис., «Чоң казат», «Көкөтөйдүн ашы» ж.б. Кээде бөлүмдүн ичиндеги элестүү бир окуяны аткаруу салты да кенен орун алган. Мис., «Алмамбет м-н Чубактын жол талашканы», «Алмамбеттин арманы», «Жолой м-н Кошойдун күрөшү» ж.б.

«Манасты» ким жаратканы же анын биринчи айтуучусу ким болгондугу жөнүндө так маалымат жок. Эл арасында баатырдын көзү өткөндө анын эрдик иштерин кошок түрүндө кырк чоронун бири Ырчы уул ыр м-н айткан экен, эл арасында айтылып жүргөн ошол кошокторду бириктирип, бүтүн чыгармага айлантып жомок түрүнө келтирген Толубай сынчы, Жээренче чечендин замандашы Токтогул ырчы болуптур деген легенда түрүндөгү жоромол уламыш гана белгилүү. «Манастын» качан, кандай тарыхый шартта, кайсы окуяга байланыштуу жаралган чыгарма экендиги да илимде али тактала элек. Эпостун тексттеринде Сагымбай айткан вариантта учураган «Бир мин кырк жыл болуптур андан бери карага» (кол жазма, инв. № 578, 2-бет) – деген ыр саптарын эске албаганда чыгарма пайда болгон мезгил, доор ж-дө даректүү, ишенерлик маалыматтар жок. Ошентсе да эпосту изилдеген окумуштуулардын көпчүлүгүнүн пикири боюнча «Манас» – миң жылдан ашуун мезгилди басып өткөн чыгарма.

«Манас» – оозеки жаралып, кечээ жакында чейин жашоосун оозеки улантып келген, өз мазмунунда эл турмушунун узак мезгилдериндеги жашоо-тиричиликтин издерин, урунттуу учур, көрүнүктүү окуялар жөнүндөгү маалыматтарды камтыган чыгарма. Мындай чыгарманын пайда болгон күн-датасы турмак, кандай окуяга байланыштуу жаралганын айтууга аракет кылуу да опурталдуу иш. Ошентсе да илимге эпостун чыгыш доору жөнүндөгү бир катар пикир-ойлор белгилүү. Алардын арасында эпосту 7–9-к. кыргыздар м-н уйгурлардын кармаштарына байланыштырган М. Ауэзов м-н А. Н. Бернштамдын, 9–11-к. арасындагы кыргыздар м-н кара кытайлардын согуштарына байланыштырган Б. Юнусалиевдин аргументтери омоктуу. «Манасчы» изилдөөнүн бүгүнкү күндөгү деңгээлинде бул багыттагы айтылган пикирлердин бирине толук кошулуу да, о. эле аларды ишенимдүү түрдө танып, жокко чыгаруу да мүмкүн эмес.

Эпостун чыгыш тегин, доорун эл башынан өткөргөн бир учур, бул же тигил окуяга байлап, чектегенге караганда чыгармадагы негизги өзөк окуялар чагылдырылган тарыхый шарттын мүнөзүнө карата жыйынтык чыгаруу алда канча жемиштүү натыйжаларга алып келиши да ыктымал. Анын үстүнө «Манастын» мазмунун түзгөн окуялар көптөгөн катмарлардан туруп, эл турмушунун өтө узак мезгилин кучагына алган шарттарынын издерин чагылдыргандыгын эске алганда, анын пайда болуш учурун бир гана конкреттүү тарыхый учурдун чеги м-н чектеп коюу туура корутундуга алып келбеши өзүнөн өзү түшүнүктүү.

«Манас» – жалаң ырдан турган чыгарма, бирок, кээде ыр саптарынын арасында ыргактуу кара сөз – жорго сөз түрүндөгү материалдар да жолугат. Алар манасчылар тарабынан жомокту, же анын белгилүү чоң-чоң эпизоддорун баштоодо чыгарманын андан мурдагы сюжеттик нугунан кабар берүү максатында пайдаланылат. Мындай ык жалпы эле эпикалык чыгармаларга таандык белги.

«Манас» генеологиялык циклизация принцибине ылайык түзүлгөн чыгарма. Анын негизги мазмунун баатырлардын бир канча муунунун – Манастын, анын уулу Семетейдин ж-а небереси Сейтектин каармандык иштери түзөт. Айрым манасчылар чыгарманы андан да нары бутактантып, Сейтектин тукумдарынын эрдиктери ж-дө да сөз кылышат. Мис., Саякбай манасчы Сейтектин уулу Кенен, анын балдары Алымсарык, Кулансарык баяндарын да айтат. Чыгарманы ушундай эле ык м-н чоң жомокчу Чоюке да бутактантып аткарчу экен. Азыркы Кытай мамлекетинин аймагында жашаган кыргыздардан чыккан жазгыч манасчы Жусуп Мамай баатырлардын сегиз муунун окуяларын кагаз бетине түшүргөн. Бирок, эпостун элге кеңири белгилүү үлгүлөрү «Манас», «Семетей», «Сейтек» жана ал үчөөнүн ичиндеги башкысы, өзгөчө баалуусу, зор мааниге ээ болгону, айрыкча кеңири, дыкаттык м-н иштелип чыкканы чыгарманын биринчи бөлүмү – «Манас». Ошентсе да атасынын ишин улантып, элдин биримдиги, көз карандысыздыгы үчүн күрөшкөн Семетейдин, мурда өткөн баатырлардын жолун жолдогон Сейтектин эрдиктерин баян эткен бөлүмдөр эпостогу маанилүү бутактар, «Сейтек» да, айрыкча «Семетей» калк арасында чыгарманын биринчи бөлүмү сыяктуу эле зор кадыр-баркка ээ. Ал турмак «Семетейдин» варианттары «Манаска» караганда көп жолугат, айрым манасчылардын айтуусунда анын тексттеринин көлөмү да биринчи бөлүмдөн алда канча арбын. Мис., Саякбай «Манасты» 84513 сап көлөмүндө кагаз бетине түшүртсө, андан жазылган «Семетейдин» көлөмү 316157 сап ыр. Эл арасында жалаң гана «Семетейди» айткан жомокчулар да кезигет. Алар семетейчилер аталышат. «Семетейдин» варианттары көп, илимге азыр бул чыгарманын 25

варианты белгилүү. Алардын ичинен бөлүмдүн негизги окуяларын баштан-аяк ирети м-н толук камтыгандары – 14. «Семетейди» эпостун үч бөлүмүн толук айткан белгилүү чоң жомокчулардан башка да ушул чыгарманын өзүн гана аткарган же «Манас» м-н «Семетейди», кээде «Семетей» м-н «Сейтекти» айтууну кесип кылган сөз өнөрпоздору аткарышат. Окуяларынын толук ж-а ар бир эпизоддун кеңири мүнөздө баяндалышы, көркөмдүк деңгээлинин башкалардан айырмаланып турганы – С. Каралаев айткан «Семетей». Ушул вариант б-ча чыгарманын сюжеттик нугу бул түрдө: Манастын өлгөнүнө 40 күн боло электе Жакыптын жеңеңер Каныкейди бириң алгыла деп көкүтүүсү м-н анын Манастын ордуна кан аталган уулу Көбөш чыр чыгарып, балтыр бешик баласы Семетейдин өмүрүнө коркунуч туулгандыктан Каныкей аны көтөрүп, кайын энеси Чыйырдыны алып атасы Темиркандын шаарына качып кетет. Семетей тегин билбей чоңоёт. Эрезеге жетип, эл-журтунун дайынын уккан бала Таласка көчүп келип, атасынын ордун басат. Ниеттери бузук Абыке, Көбөш, алардын тилине кирген кырк чоронун тирүү калгандары ажал табышат. Семетей мурда атасы кайындаган колуктусу Айчүрөккө үйлөнүп, Кытайга барып жылкы тийип, элине кол салган Конурбайды жайлап, атасынын өчүн алат. Канчоронун чыккынчылыгынын кесепетинен Кыястан жара жеп Семетей кайып болот, Күлчоро душмандын колуна түшүп, Айчүрөк олжого кетет. Таласка чыккынчы Канчоро кан болот. Айчүрөктүн боюнда күмөн бала калат.

«Семетейдин» варианттарындагы бирдик белгини камсыз кылган негизги туруктуу өзөк окуялар бар. Алар Каныкейдин баласын алып Букарга качышы, эрезеге жеткен жетим элин табышы, Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүшү, кытайлардан кун куу, Канчоро чыккынчылык кылып, Семетейдин белгисиз жоголушу.

Тапсыз уруу түзүлүшүнө мүнөздүү белгилерди чагылдырган эпостун биринчи бөлүмүнөн айырмаланып, «Семетейдин» мазмуну негизинен феодалдык мамилелер учурун сүрөттөйт. Ушуга ылайык биринчи бөлүмдө башкы душман катары сырттан басып кирүүчүлөр эсептелсе, «Семетейде» негизги жоо ички душмандар – өздөн чыккан жаттар (Жакып, Абыке, Көбөш, Чыңкожо, Канчоро, Кыяс ж. б.).

«Сейтек» – «Манастын» үчүнчү бөлүмү, «Манас» м-н «Семетейдин» уландысы катары түзүлгөн чыгарма. Бул бөлүмдө үч бөлүмгө бирдей таандык болгон идеяга жыйынтык чыгарылат – душмандарын бүт жеңип, элге тынчтык, бейпилдик заман орноп, эпостогу каармандардын көркөм элестери толук калыптанып, эң акыркы редакциясына ээ болот. «Сейтектин» сюжеттик нугун түзгөн өзөк окуялары – душман колунда туулуп, тегин билбей чоңойгон Сейтек эрезеге жетип, элин таап, атасынын ордун басышы, кайып болгон Семетей элине кайтып, эл башын кошкон, ынтымактуу журтка айлануу. «Сейтектин» да варианттары бир топ, бирок эпостун баштапкы эки бөлүмүнөн аз, жалпы эле окуяларынын чеги, тексттеринин көлөмү б-ча да бул бөлүм берки эки бөлүмгө салыштырмалуу алганда чакан.

Кыргыз оозеки көркөм чыгармачылыгынын өзгөчө баалуу үлгүсү, сөз өнөрүнүн өзүнчө атайын түрү болгон «Манас» эпосунун өзүнө тиешелүү ил. проблемалары бар. Элде бул чыгармага зор маани берилүүнүн натыйжасында ошол проблемаларды бириктирген илимдеги өз алдынча багыт – манастануу жаралган. Ал үч бөлүмдөн турат: 1) «Манас» эпосунун тексттерин эл арасынан жыйноо – кагаз бетине түшүрүү же фиксациясын жүзөгө ашыруу; 2) тексттерди китеп түрүндө жарыялап, басмадан чыгаруу – эл арасына кеңири тараосун камсыз кылуу ж-а башка элдердин тилдерине которуп, аудиториясын кеңейтүүгө жетишүү; 3) эпостун мазмуну, көркөмдүк касиеттерин, айтуучулардын чыг-лык өзгөчөлүктөрүн талдоого алуу, жалпы эле эпоско таандык ил. проблемаларды чечүү.

Тарыхый шарттын өзгөрүүсүнө байланыштуу эпос салттык көнүмүш ык м-н оозеки түрдө активдүү жашоосун улантууга мүмкүн болбой калган учурдан баштап маанилүү мурастын мазмундук сапаты м-н көркөмдүк деңгээлин бөксөртпөй сактап калуунун, керектүүлүгүнө жараша кайра элге жеткирүүнүн ишенимдүү ж-а ыңгайлуу жолу анын тексттерин кагаз бетине түшүрүү, китеп түрүндө басмадан чыгаруу. Тексттерди фиксациялоонун да, о. эле аларды жарыялоонун да ар биринин өзүнө таандык атайын иштелип чыгып, илимде жалпы кабыл алынган эреже-ыктары, илимдик талаптары бар. Манастануу илиминин бөлүм-багыттары өз өзгөчөлүктөрү болгону м-н түпкү тегинде бири-бирине тыгыз байланыштуу ж-а басымдуу көпчүлүк учурларда бирге каралат.

Бүгүн илимге белгилүү маалыматтарга караганда «Манаска» тиешелүү кабарлар жазма булактарда 15–16-к. аралыгынан бери белгилүү («Мажму-ат-Таварих» – «Тарыхтар жыйнагы» – ферганалык Сейф ад-Дин Аксыкентинин ж-а анын уулу Ноороз-Мухаммеддин кол жазма түрүндөгү эмгеги). «Манастын» тексттерин кагаз бетине түшүрүү, чыгарма б-ча пикир айтып, баа берип, аны м-н окумуштуулар дүйнөсүн тааныштыруу иши 19-к. экинчи жарымынын баш чендеринен тартып активдүү мүнөзгө ээ болгон. Бул багытта казак элинин көрүнүктүү уулу, орус армиясынын офицери Чокан Валихановдун, улуту немец, орус окумуштуусу, акад. В. В. Радловдун кошкон салымдары орчундуу. «Манасты» жыйноо-жазып алуу, тексттерин китеп түрүндө бастырып чыгаруу, башка элдердин тилдерине которуу, илимий проблемаларын талдоого алып изилдөө багытындагы системалуу түрдөгү иш-аракеттер советтик түзүлүш учурунда жолго коюлуп, бүгүн да улантылып келе жатат.

Советтик түзүлүш мезгилинде, айрыкча анын алгачкы учурларында «Манас» элдик оозеки чыг-лыктын өзгөчө баалуу үлгүсү катары жогору бааланып, көп көңүл бурулса, бара-бара тоталитардык түзүлүштүн бүт бардыгын саясатка баш ийдирүү аракеттеринин кесепетинен жалпы эле фольклор, анын ичинде «Манас» да өткөн доорлордун туундулары катары четке сүрүлүп, баркы төмөндөп, эпостун тексттеринде учураган айрым маалыматтарга өткөндү көксөө, панисламизм, пантюркизм ж. б. баа берилип, Сагымбай баш болгон кээ бир көрүнүктүү айтуучуларга реакциячыл деген жалаа жабылып, улуу мурасты изилдөө, үйрөнүү, дүйнө элдерине таратуу иштеринин талаптагыдай темп м-н өсүп-өнүгүшүнө тоскоолдуктар арбын болгон. Ошонун кесепетинен чыгарманын колдо бар тексттери толук үлгүсүндө бир да вариант жарык көргөн эмес, жарыяланган китептерде окуялар кыскартылган, тандалган түрдө берилген, ал гана турмак эпостун «тандалып, кыскартылган варианты» делген илимге такыр туура келбеген үлгүсүн түзүү аракеттери көрүлгөн, варианттардын академиялык басылыштагы толук тексттерин бастыруу маселесин козгоого эч ким батына алган эмес, манастануу илиминдеги бул орчундуу ил. проблема советтик түзүлүш жоюлгандан кийин гана колго алынды. Ошондой

болсо да «Манас» эпосунун эл турмушунда, руханий дүйнөсүндөгү, дүйнөлүк илимдеги кадыр-баркы, алган орду бул чыгарманы такыр эле эсептен чыгарып таштоого жол бербей, натыйжада манастануу илиминин ар бир тармактары б-ча бир катар оозго алынарлык иштер иштелген. Алардын арасына чыгарманын үч бөлүмү б-ча элге белгилүү айтуучулардын кыйласынан алардын варианттарынын тексттери кагаз бетине түшүрүлгөндүгүн, Сагымбай, Саякбайдын варианттарынын кыскартылган үлгүдө жарык көрүшүн, эпоско таандык айрым ил. проблемалардын кыргыз, орус ж.б. улуттун өкүлдөрү болгон окумуштуулар тарабынан изилденишин атоого мүмкүн. «Манастын» тексттерин жазып алууну уюштуруу, жүзөгө ашыруу багытында аракеттенген К. Мифтаков, Ы. Абдракманов, Ы. Тойчинов, И. Арабаев, К. Карасаев, К. Жумабаев, Ж. Ирисов, К. Кыдырбаева, И. Мусаев, Б. Токтогулов, А. Тайгүрөнов, С. Байсалов ж. б. орчундуу эмгектери атайын эскерилүүгө татыктуу. Кыргыздардын бул улуу мурасын изилдөөдө көрүнүктүү окумуштуулар М. Ауэзов, Б. Юнусалиев, К. Рахматуллин, В. М. Жирмунский, А. Н. Бернштам, П. Н. Берков, С. М. Абрамзон, М. Богданова, А. А. Петросян, Е. Д. Поливанов, А. Инан, А. П. Хатто ж.б. омоктуу салым кошушкан. Эпостун тексттерин жыйноо, жарыялоо, ил. проблемаларын изилдөө аракеттеринин үстүндө С. Мусаев, Э. Абдылдаев, С. Бегалиев, А. Жайнакова, Р. Кыдырбаева, К. Кырбашев, Р. Сарыпбеков ж. б. узак жылдардан бери системалуу түрдө эмгектенип келе жатышат ж-а алардын манастануу илимине кошкон салымдары салмактуу.

Манастануу илиминин өсүп-өнүгүшүнүн өзүнчө ыңгайлуу ж-а жемиштүү этабы катары Кыргызстандын өз алдынча мамлекеттиги башталган кийинки он жыл мезгилин атайын белгилөө жөндүү. Ушул аз убакыттын ичинде Кыргызстандын биринчи президенти А. Акаевдин демилгеси ж-а активдүү колдоосу астында «Манас» эпосу кыргыздардын улуу мурасы катары бүткүл дүйнө элдерине кеңири белгилүү болду. Айрыкча А. Акаевдин өтүнүчү б-ча Бириккен Улуттар Уюмунун Генералдык Ассамблеясы «Манас» эпосунун Орто Азия регионунда жашаган элдердин көп кылымдарды ичине камтыган тарыхындагы байланышын, биримдигин камсыз кылган данакер болгондугун эске ала, бул эпос жеке эле кыргыз тилинин, адабиятынын негизги булагы болбостон, ошону м-н бирге эле маданий, нравалык, тарыхый, социалдык ж-а диндик салттарынын негизи экендигин моюнга ала, эпос көптөгөн элдер тарабынан кубатталган идеалдар м-н баалуулуктардын таралышына көмөкчү болоорун эсте тутта, «Манас» эпосунун миң жылдыгын майрамдоо элдердин кызматташтыгын, өз ара түшүнүүлөрүн бекемдеп, адамзаттык маданий мурастардын байышына кошулар салымды ойлоп, 1995-жылды «Манастын» миң жылдыгын белгилөө жылы деп эсептөөгө чечим кабыл алышы ж-а дүйнө элдерин бул салтанатты белгилөөгө кеңеш бериши манастануу илими үчүн гана эмес, бүтүн кыргыз калкы үчүн зор мааниге ээ окуя болгон. «Манастын» миң жылдык мааракесине даярдануу ж-а бул иш-чараны өзгөчө зор салтанат м-н өткөрүү чыгармага тиешелүү бир канчалаган орчундуу проблемалардын чечилишин камсыз кылды. Эпостун кадыр-баркын дагы бир жолу бийик деңгээлге көтөрдү, республиканын бардык калкынан тартып, дүйнө элдеринин көбүнө көркөм мурастын улуу касиетин таасын таанып, ага туура баа берүүгө шарт түздү. А. Акаев патриот, саясатчы ж-а окумуштуу катары өлкөбүздүн идеологиясынын негизин «Манас» эпосунан көрөт. Буга анын калкыбызга сунуш кылган «Манастан» жети осуяты күбө.

Акыркы он жыл ичинде Манастануу илиминин орчундуу жетишкендиктеринин катарына «Манас» энциклопедиясынын эки томдугунун жарык көрүшүн ж-а эпостун негизги варианттарынын академиялык бастырылышын басмага даярдоо аракетинин колго алынып, Сагымбай м-н Саякбайдын варианттарынан жети том жарыкка чыгышын көрсөтүү жөндүү. Фольклористика илиминдеги бул багытта алгачкы кадамдардын катарына кирген бул иш-чаралар жеке эле кыргыз оозеки чыгармачылыгы эмес, башка элдердин фольклорун изилдөөчүлөргө да негизги үлгү болорунда күмөн жок.

«Манас» эпосу жалпы адамзатка таандык маданий казынада маанилүү да, кадырлуу да орунда турган, көркөм сөз асылынан жаралган улуу жана ыйык мурас. Кыргыздардын руханий дүйнөсүндө бул чыгарма бөксөрбөйт ж-а эскирбейт. **МАРГУЛАН** Алкей (Маргулан Алке Хакан уулу, 1904-ж., Павлодар обл. Баянайыл р-ну) – казак элинин көрүнүктүү илимпозу. Бүткүл союздук География коомунун анык мүчөсү. Филология илимдеринин доктору. Казак ССР ИАнын академиги, профессор. Анын окумуштуулук даражасы көп кырдуу: тарых, археология, адабият ж-а маданият. Тарых б-ча 400гө жакын ил. эмгектердин, макалалардын автору. 1957–67-жылдары Ч. Валихановдун адабияттагы ил. мурастарын, анын ичинен “Манаска” тиешелүү эмгектерин да иреттеп, 6 томдук чыгармалар жыйнагын чыгарууга башчылык кылган. А. Маргуландын “Манас” эпосун изилдөөгө айрыкча сиңирген эмгеги катары Ч. Валиханов жаздырып алган “Көкөтөй хандын жомогун” СССР ИАнын Азия элдеринин ин-тунун архивинен таап, 1965-ж. жарыялап, “Шохан жане Манас” аттуу монографиясын жазган. Ал “Манас” эпосу ж-дө ил. иликтөөдөн ж-а Ч. Валиханов жаздырып алган “Көкөтөй хандын ертегиси” деген фото көчүрмөсүнөн турат. М-дын бул эмгеги Манастануу илимине чоң салым кошкон. Эмгек көп архивдик материалдардын, тарыхый фактылардын негизинде келип чыккан. Автордун башкы концепциясы б-ча алганда “Манас” эпосу көп кылымдын чыг-лык көркөм туундусу. Анын түпкү идеясы чапкынчылык эмес. Тескерисинче тышкы жоонун чапкынчылыгынан эл-жерин сактоо, ал үчүн өмүрүн арноо, керек болсо өлүмгө баруу – мына ушунун өзү эпостун негизги сюжети. “Манастын” эзелки мазмуну Орхон-Енисей жазуулары м-н тыгыз байланыштуу. Анын эн алгачкы калыптанышына түрк каганаты кезиндеги кытай башчыларынын баскынчылыгына каршы жүргүзүлгөн баатырдык күрөштөр, Бээжиндин тегерегиндеги нечен ирет кайталанган кандуу согуштар зор өбөлгө болгон. М. “Манастын” жаңыдан калыптануусуна ногойлу-кыпчак заманы чоң роль ойногон деген Ч. Валихановдун пикирине кошулат. Ошентип, М-дын пикири б-ча “Манас” эпосу байыркы мифтен орто кылымдан баштап, (13-15-к.) ногойлу-кыпчак мезгилинин уламыштарын, баатырдык ырларын, жунгар чабуулунун даректерин, 19-к-дагы Кокон хандыгы м-н байланыштуу карым-катнашты Кашкардын Жангир кожосун Россиянын ак падышасы – баарын ичине сиңирип келген көп катмарлуу көркөм чыгарма болуп жетилет.

МАРШ – ар кандай жүрүштөрдө басып баратып көпчүлүк адамдар тарабынан көтөрүңкү дух м-н ырдоо үчүн жазылган ырлар. (мис., “Жаш пионерлер маршы”). Мындай ырлар 20-кылымдын 20–30-жылдарында ж-а согуш убагында өзгөчө көп жаралып, ошол мезгилдин духу м-н сугарылган.

МАСЕЛ – санат-насыят ырлары ушундайча да аталган учурлар бар. Мис.,

“Калыгулдун масели” мындай:

Атын баккан азамат катын багар.

Итин баккан аялдар элге жагар.

Элге жаккан ал аял эрге жагар.

Шатыратып күн жааса, жерге жагар. ж. б.

МАСКАРАЛОО ЫРЛАРЫ, к. *Кордоо ырлары*.

МАССАЛЫК АДАБИЯТ – 1. Адабияттагы өзгөчө мыкты көрүнүш катары бөлүнүп чыкпаган, жалпы көчтүн карасындагы, көптүн арасындагы чыгармалар. 2. Эл арасына кеңири тараган, көркөмдүк-эстетикалык деңгээли жогору эмес, негизинен көркөм табиги анчалык өнүкпөгөн окурмандарга ылайыкталган, окууга жеңил, бирок окурманды ойго салбаган чыгармалар. Азыркы кыргыз турмушуна “массалык адабият” негизинен Батыштан келип кирип, сүйүү повесть-романдары, детектив, вестерн ж. б. жанрдык формаларда жашап жатат. к. *Детективдүү адабият. Триллер*.

МАХМУД КАШКАРИ, Махмуд ибн Хусейн ибн Мухамед (1029–30, Ысыккөл өрөөнү – 1126) – энциклопедист, ойчул. Кашкар ж-а Багдад калаасында билим алган. М. К. жаштайынан тилге, адабиятка, тарыхка абдан кызыгып, илимдин башка тармактары б-ча да көптөгөн маалыматтарды билген, б. а. энциклопедиялык билимге ээ улуу ойчул болгон. Ошол себептүү М. К. “Дивани лугат ат-түрк” (“Түрк сөздөрүнүн жыйнагы”) аттуу дүйнөлүк маанидеги баалуу эмгеги чынында эле түрк элдери, алардын тили, тарыхы, үрп-адат, салттык, этникалык байланышы, фольклордук ж-а тилдик жакындыгы сыяктуу көптөгөн маселелерди чечмелөөдө энциклопедиялык мааниге ээ. Эмгекти түзүүнүн максаты, зарылчылыгы туурасында өзү: “. . . Өзүм анык таза тилде сүйлөгөн ж-а теги б-ча да түрктөрдүн ою-тоосун, түзү-талаасын, нукум жерин калтырбай, айыл артынан куру койбой кыдырып чыктым. Мен түрктөрдүн, түркмөндөрдүн, огуздардын, чигилдердин, ягмалардын, кыргыздардын уйкаштыкка келтирген жандуу сөздөрүн акылыма түйдүм. Ушул түрдө узак изилденген ж-а изденүүдөн кийин гана бул китепти эң жатык тилде, барып турган көркөм үлгүдө жаздым» – деп айткан. “Сөздүктүн” курамында көптөгөн макал-лакап, табышмак, ыр, учкул сөздөрдүн кездешиши бир жагынан аны поэтикалык жыйнак катары кабылдоого да мүмкүндүк берет. И. Стеблева бекеринен минтип жазбаган: “Диван лугат ат-түрк-лингвистикалык ж-а тарыхый-этнографиялык булак катары кызыктуулугунан сырткары, Махмуд ал Кашкаринин ар бир сөзгө мисал иретинде келтирген түрк тилиндеги чыгармалардан эки саптар, төрт саптар, поэтикалык үзүндүлөр мол экендиги м-н да өтө баалуу... Эмгекте камтылган поэтикалык тизмектердин композициясын кайрадан түзүп чыккан соң аларды аскер, махабат, анакреонт, элегия, табият, адеп-ахлактык, мифология ж-а турмуш-тиричилик сыяктуу не бир түркүн темаларга арналган, бир бүтүн чырмалышкан чыгарма деп кароого мүмкүндүк берет. “Сөздүктө” “кыргыз” деген этноним бир нече жолу кездешкендиктен ж-а поэтикалык тексттер, тилдин лексикалык составы күбөлөп турганынан улам М. К. элибиздин арасында көп болгондугун боолголоого болот. Ошентип, “Сөздүктөгү” поэтикалык тексттер, абдан арбын учурдагы ырлар, макал-лакаптар түрк тилдүү калктардын ичинен кыргыздарга түздөн-түз тиешелүү экендигин көбүрөөк күбөлөйт. “От түтүнсүз болбойт”. “Көккө түкүрсөң көзгө түшөр”, “Элчиге өлүм жок”, “Кут белгиси-билим”, “Кандын иши чыкса, катындын иши калаар”, “Сыр идиштин сыры кетсе да, сымбаты кетпейт”, “Башкага ор казба, ага өзүн түшөрсүң” ж. б. кыргыздын макал-лакаптарына сапма- сап окшош, кээде маанилеш, буга окшогон тизмектери абдан көп. “Сөздүктөн” о. эле:

Жакындагы жоону көрдүм,

Айгай алып кол жыйнадым – деген өндүү эпостук, андан ары:

Сүйүү дарты койбоду,

Сагыныч да кыйнады – деген сыяктуу лирикалуу саптарды адат-салт жанрына жаткан поэтикалык тизмектерди, дидактикалык мотивдерди ж. б. арбын жолуктурууга болот. М. К-нин көп жылдык эмгегинин үзүрү болгон “Сөздүк” – лингвистикалык, тарыхый-этнографиялык илимий булак гана эмес, түрк элинин адабий улуу эстелиги болуп саналат.

МЕДИТАТИВДИК ЛИРИКА, м е - д и т а т и в д ү л и р и к а (лат. тереңдетилген ж-а максатка багытталган ой жүгүртүү) – турмуштун бул же тигил маселелери б-ча акындын ой жүгүртүүсүн билдирген, ой жүгүртүү формасында жазылган лирикалык жанр. Ал көбүнчө филос. поэзия м-н айкалышат. Мындай лириканы сентименталисттер м-н романтиктер көп колдонушкан. Кээде кургак ой жүгүрткөн, маңызсыз ырларды да какшыктап ушул термин м-н атап коёт. М. л. кыргыз поэзиясында 60-жылдардан кийин бир кыйла жакшы өнүккөн. Мис.,

Адамдар төрөлөт түндөрдө,

Адамдар көбөйөт түндөрдө,

Адамдар сүйүшөт түндөрдө,

Адамдар өлүшөт түндөрдө,

Түн – чоң сыр,

Түн – дүлөй турмуш,

өз балдарын жутуп

жана тынымсыз

кайра ордуна

төрөп жаткан Мезгилдей.

(С. Тургумбаев)

МЕЗГИЛ ЫРЛАРЫ, к. *Календардык поэзия*.

МЕЛЕТИНСКИЙ Елиазар Моисеевич (1918, Харьков) – орус адабиятчысы, фольклорчу. Москвадагы философия, адабият ж-а тарых ин-тун бүтүргөн (1940). «Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники» деген темада докторлук диссертация коргогон. Дүйнө элдеринин баатырдык эпосторун изилдеген. Эмгектеринде түрк элдеринин эпостору, анын ичинде «Манас» да кеңири талдоого алынган. М. «Манаста» чагылдырылган окуялардын тарыхый негизин кыргыздар м-н кара кытайлардын (кидандардын) ортосундагы кагылышуу түзөт деген бүтүмдү сов. фольклористикада алгач ирет айткандардын бири. «Манастын» жанрдык стадиялык өзгөчөлүгү, түрк-моңгол эпикалык чыг-лыгындагы тарыхый орду «Киргизский эпос о Манасе» (История всемирной литературы, т. 3., М-Н, 1985) аттуу эмгегинде да каралган.

МЕЛОДИКА (гр. – обондуулук) – поэтикалык речтин уюштурулушунда үндүн көтөрүңкүлүгү ж-а төмөн-дөшү.

МЕЛОДРАМА (гр. – ыр, аракет) – катышуучу каармандардын речтери музыка м-н коштолуп аткарылуучу драмалык чыгарма. Мелодрама операдан айырмаланып турат. Бул адабий жанр 18-кылымдын аягында кеңири таралып, өз учурунда романтикалык драмалардын пайда болушуна түрткү болгон. Кийинчерээк М-лар демократиялык мүнөзүн жоготуп койгондугу В. Г. Белинскийдин, Н. В. Гоголдун сын макалаларында белгиленген.

МЕМУАР, м е м у а р д ы к а д а -б и я т (гр. – эскерүү) – белгилүү адамдын өзүнүн көрүп-билген же башка жакын булактардан алган окуялары ж-дө жазган эскерүү мүнөзүндөгү чыгармалары. Мында борб. орунда баяндоочу автор турат да, окуяларга өзүнүн көз карашынан баа берет. Кыргыз М-лары автобиографиялык чыгарма (М. Элебаев “Узак жол”, А. Токombaев “Менин метрикам”, Т. Сыдыкбеков “Жол”), эскерүү (К. Маликов “Замандаштарым ж-а каламдаштарым”), күндөлүк (А. Ос-моновдун, М. Элебаевдин күндө-лүктөрү), эпистолярдык форма (кыргыз акын-жазуучуларынын согуш мезгилиндеги кат алышуулары), адабий портрет (Т. Сыдыкбековдун Токтогул ж-дө “Эки акын”, “Кербез”, Алыкул ж-дө “Акындын элеси” деген портреттери) ж. б. формаларда болот.

МЕТАФОРА (гр. – өтүп кетүү) – *троптун* негизги түрлөрүнүн бири; бир нерсени, көрүнүштү башка бир окшош же жакын нерсе, көрүнүш м-н атоо. М. оозеки ж-а жазуу речинде эн эле көп учурайт. Шарт б-ча салыштырууга да окшош. Салыштырууда белгилери бар бир нерсе башка бир нерселерге салыштырылып, ал экөөнүн тең касиеттери бирдей даражага ээ болуп турса, М-да биринчи нерсе такыр жоголуп, анын экинчи нерсеге өткөн белгиси гана калат. Мис.,

Суулары деңиз болсун, тоосу – сепил.

Сен, калкың жеңерине өткүн кепил.

Боло алса жашы – жардам, карысы – акыл,

Мертинтет, артка кетет душман – бакыл.

(Ж. Мамытов)

Мында, маселен, тоолор сепилге окшотулуп, М. түзүлүп жатат. М. речтин эмоциялуулугун күчөтүп, тилди экспрессиялуу кылат.

МЕТАФОРАЛЫК ЭПИТЕТ – кандайдыр бир нерсени, кубулушту өтмө мааниде башка бир нерсе, кубулуш м-н туюнтуу. Мис.,

Бул Карабек кыргызымдын эң туну,

Мыкты иштейт деп кадырлуу угам мен муну.

Заводумдун ууз сүтүн кана ичкен,

Заводумдун дулдул канат кулуну.

(А. Осмонов)

Мындагы “дулдул канат кулуну” деген сөз айкашы өтмө мааниде,

эпитеттин белгилерине ээ болуп турат.

МЕТОГРАММА – табышмак ырдын бир түрү. Мында жашырылган сөздүн башкы тамгасы же ошол сөздүн негизги белгилери көрсөтүлөт. Мис.,

“К” – дан эгер баштасаң,

Балык кармар жермин.

“Ч” – дан эгер баштасаң –

Суу болбосо – өлдүң.

“Т” – дан эгер баштасаң –

Мал баласын көрдүң.

(көл – чөл – төр)

(Т. Самудинов)

МЕТОД, көркөм метод (гр. – текшереш) – 1. Бул же тигил тарыхый доордогу адабият ж-а иск-во чыгармаларынын чындыкка карата эстетикалык мамилеси, предметти чагылдыруунун өтө кеңири жалпыланган принциби. Ар бир иск-во чыгармасы белгилүү бир М-дун принциптерине негизделген. Адабий М. адамзат коомунун тарыхый өсүп-өнүгүшү, жеке автордун дүйнөгө көзкарашы м-н тыгыз байланыштуу. Ар бир доор, мезгил өзүнө ылайык келген адабий М-ду тандап алат. Себеби жазуучуну курчап турган идеялардын тиби, алардын өз ара мамилелерин билдирүүчү сүйлөшүү формалары, ар кандай турмуштук конфликттери, алардын этикасындагы нормалардын принциптери жеке жазуучуга гана эмес, жалпы доорго тиешелүү нерсе болуп саналат. М. ар кандай стилдеги көптөгөн өз алдынча сүрөткерлердин чыг-лыгын жалпылап, алардын окшош белгилерин көрсөтүп турат. Дүйн. адабияттын азыркы процессинде кеңири пайдаланылып жаткан *реализм* М-на чейин эле *классицизм* М-дору жашап келген. Көптөгөн жазуучулар ушул М-дордо классикалык

баалуу чыгармаларды жазып калтырышкан. Мезгилдин, элдин жашоо турмушунун, аң-сезиминин өзгөрүшү, адабий процесстин күчтүү өнүгүшү, жаңыланышы м-н жаңы М-дор пайда болгон, ар бир М. өзүнүн таланттуу өкүлдөрүн жараткан. Айрым бир жазуучулар адегенде бир М-до чыг-лыгын баштайт да, кийин башка бир М-го өтүп кетет. Адабий М-дон башка да адабий агымдар болушу мүмкүн, бирок алар адабий процесстеги убактылуу гана жашоочу жалпыланбаган көрүнүштөр (мис., *натурализм, сентиментализм, футуризм* ж. б.). 2. Адабиятты үйрөнүү принципти. Ар кандай агым, теория өздөрүнүн көзкарашына ылайык изилдөө М-ун иштеп чыгат, ошол М-дун чен-өлчөмүнө, табылгаларына салып адабий чыгарманы текшерет, талдайт, багыттайт. Адабияттаануу илиминин тарыхында маданий-тарыхый, эволюциялык, антропологиялык салыштырма, психологиялык М. сыяктуу М-дор болгон.

МЕТОДОЛОГИЯ – ил. изилдөө ишинде ошол ишти жазуу үчүн жол көрсөтө турган, таяныч бере алчу мурда түзүлгөн ил. билимдердин жыйындысы. Ошондой эле окумуштуу изилдөөгө алып жаткан проблема үчүн ал багыттагы мурда изилденген, жалпыланган теориялык эмгектерди окуп-үйрөнүп, алардан жалпы багыт алат. Бул да изил-дөөчүгө М-лык негиз катары кызмат кылат.

МЕТОНИМИЯ (гр. – кайта атоо) – эки түшүнүктүн ортосундагы логикалык жакындыкка негизделген окшошпогон көчүрмө. *Метафорада* бири-бирине окшош предметтер ж-а алардын белгилери көчүрүлсө, М-да бир-бирине кандайдыр бир алакасы бар, бирок окшошпогон предметтин белгилери алмашылат. М-нын төмөнкүдөй учурларын белгилөөгө болот. 1) Нерсенин же кишинин аты башка нерсе же буюмдун ордуна колдонулат. Мис.,

Бөтөлкөнү көрүп,
Шилекейин жуткан.

(М. Алыбаев)

2) Автордун наамы м-н чыгармасы туюнтулат. Мис. , Жазуу келечегим ж-дө көп ойлойм, Лермонтовду окуп-окуп таң калам.

(А. Осмонов)

3) Нерсе ал жасалган материал м-н алмашылат.

Куткарып ушул чоюн жалдыроодон,
Айтпагын, акын иним, чыкты черим...

(Ж. Турусбеков)

4) Бир нерсенин аракетин ж-а анын натыйжасы ушул аракетти ишке ашыруучу нерсенин атына көчүрүлөт.

Неге сен ыраак кеткен сапарыңан.
Ээриң жок жайдакталып кайра келдиң?
Неге сен ыраак кеткен сапарыңан.
Эскиртип канатыңды кайра келдиң?

(А. Осмонов)

5) Белгилүү бир жердеги кишилердин ордуна ал жашаган жер аталат.

Карагандан айбыгам,
Каттын сүрү бир башка.
Келген экен айлынан,

Курман болгон курдашка.

(С. Эралиев)

МЕТР (гр. – өлчөм, ченем) – ырдын өлчөмү, бул же тигил ырдагы ыргактын, ритмикалык бирдиктердин ченемин.

МЕТРИКА – ар кандай элдердин, поэтикалык багыттардын ыр түзү-лүшүн белгилөөчү эрежелер системасы.

МЕТРИКАЛЫК СХЕМА – ырды графика б-ча сызып чыгуу.

МЕТРИКАЛЫК ЫР ТҮЗҮЛҮШҮ – ыр сабындагы кыска ж-а узун муундардын бирдей санда ырааттуу кайталанышына негизделген ыр түзүлүшү. Негизги муунак же муун топтору: ямб, хорей, трибрахий, спондей, дактиль. Бул ыр түзүлүшү эзелки (античный) доордо поэзия м-н музыка али толук ажырымдала элек мезгилде пайда болуп, көбүнчө узун ж-а кыска муундар маани ажыратуучу касиетке ээ болгон тилдерде (мис. , араб тили ж. б.) тараган. М. ы. т-нө эзелки (античный) ыр түзүлүшү ж-а Чыгыш элдериндеги аруз ыр системасы кирет.

МИНИАТЮРА (лат. – боёк) – 1. Мазмуну ж-а композициясы өтө чакан *аңгеме, очерк*, о. эле айрым бир сахналык чыгармалар. 2. Байыркы мезгилдерден китептерди кооздоо үчүн тартылып келе жаткан иллюстрация, сүрөт.

МИРБАДАЛЕВА Адельма (1932, Москва) – түрк тилдүү элдин фольклорун изилдөөчү. Ломоносов атн. МГУнун чыгыш бөлүмүн бүтүргөн (1965). Филология илимдеринин кандидаты (1961). Түрк тилдүү элдин фольклорун изилдөөгө арналган көптөгөн ил. эмгектердин автору. М. “СССР элдеринин эпостору” сериясында түрк тилдүү элдин эпикалык чыгармаларын изилдеп, которуп, басууга даярдоодо орчундуу салым кошкон ж-а анын редколлегиясынын мүчөсү болгон. Ал Москвадагы “Наука” басмасынын ушул сериядан “Манас” эпосунун эки (кыргыз ж-а орус) тилде даярдалган төрт томдугун жарыкка чыгарууга катышкан. М. 1984-90-ж. жарыкка чыккан эпостун үч томунун котормочуларынын, сөздүктөрүнүн, комментарийлеринин авторлорунун бири ж-а жооптуу редактору. Бул томдордо биринчи жолу СОВ б-ча эпостун ил. котормосу жүзөгө ашырылган (Манастын төрөлгөнүнөн баштап өлгөнүнө чейин). Китептерде тарыхый этнографиялык, географиялык, фольклордук мүнөздөгү ил. комментарийлерге орун берилген. Комментарийлерде китептин негизги тексттерине кирбей калган окуялары айтылып, анын натыйжасында бул ири варианттын сюжетин

толугураак камтууга жетишилген. Ошондой эле “Манас” эпосунун КРУИАсынын Кол жазмалар фондунда сакталып турган бардык варианттарына баяндама берилген. Аталган томдордо биринчи ирет башка варианттарындагы окуялардын тизмеси берилип, Сагымбай м-н Саякбайдын варианттарына салыштырма баяндама жасалган. М. мына ушул иштердин бардыгына түздөн түз катышкан.

МИФ (гр. – улама, сөз) – байыркы адамдардын жашоо-тиричилиги тууралуу ой жүгүртүүлөрүнөн улам пайда болгон жаратылыш көрүнүштөрүнүн сырлары, кудайлар ж-а ойлоп чыгарылган ар кандай укмуштуу күчтөр жөнүндөгү чыгармалар. Мындай чыгармалар адамдын жаратылыш сырларын али андап түшүнө элек мезгилинде, ар кандай жоромолдордун натыйжасында пайда болуп, узак убактар муундан муунга өтүп жашап келген. М. көптөгөн жазуучулардын чыгармаларынын жаралышына булак болуп да кызмат кылган. М-терде байыркы адамдардын дүйнөгө болгон көзкарашы, жамандык, жакшылык жөнүндөгү адеп-ахлактык түшүнүктөрү көрүнөт. Көп элдерде М-тер кеңири тараган болсо да, дүйн. көркөм адабияттын өнүгүшүндө грек мифологиясынын ээлеп турган чоң орду бар. Антей, Икар, Дедал, Прометей жөнүндөгү М-терде баяндалган “адамзат коомунун балалык доору” (Маркс), “адамзаттын педагогикасы” (Гегель) тууралуу миңдеген муундар кызыгып окуп келе жатат. Мазмунуна карай М. бир нече түргө бөлүнөт: 1) этиологиялык М. – табият көрүнүш-төрү жөнүндөгү М. 2) космогониялык М. – асман телолорунун келип чыгышы тууралуу М.; 3) этнологиялык М. – уруу, урук, элдердин пайда болушу ж-дө М.; 4) антропологиялык М. – адамдардын келип чыгышы божомолдонгон М.; 5) эсхатологиялык М. – адамзаттын келечеги жөнүндөгү М. М. кыргыз оозеки чыг-лыгында да көп учурайт. “Эр Төштүк”, “Кожожаш” ж. б. эпостордон М-терди арбын жолуктурууга болот. Бүгүнкү күндөгү жазуучулардын чыгармаларында да М-тер кездешет. Ч. Айтматов “Ак кеме” повестинде Бугу-эне, “Кылым карытар бир күн” романында Маңкурт жөнүндөгү М-ти чыгарманын ыңгайына карап, зор чебердик м-н пайдалана алган. М-ти бүгүнкү күн жөнүндөгү чыгармаларга киргизип, жазуучу өз максатын ишке туура ашыра алса, биринчиден, азыркы окурманды ата-бабалардын түшүнүгү, идеалы, жашоо тиричилиги м-н тааныштырат; экинчиден, учурубугза, доорубугза, андагы адамдарга алгачкы адамдардын жүрүш-туруш эрежелери м-н салыштырууга, баа берүүгө мүмкүндүк түзүп берет.

МИФОЛОГИЯЛЫК ОБРАЗДАР – адабият м-н иск-водо *мифтердин* негизинде жаралган образдар. Андай каармандар реалисттик негизге ээ болуу м-н бирге, мифтик каармандарга мүнөздүү болгон элдин үмүт-тилектерин, фантастикалык сапаттарын алып жүрөт. Буга эл үчүн өз жүрөгүн сууруп берген Данконун образы ачык мисал боло алат. М. о. көптөгөн мезгилдерден бери эле эстетикалык күчкө ээ болуп келе жатканын орто к-дагы Фирдоусинин “Шах-намесинен” тартып, бүгүнкү күндөгү колумбиялык жазуучу Габриэль Гарсиа Маркестин “Жалгыздыктын жүз жылы” романына чейинки көп чыгармалардан көрүүгө болот.

МОЛДО БАГЫШ Сарыбай уулу (1886–1937, Аксы р-ну) – төкмө ж-а жазгыч, акын. Айылдагы Асан молдодон сабак алып аны:

«Асан молдо устатым,
Билимине канамын.
Арапча жазып арипти,

Такшалып күндө барамын – деп ырга кошкон. Андан кийин Наманган облусундагы Шоркен деген жердеги кожолордон алты жыл окуган. 1931-ж. жалган жалаа м-н камалып, он ай Ташдөбө (Караван), Заркен, Жаңыкоргон, Наманган түрмөлөрүндө жатып, андан кийин Сибирге (Каратандыга) сүргүнгө айдалган. Сүргүндө жүрүп Беломор каналын казууга катышкан. 1937-ж. сүргүндөн келгенден кийин каза болгон. Ал жашынан эле ырчы болгон. Акындын абакка түшкөнгө чейинки ырлары эл оозунан жыйналып топтолгон. Анын алгачкы китеби «Абак дептерине» (1998-ж.) кирген чыгармаларынын негизин жогоруда аталган түрмөлөрдө он айдын ичинде жазган ырлары түзөт. Араб арибинде жазылган колжазмасы сакталып калган. Анда топтолгон ырлар «Өткөн күндөр», «Молдокенин зарлаганы», «Жарынын келиши», «Молдо Багыш түрмөдөгү жолдоштору м-н коштошкону», «Жаңы-Коргон түрмөсүндө», «Түрмөдөгү арман-казал», «Молдо Багыш Наманганга айдаларда», «Молдо Багыштын насыяты» ж. б. жыйырмага жакын бөлүмдөрдөн турат. «Абак дептеринин» жазылышы ж-а анын элге жеткирилиши татар акыны Муса Жалилдин «Моабит дептерлери» китебинин тарыхына окшоп кетет. «Абак дептери» 1932-ж. 20-мартта Абдималик аттуу таанышы аркылуу түрмөдөн сыртка чыгарылган. М. Б-тын түрмөгө чейинки ырларынын ичинде «Бузулдугой заманың», «Калкыңдан кетти адаалат» деген чыгармаларында Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы социалдык-экономикалык психологиялык-нравалык алмашуулар, шарияттын бузулушу ашкереленген. Акындын «Молдо Багыш санаты», «Молдокенин аңгемеси», «Кедейлерге насыят», «Балдарга менин санатым» сыяктуу дидактикалык мүнөздөгү чыгармалары анын талантын, ырчылык кудуретин көрсөтөт. М. Б-тын 1998-ж. жарык көргөн “Абак дептери” китебине «Бекназар куудул м-н Молдо Багыштын айтышы», «Сабиркан», «Казак жергесинде акын Жамбыл Жабаев м-н Молдо Багыштын айтышы», «Токтогул, Молдо Багыш, Барпынын Акман жергесиндеги айтышы» ж-а Токтогул м-н эки жолку айтышы сыяктуу анын өмүр баянына, акындык атына, адеп-ахлагына ылайык келбеген, жасалма түрдөгү ырлар да кирип кеткен. Ошого карабастан араб арибинде өз колтамгасында жазылып калган мурасы бизге жеткен жазгыч ж-а төкмө акындык өнөрдүн ээси, агартуучу М. Б. чыгармалары кыргыз адабиятынын ырчылык ж-а жазгыч акындык бөлүгүнө салым кошкон.

МОЛДО КЫЛЫЧ Шамыркан уулу (1866, Кочкор р-ну – 1917) – түндүк кыргыздарынын туңгуч жазма акыны; «замана» агымынын көрүнүктүү өкүлү. Сарыбагыш уруусунун белгилүү манабы Төрөгелдинин небереси. Ал каш кезинен диний мектептен сабаты ачылып, ырларын жазма түрүндө жараткан. 1910-ж. өзү да бир аз убакыт бала окуткан. Ал өзү жашаган учурдагы коомдун зиреги, шарттуу түрдө билимдүүсү, карапайым элдин мүдөөлөшү болгон. Эл кыдырып, аш-тойлордо ырдаган эмес. Чыгармаларында элди эмгекке бак-шак тигип, отурук алууга үндөгөн. Паракорлор м-н зулумдарды жектеп, орус падышачылыгынын эзүүчүлүк саясатына каршы болгон. Адилет, тендик заманын көксөп, ошону м-н катар, эл бийлеген манаптардын бузук иштеринин таасиринен калктын да адеп-ахлагынын бузулушунун көбөйүшүн элдин

динден тайганынан көргөн. Анын «Кыз-жигит», «Балбан», «Алдамчы», «Кол казал», «Керметоо», «Жинди суу», «Чүй баяны», «Канаттуу», «Бүркүттүн тою», «Буудайык», «Зар заман», «Зилзала», «Көбөй Сулган» ж. б. казалдары бар. М. К-тын замандаштарынын айтуусуна караганда, ал “Чүй баянын” жазгандан кийин гана акын аталып, эл оозуна кире баштаган. Бирок бул анын биринчи казалы эмес, андан мурда “Кыз жигит”, “Көбөй, Султан” деген казалдарынын жазылгандыгы айтылган. “Кыз жигит” чыгармаларынын туну экендиги чындык болуу керек. Анткени, мунун көркөмдүк жагы башкаларга караганда анчалык жогору эмес, сөз чебердик жагынан да такшала электиги байкалат. Ошондой эле бул казал элдик-фольклор стилинде жазылган, акындын чыг-лык бөтөн-чөлүгү, анын чыг-лык жүзү анчалык байкалбайт.

“Чүй баянында” Токмок шаары ж-а Чүй өрөөнүнүн жаратылыш байлыктары жөнүндөгү казалын өзүнүн кара Кочкорунун биринчи жолу Чүйгө келип, Токмок шаарын көргөндөн кийин 80-жылдардын акырында жазган болуу керек. “Чүй баянынын” адабий мааниси м-н бирге, анын тарыхый мааниси зор. Мындан кыргыз жерине шаар түшүп, кыргыз элине жаңы тиричилик мамилеси кире баштагандыгы көрүнөт. Ошондуктан, “Чүй баянын” тарыхый-социалдык поэма деп атасак болот. Турмушту терең байкаган кылдат акын коомдук окуялардын улам татаалданып, улам чырмала беришин жазбай көрөт. 1910-жылкы жер силкингенден кийин жазган “Зилзиласында” ал 1916-ж. козголоң болорун болжойт:

“Беш-алты жыл ичинде,
Бир алаамат башталар”.

Бирок Кылычта материалисттик, диалектикалык түшүнүк болбогондуктан, ал бул чырмалышкан коомдук окуяларды түшүндүрө албайт. Бул окуяларды “бири-бирине көрсөткөн кылмышы артып, күнөөсү көбөйгөн адамзатка кудай талаанын көрсөткөн каарыдыр” деп гана түшүнөт. Мына ушунун натыйжасында Кылычтын бул дүйнөгө нааразылыгы арбып “акырет жайын” ойлоно баштайт.

“Чүй баянында” Чүйдөгү болгон ар уруу канаттуулардын аты аталып алардын көптүгү, ар биринин жаратылышы, күн көрүштөрү да ар башка экендиги сүрөттөлгөн. Бул казалдагы болгон идеялык пикири ушул, анда андан башка эч кандай кошумча пикир жок. Эми “Канаттуулар” м-н “Бүркүттүн тоюнда” канаттуулардын жайы сүйлөнгөнү м-н ага кошумча социалдык пикирлер кошулат. Куштардын мамилесинен коомдуктуктун, кишилердин мамилеси көрүнөт. Ошентип бул “Канаттуулар” м-н “Бүркүттүн тою” тамсилге өтөт.

“Канаттуулардагы” ар бир куштун кылык-жоругунан, мүнөзүнөн кишилердин кылык-жоругун, мүнөздөрүн көрүүгө болот. Бүркүт, ителги, шумкар, ылаачын, туйгун, тунжур сыяктуу алгыр куштар, булар – баатырлар, эрлер, берээндер. Кылыч булардын балбандыгына, кайратына, шамдагайлыгына ыраазы болот. Бул баатыр куштарга жору, кузгун, кажырларга окшогон арам тамак залымдерди карама каршы коёт. Карга, сагызгандарды коркок, кошоматчы, сугалак шылуундар катарында көрсөтөт. Кекилик, чил, бөдөнө, өрдөк, безбелдектерге окшогон канаттуулар көрүнгөнгө жем болгон момундар сыпатында жазылган. Тоту, булбул, торгойлор болсо – калың кара куштардын ичиндеги көркөм – гөзөлдөр, шайыр – чечендер, сопу – эшендер катарында сыпатталат.

“Зар заман” М. К-тын эң ири чыгармасы. Зар замандын санатын айтып жатып, акын өзүнүн 32 жашка чыккандыгын белгилеген. “Зар заман санат түрүндө жазылган. Анда ыраттуу өнүктүрүлгөн сюжет, тема жок. М. К. эң абалы падыша өкмөтүнүн колониялык саясатын, жергиликтүү бий-болуштардын адилетсиз сурагын, эзилген элдин кыйналган абалын айтып “Зар заманын” баштаган болуу керек. Кийин ага улам жаңы материалдар кошулуп, идеялык-тематикалык жактан көп тармактуу болуп кеткен. Поэма:

“Акылы бар карылар,
Жаңы келген күйөөдөй,
Сабыры көп адамдар,

Жүк көтөргөн түйүндөй” – деген сыяктуу оригиналдуу, терең маанилүү салыштырууларга бай. 1911-ж. жер титирөөнүн негизинде жазылган «Кыссан ил зилзала» 1911-ж. Казандан китеп болуп басылып чыккан. Бул кыргыз адабиятындагы азыркы белгилүү эң алгачкы китеп. Кийин 1925-ж. «Тамсилдер» деген ат м-н Москвадан китеби чыгып, ага «Канаттуулар», «Буудайыктын тою» («Бүркүттүн тою» деп аталат), «Буудайык» деген казалдары кирген. Бишкекте 1939-ж. балдарга арналып «Канаттуулар», 1946-ж. Т. Саманчиндин түзүүсүндө «Иргелген казалдар» деген китептери жарык көргөн. Ысымы Кочкор р-нундагы айылга берилген.

МОЛДО НИЯЗ Эрназар уулу (1823, Кадамжай р-ну –1898) – жазгыч акын, агартуучу ж-а кыргыз тилинде эң алгач кагазга түшүрүлгөн поэтикалык текст – “Санаттар” аттуу кол китептердин автору. Алтынчы атасынан наркы бабаларынын ысымына “бий” деген сөз кошо айтылганына караганда (Сазан бий, Кочкор бий, Болот бий ж. б.) теги түптүү болуп келип, кийинки аталары дин кызматына, дыйканчылыкка ж. б. турмуштук жагдайларга аралашып кетип, кийин жардыланып калган. Мис., бешинчи (бабага) атасы Молдо Рахимдин салтын улантып, бала чагында айылдык молдодон окуп, андан ары Каратегиндеги медреседен окуусун улантып, Маргалаң м-н Кашкарда билимин тереңдеткен. Ошентсе да диний кызматка караганда канында кайнап турган акындык кудурет тынчтып-пастан көкүрөгүнө батпаган поэзия көбүрөөк тартып, дербишттикке жакын турмуш кечирип, кыргыз жергесин бүт кыдырып, Кытайдагы кыргыздарга чейин барып, ырларын окуп берип, китептерин тараткан. Өз туулган айылында, азыр “Молдо Нияздын үнкүрү” деп аталган үнкүрдө балдарды окуткан. Кийин медресе ачып, агартуучулук ишин токтоткон эмес. Ырларынын ичиндеги “Ысык-Көл барып балалап, Индустан кетет куш деген” кош сабында жыл мезгилинин ысык-суугуна жараша, куштардын жашоо өткөрүү, тукум калтыруусуна жараша жер которуп турары жөнүндөгү түшүнүктү, “Франктан келет чыт деген” сапта кездеме-материалдар Франция тараптан келерин туюнткан түшүнүк-төрдү балдардын эсине алууну максаттаган.

“Баатырдын баары майданда,

Тост, майиз кани Шайданда,
Илимнин кани Бухарада,
Койдун кани Гисарда...
Кара чай кани Кашкарда,

Койдун кани Кочкордо...” дегендей ыр саптарында айтылгандар жаш муундардын эс тутумуна географиялык, биологиялык, экономикалык түшүнүктөрдөн кабар берет.

Жазгыч акындардын ичинен жазгандары өз кол тамгасында бизге жеткени М. Н. болуп саналат. Азыр Академиянын Кол жазмалар фондунда М. Н-дын өз кол тамгасындагы үч кол китеби ж-а бир кошок жазылган чоң барак бар, калгандары эл оозунан кийин, жыйналган материалдар болуп саналат. Биринчисин К. Сыдыкбаевдердин жардамы м-н таап, Фондуга атактуу академик Б. Юнусалиев тапшырган. Үчүнчү кол китепти академик А. Эркебаев Алайдагы А. Азимовдон апкелип, Кол жазмалар фондуна өткөргөн. “Кат” деп аталган жазманы Тил, адабият ин-ту уюштурган экспедициянын мүчөлөрү Айдар Молдодон 1974-ж. алып келишкен. Ичинде бир нече чыгармалар болгону м-н ар бирине өзүнчө аталыш берилген эмес, биринен экинчисин “Санат диграст” (Башка санат), “Санат дигар” (дагы бир санат), “Санат хасират” (арман санат) деген сөздөрдү башталышына кызыл сыя м-н жазып ажыраткан. Андагы чыгармалардын тематикасы акындын керт башына байланышкан лирикалардан, кошоктордон, орус баскынчыларын ашкерелеген тарыхый ж-а салттык санат ырлардан турат. Ашыктык ырлар, дагы “Алымкул” сыяктуу поэмага тете чыгармалар да бар. 1898-ж. Анжиян көтөрүлүшү жөнүндөгү ырында:

“Отуз жылга жакындап,
Орус келип зор болду.
Оң-солдун баары кор болду...”,
“Мусулмандар башыга,
Мунайтып кандай түн түшөт?
Азап кылса момундар,
Караңгы башка түн түшөт.
Кулу болсоң пул жүрөт,
Кудайасан кылбаса,

Кутулбаган кун түшөт” – деп, кыргыздын кийинки, 1916-жылкы көтөрүлүштөгүдөй, бир орустун кунуна миндеген кыргыз кырылгандай кез келерин да алдын ала айтып кеткен. М. Н. ырларын экинчи китепке көчүргөндө ашыкча сөз, саптарды сызып таштап, жаңы саптар, түрмөктөр м-н алмаштырып турган. Чыгармаларын редакциялап отурушу М. Н. профессионал акындарга жакын турганынан кабар берет.

МОЛДО САЙПИДИН Аксикенти (кол жазма б-ча таанылган аты Сайф-ад-дин ибн Дамулло Шах Аббас Аксикенти Аксы р-ну – 16-к-н. 1503–1504-ж-дын биринде ошол эле Аксикентиде каза болгон) – кыргыз ойчулу, туңгуч тарыхчы ж-а “Манастын” кара сөз түрүндөгү текстин биринчи жолу 1503-ж. кагазга түшүрүп бүткөн манасчы, “Манас” иликтөөчү. Кыргыздын оң, сол ж-а ичкилик болуп бөлүнүшүн, Ак уул, Куу уулдардын бөлүнүшүн 22-23 аталарына чейин атап, мындан 5 к. мурда жазып кеткен санжырачы, б. а. атактуу “Мажму – ат – таварих” аттуу кол жазманын автору. Атасы Абастын “дамулло”, “шах” деген титулдарынан (кошумча аттарынан) көрүнүп тургандай ислам дини билиминин жогорку баскычтарынан “шах” деген бийиктикке жеткен адам болгон. Чоң атасы Чурчар (Чычар) кандайдыр бир себептен улам туугандарына таарынып, тажик арасына көчүп кетип, тили фарсыча болуп калган.

М. С-дин чыгармаларынын ичинен бизге жеткени “Мажму – ат – таварих” (“Тарыхтардын жыйнагы”) болуп саналат. Анын азырынча 3 нускасы белгилүү: 1. Санкт-Петербургдагы Ленинград мамл. ун-тинин Чыгыш таануу бөлүмүнүн китепканасында 963 номер м-н сакталып турат. Аны биринчилерден болуп, иликтеп, советтик ж-а кыргызстандык окумуштуулар чөйрөсүнө жеткирген тажик окумуштуусу А. Т. Тагиржанов болгон. Ал “Собрание истории “Маджму – ат таварих” (Ленинград ун-тинин басмасы, 1959) аттуу китеп чыгарып, 1960-ж. анын экинчи басылышы жарык көргөн. Бул китеп 2 бөлүктөн турат: 1) китептин 97-бетине чейин ээлеп, кол жазманын жазылыш мезгили, автору, анда камтылган окуучулар туурасында сөз болуп, “Манас” эпосу камтылган жери туурасында кеңири токтолгон. Айрыкча кол жазманын тили кеңири талдоого алынган. Ошондой эле жазмада камтылган адам, жер, суу аттары, урук, уруулардын аталыштарынын тизмелери берилген. 2) бөлүгүнө кол жазманын факсимилесинин (фото нускасынын) тандалган беттери жайгаштырылган. Ал араб арибинде, фарсы тилинде болгондуктан, оңдон солго карай беттелген. Бул нускада Санкт-Петербург шаарындагы Азия элдеринин ин-тунун Ленинград бөлүмүндөгү китепканада 667-номер м-н катталган. Муну орус окумуштуусу В. А. Ромадин ин-тун китепканасынан таап, мазмунунда камтылган бардык окуяларды орус тилинде өз сөзү м-н жазып чыгып, бир нускасын “Извлечение из “Маджму-ат-таварих” деген ат м-н КРИУАнын Кол жазмалар фондуна жиберген. А. Т. Тагиржановдун жазганына караганда экинчи нуска “Жаами ат-таварих” деген катар көрсөтүлгөн ат м-н сакталып турган. Бул мурда эле улуу тарыхчы В. В. Бартольдго белгилүү болгон. Ал ж-дө 1899-ж. 11-мартта Археология коомунун Чыгыш бөлүмүндө кыскача кабар бергени, кол жазма В. А. Каллаур тарабынан жиберилгени, сактап келген чыныгы ээси ширкенттик Жагдыккожо деген киши болгондугу, жазган автору Сайф ад-дин (Сайпидин) кол китепти жазып бүтпөй каза болуп калып, аяк жагын уулу Нурмухаммад бүтүргөндүгү, бул хижара б-ча 10-к-га (Иса жыл санагы б-ча 1494-жылдан башталгандыгы) таандык экени айтылат. Демек, колжазманын бул нускасы 19-к-да эле Санкт-Петербургда китепканасына алып барылган биринчи нускасына окшош. “Мажму- атут-таварихтин” үчүнчү нускасы өз мекенибиздеги Жалалабат областына караштуу Алабука р-нун Баймак кыштагында (мурдагы аталышы: Наманган уезди, Кутулуксейит волосту, Баймак айылы) 1898-ж. туулуп, мектеп, медреседен, мугалимдер курсунан, аягында Фрунзедеги 20–30-жылдарда эң жогорку окуу жайы катары саналган педтехникумдан билим алган (1927-1931) Н. Жайлообаев аксакалдын колунда болгон. Бул нуканы Кудаяр хандын ордосунда кызмат өтөгөн

Жайлообайдын агасы Койлонбай тарабынан ичкериден алып келинген, атадан балага мурас катары өткөн. 1968-ж. Назармат карья академиянын Кол жазмалар фондуна тапшырган. Кол жазманын эне тилибиздеги айрым үзүндүлөрү 1995-жылдын августунан баштап жарыялана баштаган. Кыргыз тилиндеги котормосу “Мажму ат-таварих” деген наам м-н китеп болуп чыккан (которгондор: Молдо Мамасабыр ажы м-н О. Сооронов. Бул китепте кол жазманын жазылыш себептери, он эки имамдын өмүрү, кыргыздардын Нух пайгамбардан берки тарыхы; оң, солго бөлүнүшү; Ак уул, Куу уул, алардын 23-атасына чейинки санжырасы тараган уруулар Чынгыз хан м-н Амир Темирдин өмүр тарыхы, эң негизгиси Манастын Жолой м-н болгон айкаштары, жеңиштери камтылган. М. С-дин бул атактуу кол жазмасы “Манас” эпосунун кара сөз түрүндө биринчи кагазга түшкөн варианты болгондугу, о. эле кыргыздын байыркы тарыхынан эң алгачкы кабар бергендиги ж-а санжырасын кеңири чагылдыргандыгы м-н баалуу.

МОНОГРАФИЯ (гр. – бир ж-а жазамын деген сөздөн) – бир гана жазуучунун же бир гана проблеманын урунттуу учурларын изилдөөгө алган ил. макалалар жыйнагы же китеп. Мис., К. Бобуловдун “Кыргыз прозасындагы реализмдин өнүгүү жолдору”, К. Артыкбаевдин “Изденүүлөр жана табылгалар” (А. Токомбаевдин чыг-лыгы тууралуу), Ш. Үмөталиевдин “Аалы Токомбаев”, М. Борбугуловдун “Учу-кыйырсыз жол” (Кыргыз драматургиясы тууралуу), Б. Керимжанованын “Акындын чыгармачылык жолу” (Ж. Бөкөнбаев жөнүндө) деген китептери М-га кирет. М. илимдин бардык тармактары б-ча жазылат.

МОНОДРАМА (гр. – моно – бир ж-а драма деген сөздөн) – жалгыз актёр аткарууга ылайыкталган пьеса-монолог же бир эле актёрдун бир нече ролду аткаруусуна негизделип жазылган драмалык чыгарма, о. эле миниатюра театрлары үчүн ыңгайлаштырылган адабий негиз.

МОНОЛОГ (гр. – бир сөз) – көр-көм чыгармада каармандардын жекече окурманга же көрүүчүлөргө карата айткан сөзү. М-дун *диалогдон* айырмасы – сүйлөп жаткан кишинин сөзүнө башка каармандар аралашпайт. Лирикалык чыгармаларда М. негизги орунда турат, драмалык чыгармаларда каармандын М-у көрүүчүлөргө карата айтылат. М. аркылуу каармандардын мурунку ж-а кийинки тагдыры, алардын бул же тигил көрүнүшкө карата мамилеси, инсандык сапаттары ачык берилет. Мис., К. Баялиновдун “Ажар” повестиндеги Ажардын монологу: “ – Жаным, апа, тур! Жетим тайлактай боздоп, жетимсиреп артында калган жалгызың келип, жалооруп жаныңда турат. Жалгызың бүгүндөн баштап, ага-бабасы тааныбаган бөтөн журттун бирөөнө башы байланганы, ага сатылганы жатат. Андан кутказ, ал азапты көрсөтпө, койнуңа ал, ач койнуңду!.. ..Кантейин, эң болбогондо теңтуш болсо, кыздын барар жери күйөө дегендей, жаттыгына карабай “мейли” деп коёт элем. Бирок ал маркум атамдан да карыган киши экен. Ага канткенде барам? Канткенде аны өмүрлүк жолдош кылам? Андан канткенде кутулам? Кимден кеңеш, кимден жардам сурайм? Айт, апа! Мага айла тап! Менин сенден башка барар жерим, таянар тоом, жашынар караган-бутам калбай калды”. М. каарман тарабынан үн чыгарылбай ичтен айтылса, ички М., үн чыгарылып айтылса (мунун кандай түрдө айтылып жатканын көбүнчө автордун сөзүнөн билебиз) сырткы М. деп аталат.

МОНОРИМ (фр. – өлчөмдүүлүк) – бир гана уйкаштыктан куралган ыр же ырдын бөлүгү. Көбүнчө Чыгыш поэзиясына мүнөздүү. Батышта юмористтик ырлар мына ушундайча уйкашкан учурлар бар. Кыргыз поэзиясында мындай уйкаштык м-н жазылган ырлар А. Осмоновдо бир кыйла кездешет.

Күндөр өтөт, күндөр өтөт зуулдап
Көпкө чыккан күлүк аттай дуулдап,
Тоодон түшкөн дарыядай шарылдап,
Шамал соккон токойлордой шуулдап.

(А. Осмонов. «Күндөр»)

А. Осмоновдун ырында «зуулдап», «дуулдап», «шуулдап» деген уйкаштыктар М. түзүп жатат. Кыргыз поэзиясында оозеки чыг-лыкта, о. эле элдик ырлардын традициясында жазган акындарда М. көп кездешет. Мис., Ш. Дүйшеевдин төмөнкү ыр саптарын келтирсек болот:

Сайдын дагы баштаган башаты бар,
Саяпкердин сактаган такасы бар,
Өрөөндөгү кенедей өзөндүн да,
Өз тилинде чардаган бакасы бар

(«Эне тилин унуткандар»)

Бул төрт сап ырды байланыштырып, «бир үндүү» кылып жаткан «башаты», «такасы», «бакасы» деген М. уйкаштыктар. М-ди кайталап колдонуу поэзиянын ыр түзүлүшүндө бир өңчөйлүктү, бирдей түстүүлүктү жаратышы толук ыктымал.

МОНТАЖ (фр. – кураштыруу) – бир же бир нече чыгармалардан алынган эпизоддорду, цитаталарды бириктирген, ошолорду өзүнө көркөм бүтүндүккө кураштырган чыгармалар бирикмеси. Ал эң актуалдуу окуяларга арналат да, көбүнчө музыканын коштоосунда берилет. Адабий М. радио уктурууларда, өздүк-көркөм чыг-лык ийримдеринин концерттеринде, ар кандай салтанаттуу жыйындарда колдонулуп жүрөт.

МОТИВ (фр. – күү, обон) – 1. Сюжетте каармандардын кандайдыр бир иш-аракеттерди аткарышынын себептери, ошол ишти аткарууга түрткү берген психологиялык жагдайлар (мис., каармандын аңчылыкка чыгышынын М-и, кайып болуп кетишинин М-и ж. б.). М-дерди туура изилдөө чыгарманын идеялык-тематикалык бүтүн-дүгүн туура түшүнүүгө жардам берет. 2. Адабий чыгармалардагы негизги идеяны ж-а теманы толуктоочу кошумча идеялар ж-а темалар да М. деп аталат.

МОТИВДӨӨ, м о т и в и р о в к а – жазуучу каармандардын иш-аракеттерин, чыгармадагы негизги окуялардын натыйжасын көрсөтүү үчүн башка иш-аракеттерди, окуяларды психологиялык жактан ишенимдүү сү-рөттөө процесси, эволюциялык абал. Ч. Айтматовдун “Бетме-бет” повестинин финалында Сейде өз күйөөсүн душман катары кармап берет. Анын ошол абалын мотивдөө үчүн автор Тотойдун уюнун уурдалышы, алардын чидей жетим балдарынын оор абалы, өзүнүн жекече турмуштук активдүү позициясынын ойгонушу, Ысмайылдын уурдалган уйдун этин алып келиши жөнүндөгү эпизоддорду киргизген. Дал ошол М-нүн натыйжасында гана Сейде жогорудагыдай чечкиндүүлүк жасоого чейин көтөрүлөт. Ошентип, Сейденин бетме-бет чыгып, Ысмайылды кармап беришине окуучу толук ынанып калат, эң туура болду деп, Сейдени колдойт. Мотивдөөнүн жоктугу, чала иштелиши чыгарманы ишенимсиз көрсөтөт.

МУВАШШАХ (ар. – зыйнатталган) – Чыгыш поэзиясындагы жанр. Төрттөн он сапка чейинки ыр болот да, биринчи эки *бейт* өз ара уйкашат, алардын уйкашын акыркы бейт кайталайт. Негиз салуучусу Испанияда 9–10-кылымдарда жашаган араб акыны Мукаддм ибн Мувафа болгон, о. эле айрым учурда *акро ыр* сыяктуу башкы тамгалары автордун ысымын же *псевдонимин* да көргөзгөн.

МУЗООКЕ Жаманкары уулу (1800, Акталаа р-ну – 1878) – белгилүү ырчы. М. эч кимге жалданып ырдабай, жалаң өнөрү м-н жан баккан момун адам болгондуктан, анын азабын да тарткан. Кочкордо бир ашта ырдап жүрсө, өнөрүнө суктанып, эки чоң манап “мен ырчы кылам” деп, талашып ашка жолтоо болушат. Аштын ээси М-ни өлөсөлүү сабатып, бир жесир кемпирдин үйүнө таштап коёт. КРУИАнын Кол жазмалар фондундагы маалыматта М-ни Чүй жергесине атактуу Бошкой аксакал чакырып, бир айча ырдагып жүрүп, кетеринде “үч тогуз” (27 жылкы), олжо бутасы м-н бутунан башына чейин бир сыйра кийинтип, эки жигитин кошуп жөнөтөт. Алар М-ни Шамшынын белин ашырып коюшат. Жолдон аны Ысман дегендин жигиттери карактап, баарын олжолоп, М-ни оор жарадар кылып, өлтүрүп салгыла деп, байбичелерге табыштайт. Ошондогу М-нин ыры:

Айбалта тийген башымдан корком,
Атала кылган ашыңдан корком.
Чий боорсок сайган шишинден корком,
Чын калыс кылбас ишинден корком.
Чогулган кемпир, кимиңден корком,
Тээтиги жеңе, сүрүңдөн корком.
Сүйлөй албай, тилимден корком...

Байбичелер М-нин өнөрлүү, тегин адам эмес экенин биле коюшуп, дарылап таңышып, аман-эсен качырып жибершет. Бул кабар Бошкойго жетип, ал таланган олжолорун өндүрүп берип, М. ошону м-н үйлөнүп-жайланат. М-нин мураска калган ыры жалгыз гана “Сары Өзөн”. Ырда көрүнүп тургандай жер көрүнүшү абдан кынаптала кынтыксыз сыпатталган. Бул ырда ушул күндө “Кыз-күйөө” деп аталып жүргөн жер жөнүндөгү уламыш да кошо баяндалат. М-нин “Каспайыр”, “Коңур күз”, “Керме тоо”, “Үн алыш”, “Кызыл жүз”, “Күкүк м-н Зейнеп”, “Мундуу күүгө” окшогон ондогон залкар күүлөрү болгон. Т. Саманчин “М. Арстанбек ырчы м-н айтыша кетип, ырдан жеңилип, күүдөн жеңип кетет. Экөө шилекей алышкан дос болгон” деп жазган. Кыскасы, М. “булбул” аттыккан ири ырчы, чоң комузчу болгон.

МУНАЖАТ (ар. – ылтгымас кылуу, жалбаруу деген сөздөн) – Чыгыш адабиятындагы лирикалык-эпикалык чыгармалардын башталышына келүүчү лирикалык чегинүүнүн бир түрү. Мында каарман кудайга жалынып, “кү-нөөкөр” пенденин күнөөсүн кечирип коюуну Алла тааладан суранган.

МУНАЗАРА (ар. – талаш-тартыш) – Чыгыш адабиятындагы жанр; бири-бирине көзкарашы, түшүнүгү, туткан идеясы карама-каршы турган эки тараптын талаш-тартыштары чагылдырылган чыгармалар. М. Карасөздө да, ырда да учурайт. Каршы тараптар өз ойлорунун, пикирлеринин тууралыгы, чындыгы, пайдасы үчүн күрөшөт. Мында образдар жандандырылат, кейиптештирилет. Алгачкы үлгүлөрү 3–4 кылымда фарсы тилинде жазылган “Ассирия дарагы” деген ырда сакталган, анда эчки м-н пальма дарагы кимиси адамга пайдалуу экенин талашат. Махмуд Кашкарлыктын “Түркий тилдер сөз жыйнагы” деген китебинде жаз м-н кыштын ортосундагы М. берилет да, төрт саптан турган строфалар а – а – а – б, в – в – в – б тибинде уйкашат. Бул М-да эки мезгилдин ар биринин өзүнө гана таандык касиеттери, сулуулугу өтө образдуу ачылат. Ошондой эле Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” дастанынын айрым үзүндүлөрү да М. формасында жазылган. II кылымда жашаган түрк акыны Асади Тусийдин “Түн м-н күн муназарасы”, “Асман м-н жер муназарасы”, “Каапыр м-н мусулман муназарасы” деген чыгармаларында бул жанр бир кыйла бийиктикке көтөрүлгөн, филос. ыймандык маселелери тереңдетилген. М. формасындагы ырлар азыркы кыргыз поэзиясында да орун алган.

МУРАББА (ар. – төрттүк, төрт бурчтук деген сөздөн) – Чыгыш поэзиясындагы төрт саптан туруп, а-а-а-б, б-б-б-а, в-в-в-а, г-г-г-а тибинде уйкашкан ыр формасы. Махмуд Кашкарлыктын “Түркий тилдер сөз жыйнагынын” бир топ ырлары М. формасында жазылган.

МУСАДДАС (ар. – алтылык) – Чыгыш поэзиясындагы ар бир строфасы алты саптан турган ыр формасы. Адегенде алты сап баары уйкашат (схемасы а-а-а-а-а-а), кийинки куплетте беш сап уйкашат да, алтынчы саптын уйкашы биринчи куплеттин уйкаштыгы м-н үндөшүп келет (экинчи куплеттин схемасы: б-б-б-б-б-а) ж-а кийинки куплеттерде да уйкаштык ушинтип кайталанып кете берет (схемасы: в-в-в-в-в-б).

МУСАЕВ Абдылда (1956-ж. т., Бишкек ш.) – адабиятчы, филология илимдеринин доктору, профессор. Эл аралык «Түгөлбай – Ата коому» сыйлыгынын лауреаты. Кыргыз адабиятынын, адабият таануусунун ж-а адабий көркөм сынынын ар кыл маселелерине арналган макалалардын, изилдөөлөрдүн автору. Анын калеминен 100гө жакын илимий, педагогикалык маанайдагы эмгектер жаралган. Алардын ичинде 3 монография, 4 окуу китеби, бир катар программалар, окуу – методикалык куралдар бар. М. түзгөн программа ж-а окуу китептери аркылуу кыргыз адабияты предмет катары орус тилдүү мектептерде окутула баштады. Анын «Интернациональное в художественном образе», «Всматриваясь в мир

инонациональных героев» ж. б. эмгектеринде кыргыз адабиятындагы улуттуулук ж-а интернационалдуулук маселелери кылдат изилденсе, «Азыркы кыргыз сынынын кыймылы: жаңылануу жана эскинин күүсү», «Кош түбөлүк мамлекеттик жазуучу, же рынок адабияттын ырыбы же ыйыбы?» өңдүү макалаларында улуттук көркөм сындын ал-абалы, ал эми «Жаңылануу драматизми», «Азыркы кыргыз романынын поэтикасы» аттуу китептеринде кыргыз прозасындагы «поэтика» маселеси ар тараптан иликтенет. М. А. кыргыз адабият таануусундагы Сыдыкбеков таануу илиминин өнүгүүсүнө чоң эмгек сиңирди. Бул багытта кыйла макалалар, окуу – методикалык куралдар жаралды. Бөтөнчө анын «Түгөлбай Сыдыкбеков: «Адам тагдыры жана чыгармачылык тагдыр» аттуу фундаменталдуу эмгегин белгилөөгө болот. Мында биринчи жолу Т. Сыдыкбековдун роман жаратуу багытындагы эстетикалык тажрыйбасы системалуу түрдө изилденип, идеологиялык диктанттан бошогон азыркы илимдин бийиктигинен кайрадан таразаланып каралды.

МУСАЕВ Самар (1927-ж. т., Атбашы р-ну) – «Манас» изилдөөчү. Кырг. Респ. илимине эмгек сиңирген ишмер, Мамл. сыйлыктын лауреаты. 1949-ж. Фрунзедеги педагогикалык ин-ттан кыргыз тили ж-а адабияты факультетин бүтүргөн. «Каныкейдин образы» (“Манастын” элдүүлүк проблемасына карата) деген темада диссертация (1962) коргогон. Бул эмгекте Каныкейдин образынын негизинде «Манас» эпосунун элдүүлүк проблемасын ачкан. Ошондой эле эпостун жаралуу доору, эпос чагылдырган доор, тарыхый шарт ж-дөгү маселелерин козгогон. М. көптөгөн окумуштуулардын эпоско арналган ил. макалаларынын кол жазмаларын чогултуп, иретке келтирип, «Манас» героический эпос киргизского народа» (Фр., 1968) деген китепти орус тилинде басмага даярдаткан, анын түзүүчүсү ж-а редактору болгон. “Редактордон” деген кириш сөздө китепке кирген ар бир эмгекке мүнөздөмө берген. «Фольклор, Издание эпоса» (М., 1977) деген жыйнакка кирген «Проблемы научной публикации текстов «Манаса» деген көлөмдүү ил. макаласы «Манас» эпосунун тексттерин басмага даярдап чыгаруу маселелерине арналган. «Манас» эпосуна жалпы мүнөздөмө берген «Эпос Манас» (Фр., 1979) деген монографиясы орус тилинде жарык көргөн. Ушул эле эмгек орус, немец, англис тилдеринде бир китеп болуп жарык көргөн. «Манас» эпосунун биринчи бөлүмүнүн кара сөз түрүндөгү баяндамасын жазып жарыкка чыгарган. Китеп Сагымбай Орозбак уулу м-н Саякбай Карала уулунун айтуусунун негизинде жазылган. М. 1968-ж. Саякбайдан «Манас», «Семетей» эпосторун магнитофонго көчүрүп алууга катышкан.

МУСАЛЛАС (ар. – үч деген сөздөн) – Чыгыш адабиятында куплеттери үч саптан турган ырлар. Ал эми Батыш адабиятында мындай ырлар терцина деп аталган. М. башка ыр формаларына караганда азыраак колдонулган.

МУСАММАН (ар. – сегиздик) – Чыгыш поэзиясындагы ар бир куплети сегиз саптан туруп, биринчи куплети бирдей уйкашып, кийинки куплеттердин сегизинчи саптары биринчи куплеттеги уйкаштыктарды ээрчип түзүлгөн ыр формасы. Мусамманын уйкаштык схемасы: а-а-а-а-а-а-а б-б-б-б-б-б-б-а в-в-в-в-в-в-в-а.

МУСАММАТ (ар. – жипке өткөзүлгөн, тизилген деген мааниде) – бир топ ыр формаларынын бир ырга биригиши. Анын уйкаштык схемасы мындайча:

1. Мурабба: а-а-а-а, б-б-б-а ж. б.
2. Мухаммас: а-а-а-а-а, б-б-б-б-а ж. б.
3. Мусаддас: а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-б-а ж. б.
4. Мусабба: а-а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-б-б-б-а ж. б.
5. Мусамман: а-а-а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-б-б-б-а ж. б.

Махмуд Кашкарлыктын “Түркий тилдер сөз жыйнагы” мына ушундай М-тарды камтыйт.

МУСУЛМАНКУЛОВ Молдобасан (1883, Нарын өрөөнү – 1961) – акын, ырчы, комузчу. Жаш кезинен ар түрдүү лирикалык ырлар чыгарып, аны күүгө салып, кыз оюндарда, аш-тойлордо аткарган. Ырчылык үнүнүн (обонунун) эң мукам болушу анын эл алдында баркын ого бетер көтөргөн. Атасынын, агасынын акындык, манасчылык талантка эгедер болушу М-дын акындык шыгынын эртелеп ойгонушуна жагымдуу шарт түзүп, алар анын алгачкы устаттарынан болушкан. Ал 17 жашынан ырчы болуп, 25 жашынан баштап “Манас”, “Семетей” айта баштаган. Манасчылык өнөрдү Калыгул, Тоголок Молдо, Сагымбайдан таалим алып өздөштүргөн. Андан “Манас” 1935, 1944–45-ж. кагазга ж-а 1936-ж. “Чоң казаттан” үзүндү грампластинкага жазылып алынган. Ошондой эле кыргыз оозеки чыг-лыгынын чыгаан өкүлү катары андан 1922-ж. кенже эпостор “Жаныш, Байыш”, “Курманбек”, “Жаңыл Мырза”, “Кедейкан” баш болгон секетбай, күйгөн, тамсил, ар түрдүү күү ырлары (комуздун айтым ырлары), жөө жомоктор жазылган. Булардын ичинен “Курманбек” 1928-ж. кыргыз элинин кенже эпосторунун тарыхында биринчи жолу өзүнчө китеп болуп чыккан. М-дун көзү өткөндөн кийин айрым китептери жарык көргөн. М-дон жазылып алынган “Манас” эпосунун варианттарынын айрым ыр түрмөктөрү, мотивдери, эпизоддору “Манас” үчилтигинин профессор Б. М. Юнусалиевдин жалпы редакциясы астында кыскартылып, бириктирилип басылган китептеринде пайдаланылган эпостору басылган. Ал 1933–52-жылдары Кырг. мамл. филармониясынын элдик ыр, күүлөрдү ж-а “Манас” эпосун аткаруучу солисти болуп иштеген. 1935-ж. Кырг. ССР эл артисти деген эң алгачкылардан ардактуу наамга ээ болгон.

М-дын жаш кезиндеги өмүрүнүн көбү элдик чыгармаларды аткаруунун чордону болгон аш-тойлордо, кыз оюндарда өткөн. Ырчылык аны өзү туулган Нарын өрөөнүнөн алда канча тышкары жерге чейин таанылган. Бул анын чыг-лыгына өзүнүн оң таасирин тийгизбей койгон эмес. Өзүндөй таланттуулар м-н жолугушуу, алардан чыг-лык таасир алуу м-н бирге эл аралоо ага элдин тарыхын, үрп-адатын терең билүүгө эң сонун шарт түзгөн. М. эл алдында “Манас” айтып чыкканга чейин элдик оозеки чыгарманы эң жакшы аткара да билген ырчы, комузчу, гармончу ж-а акын болгон, б. а. манасчы болгонго чейин ал элдик чыг-лык мектебинин зор сыноосунан өткөн. Ал кыргыз элинин оозеки чыг-лыктын лирикалык майда жанрынан тартып жөө жомок, эпос өңдүү зор көлөмдүү эпикалык жанрына чейин эң сонун билген ж-а аны чыг-чылык м-н өнүктүрүп, аткара алган. Анын үстүнө акындык ж-а артисттик, музыкалык тубаса талантка ээ болгон М. көркөмдүгү жагынан да, көлөмү жагынан да дүйнөдө бир да эпосту алдына салбаган “Манас” сыяктуу эпос-энциклопедияны өз алдынча терең иштелген вариант кылып айтуу м-н кыргыз адабиятында өзгөчө орундардын бирин

ээлейт. Ошентип, М. кыргыз элинин чыг-лыгынын ж-а көркөм мад-тынын бардык тармактарын өзүнө камтып аткарышы м-н анын өзүнчө бир энциклопедиясы сыяктуу таасир калтырат.

МУУН – бир жолку дем чыгаруудан пайда болгон сөздөгү тыбыш же тыбыштардын бирикмеси. Ыр түзү-лүшүндө (дүйнөлүк практикада) муундар узун ж-а кыска, басымсыз ж-а басымдуу болот. Кыргыз ырларына төрт муундан тартып он алты муунга чейинки саптар мүнөздүү. Мис.,

Көчө бойлоп, (4)
Кээде ойноп, (4)
Кыт-кыт күлүп, (4)
Катар жүрүп, (4)
Келе жатты үч бала (7)

(А. Токтомушев)

Арманы болор мергендин, (8)
Алганы болор бергендин. (8)
Күнөөсү болор күлгөндүн, (8)
Күйүтү болор өлгөндүн. (8)

(Эл ыры)

Менин доорум – ойлор күндү чапчыган, (11) Менин – доорум көз ирмебес чакчыгай. (11) Ааламдарга ракеталар жөнөтүп, (11)
Бүт дүйнөнү тиктеп турат сакчыдай. (11)

(Ж. Мамытов)

Таң атканда ойгонгон күн чыкканга калат тек, (14)
Күн чыкканга калгандан канча болсо наалат көп. (14)

(С. Шатманов)

Жалбыракты өрттөй жаздап күндүн күчтүү нурлары (15)
Быйыл дагы тумчуктурган аптаптуу жай башталды. (15)

МУУН ТҮЗҮЛҮШҮ, к. *Муун*.

МУУНАК, муун топтору, стопа, ритмикалык бөлүк – ыр жолдорунун муундарга карап саптын майда бөлүктөргө бөлүнүшү. Силлабикалык, муунчул ыр түзүлүшүндө бул көрүнүш ыр түзүүнүн негизги ички мыйзамы болот. Төмөндө бир топ ырды муунактарга ажыратабыз. Жети муундан, эки М-тан турган ыр:

Жазыптырмын// жарыма
Ок тийгенин//саныма.

(Т. Үмөталиев)

2. Он бир муундан, үч муунактан турган ыр:

Паашага// ат да бердик//,тон да бердик,
Аргамжы //, байпак, мээлей /, чом да бердик.

(А. Токомбаев)

3. Он төрт муундан, төрт муунактан турган ыр:

Эгин кагып // акырын // эшик жакты // ымдады,
Тура калдык // дуу этип // тууган-урук // мындагы

(С. Шатманов)

4. Он үч муундан, беш муунактан турган ыр:

Сайылып // саргыч // кирпиги // күндүн // тоолорго, Карачы // нардай // көлөкө // чөгүп // коолорго.
Шатманов)

(С.

Кыргыз поэзиясында бир муунактан турган ыр болбойт, муунактардын саны экиден тартып жетиге чейин түзүлөт, айрым окумуштуулар түрк элдеринин ырларында муунак сегизге чейин болот дешет. Муунактарда муун сандары бирдей да, бирдей эмес да болушу мүмкүн. Муун сандары бирдей муунактардын вертикалдуу багыттагы тартиптүү кайталанышын сактоо кыргыздын муунчул ырындагы *ыргак* (ритм) түзүүнүн башкы каражаты болуп саналат. Эркин ж-а ак ырларда мындай мыйзамдар так сакталбайт.

МУУНЧУЛ ЫР ТҮЗҮЛҮШҮ, с и л - л а б и к а л ы к ы р т ү з ү л ү ш ү – ыргак түзүүнүн, б. а. ыр куруунун каражаты катары муун сандарынын бирдейлигине негизделген ыр системасы. Мында ыргак (ритм) ыр сабындагы муундардын бирдей өлчөмдө айкашы аркылуу түзүлөт, бул система туруктуу басымга ээ тилдерге мүнөздүү. В. Радловдун, А. Самойловичтин, А. Фалевдин, К. Рысалиевдин кыргыз ыр түзүлүшүнө арналган эмгектеринде биздин традициялуу ырыбыз ушул системага таандык экендиги көрсөтүлгөн.

МУУНЧУЛ-БАСЫМЧЫЛ ЫР ТҮЗҮЛҮШҮ, с и л л а б и к а л ы к - т о н и к а л ы к ы р т ү з ү л ү ш ү – ыр саптарындагы муун сандарынын бирдейлигине ж-а басымдын санына ж-а саптагы жайгашуусуна негизделген ыр системасы. К. Карасаев: “...кыргыздын ырларында муундардын саны ж-а басымдардын саны бир өлчөмдө болот. Бир түрмөк ырдын саптарындагы муундардын саны дайым бирдей болот ж-а ал саптардагы басымдардын саны да, орундары да бир түрдүү болот. Бул жагынан алганда кыргыздын ырларынын түзүлүшү муун-басымга негизделген сыяктуу” – дейт. Мындай пикирге караганда кыргыз ыры М.-б. ы. т-нө кирүүгө тийиш, бирок изилдөөчү мында биздин тилде басымдын, сөздүн маанисин өзгөртүүчү касиетке ээ эмес экендигин эске албаган.

МУХАММАС (ар. – бештик) – Чыгыш поэзиясындагы куплеттери беш саптан турган ыр формасы. Биринчи куплеттин беш сабы уйкашып (схемасы: а-а-а-а-а), кийинки куплеттердин акыркы саптары биринчи куплет м-н уйкашат (схемасы: б-б-б-б-а, в-в-в-в-а). Бул форма элегиялык мазмундагы ырларды жазууда көбүрөөк колдонулган.

МУШАИРА (ар. – ыр айтышуу) – Чыгыш акындарынын айтыш формасындагы мелдеши, ыр м-н беттешүүлөрү.

МҮНӨЗ – көркөм чыгармадагы адамдын кулк-мүнөзү, анын өзүнө, башка адамдарга, ар кандай көрүнүштөргө карата мамилесинен көрүнүүчү соц. чөйрөдөгү жүрүш-турушунун стили. Жазуучулар образ түзүүдө биринчи адам М-үн ачып берүүдөн баштайт. М. тышкы чөйрөнүн, тарбиянын таасиринде өсүп, өзгөрүп турат. Адабияттагы М. каармандын жеке касиеттерин көрсөтөт, о. эле аны тип даражасына көтөрүп чыгат. Ар бир доор өзүнүн типтүү М-дөрүн жаратат. Мис. , Кожожаш, Эр Төштүк – алгачкы мифологиялык мезгилдин; Манас, Семетей, Курманбек, Жаңыл Мырза – баатырдык, жоокерчилик доордун; Абил бий, Нүзүп – Кокон хандыгы мезгилинин; Кычан, Дүйшөн, Танабай, Султанмурат – советтик мезгилдин типтүү М-ү. М. каарман жашаган соц. чөйрө м-н байланыш-катнашта ачылганда гана өзүнүн толук баалуу эстетикалык күчүнө жетишет.

МҮНӨЗДӨМӨ – каармандарга, ар кандай көрүнүштөргө, буюм-теримдерге берилген баа, алардын башкы белгилерин мүнөздөп берүү. Эгерде М. автор тарабынан берилсе – автордук М., каармандын бири экинчисинин сапат белгилерин көрсөтсө – каармандар аркылуу берилген мүнөздөмө, ал эми автор тышкы портрет м-н ички белгилерди бирдей ачып көрсөтсө – жалпы М. деп аталат. Мис. , “Ошол күнү Маргаландын базар күнү эле. Календер аса таягын тык-тык уруп, жай сенделе басып, өзүнчө басмырт күңкүлдөп, базарга чыгып кетти. Өзүнчө күнгүрөнүп, өзү м-н өзү сүйлөшүп, ыйлай тургандай эки көзү тунарыңкы жашылданып, алдынан жүдөө бир көрүнсө, чөн-төгүндөгү Исхактын ысмы бар алтын теңгелерден бирден ыргытып берип коюп, алардын кубанганына да, таңыркаганына да, алкаганына да карабай, көңүл бөлбөй, бир баскан жерин үч басып, чоң базарды аралап жүрдү”. (Т. Касымбеков) “Сынган кылыч” романынан алынган.

НААМЕ, же н а а м а (ар. – кат, түпкү мааниси “арноо каты” дегенге жакын) – эпистолярдык форманын бир түрү, бирөөгө жөнөтүү үчүн атайы арналып жазылат. Бул форма көбүнчө тажик-парсы, өзбек ж-а башка түрк элдерине тиешелүү. Дүйн. адабий процеске өз салымдарын кошкон Хорезмий, Амири, Фирдоуси, Бабурдун чыгармаларын. формасында жазылган. Н. бүтүн чыгарма болушу мүмкүн, бир чыгарманын үзүндүсү болушу да мүмкүн.

НАЗИРА (ар. – окшош нерсе) – Чыгыш адабиятында кеңири тараган жанр. Мында акын өзүнөн мурда өткөн же замандаш акындардын чыгармаларына окшотуп же ошолорго жооп кылып чыгармалар жазган. Мындай чыгармаларда автор белгилүү бир акындын чыг-лыгына жакындашып, өзүнүн темасын байытып, жаңы проблемаларды ж-а идеяларды жаратууга аракеттенген. Мис., Низаминин “Искендер-нааме” поэмасы, Фирдоусинин “Шахнааме” дастаны, А. Навоинин “Лайли менен Мажнун” поэмасы араб оозеки адабиятындагы чыгармаларга Н. катары жазылган. Мындай чыг-лык көрүнүш кыргыз адабиятында да учурайт (мис., акындар поэзиясындагы акыр заман, аккан суу темалары, К. Мамбетакуновдун 12-кылымдагы кытай повестинин негизинде жазган “Гүлпери” дастаны ж. б.).

НАЙМАНБАЙ Балык уулу (1844–1913) – айтыш акыны, жомокчулардын тибине кирет. Совет мезгилинде сыңдалып, иликтөө алганынан четтетилген ири ырчылардын катарында турат. Өз заманында жашаган акындардын көпчүлүгү м-н айтышкан. Толук эмес маалымат б-ча да алардын саны бир топ: Калмырза, Бекназар, Эсенаман, Жаманкул, Токтогул, Эшмамбет, Нурмолдо, Куйручук, Кара Курман, Наркүлдүн ырындагы маалыматка караганда, анын да чоо-жайын тарткан көрүнөт. Нурмолдо м-н Н-дын беттешүүсү өтө айыгышкан мүнөздө өтөт. Б-тын кичүү уулу Алчинбай экөөнүн айтышканын угуп: “молдо киши акын болбош керек” деп, ырчылык шыгын өнүктүрүп, аздектебей таштап коёт. Булар бизге белгилүүсү гана. Эл эсинен чыгып, жетпегендери да бар чыгаар. Уруусу сарыбагыш ичиндеги чоң чарыктан. Атасы Б. көбүрөөк Чүйдө туруп, Байтик манаптын элине байыр алып калгандыктан, Н. да Чүй өрөөнүндө жашап, ырдап өткөн. Айрыкча 19-кылымдын аяк ченинде бул чөлкөмдө жашаган акындардын ары улуусу, ары күчтүүсү болуп, эч бирине жол бербеген. Калмырза чоң ырчы катарында элге таанылып калганда 1900-ж. тегерегинде Н. м-н Чолпонкулдун баласы Жапаркулдун ашында беттешип жеңип кетет. Деги эле Чүй өрөөнүндөгү бардык чоң аш-той Н-сыз өтпөчү экен. Н. Токтогул м-н 1910-ж. тегерегинде Керимбайдын энеси Алтынайдын ашында ал сүргүндөн кайткандан кийин кезигишип ырдашат. Бул тирешкен айтыш эмес, экөө пикир алышып, ой бөлүшөт. Бул кезде 60тан эңкейип калган Н. адетинче опурулуп, чырдын башын чыгыбай, сылык-сыпаа, нускалуу ырдап, өз түшүнүгүнүн деңгээлинде Токтогулга “Калкынды аман көргөн соң, Какшыгынды койсоңчу, Убайынды жойсоңчу”, “Алсыраган Токтогул алың буга жетеби?” – деп акыл-насаатын, кеп-кеңешин айтат.

Н. Эшмамбет м-н да эки-үч курдай беттешип ырдашат. Ал айтыштары анчалык эле тамшана турган деңгээлде бизге жеткен жок. Курч сөздөр, терең ойлор аз өлчөмдө, көркөмдүгү төмөн.

Аны өз мезгилинин чоң манасчысы болгон дешет. “Манас” айтууга атасынан таасир алган. Өз оозунан угуп, үйрөнгөндөрү да болуптур. Эпостон “Таластын көрүнүшү”, “Күмбөз туурасында”, “Манастагы” каармандардын (Сыргак, Каныкей, Алмамбет) ж-а аттардын сыпатталышынан (Аккула, Сарала) айрым үзүндүлөр Н-дан уккан айтуучулар аркылуу бизге келип жетти. Албетте, алар өтө кыска болгондуктан, жыйынтыктуу пикир айтуу кыйын. Бирок, кабарчылардын маалыматына караганда, өз учурунун ири манасчыларынан болгондугу шексиз.

Н-дын айтыштарындагы фактылар б-ча өз өмүрүндө көптөгөн журт билермандары белгилүү манаптар м-н жашап, көптөгөн мактоо ырларын жаратат. Жар чакыруунун да устаты болгон. Бирок, ал материалдардын көбү бизге жеткен жок. Жалпы чыг-лыгын кылдат талдоого алганда анын да салттуу ырчылар поэзиясынын тарыхында өз орду, айрыкча айтыш өнөрүнүн калыптанып, өсүп-өнүгүшүндө өз алдынчалыгы м-н кошкон салымы бар.

“НАРИКБАЙ” – поэмасы ногой, казак, каракалпак, башкыр, Крым, Казань татарларында ж-а кыргыздарда да айтылат. Жогоруда саналган элдерде “Эр Чоро”, “Шора”, “Шора баатыр” аталса, бизде негизги каармандын бири Нариктин атынан “Н.” делет. Чоро – тарыхта болгон адам, Крым хандыгынын князы. Карамзиндин летописинде Казандагы согушта Крымдан келген Чоро дегендин 1546-ж. өлтүрүлгөндүгү маалымдалат. Айрым тарыхый материалдарга караганда, Крым, Казань хандыгындагы жергиликтүү князь төрөлөр м-н орус империясынын ортосундагы чыр-чатакка да катышы болгон. Ушундай себептерден улам изилденбей келген.

“Н.” поэмасынын казак, башкыр, ногой, татар, каракалпак, чуваш элдеринде бир канчадан варианттары ж-а Шоро баатыр жөнүндөгү ыр, аңыз, аңгемелер жолугат. Алардын бардыгы Карим уулу Чоронун айланасындагы окуяларга байланыштуу. Ар бири өз ара жалпылыгы, айырмачылыгы, өз алдынчалыгы м-н фольклордук чыгарманын жүгүн көтөрүп турат. Ал эми кыргыздарда айтылышында 16-кылымдагы тарыхый ж-а биографиялык окуянын изи да калган эмес. Тарыхый адамдын ысымы гана сакталып, түп-тамырынан өзгөрүп, уруучулук, феодалдык түзүлүштүн ички карама-каршылыктары өз ара араздашып, бытыраган кыргыздардын калмак төбөлдөрүнүн баскынчылык жортуулуна каршы биригүүгө умтулуусу алардын азаттык күрөшү “Н-дын” идеялык мазмунун түзөт. “Н.” поэмасы көбүнчө Кыргызстандын түндүгүндө ж-а Талас өрөөнүндө казактар м-н коңшулаш аймакта айтылат. Т. Сатылганов “Наркан” деген ат м-н айткан. Бул туурасындагы маалымат К. Кожобековдон жазылып алынган. Мындан сырткары ары толук ж-а көркөм варианттар Т. Сырдыбаев м-н С. Чойбековдон жазылып алынган тексти ил. баш сөзү м-н “Эл адабияты” сериясынан жарык көрдү (Мундук, Зарлык. Кыз Дарыйка. Нарикбай. 11-том. Б., “Шам”. 2002.).

НАРКУЛ уулу Нурмолдо (1838, Ала-Бука р-ну – 1920) – белгилүү жазгыч ж-а төкмө акын, даанышман ойчул ж-а агартуучу. Ата-теги хан ордолорунда, илим-билим борборлорунда, дин ислам изилдөөчүлөрүнүн арасында жашап өткөн илимкөй адамдар болгон. Атасы Наркул, калган ата-бабаларын нары көздөй атаганда: Молдо Темир, Кара кычкач, Молдо кыргыз, Нурмухаммат, Молдо Сайпидин, Абасхан, Чурчар, Аличур болгондугу айтылат. Н. 9 жашынан Коштерек кыштагында мечиттен сабагын ачкан. Окуткан молдо анын өтө зээндүү ж-а идирек экенин байкап, эки жылдан кийин Намангандагы Молдо кыргыз медресесинин мутавали, мударистерине тапшыртат. Алар имтихан (сынак) алып, медресеге талаба (студент) кылып кабыл алышат. Н. медреседе окуп жүргөндө эле ошол медресенин өзүнө сабак берип, мударистик кылат. Андан кийин бир сыйкырчынын чакырыгы м-н Кашмир шаарына барып, беш жыл окуп, апсундукту (сыйкырчылыкты, жайчылыкты) үйрөнөт. Мекеге барып ажы болуп келет. Өзү жашаган аймакта эшен деген зор атакка жетет. Анын Сулайман, Төрөбек, Умар деген үч уулу, Айсулуу аттуу бир кызы болгон.

Н. чыгармаларын кагазга түшүр-гөн ж-а төгүп ырдаган акын болгон. Совет доорундагы молдолордун, ислам илимпоздорунун артынан куугунтук жүргүзгөн мезгилде кол жазмалары жоголуп, өзү өлгөндөн кийинки мезгил каарынан чочулаган туугандары, урпактары атайылап жоготкон учурлары да болгон деп айтылат. СССР мезгилинде Н. ж-дө оозеки учкай гана айтылып, Жеңижок, Токтогул дагы башкалар м-н айтышканы гана эскерилип, ал да анын кемчил жагын көрсөтүү үчүн айтылчу. Эгемендүүлүк келгенден кийин “Замана”, “Молдо кыргыз медресесиндеги ыр” аттуу чакан эки китеби жарык көргөн. “Замана” акын өзү жашоо кечирген заман туурасындагы ойчул ырларынан ж-а “Нурмолдо тууралуу” икаялар деген бөлүмдөрдөн турат. Экинчи китепте да өз доорундагы саясий-соц. абалдарды чагылдырган “Замана” аттуу айрым ыры бар. Н-нун бул ырдагы ж-а замандаш ырчыларды мүнөздөгөн чыг-лыгындагы көз карашы ошол кездеги чыгаандар: Калыгул, Молдо Нияз, Молдо Кылыч ж. б. айырмаланып, орус башчылары басып кирген заманга карата оңчул мүнөздө экени көрүнөт.

НЕОЛОГИЗМ (гр. – жаңы сөз) – илимдин, техниканын, маданияттын өсүп-өнүгүшү м-н эне тилдин лексикасына жаңыдан кирген сөздөр. Тилге ар бир мезгилде жаңы сөздөр кирип турат да, мезгилдин өтүшү м-н алар Н. болуудан калат. Активдүү сөздүк составга аралашып келет. Н. сөздөр көркөм адабиятта каармандардын интеллектуалдуу деңгээлин, кесибин, жекече мүнөзүн ачып берүү м-н жазуучунун тил маданиятын да көрсөтөт. Мис., өткөн кылымдын 30-жылдарында жазылган бир ырдан үзүндү:

Заём кагаз болсун колунда,
Автомобиль тизилишсин жолунда!
Мелдеш, чурка, тракторду чапкылап,
Арам кандар түк болбосун тобунда!
Гудок урсун, ал да күчөп бакырсын,
Мелдешке деп, жолдошунду чакырсын.
Кызыл кыштак машинага жык толуп,
Зыркыратып буудайынды сапырсын.
Тер пахтаңды, завод тынбай сугунсун,
“Кел берилеп!” гудок “мөөрөп”, урулсун!
Электрик – жер жылдызы балбылдап,

Социалдын пайдубалы курулсун.

(Ж. Боконбаев)

Бирдагы “заем кагаз”, “автомобиль”, “трактор”, “завод”, “машина”, “электрик”, “социал” деген сөздөр ошол ыр жаралган мезгил үчүн Н. болгон. Бара-бара бул сөздөр эл ичине сиңип кеткен да, Н. болуудан калган. Ар мезгилдин өзүнүн Н. сөздөрү бар. Азыр экономикага, компьютерге, техникага, саясатка байланыштуу көп сөздөр улам-улам тилибизге жаңыдан кирип жатат.

НОВАТОРДУК (лат. – жаңыланып туруучу), ж а ң ы ч ы л ы к – адабият ж-а иск-водо сөз чеберлеринин окурмандардын өсүп бара жаткан талабына ылайык келген, жалпы эле ошол элдин көркөм процессине кошулган мазмун ж-а формалык жактан жаратылган жаңылыгы, көркөм ачылышы, табылгасы. Жаңычылык мурдагы адабий салттарды танып, жокко чыгарбайт, тескерисинче, ага таянат, жаңы шартка ылайык өздөштүрөт. Н. түшүнүгү жеке жазуучунун же жеке бир конкреттүү мезгилдеги адабияттын өнүгүшү м-н тыгыз байланышта каралат. Кыргыз адабиятын биз Н. адабият дейбиз, анткени анын алдыңкы өкүлдөрү, биринчиден, турмуш көрүнүштөрүн терең өздөштүрүштү ж-а чыгармалары үчүн бул нерсени баалуу булак кылып пайдаланышты, экинчиден, элдик оозеки чыг-лыктын ж-а элдик ырчылардын ыр, поэмаларынын салттарын, үчүнчүдөн, дүйн. адабияттын, боордош элдердин адабияттарынын прогрессчил жактарын өздөштүрүштү ж-а өздөрүнүн жекече жаңы табылгаларын кошту. Кыргыз поэзиясын Ж. Турусбеков саясий публицистикалык ыр-поэмалары, ыр түзүлүшүндөгү жаңычылыктары м-н байытса, А. Осмонов филос. ойлору терең, конкреттүү ж-а романтикалуу стили м-н андан ары поэзиябыздын диапазонун кеңитти. С. Эралиев болсо эркин ыр формасынын кыргыз поэзиясында биротоло жашап калышын өз изденүүлөрү м-н далилдеп берди, албетте, булар алардын новаторлугун белгилөөчү шарттар.

НОВЕЛЛА (итал. – жаңылык) – эпикалык түрдүн майда жанрларынын бири. Кайра жаралуу доорунда (14–16-к.) пайда болгон. Италияда Боккаччо, Саккети, Мазуччо сыяктуу авторлор өткөн турмуштан же фольклордук сюжеттерден алып, чакан чыгармаларды жаза башташкан. Бул өзүнчө бир жаңылык болгон да, итальян тилинде “жаңылык” (“новелла”) деп аталган. Кийинчерээк мындай чыгармалар биринчи кездеги алкагынан чыгып, өзүнчө бир жанр даражасына көтөрүлүп жетти. Жанр катары Н. төмөнкүдөй белгилерге ээ: конкреттүү бир каармандын турмушуна кайрылышы; каармандардын иш-аракетинин чектелип көрсөтүлүшү; сюжетинин күтүлбөгөн башталмаларга же бүтүмдөргө ээ болушу; чыгарманын көбүнчө бир гана деталдын негизинде куралышы.

НОВЕЛЛИСТ, н о в е л л а ч ы – чакан жанрда (ангеме, новелла) чыгарма жазган автор.

НОВЕЛЛИСТИКА – эпикалык чакан жанрлардын (ангеме, новелла) жалпы аталышы. Мис., “Азыркы кыргыз новеллистикасы” дегенде биз учурдагы кыргыз аңгемелерин түшүнөбүз.

НУСКАЛУУ ЫРЛАР – негизинен ыйманга, адеп-ахлакка чакырган чыгармалар (мис., санат-насыят, терме, филос. маани-мазмундагы ырлар).

НУСКООЧУ АКЫН, н у с к о о ч у ы р ч ы – төкмөчүлүк таланты күчтүү, ырларынын мааниси терең, көркөмдүгү жогору ырчылар. Алар табигый шыгынын бийиктиги, чыг-лык дараметинин арбындыгы м-н жамакчылардан айырмаланат. Токтогул, Барпы, Женижок сыяктуу зор таланттуу акындарга эл Н. деген атак ыйгарган. Булардын чыг-лыгы акындык поэзиянын бийиктигине жеткен.

ОБЗОР (ор. – карап чыгуу, көздөн кечирүү), б а я н д а м а – адабияттагы же конкреттүү бир жазуучунун же газетанын же журналдын материалдары жалпылаштырылып жазылган макала. Бир мезгилдин адабияты тууралуу О. берилсе, ошол мезгилде чыг-лык активдүүлүктө болгон жазуучулардын башкы тематикасы, башка мезгилден айырмаланып турган негизги тенденциялары, ал мезгилдеги адабий процесстин мүнөздүү ийгиликтери ж-а кемчиликтери ж-дө жалпылаштырылган кеп болот. Эгерде бир жазуучунун же акындын чыг-лыгына арналган болсо, ошол жазуучу же акындын чыг-лыгынын негизги баскычтары, ар бир баскычынын өзүнө таандык артыкчылыктары, сүрөткердин жетилүү даражасы, анын негизги булактары жалпылаштырылып көрсөтүлөт. Ошондой эле О-лор кайсыл бир тематиканын белгилүү бир мезгилдеги өнүгүшү ж-дө да жазылат (мис., “Азыркы кыргыз драматургиясы”, “Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги кыргыз поэзиясы” ж. б.). Айрым газета, журналдын материалдары б-ча мезгилдик О-лор да жазылат (мис., “1984-жылы “Ала-Тоо” журналына жарыяланган сын макалаларга обзор” ж. б.).

ОБРАЗ (ор. – көрүнүш, туруш-турпат) – турмуштун конкреттүү ж-а жалпыланган жактарынан алынган адамдын иск-водогу эстетикалык мааниге эгедер чыг-лык көркөм фантазия м-н түзүлгөн көрүнүшү. О. илим м-н иск-вону айырмалап турат. Жазуучу өз предметин көркөм О. аркылуу сүрөттөйт. Ал өзүнүн дүйнөгө болгон көз карашына, эстетикалык идеалына, чыг-лык ж-а турмуштук тажрыйбасына, турмуш чындыгына, көрүп-билген кишилерге алымча-кошумчаларын киргизет, натыйжада О-дын эстетикалык ж-а тарбиялык кудурети көрүнөт. Чыгармадагы О-дын аткарган кызматына ж-а турган ордуна карап, адабияттаануу илиминде кейипкер, башкы каарман, экинчи даражадагы каарман, мүнөз, тип деп бир нечеге ажыратылып жүрөт. Ж. Турусбековдун “Ажал ордуна” драмасында катышкан кейипкер-каармандар – Искендер, Бектур, Кабыл, Зулайканын ата-энеси, Кармышак, Максүт, Насип, Алымбай, Учей-Фу, Литун-Чан. Булардын ичинен чыгарманын фабуласында башкы орунда туруп, көп окуяларга катышып, ошол окуялар анын тегерегинде өнүккөн каармандар бар, мындай каармандар башкы каармандар болот. Драмада мындай милдетти Искендер м-н Зулайка аткарат. Бул экөө – драманын башкы каармандары. Башка каармандар алардын ар кандай иш-аракетине жардам берип, же тоскоолдук кылып, айрым эпизоддордо гана көрүнүшөт, чыгарманын идеясын ачып берүүдөгү бөксөлүктөрдү

толтурушат да, экинчи даражадагы, же жардамчы каармандар болуп саналат. О-ды жазуучунун эстетикалык идеалына туура келер-келбесине карап, шарттуу түрдө оң ж-а терс О. болуп бөлүштүрүлүп жүрөт. Бул О. сөзсүз ушул эки лагерге ажыроо керек деген эреже эмес. Жазуучулар метафоралык ж-а символдук образдарды да кеңири пайдаланышат. О. жанрдык модификациясына карата лирикалык, эпикалык, драмалык О. деп бөлүнөт. Сүрөттөө өзгөчөлүктөрүнө ылайык реалисттик, романтикалык О. болуп бири-биринен *жанрлардын ж-а методдордун* өзгөчөлүктөрүнө ылайык да айырмаланып турат. О. түшүнүгү иск-вонун пайда болгон мезгилинен тартып, ар түрдүү мезгилдерде адабий *агымдарга* ж-а көркөм *методдорго* ылайык ар кыл өзгөрүүлөргө учурап келди.

ОБРАЗДУУЛУК – иск-вонун аны коомдук аң-сезимдин башка формаларынан айырмалап турган негизги белгиси. Адабиятта жазуучу турмуштук ар кандай көрүнүштөрдү сүрөттөөдө аны сөз аркылуу көз алдыбызга ачык, даана, жандуу түрдө элестетет. Дал ошол О. м-н биз кубанабыз, кейибиз, кыялданабыз. Кышкы кечти жөн адам көркөмдөп сүйлөп бере албас эле, аны акын образдуу түрдө минтип сүрөттөйт:

Ай нурунда кышкы түн,
Айран төгүп койгондой.
Жаңырыксыз токой-чер,
Уктап жатат ойгонбой.
Менменсинген карагай,
Пейли кенен чалдардай.
Кар жамынган чегедек,
Ак тон кийген балдардай.

(А. Токомбаев)

О. – мазмунун кургак сөз м-н эч бир айтып берүүгө мүмкүн болбогон нерсени кыска ж-а элестүү берүү. Ал мазмун ж-а форма, идея ж-а тема, сюжет ж-а композиция, стиль ж-а образ аркылуу ишке ашырылат.

ОДА (гр. – ыр) – лирикалык түргө кирүүчү жанр. Мындай ырлар кимдир бирөөгө же белгилүү бир окуяга, кубулушка арналып, шаңдуу темп м-н айтылат. О. байыркы грек адабиятынан бери эле белгилүү. Орус поэзиясында М. В. Ломоносов, Г. Р. Державин өнүктүрүшкөн. Бул жанрда жазылган көптөгөн ырларда (мис., В. В. Маяковский “Революцияга ода”, А. Токомбаев “Компартия жөнүндө ода” ж. б.) Октябрь төң-көрүшүн, компартияны мактоо үстөмдүк кылган, деги эле өткөн советтик мезгилдеги адабият ашкере саясатташуунун кесепетинен о. жанрын идеологиялык куралга айландырган. Азыр эми О. ишкерлерге, тарыхый инсандарга, көзү өткөн ата-бабаларга арналып жазылат.

ОЗМИТЕЛЬ Евгений (1926–1994, Алматы ш.) – адабиятчы, сынчы филология илимдеринин доктору, профессору. 1952-ж. КМУнун филология факультетин бүтүргөн. 1955-жылдан баштап, КМУнун орус ж-а чет тилдер кафедрасында окутуучу, кафедра башчысы болуп иштеген. Улуу Ата Мекендик согуштун катышуучусу. Анын алгачкы очерктери, макалалар 1952-ж. жарыялана баштаган. О. адабияттаануу ж-а адабият сын темасында бир катар монографиялардын, брошюралардын, 400дөн ашык макалалардын автору. Кыргыз мектебинин 10-классы үчүн “Орус совет адабияты” окуу китебине авторлош. 1975-ж. СССР Жазуучулар союзунун мүчөсү, 1979-жылдан Кыргыз ССРинин эмгек сиңирген мугалими. Адабиятчынын орчундуу китептери: “Красный Дьявол” (1960), “Классики советской сатиры” (1962), “Советская сатира” (1964), “Революционная сатира” (1966), “Литература горного края” (1971), “Теория ревалюционной сатиры” (1971), “О сатире и юморе” (1973), “Киргизская литература и современный литературный процесс” (1975), “Современность – источник поисков, новаторства, мастерства” (1977), “Наследия классики и киргизская литература” (1980), “Обновленная суть национальной поэзии” (1984), “Теория литературы” (1986), “Введение в литературоведение” (1987).

ОКСИМОРОН, о к с ю м о р о н (гр. – чукугандай сөз тапкандык, акылмандык, кемакылдык, келесоолук деген сөздөрдүн айкалышынан алынган) – бири-бирине карама-каршы маанидеги сөздөр; антонимдердин айкалышынан, биригишинен жасалган стилистикалык каражат. Бирикпегендердин биригиши “бар экен, жок экен” же “тилдүү дудук”, “тирүү өлүк” деген сөз айкаштары О. болот. Мис.,

Ал сөздү айтып Алооке,
Калкынын көөнүн басыптыр.
Тирүү өлүк болбойм деп,
Түн киргенде качыптыр.

(“Манас”)

ОКУЯНЫН ЧЕЧИЛИШИ – *сюжеттин элементтеринин* бири, көбүнчө чиелеништен кийин келүүчү бүткүл кыймыл-аракеттин өсүп-өнүгүшүнүн акыркы жыйынтыгы, мүнөздөр күрөшүнүн соңунан чыгышы, конфликтинин чечилиши. Сюжеттин бул элементи түздөн-түз окуянын мурдагы жүрүшүнүн натыйжасынан келип чыгат. “Жамийлада” башкы каармандардын качып кетиши – О. ч.

ОКУЯНЫН ӨНҮГҮШҮ – *сюжеттин элементтеринин* бири. Алгачкы конфликт башталгандан кийин окуянын, каармандын иш-аракеттеринин андан аркы өнүгүшү келет. “Жамийла” повестинде Данияр м-н Жамийланын бирге иштегенин баяндаган эпизоддор (кап көтөрүү, ырдоо учуру ж. б.) О. ө. болот.

ОКУЯНЫН ТҮЙҮНДӨЛҮШҮ, о к у я н ы н ч и е л е н и ш и (ор. – чиелениш) – *сюжеттин элементтеринин* бири. Кандай гана чыгармада болбосун, окуянын өнүгүшү үчүн белгилүү жагдайдын, кырдаалдын болушу зарыл. Ошондон кийин гана окуя өнүгөт. Мис., Ч. Айтматовдун “Жамийла” повестинде Жамийланын станцияга эгин ташып, ошол кезде Даниярдын айылга келиши, алардын бирге иштеп калышы чыгармадагы окуянын андан ары өнүгүшүн аныктаган

чиелениши болуп эсептелет. Чиелениш сюжеттүү чыгармалардын бардыгына мүнөздүү көрүнүш, б. а. белгилүү бир жагдайсыз чыгарманын окуясы чиеленүүгө чейин өнүкпөйт. Мис., кош эзүүнүн күчөшү, элдин көтөрүлүшкө чыгып жеңилиши ж-а Кытайга качышы “Ажар” повестиндеги окуянын андан ары өнүгүшүн аныктап турган чиелениш. О. т-дө алгачкы карама-каршылык башталат да, түйүн түйүлөт.

ОМОНИМ (гр. – бир түрдүү ат) – айтылышы ж-а жазылышы бирдей, же болбосо окшош, маанилери ар түрдүү болгон сөздөр. 1. Бек – бийлик өкүлү (Кокондон бек келатат). 2. Бек – этиш сөз (Эшиги бек экен). О-дерди билгичтик м-н пайдалануу чыгарманын таасирдүүлүгүн күчөтүп, эмоциалуулугун арттырат.

ОМОНИМДИК УЙКАШ – омоним сөздөрдү катыштырып, уйкаштык түзүү. Мис.,

Алтындуу ээр атка бап,
Атка тынчы жок болсо,
Алтынын алып отко жак.
Акылдуу тууган болбосо,
Акырын айтып жатка жак.

(Калыгул Бай уулу)

Бул мисалдагы “отко жак” деген сөз айкашындагы “жак” дегендин биринчи мааниси тамызуу, күйгүзүү, тутантуу, жандыруу, күйүү процессине кабылтуу маанисинде айтылса, экинчи учурда “жатка жак” деген жерде “жак” деген купулга толугу, көңүлгө төп келүү, жагымдуу таасир берүү, жакшы элес калтыруу, түзүк катарында эсептелүү маанисинде колдонулууда. Мындай уйкаш өтө сейрээк кездешет.

ОНЕГИНДИК САП, О н е г и н д и к у й к а ш, ж е о н е г и н д и к с т р о ф а – он төрт саптан турган а-б-а-в-в-г-г-д-е-е-д-ж-ж түрүндө уйкашкан ыр же куплет. А. С. Пушкин поэзиядагы генийлигин дагы бир мертебе көрсөтүп, “Евгений Онегин” романын бүтүндөй ушул формада жазып чыккан. Мис.,

Айдын жүзүн карап турду эле,	а
Алып учту кыздын жүрөгү. б	
Селт эткизе кыял урду эле	а
“Келе калем, келе бир барак, в	
Үстөлдү кой бери, сыйдараак	в
Кечир эми, анан жатармын, г	
Сен өзүң да барып эс алгын...”	г
Айлуу түндүн бейкут куту бар,	е
Азгырылып жаш кыз азыр да,	д
Ойлобостон жазган катында, д	
Озуйпалуу сүйүү жыгы бар. е	
Кат да бүтүп ыктуу чапталат,	ж
Кана, Тая, кимге арналат? ж	

(Которгон Э. Турсунов)

Мисалдан көрүнүп тургандай, мында уйкаштыктын бир топ түрлөрү колдонулган, деги эле аны башка тилдерге которуу да өтө машакаттуу.

ОПЕРА (итал. – жазма жумуш) – театр өнөрүнүн негизги жанрларынын бири. Мында башкы көңүл үнгө, музыкага бөлүнөт. Кыргыз О-сы Октябрь революциясынан кийин пайда болуп, өнүгүп жатат. Эң алгачкы улуттук опера “Айчүрөк” операсы болуп эсептелет. О. үчүн адабий текст – *либретто* жазылат.

ОРАТОРИЯ (итал. – сүйлөө) – драмалык сюжеттин негизинде хор ж-а жеке аткаруучулар үчүн жазылган көлөмдүү муз. чыгарма. Мис., Ч. Айтматовдун “Саманчынын жолу” повестинин негизинде композитор К. Молдобасанов ушундай эле ат м-н балет-оратория жазган.

ОРИГИНАЛ (лат. – алгачкы) – 1. Чыгарманын алгач жазылган же басылган тексти. 2. Чыгарманын башка тилге которулбаган, адеп жазылган тилдеги тексти, түп нускасы.

ОРИГИНАЛДУУЛУК – өз алдынча болуу, чыг-лыкта башка бирөөлөрдү ээрчибөө. Мурдагы жазуучунун “туткунунан” чыгуу.

ОРОЗБАЕВ Олжобай (1920-ж. т., Ысыккөл р-ну) – котормочу, жазуучу, Кырг. Респ. маданиятына эмг. сиң. ишмери (1980). Бишкек пед. техникумун бүтүргөн (1937). Улуу Ата Мекендик согушка катышкан. О. көркөм адабияттарды кыргызчага, о. эле кыргызчадан орусчага которгон. Ал Д. Байрондун «Шильон туткуну» (1960), Р. Ролландын «Коль Брюньон» (1955), Н. Лесковдун «Кароолдогу киши» (1939), В. Лацистин «Жаңы жээкке» (1957), Н. Островскийдин «Болот кантип курчуду» (1967), Б. Полевойдин «Чыныгы адам жөнүндө повесть» (1953), А. Шолоховдун «Тынч Дон» (1980, 1–2 том) ж. б. чыгармаларды которгон. «Кыл көпүрө» (1976, 1985), «Дыйкан суу» (1988), «Күдөр» (1991) аттуу повесттери бар. «Кыл көпүрө» повести А. Фадеев атн. алтын медалга татыктуу болгон (1985). «Манасты» орусчага сөзмө сөз которууга катышкан. Орден ж-а медалдар м-н сыйланган.

ОРОМО УЙКАШ – куплеттин биринчи төртүнүчү (сонку) сабы ж-а ортодогу эки сабы өз-өзүнчө үндөшкөн уйкаштык. Схемасы а-б-б-а. Мис.:

Бул дүйнөнүн кайгысын көп ойлобой, а	
Жалаң эле бакыт коштоп жашаба	б

Анда тагдыр келет сага жаш ала, б
Баарын камдап сага арнап койгондой. а

ОСМОНАЛИЕВ Качкынбай (1929, Жумгал р-ну – 1996, Бишкек) – Кыргыз эл жазуучусу (1993). 1962-ж. Москвадагы Жогорку адабий курсту бүткөн. Чыг-лык жолу 1944-жылдан башталган. Алгач аңгемелери, кабарлары, ырлары басма сөзгө “Эркин Кыргызстан” деген ат м-н жарыялана баштаган. “Азаптын тагы” (1958), “Турмуш сабагы” (1961), “Самар” (1963), “Уйкусуз түндөр” (1966), “Эзелки кек” (1969), “Көчмөндөр кагылышы” (1982), “Бийик жер” (1985) ж. б. прозалык китептери жарык көргөн. Айрым чыгармалары орус тилинде чыккан. Анын 1930–60-жылдарда кыргыз жергесинде өткөн тарыхый окуяларды көркөм чагылдырган “Көчмөндөр кагылышы” романы (ал “Муң” ж-а “Бийик жер” деген бөлүктөрдөн турган экилик роман) жөнөкөй тил м-н көркөм баяндалып, автордун чебер романчы экенин айгинелеген.

О. идеялык-тематикалык палитрасы кенен жазуучулардын катарында турат. Эгерде баштапкы “Азаптын тагы” повестинде көчмөн – патриархалдык доордо жашаган, эзилген карапайым калктын драматизми м-н трагизмине басым койсо, ал эми “Самар” повестинде ата-бала проблемасынын, индивидуализм м-н коллективизмге негизделген аң-сезимдердин, түшүнүктөрдүн ж-а көз караштардын ортосундагы күрөштү, нравалык тазалыкты алдыңкы планга алып чыгууну көздөгөн. Эгерде “Эзелки кек” повестинде жаңы коомдук түзүлүштүн ортосундагы таптын карама-каршылыктары, коммунисттин колориттүү образын түзүү ниети борбордук маселеге айланса, ал эми “Түн жамынган акын” повести эл ырчылар поэзиясынын ири өкүлү. К. Акиевдин граждандык жактан калыптанышынын, талантынын ачылышынын орчундуу учурларын баяндайт. Повесть О-дин эпикалык жанрда ойлоноусун, чыг-лык чабытынын горизонтторун айкын тастыктаганын көрсөткөнү м-н баалуу.

Калемгер сөз өнөрүнө өтө аяр, тандамал мамиле кылгандардын бири болуп саналат. Анын кандай гана аңгемелерин, повесттерин же романдарын окуба, анда кыргыз тилинин табигый добушу кадимкидей шыңгырап турат, элестүү ж-а образдуу туюнтмалары текстке жан киргизип, өзүнчө жандуу сүрөт болуп тартылат. Карапайым калктын кебин, сүйлөө маданиятын өз ажарынан бузбай колдонуу, анын мүмкүнчүлүктөрүнө ишенүү өңдүү дурус көрүнүштөр анын чыг-лык өнөрканасынын маанилүү сапаттарынан болуп саналат.

ОСМОНОВ Алыкул (1915–1950, Панфилов р-ну) – көрүнүктүү кыргыз акыны. 1929–33-жылдары Фрунзе педтехникумунда окуган. Ырлары 1930-жылдан жарыялана баштаган. Алгачкы поэтикалык жыйнагы – “Таңдагы ырлар” 1935-ж. басылып чыккан. 1937-ж. “Жылдыздуу жаштык” ж-а “Чолпонстан” жыйнактары жарык көргөн. Акындын көзү тирүүсүндө мындан тышкары “Махабат” (1945), “Жаңы ырлар”, “Менин жерим ырдын жери” (экөө тең – 1947), “Жаңы ырлар” аталган дагы бир жыйнак (1949), көзү өткөндөн кийин “Ата журт” (1958) ж-а үч томдук чыгармалар жыйнагы (1964, 1965, 1967) жарыяланган. О-дун акындык жолу болжол м-н эки башкача бөлүнөт. Биринчиси, 1929-жылдан 1944-жылдын аяк ченине чейин; экинчиси, 1944-жылдын аягынан 1949-жылдын сентябрына чейин. Өмүрүнүн соңку жылдарында оорусу катуулап, көркөм чыгарма жазган эмес көрүнөт, эгер жазган болсо да алар кандайдыр бир себептер м-н сакталбай калган. Чыг-лыгынын алгачкы этабында О. ошол замандагы башка акындардай эле жаңы доордун салтанат курушун, элдин бак-таалайга бөлөнүшүн, кыргыз жергесиндеги жакшы өзгөрүүлөрдү, турмушта эски көрүнүштөр четке сүрүлүп, жаңылык кенири орун алып баратканын, жаштардын жалындуу демилгелерин көтөрүңкү пафос м-н ырга салган. Дүйнөдө, жалпы өлкөбүздө ж-а респ-да болуп жаткан маанилүү окуяларга, белгилүү календардык даталарга, ошол кездеги атагы чыккан адамдарга арналган чакырык, марш түрүндөгү ж-а өмүр, дүйнө, ашыктык сыяктуу темалардагы ырларды жараткан. Согуш алдындагы жылдар акындын жеке турмушундагы кыйынчылыктар ж-а рухий кризис м-н коштолгон. Ошол учурда ал “пессимисттик ырлардан” турган “Лирика” аттуу жыйнак даярдап, аны кайра жок кылып жиберген. Ушул мезгилден тартып О. чыг-лыкка башкача карап, дүйн. классиктердин чыг-лык тажрыйбасын үйрөнүп, фольклор байлыктарын терең өздөштүрө баштаган; элдин көп кырдуу турмушу м-н жакыныраак таанышуу үчүн эл аралап жүргөн. 1944-жылдын ноябрынан О-дун чыг-лыгында таң каларлык үзүрлүү мезгил башталган. Ушул учурдан тартып, беш жылга жетпеген убакыт ичинде акын кыргыз адабиятында кайталангыс орун тапкан көп сандагы ыр, поэма, пьесаларын жараткан. Бул мезгилде акындын турмуштук-руханий тажрыйбасы байып, дүйнөгө өз алдынча мамилеси аныкталып, адабий билими ж-а чеберчилиги бийиктеп калган эле. О. баарынан мурда өзүнүн жекече ой-сезимдерин, субъективдүү таасирлерин, кайгы-касиретин ыр кылып жазып, ошонусу м-н кыргыз поэзиясына жаңылык киргизген. Акын жаш чагынан көп ооруп, өмүрүнүн аягына чейин катуу кесел м-н алпурушкан. Ошол себептен ал өмүр ж-а өлүм темасына көп кайрылган. Анын ушул багыттагы мыкты ырлары кыргыз поэзиясынын филос. деңгээлин бир кыйла байыткан. Бул чыгармаларында акын өлүм деген ойлонбой кое турган маанисиз нерсе эмес экенин, өлүм тууралуу терең ой жүгүртүп, өлбөс ыр саптарын жараткан. Керт башынын күйүттөрү ж-а арыз-арманы бир катар ырларынан орун тапса да, ал көпчүлүк чыгармаларында өз жанынын кайгысынан өйдө көтөрүлүп, жарык дүйнөнүн жыргал шаттыгын, эл турмушунун машакаттуу бактысын эргип күүгө салган. О-дун сырдаштык ырлары өзүнчө бир ырааты бар лирикалык циклеге биригет. Акындын сүйүүгө ж-а аялга карата мамилеси улам өзгөрүп, арууланып отурган. Ал аял затынын адам өмүрүндөгү маанисин түшүнүүгө карама-каршылыктуу жол м-н келген. О. өз доорунун коомдук турмушундагы окуяларга колунан келишинче аралашып, кызыгуу м-н карап, тике ж-а кыйыр түрдө ыр м-н жооп калтырган. Ал баарынан да жөнөкөй эмгектердин коом турмушундагы маанисин терең туюнуп, ырга салган. Ошол себептен анын поэзиясында эмгек темасы борбордук орундардын бирин ээлеп, эң жакшы көргөн каарманы эмгек адамы болгон. О-дун лирикасында патриоттук тема орчундуу орун ээлейт. Акын өз элинин өткөндөгү тарыхына кайгырып, учурдагы бактылуу тагдырына кубанып, жарык келечегин ойлоп, таттуу кыялга баткан, маданиятын, жайдары айкөл пейлин, карапайым адамдарын жакшы көрүп ырга кошкон. Ошону м-н бирге ал өз элине реалдуу карап, анын жашоо ыңгайындагы, кулк-мүнөзүндөгү, салт-санаасындагы терс көрүнүштөрдү кыраакы баамдаган, маданияттуу жаңы турмушка өтүүгө жолтоо кылып жаткан адаттарынан кутулууга чакырган. О-дун акындык мурасында поэмалар орчундуу орун ээлейт. Алардын дээрлик бардыгы көлөм жагынан чакан, айрымдары сюжеттүү ырлар сыяктуу кыска. Бир катар поэмалары белгилүү элдик уламыштардын негизинде жазылган. “Толубай сынчы”, “Мүнөз оюну”, “Мырза уул”.

“Карагул”, “Домонун кызы” сыяктуу чыгармаларында элдик сюжет дээрлик өзгөрүүсүз пайдаланылган. “Махабат” ж-а “Эшимкандын тереги” поэмалары сыйкырдуу жомоктордун шарттуу-фантастикалык ыкмалары б-ча жаратылган азыркы уламыштар. “Ок жаңылды”, “Чоң канал”, “Менин энем”, “Күлүйпа”, “Майдын түнү”, “Ким болду экен?”, “Үч аяк”, “Өлүп тирилгендер” ж-а “Жеңишбек” өз заманындагы жандуу турмуш м-н байланыштуу жазылган поэмалар. Булардын ичинен “Жеңишбек” поэмасы О-дун жалпы акындык өнөрүнүн туу кокусун. Анда көп катмарлуу окуя же оош-кыйыштуу адам тагдыры, каармандардын өз ара кагылыштары жок да, кейиштүү сезим-туйгулар, лирикалык ой-толгоолор, пейзаждык сүрөттөр көбүрөөк. Дал ушул көмөкчү элементтер чакан поэманын жөнөкөй сюжетине кошумча жаңырык, көмүскө терендик берип турат. О. драматургияда да күч сынап көргөн. Бул жанрдагы анын эң алгачкы тажрыйбасы “Керексиздер” ж-а “Биздин душмандар” пьесалары эски м-н жаңынын күрөшүн көрсөтүүгө арналган. Согуш жылдарында согуш темасында акын “Махабат”, “Чолпонбай”, “Баатырдын өлүмү” ж-а фольклорлошкон тарыхый болумуштун негизинде “Ак Мөөр” драмаларын жараткан. Согуштан кийинки мезгилде “Экинчи бригада”, “Ракия”, “Корукчу Нооман”, “Абылкасы Жанболотов”, “Күмүш булак”, “Жөнөш керек Меркеге” пьесаларын жазган. Аталган пьесалардын баары учур темасына арналган. О. А. С. Пушкиндин “Евгений Онегин”, У. Шекспирдин “Отелло”, “Он экинчи түн” драмаларын, И. Крыловдун тамсилдерин кыргыз тилине которгон. Акындын Ш. Руставелинин “Жолборс терисин жамынган баатыр” поэмасы кыргыз көркөм котормосундагы шедевр болуп эсептелет. О-дун бир катар ырлар ж-а поэмалар жыйнактары орус, эстон тилдеринде басылып чыккан. Респ-нын Ленин комсомолу сыйл. лауреаты (1967). 1986-ж. Кырг. жазуучулар союзу А. Осмонов атн. адабий сыйлык уюштурган. “Ардак Белгиси” ордени м-н сыйланган.

ОЧЕРК (ор. – баяндоо) – эпикалык түрдүн негизги жанрларынын бири. Мында турмуштагы реалдуу адамдардын тагдыры, чыныгы болгон окуялар сүрөттөлөт. Анын негизги өзгөчөлүгү – документтүүлүгү. Цифра, фактыларды бурмалоого жол берилбейт. Бирок муну м-н О-те жазуучунун ролун жокко чыгарууга болбойт, автор сүрөткер катары фактыларды көркөмдөйт, каармандардын типтүү мүнөзүн түзөт, сүрөттөп жаткан объектисине карата мамилесин билдирет. Ошондо гана убактылуу окулуп, кайра унутулчу “адабияттын” деңгээлинен көтөрүлүп, эстетикалык рахат берүүчү көркөм адабияттын деңгээлине өсүп жетет. О-те каармандын портрети, жүрүш-турушу, мүнөзү, психологиясы берилет. Ар кандай эле чыгармалардагыдай мүнөз индивидуалдаштырылат, конфликттер коюлат ж-а чечилет. Мис., Горький очерк “изилдөө менен баяндоонун ортосунда” жаралаарын белгилеп өткөн. О-тин дагы бир өзгөчөлүгү – оперативдүүлүгү. Ар мезгилдин актуалдуу маселелерин көтөрүп чыгуу м-н, көбүнчө газета-журналдар үчүн жазылат, бирок муну м-н О-тин “окуу мезгили” өтүп кетет деп айтууга болбойт. М. Горький, И. Эренбург, М. Шолохов, В. Овечкин, Л. Леоновдун О-тери бүгүнкү окурмандарды да кадимкидей толкундатат. Турмуш көрүнүштөрүн сүрөттөп берүү жагынан О-те сүрөттөөнү, портреттик О. проблемалык О. ж. б. түрлөргө ажыратууга болот. Кыргыз адабиятында О. жанры 20-кылымдын 20–30-жылдары пайда болуп, Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде өзгөчө жаңы баскычка көтөрүлгөн. А. Токомбаевдин “Тяньшандык чалгынчы”, К. Маликовдун “Ленинград согуш күндөрүндө”, “Алгыр”, К. Жантөшевдин “Чолпонбай”, Ж. Бөкөнбаевдин “Украина мейкиндигинде”, С. Сасыкбаевдин “Нурлан” деген О-тери жазылган. Кийин бул оперативдүү жанрда С. Сасыкбаев, Ч. Айтматов, С. Өмүрбаев, Ш. Абдраманов, М. Абдукаримов, К. Жусупов өндүрү авторлор активдүү иштешти. Соңку жылдарда О-тер көп жазылбай ж-а басылбай калды.

ОЮН ЫРЛАРЫ – жаштар же балдар тарабынан ойнолуп жаткан оюндун темпи, ритми коллективдүү түрдө аткарылуучу ырлар. “Ак терек, көк терек”, “Хан-вазир”, “Кур таштамай”, “Түлкү менен каздар” сыяктуу оюндар ыр м-н кошо аткарылат. Мис., “Селкинчек” ыры жаштардын оюн-зоок кечелеринде тебилген селкинчектин күүсү м-н кошо ырдалган.

Кыл аркандуу селкинчек,
Кыздар тебет эркинчек,
Келиндердин селкинчек,
Кере тебет эркинчек
Жаш балдардын селкинчек,
Жандап тебет эркинчек.
Андай теппей мындай деп,
Селкинчегим селкилдейт.
Беш көкүл чачым желпилдейт.
Короодогу селкинчек,
Козголуп тептик эркинчек,
Айылга куруп селкинчек,
Ашыра курдук эркинчек,
Белеске куруп селкинчек,
Бекем тептик эркинчек
Андай теппей, мындай теп!

(Элдик ыр)

ӨЛБӨС ОБРАЗДАР – бир топ доорлор өтсө да өз маанисин, өз күчүн жоготпой келе жаткан, өтө жогору даражада жалпылаштырылган образдар. Байыркы Грек мифтериндеги Прометей, кийинки Дон Кихот (Сервантес), Гамлет (Шекспир), Фауст (Гёте), Манас (“Манас” эпосу) Ө. о. катарына кирет. Алардын образын ошол өздөрү жашаган белгилүү

тарыхый шарттардагы иш-аракеттерди терең билген ж-а аны ар ким өзү жашап жаткан заман м-н байланыштыра алган учурда гана терең түшүнүүгө болот.

ӨЛӨҢ – 1) кыргыз оозеки адабиятындагы *лирикалык* текке кирүүчү жанр. Мында үй-бүлө, сүйүү, ашыктык темасы ырдалган. Өлөң өзүнчө музыкалуулукка, обондуулукка ээ болуп, аягы созулуп аяктаган да, жеке адам же жамаат тарабынан аткарылган. Кыргыз улуттук фольклорунда сейрек кездешкен он бир муун өлчөмүндө чыгарылган. Көбүнчө салттуу саптар (“Мен бир өлөң айтайын мындай кылып, тегирменден чыгарган ундай кылып...”) м-н башталган. Алайлык кыргыздардын Ө-үнөн үзүндү:

Ай четинде бир жылдыз, чолпончо бар,
Жигит кетсе, кыямат болгончо бар.
Кемпир кетсе, ак болот сынганча бар.
Кыздар кетсе, кызыл гүл соолгончо бар.
Сар сай камыш, сай камыш сайга бүтөөр,
Саралалуу көп жылкы элге бүтөөр.
Саралаңды көп айдап бекер бербейм, Көрүп жүрүп сулуудан куру калбайм.

(Элдик ыр)

2. Казак элинде кеңири тараган лирикалык ырлар. Элдик оозеки чыг-лыкта, акындар поэзиясында, жазма адабиятта (А. Кунанбаев) учурайт. Көбүнчө тойлордо ырдалган.

ӨМҮРБАЕВ Сагындык (1930, Кочкор р-ну – 1999, Бишкек) – жазуучу. Кыргыз. эл жазуучусу (1991). 1951-ж. КМПИнин тил, адабият факультетин бүткөн. Чыг-лыгын 1948-ж. ыр жазуудан баштаган. Чакан аңгеме, түрмөк ырлары респ. газета-журналдарга, жыйнактарга чыккан. Алгачкы ыр китептери «Тынчтык нуру» (1954), «Айна» (1957) Ата Мекен, тынчтык ж-дө. Андан кийин ар жанрда ондогон китептери (ыр, аңгеме, очерк, публицистика, повесть, көп котормолору өз-өзүнчө жыйнак болуп чыккан. Өзгөчө, эл башына келген эки кыйын кезеңди – 1916-жылдагы Үркүндү, 1941–45-жылдардагы согуш коогалаңын баяндаган «Бороондуу күндөр», «Телегей» романдары м-н Ө. журтчулукка кара сөз чебери катары таанылган. Ө. прозаларында сюжетти кызыктуу куруп, образдарды таасын ачып, мүнөздөрдүн жеке сапаттарын соц. фондо чагылдырат. Ушул маанайдагы анын ар кыл тема, ар кыл мезгил, түркүн окуяны камтыган жети романы бар: «Бороондуу күндөр» (1963), «Телегей» (1965), «Көк жайык» (1978), «Өзгөргөн өрөөн» (1982), «Өрттүү кечүү» (1984), «Жер эне» (1986), «Кер өзөн» (1989). Көпчүлүк романдары орус ж. б. тилдерге которулган. Ал К. Чуковский, С. Михалков, Гамзат Цадаса, Г. Гулям, И. Попов ж. б. чыгармаларды кыргыз тилине которгон. Өндүрүштүк тема согуштан кийинки совет адабиятындагы магистралдык темалардан болгон. Соц. Эмгектин Баатыры, чабан аял Телегей Сагымбаеванын турмушунан алып жазылган Ө-дин «Телегей» романы ушул темада жазылган кыргыз прозаларынын катарында алдынкы, көрүнүктүү орундардын биринде турат. Романда жазуучу негизги көңүлүн башкы каармандын психологиясын, татаал адамдык тагдырын ачып берүүгө бурат. “Ураандуулук”, “плакаттуулук” анча сезилбейт. Анын ордуна психологиялык башталмалар көбүрөөк байкалат. Телегей “Эмгек баатыры” ардак наамына оңой-олтоң эле жетише койбойт. Ал өз башынан бир топ катаал турмушту кечирет. Мына ошол процесстердин бардыгы романда таасирдүү, көркөм чагылдырылган. Ө-дин “Бороондуу күндөр” романында согуш мезгилиндеги бир өрөөндүн элинин турмушу сүрөттөлөт. Эркектердин баары майданга кетип, айылда карыган чал-кемпирлер, аялдар, жаш балдар калган кезде согушка барбай жашырынып жүргөн Карач, Дербиш, Чомор, Даки, Тынай өздөрүнчө уюшуп альшып, коомдук мүлккө кол салып, бир айыл элди, кала берсе районду бушайман кылышат. Качан гана Бердиш майдандан келип, колхоздун башкармалыгына көтөрүлгөндөн тартып, качкындар жеңилишке мажбур болушат. Романда катышкан каармандардын образдары типтүүлүк даражасына көтөрүлүп, мүнөздөрү ачылган “Өзгөргөн өрөөн” романында жазуучу башкы каарманы Адыл Акбаевдин прототиби катары Социалисттик Эмгектин Баатыры К. Акназаровду алган. Жазуучу бул эмгекчил, ишмер адамдын турмуш жолуна, мыкты сапаттарына таянып, тарбиялык-таасирдүүлүк мааниси жогорку образды түзгөн. А түгүл айрым учурларда негизги сюжеттик канвадан четтеп, “жайылып” кеткен эпизоддор да кызыктуу, ширелүү тил м-н жазылгандыктан, окурмандардын кызыгуусун жандырат.

ӨМҮР БАЯН, т а р ж ы м а л, к. *Биография*.

ӨНДҮРҮШТҮК ТЕМА. Эл чарба тармагында эмгектенип жаткан адамдардын өндүрүштөгү иш-аракеттерин, ошол аркылуу алардын нравалык сапаттарын, чарбалык проблемаларын сүрөттөгөн чыгармалар жалпысынан Ө. т-дагы чыгармалар деп аталат. Мис., Ш. Абдырамановдун “Гүлазык” романында кездеме токуу комбинатынын турмушу кең-кесири баяндалып, Маматай, Алтынбек сыяктуулардын образы аркылуу бүгүнкү күндөгү ил.-техникалык революциянын ири өнөржайдагы арымы, эски м-н жаңынын күрөшүнө негизделген нравалык-адеп-ахлактык иш-аракеттери сүрөт-төлөт. С. Сасыкбаевдин “Телегей”, Ш. Абдырамановдун “Дыйкандар”, Ш. Бейшеналиевдин “Данка жараша жүк”, К. Каимовдун “Кыш ыргактары” ж. б. жазуучулардын роман-повесттери Ө. т-га арналып жазылган чыгармалардан болуп саналат.

ӨТМӨ МААНИ – сөздөрдүн өз маанисинен башка мааниге өтүп, баштапкы маанисинен башка нерселерди түшүндүрүп калышы. Мис., адамга карата “жылан экенсиң” десек, кадимки сойлоочу жаныбар жыланды эмес, адамдын жыланга окшогон мүнөзүн, иш-аракетин туюнтуп жатат. Ө. м. троптун түрлөрүндө болот. Ар түрдүү коомдо сөздөрдүн Ө. м-си өзгөрүп кетиши да мүмкүн, О. эле ал башка тилдердин эсебинен да байып турат.

ПАЛЕОГРАФИЯ (гр. – байыркы жазуу) – жазуунун келип чыгышын, өнүгүшүн ж-а графиканын тарыхый өсүш жолун изилдеген тарыхый-филол. багыттагы илим. Бул илимдин жардамы м-н байыркы рун (Орхон-Энесай) жазуулары чечмеленген.

ПАМФЛЕТ (англ. – колдогу барак) – сатиралык адабияттын кээ бир белгилүү адамдардын же партиялардын туура эмес тартиптерине карата өтө курч публицистикалык маанайда жазылган түрү. Ал өзүнүн типтүүлүгүнүн азыгы, тарыхый фактыларынын молдугу, полемикалуулугу ж-а публицистикалуулугу м-н айырмаланат. Саясий п-тер, адабий п-тер болуп маани-маңызына карап ажыратылат. Кыргыз адабиятында К. Баялиновдун “Господин Поинтонго менин сунушум” (1984-ж.) деген п-и белгилүү, анда автор ошол мезгилдеги саясий абалга байланыштуу Орто Азия элдери Россияга колониялык эзүүдөгүдөй эле жашайт – деген ушактын жалгандыгын курч сатира м-н ачып берүүгө аракеттенет.

ПАРАДОКС (гр. – күтүлбөгөн, таң каларлык) – байыркы философияда жаңы, өзүнчө оригиналдуу ой айтуу дегенди түшүндүрсө, азыр жалпы эле эл, көпчүлүк кабыл алып, көнүп калган пикирге караманча тескери, кайчы пикир айтуу. Мындай жаңы ойлор, пикирлер адабият илиминин өнүгүшүнө да таасир этет. Кээде айтылып жаткан ойду бекемдөө, күчөтүү же даана элестетүү үчүн, кээде ишке ашырууга мүмкүн болбогон, ага эч кандай шарты келбей турган түшүнүктөрдү да колдонууга туура келет.

Адабияттагы ой жүгүртүүлөргө туура келбей, күтүлбөгөн жерден бир караганда кадыресе ойлорго карама-каршы айтылган сөздөрдү, түшүнүктөрдү П. деп аташат. П. элдик оозеки чыгармаларда макал, лакаптарда кеңири кездешет. Мис., “Ашыкпаган араба м-н коёнго жетиптир” деген макалды алалы. Буга формалдуу талдоо жүргүзүп көрсөк, анда араба м-н коёнго жетүүгө мүм-күн эмес деп гана тим болор элек. Бирок, макалдын мааниси анда эмес, мында “шашпасан, сабырдуу болсоң, мүдөөңө жетесиң, тилегиң орундалат” деген ой айтылып жатат. Ушул ыңгайдан алып караганда, кыргыз оозеки чыг-лыгындагы калп жанры П-тун структурасына дал келип турат. Бир мисал келтире кетели:

Өз атам туула электе,
 Чоң атамдын жылкысын кайтардым.
 Тууй элек бээни саап,
 Тиге элек сабага куюп,
 Ичпей мас болдум.
 Чыга элек талдын чырпыгынан,
 Укурук кыйып,
 Эше элек жиптен боо тагып бара жатсам,
 Чыга элек табылганын түбүндө,
 Туула элек коён жатыптыр.
 Жасала элек таяк менен урдум эле,
 Казыла элек ийинге кирип кетти.

Келтирилген калптын тексттик түзү-лүшүн карап көрсөк, өз алдынча бүткөн бир саптын, же фразанын экинчи жарымы кадыресе чындыкты баяндайт, ага биринчи жарымы кошулганда эле, бул сөз тизмектери туташ калпка айланат. Чоң атасынын жылкысын кайтарган өспүрүм болушу мүмкүн, ал эми бул сөз тизмектерине “өз атам туула электе” деген түшүндүрмө кошулганда эле П. – калп айтууга болот. Дал ушундай мааниде калгандары жөнүндө да айтууга болот. Эң акыркы жыйынтыктоочу эки сапты карап көрөлү. “Таяк менен урдум эле”, “Ийинге кирип кетти” кадыресе эле боло турган чын көрүнүштөр. Ошондой эле, “жасала элек”, “казыла элек” ойдун бүтпөй калганы эле болбосо, булар дале чындыктан алыс эмес. Ал эми тексттин жогорку жарымы м-н ылдыйкы жарымы кошулганда эле П-туу калп келип чыгат. Ушундан улам П. көбүнчө юморлуу, сатиралык мүнөздөгү чыгармаларга мүнөздүү деп айтсак болот.

ПАРАЛЛЕЛИЗМ (гр. – жанаша айтылуучу) – эки же андан артык предметти, көрүнүштү катар коюу м-н поэтикалык мазмунду ачып берүү жолу. Мында форма м-н предмет конкреттештирет, автордун ой жүгүртүүсү жандуу ж-а эркин болот. П. ыкмасы оозеки чыгармаларда ж-а төкмө акындардын ырларында да көп кездешет. Мис.,

Кар эресе суу болот.
 Карыса сакал куу болот.
 Кудай алган жамандар
 Шүүдүрүм албай суу болот.

(Элдик ыр)

Бетеге кетет, бел калат,
 Бектер кетет, эл калат.
 Осмо кетет, каш калат,
 Оомат кетет, баш калат.

(Б. Алыкулов)

Мындан табияттагы көрүнүш м-н адам турмушундагы көрүнүш салыштырылып, экөө жанаша келип, ойду конкреттештирди. П-дер түзүлүшүнө ж-а маанисине карата төрткө бөлүнөт: 1) тематикалык-психологиялык; 2) ритмдик; 3) интонациялык; 4) лексика-морфологиялык.

ПАРОДИЯ (гр. – ырга каршы) – айрым бир чыгармаларга карата акын сырткы формасын, ыргагын сактоо м-н тамашалуу же шылдыңдуу тескери кайрыкта жазылган сатиралык чыгармалардын бир түрү. Мында пародист көбүнчө кимдир бирөөнүн чыгармасындагы жарамсыз жактарды алат да, ошол жарамсыз жактарын андан бетер апыртып көрсөтөт. П. жазып жаткан автор өзү пародиялап жаткан чыгарманы жакшы өздөштүрүүсү шарт. Атактуу испан жазуучусу Сервантестин “Дон Кихот” романы орто кылымдагы рыцардык романдарды П-лоо максатында жазылган.

Мыкты жазылган П-лар өздөрү сындап жаткан чыгарманы тууроо м-н гана чектелбестен, өзүнчө оригиналдуу чыгарманын деңгээлине көтөрүлүп жетет, жазуучунун өсүшүнө, өзүн-өзү аңдап билишине көмөк көрсөтөт. Е. Евтушенко айткандай: П. – жазуучу үчүн “баа жеткис дары”. Кыргыз адабиятында П-лар өтө аз кездешет. М. Алыбаевдин, С. Жигитовдун, Т. Байзаковдун, Т. Самудиновдун, С. Кадыровдун, Ж. Абдылдаевдин гана бирин-серин П-лары сатиралык адабияттын бул маанилүү бөлүгүнүн кантсе да бар экенин ырастайт. Акын Токтосун Самудинов. Г. Момунованын “Менин күнүм” деген ырынан мындай саптарды тандайт:

Жердин да арыгы бар, семизи бар,
Бийиги, адыры бар, тегизи бар,
Кендерге бир жери бай, бир жери тар,
Жылжыган чөөтү бар, деңизи бар.

Анан ушул саптарга пародиясын минтип жазат:

Ырлардын да жаманы, жакшысы бар,
Акындын да акыны, бакшысы бар.
Почточунун жөөсү бар, аттуусу бар.
Суунун дагы газдуусу, газсызы бар,
Ич ооруга жакпасы, жакчуусу бар,
Адамдын да арыгы, семизи бар,
Бири – айкөл, а биринин – териси тар.
Эчкинин текеси бар, чебичи бар.
Бодонун букасы бар, өгүзү бар.
Кашкайган чындыктарды айтып жатам
Сынчынын деги менде не иши бар?!

Мында Самудинов Момунованын ырындагы маанисиз кайталоолорду акындын өзүнүн стили м-н сынга алып жатат.

ПАУЗА (гр. – токтоо, тыным), т ы - н ы м – сүйлөмдүн же сөздөрдүн маанисине же ырлардын ритмине карай сүйлөм арасындагы жасалган тыным. П. речтин экспрессиялуулугун ж-а эмоциялуулугун арттырат. Мис., “Мырзагүл эми кубанып көчөгө чыгып тоспойт, Султанмуратты көрүп, сыймыктанып турбайт... Үмүт-кыялдын баары талкаланды... Ошол үчүн ыйлап баратты...” (Ч. Айтматов). Поэзиялык чыгармаларда П-лар көп колдонулат, мында акындын сезиминдеги ар түрдүү пафостор эркин берилет. Тынымды ыктуу колдонуу да чеберчиликти талап кылат. Ж. Турусбеков, Ж. Бөкөнбаев, С. Эралиев, Ж. Мамытов, Н. Жаркынбаевдин ырларында П-нын орундуу колдонулганын өзгөчө белгилөөгө болот. Ж. Турусбековдун “Ал үй – завод” деген ырында төмөнкүдөй учурда П-ны колдонот:

Бакылдап чын заводдо эмгек кени,
Ак алтын андагы эрдин мончок тери.
Эптүүлөр айры, тырмак жасап жатат,
Эң сонун!.. Бери келсең!.. Көрчү деги...

ПАФОС (гр. – сезим, кайгы) – сүрөткердин бүткүл чыгарманын тулку-боюна сиңирген эмоциялуу туюмдары (шыктануусу, кубануусу, көңүлүнүн көтөрүңкүлүгү, делебесинин жогорулугу). Чыгарманын П-ун билбей туруп ал чыгарма ж-дө эч нерсе билүүгө болбойт. В. Г. Белинский көркөм чыгарманы үйрөнүп, аны талдаш үчүн, биринчи кезекте П-ту белгилеп алуу керек дейт. П. – автордун жекече сезимдери, объектиси үчүн күчтүү толкундашы. А. Осмоновдун “Ата журт” аттуу ырынын П-у – тууган жерге, мекенге болгон сүйүү, өзүн ошол эл-жердин кулуну катары кызмат кылууга даяр экенин көрсөтүү.

ПЕЙЗАЖ (фр. – мекен, жер) – көркөм адабий чыгармаларда жаратылыш көрүнүштөрүн, табияттын көркүн сүрөттөө. Жазуучу П-дык сүрөттөөлөрдү жазуу м-н табият көрүнүштөрүнө карата өз мамилесин билдирет, жалпы чыгармадагы окуянын жүрүшүнө олуттуу таасир киргизет, каармандардын ички сырын, мүнөзүн ачууга жардам кылат. Кыргыз адабиятында элдик эпостордон тартып аңгеме-очерктерге чейин П-дык сүрөттөө кеңири колдонулуп жатат. Эпостук чыгармада П. сүрөттөрү патриотизм идеялары м-н өтө тыгыз байланышта берилип, жаратылыш кубулуштары каармандарды курчап, алардын ал – абалына, ишинин максатына жараша өзгөрүп турат. Баатырлар кайгырганда:

“Карагай ыйлайт, тал ыйлайт,
.....
Суулар ташыйт, тоо көчөт”.

(“Манас”)

Чыгармаларда билгичтик м-н тартылган П-дык сүрөттөөлөр бүткүл чыгарманын духуна сиңип, өтө көп милдетти аткарат. Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестинде мындай П-дык сүрөттөө бар: “Түн жарымы ченде ай тоолордун үстүнө келди саландап, жарыгы муздак мунарыктап, мөңгүлүү чокунун кылда учунда турду. Ай нуруна мөңгү муздар түнт жылтырап, аска-зоолор сүр күткөндөй ала көлөкө. Азыр ай тырс жарылып, быркырап кулап түшчүдөй тегеректеги тоо чокулары тунжурап моюн созот, береги токой да кара көлөкө жамынып, күдүрөйт. Коктунун таманындагы суу гана жаагын баспай шаркырайт”. П-дын бул көрүнүшү алдыда болуучу коогаландуу окуянын алгачкы кабарын билдирет.

ПЕЙЗАЖДЫК ЛИРИКА – лирикалык каармандардын жаратылыш көрүнүштөрү, жыл мезгилдери, табияттын көркү жөнүндөгү ой жүгүртүүсү. Кыргыз адабиятында А. Токомбаевдин “Ай нурунда кышкы түн”, А. Осмоновдун “Кыргыз тоолору”, Ж. Бөкөнбаевдин “Жайдын кечи” сыяктуу П. л-нын толуп жаткан мыкты үлгүлөрү бар.

Көк асман даңгыр жолго окшойт,
 Сур булут чыккан чаңга окшойт.
 Үңкүргө дайра киргендей,
 Уюлгуп шамал, жел боздойт...
 Ийрилип аккан чоң өзөн,
 Ийнеде учук жипке окшойт.
 Чытырман токой, калың бак,
 Чырымтал бетте түккө окшойт.
 Көк тиреп турган катар тоо
 Көшүлүп чөккөн нарга окшойт.
 Суналган чөлдө чалкар көл
 Сулууга бүткөн калга окшойт.

(Ж. Бөкөнбаев)

Мында акын самолёт м-н учуп бара жаткандагы жердин көрүнүшүнүн сүрөтүн сөз м-н тартат. П. л. акындан көрөгөчтүктү, тил байлыгынын кеңдигин талап кылат.

ПЕРИФРАЗ (гр. – жакындап сүй-лөйт) – мында кандайдыр бир нерсе же адам өзүнүн аты м-н эмес, башка бир белгилери м-н аталат. Речте бир сөздү же сөз айкашын кайра-кайра кайталоодон кутулат. Мис., “Кыргыз Республикасын” – “Күнөстүү мекенибиз”, “Бишкекти” – “борборубуз”, “пахтаны” – “ак алтын” деп коёбуз ж. б. Мис.,

Тоолугумду өбөк көрүп кыйында,
 Тоолугумдун рухун ырдап ырымда,
 Чымырканып, жылдан жылга жармашып
 Шашып чыгып баратамын кылымга.

(Ж. Мамытов)

Автор мында “тоолугум” деген сөздү “кыргызым” дегендин ордуна колдонуп жатат, демек, П. түзүлүп, албетте, бул маани контексттен улам билинүүдө.

ПЕРСОНАЖ, к е й и п к е р (гр. – өң-түс, бет, маска) – чыгармадагы катышкан каармандардын баары негизинен ушундайча аталат да, бул термин көбүнчө ошол чыгарманын баштан-аягына чейин катышпай, анда-санда гана көрүнгөн каармандарга карата колдонулат, к. *Образ*.

ПЕРСНИФИКАЦИЯ, к., *Жандандыруу*.

ПЕТРОСЯН Арфо (1909–1985, Азербайжан ССР) – адабиятчы, фольклорчу. Бүткүл союздук журналистика ин-тун (1936), Кызыл профессура ин-тун (1938) бүтүргөн. 1983-ж. «Элдин тарыхы жана анын эпосу» деген темада доктордук диссертация коргогон. П-дын ил. иштери СССР элдеринин адабиятын ж-а фольклорун изилдөөгө арналган. Ал 1952-ж. «Манас» б-ча өткөрүлгөн конференциянын уюштуруучуларын ж-а анын элдүүлүгүн коргоп, баяндама жасагандардын бири. П-дын «К вопросу о народности эпоса «Манас» (1961), «Споры о наследстве» (1961), «Сокровище художественной культуры народов Советского Союза» (1973), «Героический эпос народов СССР» (1975), «История народа и его эпос» деген эмгектеринин илимий-методологиялык мааниси зор. “СССР элдеринин эпостору” аттуу академиялык сериядан жарык көргөн “Манас” эпосуна баш сөз жазган. Анын аталган эмгектеринде «Манастын” элдүүлүгү, идеялык мазмуну, тарыхыйлыгы ж-а поэтикасы тууралуу сөз болот.

ПЛАГИАТ (лат. – уурдоо) – адабияттагы уурудук, бирөөнүн чыгармасын эч кандай эскертүүсүз, шилтеме бербей эле өзүнө таандык кылып алуучулук. П. жазуучу, акын автордук укук б-ча мыйзам алдында жоопкер болуп саналат.

ПОВЕСТЬ (ор. – баяндоо) – *этикалык* тектин бир жанры. Көбүнчө карасөз формасында жазылат. П. романга караганда азыраак (бир же эки) каарманды сүрөттөшү, анын турмушунун азыраак мезгилин гана объект кылып алышы, аңгемеге караганда көлөмүнүн чоңураактыгы, бир эле эпизод эмес, бир нече эпизоддун сүрөттөлүшү, сюжетинин, композициясынын романга караганда кыскалыгы, аңгемеге салыштырганда кенендиги м-н айырмаланат. П. өзүнө аңгеменин да, романдын да белгилерин камтыйт. Ошондуктан кээ бир чыгармаларды (мис., М. Элебаев “Узак жол”, Ч. Айтматов “Түлсарат”, Н. Байтемиров “Санта”) роман деп да, П. деп да аташса, айрымдарын (К. Баялинов “Ажар”) бирде аңгеме, бирде П. деп аташат. П. жанры кыргыз адабиятында 20-кылымдын 20-жылдарынын аягында С. Карачевдин, К. Баялиновдун ысымдары м-н башталып, согушка чейинки жылдарда калыптануу доорун башынан өткөрдү. Мында Р. Шүкүрбековдун “Тоо элинин баатыры”, А. То-комбаевдин “Жараланган жүрөк”, К. Маликовдун “Азаматтар”, К. Жантөшевдин “Эки жаш”, Ж. Ашубаевдин “Терең кечүү” повесттери жазылды. 60–70-жылдарда кыргыз адабиятында повесть жанры алдыңкы сапка чыкты. Дүйн. көркөм өнүгүшкө баалуу салымын кошкон Ч. Айтматовдун айтылуу повесттери жазылды.

ПОДТЕКСТ – сөз м-н айтылбаган, бирок мааниси сүйлөмдөн улам белгилүү болуп турган ой.

ПОЛИВАНОВ Евгений Дмитриевич (1891–1938, Россия Смоленский ш.) – көрүнүк-түү лингвист, тил илиминин белгилүү теоретиги. Кыргыз тилин, Кыргызстандагы дунган элинин тилин изилдөөгө ж-а кыргыз элинин улуу эпосу “Манасты” иликтеп, орус тилине которууга да зор салым кошкон.

П. Кыргызстанга келгенден кийин улуу “Манас” эпосуна кызыгып, ил. көз караштарын айтып, аны орус тилине которууга белсене киришкен, “Алмамбеттин Манаска айтканы”, “Чоң казаттын башталышы” ж. б. котормо-саптарын көзү тирүүсүндө жарыялаган. Азыр Кыргыз Улуттук академиясынын Колжазмалар фондунда “Элчилердин кайтышы”,

“Алты хандын элчилеринин Манаска келиши”, “Жети хандын чатагы”, “Чоң казат” деген “Манастан” үзүндү котормолору, “Кыргыздын “Манас” эпосу”, “Д. Поливанов кыргыздын “Манас” эпосу жөнүндө” деген ил. эмгектери сакталууда.

ПОЛИСЕМИЯ (гр. – көп маанилүүлүк), с ө з д ү н к ө п м а а н и - л ү г ү л ү г – бир эле сөздүн баштапкы маанисинен бутактанып чыккан кошмо, кийинки маанилери. Мис., “Журтта калган күчүктөй” деген макалдагы “журт” деген сөз м-н А. Осмоновдун “Сен ооруба, мен ооруюн, Ата журт” деген сабындагы “журт” деген сөздөрдүн түпкү теги бир, мааниси жакын, бирок эки башка өзгөчө-лүктөгү нерселерди туюндурат.

ПОРТРЕТ (фр. – сүрөт, көрүнүш) – 1. Чыгармадагы каармандын сырткы өңү-түсүнүн, кебете-кешпиринин, кийим-кечесинин, жүрүш-турушунун, кылык-жоруктарынын сүрөттөлүшү. Жакшы жазылган П. аркылуу каармандын образы ачылат, адамдын тышкы көрүнүшүн сүрөттөө аркылуу автор анын ички дүйнөсүнөн кабар берет. Ч. Айтматов “Эрте келген турналар” повестинде башкарма Тыналиевдин портретин төмөнкүдөй сүрөттөйт: “Аскерден кие келген боз шинели үстүнөн түшпөгөн, көк тумагы башында, асырма сумкасы капталында, өзү жаш болсо да, караганы катаал, кабаты түнт, кабыргасы кем капталына кыйрандай баскан, бет отунун сөөгү чыгып, арыктап калган...” Же, атасы Жакып жаңыдан көргөндөгү Манастын П-и:

Маңдайы жазы, башы кууш,
Бар боюнда турат тууш!
Кочкор тумшук, кош кирпич
Көркү калча, көзү тик!
Жалаяк ооз, жар кабак,
Жаагы жазы, ээги узун,
Эрди калың, көзү чуңкур,
Эр мүнөзү көрүнөт. .
.Кең көкүрөк, жайык төш,
Аркасы кең, бели түз,
Айбаты катуу, заары жүз,
Пил мүчөсү көрүнөт!
Жолборс моюн, жоон билек,
Бөрү кулак, жолборс төш
Бөлөкчө түрү бар экен.

(“Манас”, С. Орозбак уулунун вариантынан)

Мында эпикалык П. түзүүнүн фольклордук ыкмасы гипербола кеңири колдонулуп жатат. Мына ушул П-тик сүрөттөөлөрдөн каармандардын ким экендигин, алардын өткөн ж-а азыркы абалын билүүгө болот. 2. Кээ бир акын-жазуучунун өмүрү ж-а чыг-лыгы ж-дө жазылган ил. чыгармалар да кээде П. деп аталат (мис., К. Асаналиев, К. Артыкбаев, А. Садыков, Б. Керимжанова сыяктуу адабиятчылардын Т. Сыдыкбековдун, Ч. Айтматовдун, А. Токомбаевдин, А. Осмоновдун, Ж. Бөкөнбаевдин чыг-лыгынын айрым маселелери ж-дө жазган ил. сын китептери, макалалары).

ПОЭЗИЯ (гр. – жаратамын, чыгарамын). 1. Байыркы заманда жалпы эле көркөм адабият, сөз өнөрү П. деп аталган. Көркөм карасөз (проза) түзүлгөндөн кийин, П. деген термин ыр м-н жазылган чыгармаларды гана билгизип калды. 2. Көркөм адабияттын прозалык чыгармалардан айырмаланып, ыр түзүлүшүнө негизделип жазылган түрү. Элдик эпос, лирика, ыр түрүндөгү драмалык чыгармалардын баары П-га кирет. Кыргыз элинин П-сы өтө узак мезгилдерден бери эпосто, поэмада, ырда өнүгүп келген. Ырга мүнөздүү көрүнүштөр *ыргак, муун, муунак, уйкаштык, строфа* – поэзия чыгармаларын жаратуунун негизги касиети.

ПОЭМА (гр. – жаратам, чыгарма жазам) – поэзиялык формадагы лирикалык же баяндоо ыкмасында жазылган көлөмдүү чыгарма. Ал ыр м-н жазылган романдан көлөмүнүн кичирээктиги м-н айырмаланат. Алгачкы поэмалар байыркы грек адабиятында пайда болуп, белгилүү акындардын дээрлик бардыгы адабияттын бул түрүндө өз күчтөрүн сынап көрүшкөн. Кыргыз элинде да ондогон элдик П-лар оозеки түрдө ооздон-оозго өтүп, узак убактар бою жашап келген. Аларда турмуш-тиричилиги, соц. абалы бир кыйла кеңири берилген. Элдик төкмө акындардын чыг-лыгында да П. негизги орунда турат. Жазма адабияттын пайда болушу м-н П-нын активдүүлүгү артып, турмуштун ар түрдүү жактарын терең ачып берүүдө акындар үчүн зор кызмат кылды. А. Токомбаевдин “Өз көзүм менен”, Т. Үмөталиевдин “Айсулуу”, “Кубат”, Ж. Бөкөнбаевдин “Кыздын канаты”, “Ажал менен Ар намыс”, А. Осмоновдун “Жеңишбек”, “Толубай сынчы”, Ж. Турусбековдун “Энем”, “Каракчынын трагедиясы”, А. Токтомушевдин “Какшаалдан кат”, С. Эралиевдин “Ак Мөөр”, “Жылдыздарга саякат” П-ларын атап көрсөтүүгө болот. П. өз мазмунуна карай лирикалык, эпикалык, лирика-эпикалык формаларда жазылып жүрөт (к. *Лирика, Эпикалык тек, Лирикалык-эпикалык жанр*).

ПОЭТИКА (гр. – чыг-лык өнөр) – адабияттаанууда ар мезгилде ар түрдүү мааниде колдонулган байыркы терминдердин бири. Байыркы мезгилде жалпы эле П-ны көркөм адабият жөнүндөгү илим катары колдонушкан (мис., Аристотелдин “Поэтикасы”). Кийин бул термин адабияттаануунун ыр түзүлүшүн ж-а көркөм сүйлөөнү изилдөөчү бөлүгү катары колдонула баштады. Азыркы күндө П. термининин эки – тар ж-а кең мааниси бар. Кең мааниде көркөм *адабият, адабияттын теориясы, жанры, композициясы, сюжети* ж. б. П. деп аталат. Тар маанисинде поэзия чыгармасы ж-а анын түзүлүшү, ырдын стилистикасы да “поэтика” деген термин м-н белгиленип жүрөт. Негизинен П-ны жалпы П. (“макропоэтика”), жеке П. (“микропоэтика”) ж-а тарыхый П. деп үч чоң топко бөлүүгө болот. Мунун ичинен жалпы П. өзү да үч бөлүккө ажырайт. Б и р и н ч и с и – чыгарманын үндүк-тыбыштык түзүлүшүн изилдөө: фоника, ритмика,

метрика, строфика, б. а. ыртаануу областы; э к и н ч и - с и – чыгарманын сөздүк түзүлүшүн изилдөө: сөздөрдүн тандалышы, сөздөрдүн куралышы, сөз каражаттары, б. а. стилистика областы; ү ч ү н ч ү с ү – чыгарманын образдык куралышы: персонаждар, предметтер, мотив, сюжет. Жеке П. жогорудагы бардык аспектилердин биригип, чыгарманын бир бүтүн моделин түзүп, көркөм-эстетикалык максатта кыймылга келип, кызмат аткарышы изилдейт, б. а. ал чыгарманын *композициясы* м-н байланышат. Тарыхый П. болсо жалпы П-нын айрым бир ыкмаларынын ж-а системаларынын тарыхый өнүгүшүн, эволюциясын салыштырма-тарыхый адабияттаануунун жардамы м-н изилдеп чыгат. Бул же тигил жанрдын, тектин өсүшүн, кыймылын карайт, П-ны доорлор, аймактар (Европалык П. Чыгыш П-сы – индиялык, фарсы, араб ж. б.) б-ча бөлүштүрүп, алардын жакындыгын, айырмачылыктарын аныктайт.

ПОЭТИКАЛЫК ТИЛ – лингвистикалык ж-а поэтикалык термин. Ал биринчиден, ырдын, поэзиянын тили деген мааниде колдонулса, экинчиден, жалпы эле адабияттын (оозеки, жазма) тили деген мааниде колдонулат.

ПОЭТИКАЛЫК ЭРКИНДИК (поэтическая вольность). Байыркы мезгилде ыр жазууда грамматикалык эрежелерден, кабыл алынган жол-жоболордон четтеп кетүүнү эркиндик, же боштондук деп аташчу экен. Андай учурда сөздүн айрым муундары түшүп калышы, же басымдын туура эмес коюлушу мүмкүн экен. Азыркы мезгилде П. э. же боштондук сөздөрдүн, ыр саптарынын татаал айкалышында, тизмектешинде, маани жагынан күтүүсүздөй колдонулушунда кездешет. Маселен, А. Осмоновдун төмөнкү ыр саптары:

Ичем вино, ичем ичким келгенде,
Адалдыкты арамдыгым жеңгенде!
Мен жогортон башка ырымда айткандай:
Экөөнүн тең тамырлары тереңде.
Бирок: Арамдыкы бир, Адалдыкы миң!

Бул ыр саптарында редиф сөздүн аягында, башында ыр түрмөктөрүн уюштуруп, тукумдаштырып жатат. Болгондо да ыр сабынын башынан келген уйкаштыктан кийин, ыр сабынын ортосуна келген уйкаштыктан мурун, ошондой эле ыр сабынын эң аягында келген редифтер, мындайча айтканда, өзүнчө эле редифтик конструкция жаратат.

ПРЕМЬЕРА – драмалык чыгарманын бир театрда, бир режиссёрдун чыг-лыгында биринчи жолу коюлушу.

ПРИКЛЮЧЕНИЯЛЫК ЖАНР, п р и к л ю ч е н и я л ы к а д а б и я т – борбордун багытында курч сюжеттер, жеке каармандын ж-а жалпы коомдун чыңалган конфликттери турган, окурмандын көңүлүн кызыктуу окуялардын, кырдаалдардын алмашууларына тарткан прозалык чыгармалар. *Авантюралык, детективдик, ил.-фантастикалык, фантастикалык* чыгармаларга жакын. Приключениялык адабиятта жанрлардын элементтери бири-бирине кошулуп, биригип да кеткен. Мындай чыгармаларга кыймыл-аракеттин ыкчамдыгы, кызыктуулугу, сюжетте күтүлбөгөн окуялардын, көрүнүштөрдүн тез-тез пайда болуп турушу, табышмактуу ж-а сырдуу баяндоо, каармандардын аракеттеринин тездиги, тапкычтыгы, окуялардын бат алмашышы, көбүнчө ойдон чыгарылган нерселердин сүрөттөлүшү, анализдөөнүн жоктугу мүнөздүү (мис., Д. Дефо “Робинзон Крузо”, А. Дюма “Үч мушкетёр” ж. б.) Кандайдыр бир деңгээлде мындай өзгөчөлүктөр К. Жантөшевдин “Каныбек” романына да мүнөздүү көрүнүштөрдөн болуп саналат.

ПРИТЧА – адабияттагы дидактикалык-аллегориялык жанр. Эки мааниде колдонулат. 1. Каймана мааниде – акыл-насаат айтуу үчүн жазылган чакан аңгемелер. Алар тамсилге жакын, бирок тамсилдегидей салттык каармандары (эшек – жоош, момун кызматчы, түлкү – куу, карышкыр – ачкөз, жегич ж. б.) жок. П-да көбүнчө атайын белгилүү бир мүнөз түзүлбөйт, болуп өткөн окуянын конкреттүү орду ж-а мезгили белгисиз, окуя да өнүгүү м-н көрсөтүлбөйт, темасы узак сүрөттөлбөйт, жөн гана адептик-ыймандык маселелер баяндалат. Диний, о. эле адеп-ахлактык аңгеме катары П. Чыгыш адабиятына, анын ичинде кыргыз адабиятына таралган. 2. 19-кылымдан П. жаңы мааниде колдонула баштады. Жазуучулар инсандык маселелелер ж-а коомдук жүрүш-туруш б-ча түздөн-түз насаат айтууга өттү. Мис., Л. Н. Толстой “Данек” аңгемесинде балдарды эмгекти сүйүүгө, ак ниеттүүлүккө чакырат. Мындай чыгармаларда окуя ошол чыгармадагы негизги нерседен алыстап кеткендей көрүнүшү мүмкүн, бирок натыйжада ошол алыстап кеткен нерселер адептүүлүк маселелерин баяндап, чыгарманын жалпы өзөгү м-н биригет. Мис., Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестинде Мүйүздүү Бугу-эне тууралуу П. бар, ал бизди ж-а повесттин каармандарын ак ниеттүүлүк ж-а кара өзгөйлүк ж-дө ой жүгүртүүгө чакырат. Кыргыз адабиятында М. Гапаровдун, А. Стаматовдун прозалык чыгармаларында, Б. Жакиевдин “Саадак какты” драмасында П-лык белгилер орун алган. Экинчи маанисинде бул түшүнүктү тар алкакка кысып, өзүнчө бир тема же жанр катары түшүнүү керек эмес.

ПРОЗА (лат. – эркин сөз маанисинде) – ырга мүнөздүү болгон уйкаштыктар, саптар сакталбай, эркин карасөз түрүндөгү чыгармалар. П-га роман, повесть, аңгеме, очерк жанрлары мүнөздүү, алар кара сөз м-н жазылып, сөзсүз көркөмдүүлүккө ээ болушу зарыл. Поэзияга көбүнчө лирикалуулук ж-а эмоциялуулук тиешелүү болсо, П-га көбүнчө эпикалуулук мүнөздүү. Кыргыз элдик оозеки адабиятында П-лык чыгармалардын үлгүлөрү (элдик жөөжомоктор, санжыралар, уламыштар, легендалар) поэзияга караганда анчалык өнүкпөгөн болсо да, жашап келген. Жазма адабияттын пайда болушу м-н кыргыз П-сы өстү, өнүктү, орус ж-а чет элдер, боордош улуттардын адабияттарынын таасири астында П-нын жаңы көрүнүштөрү пайда болду, мүмкүнчүлүктөрү алда канча кеңиди, жалпы адабиятыбызда омоктуу орундары бар мыкты чыгармалар жазылган.

ПРОЗАДАГЫ ЫР, п р о з а л ы к ы р, ы р г а к т у у п р о з а, р и т м - д и к п р о з а – каармандын лирикалык туюмдары прозалык чыгармада берилип, күчтүү эмоцияга ж-а белгилүү бир ритмге ээ болгон чыгарма. М. Горькийдин атактуу “Бороон кабарчысы жөнүндө ыры” мына ушундай формада жазылган. Прозалык ырда сүйлөмдөрдүн синтаксистик түзүлүшү поэзиялык формага жакын келет. Мис., “Бул дүйнөдө жол азабы түгөнбөгөн мен тугбөлүк жоолоочумун. Сапарымдын түк чеги жок, арбыга албадым жолду да. Кечээ жүрдүм адашууну мен билбей, тунгуюкта чиеленген турмушумдун чыйырларын өзүм таап. Бүгүн болсо карылыктын айынан көздөрүмдүн нуру өчүп, адашамын

дангыр жолдо. Эртеңчи? Эртең да мен аракетти адашпоого жумшаймын. Анан? Анан кылчайып артыма, акырет деген түбөлүккө даярданам”.

(Н. Каримов)

ПРОЗАИЗМ – чыгарманын түзүлүшүнө, поэтикасына сиңип кете албаган, андан четте калган, турмуш-тиричиликке, салт-санаага байланышкан сөздөр же ушундай эле абалда калган ил. терминдер. Мындай п-дер автордун же каармандардын речинде көп колдонулса, чыгарманын таасирин төмөндөтөт ж-а көркөмдүк сапатына доо кетирет.

ПРОЗАИК, п р о з а ч ы, к а р а с ө з - ч ү – карасөз (проза) түрүндө көркөм чыгарма жазган автор.

ПРОЛОГ (гр. – алгачкы сөз) – 1. Адабий чыгармалардагы киришүүнүн бир түрү. Анда автордун ниети, чыгарманын кыскача мазмуну алдын-ала баяндалат, каармандары ж-дө алгачкы түшүнүк берилет, бүткүл чыгарманын кийинки жүрүшү үчүн өзөк болуучу окуялар баяндалат. Мис., Т. Үмөталиев “Кубат” поэмасында мындай п.-киришме м-н өзүнүн чыгармасына карата оюн билдирет:

Бул дастанды жазмак элем мен эчак,
Кечигипмин даабай жүрөк тартынчаак.
Тартынбаган согуштарда кан күйгөн,
Ыр алдында боло жаздым коркунчаак.

2. Байыркы грек трагедияларында оюн башталар алдында болочок окуяларга карата даярдык көрүү үчүн атайын аткарылган актёрдун кө-рүүчүлөргө кайрылышы, негизги сахна көрүнүшү.

ПРОТОТИП (гр. – образга негиз болгон деген мааниде), п р о б р а з – чыгарманын каарманынын жаралышы үчүн негиз болгон, турмушта жашаган адам. Кээ бир чыгармаларды жазууда авторлор чыныгы турмушта жашап өткөн реалдуу адамдардын өмүр жолун өз чыгармасына негиз кылып алат. Кээде анын атын өзгөртөт, кээде өзгөртпөйт. Ошол жеке адамдын турмушун көркөмдөштүрүүдө тил даражасына көтөрүп чыгуу керек. Бул үчүн П-тин эң негизги белгилерин көрө билип, аны көркөм электен өткөрүү зарыл. Кыргыз адабиятында да көптөгөн П-тер бар. Мис., мугалим Менкамал Жолоева Ч. Айтматовдун “Эрте келген турналар” повестиндеги Инкамал-апайдын, Мырзабай “Бетме-беттеги” Мырзакулдун, Асия Дубанаева “Жамийладагы” Жамийланын п-тери экендиги жазылып, айтылып жүрөт. Албетте жазуучу прототибинин өзүн гана жазып койбойт, аны чыгарманын максатына, окуянын жүрүшүнө ылайык кайра иштеп чыгат, башка бир инсандардын өмүр-таржымалдары м-н, автордун өзүнүн турмуштук тажрыйбалары м-н толуктайт, алымча-кошумчаларды киргизет.

ПРОФЕССИОНАЛИЗМ, к е с и п - т и к л е к с и к а – көпчүлүк эл үчүн анчалык түшүнүксүз, бул же тигил кесиптин ээлерине гана таандык болгон сөздөр. Көркөм адабиятта алар каармандардын кесибин, алардын профессионалдык деңгээлин ачып берүү үчүн колдонулат. Мис., “Станокто турган далдайган холстун бетиндеги көмүр м-н тартылган наброскасын далайга чейин тиктеп, аны тартып жибергиси келди, кыжырланган бойдон эшикке чыгып, көчөнүн ортосуна барып кара көк тарткан кирсиз асманды, ай нуруна бөлөнүп заңкайган ак чач кербез тоолорду карап, табигаттын эбегейсиз сырдуу күчүнө, сулуулугуна таңыркагандай болду”.

(А. Токомбаев)

ПСЕВДОНИМ (гр. – жашыруун ат) – жазуучунун өзү коюп алган кошумча адабий аты. Дүйнөнүн көптөгөн элдерине мүнөздүү. П. бир нече түргө бөлүнөт: а м о н и м – башка адамдын наамын алуу; а н а г р а м м а – атынын тамгаларын алмаштыруу (Харитон Макентин – Атион Кантемир); а н а н и м – аты м-н фамилиясын тескерисинче которуу (Нави Вольтер – Иван Крылов); а с т р о н и м – асман телолорунун аттарынан алынган П.; к р и м т о н и м – аты-жөнүнүн башкы тамгаларынан алынган П. Чыгыш элдеринде чыгармачыл адамдын туулган жерин П. катары пайдалануу көп таркалган (мисалы: Жусуп Баласагын, Ал Хорезми, Ахмад Фаргани ж. б.). П-дер кыргыз адабиятында да учурайт. Тап күрөшү курчуп турган 20-кылымдын 20–30-жылдарында көптөгөн акын-жазуучулар сатиралык чыгармаларды, фельетондорду жазышып, өз атын ачык жазуу бир кыйла кооптуу болгондуктан, ар кандай П-дер м-н басмасөздө чыгып турушкан. А. Токомбаев – Балка, Чалкар, М. Элебаев – Келемте, Х. Карасаев – Жаркын, А. Убукеев – Кубатбек ж. б. жашыруун ысымдарды пайдаланышкан. Араб-фарсы тилинде жазган акындардын көпчүлүгү өз чыгармаларын П-дер м-н жарыялашкан. Беруний – сырткарыдан, Бабур – жолборс, Машираб – шарап ичүүчү жер, Низами – тартиптүүлүк, Рудаки – муз. аспап, Хайям – саябан чатыр токуучу, Хафиз – куранды жатка билген ырчы деген маанини билдирген. Орхон-Энесай жазма эстеликтеринен тартып мындай кошумча ат алуу салтка айланып кеткенин көрүүгө болот. Азыркы учурда П. алуунун элүүдөй түрү белгилүү. Айрым кыргыз жазуучулары да П-дерди анда-санда колдонуп жүрүшөт: Кайнар (К. Акматов), К. Кеңешбеков (К. Ашымбаев), Сатаров Кукен (К. Жапаров), Намызова (Н. Жүндүбаева), С. Керимбеков (С. Егиналиев), Фуйтко (Ж. Медетов), Кыргызбай (Качкынбай Осмоналиев), Аймаран (Р. Рыскулов) ж. б.

ПСИХОЛОГИЗМ – адабият м-н иск-вонун негизги предмети болгон адамды, анын турмуштагы, жашоодогу жүрүш-турушун, татаал кулк-мүнөзүн адабиятта көрсөтүү. П. негизги эстетикалык принцип болуу м-н Н. Г. Чернышевский айткандай, адабиятта “ар түрдүү багытта көрүнөт: бирде мүнөздөрдү, кылык-жоруктарды сүрөттөөдө көрүнсө, экинчисинде коомдук мамилелердин ж-а турмуштук кагылыштардын мүнөздөргө тигил же бул даражада тийгизген таасиринде, үчүнчүсүндө сезим м-н аракеттердин байланышында, төртүн-чүсүндө кумарданууларды анализдөөдө көрүнөт”. Биздин адабиятта каармандардын ички дүйнөсүндөгү П-ди ачып берүүнүн эки түрдүү принциби колдонулат. 1) д и н а м и к а л ы к п р и н ц и п: мында каармандын иш-аракети, жүрүш-турушу автордук сүрөттөөлөрдө берилет; 2) а н а л и - т и к а л ы к п р и н ц и п: мүнөздүн психологиялык өсүп-өөрчүшү окурмандардын, көрүүчүлөрдүн көз алдында көрсөтүлөт. Мында п. каармандардын ички, тышкы монологдорунда, диалогдорунда көрүнөт, каарман өзү өз психологиясын ачып берет.

ПУБЛИЦИСТИКА (лат. – коомдук) – адабияттагы күндөлүк, коомдук-саясий, актуалдуу маселелерге карата курч, көркөм сөздүн күчү м-н жазылган өзгөчө жанр, б. а. автордун эң актуалдуу саясий-коомдук маселелер ж-а күндөлүк саясий окуялар б-ча пикир айтышы м-н мүнөздөлөт. П-га саясий активдүүлүк, курч ж-а жеткиликтүү баяндоо, фактыларга негизделген далилдөөлөр мүнөздүү. Анын *памфлет*, П-лык *макала*, П-лык *очерк*, П-лык *фельетон* сыяктуу түрлөрү бар. П. жазуучуну коомдук турмушка активдүү аралаштырат, башка көлөмдүү чыгармаларынын жаралышына өбөлгө түзөт. Кыргыз адабиятында П. жанр катары жазманын пайда болушу м-н жаралып, өнүгө баштады, анын калыптанышында А. Токомбаевдин “Улуу орус эли”, “Ким маданиятты жойгусу келсе, анын өзү жоюлат”, К. Баялиновдун “Господин Поинтонго менин сунушум” деген П-ларынын чоң мааниси бар. Ч. Айтматов 60-жылдарда жазылган “Сырдаштарыма сөз”, “Бөдөнө аңдыгандар”, “Силер күнөөлүүсүнөр, жердештерим”, “Мугалим – жаңылыктын энеси”, “Зеравшан, адамга таазим кыл!”, “Алтын дарбаза” деген П-лык макалаларында ошол мезгил үчүн проблемалуу болгон актуалдуу маселелерди көтөрүп чыккандыгы белгилүү. П. ар кандай коомдук түзүлүштөрдүн алмашар мезгилинде, эски м-н жаңынын күрөшү күчөгөн учурда өзгөчө өнүгөт. Бизде 1985-жылдан кийинки коомдогу өзгөрүүлөр, эгемендүүлүк алгандан кийинки ачык айтуулар жанрдын алдыңкы орунга чыгышын шарттады. П. көбүнчө басма сөздө, радио уктурууда, телекөрсөтүүдө элге тарайт.

ПУБЛИЦИСТИКАЛУУЛУК – бул публицистика сыяктуу атайын жанр эмес, жөн гана көркөм чыгарманын ичинде учурдун көйгөйлүү маселелеринин, коомдук турмуштун мезгилде өктөм болчу проблемаларынын чагылдырылышы. Мис., Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестинде экологиялык маселелер, “Кыямат” романында жаратылыш м-н адамдын мамилеси, бюрократиялык-аппараттык башкаруунун кесепети, баңгилик сыяктуу публицистикалык маселелер көтөрүлөт.

ПУНКТУАЦИЯ (соңку лат. тилиндеги – тыныш белгилердин коюлушу, же лат. – чекит деген сөздөн) – тил илиминин тыныш белгилеринин коюлушу жөнүндөгү бөлүгү. Поэтикада “пунктуация” термини – автордун атайлап тыныш белгилерди эрежеден тышкары бузуп колдонушу. Бул автордук П. деп да аталат. Нормага айланган П-дан четтөө авторго айтып аткан нерсесин семантикалык жактан тереңдетүү, чыгармасынын экспрессиялуулугун күчөтүү, ритмди уюштуруу үчүн зарыл болот. Кээ бир авторлор (Мис., француз акыны П. Элюар) тыныш белгилерди такыр койгон эмес.

ПЬЕСА, к. *Драма*.

РАДЛОВ Василий (Фридрих Вильгельм; 1837, Берлин – 1918, Петроград) – орустун Чыгышты изилдөөчү илимпозу, илим дүйнөсүнө кеңири таанымал түрколог, этнограф, археолог. Улуту немец. Берлин университетин бүтүргөн (1858). 1884-жылдан Петербург ИАнын академиги. Алтайда, Сибирде, О. Азияда бир нече жолу экспедицияда болуп, түрк элдеринин тили, оозеки чыг-лыгы, этнографиясы б-ча материал жыйнаган, Орхон-Енисей жазууларын окуган, түрк тилдерин салыштырма тарыхый метод м-н изилдөөгө негиз салуучулардын бири. Р. кыргыз тилинде жарыялаган китеп окумуштуунун орус тилинде берилген кириш сөзүнөн (Предисловие – 1-26-беттер), “Манас” (1–368-б.), “Жолой кан” (369–525-б.), “Эр Төштүк” (526–589-б.), кошоктор (590–599-б.) деген төрт бөлүмдөн турат. Көлөм жагынан да, кириш сөздө окумуштуу өзгөчө көңүл бурган мааниси жактан да китептеги башкы бөлүм – “Манас”. Анда эпостун үч бөлүмү – “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” толук камтылган, ар бир бөлүмдүн негизги окуялары бүгүнкү күндө белгилүү болгон нукка жакын үлгүдө жети темага бөлүнүп берилген.: 1) Манастын туулганы; 2) Алмамбет бусулман (Р-до ушул үлгүдө) болуп, Көкчөдөн чыгып, Манаска кирет; 3) Манас м-н Көкчөнүн согушканы; Каныкейди алганы, Манас өлгөн соң тирилгени; 4) Бокмурун; 5) Көзкаман; 6) Семетейдин туулганы; 7) Семетей. Р. кагаз бетине түшүргөн “Манас” бөлүмүнүн көлөмү 9449 сап ыр. “Семетей” 1421 сап, “Сейтек” 506 сап ырды түзөт. Үч бөлүмдүн жалпы көлөмү 11376 сап ыр. Китептеги “Жолой кан” деп аталган (369–525-беттер) экинчи бөлүм өзүнчө, бир кыйла көлөмдүү (5322 сап ыр) чыгарма. Андай аттуу жомок эл арасында сакталып калган эмес. Китептин кириш сөзүндө кыргыз эпосу, анын өзгөчөлүктөрү, айтуучулардын чыг-лыктары ж-дө окумуштуунун ил. байкоолору, ой-пикирлери баяндалган. Р. эң алгач кыргыздардын улуу мурасы “Манас” эпосунун салттык негизги окуяларын ирети м-н баштан-аяк толук жазып алган, аны кыргыз тилинде китеп түрүндө жарыкка чыгарган, эпостун тексттерин башка элдин тилине которуп жарыялаган ж-а бул чыгарманы сактап ж-а өнүктүрүп келген айтуучулардын чыг-лык өзгө-чөлүктөрү ж-дө кеңири пландагы ил. пикирлерди айткан. Окумуштуунун пикири б-ча “Манас” реалдуулукка негизделген чыгарма. Анткени, “кыргыз өз ырларында кандайдыр укмуштуу ж-а коркунучтуу, жөө жомоктук дүйнөнү баалабайт, тескерисинче, ал өзүнүн турмушун, өзүнүн сезимдерин ж-а умтулууларын, коомдун ар бир жеке мүчөсүнүн өзүндө жашаган идеяларды даңазалап ырдайт”. Р-дун эмгектеринин ичинен окумуштуу өткөн кылымдын экинчи жарымында жазып алган ж-а оригиналдын өз нускасында ил. принциптерге ылайык жарыкка чыгарган “Манас” эпосунун негизги үч бөлүмүнүн эпостогу кеңири белгилүү болгон салттык туруктуу окуялары дээрлик бүт камтылып, системалуу түрдө ырааты м-н берилген тексттер баа жеткис мааниге ээ. Анткени, кыргыз эпосун изилдеп үйрөнүүдө, баа берүүдө ага таандык өзгөчө белгилерди тактоодо көптөгөн ил. проблемалар бар. Ушул текст аркылуу анын мазмуну ж-а чыгарманын формалык белгилери м-н тыгыз байланышта чечилет. Бул алгачкы тексттер болбогондо манастануу илиминин көптөгөн чоң-чоң маселелери бүгүн жоопсуз калмак же аларды так чечүү, коюлган суроолорго ишенимдүү фактылар м-н бышыкталган так жооп алуу алда канча татаал болмок. Алсак, кыргыз эпосунун башкы темасын, негизги идеясын, окуяларынын өнүгүш жолун, чыгарманын түрдүү варианттарынын бирдигин айкындап турган уюткуну белгилөөдөгү орчундуу таяныч жомоктун мурдатан муундан-муунга өтүп келе жаткан салттык туруктуу окуялары болуп саналат. Бүгүн колдо болгон кеңири мүнөздөгү көптөгөн

варианттарда камтылган маалыматтардын ичинен кайсыл окуялар, көркөм каражаттар м-н ыктар, элестүү ыр саптары м-н ыр түрмөктөр, үзүндүлөр эпосто мурдатан келе жаткан салттык туруктуу белгилерге жатарын айкындоодо изилдөөчүлөр үчүн эң негизги ж-а талаш туудурбай турган негизги фактылар ошол тексттерден табылат. Мындан башка да кыргыздардын улуу эстелигинин турпаты, маңызы мындан жүз жыл ашуун мурда кандай үлгүдө, мазмунда болгондугун билүүнүн өзү да – илимде зор кызыкчылык туудуруучу маселелердин бири. Р. илимдер дүйнөсүндө аты кеңири болгон көрүнүктүү окумуштуу, түрк элдерди таануу илиминин улуу өкүлү катары бааланат. Буга белгилүү орус окумуштуусу, академик С. Ф. Ольденбург “Адамдар өтөт, бирок, алардын жараткандары калат, ал эми өзүнүн узак өмүрүндө Р-дун эмгеги көп ж-а маанилүү, ошон үчүн анын аты-эстелиги ыйык сакталат” деген баасын берген.

Р-дун “Манас” эпосуна берген баасы, чыгарманын мазмуну, көркөмдүк касиеттери, жомокту айтуучулардын чыг-лык өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү байкоолору, жоромолдору, ил. корутундулары маанисинин, тилинин терендиги, тактыгы м-н айырмаланып, бүгүн да өз күчүн жоготпойт.

РАЗВЯЗКА, к. *Окуянын чечилиши*.

РАМАЗАН, к. *Жарамазан*.

РАХМАТУЛЛИН Калим (1903, Токмок – 1946) – адабият сынчысы, коомдук ишмер. 1931-ж. САКУнун экономика факультетин бүтүргөн.

30-жылдарда кыргыз адабиятынын жалпысынан жанданып, активдешип эл арасынан жыйноо учуру болгон. Р. сынчы катары калыптана баштаган адабий тажрыйбасы ошол учурга туш келип, өмүрүнүн акырына чейин ал профессионал кыргыз акын-жазуучуларынын чыг-лыгы тууралуу, көркөм адабияттын жогорку сапаттуулугу үчүн күрөшкөн терең мазмундуу макалалары м-н мезгилдик басма сөз беттерине тынымсыз чыгып турган. Согуш учурунда баатырдык духтагы элдик фольклордун үлгүлөрүн бастырып чыгаруу, пропагандалоо проблемасы өтө зарыл болуп, ошого жараша адабий сыны кыйла иштиктүү тажрыйба алып, өсүп-өнүгүүсү ыкчамдаган эле. Р-дин “Манас” эпосуна ж-а манасчылардын чыг-лыгын изилдөөгө кызуу киришкен мезгили ошол учурдун талабына үндөш жаралган. Адабият майданынын басып өткөн жолундагы ийгиликтер м-н мүчүлүштөр, фольклордук жанрлардын түрлөрү ж-а маданият-практикалык баалуулугу жөнүндөгү обзордук-информатикалык мүнөздөгү макала-публицистикалар, манасчылар, төкмө акындар тууралуу жазылган биографиялык чыг-лык портреттер улуттук көркөм эстетиканын жанданышына ж-а өсүп-өнүгүшүнө зарыл курал болду. Ушул этапка байланыштуу Р-дин чыг-лыгынын илимий-теориялык жаңы чектерге умтулушу кажет эле. Айрыкча эпикалык үлгүлөр башында турган элдик казынаны окуп, үйрөнүүгө, анын ири формасы, кыргыз элинин улуттук кенчи болгон “Манас” эпосуна басымдуу кайрылышы да ушунун шарапаты дешке болот. Р. буга чейин да өзүнүн мазмундуу, ил.-теориялык деңгээли алда канча жогору жазылган макалалары, рецензиялары м-н профессионалдык адабияттаануу чөйрөсүнө кеңири таанылып калган эле. Айрыкча анын “Кыргыз адабияты өсүүдө” (1936), “Кыргыз совет адабиятынын келип чыгышы” (1941) деген эмгектери Р-дин жеке чыг-лык ийгилиги эле эмес, жалпы кыргыз адабият сынынын ил.-теориялык жактан калыптануусунун активдешкен абалынын бир далили катары көрүнгөн. Анткени, эмгек кыргыз адабиятынын актуалдуу проблемаларын аркалап, аны тарыхый-илимий мүнөздө ачып берүүгө иштиктүү аракеттер жасалган. Ошентип, анын алгачкы макалалары кыргыз профессионалдык адабиятынын өсүп-өнүгүү проблемаларын ар тараптуу иликтөөгө арналган. Булардан кийинки фольклористика илимине бет алган кыркынчы жылдардагы эмгектери “Манастын” кайсы кылымда болгону тууралуу” (1941), “Манасчылар: биографиялык материалдар” (1924), “Улуу патриот, укмуштуу Манас” (1942), “Эр жигит көркү эл менен” (1943), “Кыргыз адабиятынын очерктери” (1943) деген коллективдүү эмгекте жазылган. “Манас” эпосунун изилдениши м-н андагы ырым-жырымдардын чагылдырылышы тууралуу ойлору “Кыргыз адабиятындагы патриоттуулук идеясы” (1945), “Манас” (1945) ж. б. өңдүү жарык көргөн көлөмдүү макалаларында берилген. Бул саналган аталыштарга караганда Р. 40-жылдарда фольклорист катары жигердүү эмгектенген. Анын атын фольклор изилдөөчү катары кыргыз тарыхында калтырган айрыкча “Манас” проблемасына арналган ил. эмгеги болуп эсептелген. Эмгек Кызыл Туу ордени м-н сыйланган.

РЕАЛИЗМ (лат. – чындыкка, акыйкатка негизделген) – адабият ж-а иск-водогу көркөм метод. Бул методдун негизги принциби – реалдуу турмушту типтүү көрүнүштөрдө сүрөттөө. Дүйн. маданий өнүгүшкө чоң салым болгон улуу шедеврлердин көпчүлүгү дал ушул методдун принциптерине негизделип жазылган. Эгер *романтик* жазуучулар өздөрү сүрөттөп жаткан нерсеге карата эркин абалда, фантазияны көп киргизип, өздөрүнүн идеал-тилектерин каалаганча кошо алса, алардан өзгөчөлөнүп, реалист жазуучулар турмушта чыныгы болгон же болууга мүмкүн болгон окуяларды, каармандарды типтештирип сүрөттөп, коомдук шартка ылайыкташтырып көркөм жалпылаштырат. Р. методу катары Кайра жаралуу доорунда пайда болуп 19-кылымда Орусияда өзүнүн гүлдөө доорун башынан өткөрдү. Р-дин жаңы көрүнүшү – *сын реализми* жаралды. Жазуучулар коомдук турмушту реалисттик түрдө көрсөтүп гана тим болбостон, аны сынга алышты. Н. В. Гоголь, И. С. Тургенев, Ф. М. Достоевский, М. Е. Салтыков-Щедрин, Н. А. Некрасов, Л. Н. Толстой ж. б. бир топ классик сүрөткерлер данктуу чыгармаларын дал ушул сын Р-инин принциптеринде жазышкан. Р. методу дүйн. көркөм өнүгүштүн олуттуу бурулушу, адамзат коомунун жаңы жетишкендиги болду.

РЕДАКТОР (лат. – оңдоочу, жөнгө салуучу) – редакцияда авторлор м-н бирге иштешип, текстти жалпы нормаларга, эрежелерге ылайыктап, окурмандарга ылайыкташтырып (бирок автордун жекече жүзүн бузбай), иштеп чыгуучу адис.

РЕДАКЦИЯ (лат. – тартипке салынган) – 1. Автордук чыгарманы басмага даярдоодо басманын редактору м-н бирдикте чыгарманы кайрадан карап чыгуусу, оңдоолор, түзөтүүлөр киргизүүсү. Айрым учурда жазуучулар бир топ жылдан кийин көптөгөн пикирлерди, өзүнүн байкоолорун эске алып, мурунку өз чыгармаларын кайрадан Р-лап чыгат. Мис., Т. Сыдыкбековдун “Кен-Суу”, А. Токомбаевдин “Кандуу жылдар” романдары бир топ жылдан кийин Р-ланып, “Тоо арасында”, “Таң алдында” деген ат м-н жарык көргөн. Өзгөчө элдик оозеки чыгармаларды басып чыгарарда белгилүү адистер аны Р-лап чыгышат.

РЕМИ ДОР (1946) – франциялык белгилүү түрколог, Париждеги Түркологиялык изилдөөлөр ин-тунун директору. Филология, этнография илимдеринин доктору. Ил. изилдөөнүн негизги багыты – кыргыздардын ж-а өзбектердин фольклордук ж-а этнографиялык материалдарын жыйноо. Р. Д. белгилүү эмгектерине төмөнкү чыгармалары кирет. “Ооганстандын Памириндеги кыргыздар” (1975), “Ооганстандын памирлик кыргыздарынын диалектиси” (1981), “Ооганстандын Памирлик кыргыздарынын макал-лакаптары” (1982), “Ооганстандын Памирлик кыргыздарынын табышмактары” (1982). “Манастын” Памирдеги үзүндүсү” (1982)... Кытай окумуштуусу Ху Чженхуа м-н бирге “Шинжан кыргыздарынын “Манасы” аттуу очеркти жарыялаган. Р. Д. Ооганстандагы памирлик кыргыздардан Ашым Афес деген манасчыдан үзүндү жазып алган. Кыргыздардын оозеки чыгармаларынын үлгүлөрүн латын арибинде кыргызча жарыялап, француз тилине которуп, комментарий, түшүндүрмөлөр м-н жабдып, изилдөөлөрү м-н кошо «Дүйнө кыл чокусунун ырлары» (1982) деген изилдөөсүндө жарыяланган. Ушул чыгармасында Р. Д. кыргыздардын тарыхына кыскача токтолуу м-н (Енисейден тартып, Жетисууга чейин) бирге 17-кылымда калмактар м-н салгылашкандарынан баштап, кыргыздардын Тянь-Шань тарапта, Ысык-Көлдө, Фергана өрөөнүндө, Каратегинде, Памирде көчмөн турмушта жашаганына түшүнүк берип кетет. 1825-ж. англичандар м-н орустардын чек ара тактоолору б-ча болгон келишимде Памир үч зонага бөлүнгөнү (орус, ооган, кытай) ж-дө эскере кетет. Совет учурунда Россия жактагы чек ара жабылып калганына байланыштуу Оогандагы кыргыздар өзүнчө изоляцияда калганы тууралуу сөз кылат. Бирок, изоляцияда калган кыргыздардын Р. Д. бир утушун памирлик кыргыздардын оозеки чыг-лыгы даана жаралган өзгөчөлүктөрүн сактап калганы ж-дө эскере кетет. Памирлик кыргыздардын оозеки адабиятынын түрлөрүн иликтөөгө алып, Р. Д. “Ырчы” деген терминдин этимологиясына түшүндүрмө берет, ал термин 19-к. баштап “перс тилдүү элдердин таасири аркылуу “ахунд” деген терминди кыргыздар “акынга” айлантканын айтат, памирлик кыргыздарда “Бейт айт” деген термин такшалган акындарга гана колдонуларын көрсөтөт. Ошону м-н бирге Р. Д. памирлик кыргыздардын ыр түзүлүшү ж-дө байкоолорун келтирет, ал ырларды 7–8 муундагы ырларга кошот. 11 муундагы ырлар да айтылат. Ошондой эле аллитерация м-н параллелизмдин жыш кездешери ж-дө сөз болот. Памирлик кыргыздардын вокалдык ыр, макалалары төлгө иретинде ырды баштаганда эң бир эски байыркы ыкманы пайдаланганы, бир топ күнгүрөнүп, толгонуп, кандайдыр бир жапайы үндөр м-н күлөнүп, анан гана ырдай баштарын белгилейт. Памирликтердин ырларына ислам сөзүнүн терең таасирин тийгизгени ж-дө да сөз болот. Ырчылар көбүнчө кедей катмарлардан чыккан. Социалдык тепкичте өйдө тургандар эл алдында ыр аткарбагандыгы айтылат.

Р. Д. бизге кылымдардан бери кичинекей памирлик кыргыздардын тобунун байыркы руханий дүйнөсүн сактап, жоготпой келатканын ачып берди. Булардын мурасында “Олжобай менен Кишимжандай” дастандарды, “Жайдар”, “Жене ай”, “Макам чай”, “Мастана”, “Моло уул”, “Сулуу жан” өңдүү лирикалык ырлар, “Чоң теке”, “Ханги Сахаб” (Рахманкул хан ж-дө), “Курманбек датка” деген поэмалар, “Ажи Сатар”, “Арыкбай”, “Кыргызбай” деген кошокторду сактап келгенин баса айтып, мындай жыйынтык чыгарат: «бул ырларда оройлук м-н каардуулук, наристе балдарга тийиштүү назиктик м-н тазалык айкалышкан сезим берилет».

РЫСАЛИЕВ Кулан (1929–1975, Талас р-ну) – адабиячы, филология илиминин доктору (1965), профессор (1968). Р-дин поэтикалык котормо, кыргыз ыр түзүлүшүнө, адабият теориясына байланыштуу эмгектери бар. Анын докторлук диссертациясынын негизинде жазылган “Кыргыз ырларынын түзүлүшү” аттуу монографиясы кыргыз адабияттаануу илиминде жаралган оригиналдуу, ары салмактуу эмгектердин катарына кирет. Мында, түрк элдеринин поэзиясы б-ча изилденген В. Радлов, Т. Ковальский, И. Кунош, А. Самойлович, Ф. Корш сыяктуу окумуштуулардын жалпы теориялык жоболорун талдап, айрым учурларда алар м-н полемикага чыгып, өзүнүн ишенимдүү пикирлерин айткан. “Кыргыз ырларынын ритмикалык түзүлүшү” деген бөлүмүндө кыргыз акындарынын, элдик поэзиянын формаларын аныктап чыккан. Кыргыз поэзиясындагы рифмага арналган бөлүмүндө кыргыз поэзиясынын байыркы учурдан тартып, азыркы кезге чейин өсүү тарыхында рифма (мейли башкы ж-а ички аллитерациялык формасында болсун, мейли аяккы рифма болсун) ыр жолдорунун жалпы түзүлүшүндө эң зарыл ритмикалык курал катарында көрүнөрүн белгилейт. Аяккы, толук рифма катышпаган жерлерде башкы же ички аллитерациялык формасындагы рифма бар. Башкы же ички аллитерациялык рифма катышпаган жерлерде аяккы рифма бар. Так айтканда, кыргыз поэзиясынын басымдуу бөлүгүндө, дабыштык кайталоонун бул эки формасы бирдей катышат. Мындай кезде кыргыз ырларынын көркөмдүк даражасы укмуштай бийик деңгээлге жетет деген жыйынтык чыгарат. Татаал уйкаштын түрүнө кирген рифмалык уйкаштыктар да ушул бөлүмдө терең ил. анализдердин негизинде чечмеленген. Кыргыз поэзиясында, өзгөчө элдик ырларында аллитерациялык уйкаштыктар өтө көп учурайт. Мындай уйкаштыктар туурасында “Кыргыз поэзиясындагы аллитерация” аттуу бөлүмдө изилдөө жүргүзгөн. Мындай уйкаштыктын бул түрү өтө байыркы учурда пайда болгондугун, алар элдик поэзияда кеңири сакталгандыгын ынанымдуу далилдеп берген. Кыргыз акындары кийинки кездерде аллитерация маселесине жарытылуу көңүл бурушпай, аллитерацияны атайын бир максатка колдонууну фольклордук чыгармачылардын тепсөөсүндө калгандык деп, жаңылыш түшүнүп жүргөндөр да жок эмес. Мындай олуттуу маселеге салкын көз караш жасоого болбой тургандыгын айтып, автор, ырдын ритмикалык жактан уюшулуп, көркөмдүгүн көтөргөн аллитерациянын күчтүү касиетине тийиштүү көңүлдүн бурулуш керектигин баса белгилеген. Эмгекте кыргыз поэзиясындагы строфалык түзүлүштөр ж-дө да кең-кесири кеп козголот. Мында эки жолдон баштап он жолго чейинки ырдын бир уйкашка баш ийдирилген мисалдары талдоолорго алынып, кыргыз поэзиясын да уйкаштыруу ыкмасынын көптөгөн түрлөрү бар экендиги далилденген.

РЫСКУЛОВ Рамис (1934-ж. т., Москва р-ну.) – акын. Кыргыз жазуучулар союзунун А. Осмонов атн. сыйлыгынын лауреаты (1986) Кыргыз эл акыны. Алгачкы ырлар жыйнагы 1959-ж. «Жаз» деген ат м-н чыккан. «Ыр чыны» (1966), «Поклон земле» (1968), «Даңкан» (1970), «Шарттуу ырлар» (1973), «Дилбар» (1975), «Күлкү чачам» (1977), «Радость» (1980), Жаштык шаары (1981), «Товарищ стих: Лирика» (1987), «Ыр нөшөрү» (1988) жыйнактардын автору.

60-жылдары кыргыз поэзиясы сапаттык жаңылануу жагынан чоң секирик жасады, формалык жактан да, мазмундук жактан да улуттук адабият мурунку локалдык чектелүүлүктөн бийик көтөрүлдү. Адабий чөйрөгө жаңы аралашып жүргөндөрдөн тартып аксакалдарга чейин бүтүндөй ал процесске аздыр-көптүр үлүш кошуп калышты. Бирок негизги бурулуш жасагандар аттын кашкасындай көзгө урунат. Ошондогу формалык изденүүлөрдүн тегерегиндеги талаш-тартыштын чордонунда дал ушул Р-дун поэзиясы турду. Бул жагдайда акындын адаттан тыш ыр формасында оригиналдуу ой жүгүрткө алган жөндөмү, ошондой эле дүйнөнү башкача кабылдоосу, чыг-лыгындагы күтүүсүз салыштыруулар м-н метафора, ассоциациялардын жыштыгы, демейдегиден бөтөнчө интонация м-н тон, ырларына берилген көркөм боек себеп болгону талашсыз. Дүйнөнү образдуу кабылдап, образдуу чагылдырыш жагынан айырмаланып турган. Өзгөчө өзү жашап аткан мезгилдин күрдөөлдүү илебін ансыз да тынчы жок акын ого бетер көтөрө чаап, нукту жердеги тирикти баяндоодон түз эле тайманбай, апкаарыбай космосту чагылдырууга бурду. Жердеги ылдамдыкты космостук ылдамдыкка салыштыруу м-н адам ж-а космостун байланышын өзүнүн дүйнө таанымы, жеке андоосу м-н чечмелеп, өмүрдүн баркы м-н жоопкерчилигин окурмандардын ынтаасына койдү.

Жүрүп кеттик зымырап
Жүз жылдарды карытып.
Күүдөн тайбас, арыбас
Күлүктөрдү арыгып,
Алыс учтук аркырап,
Аймактарды тарытып.
Күн заманга чү койдук
Ай заманын каратып – деп акын адам м-н космосту жуурулуштурса сүрөттөп, мезгилге аалам бийиктигинен туруп

көз жүгүрткөн.

«Космостук манифести» жеке эле кыргыз поэзиясында эмес, Бүткүл союздук масштабда оозго алаарлык чыгарма болгон.

Р. биринчилерден болуп эркин ыр формасында изденүү м-н кыргыз поэзиясынын поэтикасын жаңы ыргак, уйкаштык формалар, ассоциативдүү туюнтуу сыяктуу жаңыча салттар м-н байытты, кыргыз поэзиясындагы эркин ыр формасынын тамыр алышына орчун эмгек сиңирген. А. С. Пушкин, В. В. Маяковский, Н. А. Некрасов, А. Вознесенский, Х. Алимжанов ж. б. ырларын кыргыз тилине которгон. Кыргыз, орус тилинде жазат.

САГЫМБАЙ Орозбак уулу (1867 же 1868, Ысыккөл р-ну) – Кыргыз элине кеңири белгилүү болгон чоң манасчы, – Сагымбай Орозбак уулунун туулган жылы так маалымат эмес, манасчы өзү өлөр жылы 63 жаштамын дечү экен. Ошол сөзгө таянып 1867-ж. туулган делип жүрөт. Эгер манасчы өз жашын кыргыздардын жыл сүрүү эсеби б-ча айтса, анын чын жашы 63 эмес 62, ал эми туулган жылы 1868-ж. болот.

С-дын атасы Орозбак жумгалдык саяк уруусунун мойнок уругунан. Атасы жашында өлүп, жаш балдары м-н жетим калган аял уруулар арасындагы чабыш-талаштардын биринде талоонго түшүп, ар тарапка бөлүнүп, олжого кетишет. 17 жашка келгенде Кочкордогу Ормон ханда жигит болуп жүргөн агасы Орозойдун үстүнө келет. Орозой өзү да кашкарлык соодагерлерге сатылып, жолдон качып чыгып, баш калкалап Ормонго келип туруп калган экен. Орозой тың, анын үстүнө чоорчу, сурнайчы болгондуктан, Ормонго тез алынып, анын сурнайчысы, ишенимдүү жигиттеринен болуп калат.

Орозбактын туулганда азан чакырылып коюлган аты Акеше. Ормонго келгенде: – Атың ким? – деген суроосуна Акеше – деп жооп берсе, Ормон атың жаман экен, сен мындан кийин Орозойдун иниси Орозбак бол, – дейт. Ошондон тартып Акеше Орозбак атыгат. Орозой өлгөндөн кийин Орозбак анын ордуна Ормондун сурнайчысы болот. Атасы Орозбак өлгөндө С. 12–13 жаштардагы бала экен. Атасы тирүү кезинде 9–10 жаштар курагында айылда бир нече молдодон окуп, араб тамгасын таанып, жазылгандарды окуй алчу экен, бирок, өзү жазганды билбептир. “Манас” айтууну С. 15–16 жашынан тартып баштаган. Бирок, ага чейин эле жамактатып сүйлөп, тамашалуу, лирикалык ырларды чыгарган жөндөмү м-н айыл арасында оозго алынган эскерилет. С. манасчылык өнөргө ээ болуусун түш көрүү – аян берүү м-н түшүндүрөт ж-а мурда эпосту аткарбай жүрүп эле ошол түш көргөндөн тартып, чыгарманы аткара баштаганын айтат. Көргөн түшү бул: жазга жуук эл арасына чечек оорусу жайылып, С. да ооруйт. Оорунун күчүнө келип турган убагында эс-мас жаткан бала түш көрөт. Кочкордун талаасында жөө келе жаткан экен. Талаанын бети толгон чон-чоң боз үйлөр, үйлөрдүн жандарында кермеге байлап койгон мыкты аттар, ар кайсы жерге үйүп койгон курал-жарактар туруптур. Мурда бул жерде мындай жок эмес беле деп, чочулап турса алдынан боз ат минген чоң адам жолугат. Ал Ормон экен. Ормон, сен коркпо деп, баланы жооткотот. С. үйлөрдүн бирине кирип, анда отурган көп адамдарды көрөт. Отургандардын бири мобул бала жомок айтат экен дейт. Үйдөгү адамдар кана, билгенинди айт деп, жаалашат. Бала, билбеймин деп, айтуудан баш тартып жатканда сырттан кирген 25 жаштар чамасындагы кара сур жигит: – Айтпасаң чаап салам! – деп айбалта м-н тап берет. Олтургандар бөөдө өлүм болбой айт деп, жаалашат. С. коркконунан айтам деп, убада кылат. Үч жолу айтам дедиртип, убадасын алып, үйдө отургандар “тарткыла” деген сөз м-н дүр коюп үйдөн чыга жөнөшөт. Таң атып, үйгө жарык түшүп калган маал экен. Ойгонуп кеткен С. үйдөн чыгып бара жаткандарды даана көрөт да, үйдөн чыгып жаткандарды көрдүңөрбү? – деп, үнүн катуу чыгарып сурайт. Үй-бүлөнүн башка мүчөлөрү да көргөн

болушат. Сагымбай өзү, ал үйдөгү башка ооругандар да куландан соо болуп айыгып калышыптыр. Ушундан тартып “Манас” айта баштап, 15–16 жаш курактарында эл арасына манасчы катары таанылып баштайт.

Манасчылык өнөргө ээ болууда чоң жомокчулар Тыныбек, анын устаты Чоңбаш (Нармантай) сыяктуу өзгөчө зор таланттуу чоң жомокчулардан таалим алган. Кадимки легендарлуу манасчы Акылбекти да көрүп, өнөрүнө күбө болуптур. Ал эми Келдибек чоң манасчы м-н жакын жээндик жайы аркылуу тыгыз байланышта жүрүп, өнөрүн үйрөнгөн.

Өзү өзгөчө зор талантка ээ адам, кыргыз элине кеңири белгилүү чоң манасчылардан таалим алып, варианттардагы мыкты табылгаларды кеңири пайдалангандыктан, эпостун ал түзгөн үлгүсү илимге белгилүү тексттердин ичиндеги салттык окуялары ж-а көркөмдүк деңгээли жактан өтө бийик деп эсептелет.

С. айткан вариантты 1922-ж. Каюм Мифтаков кагаз бетине түшүрүп, 1926-ж. Ыбырай Абдыракманов эпостун биринчи бөлүгүн “Манасты” жазып бүтүргөн. Бул узакка созулган ж-а өтө оор ишти жүзөгө ашырууга шарт түзүп, материалдык, моралдык жактан жардам уюштуруп, көмөк көрсөткөн Ыбырай Тойчунов болгон. Сагымбайдын катуу ооруп калганына байланыштуу андан “Семетей”, “Сейтек” жазылган эмес. Манасчы өзүнүн көргөн түшүндө жомок айтасыңбы, же чаап саламбы?! – деп опузалап коркуткан жигит Семетей экен, ошон үчүн С. менин пирим Семетей дечү экен ж-а жомокчулук өнөрүндө эпостун “Семетей” бөлүмүн өзгөчө берилип айткандыктан ушул бөлүмдүн көркөмдүк деңгээли “Манастан” да жогору, окуялары кызык, көлөмү биринчи бөлүмдөн алда-канча көп эле, жазылбай калды – деп, өкүнүшөт манасчыны жакшы билгендер. С. 1930-ж. май айында Кочкордогу Аңырти суусунун жээгинде дүйнөдөн кайткан. С. манасчыдан жазылган эпостун биринчи бөлүмүнүн тексттери 180378 сап ыр (санды так деп айтыш кыйын. Көлөм варианттын машинкага басылган көчүрмөсү б-ча саналган. Көчүрмө м-н түп нусканын арасында анча чоң болбогону м-н айырма бар). Эпостун биринчи бөлүмүнүн С. айткан варианты илимге белгилүү тексттердин ичинен көлөмдүү. Манасчы өз вариантын кээде атайын тема коюлган, көпчүлүк учурда биринчи казат, экинчи казат түрүндө атаган бөлүмүн эпизоддор түрүндө айтат. Мындай эпостун сюжеттик окуя-окуя түрүндө бөлүмдөргө бөлүп айтуу бардык манасчылар үчүн жалпы кабыл алынган салттык ык. С. манасчынын айткан варианттагы окуялардын айтылыш ирээти б-ча сюжеттик курулушу ж-а кыскача мазмуну мындайча: белгилүү кан Ногой өлгөндө анын ордун баскан мураскерлеринин жөнсүздүгүнөн пайдаланган душмандары басып алып, элди талап, Ногойдун балдарын туш-тушка таратып жиберет. Алтайга айдалып барган Ногойдун кенже уулу Жакыптан Манас аттуу баатыр бала туулуп, жашынан эрдик көргөзүп, душмандарга каршы турат. Баскынчы душмандардан ата-бабасынын туулган жерин бошотуп, Алтайдан Ала-Тоого көчүп келип, өзү катылган Шоорук, мурдатан душман Алоокени жеңип, чачылган элинин башын коштуруп, Ата Мекенин туруктап калат.

Кытайлардын белгилүү кандарынын уулу Алмамбет келип, Манаска кошулуп, эмчектеш тууган болот. Абзац. Манас Кыйбанын канынын Санирабига-Каныкей аттуу акылдуу кызына үйлөнүп, өзүнүн кадырлаган адамы эсепсиз бай Көкөтөй кары өлгөндө мурда болуп көрбөгөндөй чоң аш бердирип, көчмөндүү жоосу Коңурбайды жеңет. Эрке уулдуу болуп, өзү Мекеге сыйынганы кеткенде элине кол салган Коңурбай м-н согушта жакын жардамчыларынан ажырап, жара жеп, жарадан каза болот.

С. манасчыдан жазылган тексттерден чакан үзүндү 1-жолу 1940-ж. “Манастын балалык чагы” деген ат м-н жарык көргөн. Ошондой эле чакан үзүндүлөр 1941-ж. “Алооке кан” “Макел дөө” деген аталыштарда жарыяланган. “Алгачкы айкаш” ж-а “Биринчи казат” 1942-ж. ж-а 1944-ж. басылган. 1946-ж. Москвада орус тилинде жарыяланган. “Великий поход” аттуу китептеги жети теманын алтоо С-дын вариантынан алынып которулган. Эпостун кыскартылып бириктирилген вариантындагы тексттердин да басымдуу бөлүгү С-дын вариантына таандык. С-дын варианттык толук окуялары ирээти м-н бирок, арасынан кыскартылып 1978–82-жылдар аралыгында төрт китеп жарыяланган. Ошол эле тексттер кыргызча ж-а алардын орус тилине адекваттуу котормосу Москвада 1984, 1988, 1990, 1995-ж. ж. төрт китеп түрүндө жарыяланган. С. айткан варианттын тексттеринен академиялык толук басылышынын төрт китеби 1995–1996-ж. жарыяланган. Ар бири 45–50 басма табак көлөмүндөгү дагы 5 китеби басмага даяр. Советтик түзүлүш учурунда айрыкча 1945–60-жылдар аралыгында С. манасчы реакциячыл деген күнөө коюлуп, катуу сынга алынган. Ага карабастан бул манасчы айткан варианттын көркөмдүк жогорку деңгээли, бай маалыматы, окуяларынын кеңири мүнөзү негизинен бардык изилдөөчүлөрдү кайдыгер калтырган жок. С. “Манас” айтуудан башка көркөм чыгармаларды да жараткан. Анын “Жолбун ит” аттуу тамсили айрым белгилүү адамдарга арналган кошоктору ж. б. бар.

САДЫБАКАСОВ Шатман (1932-ж. Жумгал р-ну – 1983-ж. Фрунзе ш.) – кыргыз адабиятынын көрүнүктүү өкүлү, жазуучу, драматург, акын ж-а публицист. Ш. Садыбакасовдун “Пейил” аттуу биринчи китеби 1958-ж. басмадан жарык көргөн. Кийин анын “Мүнөз” (1960), “Жол түгөнбөйт” (1962), “Бир үзүм жалын” (1964) аңгеме, повесттери, “Күндөр” романы (1965), “Жашыл өзөн” (1968) ырлар жыйнагы, “Ак боз ат” (1972) драмасы, “Уят эмеспи” (1977) деген комедиялары жарык көргөн. Анын өзгөчө жаш жеткинчектердин, өспүрүмдөрдүн психологиясын ар тараптан сүрөттөө жагынан жазуучунун өтө дилгир экендигин атайы баса белгилей кетүүгө болот. Ага автордун “Сонун бала”, “Күзгү” аттуу чакан аңгемелердин жыйнактары далил. “Түлдөрдү ким жакшы көрөт?” деген аңгеме бар болгону беш-алты гана сүйлөмдөн турат. Бирок мында эки наристенин эки башка образы көз алдыга даана тартылат. Жазуучунун көлөмдүү чыгармасы – бул акын “Күндөр” романы. Романда абстракттуу күндөр эмес, адамдары улуу сыноодон өткөргөн согуш мезгилиндеги күндөр ж-дө сөз болот. Экинчи дүйн. согуштун жылдарында кан аккан майданынан алыс-алыс жаткан Тянь-Шань тоолорунун арасындагы бир кичинекей айылдын адамдарынын башына түшкөн оор күндөр, өзгөчө эр бүлөлөрү дээрлик согушка кеткен айылдын аялдарынын кыз-келиндеринин башына түшкөн оор күндөр, ж-дө билгичтик м-н көркөм маек курган автор ошол кичинекей бир айылдын турмушу аркылуу жалпы эле ал учурдагы тылдагы кыргыз аялдарынын күжүрмөн эмгеги ар намыска туруктуулугун, бийик адамкерчилигин, боорукер мээримдүүлүгүн, мекенге, туулган жерине чексиз берилгендигин ишенимдүү ж-а жеткиликтүү көрсөтө алган. Жетимишинчи жылдардан тартып С-дун талантынын дагы бир жаңы кыры ачылды. Ал бул жылдары республикабызга көрүнүктүү драматург катары

таанылды. Автордун атын алыска тааныткан анын “Ак боз ат” драмасы болду. Драма жетимишинчи жылдардын башында Кыргызстандын мамлекеттик Эмгек Кызыл Туу ордендүү академиялык театрында коюлуп, ошондон бери сахнадан түшпөй көрүүчүлөрдүн ыраазычылыгына ээ болууда. “Ак боз ат” – эң биринчи кезекте туулган жерди, “Ата-Конушту” ыйыктоо, аны жат душмандардын зордук-зомбулугунан коргоо, мекенди элди сүйүү идеясын бийик көкөлөткөн драма. Андан тышкары адам баласын толкундатып келаткан өмүр, өлүм, жашоо, адамгерчилик, достук сүйүү маселелери ж-дө да өз ордуна, ыгына жараша дурус сөз болот. Эгерде “Ак боз атта” тууган жерди, мекенди жунгардык басып алуучулардан коргоо негизги сюжеттик өзөк алынса, “Керме-Тоо” (Тайлак баатыр) драмасы кыргыз элинин (айрыкча Нарын, Ат-Башы, Тогуз-Торо тараптагы кыргыздардын) Кокон хандыгынын эзүүсүнөн кутулуу, Кытай өкмөтүнө көз каранды болбоо үчүн жүргүзгөн күрөшүн көрсөтүүгө арналды. Мындайча айтканда, бул драмалар идеялык-эстетикалык мазмуну жагынан кандайдыр бир деңгээлде бирин-бири улаган, толукталган, тереңдеткен чыгармалар катары кабыл алынат. “Ак боз аттагы” Малике-аяр мекенди коргоо идеясын бийик көтөрүп элди уюштуруп, “Ата-Журтту” баскынчылардан сактап, келген жоону жеңилишке учуратат. Драмадагы Зулайка эненин Думананын образы да эң күчтүү чыккан. “Ак боз аттагы” идеялык-тематикалык багыт “Керме-Тоодо” андан ары тереңдетилет. Андагы Кутуке эне Кытай өкмөтүнүн өкүлдөрүнө жол көрсөткөн болуп алдап ээрчитип жүрүп отуруп Тайлактын колуна түшүүгө аргасыз кылат, мындайчы айтканда, элдин эркиндиги, боштондугу, көз каранды эместиги үчүн колунан келген аракетин иштейт. Ал эми анын уулу Табылды элин-жерин сатып, чыккынчылык кылып, Кокондун ханы Мадалынын күчүгү катары кызматын өтөп, Тайлак баатырдын өлүмүнө себепчи болот. мына ошондон кийин колго түшкөн Табылдын Кутуке эненин өз колу м-н өлтүрүшү Мекенден, энеден өткөн ыйык нерсенин болбостугун биздин элибизге дагы бир жолу уютуп куюп жатат. Өз эрине, өз атасына, өз жерине, өз элине чыккынчылык кылган Эрке-айымдын (“Ак боз аттагы” Жаныбек хандын аялы) тагдырын автор Табылдыга салыштырганда башкача чечкен. Эрке-айымга калмак ханы Чаргын бөтөнчө бир “бейишти” тартууламак болуп, өзүнүн тынчылары аркылуу ак боз ат м-н бирге аны качырып алгандан кийин берген “убадасын бузуп”, азапка салат. Ошондо гана Эрке-айымдын көзү ачылат да, өз эли, өз жеринен өткөн бейиштин болбостугун сезе баштайт. А түгүл өзүнүн кетирген кечиргис күнөөсүн акташ үчүн Чаргынга каршы активдүү күрөшкө өтөт. Автор Эрке-айымдын образын күчтүү, ички карама-каршылыкты жеңгенден кийин өзүнчө личность катары биротоло калыптанган адамдын тиби түспөлүндө өтө ынандуу көрсөтөт алган. Кандайдыр бир деңгээлде Жаныбектин образы да ушул эле планда түзүлгөн. С. кийинчерээк өзүнүн мүмкүнчүлүгүн комедия жанрында да байкап көрүп, “Уят эмеспи” деген сатиралык комедияны жазды. Маал-маалы м-н жазуучу публицистика ж-а адабий сын жанрларына да кайрылып, бул багытта да дурус иштерди жараткан. Атактуу акын-арчы Калык Акиевдин чыг-лыгын талдаган макалаларды жазуу ж-а анын жарыкка чыга элек мурастарын жарыялоо маселесин көтөрүү м-н бирге ал акындын өмүрү, күрөш жолу ж-дө “Азаттык үчүн” аттуу киноповестин жазган, ал эми анын “Айлыма кат” деген публицистикалык поэмасы м-н “Акун Садырбеков” аттуу поэтикалык очерки конкреттүүлүк, образдуулук, мазмундуулук касиеттери м-н жакшы таасир калтырат.

САДЫКОВ Абдыкадыр (1933-ж. Ат-Башы р-ну) – адабиятчы-илимпоз. 1953-ж. Фрунзе шаардык пединституттун Тил ж-а адабият факультетин бүтүргөн. С. 1972-ж. “Кыргыз совет адабиятындагы улуттук жана интернационалдык проблемасы” деген темада докторлук диссертациясын коргоп, ошондон тартып илимдин жаш кадрларын даярдоого активдүү катышкан. Азыркы кезде ал өзүнүн ил. мектеби бар Респ. таанымал окумуштууларынын бири. Анын даярдаган илимдин кандидаттарынын ж-а докторлорунун саны 36га жетти. 1979-ж. ал КРУИАсынын мүчө-корреспонденти. Азыркы кезде 300дөн ил. эмгектин автору, анын ичинде кырк беш китеп (монография, окуу китептери, макала жыйнактары ж-а окуу куралдары) түрүндө жарык көргөн. С-дун чыг-лыгы аспирантурада окуп жүргөн мезгилде башталган. Алгачкы “Жыпар повести жөнүндө” деген макаласы “Советтик Кыргызстан” газетасында 1958-ж. жарык көрүп (24-январь), ошондон тарта ал сынчы катарында да көп сандаган макалаларды жазган. Садыковдун алгачкы монографиялык ил. эмгеги 1962-ж. “Илим” басмасынан жарык көргөн. Бул эмгек анын кандидаттык диссертациясы, б. а. илим жолундагы алгачкы чыйыры болуп эсептелет. Китеп кыргыздын таланттуу акыны Алыкул Осмоновдун поэзиялык чыгармаларын талдоого арналган. Мында, негизинен эки проблема камтылган. Биринчи главада акындын чыгармаларында элдик оозеки материалдардын, б. а. сюжеттердин кандайча пайдаланылгандыгы туурасында сөз жүрөт. Экинчисинде акындык чеберчилик проблемасы каралат.

Садыковдун 1972-ж. корголгон докторлук диссертациясынын материалы кыргыз совет адабиятындагы улуттук ж-а жалпы адамзаттык проблемасына арналган. Ал о. эле наамда 1969–1970-жылдарда орус ж-а кыргыз тилдеринде өзүнчө монография болуп жарык көргөн. Көлөмү 13 басма табакка барбар келген бул эмгеги үч главадан турат. Биринчи бөлүм “Кыргыз совет адабиятынын жаралышы жана өнүгүшүндөгү улуттук менен интернационалдыктын карым-катнашы” деп аталып, адабиятыбыздын өнүгүшүндөгү негизги эки булак: оозеки чыг-лык ж-а орус классикалык, дүйн. адабияттардын ролу көрсөтүлгөн. Бул эки күчтүү фактор бири-бири м-н диалектикалык карым-катнашта турат. Көркөм сөз чеберлери реалисттик адабияттын бийиктигине чыккандан кийин гана оозеки чыг-лыктын салттарын өнүмдүү пайдаланууга жетише алат. Илимпоз кыргыз адабиятынын тарыхын түзүү ишинде да активдүү катышып келе жатат. 1970-ж. Москвадан “Наука” басмасынан жарык көргөн “История киргизской советской литературы” деген капиталдык чоң эмгектин негизги авторлорунун ж-а редколлегия мүчөлөрүнүн бири. 1969–70-жылдарда академиянын “Илим” басмасынан “Кыргыз совет адабиятынын тарыхы” деген эки томдук чоң эмгеги жарык көргөн. Бул Садыковдун башкы редакциясы ж-а автордук катышуусу м-н ишке ашырылган. Мына ошентип, Садыков өзүнүн чыг-лык ишин үч багытта өнүктүрүп келген. Биринчиси, таза илимий-теориялык эмгектер. буга кыргыз адабиятындагы улуттук ж-а жалпы адамзаттык, традиция ж-а жаңычылдык, адабияттардын байланышы (анын ичинде көркөм котормо маселелери). Бул багытта жазылган эмгектердин катарына “А. Осмоновдун поэзиясындагы традиция жана новаторлук”, “Кыргыз совет адабиятындагы улуттук жана интернационалдык проблемасы”, “Адабий сын айдынында”, “Ч. Айтматовдун көркөм

дүйнөсү”, “Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы реализм проблемасы”, “Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы символдор” ж. б. кирет.

Экинчи багытты анын жогорку окуу жайлары үчүн чыгарылган окуу куралдары түзөт. Буга “Борбордук Азия өлкөлөрүнүн адабияты”, “Кыргыз адабий сынынын тарыхынын очерки”, “Адабият теориясы” сыяктууларды киргизебиз.

Үчүнчү багыт орто мектептер үчүн жазылган окуу китептери эсептелет. Ага “Кыргыз адабияты”, “Ч. Айтматовдун чыгармалары орто мектептин системалуу курсунда”, “Орто мектептин 10–11-класстарында кыргыз романдарын окутуу” деген наамдагы эмгектерин киргизсек болот. Булардан сырткары Садыков жандуу адабий процесске активдүү аралашып, көп сандаган макалалардын мезгилдүү басма сөз беттеринде жарыялаган. Демек, ал республикага таанымал көрүнүктүү адабиятчы ж-а сынчы болуп эсептелет.

САДЫКОВ Жалил (1932-ж. т., Кемин р-ну). Кырг. Респ. Токтогул атн. мамл. сыйл. лауреаты (1986). Кырг. Респ. эмгек сиңирген ишмери (1988). КМУнун филология факультетин бүтүргөн.

Ырлары 1950-ж-н баштап жарыялана баштаган. Тунгуч ыр жыйнагы “Убада” деген ат м-н 1958-ж. жарыкка чыккан. “Жайкы таңда” (1961), “Кечээкинин күбөсү” (1962), “Кылымдын барактары” (1964), “Сары Өзөн (1966), “Менин ырым – мекеним” (1968), “Унутулгус обондор” (1971), “Топ жылдыздар” (1973–74), “Пьесалар” (1976), “Мөлтүр булак” (1981), “Жер керемети” (1986) ж. б. китептери жарык көргөн. С. кыска ж-а терең ойлуу лирикалык ырларды жазуунун чебери катары белгилүү. Салттуу ырлардын формасын өркүндөтүү м-н көркөм ойлоонун жаңы үлгүлөрүн тапты. С-дун калеминен бир топ таланттуу жазылган драмалар жарык көрдү. С. поэзия м-н гана чектелбестен адабияттагы өзгөчө спецификалык ыкты талап кылган татаал жанр деп эсептелген драматургия жанрында да үзүрлүү эмгектенип келе жатат. Кыргыз элинин көрүнүктүү акыны Тоголок Молдонун рев-га чейинки өмүрүн, чыг-лыгын чагылдырган “Боз торгой” деген тарыхый биографиялык драмасын жазган. “Жукеев Пудовкин” драмасы кыргыздын биринчи революционерин Т. Жукеевдин өмүр-жолуна арналган. Белгилүү куудул Шаршен Термечиковдун өзүнүн аткаруусундагы “Күйөө жолдош” деген чыгарманын негизинде Шаршен куудулдун образын дагы кененирээк ачып, “Күйөө жолдош” деген комедиясын жараткан.

“Манас” үчилтигинин драмалык вариантын жаратуу м-н С. Токтогул атн. мамл. сыйлыктын лауреаты болду. “Манастын уулу Семетей”, “Сейтек”, “Айкөл Манас” эпикалык драмаларында эпостун өзөк окуялары тандалып алынып, сахнанын табиятына ылайыктап, айрым бир сюжеттик алымча-кошумчаларды кийирүү м-н окуяларды мезгилдик ж-а мейкиндик жактан сыйлыгыштырып, конфликттерин түзүүгө жетишти. С. 1997-ж. “Адам жана азезил” деген драмасында “Тоорат” ж-а “Куран” китептеринен алынган Адам ата ж-а Обо эне жөнүндөгү айтылуу сюжетти драматург өз көркөм дүйнөсүндө кайрадан иштеп чыгып, тээ алмустактан бери келе жаткан касиеттердин жакшы-жаманын азезилдин образы аркылуу ачып берген.

Акыркы жылдары драматургдун кыргыз элинин тарыхында маанилүү роль ойногон белгилүү инсан Шабдандын өмүр жолуна арналаган “Шабдан” аттуу драмасы театр сахнасында ийгиликтүү коюлуп келе жатат.

САЛИЕВ Азиз (1925-ж. т., Тоң р-ну) – адабий сынчы, философ, психолог. КРУИАсынын академиги (1993). Кырг. Респ. илимге эмгек сиңирген ишмери (1995). 1941-ж. Кырг. мамл. педагогика ин-туна кирген. 1948-жылдан Москвада СССР ИАсынын Философия ин-тунун аспиранты. Философия илимдеринин кандидаты (1951). 1942-ж. өз ыктыяры м-н Советтик Армиянын катарына өткөн. 1943-ж. аскер окуу жайын бүтүрүп, Улуу Ата Мекендик согушка катышкан. 1951-жылдан Кыргызстан КП БКга караштуу респ. партиялык мектепте философия кафедрасынын окутуучусу, башчысы. 1953-жылдан Кыргызстан Жазуучулар союзунун башкарманын төрагасы. 1959-жылдан КРУИАнын Философия ж-а укук ин-тунда сектор башчы, директор, бөлүм башчысы болуп иштеген. 1999–2002-жылдарда КРУИАнын вице-президенти. Кыргыз адабияты ж-а фольклор б-ча макалалардын, поэ-зиянын эстетикалык табияттаануу “Жизнь в стихах” аттуу эмгектин (1962) автору. Кырг. Респ. мамл. сыйлыгынын лауреаты (2002). 3 даражадагы Манас, 1-даражадагы Ата Мекендик Согуш, эки “Ардак Белгиси” ордендери, бир нече медаль, Кырг. Респ. Жогорку Кеңешинин Ардак грамоталары м-н сыйланган. Кырг. Респ. Жогорку Кеңешинин 4-чакырылышынын депутаты.

САЛТ ЫРЛАРЫ, к. *Каада-салт ырлары*.

САЛЫШТЫРМА-ТАРЫХЫЙ МЕТОД, с а л ы ш т ы р м а - т а р ы - х ы й а д а б и я т т а а н у у – адабият-таануунун бир элдин, улуттун адабиятын башка бир элдин, өлкөлөрдүн адабияты м-н, ошолордун сөз-өнөрүнүн тарыхы, учурдагы процесси м-н типологиялык байланышта изилдеген бөлүгү, о. эле изилдөө ыкмасы. Бул же тигил элдин маданий өнүгүшүнүн окшоштугу, коомдук-саясий турмушунун жакындыгы, көз караштарынын, жалпы өнүгүү баскычтарынын бирдейлиги адабий көрүнүштөрдү салыштырма-тарыхый аспектиден кароого мүмкүндүк берет. М. Борбугулов “Манас” эпосу м-н инди эпосторунун ортосундагы байланышты, Т. Абдыракунов “Ак Мактым” дастаны менен алтай, бурят элдик поэмаларынын арасындагы тематикалык, образдык, көркөмдүк параллелдерди, Х. Бапаев казак-кыргыз, өзбек-кыргыз адабияттарынын карым-катышын, Б. Кебекова кыргыз-казак фольклорундагы байланышты, А. Акматалиев Ч. Айтматовдун чыг-лыгынын түрк элдериндеги адабият менен карым катышын салыштырма-тарыхый метод аркылуу иликтешти.

САЛЫШТЫРУУ – троптун речте (ар кандай түрүндө) колдонула берүүчү жөнөкөй түрү. Кандайдыр бир нерсени, көрүнүштү толук ж-а конкреттүү көрсөтүп берүү үчүн биз аны башка нерсе, көрүнүш м-н окшоштурабыз, алардын жалпы белгилерин, окшош жактарын көрө билип, салыштырабыз. Бул көркөм сөз каражаты чыгармада эстетикалык таасир берүүчү касиетке ээ болот. Мис.,

Жаагындан чыккан саамайың,
Калтардын тал-тал жүнүндөй.
Салкындап бассаң ирениң,
Саардагы чолпон жылдыздай.

Кубуласын, сүйлөйсүн,
Куйруктуу сары жылдыздай.
Сунган менен кол жетпейт,
Суу түбүндө кундуздай.

(Коргол Досу уулу)

Салыштыруу негизги төрт элементтин катышынан куралат: 1) окшогон нерсе; 2) окшотулган нерсе; 3) окшош белги; 4) окшоштукка кошумча каражаттар (-дай, -ча мүчөлөрү, сыяктуу, сыңары, окшош, түстүү, бегер, куду, өңдүү деген кошумча кызматчы сөздөр). Мына, ушул төрт элементтин болушу салыштыруу түзүүнүн негизги материалы болуп саналат. Кээде стилдик максатка ылайык мүчөлөр түшүп калып да айтыла берет. Мис.,

Кашың көөдөй, чачың көмүр, көзүң от,
Көрбөй калсам көңүл чиркин бук болот.

(А. Токтомушев)

САМАГАНОВ Жээнбай (1915-ж. т., Ысыккөл р-ну) – адабий сынчы. С. Ж. Ата Мекендик согуштун катышуучусу. 1944-ж. Кыргыз мамлекеттик педагогика ин-тун аяктап, СССР ИАсынын кыргыз филиалынын Тил ж-а адабият ин-тунун аспирантурасында окуп, кийин ошол эле жерде ил. кызматкер болуп иштеген.

Самагановдун чыг-лыгы согуштан кийин башталган. Согуштан кийинки жылдарда идеологиялык иште өтө бир коркунучтуу абал түзүлгөн эле. Интеллигенциянын баш көтөргөн мыкты өкүлдөрү 1937-жылдын методу м-н саясий айып тагылып, куугунтуктала баштаган. Ырас, ал жаңылыштыктар бир нече жылдан кийин ачыкка чыгып, идеологиялык турмушта башкача жагдай түзүлгөн. Борбордук Комитеттин мурда кабыл алган токтомдорун кайрадан карап, негизсиз айып тагылган кээ бир иск-во ишмерлерине ырайымдуу мамиле көрсөтүп, алардын иштерине камкордук көрүлгөн.

САНАКТАР, с а н а к ы р л а р ы – кыргыз оозеки поэзиясында учураган, балдарды саноого үйрөтүү, эсептей билүүгө көнүктүрүү мүнөзүндөгү чыгармалар. Алар балдарга гана эмес, кээде чондорго да арналып, филос. маани-мазмунга ээ болот. Мис.,

- Бир деген эмне?
- Бир деген – бир
Кудайдын аты.
- Эки деген эмне?
- Эки киши эрикпейт.
- Үч деген эмне?
- Үч бутталуу ат кетпейт.
- Төрт деген эмне?
- Төрөлүү журт бузулбайт.
- Беш деген эмне?
- Бешикте бала
ыйламайын эмчек бербейт.
- Алты деген эмне?
- Алты ак баш атанга жүк
арткан мунайбайт.
- Жети деген эмне?
- Желкесинен ок тийген
оңбойт.
- Сегиз деген эмне?
- Серкелүү кой суу кечет.
- Тогуз деген эмне?
- Тогуз кат торко кийген
суукка тоңбойт.
- Он дегеничи?
- Он – оюн.
- Он бир деген эмне?
- Он бир – коюн.
- Биринчи жаман – бийликтен
калган кан жаман.
- Экинчи жаман – энеси жок
кыз жаман.
- Төртүнчү жаман – төрөсү
акмак журт жаман.
- Бешинчи жаман – беш көкүлүндө
калган тул жаман.
- Алтынчы жаман – атасы
өлгөн уул жаман.
- Жетинчи жаман – жери
сатылган кул жаман.

(Элдик ыр)

САНАТ-НАСААТ ЫРЛАРЫ – кыргыз элинин оозеки адабиятында кеңири тараган лирикалык жанр. Мындай ырларда белгилүү бир каармандар, сюжет, окуялар жок, жөн гана элдин турмуш-тажрыйбаларынын жыйынтыгы берилет, бул же тигил жаман-жакшы сапаттар саналып өтүлөт жана ошонун өзүнөн адамдарды оң сапаттарга үгүттөө идеясы көрүнөт. Мис.,

Айталбаган сөз үчүн
Оозунду бекер ачпагын.
Мактаганга март болуп,
Оокатыңды чачпагын.
Колдон келер иш болсо,
Коркуп, бекер качпагын.
Мурунку жаман ишинди
Кийинки жерде таштагын.
Жолдош болбо коркокко,
Жүк артпагын торпокко
Иш кылдырба чоркокко.
Күлүк минсең күүлөнүп,
Эки жагың каранба
Көйрөң атка коносун,
Көрүп калган адамга.
Сурап ичкен тамагың,
Суу ичкен менен барабар,
“Сук” атанып, айлыңа,
Суук болбо жаш балдар!

(Токтогул)

Бул келтирилген үзүндүдө толуп жаткан турмуштук көрүнүштөр саналып, автордун жалпылаштырылган филос. ойлору, коомго, этикага, моралга болгон көзкарашы көрүнүп турат. Мындай ырлар Калыгул, Тоголок Молдо, Барпы, Жеңижок ж. б. элдик акындардын чыг-лыгында кеңири учурайт. Төкмөчүлүк өнөрдүн ашкере чеберлери, сөз кору, ой жүгүртүүсү өтө бай, нускалуу акындар гана санат-насаат ырларын бийик деңгээлге чыгара алышканда, алардын таланттуулугун өлчөөнүн негизги ченемдеринин бири ушул жанр болгон. Профессионал акындар да санат-насаат формасындагы ырларды жазып жүрүшөт, бирок ырчылар поэзиясы гана классикалык мыкты санат-насаат ырларын жаратканын тарых көрсөттү.

САНЖЫРА (ар. – шаржарат – тармак, бутак; бир түп дарак; түркчө – чежире, шежире, сажара) – уруу, уруктардын, элдин келип чыгышы, таралышы, бөлүнүшү, тарыхы ж-дө маалымат берген оозеки чыг-лыктын бир түрү. Кээде бул жазуу түрүндө да учурайт. Кыргыз санжырасында мифтик, уламыштык багыт күчтүү болуп, ыр формасында (мис., Балык акын айткан вариант), карасөз түрүндө (Чодо, Мусакожо) айтылган, Б. Солтоноев, Осмонаалы Сыдык уулу, Бала ырчы, Тоголок Молдо, Талип Молдо, Актан Тыныбеков санжыраларын жазып калтырышкан. Ар элдин, уруу-уруктун, ар бир адамдын санжырасы айтылган, өзгөчө тарыхтагы белгилүү адамдарга карата ата-тек сүрүштүрүлгөн. Санжыра тарыхка жакын, бирок аны чыныгы реалдуу нерсе – тарыхый чындык деп түшүнүүгө болбойт. Анын көркөм структурасы уламыш, легенда, кошок, арман ж. б. жанрларды да камтыйт. Бул жанр дээрлик дүйнөнүн көпчүлүк элдеринде айтылса да, кыргыздарда өзгөчө кеңири тараган ж-а өркүндөгөн. Сейф-ад-дин Аксылыктын 16-кылымдагы “Мажму ат-таварих” деген колжазмасында кыргыздардын Ак уулдан тартып Аналхакка чейинки 20–23 атасынын тизмеси берилген. 19-кылымда В. Радлов, Н. Аристов, Н. Городсков, Ч. Валиханов тарабынан санжыралар жазылган. 1913–14-ж. Осмонаалы Сыдык уулу топтогон санжыра Уфада басылып чыккан.

САНЖЫРАЧЫ – санжыра айткан киши. Кыргыздарда санжырачылардын дээрлик баары эркектер болгон. Белгилүү кыргыз санжырачылары: Балык, Тоголок Молдо, Талып Молдо (Талып Байболот уулу), Бала Айылчы, Актан Тыныбек уулу, Осмонаалы Сыдык уулу, Белек Солтонкелди уулу Солтоноев, Үсөйүн ажы ж-а Жусуп Мамай (Кытайдагы кыргыздардан), Абдишарип Тургунбай уулу ж. б. Али көп санжырачылардын эмгектери элге жете элек. Санжырачылардын ар кандай конкурстары өтүп китептери чыгууда.

САНСЫЗ СЫНЧЫ Көкжар уулу (болжол м-н 17-к. жашаган). Легендарлуу сынчы, көзү ачык инсан катары Сансыз сынчы Көкжар уулунун аты эл ичинде кеңири белгилүү, бирок, анын өмүр баянынан так берүүчү тарыхый маалыматтар жок. Ошондуктан ал жөнүндөгү маалыматтарды элдик санжыра, аңыз сөздөргө гана таянып айтууга болот. Ал кыргыз санжырасы б-ча багыш уруусунун легендарлуу түп атасы Карачоронун (Жанкоростун) алты баласынын бир Көчөктүн Көкжар деген уулуна туулат. Элде анын аты Санчы (Санжы) катары белгилүү. Эл ичинде Санчы сынчы аталышынын себеби, тилдеги гапология законуна байланыштуу.

С. сынчынын өз алдынча бүткөн чыгармасы жок. Элдик жорго сөз м-н көргөнүн, билгенин тартынбай айткан, айтканы айткандай келген өтө баамчыл кыраакы инсан болгон. Ошондуктан эл анын атынан айтпай “оболу машаяк” (олуя, карыя, аксакал) деп чакырышкан. Анын айткандары уламыш, аңыз сөзгө айланып, азыр да эл ичинде айтылып келет. Ал ж-дө эл ичинде кеңири тараган аңыз сөздүн бири Кудаян ханды сындаганы. Кудаян хан зөөкүр, өзүм билемдиги м-н атагы чыккан. Ошол хан С. сынчыга бир күнү: – Сынчы экениң чын болсо, кана, мени сыначы, – дейт. Каардуу, кара мүртөз, сын көтөрө албас ханды сыноодон сынчы адегенде баш тартып: “ханга сын болбойт, сындан өткөндөн кийин гана хан болот. Сыны жок сыртан сиз болосуз”, – дейт. Хан: “Итте сын бар, кушта сын бар, эмне үчүн адам менде сын жок. Сында” – деп, такып туруп алат. Сынчы ошондо: “Ата – а болбостур, кыстап калдыңыз. Сындаганда менден сын кетээр, сизден сыр кетээр. Төбөдөн ары төрт коёрсуң. Төөбоз атымды тартып минерсиң, төө боз чепкемиди тартып киерсиң...

Бүтүн буюмду бүлдүргөн бүлүк каман деп сизди айтат. Көзүңө көрүнгөн нерсенин баарын канап-бутап соо нерсе койбодуң. Сенин заманыңда эл мүңкүрөп, ач, жылаңач мусалыр көбөйдү. Мунун эсеси кийин чыгып, түбүң жакшы болбойт, элиң өз жеринен сүрүлүп, өзүң ач бел, куу жолдо калып, бутуң чөп алачыктан чыгып өлөсүң, артыңда тоголок – жумалак деген жөнсүз тукум калат”, – дейт. Ызаланган Кудаян хан сынчыны төбөгө төрт коюп, Төөбоз атын тартып ж-а төө боз чепкенин тартып кийгенде, Сансыздын сынчылык пири боз коён экен, койнунан булт деп секирип чыгып, көздөн кайым болгон имиш. Ошону м-н Кудаяндан сыр кетип, сынчыдан сын кетип, эч кимди сынабай калат. Кийин Кудаян ж-дө айтканы айткандай келет. С. сынчы жөнүндөгү бул аңыз сөздүн эл ичинде бүгүнкүгө чейин кеңири сакталып келатышы, сынчынын тартынбас эр жүрөктүүлүгүнө, чындыкты каардуу хандан да тартынбай бетке айта билген батылдыгына таң берүү м-н байланышкан. Элдик көптөгөн аңыз сөздөрдө С. сынчы кыргыз уруу башчыларынын өзүн ж-а алардын балдарын сындаганы, алардын келечегин алдын ала айтканы, аларга мыкты уул төрөп берүүчү аялды эл ичинен тандап алып бергени айтылат.

Чындыгында С. адамдын кимдигин, анын келечекте кандай тагдыр күтүп турганын алдын ала айткан көзү ачык сынчыбы же ойдон чыгарылган апыртуубу? Адамзат тарыхында мындай фактылардан бир катар ынанымдуу мисалдарды келтирип, Рыскул Жолдошев төмөнкүдөй жыйынтыкка келет: “Ушундан улам Санчы өз убагында акылман, ойчул адам болуп, турмушта үйрөнгөн тажрыйбасынын негизинде өз деңгээлине жараша кыргызда сынчылык кылса керек деген ойдобуз”. Философ окумуштуу Али-Аскар Байбосонов муну тереңдетет. Ал С-дан сынчылыгы “кудайдын белеги”, анын “сынчылык, билгичтик, алдын ала айткычтык шыгы тубаса касиети” деп, мындай инсандар тарыхта боло келгенин белгилейт.

“САРИНЖИ – БӨКӨЙ” – “Саринжи-Бөкөй” соц. турмуш эпосторунун түрүнө кирет. Бул эпос эл акыны А. Үсөнбаевдин айтуусунда жазылып алынып, 1938-ж. биринчи жолу М. Элебаев редакциялаган варианты жарык көргөн ж-а эл арасына кеңири таралып кеткен. Ушул эле вариантта редакциялык тактоолор киргизилип, андан кийин “Эл адабияты” сериясынын 6 томунда өйдөдө көр-гөзүлгөн вариант ж-а С. Конокбаевдин айтуусу б-ча (А. Жайнакованын түзүүсүндө) дагы бир жолу жарыяланды. А. Үсөнбаевдин варианты үч жолу жарык көргөнүнүн да себеби бар, бул вариант бардык жагынан: көркөмдүк чеберчилиги б-ча да текстин жыйынтыктуу ж-а так иштелип чыгышы б-ча да жогору турат. А. Үсөнбаевдин да, С. Конокбаевдин да варианттары өз учурунда 20-кылымдын 20-жылдары фольклорист Каюм Мифтаков жазып алган. Мындан тышкары 1958-ж. Тил ж-а адабият ин-тунун фольклордук экспедициясы Алабука р-нунан “Саринжи-Бөкөйдүн” дагы бир вариантын айтуучу М. Сатыбалдиевден жазып алышкан. Ал азыр “Манас” борборунун кол жазмалар фондунда сакталууда.

“Саринжи-Бөкөй” эпосу кыргыз элинин патриархалдык-феодалдык коомдогу өнүгүш мезгилинде пайда болушу мүмкүн, анткени ал, кыргыз үй-бүлөсүндөгү уруучулук тиричиликти чагылдырат, үй-тиричилик конфликттерин кеңири камтыйт. Сюжеттин өсүшү уруунун башында турган эки бир тууган: Жамгырчы м-н Бөкөйдүн мамилелерин көрсөтүүдөн башталат. Жамгырчы өлүм алдында турган оор абалында бир тууганы Бөкөйдү көрүш үчүн ж-а өзүнүн жашы жете элек баласы Саринжини ага тапшырыш үчүн кабарчы жиберет. Жамгырчы өлгөндөн кийин конфликт Саринжи м-н Бөкөйдүн ортосунда башталат. Бөкөй Саринжинин колуктусу Берметке үйлөнгүсү келет. Ушунун негизинде Берметти бошотуп алуу үчүн Саринжинин адилеттүү күрөшү башталат. Эпостун сюжетинде бирин-бири сүйгөн эки жаштын образы берилет. Узак убакытка созулган ж-а көп азапка дуушар кылган каршылыктардан кийин эки жаш эпостун аягында кошулушат. Эпосто аталардын салты колдонулуп, бел куда болуп койгон Саринжи м-н Бермет аягында өздөрүнүн тилегине жетет.

Эпосто күчтүү поэзияга топтолгон лирикалык сүрөттөөлөр, уруулардын өз ара чатактары, келишпөөчүлүктөрү контраст планда сүрөттөлөт. Чыгарманын каармандары да ар кыл мүнөздүү: ак көңүл Жамгырчы, арамза Бөкөй, курч Саринжи, акылдуу Бермет сулуу. Патриархалдык түзүлүшкө бөтөнчө мүнөздүү болгон уруулук-тууганчылык эпостун башкы окуясы. Бекеринен Жамгырчы уулун Бөкөй м-н элдештирип, алардын туугандык мамилесин сактап, эки урууну кас кылгысы келбейт.

Эпостун поэтикасын, салтка айланган көркөм каражаттарын, стилдик ыкмаларын, ритмикалык изилдөөдө, чыг-нын мелодиясы, аткаруу формасы органикалык байланышта болорун бөтөнчө баса белгилөө керек. Адатта кыргыздын кичи эпостору белгилүү обон м-н аткарылат. Ырлардын музыкасы пирада башталат. Бул эпосто сюжет, композиция, портреттик сүрөттөөлөр, көркөм пейзаж бар, булар элдик оозеки адабияттын өнүгүшүнүн закон ченемине жараша баш иет. Саринжи м-н Берметтин образдарында элдик турмушка болгон көз карашы, сонун тилектери, патриархалдык коомдун идеалдары чагылдырылган.

САРКАЗМ (гр. – кыйноо, көңүлүн калтыруу) – сатиралык чыгармаларда ар кыл көрүнүштөрдү же адамдарды автордун же каармандардын өтө заардуу тил м-н шылдыңга алышы. Сатирик акын Мидин Алыбаев кошоматчылардын терс жактарын таамай көрсөтүү үчүн сарказмды пайдаланат:

Бирөө бар:
Кошомат үчүн
жанын элөп-желөп,
“Чондун” тегерегине айланат.
өзүн
парвана көпөлөккө теңеп.
Өз баласынын оюнчугун –
“начальниктин” баласына
жулуп берет.

(М. Алыбаев)

САРНОГОЕВ Байдылда (1932-ж. т., Талас р-ну) – Кырг. Респ. эл акыны. А. М. Горький атн. адабият ин-тун (1956) бүтүргөн. Жазуучулар Союзунда кеңешчи (1959–1973) болуп иштеген. Узак жылдан бери чыг-лык менен гана алектенип келет. 13 жашынан ырлары чыга баштаган. 20 жашында биринчи жыйнагы “Шумкар” деген ат м-н жарыяланган. Мына ошондон кийин анын жыйырмадан ашык, мис: «Досторума» (1955), «Бала мерген» (1956), «Баяс» (1956), «Ак калпак» (1961), «Тоолор жана тоолуктар» (1966), «Үзүлбөгөн үмүттөр» (1968), «Сүйлөшүү» (1970), «Менин батпас күнүм» (1972), «Тандалган чыгармалар» (1973, 1974), «Ашуудан берген отчётум» (1982, 1984), «Таалай өлбөйт» (1982) ж. б. ыр китептери басылып, кыргыз поэзиясынын көрүнүктүү өкүлү катары эл арасына таанылды. Анын чыг-лыгы лирикалык ырлардан, лирикалык ж-а эпикалык, лиро-эпикалык поэмалардан, термелерден, сатиралык ырлардан турат. Акындын жазгандары жаттоого, үйрөнүүгө жеңил, уйкаштыктары шыдыр жана орундуу, юмор, азил, мыскыл аралаш саптары көп, нукура элдик оозеки чыг-лыктын стилине жакын, ошон үчүн эл анын чыгармаларын көп окуп, айрым адамдар жаттап алып айтып жүрүшөт. Карпайым калктын тилине жакындыгы анын ырларына көп обондорун чыгарууга шарт түзгөн. “Баяс” деген ыр менен повесть жазган (1956). Чыгармачылык жолунда “Ак калпак” (1961), “Тоолор жана тоолуктар” (1966), “Менин батпас күнүм” (1972), “Ашуудан берген отчетум” (1982, 2-бас. 1984) деген китептеринин орду өзгөчө бар жыйнактар.

САРПЕК уулу Калмырза (1866–1910 Чүй өрөөнү) – акын, ырчы. Акындын жамакты жамгырдай төккөн чеберчилиги, үнүнүн бийиктиги, жан бүткөндөн тартынбаган курчтугу, кара ырга өзүн кошуп ырдаганда эч бир акынды астына салбаган талант дарамети ырчынын өнөрлөштөрү тарабынан жогору бааланган. Жогоркудай чоң таланттуу акындын чыг-лык өмүр жолу, турмуш-жагдайы карама-каршылыкта, татаал кырдаалда өткөн. Атасы Сарпек кедей адам болгондуктан, болочок акын да жашоонун кыйынчылыгын, жакырчылык, жардылыктын запкысын көп тарткан. Өз жашоосунун реалдуу окуялары ырларына да чагылышкан.

К-нын өз өмүрү ж-дө ырдаган ырындагы маалыматка караганда, сарыбагыш манабы Шабдандын назар салышынан баштап, Мамбетаалы, Дүрдүн айылына көчүп келген акындын турмушунда, чыг-лык арымында да чоң бурулуш болот. 1900-жылдын тегерегинде өткөн Чолпонкулдун баласы Жапаркулдун ашында атагы чыгып, журтка таанылып калган Найманбайды айтышта жеңип, жарчылык кылышынан баштап, аброю артат, калкка чоң акын катарында таанылат.

Ал кедей болсо да, чыг-лыгын чектөөгө албастан өзүн эркин кармап, эркин ырдап, көбүнчө жалгыз жарымдап түндүктү кыдырып, “майда жыйындарда эмес, чоң аш-тойлордо ат үстүндө ырдап”, жар чакырып, кези келсе акындар м-н айтышка түшүп, журт билермандарын бирде мактап, текебер сүйлөп, көңүлүнө жакпай калса топ жыйында өлтүрө кордоп, беделин түшүрүп, тапкан мал-мүлкүн бей-бечараларга таратып берип, ары мырзалык, ары сыпаалык м-н жашап, мал-дүйнө жыйнабаган март адам болгон.

Акындын оомалуу, төкмөлүү мүнөзүнө ишене бербегениби, анын үстүнө өткүрлүгү, курчтугунан чочулаганбы, айтор, журт билермандары Бошкойдун Кененсарысын, Мамбетаалы, Дүрдү ж-а Шабданды ээрчип, ашка-тойго барып жүргөндүгүнө карабастан, алар өздөрүнө ырчы катары тутушпайт. Натыйжада артында арка кылар белдүү тууганы жок болгондуктан анын жашоо жолу кайгылуу аяктайт. Өзүнүн өткүрлүгү, курчтугунан, өйдө-төмөндү байкабаган энөөлүгүнөн 44 жашында кайгылуу жагдайда каза болот. Анткени, өз өмүрүнүн акыркы күндөрү Жумгалга барып, Көкүмбай м-н Курмандын болуштук талашып жатканынын үстүнөн чыгат. Бийлик улам бирине өтүп, эки манаптын тирешүүсү эки жылга созулат. Бөлүнүп-жарылып жаатташудан, ыгым-чыгымдан калк катуу каржалат. Акыры Көкүмбай болуштукту жеңип кетет. Бул окуяга күбө болгон Калмырза Курманды кордоп ырдайт. Кордоо өз доорунун көз карашынын алкагында нрава-эпикалык чегинде түзүлүп, акын көз алдында болуп жаткан иштин соц-к маңызын айра түшүнө алган эмес. Ансыз деле болуштукту тарттырып, ыза болуп турган Курман кекенип калат да, алдап чакыртып барып, өлтүртүп коет. Чоң таланттуу казак, кыргызга маалым курч акындын зордук-зомбулуктун курманы болгондугун уккан Ысмайыл Борончиев бар ызасын, күйүтүн ырында төгүп, чоң акындын мусалычылыкта шейит болгонуна жаны кейип, ырдан гүлдесте арнайт.

Анын ырларынын мазмунуна караганда, мырзалык, марттык м-н жашаган акын өмүр бою материалдык муктаждыктан кутула албайт. Ошондуктан ырчылык өнөрдү жан сактоонун булагы, өз кесиби катарында эсептеп, чоң-чоң жыйындарга барып ырдап, анын ээси бай-манапты мактап, бир нерсе үмтөтүп отургандыгын ачык эле ортого салат. Акындын ырында мындай жагдай басымдуу. Акын кордоо, мактоо ырларын көп түзөт. 1904-ж. Шабдан манапты ажыга жөнөтүп ж-а кайтканда ырдаган ыры көпчүлүккө кеңири маалым. Ырчыга саясий күнөө жүктөлүшүнүн бир себеби ушул болгон. Акын көп акындар м-н айтышат. Казак агаиндерин көп аралап, алардын ырчылары м-н беттешет. Жыйынтыктай келгенде, ал айтыш өнөрүнүн, жар чакыруунун ири устаты болгон. Жар чакырууда аткаруу манерасынын ар кылдуулугу, үнүнүн бийиктиги, коңгуроодой тазалыгы, сөз чеберчилиги – айрыкча ушул өзгөчөлүгү м-н калктын калың катмарына таанылып, “кара-жаак” аталган. Мактоо, кордоо ырларын көп жараткан. Ыр жаратууда жамакчылык ыкма басымдуулук кылат. Бирок, чыг-лык өмүр жолунда өзү жашаган коомдун соц. маңызын, багытын терең түшүнүп, туура талдай албаган учурлары болгон. Албетте, ырчынын соц. жеке көз карашынан акындык позициясынан орун алган жогоркудай чектелгендик анын көркөм сөздүн ири чебери, устаты экендигин жокко чыгара албайт.

САРТ АКЕ (Жыл сүрүү болжолунда 1770–80-жылдары азыркы Нарын шаарына жакын (чыгыш тарабында) жарык дүйнөгө келген. Сарт аке элине барктуу, өзү озунуп кеп айтпаган, адамдын көзүнө тике караган, баамчыл, терең ойчул, акылман, көзү ачыктай бир нерсени алдын ала айткан, нуктуу сөз айткан, чечендик касиети бар калыс адам болгон дешет.

Ал кишинин ата мурасы болгон биздин күнгө чейин келип жеткен нуска кеби калды. Сөздөрүнөн келтире кетели. Мис., “Көп тилегимдин эң кымбаты – эл ынтымагы, тынчтыгы болсун, кем болбосун”, “Ынтымактан артык дөөлөт жок” деген.

– Насаат деген эмне, Сарт аке? – десе, – Насаат – жашоо эрежеси, турмуш багыты. Ким насаатын кабыл албаса, боюна сиңирбесе, сокур пенде караңгыда кан жолго таяксыз чыккан м-н барабар, – дептир. Сарт аке айткан экен:

“Кагазга түшкөн кат өлбөйт,
Жакшынын сөзү менен аты өлбөйт”.

Анда отургандардын бири:

Бир өлгөнгө айла жок, бир жаманга айла жок, – дей салат экен.

Анда Сарт аке:

«Өлгөнгө айла табышат, аруу жууп, ак кепинге салып, көөмп койсо айласы табылганы. Эми жамандын айласы: кирдүү аяктан аш ичирбей, жоргону мингизип, торкону кийгизип, үлпүлдөтүп бакса да, салам-алик ала албаган, жада калса эшигинин алдына келген адамдын атын ала албаган кош аяктар болот. Бул өтө жаман, ийриси жок түз жаман. Мындай жаманга айла жок» – деп жооп бериптир.

– Кандай адам бай болот? Сарт аке: “Үйүнө кут түшкөн, пейли кенен, колу ачык, тукуму өскөн адам бай болот.

– Эркек деген ким, аял деген ким? – Эркек – үрөн, аял-жер. Үрөн жайсыз өспөйт.

– Бул дүйнөдө ким карып? – Ынтымак жок эл карып. – Бейиш эмне, тозок эмне? – Шарыят жолу м-н жүрсөң, таман акы, маңдай тер м-н адам катары жашасаң – бейиш; шарыят жолунан адашсаң, адамча жашай албасаң – тозок – деген экен.

Сарт акенин айтканы, чукугандай сөз тапкычтыгы бир-эки сапка терең ойду сыйдырган акылмандыгы м-н биздин күнгө чейин келип жетип отурат. Акылмандын өмүр, өлүм, адамгерчилик, бийлик, мансап, чечендик, кордук, айкөлдүк, ынтымак ж-дө айткандары нускалуулуугу м-н баалуу. Адамды бир көргөндө баалай билип, ким экенин алдын ала бир нерсени айтып койгону көзү ачыктай касиетин көргөзөт. Мис., Күндөрдүн биринде Мойт аке, иниси Сарт аке бастырып келе жатып, чоң сууну кечип өтө бергенде Сарт аке суунун ортосуна токтоп калыптыр. “Ой, Сарт баатыр, тили жок суу ортосуна неге токтодуң, бир нерсе сездиңби? – десе, – Мойт аке, Сиз байкоо албай кечип кеттиңиз. Мына бул суу добуш м-н күңгүрөнүп, сырдуу агып жатат. Буурса, ээн жаткан ушул дайранын өйүз-бүйүзүнө эл жык отурукташып, чоң шаар салынаарын айтат. Айткандай эле кийин Каракол шаары орногон экен.

САРТБАЙ Белөкбай уулу (1839 – Талас өрөөнү, 1919) – акын. С. өз доорунун күчтүү акындарынын бири болсо да, изилдөө алкагына өтө кеч кирген. Теги – кедей, чоң уруусу – жушчу, уругу – кенчим, анын ичинен тагаймат – жетигенден. Токтогул баштаган көп акын, комузчулардын устаты болуптур. Ал акын гана эмес, ар багыттагы көркөм өнөрдүн ээси болгон: ырчы, обончу, күүчү, комузчу, кыл кыякта да чебер ойногон. Токтогул акындык өнөрдүн көп жактарын Сартбайдан үйрөнгөн: Устаты да “Көзүм өткөндөн кийин ордумду Токтогул ээлейт” – деп, өнөрлөшүнүн талантын жогору баалаган. Акындын жомок айтуудагы чеберчилиги аңыз сөзгө айланган. Репертуары бай болуп, “Саринжи Бөкөй”, “Олжобай менен Кишимжан”, “Кожожаш”, “Жаныш, Байыш” эпосторун, “Ак Мөөр” поэмасын аткарган. Аларды ырдап жаткан учурда реалдуу адам экендигин унутуп, көркөм дүйнөнүн сыйкырдуу бакчасына аралашып, тынчоочуларды таң калтырган. Муну маалымдоочулар бир ооздон бекемдешкен.

Ожок аттуу уулу, бир тууганы Конокбайдын баласы Сулайман да акын чыгып, ал айтып жүргөн ири чыгармаларды, анын ичинен “Саринжи Бөкөйдү” да аткарып, ал Сулайман ырчынын айтуусунда бизге жеткен. “Кожожаш” ушул аймакта жашаган айтуучулар аркылуу колго тийген. Тилекке каршы ал ж-дө маалымат азыноолак гана. Канча жашынан ырдаганы, кандай чөйрөдө ырчылык өнөрканасы калыптанганы ж-дө кабар жок. Бирок, жаш кезинде өтө шайыр, той-тамашаларда жүрүп, сүйүү ырларына чын ыклас коюп, ийине жеткире ырдап, алгач чыг-лыгынын ушул жагы м-н калк оозуна алынат. Ага анын жигит курагында махабаттын азабына чалынышы да кошумча болот. Акынды түндүк-түштүк өрөөнүнө кеңири маалым кылган “Күңөтай” деген чыгармасы анын жалындуу жаштык курагынын күбөсү. Чыгарма бир мезгилде эле түзүлө койгон көрүнбөйт. Акын аны өмүр бою ырдап, улам толуктап, арзыганынан айрылган арман-мунун, сагыныч-кусалыгын чагылдырып, аймагын кеңейтип, өркүндөтүп жүргөн өңдүү. Ырдын варианттуулукка өтүшүнүн бирден бир себеби – ушул. Чыгарманын жаралышына акындын өз башынан өткөн окуя себепчи болот. Ал Күңөтай аттуу кызга үйлөнмөк болуп, каражат издеп, Анжиянга кетип кайра келсе, кызды атасы башка бирөөгө бермек болуп, тою түшүп жатканынын үстүнөн чыгат. Ошондо күнү-түнү үнүн баспай, той үстүндө Күңөтайды кошуп ырдайт. С. ырында өзүнүн жардылыгын, оокат издеп, Анжиян, Көйкапты кыдырып, жер кезгендигин ортого салат. Ырдын мазмунуна караганда, кыз-жигиттин аталары бир кезде баталашып да коюшат. Бирок, С-дын атасынын өлүмү м-н кыздын атасы “Кудайдан коркпой батасын жыят”. Кыскасы, чыныгы окуянын негизинде текст ж-а обон жаралат. Арман-муңга, ыза, нааразылыкка, күйүткө толгон ырдын текстине мундуу обон шайкеш келет. С-дын аткаруу чеберчилиги, үнүнүн бийик, мукамдуулугу чыгарманын андан бетер ажарын ачат. Ыр өзүнүн формасы жагынан элдик ырга жакын. Бирок, бардык аталышта С. ырчыга таандык стилдик курулмалар, туруктуу ыр түрмөктөрү, акындык почерки сакталган. Чыгарма бүтүн-дөй Кыргызстандын аймагына кеңири тарап кеткен. Ага себеп ыр С. сыяктуу коомдогу соц. материалдык жагынан коргоого алынбаган жаштардын турмушун даана чагылдырат. Анткени, өткөн заманда калың төлөй албай арзыганынан ажырап, арман, күйүтүн, ызасын көөдөнүнө батырып, жаны кейиген жаш уландар басымдуулукту түзгөн. Ошондуктан, алар С-дын бактысыздыгын өз тагдыры катарында кабыл алышкан. Ыр ооздон – оозго өтүп, алымча-кошумчаланып, оозеки чыг-лыктын жанрдык белгилерин өз боюна сиңирип, массалык мүнөз алган. Бирок, ал кайсы аймактан, кимден катталбасын, ырчыга таандык почерк сакталып калган. С. ушул ыры м-н улуттун профессионалдык музыкасына да өз салымын кошкон. Башка обондору, күүлөрү ж-дө даректүү маалымат жок. Ал Байгабыл ж-а казак акыны Акматбек кызы

Мыскал м-н айтышып, жеңип кетет. Анын Байгабыл ырчы м-н беттешүүсү 1858-ж. акындын 19 жашында Чүй жергесинде Осоек бийдин өргөөсүндө өтө курч мүнөздө өтөт. Жаш болсо да акын катарында элге таанылып, бий тарабынан атайылып чакыртылып келген Сартбай:

Маңдайдан аккан сел белем,
Байкап сүйлө Байгабыл.
Осокендей бийинди,

Башын жеген мен белем – деп, ырчысына кошо бийинин да таздыгына тие өтүп, шылдынга калтырат. С. Мыскал м-н айтышында казакча эркин ырдап, ырчы кыздын бир топ татаал айтылган табышмагынын жандырмагын жандырып кетет. Экөөнүн беттешүүсү Олуя-Атанын Кең-Чүй деген жеринде бир тойдо өтөт. Чыг-лык багыты ар кырдуу лирик ж-а жомокчу акын Сартбайдын кыргыз маданиятына өз алдынча кошкон салымы бар.

САРЫКУНАН Дыйканбай уулу (1905 – Сокулук р-ну, 1970) – төкмө акын, дастанчы. Устаты – Калык, “Сарыкунан” деген ысымга Калык көчүр-гөн. С. устатына 1924-ж. атайы Жумгалга барып саламдашып, ырдап жолугушуп, эки жылча ээрчип жүрүп, үлгүсүн каныга алат. Бул аралыкта ал Токтогул, Курман ж. б. учурап, Калыктан “Курманбек”, “Жаныш-Байыш”, “Кедейкан”, “Ак Мөөр” ж. б. эпосторун үйрөнүп айтып калат. Токтогул: “Кедейканды Сарыкунандан эч кимиңер талашпагыла” деп баа берген. Бир күнү С. үйгө келген конокторго ырдап аткан маал, жерге казылган очоктогу казанда козунун эти бышып аткан болот. Өнөргө арбалып, караган жан жок, баласы эт кайнап жаткан казанга түшүп, күйүп өлүп калат. Баланын күйүгүнө чыдабай алты айдан кийин аялы өлүп, өзү акылынан адашып, жер кезип кетет. “Барбаган жерим, баспаган тоом калган жок. Анжиян, Арка, Өзбекстан, Тажикстан, Түркмөнстан, Каракалпактарга да бардым. Бардык жерде мени жүрөгүмө баткан кайгы, өлбөгөн элес кубалап жүрдү. Качан гана денемдеги жаштык кубат кайта баштаганда өзүм да алсырагандай болдум. Өмүргө тобо кылып, Токтогулдун жерине келип, (экөөнүн тагдыры көп жагынан окшош) жашоону чечтим»... деп эскерген өзү.

С. ар элде жүргөндүктөн орусча, казакча, түркмөнчө, өзбекче ырларды да өзүндөй кылып так аткарчу экен. Бирок, ал берегидей кайгылуу жазымыштан улам өзүнө өзү ант берип, ырчылык өнөрдү 30 жылга таптакыр таштап койгон. Кийин гана 1964-ж. б. а. Токтогулдун 100 жылдык тоюнда элдин өтүнүчү м-н тойго “Жарчы” болуп, ошондон кийин керектүү жерде ырдап калган. КРУИАнын тил ж-а адабият ин-тунун окумуштуулары С. Закиров, Б. Кебекова, Т. Абдракунов ж. б. экспедиция м-н барып, “Курманбек”, “Жаныш, Байыш”, “Ак Мөөрдөй” эпос, дастандарды 1965-ж. Сарыкунандан жазып алышкан. Эпосторду айтуучулукту С. устаты катары Калыктан үлгү алып, о. эле даражада өздөштүргөнү өзүнүн вариантынан эле айкын көрүнүп турат. Калыкка окшоп, С. дагы эпостун ар учурун ар башка обон м-н б. а. “Курманбекти” үч, “Жаныш, Байышты” төрт обон м-н аткарган. “Курманбектин” классикалык үлгүсү – Калыктыкы, бирок, С. дагы эпосту бир катар өз кошумчаларын кошуп кыйла жаңылаган. Калыкта, Тейитбектин (ата-баланы бөлүп жарган) жаш токолу ж-дө сөз болбойт. С-да бул ынанымдуу чыккан. Мында, адамдын акылдуулугу менен эссиздиги, жоомарттыгы м-н сараңдыгы өңдүү карама-каршылыктуу жагы сынга түшүп, Курманбектин арманы м-н Тейитбек кандай киши экендигине чекит коюлуп, Телторунун баасы анык билинип, 40 жигиттин 40 тыйынча пайдасы тийбей, өзүнүн “жалгыздыгы” күү болуп, “Көкөй кестидей” кайрыкталып чертилип, айрыкча Курманбектин психологиялык түйшөлүүсү тимеле ички чыңалуулардын апогейине чыккан:

Эки ийни башы көрүнүп,
Эси орду терге чөмүлүп.
Тектирчеде отурат,
Тең жарымынан көмүлүп,
Чыгамын дейт чыга албайт,
Чыгаар айла кыла албайт.
Бел байлап кыйла обдулуп,
Белин тартып тура албайт.
Көрүп кармай калды эле,
Көк шыбак кетти жулунуп.
Аракет кылып кол созсо,
Акырек жарга урунуп.

С. мындай мерчемдерди өз башынан өткөргөндөй эң ишенимдүү сүрөттөгөн. С. “Курманбекте” Калыктыкынан кем түшпөгөн алп айтуучулугун далилдеген, бул эпостун эң күчтүү варианттарынын бири. Эпос толук бойдон радионун “Алтын фондуна” жазылып калган. Толук болбосо дагы “Жаныш, Байыш” ж-дө да ушул ойду айтсак болот. С. өз башынан оттой ысык ашыктыкты, айыкпаган күйүт, арманды бирдей кечирген улуу төкмө болгон үчүн өзү айткан эпос, дастандардагы кубанычтуу учурларды, ак сүйүүнү, же кайгылуу мерчемдерди эң ишенимдүү, жандуу, жеткире таасын баяндаган. С-дын ири төкмөлүгүн айкындаган ырлар калбаганы м-н эң негизгиси Калык, Саякбай сыяктуу чон масштабдагы айтуучу, жаратуучулардын таасын далилдеген “Карагул ботом”, “Ак Мөөр” дастандары, “Жаныш, Байыш”, “Курманбектей” (андан өзгөчө мыкты айткан “Кедейкандын” жазылып калбагандыгы өкүндүрөт) эпосторду кайталангыс үлгүлөрү жазылып калган. Жыйынтыктаганда аянычтуу тагдыр күткөн Сагынбек Дыйканбай уулунун кыргыз ырчылар поэзиясында даңазалуу төкмө, алп таланттуу айтуучу, дастанчы катарында барандуу өз орду бар.

САРЫБАЙ уулу Ысмайыл (1870–1923) – жазгыч акын. Бир аз ырлары Академиянын кол жазмалар фондунда сакталууда. Ал негизинен 1917–23-жылдын аралыгында жазган ырлары кийинчерээк жердештери тарабынан азыноолак материалдар жыйналып тапшырылган.

Атасы Сарыбай Текесте өлүп, көмөр күнү Кытайдын черүүлөрү боз үйдүн боолорун кыркып, үзүктөрүн сыйрып, “көч, көч” деп аябай асылышат. Ушундай жагдай “Ойгон, кыргыз күн чыкты” (1918) деген ырды чыгарып:

Бири-бирине кенеш кур,
Душманыңга каршы тур.
Бирикпесең бул күндө,

Бириң малай, бириң кул – деп калкты биримдикке чакырат. О. эле кыргыздын “окуудан коркуп сактанган”, “мал тукуму көбөйтсө байлык менен мактанган” түнтөйлүгүн, таң атып турса да жаткандан зерикпеген ыкшоолукту сындай келип:

Николай соргон каныңды,
Дайындап койгон жайыңды,
Колуңда малың бүткөн соң,
Малай кылмак баарыңды.

Кыргыз эл элең,
Берекелүү кең эле,
Николай зулум паашага,
Малыңды берип тең элең,

Эми заман өзгөрдү, ойгон кыргыз –деп чакырык таштайт. Маалымдоочулардын айтканынан, ырларынан, мазмунуна караганда, өз мезгилинин сабаттуу түшүнүктүү адамдарынан болуп, орус алфавитин билип, орус тилинде да сүйлөгөн. Татар, казак, өзбек тилдеринде чыккан газета, журналдарды, китептерди окуп, замана заңын, дүйн. маалыматтар ж-дө түшүнүгү бар кен билимдүү адам болгон.

Акын Кеңеш өкмөтүнүн саясатын жактаган. Калкты ошонун жолунан чыкпоого, илим-билим алууга, жалпы түрк элин биригүүгө чакырган ырлары да арбын.

САРЫШБЕКОВ Райкул (1941-ж. т., Кочкор р-ну) – “Манас” изилдөөчүсү, адабиятчы, сынчы, акын, жыйноочу, түзүүчү. Жазуучулар союзунун мүчөсү, филология илимдеринин кандидаты (2000). Илим ж-а техника б-ча Мамл. сыйлыктын лауреаты. Ал “Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү” аттуу монографиясын жазып, анда “Манас” эпосунун проблемаларына арналган орчундуу маселелерди чечүүгө аракет жасаган. Бул эмгекте “Манас” эпосундагы эң негизги он каармандардын бири Алмамбеттин образынын өсүп-өнүгүшү ж-а калыптанышы каралат. Автор эң бай, адабий ж-а этнографиялык материалдардын негизинде Алмамбеттин образы “Манас” эпосундагы эң байыркы образдын бири экенин ж-а тарыхый шарттардын алмашышы м-н ал образ тынымсыз эволюциялык өсүп-өнүгүүлөрдү башынан өткөрүп, байыркы мифтик, фантастикалык эпостун каарманынын тарыхый баатырдык эпостун каарманына айланышы тарыхый салыштырма планда ачып берген. С-дун дагы бир салмактуу эмгеги катары татыктуу болгон монографиясы – “Манас” эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы” (1988) деп аталат. Мында автор элдин духун, элдин умтулуусун, анын үмүт, тилегин алып жүрүүчү эпикалык оң каармандар, идеализациялоочу мотивдердин б. а. элдин башына түшкөн кыйын кезенди жок кылып, бейпил турмушту орнотуу үчүн атайын жаралган элдик баатырдын төрөлүшүнөн тартып, эл иши үчүн күрөшүп жүрүп курман болушуна чейинки мотивдердин ар бирине конкреттүү токтолот. Алардын түпкү чыгышынан тартып, бүгүнкү күнгө чейинки эволюциялык өнүгүшүн иликтейт. Булардан тышкары ал “Манас” эпосунун ар түрдүү проблемаларына арналган 50дөй макаланын автору.

“Акындар чыг-лыгынын тарыхынын очерктери” (1988) аттуу коллективдүү эмгекте манасчылар Тыныбек Жапый уулу, Саякбай Карала уулу, Молдобасан Мусулманкулов, Багыш Сазанов, Ибраим Абдрахманов, Дүнкана Кочуке уулунун чыг-лык портреттери жазылган. Кийин ушул макалалар толукталып, алымча-кошумчаланып, “Кыргыз адабиятынын тарыхы” аттуу 7 томдуктун 1-томуна жарыяланды. Р. С. Дүнкана, Сейдана ж. б. манасчылардын өз оозунан “Манас” эпосунан эпизоддорду жазып алган. СОВ ж-а СКВ б-ча “Манас” үчилтигинин жергиликтүү ж-а борб. басмалардан жарыкка чыккан, басылыштарын түзүүгө катышып, алардын айрымдарына баш сөз жазган. Кыргыз адабий изилдөөгө арналган 100дөн ашуун макалалардын ж-а “Мезгил жаңырыгы” аттуу адабий сын жыйнагынын автору. “Тоолор керемети”, “Кызыл аска” ырлар жыйнагында ж-а мезгилдик басма сөздөрдө анын поэтикалык ой толгоолору чагылдырылган чыгармалары жарык көргөн.

САТИРА (гр. – түрдүү, аралаш) – коомдук турмуштагы ошол чөйрөгө, түзүлүшкө ылайык келбеген айрым бир көрүнүштөрдү, адамдардын иш аракеттериндеги, мүнөздөрүндөгү жагымсыз сапаттарды күлкүгө алып, сындаган чыгармалар. Сатиралык чыгармалар бардык жанрда жазыла берет. Токтогул Сатылганов “Беш каман” деген ырында эзүүчү таптын өкүлдөрүнүн айрым жорук-жосундарын келекелейт, алардын бетин ачат. Сатирада автор объектисинин терс жактарын бир кыйла көркөмдөш-түрүп, айрым бир сатиралык боёкторду коюулантып да коёт. Сатиралык чыгармалар байыркы грек адабиятынан бери эле белгилүү. Бүгүнкү күндө да сатиралык чыгармалардын мааниси чоң. Коомубузга жат айрым көрүнүштөрдү сынга алып турат. Кыргыз сатирасынын өсүшүндө элдик жомоктордун, анекдот-калптардын, Токтогул, Тоголок Молдо, А. Токомбаев, К. Маликов, Р. Шүкүрбеков, М. Алыбаев, К. Каимов, М. Борбугулов, М. Турсуналиевдердин чыгармаларынын мааниси чоң. Республикабызда сатиралык мүнөздөгү “Чалкан” журналы чыгып келип, анда фельетон, аңгеме, пародия, ырлар жарыяланат.

САЯКАТНААМА, с а п а р н а а м а, ж о л о ч е р к и, с а я к а т ы р л а - р ы – башка өлкөлөргө, бейтааныш жерлерге барганда ошол жактын таасири м-н ал жактын эли-жери, маданияты, географиясы ж. б. нерселери ж-дө жазылган чыгармалар. Мындай мотивдер Молдо Нияздын ырларында, Молдо Кылычтын “Чүй баяны” поэмасында учурайт, советтик мезгилде жол чыгармалары же командировкалык, саякаттык адабият кыргыз жазуучуларында арбын жазылды. Мис., О. Султановдун БАМ (Байкал-Амур магистралы), Париж ж-дө ыр-поэмалары, К. Жусуповдун

“Микеланжело мекенинде”, “Армения күндөлүгү”, “Волга боюнда”, “Япония элестери” деген чыгармалары, Ж. Мамытовдун “Куба”, “Кашкар жеринде” ырлары ж. б.

САЯКБАЙ Каралаев (1894, Тоң р-ну, 1971, Фрунзе) – 20-кылымдагы улуу манасчы, Кырг. ССРинин эл арт. С-дын талантынын эртелеп ойгонушуна чоң энеси Дакиш түрткү болгон. Ал киши элдик оозеки чыг-лыктын. С. «Манастын» кара сөз түрүндө баяндалган сюжетин да ошол чоң энесинен уккан. Манасчы өзүнүн ай-туучулук талантынын ачылышы түш көрүү м-н байланыштырган. 1916-жылдары жашаган жери Семиз-Белден Орто-Токойго келе жатып баштагы чоң кара таштын ордуна үй тигилип турганын көрүп таң калып, асмандан угулган кандайдыр укмуштуу добуштан эси ооп жатып калат. Ошондон үйгө кирип Каныкейдин колунан даам татат. Үйдөн чыкканда:

Кылымдын баары козголуп,
Кырк – элүү түмөн кол болуп,
Түнөрүп жаткан Бээжинге

Түз кирип найза сунганы – кетип бараттык эле, казат болуп, кол кетип баратканда анын алдынан кезиккениң абдан жакшы болду. Караңгыда көз тапкан, капияда сөз тапкан Бакай деген менмин, Манас баатыр сага бере өт деген күлазыгын берейин. Оозунду ач дейт. Анан Манас, Алмамбет, Чубак, Сыргактарды бир бирден сыпаттап айтып тааныштырып чыгат. Ошол окуядан көп өтпөстөн 1916-ж. элдик көтөрүлүш чыгып, анын трагедиялуу аякташынын каардуу кап-шабы Саякбай Карала уулунун бүлөсүнө да тиет. Үркөн эл м-н кошо алар да Кашкар тарапка качып жөнөшөт, бирок унаалары начар болгондуктан узак бара алышпай, Сары-Жаздын Көөлөсүндө калышат. Саякбай ошол кезде Бычков деген актардын генералынын колуна түшүп аз жерден өлүмдөн кутулат. 1918-ж. кулакка малай болуп жүргөн жеринен Шагабутдинов деген большевик, жетекчилик кылган Кызыл Армиянын бөлүгүнө кошулуп Совет бийлигинин душмандарына каршы аттанып чыгат. С. Кызыл Армиянын катарында жүргөнүндө “Манаска” кызыгуусун уланткан. 1921–31-ж. элине кайтып келип Совет бийлигинин чыңалышына активдүү катышып, Маман, Ырдык ш-дык Советтерине төрагалык милдет аткарат. Ушул жылдардан баштап анын манасчылык өнөрү ачылат. Эл алдында тынымсыз чыгып “Манас” айтат. Айрыкча, өз мезгилинде Көл айланасындагы манасчылардын эң таланттуусу эсептелген Чоюке Өмүр уулу м-н 1924-ж. таанышышы анын чыг-лыгына таасир тийгизет. Чоюкени ээрчип жүрүп айткан. “Манасын” үйрөнүү аны нагыз манасчылык деңгээлге көтөрөт.

С. бул жылдары экинчи бир манасчы Акылбекке жолугуп андан да таалим-тарбия алат. 1930-ж. Фрунзе шаарына манасчы катары чакырылып, коомчулук тарабынан таланты жогору бааланат. Анын Фрунзе шаарына келип коомчулук м-н таанышышына жазуучу Жекшен Ашуубаев, белгилүү илимпоз Хусейин Карасаев көмөкчү болот. Ал “Манасты” эл алдында толук түрүндө 1925-жылдан тартып айта баштаган, 1935–54-ж. филармонияда артист болуп иштеп, негизги репертуарын “Манас” айтуу түзгөн.

1932-жылдан баштап белгилүү манасчы катары “Манастын” тексти жазылып, 1937-ж. үчилтиктин биринчи бөлүмү жазылып бүтөт. Тексттин көпчүлүк бөлүгүн кыргыз фольклорун, ыкча “Манасты” көп жылдар бою элден жыйноого катышып, зор эмгек сиңирген Ыбырайым Абдыракман уулу кагаз бетине түшүргөн. Андан башка да жазуу ишине К. Жумабаев, Ж. Рисов, К. Кыдырбаева катышкан. С-дан жазылып алынган “Манас” бөлүгүнүн тексти 83830 ыр сабын түзгөн. Мындан башка да “Семетей”, “Сейтек” бөлүмдөрү, алардын уландысы катары Кенендин, анын уулдары Альмасарык, Кулансарыктын окуялары да толук жазылып алынган. С-дан жазылып алынган “Манастын” текстинин бардыгы 500553 сап ырдан турат да, колдо бар варианттардын эң көлөмдүүсү болуп эсептелет. Б. а. “Манас” дүйнөдөгү белгилүү эпостордон эң көлөмдүүсү болсо, С-дын варианты ошол “Манастын” эң көлөмдүүсү болуп саналат. С-дын айтуусунда “Манас” эпосу 60-жылдардын ичинде бир нече жолу магнитофон плёнкасына жазылып алынган. “Манас” аткарып жаткан учурлары бир нече сапар киного тартылган. Бул уникалдуу материалдардын “Манасты” изилдөөчү кийинки муундар үчүн мааниси зор.

С-дын варианты кагаз бетине түшүрүлгөн “Манас” эпосунун бардык варианттарынын ичинен, ага таандык салттык окуяларды мүлдө камтышы м-н айырмаланат, Ырас, Шапак, Багыш, Молдобасан, Мамбет, Тоголок Молдо сыяктуу ага замандаш бир катар манасчылардан да трилогиянын үч бөлүмү тең жазылып алынган. Бирок, алардын варианттарында эпостун бардык окуялары бир кыл эмес, бир эпизод кенен деталдаштырылып сүрөттөлсө, экинчи бир эпизод кыска айтылып, схема түрүндө берилип же айрым учурда таптакыр эскерилбейт. С-дын варианты “Манас” үчилтигинин бардык бөлүмдөрүнүн салттык окуяларын толук камтуу м-н бирге анын бардык эпизоддорун жетер чегине жеткире кенен деталдаштырып сүрөттөлгөнү м-н орошон айырмаланат. Ал турсун мурун эл ичинде белгилүү же анча белгисиз аңыз-уламыш түрүндө сакталып келген бир катар окуяларды өзүнчө көлөмдүү эпизод кылып, ырга айландырып, өнүктүрүп айткан. С-дын вариантынын ар бир эпизодунда башка варианттарда жолукпаган толгон мотивдер, көптөгөн кейипкерлер, алардын иш-аракетин, кулк-мүнөзүн, кимдигин сүрөттөгөн баяндардын орун алышы м-н да сюжети окуяга бай. С. элдик идеалды алып жүргөн башкы оң каармандар гана эмес, алардын негизги душмандары – терс каармандарга, ал түгүл экинчи пландагы кейипкерлердин да ар биринин сырткы портретине, сын-сыпатына, кулк-мүнөзүнө кеңири токтолуу м-н ар биринин өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүктөрүн ачат. Ал каармандарды толук сүрөттөө максатында минген агына, кийген кийимине, урунган курал-жарагына, көп-чүлүк учурда ата-теги, эли-жерине кеңири токтолот. Каармандын курал-жарагынын сырткы көрүнүшү, укмуштуу сапатына гана эмес, аны ким кантип жасаганы, каарман ага кандайча ээ болгондугу толук баяндалат. Каармандын портреттик мүнөздө-мөлөрү көпчүлүк учурда ондогон ыр саптар м-н кеңири сүрөттөлсө, керек учурда анын мүнөзүндөгү негизги белгини “отко салса күл болбос, жоого түшсө күң болбос кайран энең Каныкей” – деген сыяктуу өтө таамай, так белгиленген афоризм түрүндөгү өтө кыска ыр саптары м-н да берет. Каармандардын жалпы портреттик мүнөздөмөсүнөн башка да, анын ар кыл психологиялык абалындагы көрүнүшү (каардангандагы, кайгыргандагы, кубангандагы, корккондогу) ар дайым элестүү терең сүрөт-төлөт.

СЕЙДЕНЕ Молдоке кызы (1922, Кетментөбө өрөөнү) – семетейчи. Айылдык жети жылдык мектепти аяктаган. С. өтө жаш кезинен ырга, сөзгө үйүр болуп, өзү да кези келгенде жамактатып ырдай коюп жүргөн. Элде С. Атай Огомбаев м-н айтышкан деген аңыз сөз бар. С. «Семетей» айтып калышын башка манасчылардай эле түш көрүү м-н байланыштырат. Анын түшүнө адеп улуу акын Токтогул кирип, «Манас» айт дейт. «Айланайын Токо! Аял киши болсом кантип айта алам?» – деп макул болбойт. Көп өтпөй С. катуу ооруйт, түшүнө Семетей кайра-кайра кирип, эпосту айтууну талап кылат. Ушул мезгилде С-нин баласы чарчап калат. Муну ал эпосту айтпаганы үчүн түшүнө кирген баатырлардын (Семетей ж. б.) арбактарынын жазалоосу катары түшүнөт да жалгыз калганда көбүнчө түн ичинде, өзүнчө «Семетейдин» ар кайсы эпизоддорун айта баштайт. Бара-бара такшалып кадимкидей айтууга жарап калганда коншу аялдарды үйүнө чакырып алып аларга айтып берип жүрөт. Муну кайнатасы билип калып «Манасты» аял киши айткан эмес деп, С-нин эпосту айтуусуна катуу каршы болуп, таптакыр тыюу салат. Бирок, «Семетейди» эл арасында айтууга абдан ынтызарланган С. эл көп чогулган кайсы бир чоң майрамда үйүнөн качып чыгып, майрамга келген карыяларга барат да алардын уруксаты м-н алгач көп жыйындын астына чыгып өнөрүн көргөзөт. Анын «Семетейин» жактырган карыялар ак батасын беришет. Ушундан тартып үй-бүлөсүнүн тоскоолдугу токтоп, «Семетей» айтып калат. Эпосту тереңдетип айтуу максатында Таласка бир нече жолу барып «Манас» эпосуна байланышкан андагы атактуу жерлерди кыдырып көрүп чыгат. 60-жылдардын орто ченинде Фрунзе шаарына келип, эл акыны Алымкул Үсөнбаевдин үйүндө белгилүү артисттер, акындар, манасчылардын алдында «Семетей» айтат. Мында чогулгандар, айрыкча, «Манас» эпосунун көп варианттарын кагаз бетине түшүргөн белгилүү манасчы Ыбырайым Абдыракман уулу С-нин талантына жогору баа берет. С. эл чыгылгынын көптөгөн кароо, конкурстарына катышып башкы байгелерди жеңип алган. КРУИА-сынын Манастаануу бөлүмү С. айткан «Семетейдин» бардык эпизоддорун жазып алган. Анын вариантын жазып алууга ил. кызматкерлер Р. Сарыпбеков, О. Сооронов катышкан. Эпостун айрым эпизоддорун семетейчи өзү да кагаз бетине түшүргөн. С-нин семетейчи болуп калыптанышына китептин, айрыкча, 1959-ж. жарык көргөн белгилүү семетейчилердин. варианттары б-ча түзүлгөн курама варианттын таасири чоң. Китептин С-ге таасир этүүсүн күйөөсү Үркүн Сейитбеков мындайча эскерген. Айылда мугалим болуп иштеп жүргөн Үркүн китеп жаңы жарыкка чыкканда сатып алат да бош боло калганда үн чыгарып баштан аяк көп сапар окуп чыгат. Анын окугандарын С. ар дайым кунт коюу м-н угуп жүрөт. Демек, жаш кезинен ырга, көркөм сөзгө шыктуу С-нин ичинде бугуп келген жашыруун таланты эпостун укмуштуу дүйнөсү м-н аралашып, ээ бербей сыртка атып чыкканы талашсыз. С-нин вариантынын китеп м-н жакындыгы көбүнесе сюжет курулушу жагынан байкалат. Бирок, ички көркөм касиети, мазмуну, айрым деталдары, мотивдери б-ча толук өзүнчөлүккө ээ. Сюжеттик курулушу жагынан да бүтүндөй эле китеп м-н окшош эмес. Ал турсун айрым эпизоддор белгилүү варианттардын эч бирине окшошпогон өзгөчөлүккө ээ. Көпчүлүк варианттарда Семетей өлгөндөн кийин Кыяс Айчүрөккө зордук м-н үйлөнөт да Сейтек анын колунда туулат. Ал он экиге чыкканча кыргызга Канчоро кандык кылат. Каныкей, Бакай, Күлчоро кул-күндүктө жашайт. Ал эми С-нин вариантында Кыяс Айчүрөккө үйлөнө албайт. Айчүрөк Таласта калып Сейтекти төрөйт. Семетейдин ордуна кан болгон Канчоро Айчүрөк, Күлчоро, Бакай, Каныкейге кордук көрсөтө баштаганы м-н элдин каргышына калган Канчоро көп узабай кайгы-касиетке учурайт. Канчорого тийгени жети күн боло электе Чачыкей айыкпас ооруга чалдыгат. Тогуз айга жеткирбей бала төрөп, өзү узабай өлөт, артынан жаңы төрөлгөн баласы да чарчайт. Алардын өлүмүнө кайгырган Канчоро оорута чалдыгат. Аны адамкерчиликсиз чыккынчылыгы үчүн жек көргөн Бекчоро дарыламыш болуп аракка чылап уу берет. Ичегиси эзилип, эси оогон Канчоронун жанына эч ким басып барбай жалгыздыкта жатып азап тартып өлөт (башка варианттарда Канчорону Сейтек эр жеткенде өлтүрөт). Канчоро өлгөндөн кийин эркиндикке чыккан Каныкей жаралуу Күлчорону (башка варианттардагыдай ал Кыястын колуна түшүп анын жылкычы-кулу болбой эле Таласта калат) өз колу м-н айыктырат. Айыккан Күлчоро Таласка кан болот. Каныкей, Бакай куда түшүп Айдарбектин кызын Күлчорого алып беришет. Эл Семетей бар кездегидей бейпил турмушта жашайт. С-нин вариантындагы мындай өзгөчөлүктөр сюжеттин ичиндеги көптөгөн мотивдерден да учурайт. Мис., Каныкейдин жомогу эпизодунда кыз Сайкал Манастын төртүнчү аялы болот. Ал Манас турган жерден алыс, кытайларга чектеш жашайт. Чапса кылыч, атса ок өтпөгөн Манасты жеңе албаган Коңурбай өлтүрүүнүн ар түрдүү амалын издейт. Өзүнүн аялын Сайкал м-н достоштуруп, астырган сыр тарттырат. Коңурбайдын аялы амал м-н мас кылган Сайкал Манасты эртең м-н багымдат намазды окуп жаткан учурунда гана өлтүрүүгө болорун айтып коёт. Коңурбай Манасты жарадар кылганда күнөөлүү Сайкал Манастан бир күн мурун жарылып өлөт. Акылман Каныкей Манастын сөөгүн түн ичинде Эчкиликтин зоосуна жашыруун көмдүрүп, эртеси Сайкалдын сөөгүн Манастыкы деп күмбөзгө койдурат. Мындай өзгөчөлүктөрдү С. айткан ар бир эпизоддон табууга болот. С-нин айтуусунда Сарыгтаз алты айында ата-энесиз калган жетим бала болот. Аны таап алган Каныкей бапестеп өстүрүп, эр жеткенде Садырбектин кызына көп калың төлөп куда түшүп алып бергени жатканда Манас дүйнөдөн кайтып, тилеги ишке ашпай калат. Каныкей Букарга качканда Абыке, Көбөштөр Каныкейдин дайнын сурап Сарыгтазды кыйнашат да эч жооп ала албай аны өлтүрмөк болушат. Кыйды Кыргызчалдын кеңеши б-ча амал м-н аман калтырышып, Каныкей калыңын төлөп койгон Садырбектин кызын алып беришип, аялы экөөнү Жакыпка малай кылып коюшат. Аялы эркек төрөп атын Калык коёт. Сарыдан ар түрдүү шек санаган Жакып аны өлтүрмөк болгондо ал катын-баласын кайындарына жашыруун жеткирип, өзү Каныкейлердин артынан Букарга качып кетет.

СЕКЕТБАЙ, к. *Сүйүү ырлары*.

СЕЛКИНЧЕК. Үрп-адат, турмуштук чыгармалардагы оюн ырларынан. Селкинчекте улуттук оюндун жүрүш тартиби, ага катышкан жаштардын шат көңүлдөрү, оюн-күлкү тамашалары баяндалат. Жаштык, өмүр даңазаланат. Ар нерсе өз учуру м-н, ошондуктан жаштык мезгилди да билгичтик м-н өткөзүү керек дегендей элдик оптимисттик ойлор берилет.

Бурулчанын селкинчек,
Бурулбай тепчи келинчек.
Асылкандын селкинчек,

Андай теппей, мындай теп.
 Сүйүмкандын селкинчек,
 Андай теппей мындай теп.
 Айланайын жеңеке,
 Кайтып кетем эмесе,
 Үргүлөйүн жеңеке,
 Үйүмө кетем эмесе.

Мисалда ырдын ритм оюн-шооктун, селкинчек оюнунун ритмине бап келет. Бир жаштыкты оюн-күлкү, шайырдыкты даназалоо м-н бүтөт:

Кызыл жоолук түрдөй жан.
 Кыз экенде гүлдөй жан.
 Жаңы чыккан бүрдөй жан.
 Сүйүмкандын селкинчек,
 Сүйүп тепкин келинчек.
 Бир-бириңе карашып,
 Күйүп тепкин келинчек.

(Элдик ырлар)

«**СЕЙИТБЕК**» – тарыхый поэма. Эки вариант аркылуу белгилүү. Бири – Орузбай Урмамбетовго, экинчиси - Нурдин Адиевге таандык. Эки варианттын тең айтуучулары өзүлөрү кагаз бетине түшүрүшкөн. О.Урмамбетовдун варианты мурда жарык көргөн. “С.” – сюжети анча татаал эмес чыгарма. Атасынын досу Аккандын колунда өскөн башкы каарман Сейитбек эр жеткенде элине кайтып келиши, кырк жигит курап атасы Курманбекти өлтүргөн Дөлөндөн өч алышы ж-а Вазилкандын кызы Мөл сулууга ашык болушу, ага үйлөнүшү м-н негизги окуялар аяктайт.

Сюжет жагынан да, образдар жагынан да О. Урмамбетов м-н Н. Адиевдин варианттары анча көп айырмаланбайт. Бирок, О. Урмамбетов деталдаштырып сүрөттөп, көп мотивдерди жаңы кошкону байкалат. Мис., Н. Адиевде Сейитбек м-н Мөлмөл кичинекейинен бирге өсүп, баш кошушса, О. Урмамбетовдун вариантында бир кыйла кенен берилет. Мөл сулуу м-н Сейитбектин сүйүүсү, айылдык кыз-жигиттин мамилесиндей өтө реалдуу сүрөттөлгөн. Сейитбек Мөл сулуунун жеңеси Фатимага пул берип, кызды терезеден чыгаргыч алып, гүлбакта жолугушуп жүрөт. Кийин өз элине келгенде да аны эсинен чыгарбайт. Элдин “кандын бойдок жүрүшү жарабайт”, элден тандап сулуу ал” дегенине макул болбойт. Калмактарды жеңгенде тартууга келген Торконун кызы Санжыргалга үйлөнүүдөн баш тартып, баш жигити Бөрүгө берет. Мөл сулууга үйлөнүү үчүн Кашкарга кайра келип, ага жолугат. Акырында Аккан Вазилканга куда түшүп, калыңы берип, эки ашыкты баш коштурат. Ушундай эле поэмада Сейитбек Курманбектин жигити Зайырбек м-н таанышышы ж-а Зайырбектин андан кийинки өмүрү деталдуу сүрөттөлгөн. Зайырбектин образы карама-каршылыктуу образ. Ал Курманбекке чыккынчылык кылат. Курманбек Телтору минбей, башка ат м-н жоого аттанганда аны м-н бирге барбайт. Бирок, кийин өз күнөөсүн сезип, Курманбектин мүрзөсүн 12 жыл күзөтүп жүрөт да, акырында Сейитбекке дубана түрүндө келип, аны эл-жерин ж-дө кабардар кылат. “С-те” эпикалык мотивдер сейрек кездешет. Көбүнчө сүрөттөөлөргө басым жасалат. Ошондой эле эпикалык жанрдын туруктуу элементтери фантастика, гипербола бул поэмага анча мүнөздүү эмес. Каармандар да кадимки жердик адамдар, алардын иш аракеттери анча апыргылбай реалдуу сүрөттөлөт. Мунун баары баатырдык эпостун жанрдык жактан өзгөрүп, реалисттик иск-вого жол бошото баштаганын күбөлөп турат. Башкача айтканда “С.” баатырдык эпос эмес, жаңы доордун туундусу – тарыхый поэма. Ырас, тарыхый булактарда Сейитбек деген инсан болгондугу ж-дө маалыматтар кезикпейт. Бирок, мындай инсан жашап өткөнүн болжолдосо болот. Анткени, ал генеалогиялык циклдешүү принцибинде түзүлгөн баатырдык эпос “Курманбектин” ж-а тарыхый поэма “Шырдакбектин” башкы каармандарынын бирине бала, бирине ата болуп сүрөттөлөт. Ал эми аталган эки чыгарманын башкы каармандарынын тарыхта болушкандыгы ж-дө көп маалыматтар кездешет. Сейитбектин адилеттик, чындык, көз карандысыздык үчүн жүргүзгөн күрөштөрү жалаң гана көркөм чыгарма катары эмес, ал эл арасындагы айрым маалыматтарга, уламыштарга караганда тарыхый адам катары айтылат.

«**СЕЙТЕК**» эпосу өткөн кылымдарда эле “Манас” үчилтигинен үзүндү-лөр кагаз бетине түшүргөн ж-а бастылып чыгарган академик В. В. Радлов (1869-ж.) эл арасында Манас баатырдын өзү эле эмес, небереси Сейтек ж-дө да айтылаарын кабарлаган эле. Анын жыйнаган материалында “С.” өзүнүн көлөмүнүн чакандыгына карабастан, (506 сап ыр эле) сюжеттик схемасы б-ча бүгүнкү колдо турган көпчүлүк варианттардан айырмаланбайт, анда туруктуу салттык сюжеттик канванын тулкусу дээрлик орун алган. Бул “С.” эпосу “Манастын” ажырагыс бир тармагы катарында небактан бери калыптанып жашап келгендигин ачык далилдей турган белги. “С.” эпосунун текстин кагаз бетине түшүрүү жумушун интенсивдүү жүрүшү албетте, Кеңеш өкмөтүнүн келишине байланыштуу. Тактап айтканда, 20-кылымдын 20-жылынын аягынан башталат. Биринчи болуп, 1927–28-жылдары Жакшылык Сарыков деген көрүнүк-түү семетейчиден 27 миң сап ыр көлөмүндө “С-тин” варианттарынын бири жазылып алынат. Ошондон бери карай эл арасынан “С-тин” ондон ашуун варианты кагаз бетине түшүрүлүп алынган (В. Радлов жазып калтыргандыгын кошо эсептегенде), аларды жазып алган мезгилдер ар башка, о. эле материалдардын көлөмдөрү ар кыл. Эл акыны Тоголок Молдонун 1936–38-жылдары өзү жазып берген “С-гинин” көлөмү 2230 сап ырдан турса, М. Муслуманкуловдон, К. Кыдырбаева 1945-ж. жазып алган вариант булардыкынан көлөмдүүрөөк (11 600 сап), анда белгилүү традициялуу окуялардан башка Коңурбайдын баласы Куялынын Таласка жасаган жүрүшү баяндалат. Ушуга жакын, б. а. Куялынын ордуна Карадөөнүн Таласка чабуулун ж-а бир топ турмуштук маселелерди сүрөттөгөн вариант – Ы. Абдрахмановдуку. Ал өзү 1948-ж. жазып тапшырган материал 7840 сап ырды түзөт. Булардан башка Б. Сазановдон 1938-41-жылдарда 5 580 сап ыр, М.

Чокморовдон 1972-ж. 23 340 сап ыр, С. Каралаевден 84 697 сап материал 1940–47-жылдарда жазылып алынган. Кийинки аталган эки вариант жалпы эле трилогиянын толуктугу м-н бирге “С.” эпосунун да көлөмдүү варианттары эсебинде өзгөчө орунду ээлейт. Мындан башка А. Тыныбеков, А. Тойчубеков, М. Ашымбаев, Ш. Азизовдон жазылып алынган чакан варианттар бар. Кыскасы, кандай көлөмдө, канчалык көркөмдүк оош-кыйышта болбосун, бардык вариантта “Манас” үчилтигинин кортундулоочу бөлүгү “С.” экендиги кадиксиз айтылып, чыгарма башкы каармандын ысмын алып жүрөт.

“С.” эпосу да ар качан манасчы, семетейчилердин репертуарынан туруктуу түнөк таап, арып-азбаган чыгармачыл эстафета муундан-муунга тапшырган. Өзүнө чейинки жомокчулардын алптарынан манасчылык өнөрдү өз учурунда өздөштүрүп, аны жеке башынан зор табигый талантына салып өркүндөткөн, биздин заманга төкпөй-чачпай жеткирген, чоң манасчылардын акыркы өкүлү – С. Каралаев эпостун оригиналдуулугун арттырууда зор күч жумшаган.

Ал мурда жашап кеткен Суранчы, Байдалы, Назар, Тыныбек, Чоюке өңдүү залкарлардын калтырып кеткен чыгармачыл салтын улантып, үйрөнгөндөрүн акыл-сезиминде аруу асырап, астейдил өстүргөн адам. Түздөн-түз Саякбайдын устаты эсептелген чоң манасчы Чоюке Өмүр уулу “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” турсун, Сейтектин уулу Кенен, Кенендин балдары Алымсарык, Кунансарыктар тууралуу да жомоктоп айткандыгы тууралуу маалымат бар.

С. Каралаевдин варианты 6-ча “Манас” эпосундагы генеалогиялык цивилизациянын акыркы этаптары катарында Манастын небереси Сейтек ж-а анын балдары Алымсарык, Кунансарык жөнүндөгү жомоктор эсептелет. Буга кошумча факт катарында айта кете турган бир нерсе – 1961-ж. Кытайдагы Кызыл-Суу аймагындагы кыргыздар арасынан жазылып алынган “Манас” жомогунун 12-миң жолдон турган бир нускасында Манастан баштап кийинки бешинчи урпагына (тукумуна) чейин бөлүк-бөлүк айтылат. Демек, Манас, анын баласы Семетей, небереси Сейтек. Эпоско атайын кайрылган эмгектерде “С.” эпосунун сюжети, идеялык багыты, образдар системасы, көркөм каражаттар ж. б. маселелер каралуу м-н бирге чыгарманы “Манас” трилогиясынын генеалогиялык бир бөлүгү, болгондо да аны бардык тараптан жыйынтыктаган бөлүгү экендиги ар дайым эскерилет. Улуу манасчы С. Каралаевдин айтуусундагы вариант 1952-ж. жазылып алынган, сюжеттик канвасы төмөнкүдөй: Семетейдин үй-бүлөсүнүн кордук көрүшү, Сейтектин төрөлүшү, Кыястын колунда өсүшү; Карадөө издеп келип, кезигип, ата-тегин айтышы; Сейтектин Таласка алгач ирет келиши; Сейтектин Каныкейге учураганы; Айчүрөк, Күлчоронун Акбала м-н Каныкейге көрүшкөнү; Желмогуз уулу Сарыбайдын кол салышы; Сейтек м-н Акжолтойдун перинин кыздарына үйлөнүшү; Кытай каны Чоң Китенин жиберүүсү м-н Чоң Билгичтин кыргыздардын жылкысына тийгени; Кенендин туулушу; Сейтектин өлүмү. Көрүнүп тургандай “С.” эпосу да башкы каармандын айланасына өмүр-баян ордуна тизмектелген эпикалык сюжеттердин жыйындысынан куралган. Бардык вариант салттуу түрдө Семетей баатыр согушта дайынсыз жоголуп, кош бойлуу Айчүрөк м-н Күлчоронун Кыяска олжого кетишинин оор картинасын сүрөттөө м-н башталат.

“С.” эпосунун көтөргөн негизги идеясы – өз ич арадан бөлүнүп чыккан душмандарды жеңип, ыркы бузулган туугандардын башын кошуу болгондуктан, сырткы баскынчыларга багытталган согуштар анчалык бекем калыптанган эмес. Арийне “С.” эпосун “Манастын” акыркы бөлүгү катары көрсөтө турган негизги окуя – Коңурбайдын баласы Куялы (Б. Сазанов, Ш. Рысмендеев, Ы. Абдрахманов) м-н же болбосо Коңурбайдын небереси Ките м-н (С. Каралаев) согушу болушу керек эле. Бирок, айрым манасчылар вариантына буга чейин жоголуп кеткен Семетейди калыбына келтирүүнү (С. Каралаев, М. Чокморов), Желмогуз уулу Сарыбайдын согушун (С. Каралаев) же Карадөөнүн Таласка жүрүшүн (Ж. Сарыков, С. Каралаев) кошо беришет. Ушуга байланыштуу “С-тин” варианттарынын ортосунда мазмундук жактан оош-кыйыштар орчун байкалат. О. болсо да “Манас”, “Семетейден” бери келаткан өтмө каармандар м-н “С-тин” өзүнө таандык жаңы каармандардын ортосундагы оң-терс мамилелер эпостун башынан бери келе жаткан элдик салттуу көз-караштан, негизги баатырдык линиядан танбайт. Ошентип, “С.” чыныгы корутунду бөлүм экендигине көпчүлүк варианттарда бирдей орун алган идеялык-тематикалык жалпылык ж-а каармандын керт башына биографиялык циклде жыйынтыкталган эпикалык окуялардын уланышы күбө болот. Манастын уулу Семетейден курсакта калган Сейтектин төрөлүшү, бөтөн жерден жетилип, башын бошотушу, эли-жерине көчүп келиши, үйлөнүшү, атасынын өчүн алып, ички-тышкы душмандарды жеңиши “С.” эпосун генеалогиялык принципте ишке ашкан оригиналдуу чыгарма деңгээлинен көрсөтүп турат. Демек, адамзаттын акыл-эси жаралгандан тартып аны кубантып, кайгыртып, күрөшкө үндөп отурган көз каранды эместик идеясы муундан муунга эстафета катары өтүп келгендигинин күбөсү болгон “Манас” трилогиясынын “С.” бөлүмү жалпы чыгарманы корутундулоочу катарында өзгөчө мааниге ээ. Ал трилогиянын башынан бери келаткан негизги эпикалык окуяларды бүтүрөө сүрөттөө м-н айрым өтмө каармандардын тагдырларын аягына жеткире көркөм чечет. Ошондуктан, бөлүмдөрдүн арасында бирдей сюжет, ситуациялар, ал тургай бирдей, персонаждар катышат.

“Манас” трилогиясындагы биринчи (Каныкей, Бакай) экинчи (Семетей, Айчүрөк, Күлчоро) мындагы каармандар: “С.” эпосунда атайын өз милдеттери м-н өтө чеберчиликте өткөрүлгөн эпикалык каармандар. Алар алдына коюлган максаттары ишке ашканда гана күрөш жолу жаңы муундун өкүлдөрү өзүлөрүнүн укум-тукуму болгон Сейтек, Акжолтойлорго калтырышат. Ал эми “С.” эпосун өзүнчө чыгарма деңгээлине жеткирип турган мына ошол кийинки муундун өкүлдөрү, аларды жеңишке шыктандырган мурдагы ата-баласынын деми иши. Кыскасы, “С.” эпосу деле “Манас” м-н “Семетей” сыяктуу байыркы кыргыздардын нечен кылымдар бою башынан өткөргөн тарыхый соц. турмушун, бактылуу келечек үчүн умтулган жакшы ой санаа, тилек м-н жүргүзгөн патриоттук күрөштөрүн жогорку пафосто көркөм иштеп, биздин күнгө жеткирген эпикалык бөлүм, “Манас” эпосунун масштабын көбөйтүп, арымын арттырып турган “Сейтек” жалпы трилогияны трилогия абалына жеткирип турган көлөмдүү чыгарма. Элдин эстетикалык муктаждыгынан жаралган бул эпос “Манастын” идеялык – көр-көмдүк составына зарыл учурда жаңылык киргизип, толуктап, тереңдетип акыр аягына чыгарган.

“СЕМЕТЕЙ” – кыргыздарга кеңири тараган баатырдык эпос. Ал “Манастын” уландысы эсептелип, үчилтиктин ажырагыс экинчи бөлүгү катары Манас баатырдын уулунун ысмы м-н аталган. Анын эл арасындагы ээлеген орду

“Манастыкынан” кем эмес. Жанрдык формасы, композициялык курулушу, образдарынын берилиши, стили жактан элдик оозеки чыг-лыктын классикалык бийиктигине жетип, ага болгон эстетикалык көркөм табит – элдин сезиминдеги сүйүктүү каарманы Манастын оор трагедиясын жеңилдетип, андан ашкан эпикалык көркөм образдын жаралышы м-н ишке ашырылган. “Манастын” негизги үч бөлүгүн (“Манас”, “Семетей”, “Сейтек”) айткан чоң манасчылар сыяктуу эле “С.” эпосун айтууну кесип тутуп, ошого бүт өмүрүн берген мыкты семетейчилердин көзү өткөн. “С-чи” деген түшүнүк да кесиптик да термин катары кыргыз фольклористикасы жандана баштаган 30-жылдардан баштап “С.”, “Сейтек” бөлүмдөрүн аткаргандарга карата орун-очок алып айтылып калган. Манасчылар сыяктуу эле семетейчилер да айтуучулук өнөрдүн сыйкырдуу жолун сөзсүз түрдө кандайдыр бир сырткы сырдуу күчтүн таасири (өздөрү ушундай түшүнүшөт) астында башташкан. Демек, салт катары кереметтүү жакшы түштөрдө аян берилип, эпостун тигил же бул көрүнүктүү каарманы кандай болбосун жаш талантты жомок айтууга үндөп, ал турсун талап кылган. Ошондон баштап ал адам эпикалык текстке байланып, өмүрү өткүчө ага кызмат кылууга моюн сунган. “Манас” сыяктуу эле “С-де” үйрөнүүнүн, аны эл алдында айтып чыгууну да өзүнчө иштелген туруктуу ыйык традициясы жашаган. “С.” эпосу түндүк-түштүк кыргыздарда бирдей сюжеттик нукта таралган. Ал көлөмү эмес вариантынын саны жактан да “Манастын” материалдарынан ашып түшөт. Буга кыргыз Улуттук академиясындагы Манастаануу ж-а көркөм маданияттын улуттук борборунун алдындагы Кол жазмалар фондунда сакталып турган өтө бай элдик көркөм казына далили. “Манас” бөлүгүнөн калышпаган мына ошол “С-инде” алгач кагаз бетине түшү-рүлүп басмадан жарык көрө башташы ж-а ага болгон ил. кызыгуучулуктун тарыхы да бир топ тереңден баштаган.

“С.” “Манастын” түздөн түз бир бөлүгү болуу м-н бирге өз алдынча бөлүмдү көп варианттуу эпикалык чыгарма экендиги өткөн кылымда эле белгиленген болучу. Тагыраак айтканда, “С.” салттуу түрдө “Манас” баатырдын карачечекей уулу аталып, атасынын иштерин улантып, аягына жеткирген чыныгы тукуму катары баатырдык эпостун кийинки бөлүгүнүн баш каарманы экендиги мурдатадан бери эле айтылып келген. Демек, “С.” жомогу – кыргыздарга гана таандык улуттук маданий көрүнүштүн бир көрүнүктүү фактысы катары калыптануу, өнүгүү ж-а гүлдөө баскычтарын толук басып өткөн өзгөчө классикалык чыгарма. 19-к. орто ченинде эле “С.” эпосу толук калыптанып бүткөн абалында турганы ошо кезде кыргыз жергесине келген Ч. Ч. Валиханов (1856), В. В. Радлов (1869) өндүү сырттан келген алгачкы окумуштуулардын ага болгон кызыгуусунан көрүнөт. “Манас” м-н “Семетейдин” ар биринин аягына чейин айттырыш үчүн үч күн, үч түн аздык кылат деген маалыматка Ч. Валиханов адегенде көп ишене бербеген. Иш жүзүндө таанышкандан кийин гана чынында гана “С.” бургуттардын (кыргыздардын) “Одиссеясы” деген терең маанилүү жыйынтыкка келген. Андан кийин “Семетейди”, “Манас” м-н бирдикте, б. а. үчилтигин бүгүнкү бизге тааныш сюжеттик нугунда кыска гана жазып алып, 6–7 эпизоддор “Семетей” м-н “Сейтекке” таандык экендиги басма жүзүндө кабарлап, жарыялаган. Орус окумуштуусу академик В. В. Радлов “Манасты” “Семетей” “Сейтек” бөлүмдөрү м-н кошо кыска, нуска да болсо да алып, өзүнүн 11 томдон турган “Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү” деген атактуу эмгегинин 5 китебинде 1885-ж. Санкт-Петербургда транскрипцияланган орус тамгасы м-н кыргыз тилинде бастырып чыгарган. Анын кыргыз эпосуна берген ошондогу анализи м-н айтуучулар жөнүндөгү ил. байкоолору бүгүнкү күндө да өз күчүндө турат. “Семетей” жөнүндөгү дагы бир ил. маалымат венгер окумуштуусу Дердь Алмашинин (1867–1933) 1900-жылдагы саякатында Ысык-Көлдөгү бугу уруусунун өкүлүнөн жазылып алынган “Манас баатырдын уулу Семетей м-н коштошкону” деген эпизодго (1911-ж.) арналып, “Манаска” (20 миң сап) караганда, “Сейтектин” көлөмү (30 миң) көп экендиги туура белгиленген. Башкача айтканда, “Манастын” биринчи бөлүгү сыяктуу эле экинчиде элге кеңири таралган көлөмдүү чыгарма катары өз баасын алган. 1911-ж. татарча чыккан “Шуро” деген журналга Нуретдин Муллагазин аттуу аскер адамынын авторлугу астында “Семетей”, “Манас” деген ат м-н макала жазылган. Макала эки араб графикасында жазылып, автор кара кыргыздардын тилинин байыркылыгына, оозеки адабиятынын өтө жогорку деңгээлде экендигине басым коюп, “Семетейди” айтып берген адамды гректердин Гомери м-н Фирдоусиге барабар койгон. Кийин “Семетейден” чакан үзүндү 1914-ж. сүрөтчү В. В. Смирновдун “Түркстан талааларында” аттуу китебинде жазылган. Анда биринчи жолу эпосту айтып берген адамдын аты-жөнү айтылып, ал турсун кагазга колдон түшүрүлгөнү сакталган. Сүрөтчү бул жомоктун кара сөз түрүндөгү сюжетинин орусча котормосун жазып алып, анын мазмунуна жараша сүрөтү м-н жабдыган. Буга чейинки кагазга түшкөн эпостун материалдарынан айырмаланып, бул маалыматка бир аз болсо да ил. тыкандык орун алып тургандыгын айта кеткенбиз оң. Анткени, “Семетейдин” бул үзүндүсү Пишпек шаарында Кенжекара аттуу ырчыдан катталганы даректүү жазылган. Дагы бир өзгөчөлүгү жомокчунун кыл кыяк м-н коштолгон коңур үнү фоножазууга түшүрүлүп алынган. Буга чейин эпостун текстинин кандайдыр бир музыкалык аспаптын коштоосунда аткарылгандыгы ж-дө жазуу жүзүндө кабарыбыз болбогондуктан, бул дагы илим үчүн жаңылык эле. “Семетейдин” бул вариантында мындан башка да жеке өзгөчөлүктөр байкалат. Кортундулап айтканда, “Манас” сыяктуу эле “Семетей” жөнүндөгү кат жүзүн-дөгү маалыматтар 19-к. ортосунан башталган. Бирок, Кеңеш өкмөтүнө чейин эле “Семетей” “Манас” эпосунун экинчи бөлүгү экендиги айрым окумуштуулар тарабынан кагаз бетинде эскерилгени м-н бөлүмдүн жеке өзүн тереңдетип бириктирүүлөр көпкө чейин жок эсебинде калып келди. Эпоско болгон кызыгуучулук айрыкча 20-к. башында күч алып, аны тексттерин жыйноо ж-а бастырып чыгаруу иши атайы Өкмөт тарабынан жолго коюлган болчу. 1925-ж. Москвадан жарык көргөн “Семетейден” бир бөлүгү эпостун алгачкы жарыяланган көлөмдүү үлгүлөрүнүн даана бир фактысы болуп тарыхта калды. Андан кийин ар кайсы мезгилдерде “Семетейдин” тигил же бул окуялары жарык көрүп, ар бир басылыш коомдук тарыхый шарттын идеологиясынын саясий принциптерине таянып, өз учурунда элге активдүү кызмат өтөдү. Бирок, “Манас” бөлүгү сыяктуу эле “Семетей” эпосунун варианттарына көп китептик өмүр ыйгаруу милдети качан болбосун коомдук турмуштук актуалдуулугун жоготпой келет. “Манас” сыяктуу “Семетей” эпосун бир эле отуруш м-н аягына чыгара айтууга эч мүмкүнчүлүк берген эмес. Айтуучулар өздөрү да жомокту аягына чейин айтып бүтүрүшпөгөн. Адатта тигил же бул кызыктуу сюжеттик эпизоддор (“Каныкейдин Тайторуну чапканы”, “Каныкейдин жомогу”, “Ай-чүрөктүн окуялары” ж. б.) угуп отурган

аудиториянын эстетикалык талабына ылайык, көбүрөөк аткарылып, дайыма эл алдында сындан өтүп, тургандыктан такталып, көркөм идеялык мазмуну чың ж-а жогору болсо, айрым окуялар жалпы санактан өткөн мүнөздө гана калган учурлар да жок эмес. Башкы каарман Манастын уулу Семетей эсептелип, анын айланасындагы эпикалык кейипкерлер элинин эркиндиги үчүн күрөшкөн чыныгы баатырлар. Аларга тунук акылы, кол өнөрү м-н көмөктөшкөн чебер айымдар, көптү көрүп, көптү билген даанышман карыялар. “Семетей” эпосунун образдар системасында биринчи бөлүмдөн өткөн Бакай, Жакып, Чыйырды, Каныкейдей эпикалык каармандарга Семетей, Күлчоро, Айчүрөк өңдүү кичи муундун өкүлдөрү кошулуп, ар кайсысы өз алдынча көрүнүктүү образ абалында сүрөттөйт да, ошол эле мезгилде бири-биринин образын ишенимдүү түрдө улантышат, толукташат. Булардын каршысында өздөн чыккан жаттар Абыке, Көбөш, Канчоро, Чынокжо, Толгой, сырттан келген сөөк өчтү душман Коңурбай өзүнүн жардамчылары м-н турушат. Ортодогу тынымсыз кагылыштын мүнөзүнө жараша портреттик жактан болобу, психологиялык жактан болобу, образдарынын өзгөрүп, кубулуп турушу, мурдагы бөлүмдөн келаткан традицияга таянат. “Семетейдеги” баатырлардын образдары турмушка көбүрөөк жакындашканына карабастан кези келгенде байыркы аталарындай эки жомокту айбатсыргө, кабылан шерге айланга калышат. Анткени, кийинки муундун өкүлдөрү анын ичинде “Семетейде” даназалуу баатыр атасынын беделин түшүрбөс үчүн андан ашпаса кем жаралбашы закон ченемдүү нерсе.

“С.” эпосу жеке баатырдык тематикасы аркалаган алдыңкы идеясы б-ча эле эмес өзүнүн көркөм стилдик курулушу аркылуу да “Манас” бөлүмүн улантат. Көбүнчөсү орун алган окуялардын мотивдердин мүнөзүнө ылайык ж-а психологиялык маанайда берилет. Сүрөттөлгөн окуяларды өнүктүрүүдө, каармандардын өз ара мамилелерин ачууда баяндоо манерасын, диалогун, монологдун кеңири колдонулгандыгын көрүү анчалык кымбат эмес. Көпчүлүк учурларда эпостогу окуялар, көрүнүштөр манасчынын гана баяндоосу аркылуу сүрөттөлүп, айтуучу окуянын мүнөзүнө, өнүгүшүнө жараша көркөм ыктардын жогоруда аталган түрлөрү м-н катар жаратылыштын, тулпарлардын, курал-жарактардын туруктуу даяр стилдик формулаларын чебер пайдаланат. Семетейчи тарабынан айтылып жаткан бир окуя белгилүү деңгээлге андан кийинкиси ж-дө кабар берүү “Манастагыдай” эле “Муну мындай таштайлы, Баатырдан кабар баштайлы” деген өңдүү традициялуу ыр түрмөктөрү ачылат. Айрым убакта баяндоо ыкмасын манасчы мурунку бөлүмдөн өткөн Каныкей, Бакай өңдүү каармандар аркылуу ишке ашырат. Мында жаш баатырларды өткөн ата-бабасынын иши м-н терең, кеңири тааныштыруу максаты коюлуп, “Каныкейдин жомогу” сыяктанган узак баяндамалар жасалат. Кээде эпикалык каармандар жеке башынан өткөндөрдү камтыган чоң-чоң монологдорду, пикир алышкан диалогдорду айтышат. “Манас” бөлүмү сыяктуу эле “Семетейде” да чыгарманын идеялык-көркөм мазмунуна, каармандардын образдарына ачыктык, тактык берүү максатында колдонулган көркөм каражаттардан эпитет, метафора, гиперболо, салыштыруу ж. б. троптор басымдуу орун алган. Ондогон баатырлардын айкөл, шер, арстан, кабылан, көкжал, берен деген сыяктуу эпитеттердин түрлөрү жыш кездешет. Айрым туруктуу эпитеттер бөлүмдөн бөлүмгө өтөт. Маселен, “Манас” эпосундагы “Кан баласы Каныкей”, “Кен көйнөктүн тазасы, ургаачынын пашаасы”, “Төкөр уста Бөлөкбай”, “Байдын уулу Бакай кан”, “Асмандан түшкөн алты курч” ж. б. “Семетей” эпосунда да кеңири колдонулат. Ал эми жаңы кошулган жаш каармандарга алардын аты-жөнүн, жаш курагын белгилеген “Жалгыз”, “Каргадай жетим”, “Айкөлдүн уулу”, “Алмабеттин арстаны” өңдүүлөр туруктуу айтылып, “Манастан” бери колдонулуп жүргөн эпитеттин түрлөрү жаңыча катышат. Алар жеке эле каармандардын образында эмес, курал-жарак, кийим-кече, жан-жаныбарлардын образын бе-рүүдө да маанилүү орунда турушат. Эпитет сыяктуу эле салыштыруу “Манас” үчилтигиндеги кеңири колдонулган топторго кирет. Анын түрлөрү “Семетей” эпосунда да көп катышат. Кыскасы, “Манас” трилогиясынын генеологиялык биримдиги жеке эле бөлүмдөрүнүн идеялык мазмуну м-н окшош стилдик формасына көрүнбөстөн, көркөм каражатынын эбегейсиз байлыгына ж-а тилинин жөнөкөйлүгүнө, баштан-аяк ырдалып айтылганына байланыштуу.

СЕРИЯ (лат. – катар деген сөз) – тематикасы, козгогон маселелери, багыты б-ча жалпы касиетке ээ китептерди бирдей типте, жалпы бир наам м-н басып чыгарып туруу. Мис., “Окуучунун китеп текчесине” аттуу С-дан анын эмблемасы коюлган китептер чыгарылган. Ошондой эле “Жаш калем”, “Жаштар үнү” ж. б. сериялар чыккан. “Эл адабияты” сериясынан кыргыз фольклорунун 40 томдугу чыгууда.

СИЛЛАБИКАЛЫК ЫР ТҮЗҮЛҮШҮ, к. *Муунчул ыр түзүлүшү*.

СИЛЛАБИКА-ТОНИКАЛЫК ЫР ТҮЗҮЛҮШҮ, к. *Муунчул-басымчыл ыр түзүлүшү*.

СИМВОЛ (гр. – шарттуу белги) – бир көрүнүштү, окуяны, нерсени билдирүүчү шарттуу белги. Символдор турмушта ж-а адабиятта өтө узак мезгилдерден бери эле колдонулуп келе жатат. Мис., көгүчкөн – тынчтыктын, арстан – күчтүүлүктүн символу. Ар кыл түстөгү гүлдөрдүн өз өзүнчө маанилери бар. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында жанаша өскөн эки терек же оргуп чыккан эки булак – сүйүшкөн эки жаштын өлбөстүгүнүн символу. Символдорду туура пайдалануу, аны көркөм деталдан чоң образ деңгээлине көтөрүп чыгуу жазуучудан көп чеберчиликти талап кылат. Мис., Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестинде көлдө сүзүп жүргөн кеме – сезимтал наристе баланын романтикасы үчүн актыктын, тазалыктын символу. Ал эми дүр-бүнүн да символдук мааниси бар. Эгерде ал Орозкулдун, Момундун же Сейдакматтын колунда болсо, жөн гана алысты жакындатып же жакынды алыстатып көрсөтүүчү буюм катары кызмат кылмак, а бала үчүн ал буюмдук (дүрбүлүк) функциясынан өйдө көтөрүлүп, предмет-символ деңгээлине жетет б. а. турмушту, адамдарды, алардагы кара өзгөйлүк м-н адилеттүүлүктү даана көрүүгө жардам берет. Повесттеги баланын образы да – белгилүү даражада символдук образ.

СИНЕКДОХА (гр. – чогуу кабыл алуу деген сөздөн) – троптун бир түрү болуп мындай ыкмада бүтүн нерсе м-н бөлүк нерсе, же тескерисинче, бөлүк нерсе м-н бүтүн нерсе туюнтулат. Мис.,

Жер, нан үчүн ар бир кишидей жүргөн элдин кедейи,
Бирдик менен бир кишидей жүргүлө.

Көйкөлүшкөн көйнөктөр,

(А. Токомбаев)

Сулуусунган кооз чачтар –
Ресторандык жаштар,
“Акылдуу” сүйлөгөн галстуктар!

(С. Тургунбаев)

Биринчи мисалда “жер, нан” деген сөздөр ошол гана маанилерде эмес, андан башка да көп нерселерди жалпылаштырып, өз ичине камтып турат. Ал эми экинчи мисалдагы “көйнөктөр”, “кооз чачтар”, “галстуктар” – ресторандык жаштардын буюм-теримдери, алардын өздөрүн туюнтуп, адам маанисине өтүп колдонулууда.

СИНКРЕТИЗМ (гр. – биригишкен) – байыркы адабиятта ж-а фольклордо искусствонун бир нече түрүнүн бир эле чыгылыкта айкалышып келиши. Чыгарма аткарылууда бий, музыка, ыр, пантомима аралашып бир бүтүндүктү түзөт. Исконун мындай мүнөзү мифология м-н тыгыз байланышкан. Фольклордук чыгармалардагы мындай синкреттик белги узак убакыттар бою жашап келди ж-а анын элементтери азыр да учурайт. Айрым аралдардагы жазмага ээ боло элек уруулардын чыг-лыгы бүгүнкү күндө да ушундай мүнөздө өнүгүп жатканын саякатчы-изилдөөчүлөр ж-а фольклористтер белгилеп жүрүшөт. Кыргыз адабиятынын тарыхында да синкретизм арбын кездешет. Мис., манасчылар, жомокчулар, эл ырчылары бир эле мезгилде автор (акын), аткаруучу (актёр), музыкант катары көрүнөт, анткени алар эл алдында өз өнөрлөрүн жогоруда аталган иск-вонун бир нече түрүнүн биригип келиши м-н көрсөтүшөт.

СИНОНИМ (гр. – бир наамдуу) – айтылышы ж-а жазылышы жагынан ар башка, бирок маанилери б-ча бирдей, же жакын сөздөр. Мис., адамдын бети – келбети, жүзү, дидары, ыраңы, жамалы ж. б. Бирок синоним сөздөрдүн да кошумча маани берүүдөгү нюанстары, эмоциялык боёгу, стилистикалык маанилери б-ча айырмалары болот. Ушул нерсени билгичтик м-н пайдалануу жазуучунун чыгармасын таасирдүү кылат, оюн конкреттештирет, речтин темпине, интонацияга кошумча оттенкторду киргизип, чыгарманын тилин байытат. Мис.,

Бекти көрсөң мактайсың,
Бекер ичкен аш үчүн.
Кошомат кылып бегине,
Бечараны каптайсың!
Ханды көрсөң мактайсың,
Кардын тойгон жеринде
Кошомат кылып ханыңа,
Карыпты көрсөң каптайсың!

(Т. Сатылганов)

Бул синонимдер (бечара, карып) поэтикалык речте, биринчиден, бир сөздөрдү кайра-кайра кайталоодон куткарса, экинчиден, параллелизм түзүп турат. Төмөнкү саптарда синонимдер (таалай, бак) автордук ойду тагыраак, даана, эмоциялуу жеткирүү үчүн кызмат кылууда:

Бизге – таалай, бизге – бак,
Ачык аткан таңдай күн.

(К. Акиев)

СИНТАКСИСТИК ФИГУРАЛАР, к. *Стилистикалык каражаттар*.

СМИРНОВ Б. В. (1881–1954) – маданий ишмер, «Семетей» эпосуна салым кошкон. Орус сүрөтчүсү Петербург Сүрөтчүлөр Академиясынын студенти С. 1903-ж. Орус географиялык коому тарабынан уюштурулган ил. комплекстүү экспедицияга кошулуп, Кыргызстанга этнограф А. Г. Белинскийлер м-н бирге келген. Кыргызстанда жүргүзүлгөн экспедициялык иш анын өмүрүнө ж-а чыгармачылыгына унутулгус изин калтырат.

С. кыргыз жергесинде жүргөндө ишти Чүй өрөөнүндө жашаган кыргыздардын турмуш-тиричилиги, үрп-адаты, каада-салты, этнографиясы м-н жакындан таанышат. Мына ушундай изилдөө ишин жүргүзүүнүн натыйжасында С-дун сөзү м-н айткан кыргыздын белгилүү акыны Кенжекарага жолугуп, андан “Семетей” эпосунан “Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүшү” эпизодунан үзүндү ж-а “Ак-Була” (“Ак-Бала” болушу мүмкүн) поэмасын фонограммага түшүрүп алган. Кенжекаранын кыл кыяктын коштоосунда аткарган чыгармасы сүрөтчүгө зор таасир калтырган. С. “Түркстан талааларында”, “В степях Туркестана” деген эмгегинде аткарылып жаткан чыгарманын мааниси ж-а артыкчылыгына мындайча баа берет: “Стихи поются по большей части импровизированные, но известный мотив”. С-дун Кенжекаранын айтуусундагы “Семетей” эпосунан жазып алган фонограммасын Индиана ун-тетинин ил. кызматкери Даниэл Приор бул чыгармага атайын англис тилинде комментарийлеп, Манастаануу ж-а көркөм маданияттын улуттук борборунун Кол жазмалар фондусуна калтырган. Өткөрүлгөн материалда “Семетейчинин” нотага түшүрүлгөн комментарийи м-н кошо магниттик лентасы да бар. Окумуштуу Даниэл Приор Россия Федерациясынын Академиясынын Орус ад. ин-тунда сакталып турган жеринен таанышып, көчүртүп алган. Санкт-Петербургу шаарындагы Орус адабият инст-тунда Кенжекаранын “Семетейи” жазылган түп нускасы азыркы күнгө чейин сакталууда.

СОЛТОНОВ Белек Солтонкелди уулу (1878, Кемин р-ну – 1938, репрессияга туш болгон) – Кыргыз тарыхчыларынын эң алгачкыларынын бири, көрүнүктүү тарыхчы. Атактуу “Кызыл кыргыз тарыхы” кол жазма тарыхынын автору. Белек 7–8 жаш курагында молдодон окуп, сабатын ачкан. Бишкекке келип бак өстүрүүчүлөрдүн эки жылдык даярдоо мектебин бүтүргөн. Кыргыз тилине орус тилине, орус тилинен кыргыз тилине которуу, тилмечтик кылуу иштерин аткарып, кыргыз тарыхын изилдөөгө кызыга баштаган. 1927-жылдан баштап ил. ишке өткөн. Край таануу ил. изилдөө ин-тунда кызматкер болуп жүрүп, термин сөздөрдү жыйноого катышкан. С-дин эң негизги чыг-лыгындагы орду тарых, анын ичинде “Кызыл

кыргыз тарыхы” аттуу кол жазмасы болуп саналат. Ошону м-н бирге көркөм сөз өнөрүндө да калем сынап, “Румкан”, “Бала чак” сыяктуу поэмаларды жыйноодогу эмгеги зор. Анын эң алгачкы “Жаңы өскөн жаш балдар” аттуу ыры “Жаштар өрнөгү” деген “Бала чак” поэмасында С. кой кайтарган эргенчи кезинен тарта башынан өткөндөрдү реалисттик түрдө көркөм сөздө чагылдырса, “Румканда” (Түштүктүн түпкүрү, Сүлүктүнүн Эски Алачы деген жеринде иштеп жүрүп, каза болгон уулу Румкан тууралуу каңырык түтөткөн трагедиялуу күндөрдү сүрөттөгөн. Поэма баласынан айрылган атанын кошогу, арман күүсү же рекем сыяктуу мазмуну трагедиялуу, мааниси терең, кайгылуу чыгарма десе туура болот. С. элдик оозеки чыгармалары жазма эстеликтерди жыйноого көп көңүл бурганы Орхон-Енисей жазмаларынан тартып, кылымдар ортосундагы Асан Кайгы, Бука (Кет-бука) сыяктуу ойчулдар м-н акындарынын айткандарына саресеп салганынан, кыргыз тамгаларынын пайда болушун иликтегенинен, “Манас” баштаган эпосторду “Жаңыл Мырза”, “Канышбек” сыяктуу элдик поэмаларды кепке алганынан, Молдо Кылыч сыяктуу жазгыч акындардын ырларын өздөрүнөн жазып жыйнаганынан көрүнүп турат. 1921-ж. В. А. Жуковскийдин “Колго түшкөн чымчык”, Л. Н. Толстойдун “Тия”, “Бугу” деген аңгемелерин ырга айланткан. Шиллердин “Мээлей” деген ырын да которгон. “Кызыл кыргыз тарыхы” деген атактуу кол жазма тарыхында Чөжө, Калыгул, Арстанбек, Солтобай, Калмурза, Ысак Шайбеков сыяктуу ойчул ырчыларды, Дыйканбай, Тыныбек, Акылбек, Сагынбай, Саякбайдай манасчылардын ар биринин өмүрүнө, чыг-лык жолуна атайын токтолгон.

СОНЕТ (итал.– үн чыгаруу) – он төрт саптан турган, көбүнчө а-б-б-а – а-б-б-а – в-в-г – д-г-д формасында уйкашкан, эки жолу төрт саптан (катрен) ж-а эки жолу үч саптан (терцет) түзүлгөн куплеттерден туруучу ыр формасы. Сонет формасынын өнүгүшүнө А. Данте, Ф. Петрарка (Италия), У. Шекспир (Англия), В. Жуковский, А. С. Пушкин, А. Блок (Россия) зор салымдарын кошкон. Кыргыз поэзиясында сонет С. Шимеев, С. Жусуев, Э. Турсунов, Т. Байзаков, Ж. Мамытов ж. б. акындардын чыгармачылыгында учурайт. Мис.:

Эр милдети – элге кызмат өтөмөк,
Эмгек менен, ышкы менен, сөз менен.
Адам чөкчү, адам уччу көкөлөп,
Кереметтин керемети сөз деген.

Айтып турат бар экенин бактынын,
Көп иш кылып, аз сүйлөшүң мактанбай.
Көп билгенден бир белгиси жакшынын
Сөз сүйлөшүү башкаларга жаккандай.

Сөз тоңдурат, сөздөн жалын – от чыгат,
Жаман сөзүң жакшы ишинди жок кылат
Жаман сүйлөп маанайынды бастатпа.

Ишке, сөзгө ыкласынды тең бөлүп,
Ак иш кылып, ак сүйлөөгө сен көнүп,
Ашыгып жет адам деген жакшы атка!

(С Жусуев)

СОНЕТТЕР АЛКАГЫ, же *сонеттер түрмөгү* – сонеттерде ар бир сонеттин эң соңку сабы кийинки сонеттин биринчи сабы болуп кетет да, бул улам кайталанып отуруп, өзүнчө бир түрмөктү, же алкакты түзөт. к. *Сонет*.

СООРОНБАЕВА Зуура (1924-ж. т., Аксуу р-ну) – жазуучу, акын, драматург. Кырг. Респ. маданиятына эмгек сиңирген ишмери (1992), Кырг. Респ. эл жазуучусу (1996). Чыг-лык жолун 1946-ж. “Эки жаш”, “Учкуч кыз”, “Корея кызына” ырларын “Ысыккөл правдасы” гезитине жарыялоо м-н баштаган. Алгачкы жыйнагы “Менин айлым” (1960) деген ат м-н жарык көргөн. Кийин “Достук” (1966) аттуу экинчи китебин чыгарды. Бул жыйнактарда ар кыл темадагы ырлар ж-а “Достук”, “Асыранды уул” поэмалары орун алган. Бирок, автор ошол кездеги актуалдуу деп эсептелген социалисттик мелдеш, партия, комсомол темаларынын тегерегинен чыга алган эмес. З. Сооронбаева проза жанрына да кайрылып, өзүнүн чыг-лык изденүүсүнүн жемиши экенин күбөлөгөн “Жетимдер” (1970), “Астра гүлү” (1974, 1984), “Андрей” (1974), “Ак чач аял” (1976) повесттерин жаратты. Андан соң “Тоолор билет” (1985), балдарга арналган “Эс алчы, апа” (1986) жыйнагы, “Ленинграддан келген кат” (1989) аңгемелери, “Эркек колукту” (1987), “Сынган мазар” (1989) пьесалары, “Чоочун киши” (1-китеби, 1988), “Чоочун киши” (2-китеби, 2002), “Арман” (2002) романдары жарык көрдү. З. Сооронбаеванын 70-жылдардагы прозалык чыгармалары чоң адабиятка кошула албаса да, китепкөйлөр тарабынан кызуу кабыл алынды. Себеби, жазуучу чыгармаларында негизинен үй-бүлө, сүйүү, эл достугу маселесине кенен орун берип, турмуштун тигил же бул жагдайында кандай аракет жасоо керектиги тууралуу сабак тартуулайт. Автор каармандарынын сезимин, курчап турган чөйрөнү өзгөчө сезимталдык м-н сүрөттөө м-н бирге алардын түйшүктөрүн, кайгы-муңун көбүрөөк чагылдырып берет. Жалпы окурмандардын сүймөнчүлүгү болгон “Чоочун киши” романында ошого курулуш инженери болуп иштеп жүргөн Толкунбекке үй-бүлөсү барып, анын бейтааныш аял м-н келе жатканын көрүп калат. Ушундай кысталыш кезинде автор каармандарынын абалын кылдат баамдап, серептейт, психологиялык жактан ишенимдүү сүрөттөйт. Жайнагүлдүн жан-дүйнөсү чакчелекей, будуң-чан ой артынан ой сүрдүгүп, күтүлбөгөн санаалар самсыйт. Автор мына ушундай ыңгайлуу шартты пайдаланып, каармандардын тек-жайына, өмүр жолдоруна кайрылат. Мунун баары Жайнагүлдүн эскерүүлөрү аркылуу бир кыйла жыйнактуу ж-а логикалуу баяндалган. Ошол мезгилдерде Зыйнат балалуу болуп, аны Толкунбектин ата-энесинин эшигинин астына таштаган түнү Жайнагүл да эркек төрөп, экөөнү кош бешик кылып багып алат. Ошол түндөн баштап Зыйнаттын өзөгү өрттөнүп, баласы оюнан кетпей, бардык көйгөйүн Толкунбектен чыгарып жүрдү. Ортодо эки үй-бүлө бузулду. Зыйнаттын жасаган аракети, махабатты

канткен м-н Толкунбекти өз үй-бүлөсүн, Жайнагүлдү унуттура албады. Үйүндөгүлөрдөн өгөйлөнүп, жатыркап калганы ушунчалык, аны өз балдары да чоочун киши деп кабыл алат. Чыгарма ушуну м-н аяктайт, бирок автор каармандардын кийинки тагдыры тууралуу окурмандарды кызыктырган күдүк ойлорго жооп катары романдын уландысын 2002-ж. жарыкка чыгарды. Жайнагүл баштагыдай Толкунбек деп күйүп жанбады, Толкунбектин ою да бир жаңыыл эмес. Үй-бүлөлүк турмуш өз нугу м-н өтүп жатты. Бир күнү Жайнагүлдүн түшүнө Зыйнаттын ата-энеси Эсен м-н Аккыз кирип, Зыйнаттын баласын өзүнө берүүсүн суранышты. Бул түш кайненесине, кайнатасына да кирип, бүлүк салды. “Романтикалуу роман” соңуна чыгып, ар кимиси өз ордуна келди. Үсөндү өз энесине берилип, Зыйнат м-н Жайнагүл же-синди болуп калышты. “Чоочун кишиге” дейре ондогон мыкты аңгеме, повесттердин автору болгон З. Сооронбаеванын бул чыгармасынын композициялык курулушу тыкан, сюжеттик сызыктардын өнүгүшү динамикалуу, каармандардын көтөргөн жүгү салмактуу, ишенимдүү. Өзүнө таандык стили, сөз куруму, образ түзүү, кейипкердик ич дүйнөсүн туюлуу ыкмасы бар. Анын сүрөткердик талантынын өзгөчө касиети баяндалып жаткан окуянын, адам мүнөзүнүн, табиятынын талуу жерин кармап, логикалуу, жыйнактуу өнүктүрө алгандыгында. Чыгарманын жеткилен иштелген образдар системасы, көркөм концепциясы, көздөгөн мүдөө-максаты көп жагы м-н окурмандын жан-дилине гүлазык берип, ой толгоосуна, кыял-чабыгына жем таштайт.

СОЦИАЛИСТИК РЕАЛИЗМ – советтик адабияттаануунун (20–90-жылдар аралыгындагы) аныктамасы б-ча иск-во м-н адабияттагы көркөм метод. Ал 20-кылымдын башында Россияда жумушчу кыймылынын күчөшү, коомдук ой-пикирдин революциячыл бийиктикке көтөрүлүп жетиши м-н аренага келди деп айтылат. Социалисттик реализм өзүнөн мурдагы прогрессчил адабияттардын оң жактарын өздөштүрүү м-н жаңы принциптерин иштеп чыкты. Бул принциптер төмөнкүлөр экени белгиленет: реалдуу турмушту революциялык өсүштө, аны тарыхый конкреттүүлүктө, коммунисттик партиялуулукта ж-а элдүүлүктө сүрөттөө. Бул принциптер биринчи жолу М. Горькийдин «Эне» романында ачык көрүнгөнү белгилүү. Анда автор кылымдын башындагы революциялык кыймылды көрсөтүү м-н конкреттүү тарыхый шарттагы адам мүнөзүнүн өзгөрүшүн, б. а. жөнөкөй жумушчунун революционер деңгээлине көтөрүлүп чыгышын ж-а ага таасир эткен чөйрөнү реалдуу көрсөтөт. Кийин бул методдун принциптери советтик ж-а дүйн. кээ бир жазуучулардын чыг-лыгында андан ары тереңдетилди. Бул көркөм методдун методологиялык негиздери В. И. Лениндин «Партиялык уюм ж-а партиялык адабият» (1905) деген эмгегинде иштелип чыккан. «Социалисттик реализм» термини 30-жылдарда колдонула баштаган. Социалисттик реализм методунун эстетикалык идеалдары болгон алдыңкы каармандар чыгармаларда эмгекчилдик, патриотизм ж-а интернационализм сыяктуу граждандык сезимдерди алып жүрүшөт. Ошондой эле социалисттик реализм адабиятына партиялуулук, элдүүлүк белгилери мүнөздүү. Турмуштун татаал диалектикасын, эски м-н жаңынын күрөшүн тарыхый конкреттүүлүктө ачып берүүгө негизделет. Ал өткөн доор ж-дөгү чыгармаларда да көркөм *метод* катары кызмат кылат, анткени ал доорлор өткөн адамдар ж-дө жазуу м-н да сүрөткер социалисттик реализмдин принциптерин сактайт, бүгүнкү күндүн түйүндүү маселелерине байланыштырып, өз учурунун суроолоруна жооп берет. Бул метод көркөм *формалардын ж-а стилдердин* ар түрдүүлүгүн колдогону м-н иш жүзүндө ошонун баарын саясатка багындырган. Социалисттик реализм көркөм метод катары жазуучунун бутун тушайт деген сөздөр да айтылууда, деги эле биз социалисттик реализмде жазган эмеспиз деген талаштар да чыгууда. Бирок адабияттын тарыхы бул түшүнүктү аттап өтө албайт.

СӨЗ ОЮНУ, к. *Каламбур*.

СӨЗ ӨНӨРҮ, к. *Адабият*.

СТАМОВ Асанбек (1938-ж. т., Москва р-ну) – прозаик. 1962-ж. Кыргыз мамл. ун-тетинин филология факультетин аяктаган. 1961-жылы “Ала-Тоо” журналына “Ата” повести жарыяланган. Жазуучунун биринчи китеби “Таанышуу” деген ат м-н 1966-ж. жарык көргөн. Бул китебине “Ата” повести, “Таанышуу”, “Сапар чечүү”, “Мектеп”, “Жаш курбулар” аттуу аңгемелери ж-а “Убада” очерки кирген. Жазуучунун каармандары орто мектептин жогорку окуу калсынын окуучулары эмгектин жаш азаматтары ж-а жогорку окуу жайынын студенттери. Жазуучу жаш адамдардын ички дүйнөсүндө жүрүп жаткан рухий ж-а психологиялык процесстерди ар тараптуу камтууга ынтызар, алардын көз карашынын, түйшүктөрүнүн, ишенимдеринин, элестөөлөрүнүн диалектикасын көрсөтүүгө аракеттенет. Жазуучунун көркөм иликтөөнүн предметине айландырган каармандары жаштайынан эле турмушка зиректик м-н караган, акыл-сезим жетип, ошол себептен “Ата” повестинин башкы каарманы Мардын балалык туюму, кыялы айлана-чөйрөдөгүлөрүнө карата мамилеси дал ушундай планда берилген. Баланын психологиясы, анын өзүн курчап турган көрүнүштөргө, кубулуштарга болгон катышы, биримдиги бир топ деңгээлде көркөм чагылдырылган. Ал турмуш бүк-төмдөрүндөгү фактыларды ылгай билет, аны көркөм эстетикалык чындыкка айландырууга бир топ изденгендиги ачык байкалат. А. Стамовдун чыныгы чыг-лык жүзү, калемгердик дарамети адабий-коомчулукка изденгич прозачы сымалында белгилүү болуусу, изденүүлөрүнүн жемиштүү мезгили. 70-жылдардагы адабий туундуларына таандык. Жазуучунун “Кеч күздө” (1969) аттуу повесинде адамдык сапат, касиеттердин ичинен анын мазмунун, инсандык дүйнөсүн аныктай турган белгилерин өз мүмкүнчүлүгүнө, жөндөмүнө ж-а чеберчилигине жараша ачып берүүгө аракеттенет. Ошол эң башкы белги коомго, турмушка, жеке өзүнө кылган мамилесинен көрүнөт. Повесттин башкы каарманы Акылбек жүрүш-турушу, түшүнүк-сезими, ойлоо мүмкүнчүлүктөрү жагынан өзүнө окшогон замандаштарынын жалпылаштырылып түзүлгөн тиби. Ал идеалаштырылган дем эмес, ошол себептен анын образы, мүнөзүнүн ачылышы реалдуу. Акылбектин өз орду, адилеттик, тазалык, абийирдүү максат-мүдөөлөр, асылдуулук үчүн болгон күрөшү, иш-аракеттери бая бизге жаны таанымал жадатма ыкмалар м-н сүрөттөлөт. Анын ички жан дүйнөсүндөгү татаал ж-а сырдуу процессин өзүнчө көркөм изилдөөгө алынышы автордун замандаш көркөм талабына ылайык изденгич табиятын күбөлөйт. Биз сөз кылып жаткан Акылбек кен, маданияты бийик, интеллектуалдуу, ички дүйнөсү романтикага бай, турмушка, коомго өз алдынча кароого далалаттанган замандаштын жандуу ж-а типтүү көркөм элеси. Жазуучунун адам психологиялык тереңдеп, ичкериден туруп аналитикалык принципте көркөм-эстетикалык жактан иликтөөдө анын, изденгичтигинен кабар берген. “Жаны

тууган” (1973) повестинде курч социалдык конфликт, сюжеттик ашкере бурулуштар окуялардын ойку-кайкылыгы деле жок. Автор барынан мурда өз каармандарынын кулк-мүнөздөгү, психологиясындагы процеске басым коёт. Чыгарма максатына жетпей калган адам тагдырын, өлүм, өксүткөн сүйүү баянын чагылдырат. Повесттин сюжети жөнөкөй, ары реалдуу окуялардан турат. Каармандардын образы, психологиясы жактан табигый өнүгүшкө ээ. Жазуучунун “Чүй баяны” (1975) ж-а “Нөшөрдөн кийин” (1977) деген повесттерин өзүнчө сөз кылууга арзыйт. Ырасын айтканда, бул чыгармалар мурдагы “Кеч күздө” (1969) повестин идеялык-тематикалык, стилдик, көркөм-эстетикалык ж-а жанрдык жагынан болсун аны табигый түрдө улаган, толуктаган көркөм тажрыйбаларга кирет. Автор бул жаңы повесттеринде жаш адамдын жетилүүсүн, жүрөк сырларын ачуу, көркөм сүрөттөө жагынан дагы алга илгерилегенин ачык баяндайбыз. “Жоголгон бала же чоңдорго арналган насыят” (1978), “Келгин куштар”, “Жол боюндагы жалгыз там” (1983) аттуу повесттерин окурмандын түшүнүгүн дагы бир тепчикке көтөрөт, тереңдетет. 90-жылдардын башында жазуучунун көркөм өнөрканасынын багыты башка нукка бурулуп, изилдөө диапозону кеңигендигин анын тарыхын повесттердин турмушунан турган “Жортуул” аттуу романы күбө. Эгерде ал буга чейинки жараткан повесттеринин басымдуусунда чыгармачыл интеллигенциянын турмушун иликтөөгө, образ м-н мүнөздөрүн көркөм галереясын түзүүгө өз ышкысын жумшап, анда кадимкидей иликтерге жетишип келген болсо, ал эми соңку чыг-гында тарыхый темага, философиялык ж-а диний мурастарды кайрадан иштеп чыгууга көңүл бурат. Буга “Жортуул” романынын курамын түзгөн “Каргабай каракчы”, “Сарыгай мырза”, “Жусуп адилет” ж-а “Үч мээрим” аттуу повесттери мисал. Китептин “Автордон” аттуу бөлүм-чөсүндө эскертилгендей “романдын ушу турушунда бүткөн чыгарма катары эсептөө натура болор”, ошондуктан бул чыгармалар тууралуу жыйынтык пикирлерди ортого салуу эртелик кылат.

СТИЛДИК БАГЫТ – кыргыз поэзиясында турмуш көрүнүштөрүн чагылдыруу б-ча ар бир жазуучунун (мис., А. Осмоновдун, А. Токомбаевдин, Т. Сыдыкбековдун, Ч. Айтматовдун, Ж. Бөкөнбаевдин ж. б.) өз стили бар. Ошондой болсо да акын-жазуучулардын стилин жалпылап, алардын ортосунан биримдик таап, бир нече стилдик багыттарга шарттуу түрдө сыйыштырууга болот. Кыргыз адабияттаануусунда азыркы кыргыз поэзиясына төмөнкүдөй стилдик багыттар мүнөздүү экендиги белгиленип жүрөт: а) реалисттик стиль; б) романтикалык стиль; в) лирикалык-публицистикалык стиль. Мындай бөлүштүрүү албетте, шарттуу ж-а мунун айланасында ар кандай талаш-тартыштар бар.

СТИЛИЗАЦИЯ же *стилизация* – белгилүү бир автордун стилин тууроо, ар кандай жол м-н фольклордук же жазма адабияттагы даяр жолдорду ээрчүү, эски стилдин жаңы контекстте колдонуу, мурда кезиккен көркөм формаларды ж-а ыкмаларды бул же тигил максатта жаңы чыгарма жазууда колдонуу. Мунун оң жагы да, тескери жагы да бар.

СТИЛИСТИКА – адабият теориясынын – чыгарманын структурасынын, бир элементи болгон көркөм речти изилдөөчү бөлүмү (адабияттагы мааниси боюнча). Жалпысынан стилистика тилтаануунун тилдик карым-катыштын ар кандай шарттарында адабий тилдин нормаларынын колдонулушун, речтин түрдүү стилдерин ж-а жазуу өзгөчөлүктөрүн иликтеген бир тармагы.

СТИЛИСТИКАЛЫК КАРАЖАТТАР, синтаксистик фигура -

л а р – речке ар түрдүү кошумча маанилерди, эмоциялуулукту, экспрессиялуулукту киргизүүчү каражаттар. Алар: *анафора, эпитифора, инверсия, риторикалык суроо, риторикалык кайрылуу, антитеза, градация, перифраза, литота, параллелизм* ж. б.

СТИЛЬ (гр.– жазуу таякчасы деген сөздөн) – 1. Көркөм чыгарманын бүтүндөй идеялык-тематикалык системасынан (*идея, тема, образ, сюжет, тил*) көрүнүүчү көркөм биримдик; авторду башкалардан айырмалап турган өз алдынчалык. Стил түшүнүгү жазуучунун дүйнөгө болгон көзкарашы, анын тилинин, турмушту чагылдыра билүү ыкмасынын ар түрдүүлүгү м-н байланыштуу. Өзүнүн стили жок жазуучу адабий чөйрөдө көпкө жашай албайт, жазуучу үчүн эң негизги нерсе – өз стилин табуу. Эгерде көркөм метод бүтүндөй бир мезгилдеги жазуучулардын чоң тобу үчүн таяна турган принциптерди белгилеп, жалпылаштырып берсе, стиль ошол методдогу толуп жаткан жазуучулардын өзгөчөлүктөрүн жекелештирип берет. Ошондуктан айрым адабиятчылар стилди методдун конкреттүү көрүнүшү деп эсептешет. 2. Тил илиминде стиль ошол тилдин белгилүү бир типтүү социалдык чөйрөдө, шартта (үй-тиричилигинде, иштиктүү чөйрөдө, радиоберүүдө, телекөрсөтүүдө ж. б.) колдонулушу б-ча өзгөчөлүктөрү.

СТОПА – *муунак, муун тобу, ритмикалык бөлүк*.

СТРОФА – (гр. – айлана), к у п л е т, ы р т ү р м ө г ү – эки же андан ашык ыр саптарынын уйкаштыкка же интонацияга ж-а мааниге негизделген биримдиги. Строчанын маанисин К. Рысалиев төмөнкүдөй белгилеп берет: «Строфа, биринчиден, ыр жолдорунун белгилүү бир маани берүүчү топторго биригишин ж-а ал топтордун белгилүү бир интонациялык ыкмада окулушун талап кылат. Экинчиден, строфа ыр жолдорун өз ичине белгилүү уйкаштык системасында жайгаштырып, белгилүү тартипте кезектешип, кайталанып, ритмдин, так, даана кабыл алынышына шарт түзөт. Демек, строфа дегенибиз ыр жолдорунун белгилүү уйкаштык ыкмасында бири-бирине тыгыз айкалышып, чырмалышып, интонациялык ж-а ритмдик жактан бир бүтүндүктү билдирүүчү көрүнүш». Бир саптарынын санына карай строфалар ар кыл болот: а) эки саптан турса – д и с т и х (Чыгыш поэзиясында – м а с н а в и й); б) үч саптан турса – т е р ц е т (Чыгыш поэзиясында – м у с с а л а с); в) төрт ж-а беш саптан турса – к а т р е н (Чыгыш поэзиясында – м у р а б б а ж-а м у х а м м а с); г) алты саптан турса – с е к т и н а (Чыгыш поэзиясында – м у с а д д а с); д) сегиз саптан турса – о к т а в а (Чыгыш поэзиясында – м у с а м м а н); ж) тогуз саптан турса – о н а (Чыгыш поэзиясында учурабайт); з) он саптан турса – д е ц и н а (Чыгыш поэзиясында – м у а ш ш а р); и) он төрт саптан турса – о н е г и н д и к с а п деп аталат. Мындай строфалардын бир тобу кыргыз ырларында колдонулуп жүрөт. Мис.,

1. Эки жолдуу строфа:

Ай айга өтүп, ай башы толуп,
Мырзаул иши билинбес болуп.

Бирөөлөр мансап үчүн элин сатат,
Бирөөлөр атак алат арам жашап.

(А. Осмонов)

2. Үч жолдуу строфа:

Мен өзүмдү дегеле жок актагым,
Кудай акы, кечирип кой, окурман,
Мындан ийги башка ыргак таппадым.

(О. Султанов)

3. Төрт жолдуу строфа:

Биздин жүрөк – өмүрлүк жаш картайбас,
Эч ким бизди тамашадан айырбас.
Сонун келген, заманына жарашкан,
Биздин өмүр – жаркыраган сулуу жаз!

(С. Урмамбетов)

4. Беш жолдуу строфа:

Топ каздан бир каз бөлүнүп,
Келатса, сүрдүү көрүнүп,
Топчубай үнсүз алактап,
Токочун колдон түшүрдү,
Томпондоп үйгө жүгүрдү.

(М. Элебаев)

5. Алты жолдуу строфа:

Бир кезде арты тайгак, алдыбыз өр,
Карасак калган алыс сансыз көп жер.
Тынымсыз турмуш өзү миң кубулуп,
Адамзат таң каларлык кайран күндөр,
Ал күндөр курусунчу кеп кылбайын.
Ал күндөр эми бизге майрам күндөр.

(А. Кыдыров)

(М. Элебаев)

6. Жети саптуу строфа:

Дүнүйөң түптүгөл өңдөнүп,
Ырысың мелтилдеп турганда
Сыздатып кетсе бир ирмем
Эртеңки күнгө ишенгин,
Өксүгөн жалгыз сен бекен?
Өмүрдө болот бардыгы –
Ыр менен күлкү теңме-тең.

(М. Жуманова)

7. Сегиз саптуу строфа:

Иш кыйын бизди сурасаң,
Уйку, чарчоону унуткам.
Кайра киргем согушка,
Сакайып сонку бир жарам,
Бар кайратты салуучу,
Зор милдет арткан заманам.
Касташкан жоону бүтүрбөй,
Кай бетим менен мен барам?

(М. Элебаев)

8. Он саптуу строфа:

Жылкычы чымчык келиптир,
Жылгадан жылкы көрүптүр.
Канаты, буту талыптыр,
Карасак минип алыптыр.
Чымчыкка чымын конуптур,
Чымчыктын бели ооруптур.
Чымынга чиркей миниптир,
Чымындын белин ийиптир,
Жылкынын мынча салмактан

Курсагы жерге тийиптир.

(Ж. Мамытов)

СТРОФИКА – ырдын строфалык түзүлүшүн изилдеген илим.

СУБАНБЕКОВ Жүрсүн (1930 – Аксуу р-ну, 1974 – Бишкек) – Көрү-нүктүү фольклорист ж-а адабиятчы. 1952-ж. КМУнун филология факультетин бүтүрүп, филология илимдеринин кандидаты, 1974-ж. филология илимдеринин доктору деген наамга ээ болгон. С. 1955-жылдан өмүрүнүн соңуна чейин ири фольклорист катары КМУнун кыргыз филология факультетинде эмгектенген. Алгачкы эмгеги “Колхоздук тема кыргыз совет адабиятында”, мында негизинен кыргыз акын-жазуучу, драматургдарынын 1945–56-ж. аралыгындагы колхоз темасында жазылган ырлары, пьеса, прозалык чыгармалары талдоого алынган. С. 1964-ж. “К. Жантөшев” деген адабий очеркин жазат. Очеркте К. Жантөшевдин чакан аңгеме, очерк, повесттери, бир катар драмалары, жалпы эле чыг-лык өнөрканасы (К. Жантөшевдин чыгармалары б-ча сын-пикирлер м-н эсептешип, полемикага чыгып) туурасында кеңири сөз болуп, “Курманбек” драмасы, айрыкча “Каныбек” романы ийне-жибине чейин жиктелип, жетишкен ийгиликтери, кетирген мүчүлүштүк-төрү м-н бирге абдан калыс, ары билгичтик м-н мыкты талданган. Эмгекти окуганда К. Жантөшевдин канчалык деңгээлдеги таланттуу жазуучу, чебер драматург экендиги белгилүү болот. Бул адабий очерк С. билимдүү, калыс адабиятчы катары таанытуу м-н бирге бүгүнкү күндө да өз маанисин жоготкон жок. С-дун кийинки эмгеги “Кыргыз адабиятындагы атеизм” (1965). С. кыргыз фольклористикасында да орду чоң. Буга “Кыргыз элинин баатырдык кенже эпосу” (1963) далил. Китеп чоң-чоң үч бөлүктөн туруп, 1-главада “Эр Төштүк” эпосунун варианттары, алардын айырмачылыктары ж-а сюжеттик биримдиги кыргыз элиндеги үлгүлөрүнөн тышкары Түштүк Сибирде, казактарда кездешкен, варианттары м-н салыштырыла каралат. Эпостун идеясы ж-а образдар системасы, о. эле көркөмдүк өзгөчөлүктөрү ил. теориялык негизде жетик иликтенип, “Эр Төш-түктүн” онго жакын вариантынын ичинен (алардын баатырдык эпос формасына өсүп жеткен төрт варианты кыргыз элинде, калган жомок түрүндөгү варианттары тектеш элдерде) системалуу толук варианты. С. Каралаевдики экендиги далилденген. С. мындан кийинки бараандуу эмгеги “Кыргыз элинин баатырдык эпостору” (1970). Мында кыргыздын “Кожожаш”, “Эр Төштүк”, “Жаныш, Байыш”, “Курманбек”, “Эр Табылды”, “Жаңыл Мырза”, “Эр Солтоной” сыяктуу эпикалык чыг-ларынын варианттары, алардагы баатырдык салт, тематика, мотивдердин берилиши, башка элдердин (айрыкча түрк тилдүү) эпостору м-н болгон окшоштук, өзгөчөлүктөрү, жалпы эле алака-катышы ил. теориялык аспекте кең-кеңири каралат. Ошондой эле манасчылар м-н кенже эпосту айтуучулардын жалпылык, өзгөчөлүк, артыкчылыктары теориялык жактан жетик, аргументтүү, ары калыс мыкты иликтенген. Бул эмгектер сөзсүз кыргыз фольклористикасын эпос таануу жаатындагы жогорку деңгээлдеги көзгө көрүнүктүү иликтөөлөрдүн катарына кирет.

СУЛАЙМАНОВ Мурза (1937-ж. т., Карасуу р-ну) – адабиятчы, педагог, филология илимдеринин доктору, профессор. Ош пединститутун бүтүргөн. “Азыркы кыргыз балдар прозасы” (1971) деген темада кандидаттык, “Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы” (1995) деген темада докторлук диссертацияларын коргогон. Анын изилдөө темасы – кыргыз балдар адабиятынын тарыхы ж-а азыркы учурдагы абалы, таалим-тарбиялык мааниси, спецификасы. Бул багытта Москвадан чыккан “Детская литература”, “Дошкольное воспитание” деген зоболосу зор журналдарга макалалары басылган. “Балдар үчүн аңгемелер” (1976), “Азыркы кыргыз балдар прозасы” (1980) деген адабий иликтөөлөрү, балдар адабияты боюнча окуу программалары ж-а фундаменталдуу “Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы” (1992) деген окуу китеби бул багыттагы олуттуу эмгектери болуп саналат.

СҮЙҮҮ ЫРЛАРЫ, м а х а б а т ы р - л а р ы, а ш ы к т ы к ы р л а р ы – дүйнөнүн бардык элдеринде, оозеки ж-а жазма адабиятта кеңири учураган ырлар. Сүйүү, махабат маселелери, сүйгөн жардын сулуулугу, акылдуулугу даназаланат, эки жашка тоскоолдук кылган күчтөргө нааразылык билдирилет, соц. маселелер көтөрүлөт. Кыргыз оозеки адабиятында мындай ырлар күйгөн ырлары же күйгөндөр (мында башкы тема сүйгөнүнө жете албаган жигиттин боздоосу, зары), секетбайлар (мында негизинен кыздын сулуулугу, пакизалыгы, адеп-түүлүгү ж. б. жакшы сапаттары айтылган) деп да аталган. Көбүнчө обон м-н ырдоого ылайыкталган да, аларда *салыштыруу*, *параллелизм*, *эпитет* көп колдонулган. Сүйүү ырлары бардык эле акындардын чыгармаларынан орун алып келүүдө. Мис:

Белегим – кызыл гүлүм бар,
 Бериш үчүн болдум зар.
 Тартуум – кызыл гүлүм бар,
 Тапшырыш үчүн болдум зар.
 Зыяда болсоң кулак сал,
 Зарымды угуп, гүлүмдү ал.
 Керек болсо Гүзал кыз,
 Көрө турган күнүмдү ал!
 Караңгыда жол бассан,
 Чырагың болуп жүрөйүн.
 Кайда барсаң жаныңда,
 Ынагың болуп жүрөйүн.
 Күндө келип суу алган,
 Булагың болуп жүрөйүн.
 Жашырбастан ачык айт.
 Эмне болсо оюңда,
 Жүрөгүңөн илинген
 Туткунуң менмин торуңда,
 Сыйласан да өзүң бил,

Кыйнасаң да өзүң бил,
Тагдырым сенин колунда!

(Барпы Алыкул уулу)

СҮРӨТТӨӨ – кандайдыр бир окуяны, көрүнүштү, адамдын кебете-кешпирин, жаратылышты ж. б. нерселерди сырткы белгилери б-ча сүрөттөп айтып берүү. Мис., А. Токомбаев «Жараланган жүрөк» повестинде каармандарын адегенде төмөнкүдөй сүрөттөө м-н тааныштырат да, ошол сүрөттөөдө үркүндөн кийинки оор турмуштун бир үзүмүн бет алдыга тартат:

1917-жыл. Жер томсоруп гана турат. Жайкалган эгин, буралган чөп жок. Ызылдап жүргөн шамалга чыдай албай кайыккан жандык сыяктуу титиреп турган сейрек куурайлар. Алардын арасында ичке куйруктарын көтөрүп, серендеп чуркаган сур чычкандар гана жүрөт. Катуу жел жүрсө, жөөтумандай калдайган боз топурак учат. Жол боюндагы зым карагайлар шамалдын күчүнөн күңгүрөнүшөт. Кээде үн чыгарып озондошот. Ушундай коркунучтуу талаада ким жүрсүн... Бирок турмушта эмнелер болбойт. Талааны ээлеген бопбоз мүрзөлөрдүн арасынан арбак сыяктуу караан көрүндү да жок болду. Ал бир аздан кийин созулуп кайта көтөрүлүп, экөө болуп көрүндү. Анын бири эң эле узун, экинчиси жалпак. Алар бир аз кыймылдап, мүрзөнү аралашты да, кайта жерге кирген эмедей жок болушту”.

СЦЕНАРИЙ (итал. – сцена деген сөздөн) – радиоберүүдөгү, теле-көрсөтүүдөгү же башка ар кандай эле театрлашкан оюндардагы, кинодогу көрүнүштөр үчүн алдын ала жазылган адабий көркөм текст.

СЦЕНАРИСТ, с ц е н а р и й ч и – сценарий жазган автор. Кыргыз киносундагы белгилүү сценаристтер: Ч. Айтматов, Т. Океев, М. Байжиев, М. Гапаров, К. Жусубалиев, А. Жакыпбеков ж. б.

СЫДЫКБЕКОВ Түгөлбай (1912, Түп р-ну – 1997, Бишкек) – көрүнүктүү кырг. жазуучусу, акын ж-а коомдук ишмер. Кырг. Респ. эл жазуучусу (1968), КРУИАнын академиги (1954), Кырг. Респ. эл Баатыры (1997). Чыг-лык жолун 1930-жылдардын башында баштаган. “Күрөш” ж-а “Баатырлар” аттуу алгачкы поэтикалык жыйнактары 1933-ж. ж-а 1936-жылдарда жарык көрүп, аларда жаштарды эмгекке, билим алууга, жаңы коомду курууга үндөгөн, эл турмушундагы өзгөрүүлөрдү даназалаган ырлар топтолгон. 1937–38-жылдарда С-дун “Кең-Суу” романынын эки китеби жарык көргөн. Бул чыгарма кыргыз адабиятындагы туңгуч романдарынын бири. Элүүнчү жылдардын орто ченинде жазуучу романды кайрадан иштеп чыгып, “Тоо арасында” деген ат м-н жарыялаган (биринчи китеби 1955, экинчи китеби – 1958-ж.). Жазуучу проза ж-а поэзия жанрларында бирдей иштеп, бул жылдарда “Акын – булбул” ырлар жыйнагын (1938), “Ала-Тоодон жетөө” очеркин (1939), “Түн жарчысынан кабар” поэмасын (1939) ж-а “Ач көз ага” аттуу ыр м-н жазылган жомокту (1940) жарыялаган. “Согуш күндөрүндө” аңгемелер жыйнагында (1943) топтолгон чыгармалары учурдун өктөм талабы б-ча жазылып, элдин фашисттик баскынчыларга каршы күрөштөгү биримдиги, патриотизми, кайратман эмгеги чагылдырылган. Изи сууй элек окуялардын негизинде жазылган бул чыгармалардын мазмуну өтө жөнөкөй, айрымдары кадимки көркөм этюд шекилинде. Мис., “Эл оозунда” наамындагы чакан чыгармада ар түрдүү улуттардын өкүлдөрүнүн согуш тууралуу сүйлөшкөн сөздөрү берилип, алардын баары баскынчыларга кыжырдануу билдирет. Ал эми “Пайдага чечилген чатак” аңгемеси эки каармандын диалогу түрүндө курулган. Алардын ортосундагы “чатак” терең каршылыктан келип чыккан эмес, тек гана бир максатка кызмат кылган адамдардын ортосундагы «жөнөкөй эле өз ара түшүнбөстүк. “Замбирекчилер жана экөө” аттуу аңгемедө майдандагы турмуш көрсөтүлөт. С. 1938–40-жылдарда Кыргызстандын түштүгүндө совет бийлигин бекемдөө окуяларын чагылдырган “Темир” романын жазып, ал өзүнчө китеп түрүндө 1946-ж. жарык көргөн. Андагы сюжеттер өзөгүн Совет бийлигине жан-дили м-н берилген башкы каарман Темирдин Бөрүбай, Коңкараев сыяктуу тап душмандарына каршы күрөшү түзөт. Эски түзүлүштүн жактоочулары Совет бийлиги жүргүзгөн иштерге тоскоолдук кылууга аракеттенишет. Бирок, акак-аягында (кылмыштары ашкереленип жаза тартышат. С. “Темирде” көр-көм чебердик жагынан алдыга кадам жасаган. Мис., анда “Кең-Сууга” мүнөздүү көп сөздүүлүк жок, тиричилик деталдарына ашкере кызыгуу байкалбайт. Ошону м-н бирге, чыгармада көркөмдүк түзүлүштөр да бар. Мис., анын сюжетинде жүк көтөрбөгөн эпизоддор, элеси эсте калбаган кейипкерлер учурайт. Чыгарманын образын жаратууда автор айрыкча жаш жазма адабияттарда көп кездешүүчү бир беткейликке жол берип, оң каармандарды жалаң гана жакшы, терс каармандарды жаман жагынан көрсөтөт. Алардын арасынан башкы кейипкер Темирдин образы өзгөчөлөнүп турат. Темир төрт тарабы төп келген каарман-акылдуу, Шакилдуу, эр жүрөк, кала берсе кара күчү жагынан да ага эч ким тең келбейт. Бирок, ушундай сапаттар м-н сыпатталган образдын ынанымдуулук жагында мүчүлүштөр бар. Атап айтканда, Темирдин акылмандык ж-а кыраакылык сыяктуу касиеттери анын жаштыгына анчалык шайкешпейт, ал эми басмачыларга каршы күрөштө көрсөткөн жоокердик сапаттары кадимки эпикалык баатырларга окшоштуруп жиберет. Башкача айтканда, башкы каармандын бейнесин жаратууда фольклордук ыкмалар колдонулган. Терс кейипкерлерди сыпаттоодо прозачы жалаң гана күңүрт боёкторду пайдалангандыктан аларга турмуштагыдай жандуулук жетишпейт.

1938-ж. “Биздин замандын кишилерин” романы С-дун жазуучулук чеберчилиги жаңы баскычка көтөрүл-гөнүн айгинеледи. Согуштан кийин Совет мамлекетин жаш муундарды патриоттук духта тарбиялоонун таасирдүү каражаттарынын бири катарында балдар адабиятынын өнүгү-шүнө көңүл бөлүнө баштады. Ушул коомдук муктаждыкка жооп кылып, С. “Тоо балдары” романын (1953) жаратты. Кыргыз балдар адабиятындагы туңгуч романда жеткинчектерди мектептеги ж-а үй-бүлөдөгү турмушу, билим алуусу, келечек жөнүндөгү ой-пикирлери көрсөтүлөт. Негизги окуялар алдыңкы окуучу Аскар м-н кичинекей Динардын, тентек Орусбектин, эски заманда калыптанган Омор карыянын ж-а мугалимдер Сабыр, Нина Леонтьевна, Сейитовалардын тегерегинде өнүгөт. Жакшы окуган, коомдук иштерге активдүү катышкан, көптү билүүгө ынтызар өспүрүмдүн образы романда Аскар аркылуу берилет. Ал эми Динардын бейнеси балалык кылык-жоруктары м-н кызык. С. “Тоо арасында” романынан кийин С. кыргыз элинин рев-га чейинки турмушуна кайрылып, “Зайыптар” аттуу кеңири пландагы чыгарма жаратты. Анын биринчи китеби “Батийна” (1962), “Ашуу” аттуу экинчи бөлүгү м-н бирге толук варианты “Зайыптар” 1966-ж. жарыкка чыккан. Романдын биринчи бөлүгүндө Батийна, Айнагүл, Гүлсүн, Канымбу сыяктуу кейипкерлердин тагдыры аркылуу патриархалдык-феодалдык түзүлүш шартындагы кыргыз аялдарынын укуксуз абалы берилет. Ал заманда жалаң гана кедей катмар эмес, байлар

чөйрөсүнө таандык аялдар да күнкор абалда өмүр сүргөн. Анткени, патриархалдык каада-салттар алардын бардыгына бирдей тиешелүү болучу. Башкы кейипкер Батийна оор абалдан суурулуп чыгууга аракеттенет, бирок ошол тарыхый доордун шартында аялзаты эркиндикке чыгышы кыйын эле. Анын максаты – революция женгенден кийин гана жүзөгө ашат. Батийна жаңы заманда түзүлгөн мүмкүнчүлүктөн пайдаланып, өзү сыяктуу кор болгон аялдардын укуктарын коргоого аракеттенет. Аларды билим алууга, эркиндикке үндөйт. Экинчи китепте атактуу кызылчачы, Социалисттик Эмгектин эки жолку Баатыры Зууракан Кайназарованын тагдыры чагылдырылган.

“Курбулар” ж-а “Сыр ачуу” романында (1977) жаштардын турмушу көрсөтүлгөн. Ал эми “Ыйманбай пейили” романында (1980) “Тоо арасында” романынын негизги каармандарынын бири Ыйманбайдын кийинки турмушу баяндалган. “Жол” (1982) ж-а “Бел-белесте” (1996) аттуу автобиографиялык чыгармаларында С. басып өткөн узак ж-а кызыктуу өмүрү, баштан кечирген окуялары ж-дө баяндайт. Өзү жашаган доор ж-а замандаштары, кыргыз адабияты ж-а маданияты тууралуу ой жүгүрткөн. “Көк асаба” романында (1989) орто кылымдардын башындагы (6–8-к.) кыргыз тарыхынын окуялары чагылдырылган. С. “Манас” эпосунун кошмо вариантын түзүүчүлөрдүн ж-а редакторлогондордун бири. Ошондой эле кыргыз маданият ж-а тарыхынын маанилүү маселелери б-ча көптөгөн макалалардын автору. А. С. Пушкин, Н. А. Некрасов, О. Бедный, А. П. Чехов, А. Серафимович, М. Шолоховдун чыгармаларын кыргызчалаган. Чыгармалары көптөгөн чет элдик тилдерге которулган. Ленин, эки Эмгек Кызыл Туу, Эл достугу ордендери, медалдар м-н сыйланган.

СЫН, к. *Адабий сын*.

СЫН (Критика). Адабияттаануу илиминин бөлүнбөс бир бөлүгү. Адабият тарыхынан, адабият теориясынан айырмаланып, адабият сыны көркөм процесстин жүрүп жаткан кыймыл-аракетине, анын изденүү демилгесине ж-а жаңылануу багытына түздөн-түз кийлигишип, адабияттын өсүп-өркүндөшүнө кадыресе көмөк көрсөтөт. Ал о. эле көркөм чыгармалар м-н ортосундагы түздөн-түз байланыш жараткан (эгерде анын профессионалдык деңгээли бийик болсо) “көпүрө” сыяктуу көрүнүш десек болот. Кыргыз адабий сынынын алгачкы үлгүлөрү адабияттаануу илиминин функциясын кошо аткарган окуя катарында пайда болгон. 1911-ж. Казань шаарында жарыкка чыккан. Молдо Кылычтын “Кыссали Зилзала” деген китебинде жазылган И. Арабай уулунун “Алгы сөзү” кыргыз адабияттаануу илиминин да, адабий сынынын да эң биринчи тажрыйбасы, үлгүсү дешке толук негиз бар. Албетте, бул “Алгы сөздөн” азыркыдай адабий талдоону талап этүү адилетсиздик болор эле. “Зилзаланын” жалпы мазмунун ж-а анын автору ж-дө, о. эле “Зар заман” жөнүндөгү берилген кабар мүнөз-демөнүн өзү эле маданий тарыхый мааниси бар окуя, Дал ушул катарда 1925-ж. Москвадан жарыяланган “Тамсилдер” деген китепке (анын составында Молдо Кылычтын «Канаттуулар» поэмасы бар), ошол эле 1925-ж. жарыяланган К. Тыныстановдун “Касым ырларынын жыйнагына” жазган Базаркул Данияр уулунун кириш сөздөрүн келтирүүгө болот. Ошентип, И. Арабаев м-н Б. Данияров эң биринчи агартуучулар гана эмес, алар адабияттаануу илиминин, адабий сындын алгачкы үлгүлөрүн жараткандар. Ошондой болсо да, кыргыз адабий сынынын профессионалдык жолго чыгышы Токчоро Жолдошевдин адабий сын ишмердигине байланыштуу болду. Тилекке каршы бул өтө билимдүү (өз учуру үчүн) ж-а адабий жөндөмдүү жаш жигит 1938-ж. кыргыздын эң алдыңкы таланттуу адамдарынын катарында Сталиндик репрессияга туш болгон. Ошентип, Кыргыз адабий сыны кыргыздын жаңы жазмасынын, жаңы жазма адабиятынын башталышы м-н кошо бир адабиятынын калыптанышы өнүгө баштаган.

«СЫНГАН КЫЛЫЧ» – тарыхый роман. Биринчи китеби 1966-ж., экинчи китеби 1971-жылы жарыкка чыккан. Идеялык-тематикалык. проблематикасы б-ча башкаларга окшобогон «С. к.» романы 1971, 1983-жылдагы партиялык пленумдарда социалисттик идеологиянын куугунтугуна алынып, «...эки жолу тагдыры башка кылычтардын мизине коюлуп, эки жолу катуу чабуулга кабылып, эки жолу сынып түшүп, эки жолу кайра бүтөлүп, эки жолу кайра ордуна келген» (К. Даутов). Көрсө, бул чыгарма мезгилинен эрте жаралган экен. Тулку боюна кыргыз улутунун элитардык маданиятын, улуттук дымагынын, тарыхтан ээлеген ордун, рухий кудуретин, салт-санаасын, үмүт-мүдөөсүн сиңирген бул тарыхый роман 1998-жылы кайра басылды. «С. к» романынын тагдыры кыргыз элинин улуттук эркиндиги м-н тагдырлаш экендигине окурмандар дагы бир ирет ынанды көрүнөт. Бешинчи басылышында романдын сюжеттик окуялары дагы бир топ кошумчалар м-н толукталган. Бул роман кыргыз элинин ул. тарыхындагы өзүнчө бир доор-Кокон хандыгы мезгилиндеги элдин коомдук абалын көркөм сүрөттөгөн тарыхый роман. Чыгармада айрым коомдук өнүгүүнүн терең катмарларына жасалган тарыхый экскурстарды эске албаганда да, Алим хан такка олтурган 1801-жылдан Исках-Болот хан даргага асылган 1876-жылга чейинки 75 жыл ичиндеги элдин башынан өткөн окуялар чагылдырылган. 75 жыл бир кылымга жакын убакытта элдин күрөшү, мүдөөсү, ойлоп тапкан амалы бир максатка багытталган. Ал-өз алдынча, көз карандысыз мамлекет куруу, ул. намыстын туусун бийик кармоо, улуттук эркиндикти эңсөө. Жазуучу эркиндиктин, көз карандысыздыктын символу катары канаттуунун падышасы-бүркүттү тандаган. Элдин эркиндиги хандык тарабынан тушалып, журт кыйналган мезгилдин жеке көрүнүшү. Колунан бүркүтү учуп, кайра өзүнө кол салып, көзүн оё чокуган Сарыбай мүнүшкөрдүн трагедиясы аркылуу берилген. Жазуучу өзү тутунган бул идеяны ишке ашыруу үчүн Сарыбайдын трагедиясы м-н гана чектелбейт. Жалаң салык салуу м-н элди сокур Сарыбайдай жүдөтүп, карайлаткан Кокон хандыгын кулатуу үчүн болгон күрөштө эл ичинен суурулуп чыккан кол башчы Исках-Болот хан «Бүркүт-план» түзөт. «Бүркүт план» м-н элдик көтөрүлүштүн күчү көркөм сүрөттөлөт. Ошону м-н бирге Исках колго түшөөр күнү кароол таштын үстүнө чыгып, өз «ааламын» тегерете тиктеп турганда кайдан-жайдан бүркүт учуп келет. Бүркүттөй эркиндикти эңсеген Исках-Болот мындай дейт: «Оо кайран баатырдыктын, бийиктиктин кырааны. сөөлөтүн кара, келбетин кара...»

“Баатыр куштун шаңшыганынан “Кел, кайран эр, учалы ! Пастык, ыпластык жок жайларга, чагылгандуу кара булуттун нары үстү жайнап турган жарык күнгө чабыт кылалы. Жүр, кайран эр” – деген чакырык уккандай чөккөн көңүлү көтөрүлүп, эркиндикти самоо, тилөө, ардуу толгон жүрөгү лак-лак согот”. Чебер сүрөт-кер Т. Касымбеков чыгармада жогорудагыдай эпизоддор аркылуу “Элдик турмуштун жан сырын” – негизги элдик мүдөөнү чагылдырган. Эркиндик

жөнүндөгү кылымдар боюу калыптанган элдик түшүнүктөн улам, балким, кайра жаралган эгемендүү Кыргызстандын гербинен бүркүттүн сүрөтү орун алды.

Чыгарманын тарыхый роман катары кийинки муундарга берүүчү нравалык сабагы арбын. Анын кийинки 1998-жылкы кайра басылышында “С. к.”, “Кел-кел” романындагы түндүк – түштүк кыргызды бириктирүү идеясын чагылдырган Алымбек ж-а Курманжан даткалардын саясий ишмердүүлүгү тууралуу окуялар жөнүндөгү автордук ой дагы тереңдеди. Улуттук биримдиктин зарылдыгы, анын куну чыгармада түбөлүккө баш кошуп мамлекеттин кичинекей бөлүкчөсү болгон бир үй-бүлө ээлери датка жубайлар Алымбек датка м-н Курманжан датканын саясий ишмердүүлүгү аркылуу берилиши да (анын тарыхый негизи да чындык) символикалуу. Жазуучу түндүк-түштүк кыргыздардын ынтымагынын наркын жогорку чеберчиликте сүрөттөй алган.

Романдын “С. к.” деп аталышы да бекеринен эмес. Окурманга белгилүү, чыгармада кылычка сыйынат, кылыч м-н курмандык чалынат, кылыч м-н адам башы кесилип, топтой томолонот, кылыч байланып сапарга аттанышат, кылыч белекке берилет. Бул ж-дө жазуучу өзү мындай дейт: “Кыргыз элине “назарын сындырба”, “шагын сындырба” деген сөз бар. Мындай сөз көбүнчө кичүү м-н улуунун ортосундагы мамиледе көрүнөт. Улуу адам кичүү киши бир нерсеге умтулган, үмүт кылганда ага камкордук кылып шагын сындырбоо керек. Ал эми бул роман – кыргыз рухунун тебелениши, улуттун өз жеринде өзүнүн кор болушу, саны аз улуттун көп сандуу улуттар тарабынан басмырланышы”.

“С. к.” өзүнүн көркөм аянты, идеялык-тематикалык проблематикасы, образдар системасы, структуралык түзүлүш жагынан татаал чыгарма. Анда тээ тарыхтын терең катмарында жаткан санжыраларга жасалган экскурстар м-н бирге Алтынбешиктен тараган 13 муундун тагдыры, Ферганага бий болгон Теңиряр, андан туулган мыкты уул Нарбото бийдин улуттук үчүн болгон демилгеси, анын баласы Алимхандын Кокон хандыгына биринчи хан шайланышы XIX кылымдагы кыргыз элинин коомдук саясий абалы, анын жашоо шарты, экономикасы, башка элдер м-н болгон байланышы, маданияты, нарк – нускасы, дини, салт – санаасы эрикалык кеңири планда сүрөттөлөт;

– романда байыркы чыгыштын дидактикалык маанайдагы санат – насыят ырлары (Календердин ыры) элдик көркөм чыг-лыктын өзгөчө түрү болгон кошоктор (Курманжан датканын кошогу), улуттун кайгы – кубанычын үч кылына сыйдырган комуз күүлөрү (Сарыбай черткен күүлөр) аркылуу лирикалык ой – толгоолор чагылдырылган;

– улуттун тагдырына туш келген опурталдуу тарыхый шартта саясий карама-каршылыктардын жүзүн ачуу үчүн чебер прозаик Т. Касымбеков Шералини ак кийизге олтургузганда чалынган адам курмандыгынан баштап далай жүрөк титиреткен ички карама – каршылыктарды: Нүзүптүн башынын алынышы, Алымбектин башын кыйа чабуу, кыпчактарды кыруу сценасы, Мусулманкулдун өлүмү, Болот-Искахтын дарга асылышы сыяктуу эпизоддордо драма жанрына таандык курч диалог, реплика кайым айтышууларды кеңири пайдаланган.

– бала туулганда кулагына азан айтып ат койуудан баштап, адам курман болгондо аш берүү (Жаманкулдун ашы) салтына чейин улутка таандык каада салт, үрп-адат, атадан балага, энеден кызга калуучу азем буюмдар, кийген кийим, ичкен тамак тууралуу этнографиялык материалдар кеңири берилет.

“С. к.” романы аркылуу Т. Касымбеков кыргыз адабиятында образ жаратуунун сапаттык жаңы аралдарын ачты. Романдагы каармандар м-н кейипкерлердин саны 180 ден ашат. Жазуучу жараткан образдар системасын өзүнчө классификациялоого болот:

– хандардын образы (Алим хан, Шерали хан, Худаяр хан, Мала хан, султан Сейид хан, Насирдин хан, Исках (Болот) хан);

– бийлердин образы (Нарбото бий, Эсенбай бий, Карабек бий, Жангарач бий, Үмөтаалы бий, Осмон бий, Абил бий);

– бектердин образы (Адылда бек, Насирдин бек, Султанмурат бек, Ибрагим бек);

– аталыктардын образы (Нүзүп, Мусулманкул, Алымкул);

– даткалардын образы (Ажыбай датка, шер датка, Нармамбет датка, Алымбек датка, Курманжан датка);

– баатырлардын, балбандардын образы (Алмамбет, Таш – Палван, Бекназар, Ташкалле, Эшим);

– айымдардын образы (Жаркын айым, Каракаш айым, Кундуз айым);

– чыккынчылардын образы (Шады – ынак, Касым минбашы, Нияз кушбеги, Абурахман);

– мүнүшкөрдүн образы (Сарыбай);

– дыйкандын образы (Теңирберди);

– момундардын образы (Мадалы, Кулкиши).

Романда катышкан каармандардын көпчүлүгү тарыхый инсандар: Нарбото, Алим хан, Өмүр – хан, Мадалы, Шерали, Ажыбай датка, Нүзүп, Мусулманкул, Алымкул молдо, Кудаяр, Абурахман, Алымбек датка, Курманжан датка, Абдылдабек, Жангарач, Байтик, Скобелев, Ионов, Болот (Исках) ж. б. Аталган тарыхый инсандардын көркөм образын түзүү үчүн автор тарыхый булактар, архивдик документалдуу материалдар м-н көшөрө иштеген. Көркөм образ м-н тарыхый булактарда материалдарды салыштыруу м-н алардын ортосундагы бир топ дал келүүлөрдү байкоого болот. Мис., романдагы негизги каармандардын бири Мусулманкулдун образы м-н реалдуу турмушта жашаган Мусулманкул кол башчынын өмүр – тагдыры, ишмердүүлүгүнүн ортосунда түздөн-түз байланыш бар. Мусулманкулдун Кокон хандыгында аскердик күчтүн жетекчиси болгондугу кыпчактарга артыкчылык бергени, Кудаяр хандын такка олтурушуна активдүү роль ойногондугу, ага өз кызын аялдыкка бергени, кийин кайнатасына каршы чыккан Кудаяр кыпчактын атын жер бетинен өчүрүпсалууга буйрук кылгандыгы, миң башынын бир жолу өлүмдөн качып кутулуп, экинчи кармаганда Кокондо өлтүрүлүшү чыгармада сүрөттөлгөндөй эле чындык катары тарыхый булактарда да тастыкталат. Албетте, көркөм чыгарма тарыхый чындыктын түздөн-түз көчүрмөсү эмес. Тарыхый инсандардын коомдук процесстеги ишмердүүлүгү чебер сүрөткер Т. Касымбеков тарабынан көркөм интерпретацияга алынып, алардын образы жогорку деңгээлде жалпыланган. Айталы, тарыхый инсандардын ичинен романда Алай ханышасы аталган Курманжан датканын кайталангыс образы түзүлгөн. Жан-дүйнөсүнө улуу чыгыштын адебин сиңирген асылзаада бул аялдан

Курманжан өзүнүн зирек акылы, сыпайы мүнөзү, ички ыйбаасы, жароокер мамилеси, аяр мээрим м-н убагында даңазасы таш жарып турган дөөлөттүү Алымбек датканын арзуусуна татып, байбиче курагында да кебелбес эр адамды сагыныч кумарына зарыктырып турат. Чыканагына куш жаздык коюп, өмүрлүк жубайын меймандап күтө билген бул табышмактуу аруу аялды мээримине арбалган Алымбек датка “зеригем, ай” деген жалыныч көөдөнүндө “күү чертип” турганын өзү байкабай калат. Бул Курманжандын жубайлык асылзаадалыгы дейли. Анын энелик улуулугу Абдылдабекке болгон сагынычынан өзгөчө көрүнөт. Бирок дарга асууда ачылат. Ошону м-н бирге Курманжан аяр дипломат, кыраакы саясатчы. “Экспедиция” аталган падышачылык Россиянын кандуу кыргыздар дүйн. басма сөздө айыптала баштаганда Скобелев дал ушул “азия амазонкасындай” болгон сырдуу аялга биригүү, баш ийүү сунушу м-н киши жиберүүгө мажбур болот. Түркстандагы кандуу кыргыздын кунун эскертүү максатына Курманжан майор Ионов м-н Шабдан Жантаев келгенде “айыпсыз шейит өлгөндөргө куран окуу” өтүнүчү м-н ички нааразычылыгын туйундурут. Ушунун өзү дипломатиялык мамиле эле. Ал эми шартнаамга кол койуунун талаптары аркылуу Курманжан аялдан чыккан саясатчы экендигин далилдей алган.

Роман тарыхый инсандардын көркөм образынан башка да эл ичинен чыккан типтүү каармандардын не бир укмуш мүнөздөрү иштелип чыккан. мүнүшкөр Сарыбайдын, жаш жесир Айзааданын, Абил бийдин, баатыр Бекназардын, момун Мадылдын образдары окурмандын рухий кудуретин күүгө келтирүүчү касиетке ээ.

СЫНЧЫ – адабий сын жазган автор. Ал көркөм чыгармада жаап-жашырылып айкын көрүнбөгөн, түздөн-түз айтылбаган, көзгө сайып көрсөтүлбөгөн нерселерди ачып берет, окурмандын оюн багыттайт, автордун идея-темасын, проблемаларын дааналайт. Сынчы адабий сынын тарыхый-функциялык, социологиялык-эстетикалык, салыштырма методдордо рецензия, полемика, диалог, макала жанрларында жазат. Ал чыгарманы турмуш чындыгы м-н салыштырып текшерет, автордун ой жүгүртүү өзгөчөлүгүн, стилин ачууга аракеттенет. “Сынчынын таланты талдоонун ж-а баа берүүнүн сферасында көрүнөт” (Б. Сучков), ошондой эле “образ менен ой жүгүртүүдөн жаралган көркөм чыгарманын өзгөчөлүгү сынчыдан жалпы философиялык бийик деңгээл м-н идеялык-саясий жетиктикти гана эмес, жазуучунун назик жан дүйнөсүндөгү өзгөчөлүк-төрдү, турмуш чындыгын чагылдыруудагы усталыгын татаал процесстүү эстетикалык кабылдоосун ж. б. кылдат түшүнгөн кыраакылыкты, талантты талап кылат” (С. Карымшаков). Сынчыга бирден бир коюлган негизги талаптар – жазгандарынын илимийлүүлүгү, эстетикалуулугу, баа берүүчүлүгү, объективдүүлүгү. Кыргыз сынчыларынын айрымдары: К. Асаналиев, С. Жигитов, К. Бобулов, М. Борбугулов, А. Садыков, К. Артыкбаев, К. Даутов, С. Байгазиев, А. Эркебаев, А. Акматалиев, О. Ибраимов, К. Ибраимов ж. б.

СЫПАТТОО (описание) белгилүү бир кубулушту, окуяны көз алдыга элестетүү, же ал ж-дө маалымат берүү үчүн автор ал нерсенин негизги касиеттерин, сапаттарын, белгилерин сүрөттөйт. Адабиятта бул с ы п а т т о о деп аталат. Адамдын мүнөзүн, кыймыл-аракетин, жаратылыштык кубулуштарды берүүдө жазуучу сыпаттоо ыкмасын пайдаланат. Маселен, адамдын сырткы кебетесинин ж-а мүнөзүнүн сыпаттап көргөзүлүшү: «Айша токтоо, муңайым, көп сүйлөбөй турган, эс-акылы бар кыз эле. Жамийла болсо шайыр, сөзмөр, суйкайган, жароокер кыз. Ал жарашыктуу кийинүүнү, учуру келе калса тырмактарын боётууну, оюн-күлкүнү, кино-театрга кирүүнү жактыруучу». Келтирилген үзүндүдө К. Баялинов эки түрдүү каармандын мүнөздөрүн сыпаттоо аркылуу сүрөттөп жатат.

СЮЖЕТ (фр. – предмет) – адабий чыгармадагы мүнөздөрдүн өсүшүн ж-а өз маанилерин ачып берүүчү конкреттүү окуялардын системасы. М. Горькийдин сөзү м-н айтканда сюжет: «Байланыштар, карама-каршылыктар, симпатия, антипатиялар ж-а жалпысынан эле адамдардын өз ара мамилелерин – бул же тигил типтин, мүнөздүн түзүлүп, өнүгүш тарыхы...» Сюжет түзүү м-н автор чыгарманын бүткүл материалдарын бириктирип, бүтүн картина түзөт. Жазуучу өзү билген окуяларды же ичинен токуп чыккан деталдарды сюжетте өз максатына ылайык пайдаланат.

СЮЖЕТТИН ЭЛЕМЕНТТЕРИ – көркөм чыгарманын сюжетин түзүү үчүн колдонулган окуялардын бирдиктери, мүнөздүн калыптануу процессинин бөлүктөрү. Окуялардын ар түрдүү системалары жалпысынан сюжеттин элементтерин түзөт. Ага *экспозиция, окуянын түйүндөлүшү, кульминация, окуянын чечилиши* ж-а айрым учурларда учуроочу *эпизод* м-н *пролог* да кирет.

ТАБУ (полинезия тилинде), т е р г е - м е с ө з д ө р – диний түшүнүктөргө ж-а үрп-адатка байланыштуу кайсы бир буюмдарды колдонууга, атын атоого тыюу салуу, айрым түшүнүк-төрдүн өз атын атабастан, ордуна башка сөздү колдонуу. Мис., “чечек” дегендин ордуна “улуу тумоо”, “чыйкан” дегендин ордуна “сыздоок”, “карышкыр” дегендин ордуна “улуума” деген сыяктуу сөздөрдү колдонуу. Т. маданий өнүгүшү артта калган элдердин тилинде көп учурайт, көбүнчө, диний, мифологиялык тыюулардан келип чыгат.

ТАБЫШМАК – дүйнөдөгү бардык эле элдердин оозеки чыг-лыгында кеңири учураган жанр. Кандайдыр бир затты, көрүнүштү же башка абстракттуу түшүнүктөрдү өз аты м-н атабай, алардын негизги белгилерин айтып, аталышын башка бирөөлөрдүн табуусун талап кылган тапшырма түрүндөгү чакан чыгармалар. Мис., “Асты таш, үстү таш, ортосунда бышкан аш” деген табышмактын жообу “данек” болууга тийиш. Анткени, анда данектин негизги белгилери көрсөтүлүп жатат. Кыргыз фольклорунда мазмуну, композициялык курулушу, түзүлүшү б-ча табышмактар төмөнкүдөй формаларда, көрүнүштөрдө айтылып келген: 1) ритмдүү жорго сөз түрүндөгү табышмактар; 2) ыр түрүндөгү табышмактар; 3) учкул сөздөн турган, прозалык формадагы табышмактар; 4) суроолуу табышмактар; 5) айтыш табышмактары; 6) жомок түрүндөгү табышмактар; 7) эсеп табышмактары. Жаштарды байкагычтыкка, акылмандуулукка, изденүүчүлүккө тарбиялоодо табышмактардын мааниси өтө чоң. Мис.,

Сакалы бар,
Муруту жок.
Мүйүзү бар деп,
Көңүлү ток.
(Жообу: – эчки).

(А. Кыдыров)

ТАБЫШМАКТУУ АЙТЫШ – акындардын бири-бирине *табышмак* айтып, анын жандырмагын экинчисинен талап кылган беттешүүсү. Айтыштын бул түрү – өтө таланттуу, ой жүгүртүүсү мыкты өнүккөн ырчылар тарабынан чыгарылган. Кыргыз элине кеңири тараган Т. а. – “Талим кыз менен Көбөктүн айтышы”. Анда Талим кыз Көбөккө мындай табышмак суроо таштайт:

Куу ылаачын теппеген,
Кулдуюп жерге түшпөгөн,
Кууда бүтүн бар бекен?
Кара ылаачын теппеген,
Калдайып жерге түшпөгөн,
Казда бүтүн бар бекен?
Башынан арык албаган,
Таш оодарып салбаган,
Сууда бүтүн бар бекен?
Качырганын кайсаган,
Иттин чоңу бар бекен?
Кармаганын куткарбас,
Куштун чоңу бар бекен?

Акын кыз бул жерде беш табышмак айтты, ыр эрөөлүндө ошонун ар бирине табышмак айткан акындын стилине салып, жооп берүүчү ырчы жандырмак айтуу керек. Көбөктүн жообу:

Куу ылаачын теппеген,
Кулдуюп жерге түшпөгөн,
Кууда бүтүн куркулдай.
Кара ылаачын теппеген,
Калдайып жерге түшпөгөн,
Каздан бүтүн карлыгач.
Башынан арык албаган,
Таш оодарып салбаган,
Суудан бүтүн Ысыккөл
Качырганын кайсаган.
Иттин чоңу Кумайык,
Кармаганын куткарбас.
Куштун шери Буудайык.

(Элдик оозеки чыгармадан)

ТАВТОЛОГИЯ (гр.– ошол эле сөз деген мааниде) – бир эле сөздүн же бирдей маанидеги сөздөрдүн кайра кайталанышы. 1) бир эле аныктаманы же далилди кайра-кайра аныктап, далилдеп көрсөтө берүү (мис., “ыйлай бердим, ыйлай бердим...”). 2) Далилдөөнү, аныктоону талап кылбаган, мурдатан эле белгилүү (мис., “капалануу”, “кайгыруу”) түшүнүктү эзмелеп, кайра түшүндүрүп кирүү.

ТАВТОЛОГИЯЛЫК УЙКАШ – уйкаштыкта бир эле сөздүн кайра-кайра кайталанышы. Мис.,

Кийим согуп түр кылат,
Кирген бир үйүн гүл кылат.
Кажары согуп гүл кылат,
Кармаган үйүн гүл кылат.

(Элдик ыр)

ТАЖИБАЕВА Анаргүл (1900–1978, Ноокат р-ну) – төкмө ырчы ж-а манасчы. Эң алгачкы чыгармасы сүйгөн жигити Мамазакир м-н кат аркылуу сүйүү багытындагы айтышы болгон. Анда Анаргүл:

“Он гүлүмдөн бир гүлүм,
Ооба, Тартип, туйгунум.
Оң жакты карап бир күлүң!
Оонап кептей бир жүрүң.
Беш гүлүмдөн бир гүлүм, бейдабаа ай,
Тартип туйгунум.
Бери жакты карап бир күлүң!

Безип кетпей бир жүрүң”, – дегендей саптар м-н сүйгөнүнө Тартип деп ат коюп ырдайт. Мамазакир Анаргүлдү Зебайым деген ысым да:

“Ак оромол – дүрүйөн,
 Алганым сиздей болбосо,
 Аркамда калсын дүнүйөм.
 Көк оромол – дүрүйөн,
 Көргөнүм сиздей болбосо,
 Көрүмдө калсын дүнүйөм” – деп ырдайт. Т. өз башынан кечирген турмушун айтып бир топ чыгармаларды жараткан.

Анын күйөөгө чыгып Алайга баргандыгысын, андан Чөлбиябан Төөмоюнга көчүрмө болуп баргандагысын баяндаган ырлары абдан кызыктуу. Күйөөсү өлгөндө “Бөрүбай акын жөнүндөгү кошок” деген кошок айтып, “Мурза уул”, “Ак Саткын менен Мурза уул” деген элдик сюжеттеги чыгармаларын жаратып, “Насыйкат”, “Санаттарды” о. эле “Небереме” дегендей балдар ырларын да жараткан. Т-нын “Манас” эпосунан да узакка айтылган тексти бар, ал “Манастын төрөлүшү жана балалык чагы” деп айтылат. Анда улуу эпостун негизги өзөгү камтылуу м-н айрым кепке аларлык өзгөчөлүктөр да кездешет. Мис., бул вариантта карыганча уул көрбөгөн Жакыпты досу Каракан ардангыш үчүн чоң той берип, ашпозчуларга:

“Улдууга уча тарткыла.

Кыздууга куйрук, боор тарткыла.

Перзенти жокко кулагын кесип,

Куу чоку кылып баш тарткыла.

Көзүн оюп, көр чоку кылып гөш тарткыла” деген буйрук берет. Кулагы кесилген, көзү оюлган баш тийген Жакып арданып, Акмазарга барып, ак төө союп, 12 имам 40 чилтенден бала тилейт. Акыры уул көрөт, ошондо эсели туубаган бир байталы Каккуланы (Аккуланы) тууйт. Андан ары Манастын укмуштуудай тез жетилиши ж-дө ыр м-н айтылып отурат. Алтысында ат минип, жетисинде куш салат. Сегиз жашында сексен жигит курайт, жүрүш баштайт ж. б. Дагы бир өзгөчөлүгү Анаргүлдүн вариантында Манаска колуктуну атасы Жакып издебестен, Манастын апасы Куурасын тандайт. Ал Шооруктун кызы Накылайды жактырып, Манаска алып берет ж. б. Т. өзүнүн акындык ордун: “Таразага таш коюп, Тартып алган эмесмин, Чөнтөгүмдөн пул берип, сатып алган эмесмин” деп түпкүлүгүнөн поэзия даарып төкмө болуп жаралгандай түшүндүрөт.

ТАЛКАНБАЙ уулу Токтораалы (1868–1944) – кыргыз жазма акыны, молдодон окуп кат тааныган. Т. Октябрь рев-нын женишин зор кубаныч м-н тосуп, аны “Ленин”, “Ленин жолдош эрк берди”, “Ой агайын, сал кулак!” дегендей ырларында Кенеш бийлиги жеткизген эл турмушундагы өзгөрүштөрдү, ийгиликтерди ырга салган. Т-нын ырларында бай-манапка жек көрүү сезими м-н мамиле кылган, өткөндүн зыяндуу каада-салтын тартынбай сындаган. Ырлары “Жазгыч акындар” (1956) деген китепте басылган.

Т-нын чыг-лыгы Октябрь рев-сына чейин башталган. Ал андан кийин өзү кагазга түшүрүп, 20-жылдарда республикалык билим комиссиясына өткөрүлгөн. Айрымдары “Эркин-Тоо”, “Кызыл Кыргызстан” газетасында акын-ырчылардын ырларын топтогон эң алгачкы “Кызыл гүл” аттуу жыйнакта жарыяланган. Т-нын ырларынын көпчүлүгү 20–30-жылдардын аралыгында жазылып, алардын идеялык-тематикалык мазмунун ошол мезгилдеги окуялар түзгөн. Бул ырларында кыргыз элинин маданий деңгээлинин төмөндүгүн, кайгылуу күндөрүн, бай-манаптардын адилетсиз талоончулугун түшүн-дүргөн.

Ошондой эле Т. жалпы чыгармачыл ырчы, акындар сыяктуу эле өз чыгармаларында көркөм чеберчилик м-н жаңы замандын артыкчылыгын элге жайылтып даңазалап, маанисин жеткирүүгө умтулган.

Акын элдик үгүт, насыят ырларынын үлгүсүндө өткөн замандын терс көрүнүштөрүн ашкерелеп, жаңы замандын салтын, жүргүзгөн саясатын чеберчилик м-н көркөмдөп даңазалаган талыкпас агитатор акын катарында көрүнгөн. Т. элдик акындар сыяктуу эле насыят ырларында элди үгүттөө м-н бирге жаңы замандын саясатынын жакшы жактарын көрсөтүүгө аракет жасаган. Бул аракетинде ал эски м-н жаңыны карама-каршы коюп, катар сүрөттөйт.

Акын “Ала-Тоо жандыктары”, “Сары өзөн”, “Биздин жер” Кыргызстандын жер байлыгын, айбанаттар дүйнөсүн чагылдыруу м-н ар бир нерсенин мүнөздүк өзгөчөлүгүнө жараша мамиле түзүп, поэтикалык образ жарата алган.

ТАМСИЛ (ар. – үлгү сөз, накыл) – сатиралык мүнөздөгү, көбүнесе ыр түрүндө жазылган кыска баян. Т. байыркы Грецияда Эзоп аттуу тамсилчи тарабынан жазыла баштап, бүгүнкү күнгө чейин өз маанисин ар кандай коомдук-саясий түзүлүштөргө ылайык жаңыртып келген жанр. Т-ди жанр катары башкалардан айырмалап турган негизги белгилери: турмушту аллегориялык түрдө чагылдыруу; аллегориялык кейипкерлердин туруктуулугу (түлкү – митаам, кой – жоош, эшек – аңкоо, карышкыр – күчтүү, талоончул, коён – коркок ж. б.), сүрөттөлгөн жаныбарлардын, өсүм-дүктөрдүн, буюмдардын каймана түрдө адамдарды билдириши, алардын өз маанилерине караганда адамдардын ролуна жакындыгы, эң негизгиси – адептүүлүккө баштоочу моралдын болушу. Кыргыз элинин оозеки чыг-лыгынан тамсилдерди көп учуратууга болот. Улуттук адабиятыбызда Т. Тоголок Молдонун чыг-лыгында көбүрөөк көрүнүп, кийин кыргыз адабиятында Ж. Бөкөнбаев, М. Алыбаев, Р. Шүкүрбеков, М. Борбугулов, Ж. Алыбаев, М. Турсуналиев, С. Кадыров ж. б. акын-жазуучулар жазып жүрөт. Мис.,

Мансап тийип Короздун колуна,

Олтурду начальниктин столуна.

Анан

Канатын тарап,

Калыбет эки жагын карап,

Карамагындагы айбанаттарга,

Койду мындай талап:

–Энбаштык кылбагыла!
 Башчынар Короз болгон соң,
 Короздун ырын ырдагыла.
 Башчыңарга таажы таккыла.
 Биз өңдүү
 Эки аяктап баскыла.
 Мөөрөгөндү таштагыла.
 Ку-ка-ре-ку-кудан баштагыла!
 Эскертип коёюн дагын,
 Ойлонуштуруп көргүлө
 Жумуртка туу жагын.
 Короздун талабын угуп,
 Кой ордунан туруп:
 –Начальник болгон соң.
 Ириде, үлгү көрсөткөнүңүз оң.
 Мекияндарыңыз козу тууп көрүшсүн оболу. Көңүл буруңузчу,
 Бир ишке.
 Баарыбыз мал болгон соң.,
 Сизди сыйлаганыбыз эле оң.
 Бирок,
 Ташка тумшугун кайрап,
 Тэ-э кырга келип конду
 Бир оңбогон сайгак,
 Ириде,
 Ошону келбейсизби жайлап.
 Дегенде Букачар шашты.
 Сарайга кире качты...
 Демек,
 Ыктуу мактанган жакшы.

(Э. Ибраев)

Т. кыргыз фольклорунун башка жанрларына салыштырмалуу өнүгүүнүн кийинки этаптарында калыптанган.

Кыргыз фольклорунда Т. башынан эле өз алдынча жанр катары калыптанбастан, фольклордук башка жанрлар м-н жуурулушуп, жанрдык касиетин түптөп келгенин байкоого болот. Канткен м-н элдик Т-дин элементтери бар чыгармалар өз заманынын сынчылары белгилүү акын, куудул, чечен, айтуучулардын чыг-лыгында кездешпей койбойт. Кийин Тоголок Молдо тарабынын тамсилдик мазмундагы чыгармалар айбанаттар тууралуу жомок-тамсилдер иштелип чыгып, жанр катары өздүк формасына ээ болгон дегенге толук негиз бар.

Элдик Т-дерди жыйнап, жазып, басмадан чыгаруу иши Ж. Мусаева тарабынан жүргүзүлүп, 1985-ж. биринчи жолу жыйнак иретинде чыккан. Анда КРУИАнын алтын фондуна жыйналып алынган материалдар толугу м-н киргизилип, кайдан, кимден, качан, канча көлөмдө жазылып алынгандыгы тууралуу маалымат берилген. Анда отуздан ашуун т-дин тексти м-н таанышуу мүмкүнчүлүгүн алабыз. Китеп эки бөлүктөн турат. Биринчи бөлүгү эл оозунан жыйналып алынган текст, экинчисине элдик фольклордун таасиринен улам жазылган сатиралык мүнөздөгү, профессионалдык жазма адабий формасындагы Т-дерди камтыйт. Автор, китептин баш сөзүндө Т-ди негизинен эки топко бөлүп караган. 1. Айбанаттар, канаттуулар өз туруш-турпаттары б-ча салыштырмалуу түрдө бузбай сүрөттөлүп, алардын жашоо шарттары, тиричилиги, аллегориясыз баяндалат. Бул айбанаттар жөнүндөгү жомоктун негизин түзөт. 2. Жан-жаныбарлардын, канаттуулардын жорук-жосундары, өң түспөлдөрү каймана маанини кабыл алып, алардын кебете-кешпирлери, адам турмушу сындалат. Бул элдик Т-дин пайда болушуна негиз болуп берет. Бул жыйынтыктуу ойго карата окумуштуу Т. Танаевдин, профессор М. Борбугуловдун да жүйөлүү пикирлери бар. Негизинен Т. каймакалуу терең мазмундуулугу, таасирлүү чакан сюжеттүүлүгү, көрсөтмөлүүгү м-н тарбиялык-таанып билүүчүлүк, моралдык-этикалык мааниси зор.

ТАНКА – япон поэзиясындагы бири-бири м-н уйкашпаган, беш саптан турган чакан ырлардын өзгөчө формасы болуп, анда алгачкы үч сапта негизги ой айтылат да, акыркы эки сапта жогорку ойдон жыйынтык чыгарылат. Мис.,

Элдер мага жаз келди деп айтышат,
 Айта берсин ал жөнүндө айткандар.
 Ишенбейм мен...
 Булбул үнү угулбайт:
 Демек жаздын келбегени бул жакка!

(Мибу Тадаминэ, которгон Р. Айталиева)

“Азыр келем” деген элең шыбырап,
 Ошол сөзүң сөз боюнча калды да.
 Келген жоксуң...
 Ээрчий карап ай жолун,
 Таң атканча отурдум.

(Содзей-Хоси, которгон Р. Айталиева)

“ТАҢ АЛДЫНДА” – ыр м-н жазылган роман. 1916-жылдагы көтөрүлүш ж-а Үркүн окуялары туурасында баяндалган. 1962-ж. жарык көргөн Т. Сатылганов атн. Мамл. сыйлыкка татыктуу болгон чыгарма (1967). “Т. а” романынын 1-бөлүгү 1935-ж. “Кандуу жылдар”, 2-бөлүгү 1947-ж. “Таң алдында” деген ат м-н жарыяланган чыгармасынын кайра иштелген варианты. Кыргыз элинин тарыхындагы эбегейсиз трагедияны көркөм чагылдырууга арналган “Кандуу жылдар” өз убагында карама-каршы пикирлерди жаратып, чыгарманын идеялык мазмунуна олуттуу дооматтар айтылган. Романды кайра иштеп чыгууда автор мурда орун алган натуралисттик сүрөттөөлөрдөн качып, татаал тарыхый окуяларды көрсөтүүдө топтоштурууга умтулган, ошону м-н бирге, көркөмдүк жагын өркүндөтүүгө аракеттенген. Чыгарма эки бөлүмдөн туруп, биринчи бөлүмдөн көчмөн элдин падыша бийлигине каршы көтөрүлүшкө чыгуусунун себептери, күрөштүн жүрүшү ж-а жеңилиши, кыргыздардын Кытайга качышы баяндалса, экинчи бөлүмдө качкындардын бөтөн жерге баргандан кийинки кейиштүү тагдыры ж-а өз мекенине кайтып келиши көрсөтүлгөн. Романды сюжети кыйла даражада тарыхый фактыларга негизделген. Чыгармада баяндалгандай, падыша бийлигинин колониалдык саясаты кыргыздарды оор социалдык-экономикалык абалга дуушар кылып, жергиликтүү бай-манаптардын эзүүсү буга кошул-ташыл болгон. Ал эми кыргыз жарадарын аскерге чакыруу жөнүндөгү падыша өкмөтүнүн чечиминин адилетсиз шарттары көчмөн калктын жарды катмарларынын катуу нааразылыгын пайда кылган. Көтөрүлүш кыргыз ж-а орус элдеринин ортосундагы кагылыш эмес экендигин, күрөш ириде падыша бийлигине каршы багытталгандыгын ажырымдап көрсөтүү – автордон кыйла кылдаттыкты талап кылган чыг-лык маселе болчу. Автор бул маселени ийгиликтүү чечүүгө жетишкен. Чыгармада көрсөтүлгөндөй, көтөрүлүштүн кыймылдаткыч күчү карапайым эл болгон. Бирок, караңгы массага аң сезимдүүлүк ж-а уюшкандык жетишкен эмес. Ошондуктан начар куралданган ж-а башаламан аракеттенген көтөрүлүшчүлөр падыша аскерлерине каршы туралбай катуу кыргынга учурап, эл Кытайга качууга аргасыз болгон. Трагедиялуу бул окуялар романдын “Ак өгүздүн ашуусу” ж-а “Туу белде” аттуу главаларында зор көркөмдүк күч м-н баяндалган. Качкындардын Кытай жериндеги турмушу да мындан жеңил болгон жок, кытай феодалдарынын талоонуна түшүп жакырланды, ачкачылыктан ж-а ар түрдүү оорулардан кырылды. Элдин аргасы куруп турган учурда “ак падыша кулаптыр” деген кабар алардын үмүтүн кайрадан жандырды. Романда бири-бирине каршы турган каармандардын эки тобу көрсөтүлгөн. Алардын биринчиси – Алымкул, Антон, Жунуш, Мурат баштаган эмгекчилер; экинчи топто бай-манаптардын өкүлдөрү – Төлөк, Чолпонбай, Жанай, Ажы, Ташыбек, падыша жазалоочулары, кытай феодалдары. Ушул көп кейипкерлердин арасынан өзүнчө касиет-сапаты, мүнөз белгилери м-н айырмаланып турган каармандардын бири Алымкул. Ал жаш кезинен орус кедейлери м-н аралашат. Сибирге сүргүнгө айдалышы да анын аң сезиминин өсүшүнө көмөктөшөт. Анын көз карашынын калыптанышына Антондун тийгизген таасири чоң болот. Алымкул адилеттикти эңсеген, элдик күрөштөн жанын аябаган эр жүрөк адам. Ошону м-н бирге А. Токомбаев аны идеялдаштырбай, чектелүү жактарын, жаңылыштыктарын да көрсөткөн. Алымкулдун досу ж-а шакирти Жунуш да эсте каларлык кейипкерлердин бири. “Т. а.” романында эл достору м-н жакындаштыруусу оңой болгон эмес. Бирок Алымкул, Жунуш сыяктуу алдыңкы адамдар мындай жакындашуунун келечегин көрө билишкен. Романдагы окуяларга бөлөк элдерден кытай, казак, уйгур эмгекчилеринин өкүлдөрү да катышат. Алар эпизоддук каарман болсо да көтөргөн жүгү бар. Башка эл өкүлдөрүнүн арасынан Антон өзгөчө бөлүнүп турат. Алымкул м-н Жунуштун аң-сезиминин ойгонушунда ал маанилүү роль ойнойт. Кыйын учурларда кыргыздар Антондон кенеш сурашат. Чыгармада Мураттын образы акылман ж-а адилет карыя ж-дө кыргыздардын салттуу түшүнүгүн чагылдырат. Ал эми терс каармандардын айрымдары элге ачык эле зулумдук кылса, кээ бири зыяндуу иштерин көмүскө жасашат. Ченемсиз азаптарды баштап кечирген элдин тарыхый тагдырында Октябрь революциясы жаңы доор ачкандыгын кабарлоо м-н аяктайт.

ТАРЫХЫЙ СӨЗДӨР, и с т о р и з м- д е р – белгилүү бир тарыхый учурда колдонулуп, кийин пайдалануудан чыгып, ошол мезгилге тиешелүү окуяларды баяндаган чыгармаларда гана учуроочу сөздөр. Алар оозеки чыгармаларда ж-а адабияттарда да кездешет. Мис.,

Атынын мойну бир кулач,
Айбандан сүрдүү көрүнөт.
Алеңгир жаа асынган,
Адамдан сүрдүү көрүнөт.
Саадагы өгүз белиндей,
Салкыны сырттын желиндей.

(“Манас”, С. Орозбак уулунун вариантынан)

Мында жоокерчилик заманга мүнөздүү тарыхый сөздөр (алеңгир жаа, саадак) ошол мезгилдин тарыхый өзгөчөлүгүн ачуу үчүн кызмат кылууда.

ТАРЫХЫЙ ТЕМА, т а р ы х ы й ж а н р – тарыхый окуялар, чыныгы жашап өткөн адамдар ж-дө жазылган чыгармалар. Тарыхый роман, повесть, драма, поэма ж. б. жанрларда өткөн мезгилди көргөндөр, билгендер, уккандар б-ча, ар түрдүү документтердин негизинде сүрөттөп жазуу м-н ошол доорго бүгүнкү күндүн талабынан баа берилет. Т. Сыдыкбековдун “Көк асаба”, Т. Касымбековдун “Сынган кылыч”, “Келкел”, А. Токомбаевдин “Таң алдында” романдары, С. Эралиевдин “Ак Мөөр”, А. Токтомушевдин “Алтын тоо” поэмалары, А. Токомбаевдин “Күндүн чыгышы”, Ш. Садыбакасовдун “Ак боз ат” драмалары тарыхый темада жазылган чыгармалар болуп саналат.

ТАРЫХЫЙ ЫРЛАР элдин жашоосу м-н тыгыз байланышта болуп, элдин башынан өткөн тарыхый окуяларды чагылдырат.

Т. ы-дын башкы темасы эл-жерди коргоо болуп эсептелет. Андагы башкы каарман эл башына түшкөн кыйынчылыкты “эр жигит эл четинде, жоо бетинде” деп адамдык милдетин абийирдүүлүк м-н аткарат. Т. ы-да тарыхый окуяларга байланыштуу өзгөрүүлөр ж-а да ошол тарыхый окуяларга карата элдин көз карашы берилет. Негизги каарман болгон

адамга арналган ырларда ошол мезгилде болуп өткөн орчундуу тарыхый окуяга түздөн-түз аралашып, анда кандай кызмат өтөгөндүгү баса көрсөтүлөт. Мис., айтылуу Шабдан баатырга арналган Ы. Шайбековдун казалында:

“Жоокерчилик убакты,
Шондо конгон чоң бакты.
Наманган менен Анжиян
Талкалаган Чарбакты,
Алып берип аларды,
Падышага көп жакты” – деп падыша өкмөтүнө кыргыз жерин каратуудагы эмгеги баса белгиленип, басып

алуучулардын урматына татыктуу болгону берилет. Ал эми Осмоналы Сыдыковдун:

“Баатырга башаа чен берди,
Ар жылына жалийна,

Казынадан бергени” же болбосо: “Сөзүн аким сыйлаган, Күбүрнадыр, жандырал, Ызат кылды ошолор. Шабдан баатыр, Шабдан деп, колдон алып жүрдүлөр” – дегендей сапарынан Шабдан баатырдын Орусия падышачылыгына көрсөткөн эмгеги өтө жогорку деңгээлде баса көрсөтүлөт, ошол ак эмгеги үчүн урмат-сыйдын үстүндө болгондугун көрөбүз. Ушул тарыхый ырлардын мазмунунан Кыргыз мамлекетинин ошол кездеги тарыхый, аларга болгон бийлик башындагылар көз карашын көрөбүз. Т. ы-да тарыхый адамдардын адамдык касиети м-н болуп жаткан окуя ажырагыс болуп берилген. Бул ырларда элдин жашоо традициясы м-н тарыхы көркөмдөлгөн.

Т. ы-да каармандар чыныгы тарыхтан алынып, алардын элүчүн жасаган эмгектери өтө жогору бааланат. Элдик б. а. эл-жерди коргоо, темасы тарыхый ырлардын көп-чүлүгүнүн мазмунунда чагылдырылган. Элдин сүйүктүү каармандары эл-жерди коргоону өз өмүрүнөн да жогору коёт, ошол себептүү эл аларды ар дайым урматтап келет. Мисалы, калмактардын ээрүүсүнөн элди куткарып, ыйык жерин коргогон Курманбек баатырга арналган баянды айтсак болот.

Тарыхый каармандардын образына сүймөнчүлүк м-н апыргылып берилген фантазиянын тарыхый окуяга аралашып кетиши улам берилген сайын элдин табитине туура келе бербегендигине байланыштуу конкреттүү тарыхый окуяларды чагылдырып берген Т. ы-дын жаралуусу келип чыккан.

Кыргыз эл оозеки чыг-лыгында тарыхый адамдарга арналган ырлардын бири-биринен айырмаланып турган өзгөчөлүктөрү бардыгы байкалат. Биринчиси – эл-жерди коргоо, тышкы душмандар м-н болгон күрөш; экинчиси – ички чыр-чатактар, уруу-уруу болуп бөлүнүү. Ушул уруу-уруу бөлүнүүчүлүк кыргыз элине бир топ жапачылык алып келген. Бир эле мисал., бугу уруусунун чыгаан Балбай баатырга арналган Т. ы-да эл-жерди коргогондугу тууралуу бир да сап жок, бирин-бири көрө албастыктын, бийлик талашуунун кесепетинен өз ара чабышып, далай эр азаматтардын бөөдө өлүм тапканы ачык-айкын берилген. “Эртеге өткөн Манастан, не жеримден кем чаптым” деп, өзүн Манаска теңейт. Ушул чатактын аягы Ормон хандын өлүмү м-н аяктайт. Бул Т. ы-дан биз кыргыз элинин уруулук-патриархалдык мезгилдеги жашоосун, өз кызыкчылыктарынан ары өтө албаган бийлөөчүлөрдүн образдарын көрөбүз. Кыргыз элинин жашоо тарыхында өтө көп кырылууга, аз жерден жок болуп кетүүгө алып келген 1916-жылдагы козголоңго арналган Т. ы-да тигилүү үйүн, асылуу казанын таштап жөө жалаңдап: “Уул-кыздын жетелеп, Жөөлөр калды жолдордо. Эне-атасын табалбай, Балдар калды жолдордо” дегендей саптардан элдин башына түшкөн алааматты көрөбүз.

Улуу Октябрь рев-сынан кийин жарыялаган Т. ы-да кыргыз элине эркиндик берген Совет өкмөтүнүн адилеттиги, мурда эзилген кедей-кембагалдардын эркиндигин колуна бергендиги даңкталып, алгачкы басма сөз беттеринен баштап, азыркы күнгө чейин эл-жердин орчундуу мезгилдерге арналган Т. ы. жазылып да, жарыяланып да келет.

ТАТААЛ УЙКАШ – уйкаштыкты түзгөн сөздөр же сөз айкаштары жөнөкөй уйкаштан айырмаланып эки же андан ашык унгудан турат да, ал өз ара экиге – *кош кабаттуу татаал уйкаш* ж-а *редифтүү татаал уйкаш* деп бөлүнөт. Мис.,

Боздосун мендей **ата-энең**,
Бозортчу касың **мен белем**
Болбосун, иши илгери,
Ботосун сатып **мал жеген**.

(Элдик ыр)

Жаркыраган кашка баш,
Жаралгандан ашка маш.

(Элдик табышмак)

Мындагы уйкаштыкты түзгөн сөздөр (мен белем – мал жеген) эки сөздөн турса, редифтүү татаал уйкашта уйкаштыктан кийин редиф келет. Мис.,

Кызыл **оңбос болсочу**
Кыз **бурулбас болсочу**.
Көгөргөнү чын болсо,
Гүлдөр **соолбос болсочу**.

(Токтогул)

ТАШТЕМИРОВ Жаки (1913 – Чүй р-ну) – филология илимдеринин кандидаты, Кырг. Респ. маданиятына эмгек сиңирген ишмер. Айыл чарба ун-тин зооветеринардык факультетин бүтүргөн, кийин Кырг. мамл. педагогикалык ин-тун бүтүргөн. Т. кыргыз адабиятынын ар түрдүү тармагында иштеп келген көп кырдуу окумуштуу гана эмес, акын, балдар жазуучусу. Т-дун биринчи китеби “Таалайлуу балдар” (1952), “Аскарбек” (1953), “Алтын Булак” (1956), “Беш ысымдуу

адам” (1959), “Даңканай” (1964) ж. б. ар кыл жанрадагы ырлар, аңгеме, повесттер жыйнагы жарык көрүп, окурмандарга балдар жазуучусу, акын катарында таанымал.

Т-дун кыргыз адабият, ырчылар поэзиясы, фольклор тармагында иштеген иштери айрыкча бөлүп айтууга татыктуу. Акындын поэзияны жыйноо, иликтөө, изилдөө б-ча жасаган эмгеги баа жеткис. Ал. Талас, айрыкча түштүк өрөөнүн кыдырып, белгисиз көптөгөн акындардын ырларын жазып келип Академиянын Кол жазмаларынын алтын фондуна тапшырат. Т-дун талыкпас эмгеги м-н өз учурунда атактуу ырчылардан болсо да, унутулууга баш коюп калган Орозаалы, Нурмолдо, Карамырза, Бекназар, Ботобай, Сыдык, Ташмамбет, Дооран, Мыса өндүү көптөгөн түштүк ырчыларынын айрым ырлары колго тийген. Чөжө (Шөжө) акындын Жаныш м-н айтышы, казак, кыргызга атагы чыккан чоң ырчы жөнүндөгү кыргыз жергесиндеги маалыматтын табылышы да ушул кишинин үзүрлүү эмгегинин натыйжасы. Ал Токтогул, Тоголок Молдо, Актан, Ысак, Абылкасым, Барпы, Сыдык, Шаршен, Сүйөркулдун жыйнактарын түзүп, баш сөз м-н жабдып, басмадан чыгарууда зор эмгек сиңирген. Айрыкча Токтогулдун жыйнактарын түзүүдө жыйноочунун да, иликтөөчүнүн да милдетин аткарган. Акындын өмүр баянын тактоодо бир канча макалаларды жарыялап, реалдуу жыйынтыкка келгендигин да белгилей кетүүгө болот.

Т-дун илим багытындагы алгачкы эмгеги Тоголок Молдонун чыг-лык жолун (1956) изилдөө болуп саналат. Автор Тоголок Молдонун чыг-лыгына алгач из салгандардан. Эмгектин «Акындын чеберчилиги» ж-дө жазган бөлүмчөсүндө автордун сөз байлыгы, тили, оозеки чыгармаларды кайра иштөөдөгү, тамсил жазуудагы адистиги, эски мазмун, образдарга композициялык курулуш киргизген жаңылыгы ж-дө бир топ олуттуу ойлорду айткан.

Анын 50-жылдары түзүлгөн эмгектеринин дагы бир көлөмдүүсү – Барпы. Алыкуловдун чыг-лыгына арналган монография (1957). Т. Барпынын чыг-лыгына алгач из салат. Анын кандайча ырчы болуп калыптангандыгын айрым реалдуу фактылар м-н далилдөөгө аракеттенет: Айрыкча совет мезгилинде түзгөн ырларына кеңири токтолуп, адабий талдоого алынат.

Окумуштуунун калеминен “Токтогул жана кыргыз адабияты” (1964), “Токтогулдун акындык чеберчилиги” (1975), “Токтогул жана оозеки эл чыгармачылыгынын традициялары” (1976), “Токтогул жана акындык поэзия» (1980) аттуу монографиялык эмгектер жаралып, анда улуу акындын чыгармачылыгынын ар тарабына ой жүгүртүлөт. “Акындар чыгармаларын тарыхынын очерктерин” (1988) түзүүдө да Т. автор ж-а редактор катарында өз салымын кошкон.

Т. фольклор тармагында да көп иштеген. “Эр Төштүк” эпосун түзүп, баш сөзүн жазып, жарыкка чыгарган. (1954), “Кыргыз эл табышмактары, жаңылмачтары, калптары” (1971) б-ча жыйнак түзүүгө катышкан. “Кыргыз поэзиясынын антологиясын” (фольклор ж-а акындардын ырлары б-ча) түзүшөт (1980), “Кыргыз элинин оозеки чыг-лык тарыхынын очеркин” (1973) түзүүдө эмгектин бир канча бөлүмдөрүн жазуу м-н редакторлук ишин да кошо алып барган. Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын очеркин чыгарууда да автор катарында катышат. Ал 8-класстар үчүн кыргыз адабияты б-ча окуу китебин (автор Ж. Таштемиров, С. Мусаев) түзүүгө катышып, ал 1954-жылдан баштап, бир канча жолу басылып чыгат. Орто мектептин 9-классы үчүн С. Мусаев м-н бирдикте окуу китебин даярдап, ал 1955-жылдан бир канча жолу жарык көрөт.

ТАШЫМАЛ ыр сабындагы сүйлөмдүн синтаксистик түзүлүшүнө, маанисине карап же ритмдик паузага ылайык дал келбей калган сүйлөмдүн бөлүктөрүн башка сапка көчүрүү. Мис.,

Өзүмдүн, сенин, анын – баарысынын
саптарын калдым жээрип.
Эми жалгыз кетемин,
Жетеминби, жетпейминби,
Дайрадан өтөмүнбү куш өтө алгыс.

(Ж. Мамытов)

ТЕАТРАШТЫРУУ – адабий чыгарманы (эпикалык, лирикалык тексттеги) сахнада коюуга, ролдоштуруп көрсөтүүгө ылайыктоо. Ч. Айтматовдун дээрлик бардык чыгармалары театралаштырылды.

ТЕЗИС – ар кандай көркөм чыгармалардын, илимий макалалардын негизги мазмунун бир нече гана сүйлөм м-н баяндап берүү.

ТЕК, к. *Адабият тектери*.

ТЕКСТ (лат. – токуу, өрүү, эшүү дегенден) – 1. Оозеки айтылган сөздүн жазууга өтүшү, кагазга түшүрүлүшү. 2. Ойдун тилдик белгилерге өтүшү.

ТЕКСТОЛОГИЯ (лат. – “текст” дегенден) – адабияттаануунун кошумча бөлүгү болуп, көркөм адабий чыгармалардын тексттери м-н ар кандай максатта иш жүргүзөт. Биринчиден, автору белгисиз чыгармаларды иликтеп, автору ким экендигин табат; экинчиден, бул же тигил чыгарманын жазылыш тарыхын аныктайт; үчүнчүдөн, колжазманы караштырып, айрым кыскартуулар киргизет ж-а эң негизгиси, текстти басмага даярдап, окурмандарга сунуш кылат. Текстологиянын адабияттаанууда атайын иштелип чыккан принциптери бар, текст м-н иштөөдө мына ошол принциптерге таянат. Кыргыз адабияттаануусунда да текстологиялык иштер элдик оозеки чыгармаларды жана төкмө акындардын ырларын басмага сунуш кылууда көп пайдаланылган. 1975-жылы “Илим” басмасынан чыккан М. Сырдыбаев м-н С. Тургунбаевдин “Токтогулдун чыгармаларын текстологиялык изилдөө маселелери” деген эмгегинде улуу акындын мурастары ушул аспектиден каралат.

ТЕМА (гр. – нерсе, предмет) – адабий чыгармада автор тарабынан идеяны ачып берүү үчүн атайын алынган турмуштук көрүнүштөр, окуялар, негизги маселелердин жыйындысы, көтөрүлгөн проблемалар. М. Горькийдин сөзү м-н айтканда: “Тема – автордун турмуштук тажрыйбасынан жаралган идея». Ошондуктан тема м-н идея – көркөм чыгарманын ажырагыс биримдикти түзүп турган өзөгү. Тема көбүнчө окуялуулук, окуялар системасы м-н белгиленет. Аны тандоо, сөзсүз, жазуучунун дүйнөгө болгон көзкарашына, фантазиясына байланыштуу. Бир эле темада ар кандай идеялык-

көркөмдүк салмактагы чыгармалар жазыла бериши мүмкүн. Мис., өз чыг-ларына Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги качкындын турмушун тема кылып алган эки жазуучу – Ч. Айтматов (“Бетме-бет”) жана В. Распутин (“Эсен болуп, эстей жүр”) бир эле темада ар башка мүнөздөрдү түзүп, ар башка ойлорду айта алышты.

ТЕМАТИКА (тема деген сөздөн) – белгилүү бир мезгилдеги же белгилүү бир жазуучунун чыг-лыгындагы негизги темалардын жыйындысы. Мис., кыргыз драматургиясындагы согуш тематикасы, же А. Токомбаевдин поэзиясынын тематикалары ж. б.

ТЕНДЕНЦИЯ, же *тенденциялуулук* (лат. – багыттуулук, умтулуучулук) – көркөм чыгарманын дайым бир идеялык-эстетикалык багыты, анын баалуулук ориентациясы; жазуучунун белгилүү бир социалдык позициясы, анын көркөм образдар аркылуу чагылдырылышы. Бир багытка ооп кетүүчүлүктү да тенденциялуулук деп атап, объективдүү эмес көрүнүш катары баалашат.

ТЕРМЕ ЫРЛАРЫ – бир топ көрү-нүштөрдү санап, терип айтып акыл-насаат иретинде ырдалган дидактикалык чыгармалардын бир түрү. Мындай ырларда жакшы, жаман сапаттар терилип айтылат да, андан тиешелүү моралдык жыйынтык чыгарылат. Терме ырлары санат-насыят ырларына бир топ жакын келет, ошондуктан айрым учурларда алардын ортосуна чек коюуга мүмкүн болбой калат. Мис.,

Кайырлуу жоомарт болбосо,
Калың малың не пайда?
Ойноп-күлүп жыргабай,
Жигиттигиң не пайда?
Аркырап беттен алган соң,
Сулудулугуң не пайда?!

(Элдик ыр)

Терме ырларында, *анафора*, *эпифора*, *ассонанс*, *аллитерация*, *параллелизм* өтө жыш кездешет.

ТЕРМЕЧИКОВ Шаршен (1896-ж. т., Сокулук р-ну – 1942, Бишкек) – куудул. Шаршендин кыргыздын шайырдык өнөрүн гүлдөткөн тендешсиз куудул деп айтууга болот. Ага жалаң куудулдук жактан тең келген эл шайыр ага чейин болгон эмес, мындан ары да чыгат деп айтуу кыйын. Өнөр көрсөтүү м-н жан багууга болоорун түшүнүп, кийин чындап эле бул жагынан таланттуу экенине ынанып, биротоло куудулдуктун жолуна түшкөн. Ага Адамкалый, Осмонкулдардын таасири катуу тийген. Адамкалыйча ар башка элдердин ырын ырдап, Осмонкулча жамактап жиберүү чеберчилиги мунун далили. Кийин филармонияга иштей баштаганда андагы ар кыл таланттуу эл шайырларынын тийгизген таасири да чоң болгон. Ш. эл шайырларынын ичине өздүк белгилери м-н обочолано айырмаланып турган, нукура эл куудулу. Башкалардын куудулдук амалы, айлакерлигин, күлкүлүү сөздөрүн, ар кыл окуларынан билинип, жай олтурганда ошондой окуяларын айтып элди күлдүрсө, Ш. күлкүгө ылайык жаралган кебете-кешпири, баскан турганы, кыймылы м-н эле көргөн адамдарды күлкүгө бөлөгөн. Ал эми Ш. адатынча сахнаган чыгып келип: – Туугандар! Менин мөлтүрөп өңүм, түсүм жакшы. Өзгөчө күчүм жакшы. Мурдум болсо кенен, сүйлөйүң десем сөзүм белең. Сүйгөн жерге келем, сүйсө сөзүмдү айтып берем. Эсим жок болгону м-н акылым терең, көргөндөр “момун экен го” – деген. Бир жегенде төрт жарым бөлкөнү бир эле жеген – деп сүйлөй баштаганда боорун тырмап күлбөгөн киши калган эмес. Ш. чыг-лык өнөр жолу да бөтөнчөлүү. Ал сыланкорч, ичкич, жегич, эки жүздүү, кошоматчы сыяктуу келишпес мүнөздү, жаман адамды, олдоксон жүрүм-турумду, эски салттарды сынга алат. Башкалар киши мүчү-лүштүгүн бетине айтса, көзүнчө шылдыңдаса, же ал жокто келекелесе Шаршен чоң сатирик, жөндөмдүү актер катары андай адамдарды кыйытуу, жымсалдоо, ооштура сүрөттөө, күчөтүү, жагымдуу юмор, ирония аркылуу же сатиралык маанайда – комедияга айландырган. “Энемдин кошогу”, “Күйөө жолдош”, “Бала сооротуу”, “Самолетко түшкөндө”, “Сыр” ж. б. чыгармалары ушундай комедиялардан Ш. элдик шайырчылыгы өнөрчүлүк м-н жакшы тааныш б. а. айрым салттуулуктарды пайдаланган. Антсе да анын куудулдугу өзгөчөлүү, өзүнчө. Ал табиятынан куудул. Өзү да көкүрөгүнө “бырс” эткизе күлкү чыгарчу сөздөрдүн мол запасын топтогондуктан, Ш. элди эч даярдыгы жок эле, кыйналып-кысталбастан шыдыр күлдүргөн. Ал оозун ачып сүйлөй баштаганда сөзүнө өзү, ырайына чырайы куп келишип, эл дуу күлгөн. Ошол күлкү ал сахнадан түшүп кеткенге чейин уланган. Ш. куудулдук импровизация күчтүү болгон. Ш-де куудулдардын – төкмөсү. Ошон үчүн Ш-де, күлдүрүүнүн айла-амал, ыкмалары өтө көп болгон. Андай ыкмаларды Ш. мейли сахнада, жолдош арасында, мейманда, үйдө да күтүүсүздөн таап, ошол замат колдоно кетет. Ш. бир жолу филармониянын деректринин “Мукеме сөгүш берсем уят го” дегенин угуп калып Мураталыга: – Муке, деректир сизге балуу белек бермек болду. Эртең эртерээк туруп, байбичениз м-н барыңыз, эгер аракет болсо чакага куйдуруп аласыз, коюу болсо мүшөккө салдырып берет. деп филармониядагыларга күлкү кылып, кийин алдына түшүп араң кутулуптур. Ш-дин өнөрү көп кырдуу болгон. Азыраак төгүп жиберген, комузду, домбраны черткен, оригиналдуу обондору бар, театрда да иштеп калгандыктан актерлугу, артисттиги, тубаса аткаруучулугу да күчтүү. Бирок, ушул өнөрлөрүнүн баары куудулдугуна баш ийип, куудулдугу аркылуу көркүнө чыккан. Ш. куудулдугу обондорунан, ырларынан, жада калса бир бети домбра, экинчи бети комуз болуп чабылган четмегинен да таасын көрүнүп турат. Улуу устаттан сабак алып, өнөрүн сынагып, ак бата алуу бардык өнөрпоздорго бирдей тиешелүү. Даназалуу Куйручук: “Шаршен дегенди бозо ичип мас болгон жерде күлгөн, барк кылбаган элде жүргөн, киши дечү элем. Көрсө, Ш. бозо ичип мас болбогон жерде күлгөн, баркын билип баалаган элде жүргөн, Ш. турбайбы. Мен койдум. Сени төрөгөн эңеңе рахмат. Эркелетип сүйлөгөн жеңеңе рахмат. Сөзүң тунук, өнөрүң улук, бешенең бак берген, таалайлуу экенсиң. Буга чейин өзүмдү жалгызмын деп жүргөн элем. Жок, жалгыз эмес экенмин. Жолуң шыдыр, жоругуң элдик болсун” – деген Ш. жашоого мамилеси да башкача болуптур. “Ш. эл, шайырларынын арасында жаңыга умтулган, өздүк маданияты жогору болгон. Үйүнө радио койдуруп, өлкөдө, республикадагы жаңылыктарды угуп, аң-сезимин арттырган. Европалыктарча кийинип, саат тагынып, велосипед минген

киши болчу” – дейт К. Күмүшалиев. Ш. ар кыл (ырлары, обондуу ырлары, сатиралык чыгармалар интермедиялары ж. б.) чыгармалары ар жылдары жарыяланып келген, “Кантын бар”, “Маруся”, “Ичинен кайырма”, “Сыргынан кайырма” деген обондору элге кеңири белгилүү, айрымдары ушул күндө да ырдалып жүрөт. Ш-дин күлкүү окуяларын К. Бектенов жыйнак кылып чыгарса, драматург Ж. Садыков “Күйөө жолдош” драмасын жазган. Ал ж-дө эскерүүлөр, арноолор да арбын. Ш-дин эмгеге жогору бааланып “Кыргыз ССринин эл артисти” деген ардактуу наамга ыйгарылган. Ш-дин күлдүрүү чеберчилигин багытын кадимкидей өзгөртүп, куудулдукка стилдик жактан арбын табылгаларды, жаңы ыкма, штрихтерди кошуп, кыргыздын куудулдук өнөрүн болуп көрбөгөндөй гүлдөткөн. Куудул деген кандай болоорун ал өз өнөрү м-н айынгыс кылып далилдеди. Ш-дин сатиралык маанайдагы юморго, кыйтма мыскылга, баштан аяк комизмге жык толгон комедиялуу чыгармалары аны куудулдардын катарына кошот. Ш. кыргыздын куудулдук өнөрүнүн – бийик дабанына айланган өрнөктүү чыгармалары куудулдук өнөрдүн кайталангыс классикасы болуп калды.

ТЕТРАЛОГИЯ (гр.– төрт ж-а сөз, баян, ангеме деген маанини туюнткан сөздөрдүн айкашынан келип чыккан) – автордук бир ниетке ж-а бири биринен оошкон сюжетке ээ, бирок, ар кимиси өз алдынча бүткөн төрт чыгарма.

ТИП (гр.– үлгү, форма, бир нерсенин кеби деген мааниде) – адабият жана иск-водо белгилүү бир чөйрөдөгү, коомдогу, социалдык катмардагы индивидуалдуу көрүнүш-төрдүн, адамдардын жалпыланган образы. Тип конкреттүү кишинин жалпыга таандык белгилеринин көрсөтүлүшү, к. *Типтүүлүк*, *Типтүү образ*.

ТИПТЕШТИРҮҮ – адабият м-н искусстводо типтүү образдарды, мүнөз-дөрдү түзүү процесси, к. *Типтүү образ*, *Мүнөз*.

ТИПТҮҮЛҮК– бир окуя-көрүнүштө же бир нече окуя-көрүнүштөргө мүнөздүү белгилерди, касиеттерди чогултуу. Бул түшүнүк адабият теориясында 19-кылымда (В. Г. Белинский) кеңири чагылдырылган. Ф. Энгельс жалпысынан бул мезгилдин көркөм өнөрүн түрдүү жагдайларда типтүү мүнөз түзүү доору катары белгилеген, к. *Типтүү образ*.

ТИПТҮҮ ОБРАЗ – белгилүү бир убакта жашаган ж-а соц. бир катмарга кирип, коомдук байланышта турган кейипкерлердин жалпылыктарын алып жүрүүчү каарман. *Реалисттик* адабиятта каармандарды типтештирүүнүн мааниси зор, ал каарман ошол мезгилдеги өзүнө окшогон миңдеген кейипкерлердин башкы белгилерин ала жүрөт. Мис., А. Токомбаевдин “Жараланган жүрөк” повестиндеги Бектурган – революцияга чейин кордук көргөн ж-а революциядан кийин тендигине жеткен кыргыз адамынын тиби. Кейипкерди тип даражасына жеткирүү жазуучудан ошол мезгилдеги көптөгөн адамдардын мүнөздөрүн үйрөнүүнү, анан ошол белгилерин үйрөнгөндөрүнүн башкы белгилерин көрө билүүнү, ага чыг-лык фантазияны кошо билүүнү талап кылат. Жогорудагы “Жараланган жүрөк” повестинде Бектурган карыядан башка да бир топ карыялардын тагдырлары жатат, алар баары биригип бир типти түзүп турат. Ошону м-н бирге ар бир типтүү образдын өзүнө гана таандык белгилери болот. Ансыз көркөм чыгарма реалисттик деңгээлге көтөрүлүп жетпейт. Демек, типтүү образда жалпылык м-н жекелик ажырагыс айкалышта келиши керек. Бул реализмдин негизги талабы болуп эсептелет.

ТИПОЛОГИЯЛЫК БАЙЛАНЫШ – адабий процесстин же жеке жазуучунун чыг-лыгындагы башка бир элдин адабий процесси м-н, же жеке жазуучуларынын чыг-лыктары м-н окшоштуктары, байланыштары. Мис., жомоктордогу баатырдын кыйынчылыктарга кабылышы, кара күчтөр м-н кармашы, достору жана кастары, үйлөнүшү, жеңишке жетиши ж. б. жөнүндөгү эпизоддор бир топ элдердин чыгармаларында типологиялык жактан байланышат. Адабияттаанууда типологиялык байланыштарды изилдөө тарыхый-экономикалык шарттарынын окшоштугуна же адабий чыг-лык байланыштарынын бардыгынан улам келип чыгуучу ар түрдүү элдердин адабиятындагы адабий өнүгүштөрдү, башкы тенденцияларды, агымдарды ж-а авторлордун чыгармаларындагы жакындыктарды объективдүү белгилөөгө мүмкүндүк берет. Советтик бир катар окумуштуулар (Г. Гуковский, В. М. Жирмунский, В. Я. Пропп, Н. Конрад) типологиялык байланыштарды изилдөө багытында көп иштерди жүргүзүшкөн.

ТИРАДА (тирада) көтөрүңкү кыраат м-н айтылган сөздүн бөлүгү адабиятта т и р а д а деп аталат. Т. каармандын толкундуу сезимин берүүдө колдонулат. Маселен, «Биздин замандын кишилери» романынын жыйынтыгындагы Шамбеттин төмөнкү сөздөрү: “Бах! Жыргал үчүн эмгек кандай кызып баратат! Неге ачуу бомбалар аянттарда жарылат. Неге акылдан чыккан сонун табылга – атом адам баласын коркутат. Неге ал ажыдаардай ышкырынып, шаар үстүн түнөртүүгө жумшалат. Анткенде ата, эне, катын, бала жашын төгөт. Аны ойлоп тапкан окумуштуулар, көз жашы деңизге чөгөр. Ал атомдор дүйнөнү гүлдөтүп жыргал үчүн жумшалса, аны ойлоп тапкан окумуштуулар жанагы адам баласын таң калтырган мунарага чыгышар. Алкыш алышар, бизден алар алкыш алышар, неберелерден алышар!” Т. кыргыз эпостору, айрыкча «Манас» трилогиясы үчүн айрыкча мүнөздүү. Маселен, Алмамбеттин чоң чабуулдун алдындагы Чубак м-н айтыша кеткендеги Т-сы. «Каныбек» романында, «Каныбек» пьесасында тирада-монологдор көп кездешет. Маселен, «Каныбек» романындагы Дарияхандын сүйүү, уйку ж. б. жөнүндөгү тирада-монологу төмөн-күчө: «Уйку-кумар, кимди болсо учурунда дегдетет, Уйку – бешик, кимди болсо кучагына алып терметет. Уйку – өлүк, бир жүрөктү бир жүрөккө сездирбейт». (К. Жантөшев. «Каныбек», II китеп).

ТОГОЛОК МОЛДО (чын аты – Байымбет Абдрахманов; 1860, Акталаа р-ну – 1942) – жазма акын. Дыйкандын үй-бүлөсүнөн. Атасы Абдрахман эл ырларын жакшы билген, жыйындарда ырдай коюп жүргөн. Байымбет 14 жашка чейин атасынын тарбиясында өсүп, айткан жомокторун, ырларын үйрөнгөн. Атасы дүйнөдөн кайткандан кийин аталаш агасы атактуу Музооке ырчынын тарбиясында жүрүп эр жеткен. Молдодон кат тааныган. 1878-ж. Токмоктогу таякелерин каралап келген. Ал жерде молдодон окуп, табыпчылыкты үйрөнгөн. Эл дарылап, бала окуткан. Низами, Навои, Фирдоуси, Хафиз, Абай ж. б. чыгармалары м-н таанышкан. 1887-ж. кайра Акталаага келген. Ырды 14 жашында жаза баштаган. Жигит курагында көбүнчө сүйүү темасындагы «Кара көз», «Толгонай», «Жигиттин кызга ырдаганы» дегендей ырлар, «Үрпүкан» аттуу поэма жараткан. Бул чыгармаларында кыргыз кыздарын уяң болбой эски үрп-адатты жоюп, өз укугуна жетүүгө үндөйт, сүйгөнүнө карата жүрөктөгү чын сырын айтат. 18 жашында Тыныбек жомокчуга жолугуп, бир нече ай кошо жүрүп, «Манас» жомогун үйрөнгөн Т. М-нун чыг-лыгы көп кырдуу, тематикасы бай. Ал кыргыздын оозеки чыгармаларын, мифтик түшүнүктөрүн, ишенимдерин, ага карата чыгарган ырларын көп билген. Кыргыздын

«Шырдакбек», «Жаңыл Мырза», «Мендирман» сыяктуу дастандарын жакшы айтып, аны жазып академияга тапшырган. «Манасты», «Семетейди» да айткан. Кыргыз элинин тарыхын үйрөнүүтө көп көңүл бөлүп, кыйла жерди кыдырып санжыра жазган. Т. М. эки доордо жашап, эки доордо тең чыг-лыгын уланткан акын болгондуктан, чыгармалары эки доорго бөлүнүп каралат. Октябрь рев-ясына чейинки чыгармаларына сүйүү темасындагы ырлары, кошоктор, армандар, фольклордук сюжет б-ча жазган чыгармалары, тамсилдери, ашкерелөөчү ырлары ж. б. кирет. Эгер Т. М. сүйүү ырларында жаштык ой-кыялын, ашыктык сезимин билдирсе, «Дыйкандын аялынын кошогу», «Устанын аялынын кошогу» дегендеринде эмгектин маанисин өзгөчө даңазалап көрсөтөт. «Чалга берген кыздын арманы», «Жаш балага берген кыздын арманы», «Насыяга келген кыздын арманы» ж. б. арман ырларында кыргыз кыз-келиндеринин адамдык укуктан ажырап, мал катары сатылганына, насыяга кеткенине жаны ачып, ошондой абалга кириптер кылган эски үрп-адатка наалат айтат. Фольклордук сюжеттен алынган «Кемпир-чал», «Бабыркан», «Телибай тентек» сыяктуу чыгармаларында өткөндөгү түркөйлүктү ашкерелеп, адамдардын сезимин шоолалантууну көздөйт. Ал эми сатиралык ырларында бай-манаптардын, бий-болуштардын, эшен-калга, кожолордун, казылардын терс кылык-жоругун мыскылдайт. Ал «Тезек-тагай эли тууралуу», «Чачынын кошогу», «Селде оронгон молдо кой», «Кожонун ангемеси», «Кемчонтой» (1900) деген ырлары м-н поэмаларында ач көздөрдүн, акылсыз бий-болуштардын, эки жүздүү дин өкүлдөрүнүн типтүү образдарын түзгөн. Т. М. тамсил жанрында көп чыгармалар жазган: «Бөрү менен түлкү», «Бөдөнөнүн түлкүнү алдаганы», «Каркыра менен түлкү», «Эшек менен булбул», «Иттин доолдай тиктирем дегени», «Уй музоосунан сыр сураганы», «Куба кой менен ээси», «Суу кушу менен боз кушу» ж. б. тамсилдеринин баарында тең түлкүдөй куулар, бөрүдөй алаңазар зөөкүрлөр, эшектей макоо бийлер, кырчындай жырткыч бийлөөчүлөр ж. б. терс көрүнүштөрдү сындаган. Булбул тилдүү акындардын талантына баа берилбегенине, Каркырадай, Куба койдой момундардын өткөн заманда кор болуп, зулумдардан катуу эзилгенине өкүнгөнүн билдирген. Т. М-нун тамсилдери кыргыз жазма адабиятындагы тамсил жанрын түптөгөн. 1888-ж. Кетментөбөдө Токтогулга жолугуп, кийин алар байланышып турушкан. Т. М. Улуу Окт. рев-сынын жеңишине шыктанып, көп ырлар, учурунда калкка кол жазма бойдон тараган «Өзгөрүш» (1918), «Насыят» (1925), «Эр – киндик» (1919–23), «Аткантаң менен Сүй-гөнбай», «Кедейлерге насыят» деген поэмаларды жараткан. 1939-ж. кыргыз иск-восунун Москвада өткөн декадасына катышып, андан алган таасирлерин «Бактылуумун», «Жыргадым», «Сырым» деген ырларында айткан. Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги чыгармаларында согуш элге бүлгүнчүлүк алып келгендигине кейийт, элди ынтымакка, душманга катуу сокку урууга чакырып, душман акыры жеңилет деген ишенимди билдирген. Анын чыгармалары 1925-жылдан баштап басылып чыга баштаган. Көп чыгармалары башка тилдерге которулган. 1940-ж. Т. М-нун 80 жылдык, 1960-ж. 100 жылдык юбилейи өткөрүлгөн. Акындын ысымы м-н Кыргызстанда айрым айыл, мектептер, көчөлөр аталат. Бишкек шаарында эстелик орнотулган. «Ардак Белгиси» ордени м-н сыйланган. Анын чыг-лыгы б-ча ил., адабий изилдөө иштери жазылган. Ал ж-дө Ш. Бейшеналиев «Болот калем» аттуу роман жараткан.

ТОЙ ЫРЛАРЫ – элдик салтка байланыштуу тойдо жеке адам тарабынан же жалпы ырдалуучу, өзүнчө обону, аткаруу манерасы бар ырлар. Бешик тою, тушоо кесүү, жаш балдарды отургузуу, үйлөнүү ж. б. тойлорго байланыштуу Т. ы-нын да мазмуну, мүнөзү ар кыл келет. Муну м-н бирге бардык түрк элдеринин кыз узатуудагы тоюна таандык болгон *жар-жар*, келин салам, “кемпир өлдү”, “той баштар” деген ырлар ж-а кеңири тараган *көрүшүү* ырлары кыргыз элинде Т. ы-нын көп экендигин күбөлөйт. Т. ы. эпикалык дастандарда да эпизод катары учурайт.

ТОЙЧУБЕК уулу Алмабек (1887-ж. Ысыккөл р-ну) – манасчы. Атасы Тойчубек (1858–1890-ж.ж.), агасы Дыйканбай (1873–1926-ж.) эл алдында “Манас” трилогиясын мыкты айткан адам катары белгилүү болушкан. Ал Т. Сатылганов атн. Кыргыз филармониясында артист болуп иштеген жылдары эл арасында “Манас” айтып чыгып жүргөн. Анын аткаруусунда 1945–1947, 1962–1963, 1968-жылдары “Манас” үчилтигинен 63556 сап ыр жазылып алынат. Булардын ичинен көпчүлүгү “Семетейден”. Бул вариант элге кеңири тараган варианттардан айрым бир деталдык жактан гана айырмачылыгы болбосо, негизинен аларга окшош. Т-тен Семетейдин Канчоро, Кызы м-н болгон урушу жазылбаган. Бирок, окуянын кийинки өнүгүшүнөн Семетейдин өлүмүнө Канчоро, Кызы себепчи болгону көрүнүп турат. Кийинки эпизоддордо Семетейдин үй-бүлөсүнүн Кызыга олжо болушу. Күлчоронун далысы кесилип кордолушу. Сейтектин кооптуу чөйрөдө Айчү-рөктүн аркасы м-н аман-эсен чоңоюп, эли-жерин таап, атасы Семетейдин өчүн алышы айтылат.

ТОКОМБАЕВ Аалы (Б а л к а; 1904, Кемин р-ну 1988, Бишкек) – жазуучу, кыргыз адабиятын негиздөөчү-лөрдүн бири, коомдук ишмер. Кырг. Респ. эл акыны (1945). КРУИАнын академиги (1954), Социалисттик Эмгектин Баатыры (1974). Орто Азия коммунисттик ун-тин бүткөн. 1927–29-ж. чыг-лыгы 1922-жылдан башталган. Туңгуч ыры – «Октябрдын келген кези». Алгачкы ыр жыйнагы «Ленин тууралуу» деген ат м-н 1927-ж. жарык көргөн. Т-дин алгачкы чыгармаларына, бир жагынан, фольклорду чыг-лык м-н өздөштүрүү, экинчи жагынан, жазма адабияттын реалисттик методун үйрөнүү мүнөздүү. 30-жылдардын биринчи жарымында «Эмгек гүлү» (1931), «Атака» (1932), «Абалкы ырлар» (1934), «Иргелген ырлар» (1935), «Туткун Марат» поэмасы (1930) өзгөргөн эл, жер, тап күрөшү, соц. коомдун артыкчылыгы, аял азаттыгы д. у. с. учурдун актуалдуу маселелерин камтыйт. 30-жылдардын аягы – 40-жылдардын башында Т-дин лирика-романтикалык прозанын чебери катары көрүнгөн: «Днестр терең деңизге куят» (1939), «Жараланган жүрөк» (1940) повесттерин, «Күүнүн сыры» (1940), «Даат», «Акылмандын жообу» ж. б. аңгемелерин жараткан. Т-дин Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги чыгармалары ар кыл жанрда жазылган («Түбөлүк жыргал үчүн» (1941), «Алкоо» (1944), «Жүрөк күүсү» (1944) ыр жыйнактары, «Ант» (1943), «Намыс» пьесалары ж. б.). «Мезгил учат» (1947) – Т-дин прозада замандаштарынын мүнөздөрүн, мамилелерин сүрөттөөдө реалисттик чеберчилиги өскөнүнө далил болчу повесть. 50-жылдары «Оз көзүм менен» (1955), «Майлыбай» (1953), «Менин метиркам» (1955) аттуу поэмаларды жараткан. Т-дин согуштан кийинки поэзиясында тынчтык, турмуш, Ата журт, эл достугу темалары башкы орунда болгон («Тынчтык ыры», «Биздин туу», «Аялга», «Биздин жер» ж. б.). 50-жыл-дардын аягы – 60-жылдардын башында Т-дин поэтикалык үнүнүн бийиктигин, тематикалык, идеялык көркөмдүк горизонтторунун жаңы чектерин

ырастаган «Турмуш» (1955), «Лирика» (1958), «Комуз күүсү». 60-жылдары «Солдат элек» (1965), «Таң алдында» (1962), «Тергөө жүрүп жатат» (1962), «Өлбөстүн үрөөнү» (1963), «Күндүн чыгышы», «Тандалган чыгармалар» (3 том, 1972), «Ашырбай» (1974), «Республикам» (1979), «Өмүр элестери» (1980) ж. б. чыгармалары жарык көргөн. Т. көркөм адабияттын дээрлик бардык жанрында үзүрлүү эмгектенип, терең идеялуу, жогорку көркөмдүктөгү, философиялык ойго бай чыгармаларды жараткан. Кыргыз совет адабиятында соц. реализмдин өнүгүшүнө зор салым кошкон. Анын чыгармалары дүйнө элдеринин тилдерине которулган. А. С. Пушкин», М. Ю. Лермонтов, Ф. Шиллер, Абай, Жамбыл ж. б. чыгармаларын кыргызчага которгон. Кырг. Респ. Токтогул атн. мамл. сыйлыгынын лауреаты (1962; «Таң алдында» романы үчүн). Эки Ленин, үч Эмгек Кызыл Туу, «Ардак Белгиси» ордендери ж-а медалдар м-н сыйланган.

ТОКОБАЕВ Молдогазы (1905, Ысыккөл р-ну – 1974, Бишкек) – акын, драматург, коомдук ишмер. Кырг. адабиятына негиз салгандардан. Түп айыл чарба техникумун (1924) ж-а Москвадагы Коммунисттик ун-ти (1931) бүтүргөн. Тунгуч ырлары “Кайсы убак”, “Жан-карында” “Эркин-Тоого” жарыяланган. Алгачкы ырлар жыйнагы 1931-ж. жарык көргөн. 40-жылдарда Т-дин эркин эмгек, патриотизм темасындагы “Эмгек булагы”, “Эрдин күчүн эл сынайт”, 50-жылдары “Шайыр жаштар”, “Шаңдуу күн”, “Күжүрмөн эмгек”, “Шаңдуу кадам”, “Таң алдында”, “Жарык көз” ж. б. китептери чыккан. Анын “Кайгылуу Какей” (1928) пьесасы кыргыз театр өнөрүнүн тарыхындагы тунгуч чыгармалардан. Ленин ордени, эки “Ардак Белгиси” ордени м-н сыйланган.

“Кайгылуу Какей” – Октябрь төңкөрүшүнө чейинки соц. теңсиздиктин, адилетсиздиктин, патриархалдык-феодалдык мамилелердин шарттарындагы аялзатынын тагдыры, анын укуктук абалы, ага көрсөтүлгөн зомбулук темасына арналган соц. тиричиликтик драмасы болуп эсептелет. “Кайгылуу Какей” пьесасынын каармандарынын ойлоо ж-а аракет кылуу образынан революциядан мурдагы кыргыз коомунун тарыхый деңгээли бир кыйла ачык көрүнүп турат. Пьеса негизинен эмпирикалык ж-а натуралисттик чагылтуунун алкагынан чыкпаган, мурдагы драмалык ийримдерде коюлган пьесалардан айырмаланып, “Кайгылуу Какей” көркөм жалпылоонун жөрөлгөлөрү м-н жазылган этнографизмдин, натуралисттик сүрөттөөнүн айрым элементтери болсо да, автор өзү жакшы билген турмуштук материалдарды белгилүү бир көркөм ылгоодон, адабий фантазиянын элегинен өткөргөн.

Т. М. алгачкы драматург катары гана эмес бирин-экин аңгеме ж-а очерктер жыйнактарын чыгаруу м-н бирге кезегинде акын катары да таанымал болгон. Ал өзүнүн поэзиясында өз заманынын темаларын ж-а маселелерин ырдаган. Акындын негизги темалары – Ленин, Октябрь, компартия, комсомол, соц. айыл чарбасы, Ата Мекендик согуштагы жеңиш, тынчтык курулуштагы экономикалык ж-а маданий жетишкендиктер, эски м-н жаңынын контрасты, тап күрөшү болгон. Т. М. соц.-саясий поэзиянын жоокери. Ал өзүнүн ыр, поэмаларында саясий-публицистикалык пафосту көркөмдүүлүк м-н кыйла даражада айкалыштыра алган.

ТОКТОБАЕВ Шамей (1880, Тоң р-ну –1981) – акын. Ата-энеден эрте ажырап, тагдырдын оор түйшүгүнө бала күнүнөн кабылат. Балким, болочок акындын чыгармачыл дүйнөгө аралашып калуусуна да анын оор турмушу, татаал таалайы себеп болсо керек. “Кайран башым” деген ырында бул ачык көрүнөт.

Т. эки доорду башынан өткөргөн акын катары чыгармалары ал жашаган доорго шайкеш ошол учурдун урунттуу учурларын чагылдырган. Ар бир тематикага өзүнчө ой жүгүртүп, жеке кабылдоосунун элегинен өткөн дилин кайра-кайра тазалап отурган. Кай бир чыгармалар бир жактуу мактоого, жактоого, данктоого жол бергендей түшүнүк жаратат. Бирок, акындын ошол учурдагы кыял туюмун, ал жашаган доорду, таптакыр мазмунсуз деп айтууга болбойт. Дагы бир белгилей кетчү нерсе – акындын дайыма коомдун өсүп-өнүгүү процессин кубанып тосуп алган сезимталдыгы, кылдаттыгы, жашоодогу түркүн кырдаалдарды туя билгени. мис., “Москва”, “Кремлди көргөндө”, “Метро”, “Көргөзмөдө”, “Зоопарк” өңдүү ырларынын мазмунунда бул ачык көрүнүп турат. Акындын чыг-лыгынын бир тилкеси жаратылыш сулуулугуна, сүйүү лирикасына арналган. (мис., “Ысык-Көл”, “Ала-Тоонун байлыгы”, “Ала-Тоо”, “Кыргыз көлү”, “Сырт жайлоосу”, “Кара каман” ж. б.).

Таалим-тарбия, коомдогу жат көрүнүш, ыпылас жүрүм-турум, жаман адаттарга, санат-насыят, ата сөзүн айтуу өңдүү элдик мотивдеги ырларын да эстен чыгарбоо керек. Мындай ырлардын тарбиялык мааниси өсүп келе жаткан жаш муундар үчүн жашоодо өз тагдырынан тайып, күрөшө албаган эрки жок адамдар үчүн чоң сабак болгон. Көбүнчө ал акындын сатиралык маанайда жазылган ырларынан ачык байкалат. (мис., “Көрөң ат”, “Айтчы өзүн”, “Жаш жигит”). Өмүрүнүн сонку жылдарында акындын бир циклин карылык темасына арналган ырлар түзгөн. (мис., “Карылык”, “Мен бир чал”, “Картайбадым, жашардым”, “Тайторуча жүгүрсөм” ж. б.).

ТОКТОБОЛОТ уулу Солтобай (1834–1918) Өз заманындагы чоң ырчы ж-а ырчылар поэзиясынын ири өкүлү. Арстанбек акын м-н замандаш ж-а теңтуш болгон. Аны устаты катары пир туткан. Экөө көп жылдар бир аймакта жашагандыктан, чыг-лык байланыш түзүп, чоң ырчыдан таалим-тарбия алган. Ал акындын коштошуу ырларынан, Шабдан манапты кордошунан, айрыкча, “Боромбайдын керээзинен” ачык байкалат. Устаты өлөөрүндө шакиртине “келтирип айткын сөзүмдү, кейитпегин өзүмдү” деп керээзин калтырат. Солтобай да өмүрү өткөнчө Арстанбектин сөзүн жерге таштабай, анын чыгармаларын аздектеп, эл арасында ырдап жүрөт. Чоң акындын “Керээзи”, “Сүйүмбай менен айтышы” С. аркылуу бузулбай бизге жетип отурат. Чыг-лык багыты б-ча лирик акын. Салт ырларынын ири устаты. Өз өмүрүндө мактоо, кордоо ырларын көп жараткан. Чоң-чоң аш-тойлордо жар чакырат. Кыз-келиндерге да кошок үйрөтчү экен. Эл арасына кеңири тараган Чыныбайдын кыздарынын кошогу С. тарабынан чыгарылган.

С. өз мезгилинде уруу башчылары м-н тизгиндешип, кези келсе мактап же сындап, эл арасында кадырлуу өмүр сүрөт. Айрыкча, оң, сол кыргыздарына, өзбек, казак сыяктуу коңшулаш элдерге кадыр-баркы артып, орус падышачылыгына да таанылып, ишенимине өткөн Шабдан манапты кордоп ырдашынан кийин “баатыр ырчы” деп аталып, атагы катуу чыгып аброю артат. Анын адабий мурасы бизге толук жеткен жок. Музыкалык өнөрүн да өзү кошо ала кетти. С. да өткөндө эскичил, уруу ырчысы катарында турган. Анын ырларынын ичинен “Боромбайдын керээзи” (акын тарабынан поэтикалык формага келтирилип, мааниси кеңейтилген), Шабданды мактап, кордоп ырдагандар, Текес-Жылдыз, Ысык-

көл м-н коштошуусу гана колго тийген. Бирок, мактаса да, кордосо да чегине жеткирген чоң ырчы экендиги жогоркулардан эле көрүнүп турат. С-дын таасын талантына, чоң сөрөткерлигине коштошуу ырлары ачык күбө. Мында сөз демейдегидей эле анын жеке керт башынын тегерегинде гана жөрбөстөн, чыгарманын аймагы бир топ кенен: анда калк тагдыры, Ата журт келечеги, адеп-ахлак, ыйман-ынсап, замана мыйзамы, элдин турмуш-тиричилиги, соц. ал-абалы сыяктуу коомдук курч маселелер козголуп, коштошуу ырынын жанрдык чегинен чыгып, өз алдынча поэмага тете окуяны ичине салат. С-дын улуулугу, чоң акындыгы өз доорунун тарыхый-турмуштук кырдаалын, калк муктаждыгын, кайгы-касиретин терең туюп, эл сезимине жеткире ырдашында, замандын салмактуу маселесин көтөрүшүндө, сөз кудуретинин бийиктигинде турат.

ТОКТОГУЛ уулу Акмат (1912, Өзгөн р-ну) – манасчы. А-тын атасы өз учурунда чоң жомокчулардан болгон; ал Токтомуш деген бийдин эки жоргосун багып, кайда барса аны м-н чогуу жүрүп, көп жомокчу, ырчыларга жолугат. “Манас” айтууну Келдибек Карабоз уулу м-н Тыныбек Жапый уулунан угуп, үйрөнгөн. Андан “Манас” эпосунун биринчи бөлүмүнөн “Манастын Алтайдан келиши”, “Шоорук менен Акылай”, “Манастын Алтайдан көчүп Анжиянга келиши”, “Алоокенин жениши”, “Манастын Таласка келиши” эпизоддору (1407 сап ыр) ж-а “Манас” эпосуна байланыштуу Аккула ж-дө баян, Манастын Аккулага ээ болушу, Ачбуудан, Мааникер ж-дө баян, Кулун көлү ж-дө уламыш жазып алынган.

ТОКТОГУЛ Сатылган уулу (1864–1933, Кетментөбө өрөөнү, Токтогул р-ну) – ойчул, ырчылар поэзиясынын классиги, элдик композитор-комузчу. Карапайым үй-бүлөдө туулган. Айтууга караганда атасы Сатылган, апасы Бурма да жандуу сөз өнөрүнө ышкылуу болушкан экен. Болочоктун чоң ырчысы он үч жашынан айылындагылардын көңүлүн өзүнө бура баштаптыр. Т-дун алгачкы жекече үйрөнчүк көнүгүүлөрү, же айрым темаларга кайрылуусу, мис., ага ыйгарылып жүргөн «Жокчулуктун айынан», «Жүргөнүм Кабак жер болду» сыяктуу ырлар м-н «Сүйүмкан», «Гүлүйпа, Гүлжар», «Алымкан», «Насылкан» өңдүү жашчылык делебеси, сүйүү ышкын козгогон, кубанычты өкүнүчтөр коштогон күндөрдүн элеси болгон лирикалык тизимдер биринин артынан бири келе берет. Анан «Чакырбай сүткор», «Эшен-калга», «Үйчүлүк эшен», «Муратбек» тариздүү ыйман-салаваты жок, алдым-жуттум дүнүйөкор адамдар ж-дө көргөн, билгенин ырга салат. Бара-бара теңтуштар арасында, кыз оюндарда көңүл ачып ырдоодон аш, тойлорго ырдоого, жан багуу жолуна түшөт. Ырчылык м-н комузчулук, жомок айтыш атайын кесип болуп калат. Ырчылардын негизги байлык тапчу чарбасы дал ошол аш, тойлор болгондуктан, алар чыныгы өнөр жарышына ушул жерде түшкөн, ушул жерде сыноодон өтүп, ушул жерде таанылышкан. Токтогул жалпы эле кыргыз өнөрпоздору-ырчылар м-н жомокчулар, комузчулар м-н кыякчылар баштан өткөрүп келаткан күндү көрүп, ошол социалдык шарт, чыг-лык чөйрөдө жашап, кеңири таанылып калган маалда турмушунда кескин өзгөрүшкө туш болот. 1898-ж. 17–18-майда Анжиян ш-нда падыша аскеринин эки ротадан турган гарнизонуна кол салган Мадали эшен баштаган каапырларга каршы козголоң ырайымсыз басылгандан кийин Токтогул кармалып (11-июнга оогон түнү), 3-августта согуштук талаа согу соттоп, өлүм жазасына өкүм чыгарган. Бирок, ал жети жылдык сүргүнгө алмаштырылган. Бул учур Токтогулдун өмүр жолундагы эң эле азаптуу жылдар болот. Айыпсыз түрмөгө түшүп, тууган эне, жаш перзент, ынак жар, эл, жерден бөлүнүп, айдоодо бараткан учуру өзүнчө бир ырлардын циклин түзөт («Кош, апаке!», «Кош, элим!», «Айдалып жөнөгөндө», «Азапка түштү өмүрүм»). Сибирде өткөргөн кайгылуу күндөрү дагы бир аз башкачараак ырлардын топтомун жаратат. Буларда сагыныч, кусалык, эңсөө мотивдери м-н тилек күчтүү («Аман кетээр күн бардыр», «Элиме качан жетемин», «Туткундагы арман», «Туткунда жүргөндө»). Түр-мөдөн качып келгени үчүнчү топтогу «Качып келе жатканда», «Көчөдө өлчү күнүмбү?!» «Жерди көргөндө», «Кетментөбөнү көргөндө», «Эңсеген элим аманбы?», «Атакем аман барсыңбы?», «Туткундан келгенде» аттуу ырлардын циклин түзөт. Токтогулдун чыг-лыгында абдан маанилүү орунду ээлеп, аны ойчул акын, ырчылар поэзиясынын классиги катары тааныткан чыгармалары – санат, терме ырлары. Өзгөрүлмө дүйнө, өмүр өлүм, турмуш чындыгы ж-дө терең ой жүгүртүүлөрү «Терме», «Санат», «Дүнүйө», «Замана», «Өмүр», «Карылык», «Үлгү ырлар», «Насыят», «Жаштарга» сыяктуу айтымдарында алда канча кеңири берилген. Мындай маани-мазмун аркалаган чыгармалары сөзсүз түрдө узак басып, жашоонун ачуу-таттуусун көрүп, мелтиреген күзгү дайрадай акыл тазарып, тунуп, чыг-лык тажрыйба артып турган кезде жаралган. Улуу ырчынын талант кудурети – жалпы тема, салттык ырларды өз өмүр жолу, дүйнө таануу айырмачылыгынан тапкан табылгалары м-н байыткандыгында. Т. – айтыш өнөрүнүн өкүлдөрүнүн бири. Анын ырларынын айрымдары толук, айрымдары үзүндү түрдө отузга жакыны топтолгон. Бардыгы эле түп нускасында жеткен эмес. Анын Эшмамбет, Калык, Алымкул м-н саламдашуу, таанышуу, ал-жай сурашуу, ырчылык өнөр аркылуу баарлашуу иретинде айтыштары, Барпы м-н сынак айтышы, кажышчаак, орой ырчы Найманбай м-н кармашы жөнүндөгү тексти (толук эмес) деле чоң тажрыйбалуу, чоң чебер айтышчыл экендигинен кадимкидей кабар берип, бул жанрдын классикалык деңгээлге көтөрүлүшүнө зор үлүш кошконун көрсөтүп, ишенерлик даражада далилдеп турат. Т-дун совет доорундагы ырлары ж-дө кийинки кездерде басма беттеринде, адабий, ил. чөй-рөлөрдө талаш-тартыштуу пикирлер жаралып келатканы маалым. «Беш каман», “Арзымат менен айтышы”, «Кандай аял тууду экен, Лениндей уулду?!», «Ленин ачты жолунду» аттуу ырлары текстологиялык, фактологиялык маани-мазмунда, өзгөчө салыштырма стилдик, манералык формада каралууга өтө муктаж. Бул – тарых чындыгынын талабы, мезгил талабы. Жасалмалап иш жүргүзүүгө кандай зарылчылык алып келгенинин себептерин ачып чыгуу керек. Акындын адабий мурасы ушул кезге дейре сабаттуу текстологиялык изилдөөгө түшө элек. Аны жүзөгө ашыруу келечектин иши. Токтогул элдик кенже эпосторду мыкты билген чебер аткаруучу болгон. «Жаныш-Байыш», «Курманбек», «Шырдакбек», «Саринжи-Бөкөй», «Кедейкан», «Нариккан», «Олжобай менен Кишимжанды» айтчу экен. Эшмамбет, Калык, Алымкул айтып жүрүшкөн элдик эпикалык чыгармалардын көпчүлүгүн Т-дан үйрөнүшкөн. Т. ырчылар м-н комузчулардын устаты. Ал өз мектебин түзгөн. Калык, Корголд, Алымкул, Атай андан чындап таалим алышкан. Алар аркылуу башкаларга да таасирин тийгизгени белгилүү. Т. – ырчылык өнөрү м-н элге кандай кеңири таанылса, оригиналдуу күү чыгарган үлкөн комузчу катары да о. эле даражада өчпөс из калтырган талант. Ал кол ойготуп черткен чебер аткаруучу, обончу, куудул болгон. Обон – күүлөрүн комузда

эркин кол ойнотуп, темптин, ыргактын жүрүшүнө карата түрдүү мимикага салып, мазмунун жорго сөздөр м-н жамакташтыра ырдап черткен. «Ботой», «Кыз кербез», «Чоң кербез», «Мырза кербез», «Миң кыял», «Тогуз кайрык», «Ак куу» сыяктуу айтым күүлөр м-н залкар күүлөрдү жараткан. Ал өзбекче, казакча, татарча, орусча окшоштуруп ырдап, айрым элдик обон-күүлөрүн аткарган. Өзү алтымыштан ашуун ар кыл күү (обон күү, айтыш күү, залкар күү) чыгарыштыр. 1928-ж. музыка изилдөөчү В. Затаевич анын 18 күүсүн ногага түшүрүп алган. Ал күүлөр 1934-ж. Москвадагы муз. басма тарабынан «Кыргыздын аспаптык 250 күүсү жана обондору» деген жыйнакка чыккан. Т-дун муз. чыгармалары кыргыз профессионал музыкасынын өсүп-өнүгүшүнө да жандуу таасир тийгизген. Кырг. Респ. ондогон мектептери м-н филармонияга, өзү туулган районго, көчөлөргө Т-дун ысымы ыйгарылган. Анын жүз жылдыгы (1964), жүз жыйырма беш жылдыгы (1989) кеңири белгиленген. 1965-жылдан адабият, иск-во ж-а архитектура жаатындагы Кырг. Респ. Токтогул атн. мамл. сыйлыгы берилген. «Кыргызфильм» студиясы тарабынан «Токтогул» көркөм фильми тартылган. Ал ж-дө көптөгөн ырлар, поэмалар, пьесалар, повесть, аңгемелер жазылган. Адабий, тарыхый, муз. изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Бишкек ш-нда Токтогулга эстелик тургузулган (1976, скульптору Г. Айтиев, арх. А. Исаев), сөөгү коюлган жерге бейит белги (1956 – 57, Н. И. Ладягин) салынган. Ага арналып ондогон сүрөттөр тартылган.

ТОКТОГУЛ ЫРЧЫ (14 к-да жашап өткөн) – легендарлуу манасчы, төкмө акын. «Манас» эпосун эң алгач ким айтканы илимге азыр белгисиз. Эл ичинде уламыш б-ча кырк чоронун көрүнүктүүлөрүнүн бири «Ычкыры бапик кырк мууну, Ырамандын Ырчы уулун (өз аты Каратай) Манас каза болгондо, анын эрдигин, эл-журтка сиңирген эмгегин, кылган кызматын кошок кылып айткан экен. Кийинчерээк ошол кошокторду ж-а эл оозунда айтылып келе жаткан аңыз сөздөрдү бир сюжетке бириктирип Токтогул ырчы эпоско айландырып айткан экен. Эпостордун жаралуу процессинин жүрүшүнөн алганда бул уламышта чындыктын үлүшү бар. Дүйнө элдеринин баатырдык эпосторунун чагылдырган окуясы аны жараткан элдин алгачкы мамлекети жаралып, жогорулоо учурундагы тарыхый окуяларга туура келет да эпостун чордону-эпикалык борборду түзөт. Бирок, эпос эпикалык борбор болгон тарыхый окуяга удаа жаралбайт. Ички-тышкы душмандар тарабынан алгачкы мамлекет кулап, тышкы жоого көз каранды болуп, элдин баштагы гүлдөгөн турмушу бузулуп, ошондой күндөрдө көз карандысыз эркин жашоону эңсөө ж-а ал үчүн күрөшүү, өткөндөгү даназалуу эркин күндөрдү үлгү, идеал катары тутууга, натыйжада аны унутпай кайра-кайра эске түшүрүүгө алып келет. Экинчиден, тарыхый баатырдык эпосту түзүү үчүн алгачкы мамлекеттин тушунда элдин көркөм ойлоосундагы тажрыйбасы акырындап артып аларды жалпылоо, жыйынтыктоо деңгээлине көтөрүлүшү керек. Мындай тажрыйбага ээ болуу м-н эмнеге умтулуу керектигин, эмнени идеал тутуп күрөшүү керектигин тактап алат. Мындай узак убакта эл ошол эпоско ядро болгон тарыхый окуяны дал өзүндөй эмес, көркөм ойлоонун фантазиясында укмуштанган аңыз сөздөр, уламыштар, жаңы көз караш, жаңы тарыхый окуялар м-н байытат. Натыйжада көркөм сюжетке ээ кара сөз түрүндөгү элдик оозеки чыгарма пайда болот. Ошону эл ичинен чыккан таланттар кайрадан иштеп, ырга айлантып, эпостук деңгээлге көтөрүп чыгат. Мындай процессти «Манас» да башынан өткөргөн. Борбордук Азияда улуу державалык даражага жетишкен (XI – XII к.) монголдорго (XII – XIV к.) көз каранды болуп, натыйжада, ошол алгачкы эркин мамлекетин кайра-кайра эске түшүрүп, ошол мезгилдей болууну эңсей берүү, экинчиден ушул узак аралыкта тажрыйбасы артып, тарыхый баатырдын эпосту жаратууну шартташы «Манас» эпосунун жаралышын талап кылды. Мына ушул улуу миссияны Токтогул алгач колго алган болуу керек. Кыргыздын бардык жеринде «Манас» айтуу бышып жетилип, оргуп атылчудай булак көзү ачылбай тургандай шартта бул жаңылык дүрт деп жанып, элдик таланттардын биринен бирине өтүп, тез эле тарагандай түрү бар.

Токтогул деспот бийликке ар дайым каршы туруп, «Жалпы журт көргөн жабыры, жайын айтып козгогон» демократ акын болгонун биздин күндөргө сакталып жеткен аз сандагы эле ырларынан даана көрүнөт. Мисалы, Жаныбек хандын залымдигин, зулум зордукчул экенин тартынбастан:

«Эр өлтүрүп кун бербей,
Талап алып пул бербей,
Канкордугуң арбыды.
Сенден кордук көрбөгөн
Түрк баласы калбады» – дейт. Же болбосо эл астында Жаныбектин зордукчулдугун минтип ашкерелейт.

«Зили душман калмактан
Көрдүк далай кордукту,
Келип-кызга ээ кылбай,
Кылып түрдүү зордукту.
Аябады жаныңды,
Алып турду малыңды,
Кызыл талак ит калмак
Кызылдай сорду каныңды».

Токтогул жеке Жаныбек эмес, өз заманында бет келген ар бир деспотту ашкерелеп, сындап ырдаган түрү бар. Мисалы Амир Темирдин кыргыздарга башчы койгон Кудаян ханды: «Өз атаң Сарысейиттен Мажик чолок, адамзат бул дүйнөгө келген конок, динине киргизем деп Мукамбеттин, Конокту кордук кылдың боюн тоноп, кескениң Темиркандын душманы, Кудаян бул айтканың жалган жомок, арбагы Кыргыз кандын сени урар, Кыргызды кыйын кыйнап кылдың домок». Албетте, элдин таламын талашып, деспотторго каршы ырдоо ал учурда жазасыз калмак эмес. Жаныбек кандан зор кордук тартса, Амир Темирдин зынданына түшүп, акыры дарга асылып өлгөн. Токтогул өтө назик лирик акын. Анын сүйүүгө арналган айрым ырлары бизге жетип олтурат:

«Көзүмдү жумсам түш көрөм,
 Көктөгү учкан куш белең.
 Кайберен болуп бутана,
 Качан бир жүрүп туш келем.
 Арманда жатып түш көрөм,
 Айланып учкан куш белең?
 Акмарал болуп бутана,
 Акмырзам качан тушкелем».

Ассонанс, аллитерация, куюлушкан уйкаштык м-н шөкөттөлгөн бул ырда лиризм кандай күчтүү. Жалындаган ышкы кумары шаркыратып төгүлгөн. Деспоттордун заманында акындын бул улуу махабаты муң-кайгы м-н аяктайт.

«Сүйүүгө акмын, тазамын,
 Көтөрөм бардык жазаны.
 Сүйгөнүн үчүн Акмырза
 Тартасың сен да азабын.
 Капаска түштүк экөөбүз,
 Сайрашып жүрүп өтөбүз,
 Ширинин татпай дүйнөнүн
 Чырактай бир күн өчөбүз».

Токтогул сүйүүдөн башка лирикада да адамдын көңүлүн толкутуп ой-санаага салган акын. Анын зынданда жатып чыгарган элегиялары формасы жагынан да, өтө чебер образдуулук м-н айтылган ички көркөм мазмуну жагынан өтө бийик деңгээлде турушу буга күбө.

ТОКТОМУШЕВ Абдрасул (1912, Кемин р-ну – 1995, Бишкек ш.) – акын. Кыргыз эл акыны (1972). Кырг. Респ. Токтогул атн. мамл. сыйлыгынын лауреаты. 1928–31-ж. Орто Азия суу чарба техникумунан окуган. 1952-ж. педагогикалык окуу жайын бүткөн. Туңгуч ыры («Дыйкандарга») 1930-ж. «Кызыл Кыргызстан» гезитине жарыяланган. Алгачкы ыр жыйнагы («Балбандар») 1936-ж. жарык көргөн. Т-дин ысымын эл арасына кеңири белгилүү кылган – «Какшаалдан кат» (1937) поэмасы. Бул поэмасында 1916-ж. үркүндө чет жерде бир табак талканга сатылып, эрксиз калып калган кыргыз кызынын арманын жөнөкөй форма м-н элге жеткиликтүү ыкмада берген. Ата Мекендик согуш мезгилинде «Күн» (1947), «Менин өлкөм» (1953) өңдүү патриоттук духтагы чыгармаларды жазган. Согуштан кийин «Тартуу» (1949), «Тынчтык үнү» (1952), «Эмгек жана бакыт» (1953), «Жүрөктө» (1958), «Өмүр көктөмү», «Эркин саптар» (1966) ж. б. ыр китептерди чыгарган. Т-дин чыг-лыгында бүгүнкү күн темасы, жаңы адамдын образын түзүү негизги орун ээлейт. Буларга «Өмүр жолу» (1958), «Өмүр көктөмү» (1960), «Сүйүү жана коркунуч» (1962), «Алтын-Тоо» (1965, 1968) ж. б. чыгармалары мисал боло алган. Т. балдарга арналган көп ырлар ж-а поэмалар, жомоктор жазган: «Хан менен Жумагай» (1940), «Жаштын тилеги» (1948), «Жакып уулу» (1957), «Күндөй жарык» (1962), «Арстанбап» (1965). «Саяккер» (1971), «Бала Кычан» (1982) ж. б. Акыркы жылдарда «Тандалган чыгармалар» (1973), «Ойноок жылдыздар» (1975), «Алтын-Тоо» (1978), «Эркетайым» (1980), «Тандалмалар» (1982), «Аргымак» (1983), «Ала-Тоо легендалары» (1985), «Кутманым» (1989), «Он дастан» (1991) ж. б. чыгармалары жарыкка чыккан. Ырлары орус тилине которулган. Дүйн. ж-а совет адабиятынын мыкты өкүлдөрүнүн чыгармаларын да кыргыз тилине которгон. «Алтын-Тоо» романы үчүн Эмгек Кызыл Туу ордени м-н сыйланган.

«ТОЛТОЙ» – эпос. Кызылсуулук кыргыздарда эл арасында айтылып, баатырдык баян катары кеңири тараган чыгармалардан. Ал элдик мураска өтө берилген жа аны талыкпастан чогултуп келген Жусуп Мамайдын агасы Балбай тарабынан жазылып кагазга түшүрүлгөн. Жазылган кол жазма «Маданий көңгөрүлүш» дүрбөлөңү учурда Балбай жазыксыз жерден түрмөгө алынганда көптөгөн элдик мурастар м-н бирге «Толтой» эпосу да жоголуп кеткен. Бирок, бул кол жазманы өз учурунда окуган Жусуп Мамай жатка сактап калган экен. Ушундай феномендик таланттын натыйжасы элдик мурасты кайра элге берүүгө чоң жардам берген. Толтой жөнүндөгү баян «Манас» үчилтигинин экинчи бөлүмү «Семетей» эпосунда өзүнчө эпизод болуп, «Чыңкожо, Толтой чагагы» деп аталат да, Толтойдун өмүрү, анын көрсөткөн баатырдык жүрүштөрү ж-дө толук айтылбайт. Ж. Мамайдын айтуусундагы «Толтой» эпосу «Толтойдун балалык чактары», «Толтойдун адашуусу» деген чоң төрт бөлүмдөн турат. Эскерилген төрт чоң бөлүм өз алдынча бир нечелеген эпизоддорго бөлүнүп, бир композициялык курулушту түзгөн баш каармандын өмүрүн ж-а баатырдык жүрүштөрүн баяндаган сюжеттик өзөккө ээ чыгарма. Толтой деле Манас, Семетей ж. б. баатырлар сыяктуу эле кыргыз элинин бейкутчулугун сактаган ж-а адилеттик үчүн күрөшкөн кыргыздан чыккан башка баатырлардай эле өзүнүн эрдиги м-н даңкталган баатырлардан болуп сүрөттөлөт. Эпостун мазмуну дүй-нөлүк эпостордо айтылып келген ж-а салт катары болуп калган баатырдын аттанып чыгып, өзүнө тең келе турган баатырлар м-н кездешип беттешкени негизги сюжеттик мотивдерден болуп саналат. Толтой жөнүндөгү баян ушул мотив аркылуу ачылып, ал алгачкы жааган кар м-н эч кимге айтпастан, жигиттерине туйгузбастан, тайганы м-н бүркүтүн алып сонорго аттанып кетет. Бир нече күндөн кийин жер чалгындап жүргөн кызылбаш элинин ханы Контукчу баатыр келип кабылат. Эки баатырдын кездешүүсүндөгү окуяны андан ары өөрчүтүп, чыйралта баштайт. Улам барган сайын кырдаалдык карама-каршылыктар арбуунун натыйжасында окуянын чыйралуусу курчуйт. Ар бир баатыр өз жеринин ж-а элинин тынччылыгын сактоо үчүн кандай гана кырдаалдык шартта болбосун кам көрүшү кажет. Айрым баатырлар эл камын башка элдердин эсебинен олжо табуу м-н байланыштырышкан. Ошондуктан Контукчу да, кийинки окуянын себепчиси болгон түркмөн элинин ханы Кыргыз хандын уулу Камангил да баскынчылык максатты көздөшөт. Алар өкүмдүк саясат жүргүзүп өздөрүн көтөрө сүйлөп

баатырлыгын, кимди жеңгендигин ж. б. эрдиктери ж-дө мактануу м-н жарыялап, экинчи тараптагы баатырды кемсинтип, кордоого алып, коркутуп, үркүткөн айбаттуу сөздөр айтышат.

Эпостун биринчи бөлүгүндө баяндалган Т-дун көрсөткөн эрдиктери экспозициялык милдетти аткарат. Т-дун көрсөткөн эрдиги ушул эле эки баатыр м-н чектелип калбайт. Кыргыздардын эли жерине көзүн арткан коңшу душмандардын баатырлары баш көтөрүп чыга баштайт. Буга себеп, кыргыздын эли жерин көздүн карегиндей сактап келген Манас баатырдын дүйнөдөн кайтышы болгон. Анын жолун жолдоп, эл м-н жерин коргоп калуучу Семетейдин жаштыгынан пайдаланып Жакып балдары Абыке, Көбөштү тукуруп, Манастын ордосун талайт. Баланы аман сактап калууну көздөгөн Каныкей Семетей м-н Чыйырдыны ала качып Темирканга кетет. Кароосуз калган эл душман үчүн чаап алууга оңой олжо болуп берет. Коргоп калар Манас жок, Семетей Букарда жүргөндөн пайдаланып, душман баатырлары кыргызга өктөмдүк м-н келип, Жакыпты балдары Абыке, Көбөштү баш кылып, баш көтөртпөй басып, салык салып, өз бийлигин жүргүзө баштайт. Муну «Т.» эпосунун кийинки бөлүмдөрүндө катышкан Коронкыр, Карезги, Керкимат ж-а бай Чакайдын жүргүзгөн иш-аракеттерине байланыштуу айтылган окуяларда толук болбосо да аталган баатырлардын сөздөрүндө эскерилип турат. Бул эскерүүлөрдө ар дайым Т-го карата айтылып, күч көрсөтүү болуп саналат. Ошентип Манастан кийин кыргызды душманга бастыра койбос баатыр бар экендигин далилдеп Т. чыгат. Бул жагдайды жомокчу мындайча баяндайт.

“Өлгөн м-н эр Манас. Баатыры бар кыргыздын, Элинин кунун издерге”. Бул жалгыз гана Т-го таандыкталбастан эпосто эскерилип жаткан Семетей, о. эле Кошой баатырдын уулу Жалгызекке да карата айтылып жаткандыгы эпостун контекстинде ачык эле байкалат. Эпостун мазмунунда Семетей м-н Жалгызектин жогоруда эскертилген баатырлар м-н түздөн түз майданга чыгып көрсөткөн аракеттери айтылбаса да сөз арасында өзгөчө Т-дун атасы Багыштын сөзүндө баса айтылат. Ал эми Семетей ж-дө эпостун акыркы бөлүмдөрүндө Чыңкожо м-н Т-го байланыштуу окуяда кенен баяндоого алынат. Жогоруда эскертилгендей Т. өз баатырлыгынын алгачкы баскычын Контукчу м-н Камангилге кездешип, жоокерлик сыноодон өтөт. Өз күчүнө ишенген ж-а эл, жери үчүн ар дайым кам көргөн, анын коопсуздугун ойлогон Т. тынчпы жата албай жер кыдырып, эл көрүп, сөз угуп, Кашкар ханы Карезгинин кыргызга жасаган кордугун угат. Бул жорукту уккан Т. тынч калбастан элден жыйып алган дүнүйөнү куткарып калуу үчүн Ошко келип Карезгинин дайынын билет. Т-дун акыл м-н жүргүзгөн каармандык жүрүшү ж-а көрсөткөн баатырдыгы элдин идеалык көз карашын берип жатат. Анткени, ал эл-журтун сүйгөн баатыр адилеттик ж-а бейкутчулук үчүн жан дили м-н берилип, жанын аябастан кармашып, бир гана жедигер элине аркасын тийгизбестен, жалпы кыргыз журтунун тынчтыгын коргоп калган баатыр уулдан экендигинин ачык далили болгон. Мунун өзү элдин башынан бери көкөй кести болуп келген оюнун чындыкка айланып, эркиндик үчүн кармаша турган идеалдын келиши м-н тилеген тилектин иш жүзүнө ашырылышы болуп калган. «Т.» дастанында чагылдырылган оштук кыргыздар ж-дө айтылган баян жаңылык катары кабыл алынып, Т. баатырдын дагы бир баатырдык жүрүшүндөгү жүргүзгөн күрөшүнүн жаңы барагын ачып жатат. Эпосто кыргыздарга чектеш жашаган коңшу элдердин кызыл баш, түркмөн, калмак, чүрчүт, шибе ж. б. баатырлары м-н болгон Т-дун баатырдык күрөшү баянга алынат. «Т.» эпосунун сюжеттик окуялары биздеги көпчүлүк эпикалык чыгармалардан ушул жагы м-н айырмаланып турат. “Т.” эпосу “Манас” эпосуна дагы бир толуктоо болуу м-н кыргыз элинин кызыгып окуй турган эпикалык чыгармасына айланары талашсыз.

ТОЛУБАЙ – сынчы. Элдин тарыхында аты кылымдардан кылымга унутулбай, өмүр жолу, аткарган кызматы, кылган иштери алгач эл арасында аңыз сөз катары тарап, бара-бара легендага айланып кеткен инсандар болот. Алардын айрымдары же бир чоң таланттын, же кадимки адамдардан өзгөчөлөнгөн өнөрлөрү м-н башкаларды айраң-таң калтырган кандайдыр бир касиеттин ээлери болушат. Байыртадан бери келе жаткан элдик ишеним б-ча мындай адамдар төгүн инсандар эмес, аларды кандайдыр бир касиет колдогон, өзгөчө шык-жөндөмдөрдүн ээлери болушкан. Мына ошондой адамдардын катарына акылман-сынчы Т-ды кошууга болот. “Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол” деген лакаптын калышы да, алардын өнөрүн жогору баалаган элдин урмаг-кадырлоосунан жаралгандыгы шексиз. Жеке кыргыздар эле эмес, түрк тилдүү бир катар элдердин оозеки чыгармаларында легендарлуу сынчы катары Т-дын ысмы же ага байланышкан кыргыз легенда-уламыштарына абдан окшош, үндөш сюжеттер учурайт. Мис., өзбек, түркмөн, казактардын “Короглы” (Көр уулу Султан) эпосторунда жылкычы Толубай, Толубек аттуу персонаж учурайт. Бир кездеги Алтын ордонун (12–14-к.) составында болгон элдердин көбүнүн легенда-уламыштарында жолуккандыгына караганда, Т. ошол доордо жашаган тарыхый инсан болгон деп болжолго толук негиз бар. Ошондой болсо да анын өмүрү ж-а чыг-лыгы ж-дө бизге тарыхый так маалыматтар жеткен жок. Болгону – эл оозундагы уламыш-легендалар, жөө жомок түрүндө гана материалдар бар. Ар кайсы элдин версияларында, варианттарында бир да Т. сынчынын өзүнө, бирде башка каарманга таандык кылынып айтылган окуялардын, адам аттарынын алмаштырылган учурлары болот. Мис., Т-дын кан тарабынан сокур болушу кыргыз легендасында анын өзүнө таандык кылынса, “Короглы” эпосу кеңири баяндалган элдерде Т-дын аты эскерилгени м-н окуя башкы каармандын чоң атасы же атасы, же бир башка эле адамга байланыштырылат. Мындай чаташуулар чыгарманын сюжетине байланыштуу элдик оозеки чыг-лыкта боло берүүчү салттык көрүнүш. Алсак, Т. сынчынын сокур болушу жөнүндөгү уламыштын чыгышына 14-кылымдагы тарыхый окуя себепчи болгон. “Короглы” эпосу башкалардан эл арасында популярдуу легенданы өзүнө ылайыктап пайдаланган дешке толук негиз бар. Анткени, эпостун башкы каарманы Короглы (сокурдун уулу) аталышы мына ушуну талап кылган. Т. өзү ж-дө “Көз жеткен жердеги тоонун бетиндеги чымчыктын түрүн тааныйм. Жаман менен жакшыны айра билем” деп айтат. Анын сынчылык касиети баарыдан мурун анан кыраакылыгы, өтө баамчылдыгы м-н байланышкан. Ал кичинекей деталдан чоң жыйынтык чыгарган акылман. Мис., ал бала кезинде, кан тулпарын сынатканда Т. бир күн кечке минип: “Тулпардын тулпарыгы анык экен, бирок, эки кемчилдигин байкадым. Тулпар туулганда эшектин сүтү менен оозантылып, уйдун сүтү менен өскөн экен”, – дейт. Сынчынын сөзүн тулпарды баккан саяпкер да ырастайт. Муну кантип билгендигин кан сураганда Т.: “Каным, тулпарды бир күн кечке минип жүрүп кыялынан билдим, туруп-туруп эле

кошкуруунун ордуна эшекче коркулдап калат экен. Суу кечип чыкканда уй арткы бутун силкип-силкип алат эмеспи, бул тулпар да ошондой уй адатын жасайт экен”, – дейт. Ушул эле эпизод кыргыз жомокторунда аты белгисиз сынчыга ыйгарылып айтылат. Мындан сырткары “Мендирман” аттуу кереметтүү жөө жомок м-н контеминацияланып да айтылышы учурайт. Классик акын А. Осмонов элдик легендадан алып “Толубай сынчы” аттуу эң сонун поэма жараткан. Анын поэмасына Ы. Абдракманов жазып тапшырган материал негиз болгон. Поэманын тескери каарманы Азиз кан болуп берилет. Акын мында Жаныбектин элде айтылган “Азиз” эпитетин анын аты катары пайдаланган. Кыргыз киночулары да “Толубай сынчы” аттуу мультфильм жаратышты. Демек, Т. сынчынын нускалуу өмүрү, үлгү аларлык аткарган иштери бүгүнкү күндө да элдин рух дүйнөсүнө таасир этип, өзүнүн тарыхый жашоосун татыктуу улантууда.

ТОЛУК УЙКАШ – ыр саптарындагы уйкаштыкты түзгөн сөздөрдүн уңгусу да, мүчөсү да окшош, үндөш тыбыштардан турган уйкаштык. Мис.,

Мурунку өткөн заманда,
Жан-жаныбар аманда.

(Молдо Кылыч)

Мындагы уйкашкан сөздөр (заманда-аманда) окшош үндүү тыбыштар м-н уйкашып турат.

ТОЛУК ЭМЕС УЙКАШ – ырадагы уйкаштыкты түзгөн сөздөрдүн акыркы муундары (же акыркы үндүүлөрү) гана окшош тыбыштардан түзүлгөн уйкаштык. Мис.,

Бирок мунум – кур кыялда күйгөн от,
“Тиги дүйнө бар” деген сөз – бир жомок.
Бушаймандуу чындык ушул: чиркин ай,
Бу дүйнө бар, мындан башка дүйнө жок!

(С. Жигитов)

Мындагы уйкашкан сөздөрдүн (күй-гөн от – бир жомок – дүйнө жок) акыркы мууну гана (от – мок – жок) уйкашып турат.

ТОНИКАЛЫК ЫР ТҮЗҮЛҮШҮ, к. *Басымчыл ыр түзүлүшү*.

ТОТЕМИЗМ (гр. – башталыш, негиз деген мааниде) – адамзат коомунун өнүгүшүнүн алгачкы баскычындагы элдин мифологиялык түшүнүгү. Алар адамды кайсы бир өсүмдүк же жаныбар, же нерсе м-н байланыштуу деп, алардын жашоо-шартын ошолор м-н байланыштырышкан. Ошондуктан урууларды бугу, бөрү, багыш ж. б. деп аташкан да, ошол уруунун түпкү тегин жогорудагы жаныбарлар м-н бирге каралган. Элдин тотемдик түшүнүгү, табият сырларына карата ушундай көзкарашы, кыргыз фольклорунун көп жанрларында, өзгөчө макал-ылакаптарда, жомоктордо, легендаларда, уламыштарда, эпостордо (“Эр Төштүк”, “Кожожаш”) сакталып калган.

“ТОО АРАСЫНДА” – роман өткөн кылымдын жыйырманчы жылдарынын аягында – отузунчу жылдардын башындагы окуяларды камтып, тарыхый бурулуш доордогу кыргыз элинин турмушун, адамдардын образдарын, тиричилигин ж-а кулк-мүнөзүн, табият көрүнүштөрүн көркөм сүрөттөгөн эпикалык чыгарма. Анын эки китеби 1955–58-ж. жарык көргөн. “Тоо арасында” Т. Сыдыкбековдун 1937–38-ж. жарыяланган “Кең-Суу” романынын кайра иштелген варианты. Автордун чыг-лыгында гана эмес жалпы эле кыргыз жазма адабиятынын тарыхындагы төл башы романдардын бири. “Кең-Суунун” коллективдештирүү окуялары көрсөтүлгөн экинчи китеби өз учурунда тапчыл идеялогиянын көз карашынан катуу сынга дуушар болгон. Айтылган сын-пикирлерди эске алып, Т. Сыдыкбеков романды редакциялап, 1940–1941-ж. кайрадан чыгарган. Экинчи басылышында чыгармага негизинен идеялык мүнөз-дөгү, анчалык орчундуу эмес өзгөр-түүлөр киргизилген. Ал эми элүүнчү жылдарда кайрадан иштелип чыккан роман көркөмдүктүн жаңы сапаттык баскычына көтөрүлгөн. Адабияттаануу илиминде «Т. а» мурдагы чыгарманын жаңы редакциясы эмес, жаңы чыгарма катары бааланган. Жаңы вариантта чыгарманын көлөмү эки эседен ашуун көбөйгөн. Көп жаңы главалар киргизилип, эл турмушунун жаңы катмарлары көрсөтүлгөн. Эгерде “Кең-Суунун” стилинде көптөгөн чийкилик учураса, жаңы вариантта алар жоюлуп, жазуучу элдин тил байлыгын эң сонун өздөштүргөн сөз чебери катары көрүнөт. Чыгарманын сюжетинде олуттуу өзгөрүүлөр болуп, жаңы сюжеттик сызыктар, эпизоддор ж-а деталдар киргизилген. “Кең-Суу” романындагыдай эле жаңы вариантта окуянын өзөгүн Сапарбай, Саадат, Сапарбай – Калмыкбаев ж-а Сапарбай – Шарше мамилелери түзөт. Бирок, бул кейипкерлердин ортосундагы карама-каршылык ж-а күрөш алда канча ырааттуу өнүгөт. Баш каарман Сапарбай айылдан эч жакка чыкпаган, билими чектелүү карапайым жигит. Ошон үчүн ал адегенде Алматы шаарынан бүтүрүп келген Саадаттын жетегинде болот. Бирок, ал бара-бара окуялардын маанисин түшүнүп, Саадат мыйзамга сыйбаган иштерди жасап жатканына көзү жетет. Ошондон тартып эки негизги каармандын ортосунда карама-каршылык пайда болот. Жаңы вариантта Сапарбайдын идеялуу эволюциясы алда канча ырааттуу көрсөтүлөт. Эми ал Саадат м-н да, Калпакбаев м-н да ачык күрөшүп, ушул күрөшгө ан-сезими өсүп жетилип тажрыйбасы артат. Ал Совет бийлиги ак эмгеги м-н күн көргөн кедейлер тарабында экендигин түшүнөт. Жогору жактын көрсөт-мөлөрүн аткарууда Сапарбай аша чабууга каршы туруп, ар дайым адилет болууга аракеттенет. Бирок, романда баш каармандын адилеттикти жактаган багыты аягына чейин сакталган эмес. Экинчи китепте Сапарбай Шаршенин зордукчул иштерине тоскоолдук кыла албайт. Дегеле романдын бул бөлүгүндө баш каарман бир катар эпизоддордо экинчи планга сүрүлүп калат. Анын ушундай алсыздыгы Шарше сыяктуу радикалдардын үстөмдүк кылышы объективдүү турмуш чындыгын чагылдырат. Анткени, коллективдештирүү көптөгөн аша чабуулар, репрессиялык жалаалар м-н коштолгондугу тарыхтан белгилүү. “Тоо арасында” романында ар бири өзүнө гана мүнөздүү касиеттери м-н айырмаланган колориттүү жоон топ кейипкерлер бар. Алар – Саадат, Соке, Ыманбай, Шарше, Шоорук, Курман, Матай, Өскөнбай, Самтыр ж. б. Ушунун өзү

Т. Сыдыкбековдун образ куруудагы чебердиги тууралуу айтып турат. Аталган кейипкерлердин арасынан көркөм жалпылоо күчү жагынан Ыманбайдын образын бөлүп көрсөтүү кажет. Анын бейнесинде көчмөн кыргыздарга мүнөздүү эң негизги терс сапаттар чагылдырылган. Ыманбайдын баёолугу, караңгылыгы, эртеңкисин ойлобогон, күнүмдүк кызматчылык м-н гана чектелген акылы, сабырсыз, башаламан жүрүш-турушу эл турмушундагы драмалуу бурулуш учурунда бөтөнчө ачылып көрүнөт. Ашкере кыйчалыш кырдаалдар анын мүнөзүндөгү апендилик сапаттарды айгине кылат. Өзүнүн мисалында ошол доордогу кыргыз букарасынын турмуш жолун чагылдыруусу жагынан Ыманбай улуттук адабиятта жаратылган алгачкы “элдик тип” деп айтууга болот. Бул мааниде Ыманбайдын образы жеке романдагы эмес, бүткүл кыргыз адабиятындагы орундуу табылгалардын бири. Анын образында комедиялык ж-а трагедиялык касиет-белгилери эриш-аркак. Кейипкердин иш-аракети ж-а кулк-мүнөзү канчалык комедиялуу болсо, жашаган шарт-жагдайы, иштеринин натыйжалары ошончолук трагедиялуу. Арийне, “Тоо арасында” романында көркөмдүк мүчүлүштөр да бар. Маселен, чыгарманын сюжеттик курулуш айрым учурларда чаржайыт, айрыкча экинчи китепте мазмунга эч кандай кошумча киргизбеген артыкбаш эпизоддор бар. Ошондой эле башкы каарман Сапарбайдын иш-аракетин көрсөтүүдө белгилүү даражада бир беткейлик орун алган. Чыгармада негизинен анын коомдук иштери көрсөтүлгөн, ал эми жеке турмушу, адамдык касиеттери, кулк-мүнөзү купулга толоорун ачып бере алган эмес. Бирок, ушул сыяктуу айрым мүчүлүштөрүнө карабастан “Тоо арасында” романы кыргыз адабиятынын тарыхында маанилүү орун ээлеген этаптык чыгарма. Ал. улуттук жаш жазма адабият кыска мөөнөттүн ичинде өнүгүүнүн татаал жолун басып өтүп, профессионалдык деңгээлге жеткендигин айгинелеген.

ТӨКМӨ, к. *Төкмөчүлүк өнөрү*.

ТӨКМӨЧҮЛҮК ӨНӨРҮ – алдын-ала даярдыксыз ар кандай көрүнүштөр ж-дө оозеки ырдоо өнөрү. Төкмөчүлүк кыргыз элинин оозеки чыг-лыгынын бүткүл улуу мурасын жараткан. Бул өнөр ырчынын турмушту аңдап билүүсүнүн тереңдиги, ой жүгүртүү чабытынын, сөз байлыгынын ченемсиз кендиги, рухий толкундоосунун бийиктиги м-н тыгыз байланышканда гана кеңири белгилүү чыгармалар жаралат. Төкмө акындар адатта, бир ырдаган ырын кийин кайра ырдаганда бир топ өзгөртүп ийишет, анткени, ал эки учурда эки түрдүү абалда болот, ар кыл сөздөрдү, уйкаштыктарды тандайт. Төкмөчүлүктө психологиялык абалдын мааниси чоң. Көп төкмөлөр (Токтогул, Калык, Алымкул, Осмонкул, Токтоналы, Ысмайыл) комуздун коштоосу м-н ырдашса, айрымдары (Барпы) комуздун коштоосуз эле ырдаган. Төкмөчүлүк анчалык бийик даражада болбосо да, азыр айрым акындардын (Э. Турсуналиев, А. Айтиев, Т. Абдиев, З. Үсөнбаев) чыг-лыгында жашап келе жатат. Ошондой эле жазма адабияттын айрым өкүлдөрү да (Б. Сарногоевдин айрым чыгармалары) кээде төкмө өнөрүнүн үлгүсүндө жаралып жатканын байкоого болот. Дүйнөлүк адабияттын тарыхында поляк акыны А. Мицкевич да импровизатор- төкмөчү катары көп ырларды чыгарган.

ТРАГЕДИЯ (гр.– “эчки ыры” деген сөздөн) – 1. Драмалык чыгарманын бир түрү, аягы негизги каарманынын өлүмү же кайгы-капасы м-н бүтүүчү чыгарма. Түпкү келип чыгышы байыркы Греция иск-восуна байланыштуу. Алар шараптын кудайы делген Дионистин урматына эчкилерди сүзүштүрүп, тамашалар өткөрүшкөн, мына ошол тамашалар трагедия деп аталган. Б. з. ч. 10-кылымда байыркы гректерде трагедия өзүнүн гүлдөө доорун башынан өткөрүп, Эсхил, Софокл ж-а Еврипид өңдүү сөз чеберлерин калтырган. Аристотель болсо ошол кездеги трагедиялардын негизги белгилерин ачып көрсөттү. Кайра жаралуу доорунда трагедия дүйн. адабиятта жаңы баскычка көтөрүлдү. Ал Англиялык улуу драматург В. Шекспирдин ысмы м-н байланышат. Анын “Гамлет”, “Отелло”, “Юлий Цезарь”, “Король Лир”, “Ромео м-н Жульетта” деген классикалык трагедиялары бүгүнкү күнгө чейин кызыгуу м-н окулуп, сахналарда коюлууда.

2. Жалпы эле иск-водогу эркиндик м-н эркиндиктин, адилеттүүлүк м-н карөзгөйлүктүн, сулуулук м-н куниктиктин ортосундагы күрөштүн келип чыгышы, сырткы көрүнүштө эркиндиктин, адилеттүүлүктүн, сулуулуктун жеңилиши м-н аяктоочу, бирок көрүүчүнүн, окурмандын психологиясын тазартуучу эстетикалык категория. Трагедияда каарман чыгып кетүүгө мүмкүн болбогон карама-каршылыкта калат да, натыйжада, ал өлөт, же жеңилет, бирок мына ушул көрүнүш башка кишилерди тазалыкка, ак ниеттүүлүккө, күрөшүүгө үндөйт. Мис., Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги Баланын аянычтуу тагдыры, жеңилиши миллиондогон окурмандардын сезиминде карөз-гөйлүккө каршы күрөшүү сезимин пайда кылат.

ТРАГЕДИЯЛУУЛУК, к. *Трагедия (2-мааниси)*.

ТРАГИКОМЕДИЯ – драманын трагедия м-н комедия жанрларынын бириктирилип, татаал айкалышынан жаралган жанр. Анда күлкүлүүлүк м-н кайгылуулук жогорку формада мазмунга сиңирилет. Негизги белгилери – күлкүлүү ж-а олуттуу эпизоддордун өтмө катар байланышып, чырмалышып келиши; комедиялуу мүнөздөр м-н көтөрүңкү рухтагы каармандардын аралаш жүрүшү; сүйүктүү башкы кейипкердин аябагандай кыйынчылыктар м-н толгон азаптардан өтүп бакытка жетиши; сүйүү, достук, эркиндик сыяктуу оң сапаттардын идеалдаштырылышы; көрүүчүнү толкундаткан окуя-кырдаалдардын күтүлбөгөндөй татаал, бирде кайгылуу, бирде күлкүлүү жүрүшү. Кайра жаралуу доорунда өзгөчө өнүккөн. Кыргыз драматургиясында М. Байжиевдин, Б. Жакиевдин, М. Гапаровдун трагикомедиялары бар.

ТРАДИЦИЯ (лат. – салт маанисинде) – өткөн мезгилдеги адабий өнүгүштүн же жазуучунун калтырган, адабий процесске же жеке жазуучунун чыг-лык өсүшүнө таасир берүүчү булак катары колдонулган идеялык-көркөмдүк табылгалары. Салтсыз адабий процесс өнүкпөйт. Кыргыз жазма адабиятынын пайда болуп, өнүгүшү үчүн бир кезекте кыргыз фольклорунун жана акындардын чыг-лык салттары, экинчиден, орус жана боордош чет элдер адабияттарынын салттары таасир этти. Салтты билгичтик м-н пайдалануу эч убакта жаңычылыктын жолун тоспойт, кайра ага активдүү таасир көрсөтүп турат, салтты тануу м-н жаңычылык жаратууга мүмкүн эмес.

ТРАФАРЕТ, ш а б л о н (итал. – мурунку кайталоо) – адабияттагы поэтикалык речте дайым эле колдонула берүүчү саптар, уйкаштар, бири-биринен такыр айырмасы жок ырлар, аңгеме, очерктер. Бул окшоштуктар кайталоолор трафареттик же шаблондук ой жүгүртүүнүн натыйжасында келип чыгат да, бул учурда чыныгы чыгармалар жаралбастан, халтуралык чыгармалар пайда болот, мындай жазган жазуучулар өздөрүнүн чыг-лык жекечилигин көрсөтө албайт.

ТРИЛЛЕР – детективдик-приключениялык жанрдын бир түрү. Мында кандайдыр бир кылмышты сүрөттөйт ж-а аны ачып чыгууда айрым бир кырдаалдарды, окурмандын нервин козгоочу ж-а коркунучтуу жагдайларды кызыктуу кылып, бүйүр кызытып сүрөттөп берет. “Массалык адабияттын” бир түрү. к. *Детективдүү адабият. Массалык адабият.*

ТРИЛОГИЯ, ү ч и л т и к (гр. – үч сөз) – мазмуну бирдиктүү, каармандары биринен экинчисине уланып кеткен, чоң-чон үч бөлүктөн турган адабий чыгарма. Мис., “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” бөлүмдөрүнөн турган “Манас” үчилтиги.

ТРОП (гр. – айланыш) – кандайдыр бир нерсени же көрүнүштү образдуу түрдө сыпаттап көрсөтүү үчүн сөздөрдүн же сөз айкаштарынын, сүйлөмдөрдүн башкачараак мааниде колдонулушу, нерселердин, көрүнүштүн башка нерсе же көрүнүшкө өтүп кетиши. Троп маанисине жана аткарган милдетине карай *метафора, метонимия, салыштыруу, синекдоха, аллегория, гипербол, литота, перифраз, символ* ж. б. болуп бөлүнөт. Троп көбүнчө тилге байланыштуу нерсе болуп, ал сөздүн колдонулуш чегин, мамилелик көп түрдүүлүгүн байытат. Ошондуктан мындай ыкма аркылуу жазуучунун тили таасирдүү ж-а образдуу болуп, сүрөттөлүп жаткан нерсе же көрүнүш ж-дө аныгыраак билүүгө мүмкүнчүлүк ачылат, тилдин стилистикалык кызматы кеңейет.

ТРОПТУН ТҮРЛӨРҮ, к. *Троп.*

ТУРМУШТУК ЭПОС, к. *Энос.*

ТУРСУНАЛИЕВ Мукамбеткалый (1926-ж. т., Чүй р-ну) – сатирик-акын. 1952-ж. КМУнун филология факультетин бүтүргөн. Алгачкы ырлар жыйнагы «Таанышуу» деген ат м-н 1961-ж. жарык көргөн. «Ырлар жана сатиралар» (1962), «Шоро» (1965), «Миңдин бири» (1966), «Сумсайып» (1968), «Мышык сопу» (1970), «Чапанбай» (1973), «Ырлар жана поэмалар» (1975), «Ой тобо» (1981), «Саякат» (1986) ж. б. китептердин автору. Т. өз чыгармаларында коомдогу бюрократтык, чарбасыздык, аракеттик, карьеристтик ж. б. терс-көрүнүштөрдү сатиранын курч тили м-н ашкерелейт. Сатиралык ырлары орус тилинде чыгаруучу борбордук басмаларда тез-тез жарыяланып турган. Т. айрыкча өмүрүнүн соңку жылдарында тамсил жанрынын көркөмдүк системасын нукура тамсилдик, нукура аллегориялык даражага жеткирип иштеп, кыргыз тамсил жанрынын өнүгүшүнө орчундуу салым кошкон. Коллективдүү жыйнактарды чыгарууга ж-а которууга активдүү катышкан. Медалдар м-н сыйланган.

ТУРСУНАЛИЕВ Эстебес (1931-ж. т., Талас обл.) – төкмө акын, устаты – Алымкул. Э-ти Алымкул 1947-ж. филармонияга киргизген, мында Э. ушул күндө да эмгектенүүдө. Бул жерден Э. топ залкар таланттардын таалимин алган. Алгач өзүнүн “Анделек” деген обондуу ыры м-н таанылат. Райкандын “Жинди суу”, “Жер ж-дө терме”, айрыкча драмалык элементтер орун алып обон-күүлөр м-н ширелишкен. “Кыз жигитин” келтире аткаруу ага чоң атак алып келген. Э-ке шаттыктын акыны, анын “Улуу майрам”, “Кыргыз элим 40 жылда”, “Казак жергесинде”, “Гүл-дөй бер, Кыргызстаным!” өңдүү ырлары арбын. Анын шаңкылдап үнү жагымдуу, бүгүнкү төкмөлөр-дүн алдыңкы сабында жүргөн ырчы үчүн ар кыл маареке, салтанат, жолугушууларда дайыма биринчи саламдашып ырдап чыгат. Э. жер көрүнүшүн, табияттын ар мезгилдеги сулуулугун, эл салтын, аккан сууну чебер ырдаган сүрөткер. Э. Т. “Талас”, “Арпа-Ак-Сай”, “Суусамыр”, “Кайыңды”, “Каркыра”, “Соң-Көл” ж. б. ырлары ага мисал. Э. көп жыл чогуу иштешкен Калык, Осмонкул, Алымкул, Коргол, Ыбырай, Атай, Райкан, Ысмайыл, Токтонали, Токтосун өңдүү эл шайырларынын кылык-жорук, өнөрлөрү туурасында жазган эскерүү, арноолору абдан баалуу. Э-тин чыг-лыгынын орчундуу бир бөлүгүн – айтыштары түзөт:

Э-тин Т. Тыныбеков, Т. Абдиев, А. Айталиев, З. Үсөнбаев м-н айтыштары көп. Анын өнөрүнүн күчү ырды шурудай тизген ыкчам төк-мөлүгүндө, обонунун жагымдуулугунда, аткаруучулугунда. Ал, мисалы “О”дон баштаса отуз, кырк сапты “О” менен бүтүрүп, шыдыр жамакташтырып, ыкчам темпте ырдоо мүмкүнчүлүгүнө ээ. Комузду да жакшы чертет, бир нече обондору бар. “Манасты” манасчылардан кем аткарбайт. Кенже эпосторду аткарса да куп жарашат. Барган жерин ыр-күлкүгө, майрамга айландырып жиберчү артыкчылыкка ээ. Ондогон ыр жыйнактардын автору. Ал Казак, Кыргыз эл артисти СССРдин эл артисти, Токтогул атн. мамл. сыйлыктын, I-даражадагы “Манас” ордени ж. б. орден, медалдар м-н сыйланган.

ТУРУКТУУ СӨЗ АЙКАШТАРЫ – айтуучулардын чыгарманы элге жеткирүү процессинде көп кайталануучу, башка варианттарга да көчүп өтүп жүрө берген сөз айкаштары. Мис.,

Муну мындай таштайлы.

.....

Ана-мына дегиче,

Ачып көздү жумгуча.

(“Манас”)

ТУРУКТУУ СҮРӨТТӨӨЛӨР – элдик оозеки чыгармаларда улам бирине өтүп, же бир нече эпизоддордо туруктуу колдонулуп келген сүрөттөөлөр. Мис., «Манас» эпосунда уруш эпизоддорун ж-а андагы каармандардын абалын сүрөттөгөн мындайча баяндоолор бир топ учурларда колдонулат:

Найзалар төшкө така-так,

.....

Айбалта башка шака-шак.

.....

Ээрден көчүк кылтайып,

Үзөңгүдөн бут тайып ж. б.

(“Манас”)

ТУРУСБЕКОВ Жусуп (1910, Тоң р-ну – 1943, РСФСР, Калинин обл.) – акын ж-а драматург. Алгачкы ыры 1928-ж. жарыяланган. Анын поэзиясынын башкы мазмунун ж-а пафосун кыргыз элинин турмушунун социализм доорунда түп-тамырынан өзгөргөнүн даңктоо түзөт. «Өткөн күндө», «Кыргыздар», «Эне», Октябрь рев-сынын 15 жылдыгына арналган

«Ук, жер жүзү» деген поэмалары коомдук-саясий темада жазылган. Т-дун чыг-лыгында өзгөчө орунду ээлеген «Ажал ордуна» драмасы (1934–35) Анын калеминен коллективдештирүү ж-дө «Беш-Мойноктогу окуя» (1937) драмасы, «Бир болгон иш» (1940), «Айласыз кезигишүү» (1941) деген чакан аңгемелер ж-а бир нече адабий сын макалалар да жаралган. «Ардак Белгиси» ордени м-н сыйланган. Улуу Ата Мекендик согушта курман болгон.

ТУЮК – түркий элдердеги классикалык ыр формасы. Төрт саптан туруп, а-а-в-а формасында уюштурулат. Уйкаштыгы көбүнчө сөз оюнуна же омонимдерден куралат, аруз системасында болот. Лутфи, Бабур, Навоинин чыгармаларында бийик деңгээлге жеткен.

ТҮБӨЛҮК ОБРАЗДАР. Белгилүү кандай гана жазуучу болбосун өзү жашаган доорду, же өзүнөн мурдагы доорду терең изилдөө м-н катар ошол мезгилдин конкреттүү-тарыхый өзгөчөлүктөрүн терең ж-а даана чагылдырган персонаждардын даана, таасын образдарын жаратат. Маселен, Л. Толстойдун «Согуш жана Тынчтык» романындагы Андрей Болконскийдин, Пьер Безуховдун, Наташа Ростованын образдары. Ушул эле катарда У. Абдукаимовдун «Майдан» романындагы Качыке м-н Апасматтын, Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы Абил бийдин образдары. Албетте, биз бул жерде орус генийи м-н кыргыз жазуучуларын бир катарга коюп жаткан жерибиз жок. Маселенин маңызы мында: ар бир аталган романда жазуучу өзү сүрөттөгөн персонаждар аркылуу конкреттүү-тарыхый доордун социалдык коомдук шарттарын, бөтөнчөлүктөрүн так, реалдуу сүрөттөөгө жетише алышкандыгы. Түбөлүк образдар белгилүү бир тарыхый шарттардын ж-а маданий кырдаалдардын негизинде жаралса да, ал өзүнүн маани-маңызы м-н кийинки доордун, кийинки муундардын жашоо-турмушуна, проблемаларына түздөн-түз кийлигишкен, өзүнүн түбөлүктүүлүгү м-н айырмаланып турат. Маселен алсак, байыркы Ренессанс доорунда жаралган Дон-Кихоттун образы. Бул образ аркылуу, эгерде жалпы жонунан схемалаштырып айтсак, испандык жазуучу Сервантес эң сонун, эң адилет, эң мээримдүү идеялар, максаттар м-н жашаган, бирок бирөөнү да ишке ашыра албаган чабал, мажурөө адамдын трагикомедиялык образын жараткан. Дал ушул эле катарда байыркы мифологиянын каарманы Прометейдин, В. Шекспирдин атактуу трагедиясынын баш каарманы Гамлеттин, В. Гётедин поэмасындагы Фаусттун образдарын атасак болот. Кыргыз адабиятында түбөлүк образдын бийик мартабасына Ч. Айтматовдун «Кылым карыктар бир күн» романындагы Маңкурттун образы ээ болду. Анткени, бул образ жөн эле Жоломан (байыркы мифтин каарманы) жөн эле Сабитжан, Таңсыкбаев (Совет доорунун адамдары) эмес, азыркы мезгилде манкурт, манкуртчулук деген түшүнүктөр конкреттүү персонаждардын алкасынан алда качан чыгып, жалпы адамзаттык филос. айланып кетти. Тагыраак айтканда бул образ аркылуу ар түрдүү коомдо, ар түрдүү доордо жашаган ага мурасын биротоло унутуп, өз алдынчалыгын жоготуп, бийликтин өкүмүн белимчилик м-н аткарган адамдын образын түшүндүрүп, чагылдырып калды.

ТҮР, к. *Адабият түрлөрү*.

ТЫНЫБЕК Жапый уулу (1846, Жетөгүз р-ну – 1902, Нарын өрөөнү) – манасчы. Т-тин өмүр жолу ж-дө так, кеңири маалыматтар аз. Манасчынын өз небереси Актан Тыныбек уулу ар кимден уккан эскерүүлөрүнүн негизинде 1938-ж. жазып тапшырган кол жазма азыр негизги маалымат катары эсептелип жүрөт.

Т-тин чыг-лыгын белгилегенде анын акындыгы өз кезегинде таланттуу манасчы Чоңбаштын таасиринде болгондугу талашсыз. Т. белгилүү манасчылар Балык, Келдибек, Назардын айтуусундагы жомокту да уккан. Айрым манасчыларга өзүнүн каалоолорун айткан учурлары да болуптур. Манасчылар Акылбек м-н Дыйканбайга «Манас» айттырып көрүп, «Дыйканбайды сен, балам жорго айт, Акылбек сен жыйылган топко, калың элге айт», – деп айткан экен. Анын айтуусуна караганда жогоруда аталган манасчылардын ичинен Чоңбаштын таланты жогору бааланып андан өтөрү болгон эмес экен.

Т. өз тукумунан өзүнүн жолун улантуучу манасчы калса экен деген тилекте болгон. Ал өлөр алдында баласы Сооронбай м-н жээни Байбагышты ырдагып көрүп: «балам Сооронбай, сен көп арбыта албайт экенсин, Байбагыш болсо дурус жомокчу болуп калган экен», – деп ыраазы болот.

Айрым адамдардын өз демилгелерин эске албаганда, революцияга чейин элдик оозеки чыг-кты кагаз бетине түшүрүп, чогултуп алууга атайы көңүл бурулбагандыктан, даңазалуу жомокчу Т-тен «Манас» жазып алуу иши да тиешелүү деңгээлде колго алынбаган. Болгону «Семетей» бөлүмүнөн кичинекей бир эпизод жазылып калтырылган. Анын жазылыш тарыхы Т-тин өзүнүн эскерүүсүндө мындайча болгон: «1898-ж. Нарын участковою «Манас», «Семетейди» жазып бергин деп буйрук кылган.

Жазуу учурунда айтуучу эл алдында айтканындай кенен эмес, кыскартып чолуп жаздырган (Т. кийин бул ж-дө өзү эскерген), басуу учурунда мурунку жазылган тексттин кээ бир барактары жоголуп кетиши (басылып чыккан китепте жоголуп кеткен беттер атайы көрсөтүлгөн) сыяктуу кемчилигине карабастан, бул үзүндү Т-тин чоң манасчылык дараметинен аздыр-көптүр кабар берет. Ырас, Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүшү эл ичинде кеңири белгилүү болуп, анын сюжети өтө такталып, туруктуу бир канонго түшкөндүктөн, Т-тен жазылып алынган үзүндү да сюжети жагынан башка варианттардан анча айырмаланбайт, ар бир мотивине чейин окшош. Бирок, ошол баарыга белгилүү окуяны көркөм бере билүү жагынан өзгөчөлүгү, чеберчилиги байкалбай койбойт.

Манасчы каармандардын сырткы сын-сыпатын, келбетин табияттагы күчтүү, сүрдүү, шандуу көрүнүш-төргө, жаныбарларга, буюмдарга салыштыруу м-н элдик баатырдын монументалдуу элесин – идеалдуу портретин жараткан. Ырас, сүрөттөөнү ушул эле түрүндө же түрдүү вариацияда манасчылардын кийинки өкүлдөрүнүн көпчүлүгүнөн жолуктурууга болот. Алардын көпчүлүгү Т-тин шакирттери болгон, демек бул сүрөттөөлөр аларга Т-тен оошкон деп айтышка негиз бар. Т. анын айрым саптарын өзү жаратса, айрымдарын өзүнөн мурунку улуу манасчылардан кабыл алуу м-н кийинки муундарга өткөргөн. Т. Семетейди гана эмес, «Манастагы» ар бир негизги каарманга жекече мүнөздөмө берип, жекече портретин жаратканын, анын түшүндө уккан «Манас» катары эсептелген материал да ырастайт. Бул материал б-ча Т-тин түшүнө кирген Күлчоро: Манас, Алмамбет, Бакай, Чубак, Сыргак, Семетейдин ар бирин көрсөтүп, алардын өз-өзүнчө сын-сыпатын айтып берет:

Т-тин төкмөлүк өнөрү да өнүккөнүн өлөр алдында өзү айтып жүргөн манасы м-н коштошкон төмөнкү ыры буга күбө:

Ырдасам элим кубанган,
Даңкымды элге чыгарган,
Ырыскы болуп мен үчүн,
Дөөлөткө сыймык улаган.
Казандаган калың журт
Кануучу беле кумардан.
Баатырдын атын укканда,
Барлык эл сүйүп чакырган.
Тарыхы сөзүн угууга
Далайлар киши чаптырган.
Таштабай айттым сөзүңдү
Өзүмө-өзүң тапшырган.
Тагдырга жакын болгон бейм,
Танып барам акылдан.
Кыргызга нускам калбады
Кыраан Манас баатырдан,
Арманым ушул калайык
Арбактуу эрди таштабай
Айтса экен элим артымдан

Т. каза болгон күнү ай тутулган. Улуу манасчынын талантын жогору баалап, ыйык туткан эл бул кубулушту анын өлүмү м-н байланыштырып, табияттын да аза күтүүсү катары аңыз сөз кылышкан.

Т. «Манасты» көпкө айтпай калган учурларында буулугуп кетчү экен. Ал эми аны аткарган учурда, өзү эпикалык каармандардын арасында жүргөндөй болуп, түрдүү окуяларды элестеп кетем дечү экен. Бул анын чыг-лык шыгынын канчалык күчтүүлүгүн, поэтикалык дүйнөсүнүн кеңирилигинен кабар берет.

ТЫНЫБЕКОВ Токтосун (1927, Аксы р-ну – 1982, Бишкек) – төкмө акын. Кырг. Респ. эмгек сиңирген артисти. Т. эрте жашынан эле куйма кулак болгон. Аксы жергесинен чыккан Ниязалы, Нурмолдо, Молдо Багыш, Жеңижоктон таалим алган. Аны биринчи устаты Коргол, Барпы болгон, бирок Т. өнөр жолуна салып, Калык филармонияга киргизген. Калык Т-дун үй-жай күтүп, адам болушуна да чоң көмөгүн көрсөткөн, ошол үчүн ал Калыкты “ата” деген. Т. филармонияда иштеген залкарлардан да көптү үйрөнүп, алардын ар кыл өнөрүнөн өзүнө ооштурган. Бүгүнкү төкмөлөрдүн ичинен нукура профессионал акындардай жазылган “Кыргыз тоосу”, “Ош түнү”, “Жаңы Жолум”, “Ак-Буура”, “Сон-Көл” өңдүү ырлары бар. Т. төкмө ырчылардын ичинен биринчилерден болуп очеркти ыр м-н жазган. “Ак-Сайда”, “Бир колхоз жерин көрүп” буга далил.

Т-дун лирикалары жакшы жазылып, өзү эле музыкалуу, жагымы артык болгондуктан, көптөгөн обончу, композиторлор обон чыгарышкан. Анын “Сагыныч”, “Селкиге”, “Сагынга”, “Катка жооп”, “Гүлжан”, “Мен болсом, сенин эрмегиң”, “Жаштык фонтаны”, “Фрунзенин кыздары”, “Талды-Суум”, “Фрунзе”, “Эжелерим-агайым”, “Кыргыз тоосу” ж. б. ырлары эл оозуна алынып калды. Барпынын “Мөлмөлүнө” мыкты обон чыгарып, экинчи өмүр берген Эстебес Турсуналиев экөө отуз жылга жакын ээрчишип ырдап, элүдөн ашык жагымдуу айтыштарды жаратышкан. Улуу устаты Калыктын таалимин алгандыктан, ал элдик эпосторду да мыкты аткарган. Т. Калыктыкына өтө окшош “Шырдакбектин” бүтпөй калган вариантын жазышкан. Т. комузду Коргол, Шекербектей эле черткен, Карамолдо, Ыбырайдын татаал күүлөрүн чоң чеберчиликте аткарган. Жумамүдүн, Бектемирдин обондорундай обологон обондору бар, кыл кыякты да жакшы тарткан. Ал эми темир ооз комузду тартуунун классикалык үлгүсүн көрсөткөн А. Байбатыровдон кийин анын өнөрүн андан ары уланткан, бул жагынан кайталангыс чебер, анык устат болгон. Кийин өзүнчө ансамбль түзүп, темир ооз комузду дүйнө элдерине тааныткан. Айтылуу Адамкалый ага: “Мен көп комузчуларды көрдүм, бул баладай так кайрып, көмөкөй м-н ышкырганды уккан эмесмин. Темир ооз комуздун ышкырыгы мени м-н кетти го деп жүрсөм, ордумду басар киши бар экен, эми көңүлүм ток” – деп баа берген. Көп кырлуу өнөрү м-н ал жалгыз өзү театрдын милдетин аткарган учурлары арбын болгон. Т-дун “Биринчи эмгек”, “Балдарга”, “Тилек”, “Айтыштар”, “Туулган жер”, “Күз”, “Менин устаттарым”, “Токтосун” деген жыйнактары бар. Бир нече орден, медалдарга арзыган, Т. бүгүнкү төкмөлүк өнөрдүн башатында туруп, чоң комузчу, обончу, аткаруучу, айрыкча темир ооз комузчулардын ансамблин түзүп, бул өнөрдү дүйнө элдерине жеткирүүдө зор эмгек сиңирген кайталангыс ооз комузчулугу, төкмөлүгү м-н ырчылар поэзиясынын тарыхында калды.

ТЫНЫСТАНОВ Касым (1901, Ысыккөл р-ну – 1938, Бишкек) – акын, коомдук ишмер. Кыргыз колдонмо ж-а ил. тил илимине негиз салуучу, азыркы кыргыз адабиятына негиз салгандардын бири, агартуучу, профессор (1936). Кат-сабатка атасы үйрөткөн. Кыргыз (казаккыргыз) агартуу ин-тунда (Ташкен, 1919–24) окуган. Ин-тта окуп жүргөндө эле ал «Ак-Жол» гезитинин, «Жас кайрат» «Сана» журналдарынын редакциялары м-н активдүү кызматташкан, Түркстан АССР эл агартуу комиссариатынын Кыргыз (Кара кыргыз) илим комиссиясына мүчө болгон, кыргыз улуттук жазуусун иштеп чыгууга тартылган. Кыргыз улуттук жазуусун түзүүгө, асыресе, араб алфавитин кыргыз тилине ылайыкташтыруу, араб алфавитин латынча, латынчаны чыгыш славян графикасы м-н алмаштыруу иштерине тикелей катышкан. 1926-ж. Бакуда өткөн түркологдордун I-съездинде «Жаңы алфавитти түзүүнүн негизги принциптери» деген доклад жасаган. Ал азыркы кыргыз орфографиясынын негизги принциптерин («Кыргыз адабий тилинин жаңы орфографиясынын долбоору», 1934), кыргыз тил илиминин терминологиясын (сөздүгү 1933-ж. чыккан) иштеп чыккан. Кыргыз тилинин туңгуч норматив грамматикасын («Биздин тил», «Кыргыз тилинин окуу китеби», 1932; «Кыргыз тилинин морфологиясы», 1934; «Кыргыз тилинин синтаксиси», 1936) түзгөн. Т. – кыргыз тилинде туңгуч окуу китептердин («Окуу китеби», 1924; «Чондор үчүн

алиппе», 1926; «Окуганды жана жазганды үйрөн», 1927; «Биздин эне тил», 1928; «Жаңы айыл», 1929) автору. Т. 1919–21-ж. ырларын казакча жазган. 1922-жылдан тартып, качан гана улуттук жазуу м-н басма сөздүн пайда болоору айкындай баштаганда ал чыгармаларын кыргызча жаза баштаган. Кыргызча алгачкы жазган чыгармасы – «Мариям менен Ысыккөл жээгинде» аттуу аңгемеси («Жас кайрат» журналы 1924,1–2,3– 4). Анын тунгуч поэзия китеби – «Касым ырлар жыйнагы» 1925-ж. Москвада басылып чыккан. Анын «Ырлар жыйнагы» кыргыз улуттук көркөм сөзүнүн тарыхындагы олуттуу көрүнүш болгон. Т. 1926–34-ж. ыр жазууга өтөт) сейрек кайрылган. 1926-ж. рев-лык ырларды (а. и. «Интернационалды») орусчадан которуп, өзүнчө китепче кылып басып чыгарган («Өзгөрүш ырлары» – «Революционные песни»). Т. 1928-жылдан тартып «Ырлар жыйнагындагы» (1925) коммунисттик идеологияны өңүтүнөн алганда бир аз калпысыраак айрым ырлары үчүн тынымсыз саясий айыптоого кириптер болуп, бир нече ирет көпчүлүк алдында, басма сөз бетинде «кемчилигин» мойнуна алып өкүнүчүн билдирген. 1932–33-ж. Кыргыз улуттук театрында ВКП(б) Кырг. обкомунун жактыруусу м-н «Академиялык кечелер» аттуу спектаклдер сериясы коюлган. Бул спектакль циклиндеги пьесалардын көбү Т-го таандык болгон. Бирок «Академиялык кечелери» негизсиз катуу сындылып, театрдан алынып ташталып, авторго саясий күнөө коюлган. Ушундан кийин Т-дун чыг-лыгы официалдуу документтерде бурж. улутчул көрүнүш катары тынымсыз жамандала берген. Ал 1937-ж. репрессияланып, 1938-ж. атылган. Т-дун чыг-лыгы 1980-жылдардын башынан тартып ачык изилдене баштады, бирок алигиче анын өмүр жолу м-н чыг-лыгы тууралуу олуттуу илимий иш жарала элек. 1991-ж. 16 жылдык мааракеси белгиленип, Бишкек ж-а Каракол ш-ларында ил. конференциялар өткөрүлүп, Т-дун ар тараптуу чыгармачылыгына (ил., адабий ж. б.) ишмердигине илимпоздор, жалпы эле коомчулук тарабынан алгачкы жолу татыктуу баа берилди. Т-дун кыргыз улутунун рухий дүйнөсүнө кошкон салымы өтө жогору бааланган. 1991-ж. 5-декабрда Касым Тыныстанов атн. мамл. сыйлык уюштурулган.

УБУКЕЕВ Айткулу (Кубатбек) (1905–1973, Ак-Суу р-ну) – жазуучу, журналист. Педагогикалык курсту бүтүргөн. Чыгармалары 1928-жылдан баштап фельетон, очерк, аңгемелерин ж-а кыргыз адабиятынын өнүгүшү тууралуу алгачкы чыгармалары чыга баштаган. “Чыр-Дөбө” (1940), “Койчуман” (1947), “Жыргал” (1954), “Саякат” (1959), “Ак Була” (1972), “Аксакал” (1985), “Эскерүүлөр” ж. б. сатиралык аңгемелери, повесттери чыккан. “Чыр-Дөбө” кыргыз айылындагы соц. турмуштун чоң панорамасын тартып, бай-манаптар м-н азаттык алган дыйкандардын кагылышын көрсөткөн. Ал коомчулукка фельетонист ж-а очеркист катары да таанымал. 150 фельетон, 100дөн ашуун очерктери бар. Бир нече медаль, Кырг. ССР Жогорку Советинин Ардак грамотасы м-н (1965) сыйланган.

УГУЗУУ ЫРЛАРЫ – жаман кабарды, көбүнчө жакын адамы өлгөнүн угузган чыгармалар. Мындай ырлар муңдуу обон м-н аткарылган же өзүнчө бир кайгылуу тон м-н айтылган. Угузуу ырлары адамды жаман кабарды угууга психологиялык жактан даярдоого ылайыкталган, ошону м-н бирге угузуучунун тике айтпай каймана түшүндүрүүсүнө өбөлгө түзгөн. Мындай ырларда сөздүн өтмө маанилери көп колдонулган. Маселен, Коргоол ырчы Токтогул Сибирден келгенде баласынын өлгөнүн мындай өтмө маанидеги сөздөр м-н түшүндүрөт: “аткардык жалгыз балаңды”, “качырдык жалгыз балаңды”, “бегана болгон дүйнөдөн”, “учурдук жалган дүйнөдөн”, “жибердик жалган дүйнөдөн”, «мусапыр сапар жол кеткен», “күн тийбес сапар жол кеткен”, “караңгы сапар жол кеткен” ж. б. Угузуу ырларында фактыны жеткирүү (өлүмдү угузуу) м-н гана тим болбой, башына оор күн түшкөн кишиге кайрат айтылган, өлүм-өмүр ж-дө филос. толгонуулар билдирилген. Лирикалык тектин бул формасы байыртан бери эле колдонулуп келгендигин Айканга (Чыңгыз канга) баласынын өлгөнүн Кет бука деген ырчынын угузганы да далилдеп турат. Анда ырчы канга баласынын өлүмүн төмөнкүчө кабарлайт:

Туу куйругу бир кучак,
Тулпар качты, Айганым.
Туурунан бошонуп,
Шумкар качты, Айганым.
Алтын така, күмүш мык,
Дулдул качты, Айганым.
Алтын Ордо башынан,
Булбул качты, Айганым.
Деңиз толкуп, чайпалып,
Көл бөксөрдү, Айганым.
Терек түптөн жыгылып,
Жер бөксөрдү, Айганым
Ала-Тоо кулап, бас болуп,
Бел бөксөрдү, Айганым.
Берекелүү нур качып,
Эл бөксөрдү, Айганым.

(Элдик ырдан)

“УЗАК ЖОЛ” – роман. М. Элебаевдин бул романынын жазылышы м-н 30-жылдарда кыргыз адабиятына олуттуу жаңылыктар кирген. Мукай бул алгачкы романы м-н улуттук прозаны капыстан профессионалдык деңгээлге көтөргөн.

«У. ж.» кыргыз адабиятына баяндоонун реалисттик каадасын, кыскалыкты, лаконизмди, речтик мүнөздөмөнүн, социалдык портреттик өнөрүн, адабий мүнөздүн реалисттик чындыгын алып келген. «У. ж-до» айрыкча, көркөм деталдын эстетикалык мүмкүнчүлүгү жакшы ачылган. «У. ж-дун» маани-мазмуну бир-бирине чиркелишкен көркөм деталдарга, эпизоддорго чөгөрүлгөн. Деталь романда сюжеттик структуранын чордонун ээлеп, стихиялуу пайдаланылган майда-барат түрүндө эмес, образдык жалпылоо, кеңири социалдык картинаны түзүү мүдөөсүн көздөгөн, аң-сезимдүү түрдө атайын колдонулган эстетикалык ыкма, сюжеттик композициялык принцип катары, көркөм система катары жашап турат. Ал эми романдагы баяндоонун чебердиги, табигыйлыгы, каармандардын жүрүм-турумуна, сюжеттик-окуялардын жүрүшүнө автордук копол кийлигишүүнүн, автордук эркти осол тануулоонун, куру акыл айтуунун көрүнбөгөндүгү – жазуучунун ийгилиги. «У. ж-дун» эстетикасынын өзгөчөлүктөрү ушундай. Калемгер кыргыз адабиятында «У. ж.» аркылуу алгач жолу идеолог, моралист, публицист катары эмес, эң биринчи иретте сүрөтчү катары көрүнгөн. «У. ж.» окурмандардан белгилүү бир маданий-эстетикалык даярдыкты, окурмандык маданиятты талап кылган чыгарма болгон. «У. ж-дун» адабий техникасы бөлөк болуп, жөнөкөй, көзгө көрүнбөйт. Чыгарманын эч кандай деле көмүскө сыры жок, бардыгына түшүнүктүү жөнөкөй эле баян сыяктанат. Атүгүл кыйла жерлеринде майдаланып узарып кеткендей да көрүнүп кетет. Баарынан да романда баягы эпостогудай эр сайыштар, же ойкуп-кайкыган кызыктырмалуу сюжет, жомоктогудай күтүүсүз чукул бурулуштар, сыйкырдуу өзгөрүүлөр, куюлушкан макал-ылакаптар, чубурган фразеологизмдер, акылдуу корутундулар көрүнбөйт. Кызыл-газыл декорация жок. “Узак жол” – бир жаш өспүрүм баланын өз башынан өткөндөрүн терип-тепчий, майдалап айтып берген жупуну сыяктуу эле аңгеме дүкөнү. Бирок, ошол аңгеме-дүкөн, ошол тарых буга чейин көнүмүш болбогон башкача почерк, бөлөкчө образдык каражат-ыкмалар, европалык типтеги адабияттын жол-жоболорун карманып ишке ашырылган. Сюжеттин, композициясынын курулушу, көркөм мүнөздөрдүн сомдолушу да башка. «У. ж.» өзү, мындай алганда, улуттук тарыхтагы улуу трагедияга айланып турат. Бирок, Мукай бул алааматтуу тарыхтын жүрөктү титиреткен драмасын масштабдуу кандуу кагылыш-кармаштар, чоң конфликттер, ири окуялар аркылуу эмес, майда-майда турмуштук кертимдер, кичинекей көркөм «микрэлементтер», жеке пенде тагдырлары аркылуу тартып таштаган. «У. ж.» өзүнө карата салмактуу, чыдамдуу мамилени, үңүлүп ойлонууну, окуунун жай темпин, керек болсо башынан түшүп кайра окууну талап кылат. «У. ж-дон» рахат алыш үчүн текстке «кооздуктун закондорунун» көзү м-н карай билүү, чыгарманын эстетикалык сапатына, «техникасына» баа берип окуй билүү жөндөмдүүлүгү керек. «У. ж-дун» көзгө дароо урунган артыкчылыктарынын бири – жогоруда айтылгандай автордун сөз м-н кашкайга сүрөт тарта билгендиги. Көрүнүштү, кырдаалды же бир учурду сүрөттөйбү, же кишинин кебете-кешпирин, жорук-жосунун мүнөздөйбү, аба-ырайын, жаратылышты жазабы, Мукайдын баянын окуганда кадимки кыл калем ээси сүрөтчүнүн сүрөтүн же кинотасманы көрүп жаткандай туюулат. Далил үчүн үч-төрт мүнөздүү мисал келтирип көрөлү. Төмөнкү үзүндүлөргө көңүл буралы: «Бир аздан кийин ай көтөрүлдү. Терезеден тийген айдын шооласы үйдүн ичин жаркыратып жиберди. Тыш тыптың, үйдүн жанында, жайдак короодогу уйлар эбак жуушап калган, бери четте, арткы буттарын ирээтсиз керип жиберип, эринип, дардайган бир күрөң уй жатат. Ушул кезде дүйнөдө шырт эткен шыбыш өчүп, Василийдин деңиздеги аралдай жалгыз үйү, толкунсуз көлдө токтогон кемедей каалгып, мемиреп турду». Бул сөздөн бүткөн сүрөттөлүргө атайы түшүндүрмө, чечмелөө жазып отуруштун кажаты жоктур. Көз алдында жандуу сүрөт, тирүү элес, таамай тартылган кебете, «кармалап көрсө» боло тургандай образдар. Жазуучунун калеми кудум фотообъектив сыяктуу көрүнүштү өз калыбында чап кармаган. Бул сүрөттөрдүн мааниси, көрүнүш жагдайы элестүү, даана берип жаткандыгы м-н эле чектелбейт. Алардын тулкусунда идеялык-образдык маани-маңыз чөгүп жатат. Василий байдын айлуу түндө толкунсуз токтогон кемедей мемиреген үйүнүн ары ичинде, оозгу бөлмөдө мышык, тоок, казга аралашып жалаң таардын үстүндө бүрүшүп жаткан жетим баланы биз окурмандар көрүп турабыз. Короодо буттарын иретсиз керип жиберип, эринип, дардайып жаткан күрөң уй байманасы ташып, байлыкка ысуулаган Василий м-н кандайдыр ассоциация түзүп турат. Тыштагы мемиреген идиллия ж-а ичтеги киши ордуна саналбай айбанаттарга аралашып жаткан жетимдин абалы өз ара контраст түзүп, пейзаждын ары жагынан драматизмдин илеби уруп турат. Мына ушундай ичине белгилүү бир маани-мазмунду камтыган образдуулукка, көркөм боёкторго ширелген баяндоо «Узак жол» романынын көркөм тулкусуна негизинен мүнөздүү десек жаңылышпайбыз. Чыгармада көпөс Василийге жазуучу атайылап кара боёкту сүртүп жамандабайт деле. Бирок, кыйыр сүрөттөлөр аркылуу же жетим баланын абалын акырын баяндап жатып эле Василийдин ким экендигин кыйытып билдирип коёт. 20–30-жылдардагы чыгармалардын көпчүлүгүндө терс каармандар адат катары дароо эле тескери эпитеттер м-н сүрөттөлүп, кара боёк м-н шыбалып калчу эле. «У. ж-до» жазуучунун сүрөттөө ыкмасы бөлөкчө. М. Элебаев каармандарга өз атынан түздөн-түз мүнөздөмө берүүдөн мүмкүн болушунча качат. Автор кейишкерлердин айлана-чөйрөгө, кишилерге болгон мамилесин, жорук-жосунун, адат-көнүмүштөрүн, жүрүм-турумун, сүйлөө манерасын объективдүү сүрөттөө аркылуу алардын мүнөзүн рухий турпатын ачууну артык көрөт. Мына ушундай ыкма м-н жазуучу романда Чоңкол, Бала Курман, Мамирмазин, Ыбыке сыяктуу сол каармандардын образын элестүү ачууга жетишкен. Кейипкерлердин образын ачуу үчүн жазуучу алардын өздөрүнө таандык речтик өзгөчөлүгүн эпчилдик м-н пайдаланат. Бир боор атасынан жаны эле айрылганы аз келгенсип, эми чоочун оруска малайлыкка амалсыз жөнөп жаткан жаш баланын ички абалына түшүнүп, бул үчүн айыптуудай сезип, жетимге атайылап көңүл буруп, ага дем бере сүйлөгөнү Бурмаке кемпирдин психологиялык сергектигин айгинелейт. Бурмакенин речи дайыма табигый. Китептин бетинен адабий каарман эмес эле, кыргыздын турмуштагы кадимки тирүү кемпири сүйлөп жаткандай сезилет. Бурмаке катардагы жөнөкөй, карапайым кемпир. Бирок, аябай кенен, адамгерчиликтүү, боорукер, ичинде кылдай арамзалыгы жок айкөл байбиче. Жашоонун ой-чуңкурун, азап-тозогун көрүп, турмушка түшүнүп, керек болсо ага баш ийип, адамдарга байкап, аярлап мамилы жасаган, алды-артын ойлоп акыл м-н жүрүп турган, жан дүйнөсү сергек кемпир. Бир чети сентименталдуу, экинчи жатынан кайраттуу да. 1916-жылдагы калктын башына түшкөн кандуу кыяматты жазуучу жоолашкан эки тараптын кырчылдашкан кагылыш-кармаштарын, ири масштабдагы сюжеттерди ж-а конфликттерди, чоң, массалык окуялардын кеңири панорамасын

чагылдыруу аркылуу да көрсөтүшү мүмкүн эле (мис., «Ажал ордуна», «Кандуу жылдардын»). Бирок, тамчыдан күн көрүнөт дегендей, Мукай «У. ж-унда» масштабдуу тарыхый ири окуянын кебетесин кичинекей микрокартина аркылуу да тасырайта көрсөтүп коюуга болорлугун эң жакшы далилдеген. М. Элебаев 1916-жылдагы үркүндүн үрөйдү учурган трагедиялуу жүзүн, падышалык колонизаторлордун кыйынчылыгынын натыйжасын, кытайга качкан элдин кыямат-кайымын элестеткен беш-алты кичине штрих, деталдар м-н гана көз алдыга алып келип койду. Ичине жүрөк түшүргөн чоң алааматты батырган бул беш-алты сүйлөмдү окугандан кийин окурман үчүн 1916-жыл ж-дө мындан ары сөздү узартып, дагы жобурап отуруштун кажети жоктой. Бир үзүм сүрөт бардыгын түшүнүктүү кылгансыйт. Кыскасын айтканда, «У. ж-до» Мукай Элебаев чыгарманын башынан аягына чейин биздин көз алдыбызга жогорудагыдай ичине «күндү» батырган көркөм «тамчылардын» тизмегин тартат. Ошол көркөм микро дүйнөлөрдүн жыш катарынан акыры бүтүндөй элдин тагдыры көрүнөт. Кичине нерсе аркылуу чоң дүйнөнү көрсөтө билүү өнөрү, муну көркөм чагылтуунун принциби катары чыг-лык практикада жүзөгө ашыруу ошо 30-жылдардагы кыргыз адабиятында өзүнчө зор эстетикалык жаңылык, Мукайдын сүрөтчүлүк ачылышы болгон. «У. ж.» – адилетсиздикке, теңсиздикке, зордукка, адамды кор кылган жакырчылыкка каршы бунт. «У. ж.» – ылайым баланы ата-энеден айырбасын, бала м-н ата-эне дайыма бир болсун, элде, Ата-Журтта тынчтык болсун, кудай тууган жерден ажыратпасын, ар дайым Ала-Тоо болсун, ар дайым Ала-Тоодо токчулук болсун деп үн салып турган чыгарма.

УЗАКБАЕВ Эргешбай (1926, Тоң р-ну) – акын. Кырг. Респ. эмг. сиң. ишмери (1994). Бишкектеги Кырг. мамл. мугалимдер ин-тун бүтүргөн (1948). Адабий чыгармачылыгы 1940-жылдардан башталган. Алгачкы поэмасы “Өлбөс даңк” деген ат м-н Ала-Тоо журналына жарыяланган (1943). Андан кийин “Ырлар жыйнагы” (1949), “Таң” (1951), “Бир кишидей” (1956), “Мезгил саптары” (1965), “Дабан” (1976) ырлар жыйнактары ж-а поэмалары жарык көргөн. Көптөгөн очерк, сүрөттөмө, публицистикалык макала, эскерүү ж. б. да автору. Бир нече медалдар м-н сыйланган.

УЗАТУУ – элдик ырлардын жанрдык бир түрү. Маселен, эпостук чыгармаларда эл коргогон баатыр сапарга, жортуулга чыкканда узатуу ыры ырдалган. «Төштүк» эпосунда Төштүк сыйкырдуу, «касиеттүү» өгөөнү издеп жолго чыгарда эл аны өтө аяган сезимдери, чын жүрөктөн чыккан ак ниет тилектери м-н узатышкан:

Калайык ыйлап, калк ыйлап,
Калк башчысы жалпы ыйлап,
Убайымды жеп ыйлап,
«Сырттан Төштүк бул асыл
Келер бекен» деп ыйлап.
Калың журттун баарысы,
Жашы менен карысы,
Ыйлап турган себеби,
Эламандын Төштүгү,
Келди, кетти, кайран эр,
Бизге тууган дөө эле,
Жалпы журтка ээ эле.

Узатуу ырында күйөөгө жөнөп жактан кызга эжеси, жеңеси башка жерде, элде, үй-бүлөөдө өзүн кандай алып жүрүү керек экендиги, улууга улуудай, кичүүгө кичүүдөй мамиле жасап, алган жары м-н ынтымактуу жашоо керек экендиги ж-дө акыл насыят айтат. Өз ата-энесин, үй-жайын сагынбай, санааркабай жүрүүнү сурашат.

Ак калпакчан көрүнсө,
Акем келет дебей жүр!
Акең келсе, басып чык,
Акырын эшик ачып чык!
Ак элечек көрүнсө,
Апам келет дебей жүр!
Апаң келсе басып чык,
Акырын эшик ачып чык!
Алты ыстарчын бир болуш.
Атакең тапкан жай конуш.
Жай конушка конуп ал,
Жайдары келин болуп ал.

Бул ыр саптары башка элге, башка журтка бараткан жаш кызга айтылган акыл-кеңеш гана эмес, жашоо практикасында сөзсүз түрдө аткарыла турган эреже, жол-жобо, элдик кодекс.

УЙКАШ, у й к а ш т ы к, р и ф м а (гр. – өлчөм, уйкаш) – эки же андан артык ыр саптарындагы айрым тыбыштык үндөштүк, окшоштук. Уйкаштык ыр түрүндөгү чыгармаларга мүнөздүү, ал ырдын *ритмине, интонациясына, синтаксистик-лексикалык* түзүлүшүнө таасирин тийгизет, ырды кара сөздөн айырмалап, ага өзүнчө өзгөчөлүк киргизет. Рифма сүйлөөчүнүн сөзүнүн таасирдүүлүгүн, угумдуулугун күчөтөт. Кыргыз эли уйкаштыкка бүт речинде, өзгөчө оозеки чыг-лыгында чоң маани берген. Макал-ылакаптардан тартып поэзиянын залкар океаны – “Манаска” чейинки улуу мурастардын көпчүлүгүн уйкаштырып, ырга айлантышкан. Уйкаштык түзүү аябагандай зор талантты, билгичтикти талап кылат. Бардык эле уйкашкан сөздөр ыр боло бербейт. Ал үчүн чыгарманын жалпы маанисинен чыгып кетпей турган, зарыл болгон сөздөр же сөз айкаштары колдонулат. Мис.,

Ат байлашып жаратып,
Арстан Манас суу жакка
Адам койгон каратып,
Адамдар көрүп кайтыптыр,
Бир жүзчө киши кечти деп
Манаска келип айтыптыр.

(“Манас”. С. Орозбак уулунун вариантынан)

Мында “жаратып”, “каратып”, “кайтыптыр”, “айтыптыр” деген сөздөр тыбыштык жактан үндөшүп, рифма түзүп турат. Кыргыз ырларында уйкашкан сөздөрдүн орундарына карай *башкы уйкаштык*, *ички уйкаштык*, *аяккы уйкаштык* деп бөлүүгө болот. Эгерде ыр сабынын башындагы сөздөр уйкашып турса – б а ш к ы, о р т о д о г у сөздөр уйкашып турса – и ч к и, аягындагы сөздөр үндөшсө – а я к к ы уйкаштык деп аталат. Мис., башкы уйкаш:

Он сегиз мин ааламды,
Бир жараттың, дүнүйө.
Кемтиги жок эч жерде
Куп жараттың, дүнүйө.
Аял менен эркекти,
Жуп жараттың, дүнүйө.

(Жеңижок)

Ички уйкаш:

Ааламдын көркү Күндө бар,
Адамдын көркү тилде бар.

Адамдын көркү тилде бар.
Акындын көркү үндө бар,
Ашыктын жайы дилде бар.

(Жеңижок)

Аяккы уйкаш:

Ажалдан кимдер кутулган,
Амалсыз баары тутулган.

(Барпы)

Уйкаштык түзүлүшүнө карай экиге – жөнөкөй ж-а татаал уйкаш болуп бөлүнөт. Эгерде уйкашкан сөздөр бир гана унгудан турса жөнөкөй уйкаш болот, эгерде эки же андан көп унгулуу татаал сөздөрдөн, сөз айкаштарынан түзүлсө татаал уйкаштык деп аталат. Мис.,

Жөнөкөй уйкаш:

Койдун сүтү коргошун,
Кой уурдаган оңбосун.
Эчкинин сүтү эрменде,
Эчки уурдаган шерменде.

(Элдик ыр)

Татаал уйкаш:

Суу келгенде сай толот
Ооматы келген пенденин
Малы ташып, бай болот.
Түн карыткан ай болот.

(Жеңижок)

Ошондой эле толук ж-а толук эмес уйкаштык болот. Унгусу да, мүчөсү да уйкашса т о л у к уйкаш, ал эми айрым тыбыштары гана үндөшсө т о л у к э м е с уйкаш делет. Мис.,

Толук уйкаш:

Кечээгидей кең дүйнөгө киргеним,
Андан бетер аздык кылат билгеним.
“Үмүт” деп үргүлөбөс көз экен,

Учкул канат санаа болду мингеним.

(А. Токомбаев)

Толук эмес уйкаш:

«Биз кимбиз? Сен мага – ага, мен сага – ини,
Баарыбыз доорубузду жаш жигити.
Андыктан орус уулу болуу менен,
Жана да кыргыздын да Покрышкини!

(А. Осмонов)

Уйкаштыкты классификациялоодо аларды жасалыш ордуна карап эгиз (жуп), аттама (же кайчы), аксак, оромо, шыдыр уйкаш деп бешке бөлөбүз.

1. Эгиз (жуп) уйкаш а-а-б-б схемасында уйкашат. Мис.,

Таптаган билет шумкарды. (а)
Чапкан билет тулпарды, (а)
Таптаса шумкар учпайбы, (б)
Бакса тулпар чыкпайбы. (б)

2. Аксак уйкаш. Схемасы: а-а-б-а.
Мис.,

Мен тансам: жаштан танам, ырдан танбайм (а)
Ыры жок өмүрүмө канааттанбайм. (а)
Кудайга миң мертебе калп айтсам да, (б)
Ырыма бир мертебе калп айта албайм. (а)

(А. Осмонов)

3. Оромо уйкаш. Схемасы: а-б-б-а, а-б-в-а. Мис.,

Агын суудай жошоюн (а)
Өлүмдү жакшы көрсөңөр, (б)
Экөөндүн бириң өлгүлө, (в)
Өз атамдан артык кошоюн. (а)

(Элдик ыр)

4. Шыдыр уйкаш. Схемасы: а-а-а-а.
Мис.,

Кырманын такыр чаптырган, (а)
Ортого мамы кактырган. (а)
Ак буудайчы чачтырган, (а)
Ай туяк менен бастырган. (а)

(Элдик ыр)

5. Аттама (кайчы) уйкаш Схемасы: а-б-а-б. Мис.,

Таланттуу да бир күнү акын туулду, (а)
Жүрөгү жалган данкка ишенбеген (б)
Бирок, да душмандары болду уулдуу, (а)
Акынды ар тараптан кишендеген. (б)

(М. Абылкасымова)

Уйкашкан сөздөрдүн куплеттеги жасалуу ордуна карай бөлүнүшүндө бирдиктүү пикир жок. Жогорудагы бөлүштүрүү б-ча эгиз (жуп) уйкаш а-а-б-б схемасында үндөшөт, б. а. биринчи сап м-н экинчи, үчүнчү м-н төртүнчү жупташып, уйкаштыкты түзөт; аксак уйкашта а-а-б-а тибинде болуп биринчи, экинчи, төртүнчү саптар үндөшөт; шыдыр уйкашта а-а-а-а болуп бардык саптар үн-дөштүктү түзсө; аттама (кайчы) уйкашта а-б-а-б, оромо уйкаш а-б-б-а тибинде үн-дөшөт. Ал эми Г. Л. Абрамович мындайча классификациялайт:

туташ – а-а-а-б-б
кайчы – а-б-а-б
айланма – а-б-б-а

В. Гончаровдун бөлүштүрүүсү мындай:

жуп (туташ) – а-а-б-б
 кайчы – а-б-а-б
 тегеректелген (курчалган, айланма) – а-б-б-а

Өзбек адабиятчылары А. Зуннунов м-н Н. Хатамов мындайча атайт:

жуп (масновий) – а-а-б-б
 кесме – а-б-а-б
 айланма – а-б-б-а

Адабиятчы Л. И. Тимофеев дагы башкача бөлүштүрөт:

туташ (жуп) – а-а
 үчтүк – а-а-а
 кайчы – а-б-а-б
 курчалган (айланма, тегеректелген) – а-б-б-а
 машакаттуу – а-а-б-а-а-б ж. б.

Булардын негизинде жыйынтыктап айта турган нерсе – ыр теориясы улам өсүп-өнүгүп тургандыктан, анда бирдиктүү көз караштар болбошу табигый нерсе, анын үстүнө ыр практикасы улам жаңы табылгалар м-н байып жатат, поэзияга, ыр техникасына жаңыча, күтпөгөндөй, эреже-нормага сыйбаган акындар келүүдө.

УЛАМЫШ, у л а м а, а ң ы з – оозеки адабиятта кеңири тараган жанр. Бир топ белгилери жагынан легендага өтө жакын турат, бирок, айырмалануучу бөтөнчөлүгү бар, ал – тарыхый инсандар, тарыхый окуялар, көрүнүштөр тууралуу, жер-суу аттарынын келип чыгышы ж-дө тарыхый баяндоого, чындыкка жакыныраак чечмелөөгө аракет кылынгандыгы жагынан легендага караганда фантазиядан бир топ четтейт. Демек, жомоктордон ж-а легендалардан турмуш-тиричиликтин маселелерин, тарыхый негизи бар окуяларды көрсөткөндүгү м-н айырмаланат. Кыргыз уламыштары тематикасына карап, жалпысынан эки чоң топко – *тарыхый* (Чыңгыз хан, Аксак Темир, Жантай, Шабдан, Курманжан датка тууралуу уламыштар) ж-а *топонимикалык* (Бишкек, Ысыккөл, Долон, Байтиктин боз бөлтөгү, Өзгөн, Акбуура, Санташ ж. б. жер-суу аттарынын келип чыгышын чечмелеген аңыз кептер) уламыш деп бөлүнөт. Бирок, легенда, жомок, уламыш деген түшүнүктөрдү так чек аралап бөлүүгө мүмкүн болбогон учурлар кездешет, демек, мындай бөлүштүрүү бир топ шарттуу.

УРБАНИСТТИК ПОЭЗИЯ (лат. – шаардык) – ири шаарлардын кыйма-чийме турмушун, алардагы техниканын, өнөр жайдын, курулуштун башаламан өсүп-өнүгүшүн, шаардык калктын ошол өздөрү жашаган калаа м-н байланышын, кыскасы, шаар турмушунун карама-каршылыктарын сүрөттөгөн ырлар. О. Султановдун Париж жөнүндөгү, Ж. Мамытовдун Ташкент тууралуу ыр түрмөктөрү, С. Тургунбаевдин, А. Жакшылыковдун, Э. Эрматовдун жыйнактарындагы бир топ ырлар урбанисттик поэзиянын талабына ылайык жазылган.

УРМАМБЕТОВ СОВЕТ (1934-ж. т., Ысыккөл р-ну) – акын. Кырг. мамл. ун-тетинин филология факультетин 1957-ж. бүтүргөн. 1949-ж. «Колхозчу авама» деген биринчи ыры областтык «Ысыккөл правдасы» газетасына жарыяланган. Ошондон бери республикалык басмаларга анын ырлары үзгүлтүксүз чыгып келе жатат. 1958-ж. У-дун «Жел кеме» аттуу биринчи ырлар жыйнагы жарыкка чыккан. 1960-ж. «Көл таңы» аттуу экинчи ырлар жыйнагы жарык көргөн. Акыркы күнгө чейин анын бир канча ырлар, поэмалар жыйнактары кыргыз, орус тилинде жарык көргөн. Орус тилине которулган ырлары жергиликтүү ж-а борб. басма сөздөрдө жарыяланып турат. Ал котормодо да иштеп, Генрих Гейненин, Алишер Навоинин, Роберт Бернстин, Расул Гамзатовдун, Кайсын Кулиевдин ырларын кыргыз окуучуларына тартуулаган.

УРМАМБЕТОВ Орузбай (1927-ж. т., Ысыккөл р-ну). Азыркы Каракол шаарындагы пединституттун Тил ж-а адабият факультетин сырттан окуп бүтүргөн. 1959–64-ж. Кырг. айыл чарба ин-тунда окуган. Өзүнүн эскерүүсүндө ал сегиз жашында атасынын иниси Ындыбайдан “Семетейден” көп үзүндүлөрдү үйрөнүп айта баштайт. У. “Жоодарбешимди” жердештери таштактык Намазбек м-н Карал-Дөбөлүк Алсатардан “Сейтекти”, “Семетейди” агасы Ындыбайдан уккан.

У. 1959-жылдан КРУИАсындагы Кол жазмалар фондунда “Жоодарбешим”, “Курманбек”, “Жаныш, Байыш”, “Сейтек”, “Эр Табылды”, “Кыз Сайкал” эпосторунун өз вариантын, элдик эпостор көркөм формасына жакындаштырып жазган “Гүлгаакы” поэмасын, о. эле “Эр Болот”, “Бостон”, “Муңдук менен Зарлык” сыяктуу эл оозунда айтылып келген жөө жомок, уламыш түрүндөгү чыгармаларды тапшырган. Бул чыгармалардын ичинен “Сейитбек”, “Гүлгаакы” өзүнчө китеп болуп жарыяланган. Ал чыгармалар кыргыз фольклористикасы үчүн да, жалпы эле элдик поэзияны кадырлоочу окурмандар үчүн да өз алдынча табылга болгон. Анткени, алардын айрым варианттары мурда эл ичинде айтылып келсе да, кеңири массага анча белгисиз болуп келген. Акын ар бир дастанды, эпосту жаратаарда аларга өзүнчө жол таап, чыгарманын негизги өзөгүнө доо кетирбей, ошону м-н эле бирге өздүк чеберчилигин да максималдуу пайдалана билет. Алсак, “Сейитбек”, “Жоодарбешимден” жанрдык жагынан айырмаланып, кийинки доордун туундусу – тарыхый баатырдык поэма. Ушуга ылайык андагы сюжет реалдуу турмушка байланышкан окуяларга негизделип түзүлгөн. Каармандын келбети, иш аракеттери, курал-жарагы гиперболизацияланбай, көбүнчө реалдуу сүрөттөлөт. Анда мифтик-фантастикалык элементтер дээрлик жокко эсе. У. чыг-лыгынын башкы башатын элдик оозеки чыгармадан алса да, дастандарды кайра жаратууда профессионал жазуучулардай өз-өзүнчөлүккө ыктап, өз алдынча вариант жаратууга умтулат. Демек, ал элдик мурасты сактап, салт б-ча айтуучу-аткаруучу гана эмес, ага өзүнүн алымча-кошумчаларын киргизүү м-н толуктап өнүктүргөн жаңы багыттагы жаратуучу.

УЧКУЛ СӨЗДӨР, к. *Афоризмдер.*

УЧУРАШУУ ЫРЛАРЫ – кыргыз акындарынын салтына байланыштуу төкмө ырчылардын жолугушканда алгачкы ырдашуулары. Мында эл-жерди суроо, салам айтуу, бири-биринин акындык шыгын сыноо, ж. б. максаттар коюлат, көбүнчө келген мейман ырчы аттан түшпөй ырдаган. Токтогул Сибирден келгенде Эшмамбет ырчы м-н учурашканы – бул жанрдын эң мыкты үлгүсүнөн.

Эшмамбет:

Кунандын оозун керген бейм.
Кудайым чындап берген бейм?
Куюгуп элден адашкан,
Кургурум Током келген бейм?
Кубанышып бирге өскөн,
Булбулум Током келген бейм?
Күнү-түнү пияда
Баскан Током келген бейм?
Жездин кенин талкалап
Казган Током келген бейм?
Жети жылы мээнет-шор
Тарткан Током келген бейм?

Токтогул:

Амансыңбы, карагым?
Азыраак айткан сөзүңө,
Алсырап кетип барамын.
Имерилип барбапсың,
Өлгөндө турпак салбапсың,
Эч кабарын албапсың,
Аркамда жалгыз баламдын.
.....
Эл угар кызыл тилимди,
Эсендигим сураган.
Эки көздөн аккан жаш,
Эки беттен кулаган.
Эшмамбет кичүү инимби,
Башта сен элдир-селдир экенсиң
Эми элине дайның билинди.

Учурашуу ырлары эл ырчыларынын биринчи жолугушуусунда дайыма ырдоочу акындыктын салты болгон. Ошондой эле эл арасына (же сахнага) чыккан төкмө акын тарабынан саламдашуу, учурашуу багытындагы чыгармасы да учурашуу ыры деп аталат. Бул азыркы концерттерде көп кездешет.

ҮЗҮНДҮ – чыгармадан алынган кандайдыр бир өзүнчө биримдиги бар бөлүк.

ҮЙЛӨНҮҮ-САЛТ ЫРЛАРЫ – эки жаштын баш кошуу, кызды узатуу, тосуп алуу салтына байланышкан элдик ырлар. Мис., кыз узатуу кезинде жөнөп бара жаткан кызга жеңеси минтип ырдаган:

Ичигим чечип кийишкен,
Ичтейим ачып сүйлөшкөн.
Көйнөгүм чечип кийишкен,
Көңүлүм ачып сүйлөшкөн.
Көйнөгүң калды иргеде,
Көңүлүм жаман бирге эле.
Чапаның калды иргеде,
Санаам жаман бирге эле.

(Элдик ырдан)

Үйлөнүү-салт ырлары лирикалык бир топ жанрды ичине камтыйт: *көрүшүү ырлары, жар-жар ырлары*, үйлөнүү тоюндагы “кемпир өлдү” салты м-н кошо аткарылган ыр ж. б.

ҮКҮБАЕВА Лайли (1947-ж. т., Кочкор р-ну) – филология илимдеринин доктору, профессор (2001). 1970-ж. КМУнун филология факультетин артыкчылык диплому м-н аяктаган. “Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында мүнөз түзүү өзгөчөлүгү” – деген темада кандидаттык диссертация (1970), “Чыңгыз Айтматовдун поэтикасы жана кыргыз элдик

фольклору” (2001) – деген темада докторлук диссертациясын коргогон. Эл аралык коомдук Айтматов академиясынын академиги, Эл аралык Айтматов клубунун адабият, көркөм өнөр ж-а маданият жаатындагы эл аралык сыйлыгынын ээси (2003). Ал 70тей аталыштагы ил. изилдөөчүлүк, ил. методикалык, адабий сындагы жарыяланган эмгектердин автору. Алардын ичинде бир нече монографиялары “Чыңгыз Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү” (1984), “Художественное мастерство раннего творчество Ч. Айтматова” (1999), “Адам дүйнөсү көркөм образда” (1994), “Азыркы кыргыз адабиятынын арымы” (1995), “Чыңгыз Айтматовдун адабий-эстетикалык көз карашы” (2000), “Чыңгыз Айтматов жана фольклор” (2000) ж-а “Чыңгыз Айтматов: эстетика жана улуттук негиз” (2004) аттуу монографиялары бар. Кондидаттык диссертациянын негизинде жарык көргөн “Ч. Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү” деп аталган биринчи китебинде Ү. Ч. Айтматовдун алгачкы аңгемелеринен тартып “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт” повестине чейинки чыг-ларындагы жазуучунун көркөм мүнөз түзүү чеберчилигин эволюциялык планда адабий-илимий изилдөөгө алат, адабиятчы “Мүнөз проблемасы – бул дайыма көркөм чеберчилик проблемасы” деп белгилейт. Көркөм мүнөз түзүүдө сюжеттик, композициялык элементтер жазуучу тарабынан кандай чеберчилик м-н колдонулгандыгы конкреттүү мисалдардын негизинде терең тандалган. Эмгекте сюжет маселеси мүнөздү түзүүчү, уюштуруучу, ачуучу каражат катары каралат. Ү-нын кийинки “Ч. Айтматов: эстетика жана улуттук негиз” деп аталган көлөмдүү монографиясы адабиятчынын Айтматовтаануу багытындагы ил. ж-а билим берүүчүлүк көп жылдык түйшүктүү эмгегинин жыйынтыгы, жемиши. Андан залкар жазуучу Ч. Айтматовдун чыг-лыгы анын макала, маектериндеги адабий-теориялык, адабий-сынчы көз караштары м-н органикалык биримдикте каралып, ил. жыйынтыктар чыгарылган. Ч. Айтматовдун чыг-лыгына байланыштуу монографиялык изилдөөлөр ж-а көптөгөн макалалар Ү-нын адабий изилдөөчүлүк ишмердүүлүгүнүн басымдуу тарабын түзүү м-н Айтматовтаануу илимине өзүнүн зор үлүшүн кошуп турат. Ү. о. эле кыргыз адабиятынын: поэзия, проза, драматургия жанрындагы өнүгүүсүнө, жаңылыктарына активдүү аралашып С. Эралиев, Н. Байтемиров, Н. Жүндү-баева, С. Акматбекованын чыг-лыгы, кыргыз прозасынын 60–70-жылдардагы өнүгүшүн негизги тенденциялары ж. б. маселелер туурасында, ил., ил.-методикалык жыйнактарда үзгүл-түксүз жарыялап келет. Ү. жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу куралы катары сунушталган “Кыргыз акындарынын чыгармачылыгы” (1988, 1992) аттуу китепке Ы. Шайбеков, А. Жутакеев, Т. Талканбаевдин чыг-лыгы ж-дө портреттик бөлүмдөрдү жазган.

ҮЛГҮ ЫРЛАРЫ – элдик оозеки адабиятта ж-а ырчылар поэзиясында кеңири тараган дидактикалык чыгармалар. Жанрдык белгиси б-ча *санат-насыят, терме* ырларына жакын, а түгүл алар биригип, бири-биринин структурасына сиңишип да кетет. Айырмасы Ү. ы-нда төкмө акын же аткаруучу бул чыгармасында элге түздөн түз кайрылат, кандай жүрүш-туруш жакшы, кайсынысы жаман экенин ачык айтат, жакшы адептик эрежелерден үлгү алууга чакырат. Ү. ы. өтө таланттуу ырчылар тарабынан гана чыгарылган (Женижок, Эшмамбет, Токтогул, Барпы ж. б.) Мис.,

Эчкинин көркү – төл менен,
Эгиндин көркү – жер менен,
Эликтин көркү – төр менен
Эр-жигит көркү – эл менен.
Булбулдун көркү гүлдө бар,
Ырчынын көркү үндө бар,
Ак шумкар учса асманга,
Амалын болсо үндөп ал!

(Токтогул)

ҮМӨТААЛЫ (1873–1917) – төкмө акын. Ү. Өз мезгилинде төкмө акындардын белгилүү өкүлдөрүнөн, кадимки жез таңдай аталган Эсенамандын перзенти. Ал өз чыг-лык өмүрүндө жоктоо, кордоо, мактоо, жар чакыруу, коштошуу, айтыш сыяктуу ар башка темадагы салттуу ырларды жараткан. Үйлөнүү үлпөтүндө кыз көрүү, той түшүрүү, той ээлерин куттуктоо ырларын да түзгөн. Сулайман ырчы м-н ырдашууда кайым айтыштын классикалык үлгүсүн жаратып, төкмөлүк өнөрдүн ири өкүлү экендигин ачык айкындаган. Айрым маалыматтарга караганда “Кожожаш”, “Саринжи, Бөкөй” өңдүү ири чыгармаларды аткарып, калктын купулуна толгон. Ү. канча жашынан баштап ырдаганынан так маалымат жок. Ал деле башка ырчылардай бет ачарын кыз оюнда ырдап, үлпөт сүйүү ырларын жаратуудан, жарамазан айтуудан баштайт. Ырындагы фактыларга караганда, атасы Эсенаманды мындай койгондо да өз учурунун ак таңдай акындары Чонду, Сартбай, Өтөнүн (Женижоктун) ырларын угуп, Тайкожо тарткан сурнайдын, Жантакпай сыяктуу чебер комузчулардын сыйкырдуу күүсүн тыңшап, табият тартуулаган акындык шыгын, көркөм дүйнөсүн байытат. Ар түрдүү өнөр-дүн ээси Сартбай м-н чыг-лык карым-катышта болот. Сартбай да анын акындыгын жогору баалап, аталык камкордук м-н мамиле жасайт. Ү-нын каза болгонун укканда: “ала аялсыз жаз өлдү (аялы мурун өлүп калган болот), Үмөтаалы таза өлдү (перзент көрбөй өтөт)” – деп, буркурап ыйлап кошот. Кыскасы, жогоркудай көркөм дүйнө акындын чыг-лык өнөрканасында түбөлүк унутулгус из калтырат. Кантсе да Ү. акын катарында Саза байдын ашында, эл көп чогулган чоң жыйында жар чакырып, калктын сыноосунан өткөндөн кийин таанылат. Сазанын ашы 1899-ж. болуп, өзүнүн конок күтүү ирети, шаан-шөкөтү жагынан Талас өрөөнүндө өткөн башка аштардан айрыкча айырмаланат. Жалаң кеңешке 12 бээ союлуп, Ү. жарчылыкка дайындалат. Элди аралап, аш ээсин, жыйындын салтанатын, конок алуу жайын, өткөрүлө турган оюн-зооктун иретин, сайылган байгелерди калкка жарыялап, үнүнүн бийиктиги, кооздугу, сөз чеберчилиги м-н купулуна толуп, оозго алынат. Ү-нын чоң тойдо ырдаган ырларынан Сулайман ырчы экөөнүн кайым айтышы бизге келип жетти. Ү-нын чыныгы акындык жүзү, талант ажары, төкмөлүк чеберчилиги кантсе да соц. мазмундагы кордоо ырларынын тобун түзөт. Акын өз заманынын тарыхый-социалдык шартын, коомдун адеп-ахлактык эрежелерин, журт бийлеген билермандарынын чыныгы маңызын жакшы түшүнгөн адам болгон. Ошондуктан алардын кылган иштерин, кулк-мүнөзүн реалдуу талдап, калк сезимине жеткире алган. Бирок, кантсе да акындын аң-сезими,

саясий көз карашы, бул же тигил көрүнүштү баамдоосу кандайдыр бир деңгээлде уруучулук-феодалдык түзүлүштүн жол-жоболук эрежесинен чыга алган эмес. Буга анын чейне, сакалдыларды (уруктун аты) кордогон ыры ачык күбө. Жыйынтыгында акын чыг-лык өмүрүндө кордоо ырларын көп жаратып, анда өз чөлкөмүндөгү белгилүү болуш, байлардын тузагына илинбегени калбаган өңдүү. Алардын сарандыгын, адамды иренжете турган кылык-жоругун чегине жеткире таамай айтат. Бизге жеткен азыноолак материалдардан эле анын өз заманындагы ири төкмөдөн болуп, ар кандай мазмунда, тематикада ырдаган ар тараптуу курч акын экендиги, салттык ырдан баштап, ири коомдук-соц. проблеманы козгоого чейин көтөрүлгөндүгү, айтыш өнөрүндө да күч сынагандыгы ж-а турмуштук жагдайда, чыг-лык өмүрүндө болсун кыйын кезеңдерди басып өткөндүгү ачык көрүнүп турат. Акындын ден соолугунун начарлыгы, перзентсиздиги да көңүлүн чөгөрүп, кеңири чабыт алууга мүмкүндүк бербейт. Бирок, тилекке каршы чоң акындын чыгармалары советтик доордо да жыйналбай, изилденбей, кийинки жылдары гана көңүл бөлүнө баштады.

ҮМӨТАЛИЕВ Темиркул (1908, Аксы р-ну – 1991, Бишкек ш.) – кыргыз эл акыны. Ү. өзүнүн жазуучулук шыгын негизинен адабияттын бир гана жанры поэзияга арнап, ушул тарамда жарым кылымдан ашуун үзүрлүү эмгектенди. Акындын бардык ырлар жыйнагындагы башкы идеялык-тематикалык багытын жаңы түзүлүштүн күрдөөлдүү жаңылыктарын, эмгектин шаңын даңазалоо түзөт. Сүйүү жөнүндөгү болсун, Ата журттун кооздугуна суктанган пейзаждык ырларында болсун, заман толкуну, акын духу, коомдун өнүгүү тенденциясынын тамыр кагышынын илебине жуурулуша, акындык граждандык позициясы, көз карашы аркылуу чыпкаланып өзгөчө эмоционалдык стилде окурманга тартууланат. 30–40 жылдарда жараткан чыгармаларында өзгөргөн турмуш, элдин жаңырган бытиси, жетишкендиктери, эмгекке чыгармачыл мамилелери таасын чагылдырылган. Акындын “Күч бирдикте” (1934), “Алпкаракуш”, (1939), “Соодагер менен жылан жөнүндө жомогу” (1939), “Эчки, кой, төө, жылкы, уй бешөөнүн талашы” (1940) – жазма адабияттын канонодоруна салып иштелип чыккан фольклордук мотивдерден алынган көлөм-дүү чыгармалар. Булардан тышкары акындын уламыш, легендалардын негизинде жазылган “Мансапкер”, “Өмүрбектин жомогу”, “Малга тойбос”, “Эненин жүрөгү” сыяктуу поэма, сюжеттүү көлөмдүү ырлары бар. Дегинкиси акындын элдик оозеки чыг-лыкка кайрылуусу, кийин “Канышбек” аттуу таасирдүү реалисттик даражадагы чыгарма жаратуусуна түрткү болгон. “Күн бирдикте” поэмасынын сюжети да элге белгилүү “Ырыс алды ынтымак” аттуу жомоктон алынган. 1938-ж. жарык көргөн “Туратбай” поэмасы кыргыз адабиятындагы тарыхый-революциялык чыгарма катары бааланып жүрөт. Чыгармага өткөн доордун духун автор ишенимдүү, типтүү деталдарды, объектерди ыктуу колдоно жеткиликтүү сиңире алган бай-манаптардын психологиясынын нюанстарын орундуу, кылдат бере билүүгө сүрөткердин көрүнгөндүн колундагы турмуштук тажрыйбасы зор негиз болгон. Поэма өткөн доордо эзилген адамдардын жаңы түзүлүштө тең укукка жетип, көкүрөк кере дем алып, өз эмгегинин ээси болгондугунан да кабар кылат. Ү. аялдардын ар жактуу илимдердин поэтизациялоого көп үлүш кошкон сүрөткерден. Анын калеминен эмгекчил, мээрман, боорукер, намыскөй, сүйүүгө бек ж-а патриот кыргыз аялдарынын сүйкүм Айсулуу (“Айсулуу”), Жыпар (“Жыпар”), Каныбек (“Каныбек”), Айша (“Кубат”) сыяктуу түркүн мүнөз, кылымдарга образдар галереясы жаралды. Көлөмдүү жазылган “Сүйүү” поэмасы лөлүлөр турмушунан алынып жазылып, махабат жөнүндөгү маселе жалпы адамзаттык кумарга ээ берилген. Ү-дин 30–40-жылдар аралыгындагы чыг-лыгында саясий лирикалары бөтөнчө орунда турат. Улуу Ата Мекендик согуштун учурунда акындын диги, энергиясы, таланты, элдердин тилектештигин, совет жоокерлеринин каарман эрдигин, мекендик улан кыздарынын антын, патриотизмин, фронт м-н ооруктун күжүрмөн эмгегин, майтарылбас духун толук бойдон сүрөттөгөн. Бул темадагы ири поэмасы “Кубат” (1953) ж-а “Үч баатыр” ж-дө ыр (1943). Согуштан кийинки жылдарда Ү-дин поэтикалык чеберлиги да, тематикалык диапозону да өнүгүп өсүү, кеңейүү жолунда болду. Акын 50–80-жылдарда эпикалык жанрда өзгөчө жемиштүү иштеди. Анын “Жыпар”, “Кызыл Жар”, “Ак алтын жөнүндө ыр”, “Койчу”, “Канышбек”, “Кундузкан”, “Барскан”, “Баатыр”, “Большевиктер” өңдүү ж. б. фольклордук мотивдеги поэмалары жаралды. Ү-дин көп-төгөн ырлары обонго салынып, эл арасында сүймөнчүлүк м-н ырдалып жүрөт. Калемгердин поэтикалык диапозону кеңири ал поэзиясы жанрынын бардык формаларында иштегендиги маалым. Ошондой эле бирге кара сөз жаатындагы “Көл боюнан бир көрүнүш” өңдүү сатиралык, жол очерктери, “Согуштан согушка” ыр м-н жазылган очерки акындын көп кырдуу талантын аныктап турат. Ү-дин акындык, коомдук көп жактуу ак эмгеги өз мезгилинде жогору бааланып, ал Ленин, Эмгек Кызыл Туу, Кызыл Жылдыз, эки жолу “Ардак белгиси” ж-а Эл достугу ордендери, Октябрь революциясы ордени, бир нече медалдар м-н сыйланган.

ҮМӨТАЛИЕВ Шаршенбек (1926, Сокулук р-ну, 2000 – Бишкек) – сынчы, адабиятчы, жазуучу. Кырг. Респ. маданиятына эмг. сиң. ишмери (1993). Филология илимдеринин кандидаты (1955). 1951-ж. Кыргызпединститут, 1955-ж. Москвада СССР ИАнын аспирантурасын бүтүргөн. Анын адабий сынчылык чыг-лыгы Москвада аспирантурада окуп жүргөндө эле башталган. Ал кыргыз адабиятынын калыптанышы, өнүгүш этаптары ж-дө, орус классиктеринин кыргыз адабиятында социалистик реализмдин калыптанышы ж-а өнүгүш өзгөчөлүктөрү ж-дө теориялык-методологиялык жагдайдагы иликтөө макалаларын жазган. Ошондой эле кыргыз элинин оозеки чыгармаларын ж-а анын көрүнүктүү өкүлдөрү улуу Токтогул, Шабданбаев, ал эми кийинчерээк Молдо Кылыч, Калыгул жөнүндөгү олуттуу изилдөөлөрүн жараткан. Ү-дин адабий ишмердүүлүгү көп проблемалуулугу ж-а көп тематикалуулугу м-н айырмаланат. Анын эмгектеринин арасынан эң негизгилерин, эң түйүндүүлөрүн бөлүп көрсөтсөк, алар: А. Осмоновдун поэзиясы, А. Токомбаевдин чыг-лыгы, социалистик реализмдин кыргыз совет адабиятындагы проблемалары, акындар поэзиясы (Молдо Кылыч, Калыгул), Кыргыз совет адабиятынын жандуу процесси, өсүп-өнүгүш маселелери болуп саналат. Анын “Канаттуу поэзия” деген макаласы 1956-ж. жарыяланып, дал ушул макалада А. Осмоновдун лирикасынын көп маанилүү образдык өзгөчөлүгү чыныгы профессионалдык деңгээлде ачылган. Бул макалада берилген негизги идеялар кийинчерээк 1958-ж. жарыяланган “Алыкул Осмонов” деген монографиясында бир кыйла өнүктүрүлүп, улуу акын жөнүндөгү эң биринчи китептерден болуп калган. Ү-дин адабий изилдөөлөрүнүн негизги түйүндөрүнүн бирин А. Токомбаевдин чыгармачылыгы түзөт. Ал “Маяковский жана советтик кыргыз поэзиясы” (1953) деген эмгегинде А. Токомбаевдин

поэзиясына кеңири орун берген. Адабий сын макалалары “Чындык жана чыгарма”, “Реализм дүйнө-сүндө” деген жыйнактарга топтоштурулган. Ал эмгектердин ичинен “Социалисттик реализмдин кыргыз адабиятында калыптаныш маселесине карата” деген макаласы автордун өтө курч, өтө полемикалуу жазылган макалаларынын катарына кирет. Айрым чыгармалары орус тилине которулган. Бир нече медалдар м-н сыйланган.

ҮНДҮ ТУУРОО (звукоподражание). Поэтикалык речте автор тарабынан бир ыңгай угулган сөздү, же болбосо тыбыш кубулуштарын колдонуу аркылуу сүрөттөлүп жаткан окуянын, нерсенин айрыкча белгилерин ажыратып көргөзөт. Мындай стилистикалык ыкма үндү тууроо деп аталат. Үндү тууроо бир өңчөй угулган тыбыштардын жардамы м-н түзүлүшү мүмкүн. “Тоо алды бак, четинде ак кыштак, Ударнигин уурдап ала качайын Бүгүн майрам, колхоз улак тартгырат. Акырын чап, ай ай, так так, буурул ат”. Жибек м-н, баркыт м-н сулуулап, Урмат кылып кадыр м-н улуулап, Үч мертебе маңдайынан сүйөйүн, – Акырын чап, ай, ай так, так, буурул ат. (А. Осмоновдон). Келтирилген мисалда «к», «т», «п» тыбыштарынын кайталаныш натыйжасында чаап келе жаткандагы аттын таскагы окшоштурулуп сүрөттөлдү. Мына ушундай эле атайын ирилген сөздүн жардамы м-н кубулуштун кыймылы ж-а добушу сүрөттөлүшү мүмкүн. А. Осмоновдун «Кыргыз көлү» деген ырын келтирели:

Ысыккөл кыргыз көлү кылкылдаган, Кыз-келин кылаасында шыңкылдаган.

Кылымдар колдон түшкөн маржан болуп,

Көрүнбөй теренинде жылтылдаган.

Ысыккөл – кыргыз көлү шарпылдаган,

Көркүнө көктөн башка тартынбаган.

Замандар кербенчидей чубап өтүп,

Чарчаса саясында салкындаган.

Ысыккөл – күрдөөлдү көл күрпүлдөгөн,

Көркүнө көктөн башка сүртүнбөгөн,

Көк түсү таалай көркү, ырыс көркү,

Толкуса толкундары түркүмдөгөн.

Бул ыр Ысыккөл жөнүндөгү А. Осмоновдун пейзаждык лирикаларынын бири. Бирок, бул анчейин гана пейзаж эмес. Акын бул ырында көлдүн ар түрдүү мезгилдеги кыймылын уйкаштык үчүн алынган «кылкылдаган», «шарпылдаган», «күрпүлдөгөн» деген сөздөр аркылуу сүрөттөп жатат. Мында градация да чоң роль ойнойт. Анткени, автор эң мурун көлдүн кыймылсыз кылкылдап жаткан учурун көргөзөт. Андан кийин саал толкундай баштап, шарпылдай баштаган мезгилин элестетет. Эң акырында көлдүн токтоно албай күрпүлдөп жатканын сүрөттөйт. Мына ушул образ көз алдыга үндү тууроо ыкмасы м-н элестейт.

ҮСӨНБАЕВ Алымкул (1896, Талас өрөөнү – 1963, Бишкек) – төкмө акын, кыргыз оозеки поэзиясынын көрүнүктүү өкүлү, Кыргыз ССР эл артисти (1939). Ал 11–12 жашында эле ыр чыгарып, комуз чертип, эл арасына тааныла баштаган. Анын алгачкы ырлары көбүнесе элдик ж-а өзүнүн жеке турмуш абалына, махабат темасына арнап чыгарган ырлары болгон. Токтогул м-н жолугушуусу ырчылык турмушундагы бурулуш мезгил болгон. Жаш ырчыга Токтогул ээрчитип жүрүп өнөрүн үйрөтүп, чыг-лык туура багыт берген. Улуу ырчы м-н жолугушуу А-дун бүтүндөй тагдыры үчүн зор мааниге ээ болгон.

Ал кыргыз элинин эпикалык чыгармаларын эң жакшы билген. Анда «Олжобай менен Кишимжан», «Саринжи-Бөкөй», «Кожожаш» дастандары жазылып алган. Ү. чебер комузчу ж-а уккулуктуу үнү бар мыкты аткаруучу да болгон. Өзгөчө ал өзүнүн улуу устаты Токтогулдун обон-ырларын өтө мыкты аткарган. А. макалалар, Токтогул ж-дө жазылган бир нече баалуу эскерме калтырган. Улуу ырчы Токтогулдун ырларын жыйнап бастырууда Ү. зор эмгек сиңирген. Ү-дин «Ырлар» (1938), «Ырлар жана поэмалар» (1940), «Согушуп жаткан эрлерге» (1942), «Ырлар жыйнагы» (1947), «Комуз» (1949), «Улуу дос» (1950), «Тынчтык жана эмгек тууралуу ырлар» (1955), «Тоо булбулу» (1956), «Биринчи бригада» (1957). «Тандалган чыгармалар жыйнагы» (1960) ж. б. болуп отуздай китеби жарык көргөн. Бир нече ыр китеби орус тилине которулган. Ал туулган айылга фольклордук-этнографиялык музейи түзүлгөн. Ленин, Эмгек Кызыл Туу ордендери ж-а медалдары м-н сыйланган.

ҮСӨНБАЕВ Замирбек (1951-ж. т., Бишкек) – төкмө акын. Кырг. Респ. эл артисти, Токтогул атн. мамл. сыйл. лауреаты. Атасы айтылуу төкмө Алымкулдун, үйүнө кыргызга белгилүү эл шайырлары барып турушкан. Ү-дин айтуусунда апасы Назым дагы Беркимбай деген сөзмөр, ырчы, чечендиги бар кишинин кызы, белгилүү кошокчу болгон. “Бир эле апам эмес, тажелеримдин баары кошокчу эле” – дейт. Комуз чертүүнү 6 жашында атасынан, көбүнчө улуу агасы Талипбектен үйрөнгөн. Ү. Коргол, Осмонкул, Саякбай, Карамолдо, Ыбрайды өз көзү м-н көргөн. Коргол Замирбекке комузун белекке берген экен. Бирок, негизги устаты апасы – Назым болгон. Ашыраалы, Токтосун, Эстебестерден көптү үйрөнгөн. Азырынча “Замирбектин ырлары” (1985) деген бир жыйнагы бар. Кыргыз филармониясына 1968-ж. 17 жашында кирген. Алгач атасынын, Токтогул, Эшмамбет, Коргол ж. б. репертуарындагы ырларды аткарган. Ү. К. Алмазбековдун “Кызыл туу кыргыз кыздарын” ырдап чыгып, оозго алынган. Андан соң өзү да “Нан жөнүндө терме”, “Терме”, “Жаштар жөнүндө терме” деген бир катар термелерин жараткан. Акындын өзүнүнүн табитине жакын чыгармасы “Комузчуларга” деген чыгармасы. Бул чыгарма өзү аткарып жүргөн Ысмайылдын “Кош, Алымкул” деген жоктоосунан о. эле баштадан келаткан жоктоолордун салтында жаралган. Ү-дин чыг-лыгынын өзөгүн айтыштар түзөт. Филармонияга киргенден бери Ашыраалы, Токтосун, Эстебес, Тууганбай м-н бирдикте ондогон айтыштарга түшкөн. Ү. чыг-лыгы Совет мезгилинде калыптанган, ошол себептүү ал Совет мезгилиндеги ырчылардын салтын түздөн-түз улантып келатат. Айтышта адат, мүнөздүн ролу чоң. Ү. дайыма бир калыпта жүргөн токтоо жигит үчүн айтыштары да олуттуу мүнөздө. Ал улуу муундагы классик ырчылардын урунтуу чыгармаларын, ар кыл ырларын о. эле “Манас” аткаруучу Н. Сейдракмановдун

ырына чыгарган “Өзүң бил” аттуу обону бар. Ушул тапта филармонияда Алымкул Үсөнбаев атн. көп кырлуу чыгармачыл топту жетектейт.

ФАБУЛА (лат. – аңгеме, тамсил) – эпикалык, драмалык, лирикалык-эпикалык чыгармалардагы сүрөттөлгөн окуялар ж-дө баяндоо. Кээде бул *сюжет* термини м-н синоним катары да колдонулат. Бирок сюжеттен айырмасы Ф-да баяндоонун, сүрөттөө-нүн тартиби бузулат. Маселен, окуя мезгилдик тартип б-ча биринен кийин бири өнүгүү керек болсо, Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романында андай эмес, окуянын аягыраак жери биринчи берилет да, Ан Эдигей м-н Казангапка байланыштуу ар түрдүү учурда болгон окуялар көрсөтүлүп барат, б. а. каармандын өмүр жолу үзгүлтүк м-н башы, аягы, ортосу алмашып отурат, мунун баарын чыгарманын соңунда гана билебиз. Көп адабиятчылар Ф. терминин сюжет, сюжеттик схема, сюжеттин композициясы деген түшүнүктөр м-н алмаштырат да “фабула” деген терминди керексиз деп эсептешет.

ФАЛЕВ Павел (1888–1922, Санкт-Петербург) – советтик алгачкы түркологдордун бири. 1908–12-ж. Санкт-Петербург ун-тинин Чыгыш тилдери факультетинин араб, перс, түрк, татар бөлүмдөрүндө окуган. Ошол эле факультетте профессордукка даярдоо үчүн калтырылган. 1915-ж-дан баштап, түрк тили б-ча лекция окуган, орус географиялык коомунун Чыгыш бөлүмүнүн ишине да активдүү катыша алган. 1919-ж. профессордук наамга ээ болуп, 1920-ж. кыргыз (казак) тилинен сабак берүү үчүн Түрк тилдеринин борбордук ин-туна чакырылган. Орус географиялык коомунун Түркстан бөлүмүнүн анык мүчөсү болуп шайланган. 1922-ж. Түркстан АССРинин Совнаркомунун чакыруусу б-ча келип, өмүрүн Орто Азия ж-а Казакстан элдеринин тилин, фольклорун, этнографиясын, маданиятын изилдөөгө арноонун чечкен. “Манас” эпосун изилдөөнүн Октябрь революциясынан кийинки этабын баштаган илимпоз. Негизги эмгектери түрк элдеринин тилин, фольклорун, адабиятын изилдөөгө ж-а пропагандалоого арнаган. “Как строится кара кыргызская былина” (1922), “О кара киргизском эпосе” деген эмгектери түздөн-түз “Манас” эпосунун маселелерин талдоого арналат. Анын “Введение в изучение тюркских литератур и наречий” аттуу 1921-ж. Түркстан Чыгыш ин-тунда окуган лекциясында да кыргыз оозеки чыгармаларына атайын орун берилген. Анда кыргыз эпосунун айрым образдары дүйн. эпикалык мурастардын образдары м-н салыштырылган.

ФАНТАСТИКА (гр. – кыялый өнөр), к. *Илимий-фантастикалык чыгарма*.

ФАНТАСТИКАЛУУЛУК – ой-кыялдан чыгарылган, турмушта болууга мүмкүн эмес нерселерди чагылдыруунун тиби, турмушту образдуу чагылдыруунун бир жолу. Адабияттын тарыхында фантастикалуулукка чоң роль таандык. Ал көбүнчө *эпос, жомок, легенда, утопия, сатира* сыяктуу жанрларга мүнөздүү. Ф. ар түрдүү көркөм методдордо ар кандай өзгөчөлүктөргө ээ болгон м-н, негизинен бардык эле көркөм методдордо көрүнөт. “Манас” эпосундагы баатырлардын кайып болушу, Алмамбеттин аба ырайын өзгөрткөн касиети, жомоктордогу желмогуз кемпир, дөөлөр, учма килемдер, аттардын адамча сүйлөшү, кырк кулач казан сыяктуу көрүнүштөр фантастикалуу нерселер болуп саналат. Мына ушулар м-н элдин кыялый ой жү-гүртүүлөрү аркылуу көркөм чыгарма жаратуу өзгөчөлүгүн андап көрүүгө мүмкүн. Ошондой эле адабиятта жазуучулар али боло элек доордогу окуяларды ой жүгүртүү м-н жазып чыгат, маселен, Ч. Айтматовдун “Кылым карытар бир күн” романында Токойлуутөш планетасына кеткен учкучтар, ал планета тууралуу алардын каттары мына ушундай формада жазылган, муну б. а. келечекти, болочок окуяларды чагылдырууну негизинен ил.-фантастикалык чыгармаларда көрүүгө болот. Тамсилдеги жаныбарларды сүйлөштүрүүдө, Б. Сарногоев “Мидинге катында” ж-а ага жооп катары Э. Ибраев “Мидинден кат” поэмасында *эротекс-фантастиканын* элементтерин пайдаланышта. А. Осмоновдун “Ким болду экен?”, “Эшимкандын тереги” “Мырза уул” поэмаларында шарттуу фантастикалык ыкма өтө ыктуу колдонулган.

ФЕЛЬЕТОН (фр. – өткүр маанидеги кат) – мезгилдүү басмасөз үчүн жазылган коомдук турмуштагы конкреттүү окуяларды же адамдарды сынга алган сатиралык мүнөздөгү көркөм-публицистикалык жанр. 19-кылымдын башында француздук газеталарда мода ж-а театр рекламаларын жарыялоо үчүн чыгарылган атайын баракчалар “Фельетон” деп аталып, андан соң бул барактарга күлкүлүү чыгармалар да жарыялана баштаган. Кийинчерээк термин өз маанисин такыр өзгөртүп, термин анын жанрын белгилеп калды. Фельетончу документтүүлүккө таянуу м-н өз баяндоосунун максатына ылайык, айрым апыртууларды, какшыктарды колдонуп, көркөмдөйт. Ф-дор ыр, проза, айрым учурда диалогдук драма формасында болот. Кыргыз адабиятынын тарыхында А. Токомбаев, А. Убукеев, М. Алыбаев, К. Каимов, М. Жоошбаев өндүү фельетончулар чыгармаларында ар кыл мезгилдеги терс көрүнүш-төрдүн бетин ачкан.

ФИЛОЛОГИЯ (гр. – сөз сүйүү) – тил ж-а адабият жөнүндөгү илим. Андан тышкары ар түрдүү жазма эстеликтердин авторун, жазылуу мезгилин, колжазмаларды изилдөөлөрдү ж. б. өз ичине камтыйт. Филология толуп жаткан майда тармактарга бөлүнөт. Кыргыз филология илими 20–30-жылдарда калыптанган. Филология өткөн илимдин прогрессчил жактарын кабыл алып, философия эстетика, тарых, этнография, иск-вотаануу ж. б. илимдер м-н тыгыз байланышта болот.

ФИНАЛ (лат. – соңку) – ар кандай чыгарманын аяктоочу бөлүгү, бүтүшү. Мис., Т. Сыдыкбековдун “Тоо балдары” романында “Мөмө тою” сүрөттөлүү м-н чыгарма аяктайт. Чыгарманын финалдык бөлүгү сюжеттин бүткүл мурдагы жүрү-шүнүн жыйынтыгы, натыйжасы катары келет.

ФОЛЬКЛОР (англ. – элдик акылмандык, элдик билим) – элдик оозеки чыг-лык. Жалпы эле көркөм адабият оозеки чыг-лык ж-а жазма адабияттан турат. Мына ошол элдик оозеки чыг-лык 1847-ж. англиялык окумуштуу В. Томстун

сунушунан кийин фольклор деп аталат. Бул сөз англис тилинде “элдик билим, акылмандуулук” деген маанини билдирет. Ф-до элдин тарыхы, улуттук белгиси, башка элдер м-н алакасы, карым-катнашы, психологиясы, турмуштук түшүнүктөрү оозеки баяндалган. Мындай чыгармаларда да элдин “ушундай болсо” деген идеялары, үмүт-тилектери, кызыгуулары чагылдырылып, *элдүүлүк* мүнөзү күчтүү өнүккөн. Ф-дук чыгармалардын жазма адабияттан негизги өзгөчөлүктөрү булар: 1. *Коллективдүүлүгү*, б. а. ар бир чыгарманын түпкү тегин жалгыз адам түзгөн болсо да, ал эл арасында оозеки жашап ага улам кийинки муундун өкүлдөрү кошумчаларын кошот, айрым жерлерин алып салат, кыскасы, автору белгисиз болот да, коллективдин чыгармасына айланат (к. *коллективдүү чыгармачылык*). 2. *Варианттуулугу*. Элдик оозеки чыгармаларда туруктуу текст жок болот да, бир эле чыгарма жаралуу мезгили, орду, аткаруучусу жагынан ар түрдүү болуп кала берет, натыйжада анын ар кыл варианттары келип чыгат. Мис., “Манас” эпосунун кырктан ашык, “Эр Төштүктүн” төрт варианты жазылып алынган (к. *Вариант*). 3. *Салттуулугу*. Мындай чыгармаларда текстинен тартып, сюжет, образ мотивдеринде окшоштуктар болот да, алар варианттардан варианттарга, бир мезгилден экинчи бир мезгилдерге көчүп жүрө берет (к. *Салттуулук*). 4. *Оозеки болушу*. 5. Көркөмдүк системасында *туруктуу сөздөрдүн, фантастиканын, гиперболанын* көп кездешуусү, реалдуулукка караганда, идеалдуулуктун арбын өкүм сүрүшү. Мына ушул белгилери м-н Ф. жазма адабияттан айырмаланып турат, өз кезегинде Ф-дук жанрлар, ой жүгүртүүнүн ушундай оозеки формасы, Ф-дук образдар, сюжеттер, сүрөттөө каражаттары жазма адабиятка таасирин тийгизет.

Ф. өз ара көркөм сөз (элдик оозеки чыг-лык), муз., бий ж. б. түрлөргө бөлүнөт. Абалкы кезде Ф-го синкретизм мүнөздүү болгон. Элдик оозеки көркөм чыг-лык көркөм маданияттын башка түрлөрүнөн (обон, муз, бий, театрдын ар түрдүү кыймыл) ажыратылбастан бирдикте аткарылган. Синкретизмдин элементтери кыргыздарда кийинки кезге чейин сакталганын “Манастын” мисалында көрүүгө болот. Манасчылар эпосту аткарганда, ыр, обон, ымдоо, ымдоо сыяктуу театрдык өнөрдүн ар түрдүү ыкмаларын колдонушат. Кыргыз Ф-унун ичинен көркөм сөз өнөрү башкы орунду ээлейт. Ал жанрдык-мазмундук арсеналы жактан бай ж-а ар түрдүү. Анда мааниси, көркөм-дүгү, көлөмү жагынан дүйнөлүк эпостордун эң алдыңкыларынын бири, “Манас” үчилтик эпосунан тартып, кенже эпостор, элдик поэмалар, миф, легенда, жөө жомоктор, салт ырлары: арман, керээз, кошок, угузуу, филос.-дидактикалык чыгармалар: макал-лакаптар, тамсил, табышмактар, калптар, чечендик сөздөр, сүйүү ырлары, балдар ырлары ж. б. камтылган. Элдик оозеки чыг-лыктын бул түрлөрү муундан-муунга өтүп, өнүгүп-өсүп, өзгөрүп отуруп бизге жеткен. Анын баштапкы тамыры өтө байыркы мезгилдерге (палеолит дооруна) барып такаларына биздин күнгө чейин трансформацияланган түрдө сакталган тотемдик, космологиялык, этиологиялык мифтер, эм-дом, ырым-жырым, үрп-адат поэзиясы, ар түрдүү эмгек ырлары күбө боло алат.

ФОЛЬКЛОРДУН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА ЖАНРЛАРЫ – поэтикалык системасынын жалпылыктарын, турмуштук функциясын, аткарылуу мүнөзүн эске алуу м-н элдик оозеки чыгармаларды төмөнкүдөй түрлөргө бөлүүгө болот: 1. *Л и р и к а л ы к т ү р* – элдик ырлардын бардык жанрлары: *арман, кошок, керээз, жарамазан, жар-жар, көрүшүү, учурашуу, айтыш, бадик, дарым, оюн ырлары, бакшылардын көрүмү, кирне айтымдары, акыйнек, эмгек ырлары*. 2. *Э п и к а л ы к т ү р* – *эпос, жомок, улама сөздөр, санжыра, миф, легенда, оозеки баяндар* кирет. 3. *Д и д а к т и к а л ы к т ү р* – *макал-ылакаттар, табышмактар, санат-насыят ырлары, терме* ырлар. Айрым улуттардын фольклорунда драмалык түр да жакшы өнүккөн, кыргыз фольклорунда мындай мүнөздөгү чыгармалар бирин-эки (мис., айрым аския айтышуулар, маскарапоздордун, бакшылардын оюндары) болгон м-н өзүнчө түр даражасына көтөрүлүп жете алган эмес.

ФОЛЬКЛОР ЖЫЙНОО – элдик оозеки чыгармаларды эл оозунан жазып алуу. Бул иш б-ча алгачкы тажрыйбалар байыркы мезгилден эле колдонулуп келаткансыйт, 11-кылымдагы Махмуд Кашгарлыктын “Түркий тилдер сөз жыйнагы” деген чыгармасы мунун бир далили. 19-кылымда орус окумуштуусу В. В. Радлов, казак элинин агартуучусу Чокан Валиханов “Манас” эпосун жазып алышкан. Совет мезгилинде бул ишке чоң маани берилип, фольклордук чыгармаларды колжазма түрүндө жазып алууга кызуу киришилген. К. Мифтаков 1916-жылдан тартып кыргыз фольклорун жыйноого катуу далалаттанып, бул ынтызар инсан тарабынан кыргыз жеринин бардык булуң-бурчтарынан “Манас” эпосу баш болгон бай фольклордун көп үлгүлөрү жыйналган. Мектептерде оозеки чыгармаларды чогултуу б-ча ийримдер уюштурулган. Ы. Абдырахманов, К. Карасаев, А. В. Затаевич да бул ишке өз салымдарын кошкон. Азыркы күндө да бул иш өз маанисин жогото элек, фольклордук чыгармаларды жыйноо ишине КРУИАсынын ил. кызматкерлери, Кырг. мамл. ун-тетинин, И. Арабаев атн. КМПУнун, Искусство ин-тунун, Ысыккөл, Ош, Талас, Нарын, Баткен, Чүй ун-теринин студенттери катышып жүрөт.

ФОЛЬКЛОРИСТ – фольклор жыйнаган киши.

ФОЛЬКЛОРИСТИКА, *ф о л ь к - л о р т а н у* – бул же тигил улуттун элдик оозеки чыгармачылыгын үйрөнүүчү, узак убакыттан бери өнүгүп келе жаткан илим. Советтик мезгилде илим катары кыргыз Ф-сы жаңы баскычка көтөрүлдү, бирок тарыхый туура принциптери бузулууга дуушарланып айрым мурастарга партиялык-саясаттык көз м-н кароонун кесепетинен бүлүнүүгө да учурады. Кыргыз Ф-сынын өнүгүшүнө Ч. Валиханов, М. Ауэзов, С. Абрамзон, М. Богданова, К. Мифтаков, Ы. Абдырахманов, Б. Юнусалиев, Б. Керимжанова ж. б. илимпоздор чоң эмгек сиңиришти. Кыргыз фольклорунун түрлөрүнө ж-а жанрларына ил. анализ берүүгө алгач аракет жасашкан окумуштуулар М. И. Богданова, Ө. Жакишев, Т. Самантин, К. Рахматуллин. Булардын эмгектери “Кыргыз адабиятынын очерктери деп аталып, фольклордун айрым жанрларына мүнөздүү өзгөчөлүктөр ил. анализден өткөн. Кыргыз фольклористика илиминин калыптанышына окумуштуу М. Богданова бир кыйла эмгек сиңирген. Окумуштуу кыргыз элинин оозеки поэтикалык чыгармаларын биринчилерден болуп, ил. негизде классификациялоого аракет жасаган.

Кыргыз Ф. илиминин калыптанышы ж-а өнүгүү тарыхы көптөгөн карама-каршылыктарга учурап, кээде бир жактуу мамилеге дуушарланган. Совет доорундагы иск-во м-н адабиятка жасалган таптык мамиле, ашкере идеологиялык саясий талап кыргыз Ф-на айрым терс таасирин тийгизген. Ошентсе да оозеки поэтикалык чыгармаларды жыйноо, аларды

басмадан чыгаруу, ил. из. иштерин жүргүзүү такыр токтоп калган эмес. Бирок, бул эң маанилүү ишке мурун айрым бир гана саналуу адистер катышса, кийин КРУИАнын Тил ж-а адабият ин-ту толук бойдон активдүү катышкан. Ин-тун атайын секторлору, бөлүмдөрү ж-а КМУ тарабынан жыл сайын экспедициялар уюштурулуп, элдик мурастардын баалуу үлгүлөрүн жыйнап, кагаз бетине түшүргөн. Басмадан өзүнчө китеп, жыйнак түрүндө жарык көргөн. Айрыкча эл акындарынын чыгармалар жыйнактары, макал-лакаптар, эпостор өзүнчө бир китеп болуп басылып чыккан. 50-жылдарда Кыргызстан адабияты м-н иск-восунун Москвада өткөн декадасына карата оозеки поэтикалык чыгармалардын ондогон мыкты үлгүлөрү орус тилине, боордош элдердин тилине, о. эле айрым чет тилдерге которулган. Ал демилге эң күчтүү фактор катары кыргыздын оозеки чыгармаларына чет элдик кызыгууну арттырып, ил. изилдөөнүн чөйрөсүн кеңейткен. Кыргыз Ф-сына арналган башка элдердин илимпоздорунун эмгектери жарык көрө баштаган. Бул кыргыз Ф. илиминин өнүгүшүнө, байышына зор таасир тийгизген.

50-жылдары кыргыз Ф-сынын айрым жанларына, бөтөнчө эпосторуна арналган ил. конференциялар көп өткөрүлгөн. Элдик поэтикалык чыгармаларды ар тараптан кеңири иликтөө б-ча ил. талкуулар өткөрүлүп турган. Кыргыз Ф. илиминде баяндама мүнөзүндөгү эмгектерден тышкары конкреттүү чыгармаларга арналган проблемаларды көтөргөн изилдөөлөр жарык көргөн. Ф. илимин өнүктүрүүдө ж-а анын идеологиялык-теориялык табылгалар м-н байытууда кыргыз окумуштуулары К. Рысалиев, Б. Керимжанова ж. б. салымы зор. Алар поэтиканын эң татаал бөлүгү болгон кыргыз ыр түзүлүшүнө кайрылып, бул кубулуштун мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө кеңири токтолуп, бөтөнчө элдик, акындык поэзиянын эстетикалык, көркөмдүк касиеттерин терең иликтешкен. Шарттуу түрдө кенже эпостор аталган “Кожожаш”, “Эр Төштүк”, “Жаныш, Байыш”, “Курманбек”, “Эр Табылды”, “Саринжи-Бөкөй”, “Эр Солтоной”, “Жаңыл Мырза”, “Олжобай менен Кишимжан”, “Жоодар Бешим”, “Кедейкан” 20-жылдардан бери бир нече ирет кыргыз, орус тилдеринде басылып, айрымдары чет элдерге да таанылды. Мис., түрк тилдүү элдердин көбүнө таандык “Эр Төштүк” эпосунун варианттарынын, версияларынын ичинен кыргыз тилиндегиси эң мыкты чыгарма катары эсептелип, Париж шаарында француз тилинде которулуп басылган. Мурдагы ар түрдүү басылыштарын айтпаганда да соңку 70–80-жылдардын ичинде элдик оозеки чыг-лыктын жанрлары б-ча нечендеген жыйнактар Б. Кебекова, А. Токомбаева, С. Закирова, Ж. Тө-лөев, П. Ирисов, Ж. Мусаева, С. Кайыпов, К. Ибраимов, Т. Абдыракунов ж. б. тарабынан түзүлүп, удаама – удаа жарык көрдү: “Айтыштар” (1–2 т. 1972), “Балдар фольклору” (1972), “Кыргыз элинин санат-насыят ж-а терме ырлары” (1973), “Кыргыз элинин сүйүү ырлары” (1974), “Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги кыргыз эл ырлары” (1975), “Кыргыз эл жомоктору” (1975), “Эл ырчылары” (1981), “Табышмактар” (1984).

Элдик оозеки чыг-лыктын үлгүлөрүн жыйноо, жарыялоо м-н бирге аларды ил. теориялык, тарыхый жактан изилдөө иштери да жигердүү жүр-гүзүлгөнүн монография тибиндеги төмөнкү эмгектер далилдей алат: С. Закиров “Кожожаш” эпосунун кээ бир маселелери” (1959), “Кыргыз элинин макал-лакаптары” (1962), “Кыргыздын элдик лирикаларынын жанрдык өзгөчөлүгү” (1965), “Эр Төштүк” эпосунун варианттары ж-а идеялык көркөмдүк өзгөчөлүктөрү” (1965), Ж. Субанбеков “Кыргыз элинин баатырдык кенже эпостору” (1970) ж. б.

Азыркы учурда эл чыг-лыгынын 40 томдугун жарыялоо кызуу жүрүп жатат. Мындай иш кыргыз Ф-сы тарабынан биринчи жолу колго алынып, өтө масштабдуулугу м-н айырмаланат. Кыргыз эпосторунун ар биринин бардык варианттарын жарыялоодон тартып, майда жанрлар: макал-лакаптар, табышмактар, жаңылмачтар, балдар ырларына чейин киргизилди.

Советтик доордо кыргыз Ф. илиминде албан ийгиликтер м-н бирге бир катар мүнөздүү кемчиликтер да орун алган. Элдик оозеки чыг-лыктын үлгүлөрүнө объективдүү, туура тарыхый баа берүүнүн ордуна таптык көз караш үстөмдүк кылат. Салттуу поэзиянын үлгүлөрүнүн жаралыш доорун, элдин ошол кездеги көз карашын, идеясын эске албастан, көбүнчө аларды эстетикалык баалуулугун экинчи планга калтырып, аларга өтө курч саясаттын, идеологиянын талаптары коюлган. Өзгөчө айтылган тенденциялар “Манас”, “Жаныш, Байыш” эпосун баалоодон ачык байкалат. Бул чыгармаларды вульгардык-социологиялык көз карашта илимпоздор айрым бир сюжеттик мотивдерди жазып алып, аларды жасалма түрдө жалпылап, чоң идеялык-саясий каталарды табышкан. Ушундай зыяндуу тенденциялар акындар поэзиясына баа берүүдө ачык байкалат. Кыскасы, кыргыз Ф. илиминин алдында сандаган олуттуу милдеттер тургандыгы жалпыга белгилүү. Анткени, дагы көптөгөн маселелердин чечилиши атайын ил.-теориялык изилдөөнүн объектиси боло элек. Экинчиден, буга чейин изилденген фольклордун көптөгөн үлгүлөрү кайрадан терең ил. талдоону талап кылары да талашсыз факт. Ошентип, кыргыз Ф. илиминин чече турган маселелери, көтөрө турган ил. проблемалары дале болсо алдыда.

ФОРМА, к. *Мазмун ж-а форма*.

ФРАГМЕНТ – кандайдыр бир чыгарманын ичиндеги өзүнчө турган бөлүк. Анын чыгарманын курамында ролу болгону м-н өзүнчө бир чыгарма катары караса да болот. Мис., Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги Бугу Эне тууралуу уламыш, Т. Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы Алтынбешик окуясы ж. б.

ФРАЗЕОЛОГИЗМ (гр. – айтылыш, сөз, түшүнүк), ф р а з е о л о г и я - л ы к с ө з а й к а ш ы – тилдеги туруктуу сөз айкаштары же сүйлөм-дөр. Ф-дин курамындагы сөздөр өздөрүнүн баштапкы түздөн түз, негизги маанисинен ажырап, бир бүтүнгө биригип, ойду курч, элестүү берет. Алар бир тилден экинчи тилге сөзмө сөз которулбайт, которсо мааниси бузулуп кетет. Ф-дерди уюштурган сөздөр туруктуу келет, өзгөрбөйт. Адабиятта жазуучунун оюн жеткиликтүү, таамай берүүдө, чыгарманын таасирдүүлүгүн арттырууда чоң мааниге ээ. Мис.,

Бал тилимди салайын,
Баарыңарды урдурбай,
Аман алып калайын.

(“Эр Табылды”)

Мындагы “бал тил” деген сөз айкашы фразеологиялык айкаш болуп саналат.

ФРАЗЕОЛОГИЯ – фразеологизмдер ж-дө илим, к. *Фразеологизм.*

ХАДИС (ар. – аңгеме, баян) – ислам динине байланыштуу Мухаммед пайгамбар тууралуу оозеки ж-а жазма түрүндөгү уламыштар, пайгамбардын кийинкилерге осуяттары, анын накыл кептери. Мындай хадистер кыргыз элинде да ислам динине байланыштуу бир топ кеңири тараган. Х. – мусулмандардын Курандан кийинки ыйык китеби. Ыйман-ынсап, жакшылык-жамандык, жашоо эрежелери ж-дө этикалык-филос. деңгээлде сунуш кылынган Мухаммед пайгамбардын сөздөрү Кудайдын буйругу катары саналган. Көбүнчө кыямат карыз, адамдык парыз, даарат, намаз, адал-арам, макүр-сооп, мээр-акыбат сыяктуу маселелерде акыл-насааттар айтылган, учкул сөздөр, таамай кептер, макал-ылакаптар кеңири пайдаланылган. Пайгамбар Мухаммед Алайхис Саломдун убагында х-тер өзгө-рүүгө дуушарланбай пайгамбардын ижазаты м-н гана айтууга сунуш кылынып турган, кийин а кишинин көзү өткөн соң кеңири тарап, бир топ варианттары түзүлүп, өзгөрүүлөргө кириптер боло баштаган, ошондо, 9–10-кылымдарда, он миңдеген х-терди эл арасынан топтошуп, бирдиктүү текст түзүп, алты кол жазма жыйнак жаратышкан. Бул канондук топтом “Сүннө” деп аталган. Х-тердин эң мыкты үлгүсүн жердешибиз (орто азиялык) Мухаммед ал-Бухари жараткан. Мис., бир Х-те минтип айтылат.: “Орозо, намаз жана садага берүүдөн да өйдө турган амалдан кабар берейинби?! Ал – араздашкан эки кишини жараштырып коюу. Бирөөлөрдүн ортосун суутуп, бузуп-жаруу – дин кыргыны”.

ХАЛТУРА – чыныгы адабият деңгээлине көтөрүлүп жетпеген, окурмандарга ж-а көрүүчүлөргө эч кандай таасир бербеген, идеялык ж-а көркөмдүк жагынан көп өксүктөрү бар чыгармалар. Х. адабияттагы өсүшкө тоскоол болуп, тажрыйбасыз окурмандардын эстетикалык табитинин калыптанышына залалын тийгизет.

ХАМСЕ, х а м с а (ар. – беш, бештик деген сөздөн) – фарсы-түрк поэзиясындагы бири-бирине жакын мазмунда ж-а формада (бирок сюжеттери, каармандары уланбайт) жазылган беш чыгарманын бириккендеги аты. Мис., 12–13-кылымда жашаган Низами Гянджевинин “Сырлардын казнасы”, “Хосров м-н Ширин”, “Лайли м-н Мажнун”, “Жети чүрөк”, “Искендер-нама” деген беш поэмасы бир Х-ни түзгөн. Ошондой эле А. Навои, А. Жами ж. б. акындардын Х-лары белгилүү. Х. жаратууга акындар көп аракет кылган, бирок алардын өтө таланттуулары гана өз Х-лерин элге тартуулай алган.

ХАФИЗ (фарс – сактоочу) – фарсы-тажик адабиятындагы элдик чыгармаларды аткаруучулар ж-а айтуучулар. Алардын репертуарында элдик дастандар, Фирдоусинин “Шах-наме” поэмасы, Низаминин чыгармалары ж. б. болгон. Х-дер элдик поэзиянын үлгүсүнө салып өздөрүнүн ырларын, дастандарын чыгарган.

ХОП (лат. – оюн үчүн ылайыкталган жер ушундайча аталган) – Байыркы Грецияда комедиялык ж-а трагедиялык чыгармалардын кээ бир жерлеринде ырлар ж-а бийлер м-н чыгуучу актёрлор тобу. Кийин 12 адамдан көп ырчылар тобу Х. деп аталып кеткен. Ж. Турусбековдун “Ажал ордуна”, Ж. Бөкөнбаевдин “Алтын кыз” музыкалуу драмаларында, ж. б. көптөгөн атайын жазылган музыкалык чыгармаларда Х. катышат. Кыргыз акындарынын бир тобунун атайын Х. үчүн жазган ырлары кездешет.

ХОККУ, же хайку – япон поэзиясындагы үч саптуу, уйкашпаган, лирикалык чакан ыр. Танка деген ыр формасынын алгачкы үч сабын элестетет. к. *Танка.*

Хоккуга мисал:

Эски көлмө.
Сууга секирди бака.
Тынчтыктагы чулпулоолор.

(Басё, которгон *Р. Рыскулов*)

Бутактан бутакка
Акырын жүгүрөт тамчылар...
Жазгы жамгыр.

(Басё, которгон *Р. Рыскулов*)

ХРЕСТОМАТИЯ (гр. – жакшы үйрөнөмүн) – программаны негизге алып, акын-жазуучулардын чыгармаларын толук же кыскартуулар м-н белгилүү бир тартипке салып жайгаштырган окуу куралы. Мис., 9- класс үчүн “Кыргыз адабияты” б-ча Х. ж. б.

ХРОНИКА (гр. – мезгил, убакыт) – турмуш чындыгы кандай болсо ошол калыбында коомдук-тарыхый, үйбүлөлүк-тиричиликтик окуяларды хронологиялык тартип м-н чагылдырган прозалык жанрдагы чыгармалар. Байыркы доордо ж-а орто кылымдарда өзгөчө өнүккөн.

ХРОНОТОП – көркөм мезгил ж-а көркөм мейкиндик; көркөм чыгарманын мезгилдик ж-а мейкиндик жактан уюштурулушу, куралышы.

ЦЕЗУРА (лат. – жаруу, кесүү) – ыр жолдорундагы сөздөрдү ажыратуу, паузанын бир түбү. Кичине Ц-да ыр саптарындагы сөздөр бири-биринен ажыратылып турса, чоң Ц-да ыр жолу таптакыр экиге бөлүнөт. Мис.,

Кайда жүрбөйт // эр жигиттин жаш башы,
Кимге керек // ата-эненин көз жашы.
Эгер “кел” деп, // Ата Мекен чакырса,
“Аманбыдан” // “кош” деп айткан сөз жакшы!

(А. Осмонов)

ЦЕНЗУРА (лат. – каттоого аламын) – мамл. кызыкчылыкка ылайык басмага сунуш кылынган чыгармаларга кароо жүргүзүүнүн системасы. Батыш Европада Ц. 15-кылымда, Россияда 18-кылымдын башында пайда болгон. Мындай кароолордон улам көптөгөн жазуучулардын коомдук турмуштун ар кандай жактарын сынга алган чыгармалары Ц. тарабынан чыгарылбай, өтө кыйынчылыктар м-н гана элдин айрым бөлүктөрүнө жетип турган. Ц. дээрлик ар бир мамлекетте, коомдо ар кыл деңгээлде сөзсүз болот.

ЦИКЛ (гр. – тегерек, айлана) же т ү р м ө к – мазмуну, каармандары, чагылдырылган тарыхый доору, поэтикалык духу, окуяларынын байланыштуулугу жагынан кандайдыр бир жалпылыкка, бүтүндүккө ээ болгон бирдей жанрдагы чыгармалардын тобу. А. Токомбаевдин “Ленин китепканасынын окуучулары” деген ырлар циклдери, О. Султановдун “Сен жөнүндө поэма”, “Чарчоонун жүзүнчү ыры” түрмөктөрү ж. б.

ЦИТАТА (лат. – күбөгө тартуу) – өз пикирин түшүндүрүү ж-а бекемдөө үчүн башка бир автордун чыгармасынан өтө чакан үзүндү же бирөөнүн кыска сөзүн пайдалануу. Цитатаны өз орду м-н ыктуу пайдалануу адамдын интеллектуалдуу деңгээлинин канчалык даражада экендигин аныктайт. Мис., адабиятчы С. Жигитов Ч. Айтматовдун ишмердүүлүгү ж-дө жазып келе жатып, советтик көрүнүктүү акын А. Твардовскийдин: “Өз өмүрүн баяндап жазуу адамга ошол өмүрдү сүргөндөн оңой түшпөйт” деген сөзүн цитата катары пайдаланат.

ЧАСТУШКА – орус фольклорунда кеңири тараган, лирикалык түргө кирүүчү төрт саптан турган ырлар. Частушкалар үч түрдүү (а-б-в-б; а-а-б-б-; а-б-а-б-а-б) уйкаштыктан куралып, күнүмдүк турмуштагы окуяларды камтыйт. Алардын тематикалык чеги кеңири болуп, эмоциялуу келет, атайын обон м-н ырдалат. Частушкалар лирикалык, публицистикалык, юмористтик духта болот, *параллелизм* кеңири колдонулат. Орус элинин частушкаларына окшош чыгармалар ошолордун обону м-н азыркы күндө өздүк-көркөм чыгармачылык кружокторунда аткарылып, кыргыз тилинде да жазылып, ырдалып жүрөт.

ЧЕЧЕН, к. *Чечен сөздөр.*

ЧЕЧЕНДИК ӨНӨР – адамзаттын сөз өнөрүнүн, тил маданиятынын төрүнөн орун алып, ар элде кездешет. Ч. ө. адамдын тубаса таланттуулугуна, жөндөмүнө, акыл таразасына байланыштуу келип, акырындап калыптанат. Ч. ө. коомдук маанидеги чоң иск-во катарында Египетте, Ассирия-Вавилондо, Индияда, Кытайда байыртадан эле эсептелген. Ч. ө. ири алды Грецияда, Афинада өрүш алган. Акылга канык, сөзгө чебер адамдар мамл. иштерге катышып, абдан урматталган. Ч. ө. эмне экендиги, ыкмалары, түрлөрү аныкталып, үч өзгөчөлүктөн, б. а. оюн козгоодон, анын маанисин чечмелөөдөн ж-а ой корутундусун далилдүү жеткире билүүдөн туруусу тийиш делген.

Кыргыздын Ч. ө-рүн үч этапка бөлүп кароого болот. 1. Манастын доорундагы Ажыбай, Байжигит жашаган (4–10-к.) доор. 2. Жээренче, Алдар Көсө, Акыл Карачач жашаган (14–15-к.) учур. 3. 18–20-к. башталышындагы Тилекмат, Сарт аке, Мойт, Садыр аке, Көкөтөй, Куйручук ж. б. жашап өткөн мезгил.

Чечендер көбүнчө ак-караны ажырата тааныган карапайым, таза чөй-рөдөн чыккан. 1. Акыл чечен. Булардын акылы артык, тили да күлүк. Тил – чечендиктин биринчи белгиси, ошентсе да акыл олуттуу мааниге ээ. Элдик дипломатия, тили жатык, логикасы күчтүү, акылгөй чечендер аркылуу жүргөн. Буга: Ажыбай, Байжигит, легендарлуу Акылкарачач, Тилекмат, Сарт аке ж. б. кошсок болот. 2. Көрөгөч чечен. Буларда алдын ала көрө билүүчүлүк, тубаса психологдук, кылдат сынчылык сапаттар күчтүү. Жээренче, Алдар Көсө ж-а Садыр, Кыдыр аке, Калыгул олуя, Көкөтөй, Куйручук мына ушундай чечендерден. 3. Кургак чечен. Көп сөздүү, далилсиз, кургак, маанисиз сүйлөгөндөр. Калк аралап, дайыма эл шайырлары м-н бирге жүргөндүктөн чечендерде ырчылык, куудулдук, сынчылык сыяктуу сапаттар жуурулушуп жүргөн. Ч. ө. табышмак, жаңылмач, тамсил, макал, лакап, айтыш, санатчылык, уламачылыкка окшогон фольклордук тарамдардын, тескерисинче эпос, жомок, калптан тарта дээрлик фольклордук жанр, түрлөрдө чечен сөздөрдүн, же тизмектердин кездешиши Ч. ө-дө оозеки чыг-лыктан башат алып, жуурулушуп, сейрек чыгуучу өзүнчө чоң иск-во катары калыптанганы күбөлөндүрөт. Чечендиктин маңызы – учкулдукта, жүйөөдө. Чечендик тизмектер көркөм чыгармалардын ар кыл жанр, түрлөрүндө жолугат. Жыйынтыгында, Ч. ө адамдын тубасалыгына, талантына, акылдуу, көрөгөчтүгүнө байланышкан сейрек жаралуучу өнөр.

ЧЕЧЕН СӨЗДӨР – толугу м-н фольклордун талабына жооп берүүчү, кырдаалга ылайык айтылгандыгы, курчтугу, таамайлыгы, маанисинин тереңдиги м-н айырмаланган, чечен адамдар тарабынан оозеки айтылган сөздөр. Кыргыз элинде Көкөтөй, Тилекмат, Акматали сыяктуу чечендер болгон. Жерээнче чечен сыяктуу адамдардын сүйлөгөн сөздөрү, иш-аракеттери эл ичинде аңызга, уламышка айланып кеткен. Ч. с. көбүнчө табышмак, суроо-жооп иретинде айтылат, бир чеченди экинчиси жеңүү максаты коюлат. Макалдатып, уйкаштырып, мисалдатып, жорго сөзгө салып сүйлөө-чечендик өнөрдүн негизги бөтөнчөлүгү. Мис., “Үч арсыз, беш кайып – булар эмнелер?” – деп бир чечен суроо таштаса, анда экинчи чечен минтип чечмелеп берген экен: “Үч арсыз: уйку – арсыз, күлкү – арсыз, тамак – арсыз; беш кайып: насип – кайып, нике – кайып, ажал – кайып, кырсык – кайып, дидар – кайып”. Албетте, мында туура тапкан экинчи чечен жеңип чыгат. Чечендер чыг-лык бөтөнчөлүгүнө карап к у р г а к ч е - ч е н , к о н у р ч е ч е н деп да ажырымдалган. Тилчи,

фольклор жыйноочу Ж. Мукамбаев чечендик өнөрдү аркалаган адамдардын төмөнкүдөй айырмачылыгын белгилейт: ойду так айтышы; ошол оюн учкул, элестүү, көркөм сөздөр, салыштыруулар м-н туюнтушу; жай, сабырдуу, олуттуу сүйлөшкөнү, бир айтканын кайра кайталабаганы; ким м-н кандай темада, кандай кырдаалда эмне ж-дө сүйлөп жаткандыгына чоң маани беришкени, кептин багытын ошого карап бурушканы; речь, сүйлөө мүчөлөрүн мыкты башкарышканы, тыбыш жутуу, кекечтенүү, үзүп сүйлөө, туттугуу дегендердин болбогондугу; сөз, туюнтма, макал-ылакапты ойго карата, угармандарга жараша мыктылап тандашканы, чаржайыт кеп угушпагандыгы, бул үчүн башкалардан акыл жөндөмүн көбүрөөк жумшашкандыгы; угуп отургандарды жалпы ойго салып, кыялга чумутканы, көпчүлүктү бирдей, жалпы пикирге буруу жагынан устат келишкени; сөз сүйлөөнүн ар кыл ыктарын, жолдорун жакшы билишкени, кайсы учурда кычкыткы, азил, кандай учурда тамаша, күлкү, кандай маалда жанымта, кайсы кезде какшык, чымчыма колдонууну жакшы билишкени. Кыскасы, бир сабак женил сөздөрдөн тартып, олуттуу мазмундагы санат, накылдарга чейин эркин чабак уруп сүйлөшкөнү; сүйлөгөндө эч кандай жасалма кепке, жазгырма эффектиге түк барышпагандыгы; пикирин аягына чыгара айтпай, ой корутундулоону көп учурда угуучулардын өздөрүнө калтырганы; угармандардын арасында акылман, ойчул адамдар болсо алардын жөндөмүн жогору баалап, ошол эле учурда тигилердин сөзүнө чалынып калбас үчүн өтө кылдаттыкты пайдаланышканы; ойлорун табышмактантып, суроо коюп айткан учурларынын көп болгондугу; чечендер айтышына түшүп, тил кайрышкандыгы, өнөрлөрүн сынашкандыгы; кепинде толгоо мотивинин кенири орун алгандыгы; тилдеги көп маанилүүлүктү, өтмө маанилүүлүктү, синоним, антоним, антитеза көрүнүштөрүн арбын колдонгондугу, башка коңшу тилдердин сөз байлыктарын кыстара кеткендиги ж. б. Чечендик өнөр басаңдай түштү, бирок дале эл арасында мындай таланттуу инсандар бар.

ЧОЙБЕКОВ Сооронбек – (1908, Карабуура р-ну). Төкмө акын, обончу, комузчу. Фрунзе шаардык педагогикалык окуу жайында окуган. Ал жаңы түзүлүштүн түрдүү көрүнүштөрүн, элдин коомдук абалын, коммунисттик мораль, этика, жаштардын жүрүм-туруму туурасында ар түрдүү үгүт, насыят, сүйүү ырларын жараткан. Атап айтсак, “Спутник айга конгондо”, “Бактылуу менин кыргызым”, “Таластын калкы дүркүрөп”, “Кыргыз элим”, “Аялдарга”, “Жеңелерге”, “Чабан келинге”, “Ким сулуу” ж. б. лирикалык ырлары бар. Чыгармалары өзүнчө жыйнак болуп чыккан эмес. Ар кайсы басылмаларга жарыяланган. Кол жазмалары КРУИАнын Кол жазмалар фондунда сакталып турат. Ч-дун чыгармачыл өнөрканасын башка төкмө акындардын, айтуучулардын чыг-лыгы м-н тыгыз байланышта кароого болот. Анткени, акын Токтогул баш болгон Алымкул, Айдараалы, Осмонкул ж-а Талас аймагындагы айтыштарга келген казак акындары м-н жолугушуп, алардан сабак алып таасирленген. Ч. айтуучу катары да белгилүү. Анын айтуусундагы “Нарикбай” поэмасы “Эл адабияты” сериясынан жарык көрдү. Тарыхый инсан Эр Чоро (же Чоро баатыр) жөнүндөгү поэма түрк элдеринин бардыгында айтылат. Эр Чоронун атасынын аты м-н аталган чыгарма 14–15-кылымдагы Алтын Ордо хандыгынын, Ногой ордосунун курамында болгон азыркы ногой, атат, каракалпак, казак, кыргыз элдеринин өз ара мамилелери, алардан кийин калмактар м-н согушу жөнүндөгү окуяларды чагылдырат. Тарыхый негизи бар чыгарма. Ч. төкмөчүлүктү да, жазмалыкты да бирдей алып жүргөн акын.

ЧОНДУ Койчуман уулу (1826–1912, Талас өрөөнү) – көрүнүктүү ырчы. Ч-дун азыраак ырлары, Калмырза, Арстанбек, Эсенаман м-н айтышкан айтыштары калган. Анын ичинен Эсенаман ж-а Арстанбек м-н болгон айтышы табышмактуу айтыштын классикалык үлгүсү.

Ч. даңазалуу кыргыз ырчыларынын бири. Ал айтылуу чоң ырчы Айтыкенин шакирти, экөөнүн чыг-лык жактан шериктештиги, ата-баладай мамиледе болуптур. Ч. Айтыкеден “Кошойдун боз айгырын” үйрөнүп, Балык, Назардан үлгү алып, “Манас” айтчу экен деген маалыматтар бар, бирок жазылып калган эмес. Акындын:

Аялсыз калса эр карып,
Соолуп калса көл карып.
Ак мөңгүсүз төр карып,
Ачылып калса көр карып.
Уйкунун көркү түн менен,
Тузактын көркү чил менен.
Булбулдун көркү үн менен,

Молдунун көркү дин менен, – деген өңдүү азыраак санат ырлары мураска калган. Ч. 19-к. ичиндеги эл эсинде сакталып калган чоң ырчылардын сабында турат.

ЧОРОБАЕВ Абдыкалык (1896, Акталаа р-ну – 1979). Ч. Анжиян медресесинде окуп, 1920-ж. Ташкенттеги мугалимдик курсту бүтүргөн. 1930-ж. элдик оозеки чыг-лыкты жыйноо ишине чоң салым кошкон. Ч-ден Калыгулдун, Тоголок Молдонун, Куйручуктун айрым окуялары, кеп-сөздөрү, фольклордук чыгармалары жазылып алынган. Ч-дин устаты – Тоголок Молдо. Андан ал көптү үйрөнгөн. Устатынын таасири “Жаңыл Мырза”, “Алп Тобок” өңдүү поэма, легендалардан ачык көрүнүп турат. Анын жыйнактарында арноо, жоктоолор көп. Мис., Тоголок Молдо, Токтогул, Калык, Осмонкул, Сарыкунан, Муса, Мидинге ж. б. арналган ырлары мүмкүнчүлүгүнүн жетишинче көп эле тематикага кайрылып көргүсү келген. “Карылык”, “Санат” өңдүү нуска ырларды да жараткан. Ч. элдик уламаларды ырга салганга өтө устат болгон. “Өткөн күндөн бир элес”, “Мышык баяны”, “Коной”, “Шургут жоругу”, “Жети эрдин өлүмү”, “Алп Тобок”, “Асан Кайгы” өңдүү казалдары, уламыштары буга далил. Анын чыныгы эргүү м-н жазган чыгармалары “Жаңыл Мырза”, “Тайлак баатыр”. “Жаңыл Мырзада” Жаңыл мындай сүрөттөлгөн:

Сыны көрктүү сымбаттуу,
Бөөдөй кара торудан.
Эркек үндүү бөрү көз,
Сырты кайкы, жайык төш.

Айдарымы ачык жүз,
Тал-тал чачы өрүлгөн,
Тамагы жутса көрүнгөн.
Күлүп койсо жарк этип,
Күндүн нуру төгүлгөн.

Ч. вариантынын бир өзгөчөлүгү ал Жаңылды баатырдык эпостордой күчтүү эпикалык мотивде баяндабастан, кудум турмуштагыдай жөнөкөй-лөштүрүп, ишенимдүү баяндаган. Ч. Жаңыл баатырдык жасачу учурда баатырдык жасап, керек кезде көзгө атар мергендигин көрсөтүп, жай учурда жөнөкөй аялдардай эле күн өткөрөт. Ошентип, Ч-дин поэмасында Жаңылдын баатырдык артыкчылыктарынан тышкары, акылдуу, чечкиндүү, ыймандуу, жөн билги, калыстыгы өңдүү адамдык сапаттары мыкты ачылган.

Ч-дин экинчи көрүнүктүү чыгармасы “Тайлак баатыр”. Тайлак (1796–1838) Цинь империясынын ж-а каардуу Кокон хандыгынын учурунда теңиртоолук кыргыздарды аёосуз оор эзүүдөн, кыргын басып алуудан сактап калган чыныгы баатыр. Тайлак жашаган доорго, анын күчтүү полководецтик ишмердигине С. М. Абрамзон, С. Б. Кузнецов, А. Байтур, Б. Солтоноев, Ы. Абдракманов, Тоголок Молдо ж. б. этнограф, тарыхчы, фольклор жыйноочулар, жазуучулар, адабиятчылар ушул күнгө чейин кайрылышууда. Ч. бул чыгармасын көптөгөн маалыматтардын негизинде жазган. “Тайлак баатырдан” ошол доорго тиешелүү көптөгөн аскердик, диний терминдерди, зоот-чопкут, буюм-тайымдардын аттарын, толуп жаткан тарыхый-архаикалык сөздөрдү жолуктурууга болот. Ч. өткөн доордун адамдарынын жасаган эрдиктерин татыктуу даңазалаган ж-а алардын тарыхтагы ордун тактоодо өз салымын кошкон белгилүү акындарыбыздын бири.

ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ӨНӨРКАНА – чыгармачыл адамдын чыгарма жазуу, иштөө методдору, ой жүгүртүү, турмушту эстетикалык кабылдоодогу өзүнө таандык сырлары, чыг-лыктын жалпы закондоруна карата мамилеси. Ч. Айтматовдун Ч. ө-сын изилдөө м-н, биз, ал студент кезинде эле айрым чыгармаларды (Т. Сыдыкбеков “Тоо арасында”, В. Катаев “Полктун уулу”) которуп жүргөнүн, “Саманчынын жолу” повестин бир нече варианттарда жазганын ж. б. билебиз. Жазуучунун Ч. ө-сын (лабораториясын) билүү адабияттаануунун негизги маселелеринен болуу м-н, жазуучуну түшүнүүдө чоң мааниге ээ.

ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ТАРЫХ (творческая история). Көркөм чыгарманын адеп пайда боло баштагандан тартып, анын акыркы бүткөн текстине чейинки автордун чыг-лык пландарынын өзгөрүшү, улам бара-бара такталышы, ар түрдүү варианттардын жазылышы Ч. т. деп аталат. Ч. т. үйрөнүү автордун ар түрдүү мезгилдеги чыгармачылык изденүүлөрүн, идеялык-көркөмдүк максатынын өзгөрүштөрүн аныктоого жардам берет. Маселен алсак, К.Баялиновдун «Бакыт» повести. Мында автор өзүнүн мурдагы чыг-лык планын бир кыйла кеңитип, кийин жарыкка чыккан «Көл боюнда» деген чыгармасында жаңы каарманды, аларга байланыштуу жаңы идеялык мотивдерди киргизгенин көрөбүз. Ошондой эле Т. Сыдыкбеков өзүнүн «Кең-Суу» романын кайрадан оңдоп жазууда өз учурунда чыгарманын сюжеттик негизине кирбей калган турмуштук материалдардын негизинде мурда иштелип өнүкпөй калган образдарды «Тоо арасында» романында күчөтүү м-н бирге аны жаңы образдар м-н толуктап, чыгарманын идеялык көркөмдүк деңгээлин бир кыйла жогорулатты. Ошентип, чыг-лык тарыхты изилдөө бир гана чыгарманын жазылыш тарыхын аныктоого жардам бербестен, ошону м-н бирге жазуучунун бүткүл чыг-лык жолундагы процесстин татаал учурларын белгилөөгө негиз берет.

ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ПРОЦЕСС (творческий процесс). Көркөм чыгарманы түзүүдөгү автордун басып өткөн ар түрдүү стадиясы чыг-лык процесс болуп эсептелет. Ар бир жазуучунун чыг-лык индивидуалдуулугуна жараша чыг-лык процесс дагы ар түрдүү, б. а. турмуштук материалдарды жыйноо, аларды изилдөө, белгилүү бир жыйынтыкка келүү процесси ар бир жазуучунун жеке чыг-лык касиетине ылайык жүрөт. Ар ким материалды өзүнчө жыйнайт, өзүнчө изилдейт. Андан кийин жазуу процесси да ар бир автордун жазуучулук ыгына жараша өтөт. Маселен, Т. Сыдыкбеков өзүнүн атактуу «Биздин замандын кишиери» аттуу романын жазуудан мурда узак мезгилдер бою Ысыккөл өрөөнүндө, элдин арасында жүргөнү белгилүү. Бул романдагы Любанын образын түзүүдө ошол өрөөндүн айылынын биринде, кеч курун кемегенин башында отурган украиналык аялдын аңгемеси түрткү берген. Дал ушундай эле А. Осмоновдун кыргыз айылы ж-дө жазган ырларынын көпчүлүгү элдин турмушуна үнүп кирип, терең үйрөнүүнүн процесстеринде жазылган. Ушундан улам чыг-лык процесс жазуучунун турмушту үйрөнүү, изилдөө, ал ж-дө белгилүү бир жыйынтыкка келүү процесси м-н тыгыз байланыштуу экени белгилүү болот. Кыргыз элинде мурда өтө кеңири белгилүү болгон импровизациялык поэзиянын да өзүнө мүнөздүү болгон чыгармачылык процесси бар. Акын-импровизатор өзүнүн бай турмуштук байкоолорунун негизинде комуз күүгө келер замат эле жаңы чыгармасын ырдай баштайт. Ошентип, импровизация дегенибиз, оюна келгенди уйкаштыруу эмес, мурдагы турмуштук тажрыйбалардын негизинде белгилүү бир окуя, көрүнүш ж-дө чыгарма түзүү болуп эсептелет.

ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ФАНТАЗИЯ, к ө р к ө м к ы л, к ө р к ө м т о - к у у. Чыгарма жаратууда фантазиянын ролу абдан чоң, мунсуз көркөм чыгарма жаралбайт. Жазуучу турмушта өзү көрүп-билген же уккан окуяларга өзүнүн фантазиясына жараша турмушта болуучу ж-а болууга тийиш окуяларды кошот. Реализмде бул тарыхый чындыкка негизделүүгө тийиш. Ч. ф. даректүү чыгармаларда учурайт. Очеркист кимдир бирөө ж-дө очерк жазганда цифра, фактылар м-н катар өз чыгармасында ойдон чыгарылган айрым сүрөттөөлөрдү пайдаланат, албетте, ал очерктин жалпы максатынан алыстабоого тийиш, эгерде андай болбосо, эстетикалык таасир берүүчү күчүн жоготуп коёт. Элдик оозеки чыгармаларда, романтизм күчтүү өнүгүп, реалдуу негизден алыс турат. Жазма адабиятта Ч. ф-нын күчү м-н жаралган образдар ж-а сүрөттөөлөр окурманды ишендирүүгө тийиш, бул, албетте, жазуучунун билимине, кругозоруна, турмушту билишине байланыштуу. Жазуучу Т. Касымбеков “Сынган кылыч” романында сүрөттөлгөн мезгилде жашаган эмес, андагы каармандардын бирин да өз көзү м-н көрбөгөн, бирок ал 19-кылымдын экинчи жарымындагы Кокон хандыгында болгон окуялар, карапайым элдин турмушу ж-дө роман жазган. Мында ал тарыхый даректер м-н бирге Ч. ф-сын да

пайдаланган. Эгерде ал жалаң гана архивдик материалдарды пайдаланып, Ч. ф-нын мүмкүнчүлүгүн иштетпесе, эч убакта роман жаза албас эле. Анын ошол кездеги турмушту кеңири, ар тараптуу көрсөтүүсүнө көмөктөшкөн нерсе – Ч. ф-сы. Л. Толстой “Көркөм кыялсыз жазууга мүмкүн эмес” десе, К. Федин көркөм чыгармада турмуш чындыгы көркөм токуу аркылуу гана ишке ашарын белгилейт, чилилик акын П. Неруда: “Көркөм чыгармачылыктын эки мыйзамы бар, бири – реализм, экинчиси – фантазия, кыял, дейт да, – эгер сүрөткер реализмди танса, ал чындыгын жоготуп, анын өнөрү артына эч нерсе калтырбаган закымга айланат. Эгер фантазияны, кыялды танса, анын көркөм өнөрү канатсыз ж-а таянычсыз нерсеге оойт” деп көрсөтөт. Демек, реализм м-н чыг-лык фантазия сөз өнөрүнүн чыгармасын жаратууда эриш-аркак жүрүүчү бир бүтүндүктүн эки бөлүгү.

ЧЫГЫШ АДАБИЯТЫ – дүйн. адабияттын жалпы өнүгүш тарыхы Батыш ж-а Чыгыш деген эки нукта өсүп-өнүктү. Ч. а-на Азия материгиндеги элдердин адабияты кирет. Өзгөчө иран, фарсы, индия, араб, кытай, жапон адабиятынын өнүгүш тарыхы өтө узак мезгилди камтыйт. Поэзия, проза, театр (өзгөчө орто кылымдагы Индияда) өнүккөн, 10-кылымдан тартып “Алтын доор” мезгили (Батыштагы “Кайра жаралуу” – “Ренессанс” дооруна окшош) башталып, жазма адабият тез темп м-н өсүп, Батыш адабиятына да таасирин тийгизген. Бул мезгилде Абу-аль-Аля-аль Маари, Фирдоуси, Омор Хайям, Ж. Баласагын, Саади, Хафиз, Кабир, Ли Бо, Ду Фу, Низами, А. Жами, А. Навои, Э. Хосров өндүү классиктердин чыгармалары арабдардын “Миң бир түн” жомогу, иран-фарсы тилинде жазган элдердин Кожо Насирдин жөнүндөгү кыска аңгемелери ж. б. толуп жаткан шедеврлер пайда болуп, дүйнөлүк маданий өнүгүштүн эң чоң дайрасына айланды. Алардын чыг-лыгынын негизги тематикаларын сүйүү, достук, динге мамиле, адептүүлүк, бу дүйнө, тиги дүйнө жөнүндөгү филос. ойлор түзгөн. Классикалык Чыгыш адабиятынын прогрессчил салттары азыркы учурда дүйнөлүк маданий өнүгүшкө зор таасирин тийгизип жатат.

ЧЫГЫШ АДАБИЯТЫНАН КЕЛГЕН ДАСТАНДАР – тектеш түрк элдеринин адабиятынын, анын ичинде кыргыз адабиятынын тарыхында, элдик оозеки чыг-лыктын, маданиятынын өнүгүшүнө кандайдыр бир деңгээлде таасирин айтпай коюуга болбойт. Орто к. доорунан баштап 18-к. чейинки тарыхый, маданий, экономикалык жакындыктын негизинде өзбек, азербайжан, түркмөн элдик ж-а китептик классикалык поэзиясы м-н тажик, иран, араб китептик классикалык поэзиясынын жалпылыктары пайда болгон. Узак мезгилди камтыган бул процесс чыг-лык ишмердиктин натыйжасында урпактан урпакка, элден элге жетип, кайсы элде айтылса ошол элдин улуттук поэзиясынын салттык өзгөчөлүгүн өз боюна сиңирип жүрүп отурган. Ашыктык, баатырдык, турмуштук, диний сыпаттагы чыгыш поэзиясынан келген дастандар Орто Азия элдерине дастан, кысса, хикая деген ат м-н тараган. Булар негизинен 19-к-н акыры 20-к-н башында Уфа, Казан, Оренбург шаарларында басылып чыккан. Араб, фарсы ж-а Орто Азиядагы түрк элдеринин тилинде жарык көргөн. Китептин саны аз болгондуктан, алгач кат тааныган сабаттуу адамдар окуп, алар аркылуу элге тарап, оозеки түрдө жашай баштайт. Акындар, чыгармачыл айтуучулар бул сюжеттерди өздөрүнүн алымча, кошумчалары м-н ырдап, эл арасына жайылткан. Ошентип, варианттары пайда болгон. Атап айтсак, “Шахнаме”, “Тотунама”, “Тахир, Зухра”, “Лайли, Мажнун”, “Жусуп, Зулайха”, “Фархад, Ширин”, “Боз жигит”, “Кыз Дарыйка”, “Шакир, Шакират”, “Барсиза Шайык”, “Сал-сал”, “Жум-жума”, “Сейфулмалик”, “Икая Балгам”. Аталган чыгармалардын бардыгы эле кыргыз фольклорунан терең орун алган деп айтууга болбойт. Айрым чыгармалар эл арасына айтылып жүргөндүгү ж-дө гана маалымат бар. Кээ бирлери башка түрк тилдүү элдерге кеңири тарап, фольклорунан орун алганы м-н кыргыздарда такыр кезикпейт. Же болбосо “Кыз Дарыйка” поэмасы кыргыздарга өтө кеңири, улуттук өзгөчөлүктү сиңирип, төл чыгармага айланып кеткенин айтсак болот. Ошентип, чыгыш дастандары эпикалык жанрдын өсүш этабында күрдөөлдүү мезгилди түзүп, өзүнө таандык тематикалык, сюжеттик, стилдик өзгөчөлүккө ээ. Белгилүү даражада түрк элдеринин оозеки чыг-лыгынын, жазма адабиятынын өсүшүнө таасирин тийгизген. Алар оозеки чыг-лыгынын, эпикалык традицияны улантып, көбүнесе эски фольклордук мазмундун, образдын нугунда түзүлгөндүгүнө карабастан, каармандарды мүнөздөө, окуяларды баяндоо ж-а тилдик жагынан өзгөчөлүккө ээ. Ошондуктан, муну кыргыз улуттук эпикалык жанрынын өсүшүндөгү өзгөчө бир салаа катарында кароо абзел.

ШААБАЙ Азиз уулу (1927-ж. т., Ак-Суу р-ну) – манасчы. Ш. белгилүү манасчы Чоюкенин бир тууганы Азиздин уулу. Кезегинде Азиз да «Манас» айткан. Бирок, өзүнүн бул өнөрүн уулунун улантып кетээрине көзү жеткен соң, манасчылыкты уулуна өткөрүп берип, өзү эпос айтууну токтоткон. Ш-дын эпоско болгон кызыгуусу 7 жашында башталган. Чоюкенин айтканын өз кулагы м-н укпаса да Шаабайдын айтканы Чоюкеге өтө окшош экендигин эл арасында белгилеп жүрүшөт. Өзүнүн берген маалыматына караганда Ш. циклдешүү принцибинде курулган бүткүл үчилтикти («Манас», «Семетей», «Сейтек»), Манастын чөбөрө-урпактары болгон Эр Сарык м-н Кулумсарыктар (Сейтектин баласы м-н небереси) ж-дө да айтат. Чоюкенин ж-а бир тууганы Азиз м-н анын уулу Шаабайдын варианты – салт катары атадан балага өтүп келаткан вариант. Ал бизге Ш-дын айтуусунда гана келип жеткени. Вариант эпостун айтылып, жашап келишиндеги бүтүндөй бир тарыхый сызыкты өзүнчө бириктирген, ошол эле учурда эпостун Ысыккөлдө айтылып келген байыркы салттарын өзүнө сиңирип сактай алган. Бактысына Чоюке туш болуп, анын «Манас» айтканын уккан, аны м-н көпкө бирге жүргөн Саякбай Карала уулу кийин бул салтты уланткан. Шаабайдан 1959-ж. «Манастан» 8368 сап ыр көлөмүндө, 1971-ж. «Сейтек» эпосунан 3842 сап ыр көлөмүндө жазылып алынган. Кийинчерээк 1000 м магнитофондук лентага «Манастан» («Тал Чокудагы окуя») үзүндү жазылган, бирок убактысы көрсөтүлгөн эмес. Бардык материалдар КРУИА Кол жазмалар фондунда сакталган.

ШАБДАНБАЕВ Токтонали (1895, Кант р-ну – 1978 Бишкек) – төкмө акын. Кыргыз эл артисти. Ал кичинекей кезинен тартып эле ыр-күүгө жакын бир-эки сөздүн башын кошуп жамакташтыра айтып тез эле таанымал болгон. Жетимчиликтин азабында жүргөндө Октябрдын таңы атып, көпчүлүк өзүнө окшогон адамдардай эле зор кубаныч м-н революцияны кучак жая тосуп алат. Аны даңазалап:

Кан соргуч м-н байлардын,
Каруусу кетип басынды.
Кара туман сүрүлүп,
Дүйнөнүн жүзү ачылды.
Эски журттан элибиз,
Жаңы журтка талпынды.
Малайлыктан бошотту

Байланып жүргөн башымды – деген сыяктуу жогорудагы ыр саптарынан эле көрүнүп тургандай акындын жеке тагдыры жалпы калайык-журттун көйгөйүндөгү, коомдогу элдин социалдык ал-абалынан кабар берет. Ал жеке эле акын эмес, эр жүрөк кыргыздын жигиттери м-н катар колчактар м-н согушка катышкан. Арашан, Талды-Коргон, Катта-Коргондон тартып Бухара эмиратын кыйратууга да катышкан. Акындын өмүрүндөгү бул урунттуу учур чыгармачылыгында өзүнчө бир тематикага айланган. Ш-дин сүйүү лирикасына арналган чыгармалары өзүнчө бир тилкеде турат. Жаш кезинде обондуу ырлары жаштар арасына кеңири таралып элдин жүрөгүнүн орун тапкандыгы белгилүү. Адамдын жан дүйнөсүнө гана тиешелүү жагымдуу күч, ага болгон акындын кылдай, астейдил мамилеси сыбызгыга таза тунук комуз коштоосундагы үнү ырдын текстинин мазмундуулугу, ырдоого жеңил эмгек ыргагы кимди болсо да кайдыгер калтырбаган. Мис., “Жигиттик ырлары” деген ырында эле ачык көрүнөт. Үр өнөрүнүн мыкты сүрөткери жалгыз эле обончу, комузчу, аткаруучу төкмө акын эле болбостон, элдик салттык поэзияга өз үнүн кошо алган ата сөзүн дилинде сыйлай билген, терең өздөштүрүүнүн натыйжасында жеке чыг-лыгында татаал политрада, бай арсеналдын негизинде иштеп чыккан, репертуары бай куйма кулак чечен акындыгын айгинелейт. Анын чыгармалары жеке адамдын тагдырынан тартып, жаратылыш сулуулугу м-н айкалышып, тунук сезимдердин жаңырыгын чагылдырган жашоонун ар бир кыймылын, өсүү процессин камтыган кенен масштабды кучагына алган. Өзгөчө Чүй боорунун Сарыөзөн талаасы, анын кең байлыгы, элдин пейли акындын үнүндө, жандуу картинасында тартылган. Байыркы тарых издеринин маалыматы анын ырларында жуурулушуп, ыр берметинде мындайча чагылдырылат:

Этеги көк ойроктун эки Кемин,
Эченге конуш болгон кайран жерим.
Ал кезде биздин кыргыз Енисейде,
Алыптыр калмак ээлеп Чүйдүн жээгин.

Ак бешим калмактардын ордосу дейт,
Бурананын өзүндөй курган чебин.
Анчалык ашып кеткен өнөрү жок,
Аларга да айдабаптыр Чүйгө эгин.

Бул “Чүй” деген ырында кыргыздардын тарыхый таржымалы баяндалып келип, Сарыөзөн делинип эмнеге аталып калганын, анын койнундагы жер-жемиши, кен байлыгы, дыйканчылыкка ылайык абасы ж. б. толуп жаткан жер соорусунун артыкчылыгы элге Чүй ж-дө кеңири маалымат бере алган. Акындын ырларында болуп жаткан кырдаал, шарт, мурда кийинки окуя же орчундуу окуялар дайыма иреттүү так баяндалып ыр саптары куюлушуп ыргактуу жанга жагымдуулугу м-н салттык поэзияны индивидуалдуу түрдө интерпретациялай билгендигин көргөзөт. Акындын чыныгы чыгармачыл коллективге келүүсүнө, элге таанылуусуна Осмонкул Бөлөбалаев көмөк берген экен. 1931-ж. Осмонкулдун чакыруусу м-н филармонияга келип кирип, ал жерден чыгармачылыгы бир топ чың алган. Ысмайылдай замандаштары м-н ырдашып, чоң топ таланттар м-н бирге иштешип калат.

Элдик оозеки чыгармаларын терең түшүнгөн. Ошондуктан акындын чыгармаларын окуй келгенде андагы түркүн жанрлардын колдонулушу акындын күчтүү талантынын илебинен кабар берет. «Жетим» тарыхый поэмасы, санат, насыят, терме, үлгү ырларынын циклы, Ата Мекен, жаратылыш, сүйүү, достук, эмгек ж. б. бай тематикадагы чыгармалары бар. Негизги чыгармаларына: “Жеңиш ырлары” (1949), “Өчпөс нур” (1951), “Көргөнүм” (1958), “Айтыштыр” (1969), “Мекенимди даңктаймын” (1973), “Тандалмалуу чыгармалар” (1976) өңдүү ыр китептерин алууга болот.

ШАЙБЕКОВ ЫСАК (1880–1957, Кемин р-ну). Кичинесинен эле ата-энеден ажырап, жетимдиктин тору моюндап, оор турмуштун запкысын башынан өткөргөн. Эс тартып, кол арага жараган күндөн баштап, ар кимдин малын багып, эгинин оруп жан сактоонун түйшүктүү жолуна түшөт. Мына ушул кайгылуу турмуштун азаптуу издери Ш-дун чыг-лыгына таасир бербей коё алган эмес. Ал 10–12 жашынан баштап өз көзү м-н көргөн, башынан өткөргөн оор турмушту ырдап чыгат. Өзгөчө кат тааныган күндөн баштап, анын ырлары элге тарала баштаган. Октябрь революциясына чейин анын ырлар циклин түзгөн, өз башынан кечирген “Азган эл”, “Кайран эл”, “Кайткан эл” сыяктуу эл турмушунун чындыгын чагылдырган поэмасы жаралган. 1916-жылкы элдик көтөрүлүштө Ысак да эл м-н кошо Кытайга барып келет. Октябрь революциясынын жеңишин ачарчылыкта тентип жүрүп Таластан угат. 1981-ж. башында Пишпекке келип, түзүлүп жаткан жаңы бийликти өз көзү м-н көрөт. Пролетариаттардын демократтык союзу деген жаңы уюмга өтүп, тапшырмаларын аткара аштаган. Ошол жылы Алма-Атада чакырылган Жети-Суу областынын биринчи Советтер съездине Пишпек уездинен делегат болуп катышат. Ошол съездде большевиктер м-н меньшевиктердин талаш-

тартыштарын көрүп, большевиктердин тууралыгын биротоло түшүнөт. Ошондон тартып Ш. бардык күчүн коомдук ишке жумшайт. 1920-ж. Нарындагы эсерлер көтөрүлүшүн басуу операциясына катышат. Кийин чарба кооперация кызматтарында жүрүп, ыр жазууга кирише баштайт. Мына ушул басып өткөн кайгылуу трагедиялуу узак жолдо жаралган “Азган эл”, “Кайран эл”, “Кайткан эл” поэмалары кыргыз элинин улуттук көтөрүлүшүнө арналган чыгармалардан болуп саналат. Бул элдин башына келген кейиштүү оор трагедия Ысактын жүрөк канынан жаралган чыгармалардан болуп саналат. Ш-дун талантынын түптөлүшүнө кыз оюндардагы ырдалган элдик күйгөн, секетпай ж-а каада-салт таасирин тийгизбей койгон жок. Ал сүйүү, секетпай, күйгөн ырларды ж-а кошокторду жарата баштайт. Алгачкы жылдары Ш. ырларын оозеки, жатка айтып жүрсө, кийин кат сабаты жоюлган соң кагаз бетине түшүрө баштайт. Ш-дун алгачкы көлөмдүү чыгармасы катары жазган ыры 1910-жылкы жер титирөөнүн оор трагедиялуу кырсыктуу кесепетине арналып, “Зилзала” деп аталган. Элдин соц. абалын көрсөтүү м-н катар эле анын себептерин, андагы кайгылуу көрүнүштү ачкан. Акын бул жаратылыш алааматын баяндоодон фотографиялык ыкмада тартылгандай сүрөттөп бере алган:

Тамдууларды там басты,
Топурак менен чаң басты,
Бири-биринен адашып,
Койдой маарап чуулдашты.

Акын бул окуяны болгонун болгондой сүрөттөп, баяндап берсе да, анын себептерин айтып берүү жагынан чектелип калган. Анткени, жаратылыштын закондорунун негизинде болгон жер титирөөнү түшүндүрүүгө ошол мезгилде акындын билими ж-а илимге болгон багыты м-н түшүнүк деңгээли, аң-сезими мүмкүндүк берген эмес. Акын 1916-жылдагы элдин башына түшкөн кайгылуу трагедия акындын жүрөк канынан ж-а сезиминен оргуп чыккан “Кайран эл” поэмасын жаратты. Поэма “Азган эл”, “Кайран эл” ж-а “Кайткан эл” деген үч бөлүмдөн турат. Акындын бул поэмага чейин жазган лирикаларына караганда “Кайран эл” элдин башына түшкөн кайгылуу окуяларын сүрөттөгөн бир сюжеттик өзөктөн туруп, элдин үмүт, тилегин зор эргүү м-н чагылдырган реалисттик эпикалык поэма формасына ээ. Поэманын көркөм образ системасындагы композициялык түзүлүштү ачууда жеке адамдын күрөшү м-н чектелбестен, тескерисинче, поэманын баш каарманы жалпы кыргыз эли болуп, элдин башынан өткөн үркүндүн оор түйшүгү чагылдырылган. Элдин ою, көксөгөн тилегин акын жүрөк сезимин туюп, ошол идеал-тилекти поэмасында ачык көрсөттү. Кытай элинде жүргөндө “Кайран эл” поэмасы элдин бирден бир сүйүктүү чыгармасы болгон. Поэма колдон колго өтүп, эл арасына тарап, кайда жүрүшпөсүн элдин көксөгөн оюн бөлүшүп турду. Ошентип, жаңы уруяттын келиши акынды да эргитип, чыг-лык арымын арбытты. Акындын кийинки чыг-лыгы негизинен социалисттик коомдук системага арналган.

ШАЙЫР (ар.– акын, ырчы) – ырчы, акын. Чыгышта, айрым түрк элдеринде жазма ж-а оозеки поэзия жаратуучулардын баары ушундайча аталган. Бул термин ушул маанисинде көбүнчө түшгүктүк кыргыздарда колдонулат. Мис.,

Шайыры болбой эл болбойт,
Шагылы болбой жер болбойт.

(Токтогул)

ШАПАК Рысменде уулу (1863–1956, Кочкор өрөөнү) – манасчы. Ш. бала кезинен ырга, көркөм сөзгө кызыгып, аны жатка айтып берүүгө абдан шыктуу болгон. Ш-тын «Манас» айтып калуусуна Кочкорго көчүп келип Рысмендеге айылдаш конгон залкар манасчы Балыктын таасири тийген. Балык көчүп келген жылдары Ш. он үч жашта болгон. Кийин жыйырма жаш курагында Балыктын уулу Найманбай м-н жакшы жолдош болуп, «Манас» айтууну үйрөнө баштаган. 26 жашынан «Манас» айта баштаганда Сагымбай Орозбак уулуна жолугуп, аны м-н көп жылдар бирге жүрүп таалим алган. Айтуучулук чеберчилиги ж-а чыг-лыгы төшөлө баштаган кезде Нарында жүрүп, Акылбек манасчыга жолугуп, «Манастын» негизги эпизоддорунан болгон «Чоң казатты», о. эле үчилтиктин акыркы бөлүмү «Сейтекти» үйрөнгөн. 1916-жылкы үркүндө Ш. эл м-н кошо качып Турпанга барып бир жыл чамасындай туруп калат. Бул жерде да «Манас» айтууну Ш. улантат берген. 1917-ж. эл м-н кайра өз жерине кайтып келгенден кийин гана Ш. белгилүү манасчылардын бири катары эл арасында кадыр-баркка ээ болгон. Ш. «Манас» айтууну Балык, Найманбай, Акылбек, Сагымбай сыяктуу чоң манасчылардан үйрөнгөндүгүн эскерсе да, жалпы салт катары айтылып келе жаткан түш көрүү салты бул манасчынын чыг-лыгына да мүнөздүү. Ш-тын көргөн түшү башка манасчылардыкынан анча деле айырмаланып өзгөчөлөнбөйт. Айрым гана айтуу композициясы ж-а деталдык жагынан айырмаланбаса, бардыгы тең эле бирдей мазмунда айтылган көрүнүштөрдөн. 1935–48-ж. андан «Манас» эпосунун үч бөлүмү жазылып алынган. Анын варианты композиция жактан чеберчилик м-н тыкан иштелген варианттардын бири болуп эсептелет. «Манас бөлүмүнөн: «Манастын төрөлүшү жана балалык чагы», «Манастын өспүрүм чагы», «Көкөтөйдүн ашы», «Чоң казат» эпизоду ж-а үчилтиктин экинчи бөлүмү «Семетей» м-н үчүнчү бөлүмү болгон «Сейтек» жазылган. Ш. салтык эпизоддорду кыскача кылып берүүгө аракеттенгендиги байкалат. Мунун өзү Ш. «Манас» үчилтигинин кыскача гана схемасын түзүп койгон дегендикке жатпайт. Бул вариантта да окуялардын өөрчүү процесси, образдардын ачылышы, сүрөттөө ыкмалары, эпостун композициялык курулушу эпостордун мыйзам ченемдүүлүгүнө баш иет. Ш-тын айтуусунда Манастын дүйнөгө келишине чейин эпостун салттык эрежеси бузулбастан түпкү аталары ж-дө кеңири планда айтылган «Манастын аталары» деген эпизод м-н ачылат. Аталган эпизоддо Манастын түп аталарынын баатырдыгы эскерилип, кимден кимиси тарагандыгы саналат.

Түп атасы Түбөй кан,
Түбүнөн кыдыр даарыган,

Душманын отто каарыган,
Түбөй кандан Тотой кан,
Тотойдон Шыгай, Ногойкан,
Ногой кандын балдары
Бай, Жакып, Ороз, Үсөндү,
Ушулардын тушунда
Ногойдун эли түзөлдү.

Ногойдун тушунда жыргап-куунап жаткан кыргыздарды, ал дүйнөдөн кайткандан кийин Алооке баш болгон кытай-калмак башчылары туш тарапка айдашат. Ш-тын вариантында Көкөтөйдүн ашы «Семетей» бөлүмүндө айтылбастан, «Манаста» берилет да мурдагы чыр-чатактын аягы ушул ашта уланып, Чоң казаттын чыгышына себеп болот. Көкөтөйдүн ашында ыза болгон кандар кийинки жылы Манаска каршы бүтүм уюштурушу Ш-тын вариантына да мүнөздүү көрүнүш.

ШАРАДА (фр. – табышмак) – табышмактын татаалданылган түрү. Мында катылган сөздүн башкы муундары берилет да, ошолордон белгисиз сөз келип чыгат. Ш-ны кыргыз акындарынын ырларынан да кезиктиребиз. Мис.,

Биринчиси –
Жылкынын желке чачы.
Кийинкиси –
Коктунун экинчи аты.
(Жал – коо)

(Т. Самудинов)

ШАРЖ (фр. – ашыра чоңойтуу) – адамдын мүнөздүү белгилерин ж-а ага тиешелүү айрым көрүнүштөрдү азилге алуу м-н жазылган сатиралык чакан чыгармалар. Ш. каррикатурачы сүрөтчүлөр тарабынан да тартылат, к. *Достук азил*.

ШАРТТУУЛУК – турмушту көркөм чагылдыруунун бир формасы, мында реалдуу көрүнүштөр эмес, шарттуу алынган көрүнүштөр аркылуу турмуш чындыгы образдуу элестетилет. Мис., реалдуу Жер м-н адамдын сүйлөшпөсү белгилүү, бирок Ч. Айтматовдун “Саманчы жолу” повестинде автор бул экөөнү сүйлөш-түрөт. Ж. Бөкөнбаевдин “Ажал менен Ар намыс” поэмасындагы Ажал м-н Намыстын чатагы, алардын согуш майданына барышы реалдуу турмушта болушу мүмкүн эмес, бирок автордук максатка ылайык алар көркөм чыгармада шарттуу түрдө чагылдырылып жатат. Ч. Айтматов, А. Токомбаев, А. Осмонов, Ж. Бөкөнбаев, М. Алыбаев, С. Эралиев, Р. Рыскулов ж. б. акын-жазуучулар шарттуулукту чыгармаларында көп пайдаланышкан.

ШЕРИЕВ Жээналы (1934, Карасуу р-ну – 2002) – адабиятчы. Ош пединститунун филология факультетин бүтүргөн. “Азыркы кыргыз поэзиясынын маселелери” деген темада диссертациясын (1973) коргогон. Ал адабияттын тарыхын ж-а сын багытындагы эмгектери; жогорку окуу жайларынын-студенттери, мектеп окуучулары ж-а кыргыз адабияты мугалимдери үчүн атайын окуу процессине ылайыктап жазган китептери; Түштүк Кыргызстандын тил, адабият мугалимдерин даярдап чыгаруудагы эмгеги м-н белгилүү. Анын иликтөө объектиси – байыркы ж-а орто кылымдардагы адабий мурастар; улуттук адабият тарыхы; азыркы адабият; адабияттын теориясы; адабияттаануу сөздүгү; кыргыз адабиятын окутуу проблемалары.

Китептери улам толуктоолор м-н үч ирет – 1987–1994, 2003-жылдары басылып чыккан. Адабияттаануу багытындагы бул иштеринин уландысы анын “Адабият таанууга киришүү” деген окуу программасында (11) ж-а “Адабият таангыч” деген окуу куралында (12) андан ары улантылган. Мындагы башкы өзгөчөлүк орус адабият таануусу м-н кыргыз адабият илиминин жетишкендиктерин, студенттер үчүн түшүнүктүү ж-а жеткиликтүү тил м-н бул илимдин кыргызча концепцияларын, принциптерин, методологиясын иштеп чыккандык эле. Адабиятчы-аалым ж-а атуул катары чыг-лык изденүүлөрү анын “Байыркы орток түрк адабияты” деген хрестоматияда ж-а “Байыркы жана орто кылымдагы түрк адабияты” деген окуу куралында чагылдырылган.

ШИМЕЕВ Смар (1921, Кемин р-ну – 1976 Бишкек) акын. Кырг. Респ. маданиятына эмгек сиңирген ишмери (1974). 1954-ж. М. Горький атн. Адабият ин-тун бүтүргөн. Чыгармалары 1938-жылдан жарыялана баштаган. Тунгуч жыйнагы «Париждин каары» (1944). Кийин «Лирика» (1946), «Эмгек ырлары» (1949), «Гүлай» (1960), «Таалай поэмасы» (1952), «Жамийла» (1957), «Күмүш терек» (1965), «Мезгил жана турмуш» (1968), «Махабат» (1970), «Жаным менин» (1971), «Тандалмалар» (1978), «Лирикалар» (1981) ж. б. чыгармалары жарык көргөн. Ш. – чебер лирик, ал өз доорунун орчундуу окуяларын, турмуштагы аркыл өзгөрүштөрдү поэзиянын күүсүнө салган. Ш. кыргыз поэзиясына сонет формасын киргизүүгө далалат жасагандардын бири. Ш. котормочу катары да белгилүү. Медалдар м-н сыйланган.

ШҮКҮРБЕКОВ Райкан (1913, Карабуура р-ну – 1962, Бишкек) – акын ж-а драматург. 1929–33-ж. Фрунзе педтехникуманан окуган. Ш-дун алгачкы кадамы прозадан башталып, он алты жашында биринчи “Жаркынай” (1929) деген аңгемеси, жыйырма үч жашында “Тоо элинин баатыры” (1936) повести китеп болуп жарык көргөн 1935-ж. коюлган “Жапалак Жатпасов” комедиясы м-н драматург катары таанылган. Ал эми акын катары биринчи китеби 1936-ж. чыкса, экинчи китеби – “Ырлар жана тамсилдери” 1957-ж. жарык көргөн. Акын эң чоң бакытты чыныгы чыг-лык абройду поэзиядан тапкан. Ш-дун драмалык чыгармалары 1933–36-ж. жазылып, театрда коюлган “Күрөш” (1934), “Бейит арасында” (1933–34), “Айдар” (1936), “Жапалак Жатпасов” (1936), “Кек”, “Менин айлым”, “Жашыл токой”, “Жакшынын шарапаты”, “Каныкей”, “Акындын үмүтү”.

Акындын “Бөрү басар”, “Короз”, “Түлкү менен теке”, “Чымын менен карышкыр”, “Сагызган менен түлкү”, “Ат менен эшек”, “Эки эчки” сыяктуу жанрдын табият талабына жооп берерлик жакшы тамсилдери көп. Сатиранын бул формасын жаңы баскычка көтөрүүдө эң башкы орун таандык. Сатира Ш-дун табигый стихиясы. Ал – тубаса сатирик. Юмор – Ш-дун бүткүл чыг-лык кан-жаны; поэзиясы м-н прозасына, драмалары м-н интермедияларына жагымдуу жылуулук

жиберип, окурмандарды өзүнө тартып турчу көркөм күч, ийкемдүү терең акыл табылгасы. Акыйкатта да Ш-го чейин кыргыз адабиятында юмордун жылдызы мынчалык жаркырап жанган эмес. Муну бүгүн мезгил сыны да көрсөттү. Анын курч ж-а чебер жазылган сатиралык ырлары, эпиграмма, интермедия, тамсилдери ж-а «Жер жөнүндө терме», «Жинди суу», «Кыз-жигит» өңдүү чыгармалары элге кеңири белгилүү. Балдар үчүн да көп чыгармаларды жазган. А. С. Грибоедов, Ф. Шиллер, И. Крылов, Фирдоусинин чыгармаларын кыргыз тилине которгон. Ш. Эмгек Кызыл Туу ордени ж-а медалдар м-н сыйланган.

ШЫЛДЫР уулу Карачунак (1862, Кемин р-ну – 1933) – эл куудулу. Кулагы чунак, өңү чымдай кара, олбурлуу киши болуп, өңүнө куудулдук кылык жоругу шайкеш келип турган. Эрте жетим калып ар кимдин босогосунда жүрүп бой тартат. Өнөрлөштөрү сыяктуу эле ал да өзүнүн айла-амалын, бир курсагын тойгузуунун аракетинде болот. Жаш кезиндеги окуяларынын каймак-сүт уурдашы, өгөй атасы Карынбайды коркутуп, төкөр кылышы, сараң кемпирди алдашы, текеберлүү күйөөнү теске салышы сыяктуу азыноолак материалдар гана бизге жеткен. Куудул жан сактоонун айынан Шабдандын жанында көп жүргөн экен. Үйүндө жашап, эртели-кеч эрмек болуп, манаптын көңүлүн ачуучу дешет. Ошондуктан анын айрым окуялары (Шабданды, Баякени коркутуу, манапты ээрчип Мекеге, казактарга барышы) манаптын тегерегинде анын өзүнө, жек жаатына, жан-жөөкөрлөрүнө байланыштуу айтылат. Анын Шабданды коркутуп, өйүз-бүйүз эки Кеминдин эркеси аталып, “эркиндик” алышы окуянын мазмунуна караганда, К-тын куудулдук чебердиги артып, элге белгилүү мезгилинде өтөт. Шабдан м-н касташкандардын кадыр-баркын кетирип шылдыңга алган. Көпчүлүк учурда мындай “чатактар” куудулдан ызаа болгондордун манапка келип, арызга олтурушу, анын “тентектигин” тыйып коюуга сөз бериши м-н аяктаган.

Анын дагы бир өзгөчөлүгү атеисттик жагы күчтүү болгон. Дин темасында “Дүлөй байдыкында куран окуу”, “Казак султандарына намаз үйрөтүү”, “Ит болуп эшендерди коркутканда”, “Серкебай ажыны чочутуу” ж. б. куудулдук окуяларды жараткан.

ШЫЛДЫН, к. *Ирония*.

ЫР – белгилүү бир ыргак м-н айтылуучу, поэзиянын талабы м-н түзүлгөн сөз тизмектери. Ыр өз мыйзамдарына ылайык *рифмага, ритмге, интонацияга, синтаксиске* ээ. Ырдын мындай касиеттери, өзгөчөлүктөрү аны кара сөздөн айырмалап турат. Кыргыз тилинде ыр негизинен үч мааниде колдонулуп, орус тилиндеги “стих”, “стихотворение”, “песня” деген терминдердин маанилерин туюнтат.

Ырдын прозадан айырмаланып турушу анын туруктуу ритмикалык курулушуна, муун өлчөмүнө ж-а кайталанган уйкашына байланыштуу.

ЫРГАК, р и т м (гр. – ыргак) – кандайдыр бир иш-аракеттин белгилүү бирдей убакытта кайра-кайра кайталанып турушу. Турмушта бардык нерсенин Ы-гы болот, маселен жүрөктүн согушу, күн м-н түндүн алмашышы, суунун агымынын бирдейлиги, толкундун кыймылы ж. б. Мына ушул ыргак бузулганда нормалдуулук сакталбайт, жүрөктүн бирдей сокпошу адамдын дартын билдирет, демек, ыр Ы-нын бузулушу ырдын ырдык касиетин жоготот. Ырды ыр кылган ушул – Ы. «Ритм – ырдын негизги күчү, негизги кубаты» (В. Маяковский). «Ак учук бердим саптап ал» десек ал ыр болгон жок, ошого дагы сап улайлы: «анан аны үйүнө алып кет», деле ыр болгон жок, себеби биринчи саптагы Ы. дагы кайталаныш керек эле, андай болбогондуктан Ы. бузулду. Ы. калыбына келиш үчүн «ак учук бердим саптап ал» деген сөз айкашына «ак шумкар бердим таптап ал» дегенди кошкондо Ы. пайда болду да, эми ырга окшоду. Ы. ар бир тилдин ички тыбыштык, грамматикалык, стилдик мыйзамдарына байланыштуу түзүлөт. Ы. – жер шарындагы тилдердин баарында жазылган, айтылган ырларга мүнөздүү көрүнүш, бирок аны түзүүнүн каражаттары ар биринде ар башка. Ал узун ж-а кыска муундардын айкалышынан (к. *Метрикалык ыр түзүлүшү*), муундардын санынын бирдейлигинен (к. *Муунчул ыр түзүлүшү*), басым муундардын айкалышынан (к. *Басымчыл ыр түзүлүшү*) ж-а муун м-н басымдардын катышынан (к. *Муунчул-басымчыл ыр түзүлүшү*) түзүлөт. Ушуга карап дүйнөлүк ыр түзүлүшүнүн төрт системасы ажыратылып келүүдө.

ЫР ТҮРҮНДӨГҮ РОМАН – жалпы талаптары эпикалык тектин роман жанрынын принциптерине ылайык келген, ыр формасында жазылган чыгарма. Мис., А. Токомбаевдин «Таң алдында», А. Токтомушевдин «Алтын тоо» деген чыгармалары Ы. т. р-га жатат.

ЫРЧЫ, к. *Акын*.

ЫРЫМ-ДАРЫМ ЫРЛАРЫ – элдин айрым мифологиялык ж-а диний көз караштарына ылайык чыгарылган ырлар. Ырым ырлары табият көрүнүштөрүнө кайрылуу, жаныбарларды арбоо маанисинде айтылган. Мис., «Кылоо-кылоо», «Козу телүү» деген ырлар ырым ырларына кирет. Дарым ырлары ооруларды дарылоо максатында ырдалган. Бакшылардын көрүмү, бадик айтуу, жылан ж-а кара курт чакканда айтыла турган ж. б. ырлар. Мындай салттар элибиздин колдонуусунан чыгып баратат, сейрек учурайт.

ЫРЫМ-ЖЫРЫМ ЫРЛАРЫ – к. *Ырым-дарым ырлары*.

ЫРЫСДӨӨЛӨТ уулу Дооран (1896–1929, Ноокен р-ну) – ырчы. 17 жашынан эл алдына чыгып ырдай баштаган. Алгачкы устаты Карамырза деген ырчы болгон. Кийин атактуу Бекназар ырчыга атайы барып, салам айтып, таалим алган. Д. Сыдык ырчы м-н айтышканы бар. Д. ашыктык ырларында да өтө уста болгон. Буга “Өзгөчөм”, “Акдилгир” деген ырлары, ага карата Барпынын:

“Дөңдөн атын сугарган,

“Төрайым” деп бул ырды,

Дооран ырчы чыгарган” – деген саптары далилдеп турат. Д. “Өзгөчөм” деген ырын Мурзакулдун көрөркөз токолуна арнап чыгарган экен. Ал мезгилде ашык болгон аял затына ачык айтып ырдоо уят болгондуктан, өзгөчөм деп атын өзгөртүп ырдаган экен. Ал эми экинчи ырындагы сулуунун аты да каймана, өзгөртүлгөн. Д.:

“Акбараң мылтык кош дүрмөт,

Атыңдан айтсам эл билет.

Акдилгир десем ким билет,

Каттоодон алдым катыңды,

Акдилгир койдум атыңды” – деп түшүндүргөн.

ЫРЧЫУУЛ, Каратай – кырк чоронун бири. “Манас” эпосунун варианттарынын бардыгында кырк чоронун катарында «Ырамандын ырчы уул» деген ылакап аты м-н аталат да өз ысымы эскерилбейт. СОВдо Манастын Орго кан м-н болгон согушунда Оргонун аялы Санамкүл өзүнүн эки баласын алып, Манаска көп тартуу м-н келип жан соога сурайт. Каратайдын ишке жөндөмдүү, өзү сөзмөр, шок, ар нерсеге ыктуулугун байкаган Манас аны Санамкүлдөн жигиттикке сурап алат. Кийин Каратай аты калып Ы. деген ылакап аты м-н белгилүү болот. “Айтканынан баар таап, Талабына жеткен кул, Ырамандын Ырчыуул, Ычыкы бапик, кырк муун, Тебетейи чоктуу кул, Айтаарга сөзү шоктуу кул, Кылабына толгондо Кырк чоронун бири бул (СО, 2. 93). СОВдо адегенде Ы. «Насили казак улуу жүз» деп эскерилсе, кийин ал өзүн тейитмин дейт. СКВда Ы. атайылап Манасты издеп чыгып, ага жолугуп чоро болот. Манаска адил кызмат өтөө м-н бирге, ал өлгөндө анын уулу Семетейге башка чоролордой чыккынчылык кылбайт, ага колдон келген көмөгүн көрсөтөт. Ы. чоң ырчы катары эл көп чогулган жыйындарда, тойлордо жарчылык милдет аткарат. Элде «Манасты» алгачкы айткан акын ушу Ы. болгон деген аңыз сөз калган. Манас өлгөндө анын баатырдык иштерин Ы. кошок кылып айткан. Эл ичинде сакталып калган ошол кошокторду кийин Токтогул ырчы бир чыгармага бириктирген экен деп айтылат.

ЫРЫСКУЛ Эсенаман кызы, Н а р - к ү л б ү б ү (19-кылымдын 2-жарымы, – 20-кылымдын башы, Манас р-ну) – ырчы. Эсенаман төкмөнүн кызы. Жаш кезинен ырдай баштаган, бирок ошол мезгилдеги шартка жараша ачыкка чыгып ырдай алган эмес. Ошондой болсо да, ал ырчы катары элге кеңири белгилүү болгон. Азыркы Карабуура районунун Бакайыр деген жеринде айтылуу Жеңижок м-н айтышат, Ы. Жеңижоктон кем калбай, ал түгүл айрым жерлерде үстөмөндөтүп теңата айтышкандыгы ж-дө эл ичинде кеңири айтылат. Кийин атасы Эсенаман ырдаганына тыюу салып койгон.

ЫСА Жумабек уулу (1900, азыркы Тяньшань р-ну – өлгөн жылы белгисиз) – семетейчи. Сарбагыш уруусунан. Бардык манасчылардай эле “Манас” айтып калуусун түш көрүү м-н байланыштырган. 18 жашында жылкы кайтарып жүргөндө уктап калса түшүндө ак боз ат минген киши келип “Семетей”, “Манас” айт дептир. Кийин дагы бир жолу түшүндө ыргыта сайып кетиптир. Ошондон баштап “Семетей” айтып калган. Жаш кезинен Бекботонун, кийин Шапак Рысменде уулунун “Семетей”, Сагымбайдын “Манас”, “Семетей” айтканын угуп жүргөн. Андан “Айчүрөктүн кандарды сынаганы”, “Сарыгаз” эпизоддору (6650 сап ыр) жазылып алынган.

ЭВФЕМИЗМ (гр. – жакшы сүйлөймүн) – кулакка жагымсыз угулуучу орой, адепсиз сөздөрдү шартка, угуучунун психологиясына ылайык жымсалдаштырып, маданиятташтырып айтуу. Бул көрүнүш бул же тигил элдин үрп-адаты, маданияттуулук даражасы, эстетикалык туюму, этикалык нормаларды сактай билиши м-н тыгыз байланыштуу. Мис., “төрөдү” дегендин ордуна – «көз жарды», «боюнан бошоду» деген сөздөр колдонулат. Эвфемизм тилди байытууда өзүнчө мааниге ээ.

ЭГИЗ УЙКАШ, ж у п у й к а ш – биринчи сап м-н экинчи сап, үчүнчү сап м-н төртүнчү сап жуп-жубу м-н үндөшүп келген уйкаштык. Схемасы: а-а-б-б. Мис.,

Ийнемдин учун майтардым, (а)

Бүгүн бир короо кайтардым. (а)

Ийнемдин учун түзөттүм, (б)

Бүгүн бир короо күзөттүм (б)

(Элдик ыр)

ЭЗОП ТИЛИ б. з. ч. 6-кылымда жашап өткөн байыркы грек тамсилчиси Эзоптун атынан калган. Ал кул болгон. Жазган чыгармаларында өз оюн түз бере албай каймана түрдө берген. Бул тамсил жанрына мүнөздүү өзгөчөлүк болуп саналат. Тамсилчилер адамдарды түз мааниде бербей алардын ордуна ар түрдүү жандыктарды, буюмдарды пайдаланышып, аларды адамдар сыяктуу ой ойлоого, сүйлөөгө, психологиялык ар түрдүү кырдаалдарда көрүнүүгө жөндөмдүү кылып көрсөтүшкөн. Мына ушул сүрөттөөнүн ыгы эзоп тили же тамсил тили деп аталып келе жатат. О. эле цензурадан коркуп жашыруун жазылган ар кандай жанрдагы чыгармалар да ушундай аталып келген.

ЭКИЛТИК, к. Диалогия.

ЭКСПОЗИЦИЯ (лат. – түшүндүрүү) – көркөм чыгармаларда сюжеттин элементтеринин бири болгон э-да каармандар ж-дө алгачкы маалыматтар белгилүү болуп, окуя өтө турган тарыхый шарт ж-дө, жалпы эле конфликтке чейинки ал-абал тууралуу түшүнүк берилет. Мис., Ч. Айтматовдун «Атадан калган туяк» аңгемесиндеги Авалбек, Жээнгүл жөнүндөгү

автордун баяны, кой кыркчу кашардагы турмушту сүрөттөө экспозицияга кирет. Э-ны чыгармадагы ордуна карап, төмөнкүдөй түрлөргө бөлөт: т ү з э к с п о з и ц и я – чыгармадагы негизги окуянын башталышынан мурда келет, кечиктирилген Э. – окуя түйүндөлүп, конфликт түзүлгөндөн кийин каармандар ж-дө автордук баяндоо. Мис., Т. Сыдыкбековдун “Пайдага чечилген чатак” аңгемесинде, т е с к е р и э к с п о - з и ц и я – мында каармандар ж-дө маалымат, алардын байланышуу-катнашуу жагдайлары чыгарманын аягында берилет.

ЭКСПРЕССИЯ (лат. – сөз, айтылыш, сүйлөм, образдуу сөз деген маанилерде) – чыгарманын тилинде речтин көркөм ж-а так, даана болушу. Э-луулук чыгарманы жандуу кылат, ар кандай троптун түрлөрүн колдонуу, эркелетүү, какшык, жактырбоо ж. б. маанидеги сөздөрдү, портреттерди, пейзажды пайдалануу Э-нын элементтери болот.

ЭКСПРОМТ (лат.– даяр, бир шилтем) – 1. Акындар, жазуучулар тарабынан алдын-ала эч кандай даярдыгы жок жазылган, айтылган, көбүнчө тамаша мүнөзүндөгү чакан ырлар, учкул сөздөр, тамашалуу жооптор. А. Токомбаев, К. Маликов, Т. Үмө-талиев, Б. Сарногоев ж. б. акындар экспромтторду жазышкан. Мис.,

Адамга керек нерсенин,
Кымбаты аба, анан суу.
Аларды арбын жараткан,
Жаратылыш акылдуу.
Сандыкка сактап акчасын,
Сары чай ичкен тамагы,
Сараңдар кантип күн көрмөк,
Саттырса сууну, абаны?..

(Б. Сарногоев)

2. Эркин формада жазылган анча чоң эмес формадагы музыкалык чыгарма.

“ЭЛ АДАБИЯТЫ” СЕРИЯСЫ – КРУИАнын Манастаануу ж-а көркөм маданияттын улуттук борборунун ил. кызматкерлери тарабынан, филология илимдеринин доктору профессор А. А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында даярдалган. Бүгүнкү күндө 30 тому жарыкка чыкты. КРУИАсынын кол жазмалар фондундагы фольклордук материалдарды жарыялоо, пропагандалоо максатын көздөгөн “Эл адабияты сериясынын 40 томдугу” жалпы коомчулукта ж-а фольклористика илиминде татыктуу орун таап жатат. Сериянын 1-тому “Кожожаш” (1996) – архаикалык эпос. Томго С. Конокбаевдин, А. Үсөн-баевдин, Т. Жээнтаевдин варианттары кирген. 2-том – “Эр Төштүк” (1996) – кыргыз элинин оозеки эпикалык чыгармаларынын ичинен жаралыш доору жагынан эң алгачкыларынын бири. Томго С. Каралаевдин варианты жарыяланган. 3-том – “Жоодарбешим” (1997) – дастаны Эр Төштүк жөнүндөгү эпикалык баяндын уландысы. Эпосто адам баласынын табигый кара күчтөрдүн үстүнөн болгон акыл күчүнүн үстөмдүгү сүрөттөлгөн. Томго О. Урмамбетов, А. Асан, К. Суранчиевдин варианттары кирген. 4-том – “Жаныш, Байыш” (1998) – кыргыз элинин өз азаттыгын, эгемендүүлүгүн коргоп, кылым карыга калмак, кытай төбөлдөрүнө каршы согушуп келген баатырдык күрөшүн, калктын тарткан азап-тозогун, ый-муңун, оор жортуулдарын көркөм баяндап, калк сезимине жеткирген, баатырдык тарыхый эпос. Томдон М. Мусулманкулов, Ж. Жанаев, К. Акиев, С. Дыйканбаевдин варианттары орун алган. 5-том – “Сейитбек”, “Курманбек” (1998). 16–17-кылымдардын аралыгында жашап, калмак төбөлдөрү м-н күрөшүп өткөн реалдуу тарыхый-уламыштык, аңыз-аңгемелик окуядан эпостук деңгээлге өсүп жеткен, эл оозеки чыг-лыгынын классикалык үлгүсү. “Сейитбек” эпосунда ата-журтту калмак баскынчыларынан коргоо идеясы чагылдырылган. Сейитбек – Курманбектин баласы. “Курманбек” б-ча М. Мусулманкуловдун, К. Акиевдин, С. Дыйканбаевдин варианттары, “Сейитбектен” О. Урмамбетовдун, Н. Адиевдин варианттары кирген. 6-том – “Саринжи, Бөкөй”, “Жаңыл Мырза” (1998) – эпосторунда элибиздин өткөндөгү патриархалдык түзүлүшкө таандык уруучулук-тууганчылык мамилелердин татаалдашкан көрүнүштөрү, салттык сюжетке айланып кетиши чагылдырылган. “Саринжи, Бөкөйдөн” – А. Үсөнбаевдин, С. Конокбаевдин, “Жаңыл Мырзадан” А. Чоробаевдин, М. Му-сулманкулдун варианттарына орун берилген. 7-том – “Багыш”, “Мендирман” (1998). “Багыш” эпосу Кытайдагы кызылсуулук белгилүү манасчы Жусуп Мамайдын айтуусундагы көркөмдүү эпикалык баян. “Манас” эпосундагы Багыш кандын айланасында түзүлгөн. “Мендирман” – эпосунда калмактардын баскынчылыгына каршы күрөш ж-а туугандар арасындагы көрө албастык мамилелери туурасында баяндалат. Томго Ш. Рысмендиев м-н Койдунун варианты жарыяланган. 8-том – “Толтой” (1999) – Кытайдагы кызылсуулук кыргыздардын арасында айтылган эпикалык дастан. “Семетей” эпосундагы Толтой баатырдын өмүрү ж-а баатырдык жүрүштөрү туурасында – Ж. Мамайдын варианты. 9-том – “Кедейкан”, “Олжобай менен Кишимжан” (1997). “Кедейкан” эпосу социалдык-турмуштук эпос. Уруучулук түзүлүш мезгилиндеги кыргыз элинин башынан өткөргөн турмушунун көркөм туундусу. Токтогул м-н Калыктын варианты кирген “Олжобай менен Кишимжан” – лиро-романтикалык эпос. Эки жаштын ортосундагы мамиле жалпы элдик көз карашта талкууланып, трагедиялык ситуация көркөм сүрөттөлгөн. Томдон А. Үсөнбаев, С. Сакетаевдин варианты орун алган. 10-том – “Макал-лакаптар” (2001) – эл өзү жаратып, атадан балага, укумдан тукумга таратып, жаш муундардын акыл-эсин өстүрүүдө, көркөм эстетикалык табитин калыптандырууда ролу зор. 11-том – “Мундук, Зарлык”, “Кыз Дарыйка”, “Нарикбай” (2002) – поэмалары түрк элдеринде орток айтылган чыгармалар. Бул үч поэма тең кыргыздар арасында кеңири тараган. “Мундук, Зарлык” – көөнө архаикалык жомоктун негизинде жаралган турмуштук поэма. “Кыз Дарыйка” – чыгыш сюжетинен түзүлгөн баатырдык поэма. “Нарикбай” тарыхый негизи бар баатырдык поэма. “Мундук, Зарлык” Б. Алыкулов м-н К. Са-либаевдин варианты, “Кыз Дарыйка” К. Орозов м-н К. Алимкановдун варианты, “Нарикбайдан” С. Чойбековдун варианты кирген. 12-том – “Шырдакбек”, “Эр Табылды” (2002). “Шырдакбек” поэмасы 13–14 кылымдардын аралыгында жашап, калмак төбөлдөрү м-н кандуу кармашууларды башынан өткөргөн Шырдакбек аттуу тарыхый инсандын айланасында түзүлгөн көркөм чыгарма. “Эр Табылды” эпосу – кыргыз калкы басып өткөн катаал

күндөрдүн жандуу тарыхы. “Шырдакбек” – К. Акиев, Т. Молдонун варианты. “Эр Табылды” – А. Тыныбеков м-н Ы. Дыйканбаевдин варианттары. 13-том – “Бостон” – баатырдык-мифологиялык эпос. Өз элинин тынчтыгын, биримдигин көздөгөн элдик баатырдын иш аракети чагылдырылган. А. Токтогуловдун варианты. 14-том – “Табышмактар”. Томдукка табышмактар тематикасы б-ча классификацияланып жайгаштырылган. 15-том – “Жолойкан”, “Тайлак”, “Балбай”, “Осмон” (2002). Кыргыз, казак окуясы. Бугу, Сарбагыш урушу. Китепке кыргыз элинин көз карандысыздыгы үчүн күрөшкөн тарыхый инсандардын баатырдыгын, эрдигин чагылдырган элдик мурастар ж-а айрым тарыхый окуялар жөнүндөгү баяндар кирген. “Жолойкан” – В. В. Радлов жазып алып, жарыяланган материал б-ча берилген. “Тайлак баатыр” – А. Чоробаев м-н Ы. Абдырахмановдуку, “Балбай” – К. Мифтаков, Б. Айтбаев, “Осмон баатыр” – Т. Молдо, “Кыргыз казак окуясы” – Ы. Абдрахманов, “Бугу, сарбагыш урушу” – Алдаш Жээнике уулунун айтуусу б-ча жарыяланган. 16-том – “Эр Солтоной” (2002) – кыргыздардын калмак баскынчыларына каршы күрөшүн баяндаган баатырдык дастан. С. Абдрахмановдун варианты. 17-том – “Эшимкул менен Зуура”, “Күлбаарам менен Асан”, “Нуркан”, “Жантай” (2002). Баласыздык, сүйүү, достук сыяктуу турмуштук көрүнүштөрдү баяндаган турмуштук соц. поэмалар. “Эшимкул менен Зуура” – Ж. Ноорузбаевдин, “Күлбаарам менен Асан” – М. Мусулманкуловдун, “Нуркан” – Курман Базар уулунун, “Жантай” – Досу Ташматовдун варианттары. 18-том – “Алп Тобок”, “Шабдан казалы”, “Жети эрдин өлүмү” (2002) – тарыхый адамдар туурасындагы баяндар. “Алп Тобокту” А. Сыдыков, А. Чоробаев, Шабдан казалын – Ж. Чагагаев, “Жети эрдин өлүмүн” – А. Чоробаев айткан. 19-том – “Тарыхый ырлар”, “Кошоктор” (2002). Китепке Кол жазмалар фондунда сакталып турган тарыхый ырлар, тарыхый адамдарга арналган кошоктор, элдик кошоктор, тарыхый окуялар кирген. 20-том – “Балдар фольклору” (1998). Кыргыз эли муундан-муунга айтылып келген көөнөрбөс көркөм сөз өнөрү аркылуу балдарга таалим-тарбия берип, илим-билимин, дүйнө-таануусун өстүргөн. 21-том – “Кошоктор”. Кошок кыргыз эл чыгылыгында эл кеңири тараган жанр. Алардын үлгүлүү деп эсептелген варианттары жарыяланган. 22-том – “Арман ырлары”, “Ак Мөөр” (2003). Арман ырлары бай поэтикалык багытка ээ, өзгөчө жанрдык касиет-сапаты бар жанр. “Ак Мөөр” поэмасы элдик поэмалардын классикалык үлгүсү болуп калды. Поэманын жети варианты жарык көргөн. 23-том – “Байтик баатыр”, “Жаманкара баатыр” (2003). А. Смайыл уулунун айтуусундагы бул дастандар тарыхый инсандардын өмүр жолу, ишмердиги туурасында баяндаган. 24-том – “Санат, насыят жана эмгек ырлары” (2003). Жыйнакка оозеки казынабыздагы санат, насыят ж-а эмгек ырларынын элге кеңири белгилүү үлгүлөрү кирген. 25-том – “Гүлгаакы”, “Кыз Сайкал” (2003) дастандарында кыргыздын баатыр, каныша кыздарынын өз элинин биримдиги, эркиндиги, көз карандысыздыгы үчүн болгон күрөшү баяндалат. О. Урмамбетовдун варианттары. 26-том – “Болот”, “Асан менен Жамал” (2003). Бул дастандарда кыргыз эли башынан кечирген турмуш, коомдук-социалдык абал чагылдырылган. “Болот” – Т. Ошбаевдин айтуусунда “Асан менен Жамал” – А. Тыныбековдуку. 27-том – “Карач дөө”, “Эр Эшим”. Поэмаларда элди тышкы ж-а ички жоолордон коргогон эр жүрөк баатырлардын эрдиктери ж-а эл башынан кечирген тарыхый окуялары кеңири сүрөттөлгөн. “Карач дөө” – К. Акиевдин варианты. “Эр Эшим” – Т. Молдонуку. 28-том – “Көкүл”, “Кара-Көкүл баяны” (2003). “Карач-Көкүл” ж-а “Көкүл” мифтик-фантастикалык маанайдагы чыгармалар. Эл арасында жомок, поэма, дастан түрүндө айтылып келген. “Көкүл” – Ы. Бээрман уулунун, “Карач-Көкүл баяны” – Д. Ташматовдун айтуусундагы варианттар. 29-том – “Каада-салттар”, “Ак баталар” (2003). Кыргыз элинин маданиятын, философиясын, көз караштарын, улуттук өзгөчөлүктөрү, каада-салттар ж-а баталар камтылган. 30-том – “Сүйүү ырлары”. Сүйүү ырларынын үлгүлүү варианттары тандалып киргизилген. 40-томдукка кирген айрым материалдар мурда да ар кайсы мезгилдерде кыскартуулар м-н жарык көргөн. Бул жолу ил. багытта, оригиналда кандай болсо, ошол сөздөрдүн, ил. комментарийлердин коштоосунда чыгып жатат. Варианттуулукка ээ болгон чыгармалардын бардык варианттарынан камтылып, ил. комментарийлер м-н коштолуп жарык көрүшү фольклористика ил. из. иштеринде даяр факты материал.

ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫК, к. фольклор.

ЭЛДҮҮЛҮК – адабиятта ж-а көркөм өнөрдө чыгарманын темасынын эл турмушунан алынгандыгы, карапайым эл массасына кызмат кылгандыгы ж-а түшүнүктүү, калка жакын болгондугу, жалпы журттун максат-мүдөөлөрүнө ортоктошуп келгендиги, калайыкка тарбиялык таасир көрсөтө билгендиги, эл психологиясынын иск-водо көрсөтүлүшү м-н байланыштуу түшүнүк.

ЭЛЕБАЕВ Мукай (1902, Түп р-ну – 1944, Ленинград) – акын, прозаик, котормочу. Кыргыз профессионалдык жазма адабиятын түптөөчүлөрдүн бири. Ал ата-энесинен эрте жетим калып, 1916-ж. Үркүндө качкандар м-н кошо Кытай жерине барып келүүгө аргасыз болгон. Жазуучунун дээрлик көпчүлүк чыгармалары автобиографиялык негизге ээ. Ал өзүнүн тестиер ж-а өспүрүм кезинде башынан өткөргөн кыйынчылыктарын “Узак жол” романында “Кыйын кезең”, “Зарлык”, “Бороондуу күнү” сыяктуу аңгемелеринде, ырларында кеңири баяндап берген. Э-ди акын катары көпчүлүккө чыг-лык тушоосун кескен ыр “Зарыгам” 1925-ж. жарыяланган. Элдик арман ырлардын мотивинде жаралган бул ыр көркөмдүк жактан бир кыйла чыйрак жазылгандыктан өз учурунда кыргыз жаштарына аябай зор таасир тийгизген, анткени анда жалпы кыргыз жаштарынын тилеги, ою даана айтылган. Бул ыр туурасында акындын замандашы К. Маликов мындай дейт: “Биз айыл мектебинде окуп жүргөн чагыбызда “Зарыгам” бүт бойдон жаттап алып, обонго салып ырдап жүрчүбүз...” Э-ди акын катары элге тааныткан “Зарыгам”, “Алга бас”, “Чамда”, “Арсар жигит” сыяктуу алгачкы ырлары Түп районуна караштуу Монастырь деген жердеги айыл чарба техникумунда окуп жүргөндө жазылып, “Эркин-Тоо” газетасына жарыяланып турган. Акын чыг-лык жолунун олуттуу этабы Фрунзе шаарына келип, педтехникумга кирген кезинен (1926) башталган. Чыг-лыктын сырларын үйрөнүү үчүн мүмкүнчүлүгү жеткен орустун ж-а чет эл адабиятынын классиктеринин чыгармалары м-н таанышат. Э. Жума Жамгырчиев м-н бирдикте жазган. Мектеп окуучулары үчүн “Окуу китеби” (1930) акындын биринчи китеби – “Ырлар жыйнагы” (1931), “Майрам” (1933) аттуу экинчи китеби жарык көргөн. Э-дин поэзияга дилгилиги, талыкпаган эмгекчилдиги акындын такшалуусун тездетип, ырдын жаңы формаларын изденүүдөгү аракети өз учуру үчүн жакшы натыйжаларды алып келген. 30-жылдары көпчүлүк акындарыбыз В. В. Маяковскийдин ж-а казак акындарынын таасири м-н кыргыз поэзиясына формалык жаңылык

киргизүүгө умтулушкан. “Бирок көпчүлүк акындардын бул жагынан далалаты баягы эле он бир, он эки муундуу жайдары кыргыз ырын ар кайсы жеринен бүктөп сындырып, тепиктенип жазгандан нары барган жок. Бу жагынан бир гана Э. бир Алай тередеп барып, тайманбас поэтикалык эксперименттер жасап, дурус ийгиликтерге жетише алды”. (С. Жигитов). Турмушка кирип жаткан жаңылыктарды кубанып тосуп алып, алар ж-дө бардык акындык дити м-н бийик добушка салууга ашыккан акын бийик интонация, күчтүү эмоция, декламациялуулука негизделген эркин ыр формасында “Биз күрөшгүн жигити”, “Күрөш бүтпөй”, “Эми келди кайратым”, “Техникага жөнөдүк”, “От араба” деген сыяктуу ырларды жараткан. Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде Э-дин поэзиясы мазмундук жактан да, формалык жактан да бийиктикке көтөрүлө алгандыгын көрүүгө болот. Акын согуш темасында “Улуу марш”, “Энеси менен коштошуу”, “Алыста калган жарга”, “Согуштан кат”, “Көрүшөөрбүз бир күнү”, “Ала-Тоодон кат”, “Тилек” аттуу элди каарман патриоттуулукка үндөгөн, фашизмди жектеген мыкты ырларын жараткан. 1936-ж. “Узак жол” романы басмадан жарык көрөт. Ушул басылышында автор бүткөн чыгармасын романдын биринчи китеби деп атаган. Бирок, ар кандай себептер м-н романдын экинчиси бүткөрүлбөй калды. “Узак жолдогу” окуяны андан ары улаган бөлүктөр “Кыйын кезең” (1938), “Бороондуу күнү” (1939), “Зарлык” (1941) деген өз алдынча аталышы м-н аңгеме, повесть катарында жарыяланган. Э-дин о. эле “Төрт жолоочу”, “Алыскы тоодон”, “Соңку бир күн”, “Жолдо” аңгемелери бар. Э. өзүн чебер аңгемечи катары көрсөтө алган. Мис., “Бороондуу күнү” өзүнүн идеялык-тематикалык мазмуну м-н көркөм образдуулугу шайкеш келген архитектуралык түзүлүшү м-н отузунчу жылдардагы аңгемелердин фонунан кадыресе айырмаланып турат. Автор үнкүрдөн кийинки кыргыз турмушунун бир гана бороондуу күнүн, бир үйдөгү көрүнүштү бир өспүрүм баланын баяндоосу аркылуу берүү м-н мезгилдин духун, колдонулган ар бир сөз, көркөм деталь идеялык-тематикалык жанрында да калем сынап көргөн. 1940-ж. “Тартыш” аттуу пьесаны театрдын репертуарына кабыл алынган эмес. Э. согушта каза болгондон кийин жазуучунун архивинде калып, унутулуп, кийин жарыяланат. Э. белгисизин театр тарабынан кабыл албагандыгы өзүнүн күндөлүгүндө: “мунун себебин азыркы темадан алгандыгым ж-а журт ураанга көнүп калгандыгынан көрдүм” деп түшүндүрөт. Драманын сюжеттик конфликттин негизин өз кызыкчылыгынан башканы ойлобогон, алдым-жуттум, бюрократ мектеп директору Качкын, амалкөй, эки жүздүү, бай-манапчыл Жейрен ж-а ак ниет, активдүү күрөшчүл мугалим Айдарлардын ортосундагы карама-каршылыктардын негизинде түзүлөт. “Тартыш” – кыргыз адабиятында биринчи жолу социалисттик турмуштун өзүндөгү кемчиликтерди, былыктарды сынга алган чыгарма. Э. о. эле отузунчу жылдары кыргыз жазуучу, акындарынын ичинен адабий сынга көбүрөөк кайрылып, чыйрак макалаларды жазып, газета, журналдарга арбын жарыялап турган. Э. белгилүү акын, чебер прозаик, драматург, көркөм адабияттын чыныгы баасын билген сынчы болуу м-н бирге адис котормочу, кыргыз эл оозеки чыгармаларына берилген жыйноочу, китеп бастырып чыгарууда Пушкиндин “Хандын өлгөн кызы менен жети баатыр жөнүндө”, Л. Н. Толстойдун “Хаджи Мурат”, Н. В. Гоголдун “Шинель”, Д. Фурмановдун “Козголон” сыяктуу чыгармаларын кыргыз окурмандарына тартуулаган. Ошондой эле анын Ч. Диккенстин “Бастилия туткуну”, Г. Мусреповдун “Кыз Жибек” дагы башка котормолору бар. Э. өз чыг-лыгы м-н кыргыз жазма адабиятынын түптө-лүшүндө анын бардык жанрларында өзүнүн зор салымын кошуп, белгилүү роль ойногон.

ЭЛЕГИЯ (гр. – арыз кылуу) – автордун ички кайгысын, санаасын билдирүүчү лирикалык ырлар. Байыркы Рим акындарынын ырларында мындай мотивдер болуп, аларда адамдарды, жерди сүйүү, граждандык, баатырдык сезимдер ырдалган. Кийин элегияларда жалаң гана жеке адамдын кайгысы баяндалып калды. Орус адабиятында Н. М. Карамзин К. И. Батюшков, В. А. Жуковский, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов сыяктуу акындар элегияларына филос. ойлорду киргизе алышты. Совет адамдын коомдук кайгысы жок делип, мындай ырлар көбүнчө өлүм, оору, сүйүү кайгысына ж. б. ар түрдүү турмуштук трагедияларга карата жазылып, буларда оптимисттик дух басымдуулук кылган, ансыз андай ырлар цензурадан өткөн эмес. Мис.,

Сен томсоруп жапыз жерде жүргөндө,
Менин турган бийиктигим курусун.
Көңүл көптөн түңүлгөн бир күндөрдө,
Көздөн учуп, эңсейт адам курбусун.

Атаганат, ак нур төккөн бир кезде,
Сен мойнуңа мончок кылып тагынар. Көөдөн кысып зарыктырган көп кечтер,
Ак шам болуп сага түндө жагылар...
Атаганат, жылдар өтүп олтуруп,
Кайсыл чектен жолугары билинбей.
Сен көрүндүң бөксө өмүрдү толтуруп,
Эрте жаздын эң алгачкы гүлүндөй.

Атаганат, токуп минип аргымак,
Бурганакта жал-куйругун сапырып,
Түндө туруп ким кайрылып келе алмак,
Ашуу ашкан күндөрдү айдап жапырып.

(О. Султанов)

ЭМГЕК ЫРЛАРЫ – элдик оозеки адабияттагы эмгек процессинин жүрүшүндө ырдалуучу лирикалык мүнөздөгү ырлар. Э. ы-нын негизги максаты – элдин оор эмгегин жеңилдетүү, эмгек куралдарына демөөр берүү, эмгектин натыйжасына карата адамдардын үмүт-тилегин чагылдыруу. Махмуд Кашкарлыктын «Түркий тилдер сөз жыйнагы» (11-к.) деген эмгегинде түрк урууларынын эмгек ырларынын алгачкы үлгүлөрү берилген. Э. ы. – оозеки чыг-лыктын эң байыркы көрүнүшү. Э. ы. жумуштун түрлөрүнө карай жаралган. Мергенчилик кылуу, кийим бычып-тигүү, жаргылчак тартуу, эгин

себүү-бастыруу мезгилинде, уй сааганда, жылкы кайтарганда ошол иштердин мүнө-зүнө, ритмине карай аткарылган. Э. ы-на кыска-кыска ыргак, ачык-даана көрүнгөн уйкаш, ар кандай кошумча сүрөттөөлөр, обондуулук мүнөздүү болуп, көбүнчө жамаатташкан мүнөздө аткарылган. Элге кеңири белгилүү эмгек ырлары – «Оп, майда!», «Бекбекей», «Шырылдаң», «Тон чык». Мис.,

Бол жигиттер, болгула,
 Ор жигиттер, оргула,
 Чал, орогум, чалгының,
 Арпа, буудай таштабай,
 Боого байлап салгының.
 Ор, орогум, оргунун,
 Бербе бир дан жоолорго,
 Ор, орогум, оргунун!

(Элдик ыр)

ЭМ-ДОМ ЫРЛАРЫ, к. *Ырым-дарым ырлары*.

ЭПИГОН (гр. – кийин туулган) – коомдук акыл-ойдун, илимдин, адабияттын, иск-вонун кайсы бир адамдарын кечигүү м-н чыг-лыксыз, карандай ээрчүү, адабиятта колдонуудан чыккан идеяларды, өз өмүрүн жашап бүткөн адабий агымдарды сокур тууроочулук эпигондук деп аталат. Бул көрүнүш адабий процесстин алга жылышына тескери таасирин тийгизет.

ЭПИГРАММА (гр.– жазуу) – *сатиралык* максатта жазылып, бир кишини тамашага алуу м-н анын кемчиликтерин көрсөткөн чакан ыр. Адегенде Грецияда эпиграмма деп ар түрдүү буюмдарга жазылган кара сөздөр да, ырлар да аталса, кийин Римде чакан поэзиянын чыгармалары атала баштаган. Көпчүлүк классик акындар да эпиграмма жазууга кайрылган. Эпиграмма кыргыз сатиралык поэзиясында да көп учурайт. Мис.,

Ишке барса ичим дейт,
 Үйгө келсе тишим дейт.
 Айтор, мунун оорусун,
 Врачтар да түшүнбөйт.

Аларына келгенде,
 Аягына жыгылат.
 Берерине келгенде,
 Кудайга үнү угулат.

Чарбаны жеп да бүттү,
 Дос да күттү.
 Акырында өз арызы боюнча.
 Кызматтан түштү.

(Б. Алыбаев)

ЭПИГРАФ (гр.– жазуу) – көркөм чыгарманын же сочинениенин бүткүл мазмуну, духу м-н байланышкан автор тарабынан атайын алынган макал-ылакаптар, башка бирөөлөрдүн чыгармаларынан цитаталар. Э. кыска ж-а түшүнүктүү болуп, чыгарманын бүткүл идеясын белгилеп турушу зарыл. Ал бүткүл чыгармага, же анын айрым главаларына берилиши мүмкүн. А. С. Пушкиндин «Капитан кызы» повестинин I бабына «Абийиринди жашындан сакта» деген элдик нуска сөз, А. Осмоновдун «Толубай сынчы» поэмасына «Толубайдай сынчы бол, Токтогулдай ырчы бол» деген кыргыз лакабы эпиграф катары колдонулган.

ЭПИЗОД (гр.– башка, тиешесиз) – сюжеттүү чыгармалардагы өзүнчө бир башталышы ж-а аякталышы бар, ошол эле кезде башка окуялар м-н биригип сюжетти түзгөн майда бөлүкчө, чыгармадагы бир учур (момент). Мис., “Ак кеме” повестинде машина-дүкөндүн келиш эпизоду, марал аттуу эпизоду ж. б. Чыгармада жардамчы ж-а негизги эпизоддор болот.

ЭПИКАЛУУЛУК – турмушту өтө кеңири масштабда, жайбаракат, бүтүндөй чоң алкакта, көп кырдуу ж-а бүкүлү сүрөттөөнүн ыгы. Ал *лирикага* да, *драмага* да, *эпикага* да таандык болушу мүмкүн. Мис., өткөн кылымдын 20–30-жылдарындагы окуялар Т. Сыдыкбековдун “Тоо арасында” романында эпикалуу көрсөтүлсө, 1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймылы ж-а анын натыйжаларынын жеке адамдарга тийгизген таасири А. Токомбаевдин ыр м-н жазылган “Таң алдында” романында ушундай эле кеңири ж-а ар тараптуу көрсө-түлөт.

ЭПИКАЛЫК ТЕК, э п о с т у к т е к – көркөм адабияттагы үч тектин бири. Адамдын ички сезимин билдирүүчү *лирикалык* тектен ж-а сахнада адамдардын өз ара сүйлөшүүлөрүнөн куралган *драмалык* тектен айырмалап, окуяларды ж-а алардын өнүгүшүн, каармандардын ар кандай иш-аракеттерин, адамдардын бири-бири м-н болгон мамилелерин баяндоо түрүндө жазган ар кандай жанрдагы чыгармаларды жалпысынан эпикалык (эпостук) текке киргизебиз. Эпикалык чыгармаларда түзүлгөн образдарда кандайдыр бир, башталышы ж-а бүтүүсү бар белгилүү мезгилдеги адамдын мүнөзү ачылат. Эпикалык тектин чакан формаларында (к. *аңгеме*, *новелла*, *очерк*, *тамсил*, *легенда*, *миф*) аз гана учурдагы кыска эпизод сүрөттөлсө, орточо формасында – (*повесть*, эпикалык поэмалар) бир кыйла кеңири ж-а татаал турмуштук кырдаалдагы окуялар баяндалат. Эпикалык тектин чоң формасында – (*эпос*, *роман*) бир нече окуялардын системасы, мүнөзү ачылган бир канча каармандардын өз ара мамилелери баяндалат. Эпикалык текте окуянын жүрүшү автор тарабынан шарттуу түрдө алынган баяндоочу тарабынан, же болбосо каармандар тарабынан баяндалат.

ЭПИЛОГ (гр. – соңку сөз) – негизги окуя баяндалып бүткөн соң каармандардын кийинки тагдыры ж-дө, же ошол окуянын кийинки айрым жыйынтыктары ж-дө автордун баяндоосу. Бул термин Байыркы Грек театр өнөрүнөн алынган. Анда драмалык чыгарма коюлуп бүткөндөн кийин, ошол баяндалган окуялар ж-дө түшүнүк беришип, мына ушул бөлүктү эпилг дешкен. Азыркы маанисинде эпилг бардык эле чыгармаларда кездеше бербейт, айрым зарыл деп эсептелген учурда гана авторлор чыгармасынын аягына эпилг беришет. Мис., А. Токомбаев «Жараланган жүрөк» повестинин эпилгунда Тарпанбай м-н Гүлдананын сүйүүсүнүн кийинки окуялары ж-дө маалымат берсе, У. Абдукаимов «Майдан» романында эпилг катары каармандардын (Качыке, Искендер) кийинки тагдыры билдирилип, согуштун аякташын кабарлаган Кыдырбектин Берметке жазган каты пайдаланылат.

ЭПИСТОЛЯРДЫК ФОРМА (гр. – арноо каты) – турмушту чагылдыруудагы өзүнчө бир ыкмасы болуп, мында окуялар, же каармандардын ички ойлору, иш-аракеттери кат формасында берилет. Ф. Достоевскийдин “Бечара кишилер”, А. Токтомушевдин “Какшаалдан кат” деген сыяктуу чыгармалары көркөм-эпистолярдык формада жазылган. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында мындай ыкма өзгөчө оң натыйжасын берди, анткени, ал кезде турмуштун өзүндө майдандагы жоокерлердин оорук м-н кат алышуулары тынымсыз болуп турган. Мунун өзү адабиятта кат формасындагы чыгармалардын жаралышын шарттаган. Ж. Бөкөнбаевдин “Салам кат”, “Саламы ушул Сайранын”, “Эки кат”, “Балаңар жазат алыстан”, М. Элебаевдин “Ала-Тоого кат”, А. Токомбаевдин “Бозойдон селкиге”, Ж. Жамгырчиевдин “Солдаттын саламы” К. Эсенкожоевдин “Алыстан кат” деген ырлары бул мезгилде мындай форманын оң флангага чыкканына кепил боло алат.

ЭПИТАФИЯ (гр. – мүрзө үстүндө айтылган сөз). – Мурда бейиттин үстүнө коюлган эстелик ташка жазылган ырлар эпитафия деп аталса, азыр жалпы эле көзү өткөн адамдарга арналып, анын бейит белгисине жазылган ырлар, жалпы эле өлүм кайгысына карата маркумга арналган поэтикалык чыгармаларды аташат. Мис.,

Бүткүл дүйнө калаалары
атын атап дүңгүрөп,
канча шыктар күйүп-жанды,
канча колдор чабылды.
Чабуул баштап, уу-чуу м-н,
чагылгандай
сенин тепкен тобундан
канча бекем дарбазалар алынды.
Баары өттү ал шоокумдуу өмүрдүн...
топ кубалап,
чарк айланып жер шарын,
зуулап чуркап баратып,
(жашоо деген кан жолдо),
мүдүрүлүп кокустан,
мезгил жетпей чарчадың.
...Эми башка футболисттин
ысмы элге тараптыр,
сени болсо тагдыр минтип
топтоголок топ кылып,
Чыкпас, мерес дарбазага камаптыр...

(С. Тургунбаев)

ЭПИТЕТ (гр. – түшүндүрүү) – троптун бир нерсенин, окуянын, кубулуштун мүнөздүү бөтөнчөлүктөрүн көрсөтүп берүүчү түрү. Мындай сөздөр (эпитеттер) буюмдун же окуя-кубулуштун сапатын, тек-жаатын, башкалардан айырмалуу касиетин индивидуалдаштырат, речти көркөмдөөгө жардам берет. Э-тер сөзсүз түрдө кайсы бир сөздү же сөз айкашын жандап келет. «Алтын өзөн», «Арстан Манас» десек, мындагы Э. сөздөр «алтын» ж-а «арстан» сөздөрүнөн кийинки «Өзөн» ж-а «Манас» деген сөздөрдүн негизги белгилерин бир кыйла күчөтүп, өтмө мааниде көрсөтүп турат. Э-тер зат атооч (күмүш зымдар, бойдок жигит), сын атооч (ак шумкар, жашыл жалбырак), сан атооч («токсон жыл кыргын болсо да, касиети кетпеген») ж. б. сөз түркүм-дөрүнөн түзүлөт. Э-тер т у р у к т у у ж а н а ө з г ө р ү л м ө болуп бөлүнөт. Туруктуу эпитеттер элдик оозеки чыгармаларда кеңири учурайт да, мындай учурда эпитет катары дайыма колдонулуп жүргөн даяр сөздөр мүнөздүү түшүнүктөрү м-н кошо келет. Мис., Элемандын Эр Төштүк, Шер Манас, ак олпок, кызыл туу, ак сүт, ак чач ж. б. Өзгөрүлмөлүү эпитеттердин туруктуу сөздөрү жок, алар автордун максатына багындырылып колдонула берет. Мис.,

Мөөр сыны: аппак ыраң, кара көз,
Кырдач мурун, субагай бой, чарчылуу.
Ичке кашы жүрөккө урчу жебедей,
Саал ийилип, саамай жакка тартылуу. Бир жазылып, бирде азыраак жыйрылат, Сүйлөп жаткан сөз ыргагы аркылуу.

(С. Эралиев)

ЭПИФОРА (гр. – кошумча) – ыр жолдорунун соңундагы сөздөрдүн же сөз айкаштарынын кайра-кайра кайталанышы. Мис.,

Жүзүмдүн тырыгына күлбө селки!
Жадындан чыктыбы же согуш өртү?!
Жүрөктө:

өмүр көркү
 көңүл көркү.
 Бул тырык – кандуу согуш салган белги.
 Бул тырык – ал согуштан калган белги.
 Коргогом:
 келечекти,
 элди, жерди.
 Бул тырык – көлдө да бар, жерде да бар.
 Таналбайм:
 Ушул тырык менде да бар.

(Т. Байзаков)

Мындагы айрым кайталоолор (көр-кү – көркү, белги – белги, да бар – да бар – да бар) эпифораны түзүп жатат.

ЭПОПЕЯ, к. *Роман-эпопея*.

ЭПОС (гр. – айтуу, сүйлөө) – 1. Көркөм адабияттагы үч *турдун* бири. 2. Фольклордогу эпикалык түргө кирүүчү ыр формасындагы көлөмдүү чыгармалар. Э-тордо элдин тарыхый турмушу, маданий-социалдык абалы, карым-катнашы, үрп-адаты, келечектен күткөн тилеги кеңири чагылдырылат. Байыркы Э-тордо мифологиялык белгилер күчтүү болсо, улам мезгил өткөн сайын Э-тор адам турмушунун реалдуу көрүнүштөрүнө жакындап олтурганын байкоого болот. Э. дүйнөнүн көптөгөн элдерине мүнөздүү болсо да, кыргыз элинде алардын өзгөчө залкар үлгүлөрү бар. Кыргыз Э-торун көлөмүнө, андагы окуялардын камтылышына карап шарттуу түрдө у л у у (ч о н) Э. («Манас») ж-а к е н ж е (кичине) Э-тор («Манаска») салыштырмалуу башка Э-тор) деп экиге бөлөбүз. Ал эми идеясына, окуялардын мүнөзүнө жараша баатырдык ж-а турмуштук-социалдык деп эки жикке ажыратылат. Баатырдык Э-тордун мазмунун башкы каармандардын сырттан келген баскынчыларга ж-а ички душмандарга каршы күрөшү түзөт да, элдик баатырдын айланасына элдик идеалдагы бүтүндөй оң сапаттардын баары топтолот. Мындай Э-торго «Манас», «Жаныш-Байыш», «Курманбек», «Шырдакбек», «Эр Табылды», «Жаңыл Мырза» ж. б. кирет. Турмуштук-социалдык Э-тордо эл турмушунун ар кандай жактары – эркин сүйүүгө умтулуусу, эски салтка каршы күрөшү, бийлик талашуулары ж. б. ар түрдүү кырдаалдардагы жашоо-тиричиликке байланышкан окуялары сүрөттөлөт. Кыргыздардын ата-бабалары урпактарына социалдык-турмуштук мазмундагы: “Саринжи-Бөкөй”, “Кедейкан”, “Кожожаш”, “Олжобай менен Кишимжан” ж. б. Э-торун калтырды. Э-тор төкмө акындар же атайын айтуучулар тарабынан иск-вонун башка түрлөрүнүн (комуз, ооз комуз, ар кандай обондор, синкретизм) жардамы м-н элге жетип турган (к. *Манасчы*).

ЭРАЛИЕВ Сүйүнбай (1921-ж. т., Талас р-ну) – акын, Кырг. Респ. эл акыны (1974). 1942–44-ж. Улуу Ата Мекендик согушка катышкан. Э-дин чыгармалары 1944-жылдан чыга баштаган. Туңгуч ыр жыйнагы «Биринчи жаңырык» 1949-ж. чыккан. 1959-ж. жарык көргөн «Ак Мөөр» поэмасынын баалуулугу – элдик оозеки чыг-лыкка кайрылып, аны кайрадан асылдык катары окурмандарга жеткирүүдө жаңыча мамиле кылгандыгында, көркөм сөз каражаттарын колдонууда, терең психология м-н курч драматизмде, филос. ой жүгүртүүлөрдө, лирикалык чегинүүлөрдө, эпикалык параллелизмде, табиятты көркөм сүрөттөөлөрдө Ак Мөөрдүн татаал тагдыры аркылуу кыргыз элинин бүтүндөй бир доорун, патриархалдык-феодалдык, социалдык ички карама-каршылыктарын, өнүгүш тенденцияларын, салт-санаасын, ан сезимин ачып бергендигинде. Бул өз убагында кыргыз поэзиясындагы чоң окуя болгон. Бул поэманын чыгышы Э-дин нагыз акындык жүзүн көрсөтүп, кыргыз поэзиясына жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачкан. Поэманын ритмикасы, поэтикалык ыкмалары, уйкаш системасы ж. б. жаңылык тартуулап, бүтүндөй кыргыз акындарын өзүнө тарткан. Андан кийин «Түнкү сыр» (1960), «Уяң жылдыздар» (1962), «Поэма о любви» (1962), «Күндөр» (1964), «Жайында» (1966), «Жылдыздарга саякат» (1966), «Упрямая красавица» (1966), «Өмүрлөргө саякат» (1967), «Жол» (1969), «Сан тоолор» (1971), «Каркыралар» (1972), «Кыргыз жаны» (1974), «Айыл ырлары» (1976), «Тандалмалар» (1978, 1981, 1983, 1991), «Биздин суулар» (1980), «Избранное» (1981), «Кыштак кечтери» (1985), «Кызгылт багымдат» (1987), «Дүйнө» (1991) ж. б. чыгармалары жарыкка чыккан. Э. кыргыз адабиятындагы мурдагы көлөмдүү поэзиялык чыгармалардын көбүнө мүнөздүү карандай баяндоо, турмуш көрүнүштөрүн натуралистиче тизмектей берүү, жадатма прозаизм, дидактизм ж-а схематизм сыяктуу терс белгилерден кол үзүп, окуянын динамикалуу өнүгүшүнө, баяндоонун экспрессиялуулугуна, ыр саптарынын мукамдуу ж-а картиналуу болушуна жетишкен. Ошондой эле өзүн чоң табият сүрөтчүсү пейзажист катары да көрсөтө алган. Э. салттуу поэзияны асемине келтирип чегелей билген, эркин ырдын поэтикалык ойго, анын мазмунуна кыт куйгандай төп келип, чырайына чыгарып турган формасын тапкан. Аны кыргыз ырынын табиятына кынаптап кыйыштырган. Көркөм ыкмалардын, поэтикалык жалпылоолордун бийик деңгээлине батылдык м-н көтөрүлүп чыккан. Анын «Жылдыздарга саякат» поэмасы жаңыча изденүүнүн акыбети болуу м-н лирикалык каармандын монологу иретинде жазылып, филос. маселелерди камтыган. Ал тематикасы, образдык структурасы, көркөм формасы жагынан жалпы кыргыз поэзиясына жаңыча көрүнүш катары кирген. Б. Слуцкийдин котормосунда орусча басылып чыгып, ал жалпы союздук окурмандарды да кайдыгер калтырган эмес. “Жылдыздарга саякат” поэмасы адамдын айлана-чөйрөдө, адамзат дүйнөсүндө болуп жаткан ири окуяларга билдирген ички дүйнөсүнүн монологу, филос. ой толгоосу. Космос мейкиндиги, жер шары, аалам ж-а адам проблемасы – поэманын жалпы мазмуну. Элүүнчү жылдары кыргыз ырынан кескин өзгөчөлөнгөн ритмикалык-интонациялык курулма аркылуу чыгармаларына накта поэтикалык касиет берип, кыргыз поэзиясындагы уйкашсыз жазылган ыр формасына негиз салган. Эралиев Ч. Айтматовдун “Кызыл жоолук жалжалым” повестинин негизинде “Ырым-сен” аттуу поэма-драма жазган. Андан кийинки «Жол», «Ак жыттар», «Кызгылт багымдат», «Кесиринсан», «Дүйнө» ж. б. поэмаларында, ырларында да автор согуш, азыркы дүйнө, мезгил, жердеги адамдын жашоосу жөнүндөгү терең филос. ой толгоолорун камтыган. “Жаңыл Мырза” поэмасында патриархалдык-феодалдык коомдун шартындагы Жаңылдын жеке трагедиялуу тагдырына көркөм талдоо берген.

Чыгармада эл турмушу м-н баатыр кыздын кайгы-муну эриш-аркак берилет. Акындын ийгилиги-сюжеттик трафареттен качып, биринчи планда ички дүйнөгө үңүлүп, аялдык психологиянын өзгөчөлүгүнө токтолуп, социалдык ж-а психологиялык кырдаалдарды коюп өз алдынча почерк, стил м-н баяндайт. “Кесиринсан” поэмасында Чернобылдагы каргашалуу окуя публицистикалык-филос. мүнөздөө баяндалып, ой толгоо кеңири масштабдуу. Каармандардын ар биринин өз алдынча тагдырлары бар, жашоонун башталышы кызыгы м-н өмүрдүн жалп этип өчө турган мезгилинин ортосундагы аралыкта адамды не деген күтүүсүз окуялар күтүп турат. Эралиев каарманын Сократ м-н жолуктуруп, табият, адамдын адамга болгон ишенбөөчүлүк мамилеси, нравалык жардылануудан тартып, кыйрап бараткан социалдык катмарды, соолуп бараткан экологияны – акырмаманды өз ичине камтыган диалогун жүргүзөт. С. Эралиев оптимист, анын табылган дүйнөсү – Асыл жер, жарыктын булагы-тирүүчүлүк, Ай-Аалам м-н өлчөнгөн сүйүү, өчпөгөн үмүт. Котормо өнөрүнө да зор салым кошкон. Ал А. Твардовскийдин «Василий Тёркин» поэмасын бардык жагынан түп нускага дал келчүдөй даражада которгон (1956). Ал – кыргыздагы поэтикалык котормонун эң мыкты үлгүлөрүнүн бири. Ү. Утмен, Р. Тагор, С. Есенин, М. Турсун-Заде, Р. Рождественский, С. Баруздин, Э. Межелайтис, Ф. Шиллер ж. б. чыгармаларын кыргыз тилине которгон. Каракалпак эл дастаны «Кырк кызды» кыргызчалаган. Чыгармалары орус, англис, испан, о. эле мурдагы СССР элдеринин тилдерине которулган. Кырг. Респ. Токтогул атн. мамл. сыйлыгынын (1986, «Айыл кечтери» деген китеби үчүн), Бүткүл союздук А. А. Фадеев атн. адабият сыйлыгынын (1981), Асанбек Табадиев атн. сыйлыктын (1989, «Кесирсан» поэмасы үчүн), Айтматов клубунун эл аралык сыйлыгынын (1994) лауреаты. Эл Достугу, I даражадагы Ата Мек. согуш ордени ж-а көптөгөн медалдар м-н сыйланган.

ЭРГҮҮ, ШЫКТАНУУ, ИЛХАМ КЕЛҮҮ чыг-лык убагында (чыгарманы жазып жатканда, же жазар алдында) жазуучунун ой жортуусу, иштөө шыгы, жөндөмдүүлүгү эң бийик даражага жеткен чекити Э. ш. и. келүү деп аталат. Турмуштук кеңири байкоолордун негизинде жаралган кандайдыр бир идеяны, образдык курулушту жазуучу эргүү учурунда таамай сезет, даана көрөт, анын көркөм аң-сезими эң эле тунук ж-а эффективдүү иштейт, чыгармачылык кыйналууну сезбейт, баары тең өзүнөн-өзү куюлушуп келгендей жеңил чыгат. Мындай чыг-лык абал ил. жаңылык ачкан окумуштууга, жооптуу чечимдерди кабыл алган мамлекеттик ишмерге, сүрөт тарткан художникке, музыка жазган композиторго, айтор дегеле чыгармачыл инсандардын бардыгына дээрлик мүнөздүү.

ЭРКЕБАЕВ Абдыганы (1953-ж., т., Алай р-ну) – сынчы, адабиятчы ж-а мамл. ишмер. 1975-ж. КМУнун филология факультетин, 1981-ж. СССР ИАсынын Дүйн. адабият ин-тунун аспирантурасын бүткөн. Филология илимдеринин доктору КРУИАсынын академиги. Алгачкы макалалары 1972-жылдан жарык көрө баштаган. “Азыркы учур жана кыргыз поэзиясы” аттуу тунгуч адабий сын макалалар жыйнагы 1980-ж. басылып чыккан. “Кыргыз прозасынын контрасттары” (1983), “Сын-сынчылар” (1986), “Элдик эпостон адабий эпоско..” (1990) жыйнактарына, о. эле орус тилинде жарык көргөн “Малоизученные страницы истории киргизской литературы” (1999) аттуу китебине топтолгон макала, портрет, изилдөөлөрүндө кыргыз жазма адабиятынын жаралышы ж-а өнүгүшү, көркөм мурас, адабий жанрлар сыяктуу актуалдуу ил. маселелер чагылдырылат. Адабиятчы тоталитардык идеологиянын курмандыктары болгон С. Карачев, К. Тыныстанов алгачкы муундагы акын-жазуучулардын чыг-лыгын ил. чөйрөгө кайрадан кайтаруу, улуттук адабият тарыхынын улутта калган барактарын толуктоо, о. эле түрк элдеринин орток руханий мурасы болгон байыркы түрк адабиятын, таптык көз караштан өгөйлөнүп келген төкмө ж-а жазгыч акындардын чыгармаларын улуттук көркөм сөз тарыхынын бирдиктүү контекстинде кароо багытында көрүнүктүү салым кошту. Илимпоздун эмгектери жакынкы чет өлкөлөрдүн – венгер, поляк тилдеринде жарык көрдү. Кыргызстан Ленин комсомолу сыйлыгынын лауреаты (1983). “Даңк” медалы м-н сыйланган.

ЭРКИН КОТОРМО – чыгарманы бир тилден экинчи тилге которгондо, котормо сөзмө-сөз болбостон, жалпы мааниси сакталуу м-н экинчи тилге өтсө, эркин котормо болот. Котормонун мындай түрүндө котормочу тарабынан чыгарманын сюжети м-н композициясына, образдар системасына анча-мынча өзгөрүүлөр киргизилиши мүмкүн. А. Осмонов Ш. Руставелинин «Жолборс терисин жамынган баатыр» поэмасын орус тилинен кыргыз тилине эркин которгон. Ал эми Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романы да өзбек тилине (котормон Т. Адашбаев) эркин которулду.

ЭРКИН ЫР, в е р л и б р (фр. – верлибр) – ыр түзүлүшүнүн айырмалуу бир түрү. Э. ыр ар түрдүү системага кирүүчү ыр түзүлүштөрүндө (басымчыл, муунчул, муунчул-басымчыл) өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ. Ыр түзүлүшүнүн бул түрүндө ыр саптарынын бирдей муун өлчөмдөрдө сөзсүз болушу, басымсыз же басымдуу болушу шарт эмес, мында негизги нерсе интонацияга, ритмге, паузага, эмоцияга, декламациялуулукка маани берилет. Э. ы-дын жаны – ыргак м-н интонация. Автордук идеяга кызмат кылуу үчүн бөтөнчө маанидеги сөздөр өзүнчө бир сапты түзүп турушат, ошондой эле ар бир ыр сабы интонациялык жактан бөлүк-бөлүккө ажырабай бүтүн болот, б. а. бир топ бирдиктүү бир интонация м-н айтылат. Саптардагы *ыргактуулук* ар кыл болот. Э. ыргада *уйкаштык* кыйла эркин болот да, салттык ыргададай жуп, аттама, аксак, оромо, шыдыр уйкаш деп классификациялоо эрежесине баш ийе бербейт. Муну м-н Э. ыргада уйкаштык жок же чачкын болот деш да болбойт. Анда негизги өзгөчө элемент катары болбосо да, уйкаштык бар. Мис.,

Жолдошум, сен,
Тышка чык.
Кабинетке камалба.
Мында кел,
Турмуш арала.
Эл да,
Жер да,
Өмүр да,
Миң кубулуш

Сен көрө элек
Кызык турмуш
Баары мында.

(М. Элебаев)

Акын мында салттык ырдын талаптарына ылайык ритмикалык бирдиктин, муун саптарынын бирдейлигин сактабай жатат, кээ бир маанилүү сөздөр (эл да, жер да, өмүр да) өзүнчө бир ритмикалык бүтүндүктөгү сапта турат. Уйкаштыкты «камалба» – «арала», «миң кубулуш» – «кызык турмуш» деген сөздөр түзүп турат. Э. ыр кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында (*жаңылмачтар, табышмачтар, калттар, эпостор*) сейрек көрүнүш болсо да учурайт. Кийин Тоголок Молдонун тамсилдеринин айрымдары ушул формада жазылган. Советтик доордогу М. Элебаевдин поэзиясынын басымдуу бөлүгү, А. Токомбаевдин, А. Осмоновдун, Ж. Турусбековдун, Р. Шүкүрбековдун айрым ырлары Э. ырдын талаптарына ылайыкталган. 50–60-жылдарда кыргыз поэзиясына С. Эралиев, Р. Рыскулов, М. Абылкасымова, О. Султанов, Ж. Мамытов, С. Тургунбаев, Т. Муканов өндүү «эркин ырчылардын» зор тобу келип, поэзиянын бул формасы адабиятыбыздан биротоло очок алып калды.

“ЭР ТАБЫЛДЫ” эпосу – кыргыз калкы басып өткөн катаал күндөрдүн изи, баатырдык күрөштөрүнүн, илгери үмүт, ойлуктеринин элеси, жандуу тарых катарында эл көңүлүндө, ой-сезиминде күнү бүгүнкүдөй сакталып, ал да окурмандардын көңүлүн толкутуп термелткен идеялык-мазмуну бийик, көркөмдүгү жогору чыгарма.

Ал Кыргызстандын түндүк-түштүгүндө да кеңири айтылып, калкка кеңири тараган көп варианттуу эпос. А. Тыныбековдукунан башка да варианты бизге белгилүү. 1932-ж. К. Мифтаков мурун Сырдарыя областы, Олуя-Ата уезди аталган аймактын тургуну Дыйканбай уулу Ырысбайдан эпостун чакан вариантын жазып алган. Бул нуска айрым текстологиялык тактоолор м-н басмага даярдалып, алгач “Эл адабияты” сериясынын 12-томунда 2002-ж. жарык көрдү. Ы. Дыйканбаевдин айтуусунда чыгарманын окуясы төмөнкүдөй: Табылдынын төрөлүшү, калмактардын жылкы тийиши, Табылдынын жоо артынан барып, алар м-н урушуп, жарадар болушу, жаратынан айыгып элине кайтып, кол курап барып, калмактар м-н экинчи ирет согушушу. Бул варианттан Кудайназар, Алтыбайларга байланыштуу жүргөн ички карама-каршылык орун албайт. Бирок, чыгарманын башталышында жалгыз балалуу Ыламан ж-а тогуз уулдуу Алатаң аттуу эки бир туугандын болгондугу баяндалганына караганда, мында деле алгачкы айтылышындай ички карама-каршылык орун алгандай болуп аны кыскартып койгон көрүнөт. Анткени, бул вариант б-ча окуянын схемасы гана тартылып, кеңири тармак жайып, өнүгө алган эмес. Көлөмү да чакан. Чыгарманын мындай чыгып калышына айтуучунун дараметинен өз өзгөчөлүгү м-н көп айтылып жүр-гөндүгү байкалат. Элдик баатырды сыпаттоодо сүрөттөөнүн байыркы апыртмалуу көркөм нукура формалары колдонулат. Э. Табылды төрөл-гөндө бир колуна кан, бир колуна жин кармап түшүп, жер титиреп, таш кулайт. Кысыр бээ тууп, туубас катын төрөп иет. Боконо жүрөк болк этип, боктуу ичеги солк этип, калмак коркот, ай түбүндө алыскы душман коркот.

Эр Табылды согуш майданында жарат алып, жаратынан кан шорголоп алсырап турганда, сагызгандын айтуусу м-н күкүк да уя алган терекке келип, өрүш алат. Бул нускада Э. Табылдыга күкүк көмөк көрсөтүп, суу ташып берип, суусунун кандырат. Кашкарлык молдо досуна канатына кат байлатып, алып барып, жаратынын айыгышына себеп болот. Ы. Дыйканбаевдин вариантынан жогоркудай адам м-н канаттуунун достошуп, бири-бирине көмөктөшүшү, бири-биринин дилин, тилин толук түшүнүшү сыяктуу дастандардын орун алышы жаратылыш м-н адам дүй-нөсүнүн бирдигин тааныган байыркы ишенимдин эпосто сакталып калышынын күбөсү. Бул вариант байыркы мотивдердин, көз караштардын алгачкы формасында сакталып калышы м-н бааланат.

Ж. Жамгырчиев 1940-ж. Академиянын Кол жазмалар коруна “Э. Т.” эпосунун дагы бир чакан вариантын жазып тапшырат. Бул нуска А. Тыныбековдун айтуусуна көп жагынан окшош. Мында окуя схема түрүндө баяндалып, бутактанып, анчалык тармак жая алган эмес. Эр Табылдынын жаратынан айыгып, элине кайтып келип, Кудайназарды өлтүрүшү м-н окуя аяктайт.

А. Тыныбековдун айтуусунда жогорку варианттарга салыштырганда мазмуну толук, композициялык жагынан тыкан, көркөмдүгү жогору. 1940-ж. Т. Сыдыкбековдун редакторлугу м-н жарык көрөт. 1957-ж. экинчи жолу басылып чыкты. 1970-ж. окуучулардын суроосу м-н үчүнчү басмага даярдалышында кеткен айрым кемчиликтер эске алынат. Эпостун алгачкы кагазга түшкөн кол жазмасы сакталып калбагандыктан, 1940-ж. басылышы түп нуска катарында алынат. 1984-ж. “Кыргызстан” басмасынан баш сөзү кыскартып, 4-жолу жарык көрөт. 2002-ж. кенен жазылган баш сөзү м-н 5-жолу жарыяланат.

Башка баатырдык эпостор сыяктуу эле “Э. Т-нын” калыптанышы, өсүп-өнүгүш процесси бир топ узак. Натыйжада, ушул аралыкта жомоктук-мифологиялык катмардан тазаланып, тарыхый-реалдуу эпостун деңгээлине көтөрүлгөндүгү байкалат. Бул Ы. Дыйканбаевдин ж-а А. Тыныбековдун варианттарын салыштырууда ачык көрүнөт. Эгерде Ы. Дыйканбаевдин вариантында күкүктүн жарат алып жаткан Табылдыга жардамдашканында байыркы түшүнүк сакталган болсо, А. Тыныбековдо реалдуу турмуш жагдайы көз алдыга тартылат. Элдир элге кабарга кетип, жараты кабылдап, эс-учун жоготуп жаткан баатырдан күкүккө арман-мунду айтып кайрылышы анын оор абалын баяндоодо көркөм ыкманын милдетин аткарып, апыртмалуулуктан реалдуу жагдайга өтөт.

Кыргыз эпосторуна жаңы кирген образдын бири Чалкалмактын кызы Торкобек. Образы жаңы дегенибиз, салттуу образ системасынан айырмаланып, калмак калкынын турмушундагы коомдук-социалдык жагдайларга башкача баа берүүсү, көз карашынын жаңылыгы м-н өзгөчөлөнөт. Торкобек эпосто тунук акылдуу, өз элинин мүдөөсүн, калк тынчтыгын керт башынын кызыкчылыгынан жогору койгон, аярлыгы артык, алдын ала билген көрөгөч каарман катарында мүнөздөлөт. Торкобектин эпоско кириши А. Тыныбековдун жеке чыг-лык өнөрканасынын жемиши болуп саналат.

“Э. Т.” эпосу Ата-журт, Ата Мекен эгемендүүлүгүн коргоо, коңшу элдер м-н тынчтыкта жашоо, калкты биримдикке, ынтымакка чакыруу сыяктуу азыркы күндө да маанилүү коомдук-социалдык проблемаларды курч көтөрүшү м-н баалуу. “ЭР ТӨШТҮК” эпосу – түрк элдеринин оозеки эпикалык чыгармаларынын ичинен эң байыркыларынын бири. Ал ар кыл жанрлуу (жөө жомок, баатырдык жомок, баатырдык архаикалык эпос), көп вариантуу, версиялуу чыгарма. «Э. Т-түн» варианттары, версиялары кыргыз элинен башка да тектеш, түрк тилдүү элдердин бир катарында (түркмөндүк татарларда, казактарда) жолугат. Булардын ичинен С. Каралаев айткан баатырдык архаикалык эпос «Сырттан Төштүк» классикалык үлгүсү болуп саналып, орус, француз сыяктуу дүйнөлүк чоң тилдерге которулуп, жер жүзүндөгү көптөгөн элдерге белгилүү боло баштады.

Эпостун ар кыл варианттарынын, версияларынын негизги сюжеттик линиясы, борбордук каармандарынын атынын окшош болушу, ал турсун айрым учурда бири-бири м-н тексттик дал келиши алардын генетикалык бир негизге жатаарын көрсөтөт. Жалпы эле Борбордук Азия, Түштүк Сибирдеги түрк-монгол элдеринин көптөгөн эпосторунун сюжеттери, мотивдери ж-а образдары окшош, типтеш келишип, баяндама фольклордун бирдиктүү ареалын түзүшөт. Кыргыздын бул эпосу жеке аталган аралдагы эпикалык чыгармалар м-н жакын турбастан, өзүнүн тарыхый өсүп-өнүгүш жолунда Орто Азия, иран элдеринин фольклордук чыгармаларынын көптөгөн элементтерин өз боюна сиңирген.

Чыгармасынын түрк тилдүү, тектеш элдерде кеңири тарашы – өткөн кылымда эле окумуштуулардын көңүлүн өзүнө буруп, алар тарабынан текстти кагаз бетине түшүрүп, ил. көз караштар айтыла баштаган. Европалык окумуштуулардын ичинен «Эр Төштүккө» биринчи болуп назар салган академик В. В. Радлов өзүнүн «Образцы народной литературы тюркских племен» – деген көп томдуу, атактуу эмгегинин IV томуна батыш сибирдик татарлардын «Йир Тошлык» жөө жомогун, V томуна кыргыздын баатырдык архаикалык эпосун жарыялап ж-а ушул томдун кириш сөзүндө эки чыгарманын сюжеттик системасын салыштырып карап, жалпылыгын белгилеген. «Э. Т-тү» андан ары изилдөө, жыйноо Г. Н. Потаниндин фольклористтик ишмердиги м-н байланышкан. Жомокту англо-франктын, Кавказдын, монголдун, славяндун фольклордук чыгармаларынын сюжеттери м-н салыштырып: ...бул жомоктун варианттары Монголиядан тартып Батыш Европага чейинки бүткүл аралыкка тараган» – деп белгилеген. Бул изилдөөлөргө бурят окумуштуусу М. Н. Хангаловдун «Балаганский сборник» деген эмгегин кошсок болот. Анда буряттардын «Гесер» эпосунун айрым эпизоддору «Эр Төштүккө» салыштырылган. Эпостун чыгыш теги, жанрдык мүнөзү жөнүндө айрым байкоолор советтик доордо П. А. Фалев, В. М. Жирмунскийдин эмгектеринде жолугат. Х. Г. Короглы эпостун мотивдеринин семантикасын, образдарын Иран мифологиясы м-н байланыштуу караган.

Советтик доордо эпосту калк арасынан жазып алуу, жарыялоо жана изилдөө өтө интенсивдүү жүргөнүн белгилей кетүү адилеттүүлүккө жатат. Бул ишти алгалоодо улуттук интеллигенциянын өз элинин көркөм маданиятын изилдөөдө кадимкидей ил. деңгээлге өсүп жетиле келиши да өз салымын кошкон. Азыркы учурда эпостун улуттук (кыргыз, казак, татар) варианттарынын түрдүү эпикалык версияларына, түрдүү проблемаларына арналган көптөгөн эмгектер жаралган.

«Эр Т.» эпосун кыргыздар өздөрү ушул кылымдын жыйырманчы жылдарынан тартып кагаз бетине түшүрө башташкан. Чогултулган материалдарга таянганда чыгарма эл арасында кара сөз м-н айтылган жомок ж-а ыр м-н айтылган баатырдык архаикалык эпос түрүндө параллель жашап келгенин көрөбүз. Булардын ичинен Ж. Жамгырчы уулу, Ы. Шамен уулу, Ж. Казакбай уулу тапшырган материалдар кара сөз түрүндө айтылган жомоктор. Булардын бардыгы Кыргызстандын түндүк регионунда жашаган өкүлдөрдөн жазылып алынган. Ошондуктан К. Мифтаковдун түштүктө «Эр Дөштүк» эң көлөмдүү эпос болуп айтылып келгени жөнүндөгү маалыматы өзгөчө кызыкчылык туудурат. Чыгарманын ырдан турган баатырдык архаикалык вариантын 1937-ж. улуу манасчы Саякбай Карала уулунан кыргыздын чоң фольклорист-жыйноочусу Ыбырай Абдрахман уулу жазып алган. Бул варианттын толук тексти 16559 сап ырдан турат, б. а. кыргыздын башка кенже эпосторунун эч бирин көлөм жагынан астына салбайт, жалпы эле түрк элдеринин эпосторун көлөм жагынан эң ирдүүсү «Э. Т.». Кантсе да эпос башка элдерде жомок түрүндө ал эми бизде эң көлөмдүү эпос болуп айтылышы кыргыз элинин эпикалык чыг-лыкка өтө ыкташып кеткенин дагы бир жолу ырастай турат.

Эпостун борбордук каарманы Төштүктүн бойго бүтүшү, төрөлүшү ж-а эрезеге жетиши түрк-монгол элдеринин, дүйнө элдеринин эпикалык чыгармаларындагы традициялык мифтик-фантастикалык, кереметтүү мотивдер м-н баяндалат. Ал карыган ата-эненин мазардан-мазар кыдырып, бала тилеп кудайга жалынуусунан бойго бүтөт.

Болочоктогу баатыр төрөлөрү м-н эле чоң кишидей акыл-эске, күч-кубатка ээ болуп, ал жасаган иштерди жасай алышы – баатырды идеализациялоонун дагы бир жолу. Ошондуктан бул мотив дүйнөлүк эпостордо өтө кеңири тараган традициялык мотивдердин бири. Төштүк он экисинде эле эр жетип, «Катылышкан адамды карсылдатып сабап, койгулашкан балдарды, койчо мууздап талкалап» – чыгат. Бул жерде баарынан мурда өспүрүмдүн кара күчү ж-а тартынбастагы гиперболана сүрөт-төлгөн.

«Э. Т.» эпосу байыркы адамдардын мифтик-фантастикалык уламыштарынан, аңыз сөздөрүнөн кереметтүү жөө жомокторго, баатырдык жомокторго ж-а архаикалык баатырдык эпосторго трансформацияланышынан жаралган чыгарма. Ошондуктан, анын башкы каарманы Төштүк да ушул эволюцияны башынан өткөр-гөн. Муну «Э. Т-түн» түмөндүк татарлардагы, казактардагы, кыргыздардагы кереметтүү жөө жомок, баатырдык жомок, архаикалык баатырдык эпостордогу версияларын, варианттарын салыштырма тарыхый методдо иликтеп, анын чоо жайын оной эле түшүнүүгө болот. Булардын ичинен түмөндүк татарлардын арасында айтылган «Төштүктүн» версиясы эң байыркы, архаикалык версия деп эсептөөгө болот. Анткени, мындагы образдар архаикалык формасын сактап, сюжет да анын иш аракеттерине ылайыктала курулган. Түмөндүк татарлардын версиясы боюнча Төштүктүн жер алдына түшүшүнө жыландын падышасы себепчи. Дүйнө элдеринин оозеки чыг-лыгында бүркүт м-н катар чоң жылан (ажыдаар) жүргөнүн көрөбүз. Мындай учурда бүркүт асмандын ээси, адамдарга жакшылык алып келүүчү күч болуп сүрөттөлсө, ажыдаар тескерисинче жер астындагы дүйнөнүн (өлүктөр жашоочу дүйнөнүн) ээси. Бүркүт м-н ажыдаардын ортосун адатта дүйнөнүн көпчүлүк оозеки чыг-лыгына таандык өмүр дарагы (космостук дарак) туташтырып турат.

«Йир Түшлүк» кереметтүү жомогунда драматизм ж-а конфликтүүлүк жок болуп, каарман м-н жылан падышасынын ортосунда айыгышкан карама-каршылык көрүнбөйт. Бардык иш жай сүйлөшүү, макулдашуу аркылуу чечилет. Түшлүктүн жылан падышасынын кызына үйлөнүшү макулдашуу жолу м-н жооп берет деген ишенимде болушкан. Ушул ишеним боюнча түмөндүк татарлардын кереметтүү жомогунда жер астынын ээси, жыландардын падышасы м-н он каармандын ортосундагы окуялар конфликтсиз тынч өтөт.

Ал эми казактардын жөө жомогунда конфликт кыйла ачык көрүнөт. Жер астына түшүп, кызына үйлөн-гөнү келген Төштүккө жыландардын падышасы Жылан-Бапкыкан: «Өзүнүн душманы Темиркандын кызын алып келип берсе гана кызымды беремин» – деген шартын коёт. Төштүк коюлган шартты кыйла кыйынчылыктар м-н аткаргандан кийин Жылан-Барпы ага кызын берип, жер үстүнө чыгууга мүмкүндүк берет. Ал эми биздеги «Э. Т-тө» жер астынын ээси ажыдаар жөнүндөгү мотив унутулууга өткөн же негизги сюжеттик канонго анча таасир эте албай, арткы планга жылган (Мисалы, ал алпкаракуштун балапандарын жегени жатканда Төштүк атып өлтүрөт).

Анын ордун Кара дөө, Көк дөө сыяктуу антропоморфтук персонаждар ээлеген. Төштүк булар м-н эпикалык жоокер катары жан аябай салгылашып жеңип чыгат. Ошентип, Төштүк кереметтүү жөө жомокто пассивдүү, баатырдык жомоктордо бир кыйла активдүү аракет кылса, баатырдык эпосто кадимки эпикалык каарман катары бардык тоскоолдуктарды, кыйын кезендерди жеңүүчү же ал жеништердин уюштуруучусу катары көрүнөт.

В. М. Жирмунский жөө жомоктордо ат кереметтүү жардамчы-колдоочу катары өтө зор роль ойноорун белгилеп келип минтип жазат: «Ошентип баатырдын согуштук жолдошу ж-а башкы жардамчысы ат жоокердик турмуштун реалдуу шарты м-н туура келип, эпосто баатырдык же кереметтүү жөө жомоктордогудан кем эмес роль ойнойт». «Э. Т-тө» Чалкуйрук да ушундай касиетке ээ. Ал кадимки жердик адам – башкы каарман Төштүктөн да акылдуу, кереметтүү: ал алдыда боло турган коркунучтуу окуяны керемети м-н алдын ала туюп: «Мен туйганды туйдунбу, Мен билгенди билдинби?» – деп, ээсинен сурап, андан кутулуунун айла-амалын үйрөтүп турат.

Ошентип, мындан көрүнүп тургандай Чалкуйруктун образынын алдында, ага типтеш жардамчы тотемдик жардамчы жаныбар бөрү болуп, анын функциясы трансформациялануу аркылуу Чалкуйрукка өткөн. Чалкуйруктун образы аттын чарбада, жоокерчиликте негизги таянычка айланып, көтөрүлүп, аттык касиетке ээ болгон жаңы толуктоолорго туш болот да, анын иш аракеттери рационалдуу мотивделүүгө өтө баштаган. Мисалы, анын эпикалык талапка ылайык чаалыкпас-чарчабас, астына ат салбас тулпарлык касиети айрым учурларда кадимки реалдуу атка жакын сүрөттөлгөнүн көрүүгө болот.

“ЭР ЭШИМ” – тарыхый поэма. Эпикалык чыгармада күчтүү душмандардын мизин кайтаруу үчүн эпикалык образдарды реалдуулуктун чегинен өткөрө, алардан да күч кубаттуу кылып идеализациялоо тенденциясы өкүм сүрүп келген. Мындай көрүнүш эл тарабынан кадыресе салттык түшүнүк катары кабыл алынып, эпикалык чыгарманын көркөм табияты м-н байланышкан. Эр Эшимдин калмактарга каршы жасаган баатырдык иштери да мына ошондой эпикалык чыгармалардын таламдарына баш ийдирилип, элди-жерди коргогон баатырдын даназалуу иштери баян этилет. Чыгарма кыргыз элинин өткөндөгү жай турмушун сүрөттөө м-н башталат. Мындай ыкма “Манас” баш болгон эпикалык чыгармалардын көпчүлүгүндө пайдаланылат. Сюжеттик линияны түзгөн окуялар кадимки турмуштагыдай башталып, жай өнүгүп отурат. Жумгалды жердеген Түгөл аттуу байдын малы жер-сууга батпай, ал “боору жазы” кенен жер издеп Талас, Ашмара, Мерке аймактарына чейин келет. Жергиликтүү элдер анын “жылкысын тийип” четинен союп жей баштаса Түгөл “чым” этип койбой, “мейли жерге батпаган малдын эмнесин аяйын” деп, кең пейилдүүлүк м-н мамиле кылат. Түгөл м-н Эр Эшим жер, мал талашып чатакташпай, ынтымакта турушат. Күндөрдүн биринде Эр Эшим өзүнүн эрдигине, күчүнө ылайык “кууса куткарбас, качса жеткирбес” бир тулпары жок экенин сынчысына айтып кейип калат. Түгөл байдын сансыз жылкысынын арасынан тулпар караштырыш үчүн Эр Эшим сынчысын ээрчитип жолго чыгат. Эр Эшимди Түгөл сый м-н жакшы күтүп алат. Түгөл байдын байбичеси Кыздарбек м-н сынчынын ортосундагы байлык, ынсап, ач көздүк туурасындагы чакан аңгеме да поэманын кызыктуулугун арттырып, өзүнчө бир көркөм жүк көтөрүп турат. Эр Эшимдин сынчысы сан жылкынын ичинен даакысы жонунан түшпөгөн бир кула быштыны жолдо келе жатканда эле тандап койгон, кетээринде Түгөлдөн ошол быштысын Эр Эшимден сурап алат. Түгөл ал бышты туулганда кулагы чала тилик экендигин ж-а төгүн мал эместигин тигилерге айтат. Көрсө, Түгөлдүн жылкыларынын арасынан бир кайкы бел кара бээни марал өңдүү бир сур айгыр бөлүп кетип, жыл маалында баягы бээ кайра үйрүнө кайтып келет. Ошол бээден Шарпула туулат. Ал башка малдарга кошулбай, өзүнчө оттоп, булактын башынан барып суу ичет. Ушул сыяктуу белгилер ишарат кылып, мунун буудан болушунан Түгөл бай күмөн санабай сынчы м-н макул болот. Ошентип, “Э. Э.” поэмасы акырындап өнүгүп, жоого минчү тулпар даярдалып, душманга бет алганда караан бутак болуучу уруу башчылары м-н дипломатиялык мамилелер түзүлө баштайт. Бирде биригип, бирде чачылып турган элибиздин бирдиктүүлүгү бузулган учурда узак мезгилдер бою душмандардын агрессивдүү чабуулдарына каршы жүргүзүлгөн күрөш өтө татаалдашкан. Мындай учурда бир уруу экинчи уруу м-н биригип, жалпы күрөш ачууга умтулушкан. Уруулардын биригүү аракети “Э. Э-дин” мисалынан ачык көрүнөт. Алсак, Ажаан аттуу калмактын каны каарданып, кыргыздарды тукум курут кылмакчы болуп, Каркыра тараптан кол салат. Кыргыздын уруу башчылары кеңеш кураат. Кыпчактардын Эр Эшими катагандардын кан Турсуну м-н “кылык мизин жалашып” дос болушат да, кыпчак элин кан Турсунга тапшырып, өзү жоо жарагын шайланып, катаган, кыпчак элинен кол курап калмактарга каршы согушка аттанат. Чоң чабыш, кан төгүлгөн согуш бир топ күнгө созулуп, акыры Эр Эшимдин колу калмактарды жапырып кирет. Эр Эшим Шарпула м-н жапырып кирип, калмак баатыры Ажаанды сайып өтөт. Жарадар болгон Ажаанды жан-жөкөрлөрү жөлөп-таяп, өз кошуунуна алып качышат. Душман мизи майтарылып, алар Камбыл, Үч-Турпан шаарына кире качышат. Эр Эшим жоокерлерин чогултуп масалакат кылат. Душмандарды аягына чейин талкалайлы деген бүтүмгө келишет да, өзү Ажаандын артынан сая түшүп кубалайт. Шарпула м-н жетип, Ажаанды өлтүрөт. Эл арасында “Катагандын кан Турсун, кан Турсунду ант урсун”, Анын кылган ишине, кантип чыдап жан турсун” деген лакап сөз

айтылып калган. Ушул сөздүн төркүнү “Э. Э.” поэмасында таржымалданат. Кылыч мизин жалашып жоо болгон кан Турсун, Эр Эшим калмактар м-н согушуп жүргөндө элге калыс кан болбой, кыпчактарды кордоп жиберген. Эр Эшимдин эки аялын тул кылып, кичүү аялын алып алат. Бул окуяны уккан Эр Эшим ачуусу келет. Жоокерлери м-н амал ойлошот. Алар соодагер кейпин кийишип, кербенчи катары түнөп кетүүнү суранышып, кан Турсунга кабар айттырышат. Дүйнөгө кызыккан ал кербенчилерге алданып, чептин эшигин ачып берип, алданат. Ошентип, кан Турсун Эр Эшим колдуу болуп өлөт.

Эр Эшим калмак доору аталган мезгилде 14-17-кылымдын аралыгында жашаган реалдуу адам. Поэма б-ча айрым кыргыз санжырачыларынын берген маалыматтары б-ча, анын тегин кыргыз-кыпчактан да чыгарышат. Бул баатыр тууралуу аңыздар казактарга караганда кыргыздарда көбү-рөөк сакталган.

Эр Эшимдин тушунда кыргыз, казактар ынтымакта болушуп, калмактарга каршы бирдиктүү согуш аракеттерин жүргүзүшкөн. Бул туурасында Ч. Валиханов 19-кылымдын ортосунда эле, Эшим кан кыргыз-казактын биримдигинин эстелиги катарында Көкүмгө арнап, Ташкентке күмбөз тургузгандыгын, ал азыр да “Көкүмдүн көк күмбөзү” деп аталарын эскерет. Жыйынтыктай келгенде “Э. Э.” поэмасы эл башынан кечирген тарыхый тагдырларын көркөм чагылдырган баалуу мурас. Достуктун ыйык антын бузган адамдардын кейиштүү тагдыры ашкереленген, акыйкатчылыктын, эр жүрөктүүлүктүн салтанатын даңазалаган тарбиясы бар чыгарма. Реалдуу жашап өткөн адамдар, географиялык жер-суу аттары, союздаш ж-а каршылашкан элдер туурасындагы маалыматтар поэманын тарыхыйлуулугун арттырып, аны “тарыхый поэма” деп атоого мүмкүндүк берет.

ЭСЕНАМАН Жалгаш уулу (1833, – Талас өрөөнү, 1913). Өз заманында жез тандай аталган күчтүү акын болгон. Кабарчылардын маалыматы б-ча, көлдөгү таекелеринде көпкө жүрөт. Чүй өрөөнүндө Жангарач, Байтикте бир нече жылдар ырчылык кылып, элине акын катарында таанылгандан кийин барат. Казак калкын да көп аралап, “эки тилде бирдей ырдайт”. Майкөт аттуу казак ырчысы м-н таттуу мамиледе болот. Экөө бир учурда айтышыптыр деген сөз бар. Кыргыздардын ырчылык поэзиясына мүнөздүү эмес 11–12 муундук түзүлүштөгү өлөң формасындагы ырларды да жаратып, кыргыз арасына тараткан акындардын алгачкыларынан. Өз өмүрүндө түндүк, түштүк аралап, Жантай, Жанкарач, Курманжан датка өңдүү инсандардын урмат-сыйына ээ болот. Мындай жагдайда мактоо ырларын көп жаратса да, бизге үзүндү түрүндө аз гана материалдар келип жетти.

Э. – жомокчу ж-а айтыш акыны. Төкмөчүлүгү да өтө артык эле дешет. Арстанбек да анын ырчылык дараметин жогору баалайт. “Эсенаман, Бекмурат, экөөбү ырдаса, жалпы ырчы тек турат” деген лакап сөздүн эл оозунда жүрүшү да бекеринен эмес. “Манас”, “Семетей”, “Кожожаш”, Олжобай менен Кишимжан”, “Саринжи Бөкөй” эпосторун чебер айтуучу экен. Жогорку чыгармалардын айрымдары таластык акындардын кийинки муундарынан болгон Сулайман, Алымкулдун аткаруусунда бизге жетип отурат.

Э. – айтыш өнөрүнүн ири чебери, ал ири эпикалык ж-а табышмактуу таттаал түрлөрүн түзөт. Өз өмүрүндө көптөгөн акындар м-н беттешсе да, Чонду, Жеңижок м-н айтыштарынын тексти гана колго тийген. Баласы Үмөтаалынын айтуусунда, Найманбай ырчы м-н да айтышат. Жогорку айтыштар башында кандай ырдалса, ошол бойдон өзгөрбөстөн бизге жетти деп айтуу да кыйын. Бирок, айрым маалыматтарга караганда, катталган эки же үч нусканы салыштырганда чыгарманын алгачкы өзөгү, мазмуну, көркөм ыкма, каражаттары, туруктуу эпикалык клишелери, салттуу ыр жолдору өзгөрбөстөн сакталып калгандыгы көрүнөт. Э. “Талым кыз менен Көбөктүн айтышы” сыяктуу табышмактуу айтыштын элдик үлгүлөрүн толук айтчу экен.

Э. м-н Жеңижоктун айтышы калк арасында, ырчылар чөйрөсүндө күчтүү чыг-ма катарында бааланат. Кыргызстандын түндүк, түштүгүндө ар кандай варианттары бар.

Э. өз мезгилинде ири төкмөлөрдүн бири болуп, кордоо, мактоо ырларынан баштап, айтыштын классикалык үлгүлөрүн түзгөн. Акындар поэзиясында салттуу темадан болгон “Аккан сууну” да суу агымындай токтобой, шаркырап төгүп ырдачу экен. Уулу Үмөтаалы, кызы Ырыс-кул дагы чыгаан төкмө акындардан болгон.

ЭСКЕРҮҮ – көрүнүктүү инсандар жөнүндөгү, аны көргөн-билген адамдардын кийин аны эстеп жазган *мемуардык чыгармалары*. Алсак А. Осмонов ж-дө Т. Сыдыкбеков, А. Токтомушев өңдүү замандаштары эскерген. Э-лөр бул же тигил адамдын өмүрбаянын, чыг-лык ишмердигин үйрөнүүдө, айрым адабий фактыларды тактоодо чоң мааниге ээ.

ЭССЕ (фр.– тажрыйба, иштелип бүтпөгөн чыгарма) – адабий жанр, очерктин өзгөчө бир түрү, анда жазуучунун турмуш көрүнүштөрүнөн жаралган ой жүгүртүүлөрү, кыялы берилет. Дүйн. адабияттын тарыхында Э. жанр катары 12-кылымда Европада пайда болот, анын өзгөчө өнүккөн жери Англия болгон. Э-нин стили образдуулугу, сүйлөө речине жакындыгы ж-а курчтугу м-н айырмаланат, философия, эстетика, адабий сын, көркөм публицистика аралаш келет. Ф. Франс, бир тууган Манндар, Б. Шоу ж. б. Э-нин эң мыкты үлгүлөрүн жаратышкан. Кыргыз адабиятына Э. жаңыдан кире баштады. К. Жусуповдун “Ыр сабындагы өмүр”, «Жаз» повесттери Э-ге мисал болот.

ЭСТЕТИКА (гр.– сезим) – коомдук турмуштагы ж-а табияттагы кооздуктун адам үчүн ролун үйрөтүүчү илим. Э. сулуулуктун эрежелерин үйрөтөт. Бул термин 18-кылымда колдонула баштаганы м-н, анын жалпы принциптери биздин заманга чейинки окумуштуулар тарабынан эле айтыла баштаган. Иск-во ж-а адабият өз кезегинде эстетика илиминин жоболоруна таянат. Иск-вонун келип чыгышын, анын коомдук ан-сезимдин башка формалары м-н карым-катышын, иск-вонун элдүү-лүгүн, мазмун м-н форманын биримдигин, көркөм методдун негизги принциптерин ж.б. маселелерди эстетика илиминин жардамысыз ачып берүү мүмкүн эмес.

«**ЭШИК ЫРЧЫ**» – ири дин кызматкерлеринин, же башка белгилүү адамдардын кол астында, короо-сарайында жүрүп, ошолорду мактап ырдаган же ар кандай айтыштарда өз ээсинин таламын талашкан, шайлоолордо элди өз кишиси тарапка үгүттөгөн ырчылар. Көп ырчылар мына ушундай милдет аткарууга аргасыз болушкан. Мис., Токтогул м-н айтышкан Арзымат ырчы ж. б.

ЭШМАМБЕТ Байсейит уулу (1866, Талас өрөөнү – 1929) – төкмө акын. Анын устаты Токтогул болгон.

Бир күнү уктум элдерден,
 Булбулдун анык кабарын.
 Беш-Ташка Током келиптир,
 Бейиштей кылып кабагын.
 Бейпилдүү акын жан экен,
 Берилип уктум сабагын.
 Ошондон баштап бир болуп,

Он-солго кетти кабарым, – деген. Андагы жаңы чыгып келе жаткан өнөрпоздорго Токтогулдун арбын кырлуу, ары күйүмдүү устаттык өрнөгү көп тийген. Андыктан даңазасын алыстан угуп, кыргыз жергесинин ар жеринен обон, күү, үйрөнүүгө ага ар дайым (Тоголок Молдо, Калык, Барпы, Атай ж. б.) барып турушкан. Э. Токтогулга жолуккан күндөн баштап, экөө ар убак элди аралап ырдашып, кыйышпас адамдар катары өмүр бою ысык мамиледе болушкан. Экөө ээрчише ырдаганда калкты зор рахатка бөлөп, таң калтырган. Анжиян, Кокон, Кетмен-Төбө, Таластагы чоң аш-тойлор буларсыз өтпөгөн. Э. айтыш өнөрүнүн тендешсиз чеберлеринен болгон. “Э. бойлуу, толук, кара сур өңдүү, айры сакал, көтөрүңкү жүргөн, үстө-мөн-дөтүп ырдаган, үнүнүн бийиктиги “Челек радиодой”, сакалы ычкыр кашатынан өтүп турган” деп айтса (Коргол) ал эми Калык Э. ырчыларга сес көрсөтүп, жүрөгүнүн үшүн алган ырчы болгондугун айтат. Э. табият кооздугун берилип ырдаган, айрыкча касиеттүү жерге энесиндей сый мамиле жасагандыгы “Касиеттүү жер эне”, “Кеминим жердей жер экен”, “Дыйкан сага береке”, “Баарын берген жер эне” деген ырларынан эле байкалып турат.

Жан-жаныбар бардыгы,
 Жер бетинде төрөлөт.
 Мекен кылып аган да,
 Мээнет м-н көгөрөт.
 Ташып толуп жайында,
 Дайрасы агат күркүрөп,
 Шамал сабап тоолорго,
 Шагыл ташты сүргүлөп.
 Томкорулбас ак карда,

Тоолор уктайт үргүлөп – деп, сыпаттап ырдаган. Айрыкча, санат-термелерин окуп отурсаң Э. жазбай салган жорголордой жаңылбай төккөн төкмө экендигине күбө болосун. Э. чечилип ырдаган теманын бири “Өмүр жаш”. Бул салттуу тематикага Арстанбек, Эсенаман, Чонду ж. б. абалтадан бери эле кайрылып келишкен. Ошондой эле алп ырчынын көкүрө-гүндө чоң арман жүргөн. Бири “эл сагынбас – эр болбойт” дегендей, туулган жеринен алыстада жүргөн. Бул эңсөө, кусалыгын ырлары аркылуу көп ирет туюндурган:

Көркөмдүү Талас кенен жер,
 Көрөмүн сени мен кайра.
 Кейиште жүрчү убакта,
 Күч-кубат берчү бел кайда.
 Таалайым сага ылайык,
 Табылбайт сендей эл кайра.

Бир тизмектеринин түпкүрүндө Алмамбеттин арманындай эле зор арман бугуп жатат. Аялына айткан керээзинде эки уулу м-н кызы жаш калып, өзүнүн мезгилсиз өтүп баратканын мууну бошоп аларга: “Көрсөтпөдүм кантейин, тууган, урук – Таласың” деп катуу өксүгөн экен. Дагы бир аянычтуу жагдай Э. жупкадай жалгыз ыр жыйнагында ырларды толук түрдө эч алымча, кошумчасыз келип жеткен м-н нукура төл чыгармалары катары кароого болбойт. Себеби, Э. Арстанбек, Жеңижоктордун катарында турган чыгаан төкмө болгон. Бул жыйнакта ар сабын алтынга бергис андай тизмектер аз. Жыйынтыктаганда, Э-тин кыргыздын төкмөлүк өнөрүнүн, дегеле акындар поэзиясынын арбын кырлуу түскө ээ болуп, өркүндөп-өсүшүндөгү ролу чоң. Э. алым-сабак айтыштардын бийик үлгүсүн түзгөн. Анын көптөгөн айтыштары айтыштын ар кыл классикалык үлгүлөрүнө жатат. Э. Эл-жерге, мекенге, өмүр жашка ж. б. арналган санат-термелери, негизги чыгармалары акындар чыг-лыгынын шедеврин түзөт.

ЭШМАМБЕТОВ Касымбек (1910, Аламүдүн р-ну – 1984, Бишкек) – жазуучу, драматург ж-а котормочу. 1930-ж. Бишкек педтехникумун бүтүргөн. Чыг-лыгы студент кезинде эле башталган. 1930-ж. «Жаратылыш сырлары» аттуу алгачкы чыгармасы жарык көргөн. «Анар» операсынын либреттосунун автору. «Саринжи» (1937), «Эгиз бала» (1959) пьесалары, «Адыл» (1940), «Адыл өчүн алды» (1958), «Төрт азамат» (1958), «Жаңы төл» (1959, 1983), «Эңсегени ушул», «Жетимдер» (1969), «Жаш тилек», «Жаңы башталыш» (1984), «Төрт жолдош» (1984) ж. б. балдар үчүн жазылган повесть, аңгеме, жомоктору жарык көргөн. Э. чыгармаларында кыргыз элинин Октябрь революциясынан мурдагы оор турмушу, Кеңеш бийлиги орногондон кийинки жагымдуу өзгөрүүлөрдү таасын көрсөтүүгө аракеттенген. Дүйн. классиктердин (У. Шекспир) ж-а орус адабиятынын өкүлдөрүнүн (А. Пушкин, Ф. Достоевский, Л. Толстой ж. б.) чыгармаларын кыргызчага которгон. «Ардак Белгиси» ордени ж-а медалдар м-н сыйланган.

ЮДАХИН Константин Кузьмич (1890, Орск ш. – 1975, Фрунзе) – сов. түрколог, лексикограф, түрк лексикографиясына негиз салгандардын бири. Кыргыз ССРинин илимге эмг. сиң. ишмери (1940), КРУИАнын академиги (1954), Өзбек ССР ИАнын корреспондент-мүчөсү (1952), филология илиминин доктору (1948), профессор (1940). Ташкендеги Түркстан мугалимдер семинариясын (1910), Түркстан чыгыш ин-тунун түрк ж-а иран филология факультетин бүткөн (1925). В. В. Бартольд, Е. Д. Поливанов, П. А. Фалев, Е. Е. Маловдон таалим алган. 1944-ж. Кыргыз ССРинин чакыруусу б-ча Фрунзеге келип, өмүрүнүн акырына чейин илимий-педагогикалык ишин ошол жерде өткөргөн. Ю. түрк тилдеринин кыйласынын лексика, диалектология, грамматикасын, жазмасын изилдеген, сөздүктөрүн түзгөн ж-а редакциялаган. Булардын ичинен Ю-дин кыргыз лексикасын жыйнап, сөздүктөрүн түзүүгө, тилин изилдөөгө кошкон салымы орчундуу орунду ээлейт: «Кыргызча-орусча сөздүк» (1940, 1965), «Орусча-кыргызча сөздүк» (1940, 1956) түзгөн. Анын 1965-ж. чыккан «Кыргызча-орусча сөздүгү» улуттук оригиналдуу түзүлгөн бирден-бир мыкты лексикографиялык эмгек катары бааланат. Ю. «Манас» эпосунун миңдеген сап ырынын орусча котормосун редакциялаган, «Манастын» курама вариантынын төрт китебине (1958–60) этимологиялык комментарий ж-а эскерме жазган. Ошондой эле тил б-ча изилдөөлөрүндө «Манас» эпосун булак катары кеңири пайдаланган. Элдин макал-ылакап учкул сөздөрү орус элине тараткан, түшүндүргөн.

ЮМОР (анг. – суюктук) – адамдардын мүнөзүндөгү, иш-аракеттериндеги айрым көрүнүштөрдү тамашага алуу, күлкү чыгаруу. Эгер сатирада автордун идеалына карама-каршы көрүнүш сынга алынса, юмордо идеалга каршы келбеген нерселер да жеңил күлкүгө алынат. Юмор ар кандай жанрдагы чыгармаларда учурай берет. Мис.,

Ага-ини, дос-тууганы, жолдоштору –
Мындагы «Көкбел» аттуу колхоздогу,
«Э оён кыйратарсың»... деп күлүшүп,
«Аман бол» кайран Бакем» дешкен болду.
Турмуштун арзан баалуу бир затындай,
Эч кимге билинген жок анын жогу...

(А. Осмонов)

Акын мында өзүнүн каарманынын мүнөзүндөгү бир көрүнүштү Ю-дун жардамы м-н көрсөтүп жатат. Ал эми Т. Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романынын каарманы Ыйманбай өзүнүн күлкү келтирген юмордук жүрүм-туруму м-н көзгө көрүнөт. Ю. Т. Сыдыкбеков, К. Маликов, А. Убукеев, Р. Шүкүрбеков, М. Алыбаев, Т. Абдумомунов, Б. Сарногоев, К. Каимов, М. Борбугулов, Э. Ибраев, М. Турсуналиев, Ж. Алыбаев, К. Жапаров сыяктуу жазуучулардын чыгармаларында көп учурайт ж-а ал образдар адамдарды оң сапаттарга тарбиялоодо көмөк көрсөтөт.

ЮМОРЕСКА – юмордук максатта жазылган чакан чыгармалар.

ЮНУСАЛИЕВ Болот (1913, азыркы Кемин р-ну, 1970 – Бишкек) – тилчи, түрколог, «Манасты» изилдөөчү, коомдук ишмер. Филология илимдеринин доктору (1954), проф. (1954). КРУИАнын акад. Ю-дин лингвистикалык эмгектери кыргыз тилинин тарыхына, анын диалектилери м-н карым-катнашына ж-а жазма адабий тилинин калыптанышына арналган. «Кыргыз адабий тилинин маанилүү маселелери» (1954), «Кыргыз лексикологиясы» (1959), «Адабий тилибиздин диалектикалык базасы жөнүндө» (1962), «Кыргыз тилин изилдөөнүн абалы жөнүндө» (1970), «Кыргыз диалектологиясы» (1971), «Кыргыз тил» (1966) ж. б. эмгектери бар. «Кыргыз лексикологиясында» кыргыз тилчилеринен биринчи болуп салыштырма-тарыхый методду кеңири колдонуп, кыргыз тилинин тарыхын түрк тилдеринин тарыхы м-н тыгыз байланышта иликтеген, кыргыз лексикасына (уңгу сөздөр) терең илимий талдоо жүргүзөт. Ошондой эле кыргыз мектептери үчүн «Алиппе» (1935–37 үч жолу басылган) да жазган. «Манасты» изилдөөгө көп көңүл бурган. «Манас» б-ча чыккан көптөгөн көлөмдүү эмгектерди (мис., «Манас» эпосунун доору ж-а келип чыгышы жөнүндөгү маселелерге карата), «Манас эпосу тууралуу», «Кыргыздын баатырдык эпосу «Манас» ж б. Молдо Нияз чыг-лыгынын тилин изилдеген, жазган. Кыргыз Респ. илимине эмгек сиңирген ишмери (1963). Кызыл Жылдыз, «Ардак Белгиси» ордендери м-н сыйланган.

ЯСЫР Шивазе (1906, Москва р-ну – 1991, Бишкек) – дунган адабиятын негиздөөчү акын. Кырг. Респ. эл акыны (1974). Улуу Ата Мекендик согушка катышкан. Г. Тукай атн. Ташкент Эл агартуу ин-тун бүткөн (1930). Чыгармалары 1929-жылдан жарыялана баштаган. Алгачкы ырлар жыйнагы “Таңкы жылдыз” деген ат м-н 1931-ж. жарык көргөн, дунган тилиндеги алгачкы поэтикалык китеп, кийин “Революция толкуну” (1932), “Эмгек гүлү” (1934), “Жазгы жел” (1966), “Кайрылуу” (1071), “Менин айылым” (1972), “Мекенимди ырдаймын” (1974), “Күзгү кайрыктар” (1976), “Шаттык себем” (1986) ж. б. ыр, поэма китептери чыккан. Ал дунган элинин турмушун көрсөткөн “Баскан жол” (1934), “Менин жаңы үйүм” (1956) ж. б. повесттери, “Жолдошторум” (1957) аттуу чыгармаларды жараткан. Чыгармаларында дунган элинин Октябрь революциясына чейинки оор турмушун көрсөтүп, Кеңеш бийлиги орногондон кийинки өзгө-рүүлөрдү, эмгек, достукту даңазалаган. Я. дунган алфавитин ж-а орфографиясын түзүүчүлөрдүн бири. Дунган тили б-ча көптөгөн окуу китептердин автору. Эмгек Кызыл Туу, Эл Достугу, “Ардак Белгиси” ордендеринин ээси.